

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Tanel Demirel

TÜRKİYE'NİN UZUN ON YILI

DEMOKRAT PARTİ İKTİDARI
VE 27 MAYIS DARBESİ

3. Baskı

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI



TANEL DEMİREL

Prof. Dr. Tanel Demirel, 1968 yılında Fatsa'da doğdu. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni 1989 yılında bitirdi. Yüksek lisansını İngiltere'de Newcastle Upon Tyne Üniversitesi'nde yaptı. Doktora eğitimini ise Bilkent Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümü'nde 1998 yılında tamamladı. Türkiye'de ordu ve siyaset, askeri darbeler, sağ siyaset ve Türk milliyetçi/muhafazakâr düşünce geleneği üzerine çeşitli makaleler yazdı. *Adalet Partisi - İdeoloji ve Politika* isimli kitabı, İletişim Yayınları tarafından 2004 yılında yayımlandı. Klasik liberal siyaset kuramı, Türkiye demokrasisinin sorunları ve Türkiye düşünce dünyası başlıca ilgi alanlarındandır. Halen Çankaya Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde öğretim üyesidir.



İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

TANEL DEMİREL

TÜRKİYE'NİN UZUN ON YILI

DEMOKRAT PARTİ İKTİDARI VE 27 MAYIS DARBESİ

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI 349

SİYASET BİLİMİ 37

ISBN 978-605-399-204-2

KAPAK CELÂL BAYAR, ADNAN MENDERES VE KEMAL AYĞÜN

YASSIADA'DA ASKERLERİN EŞLİĞİNDE BİR DURUŞMAYA GİDERKEN

(KAYNAK: *TÜRKİYE'NİN 75 YILI, 1954-1978*, CİLT 2, YAPI KREDİ YAYINLARI)

1. BASKI İSTANBUL, MAYIS 2011

2. BASKI İSTANBUL, KASIM 2016

3. BASKI İSTANBUL, MART 2021

© İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ İŞLETMESİ

YAZIŞMA ADRESİ: İNÖNÜ CADDESİ, NO: 6 KUŞTEPE ŞİŞLİ 34387 İSTANBUL

TELEFON: 0212 311 64 63 - 311 61 34 / FAKS: 0212 216 24 15 • SERTİFİKA NO: 35680

www.bilgiyay.com

E-POSTA yayin@bilgiyay.com

DAĞITIM dagitim@bilgiyay.com

YAYINA HAZIRLAYAN BELGİN ÇINAR

TASARIM MEHMET ULUSEL

DİZGİ VE UYGULAMA MARATON DİZGİEVİ

DÜZELTİ VE DİZİN REMZİ ABBAS - ÖZGÜR YILDIZ

BASKI VE CİLT MEGA BASIM YAYIN SAN. VE TİC. A.Ş.

ÇİHAĞIR MAH. GÜVERCİN CAD. NO: 3/1 BAHA İŞ MERKEZİ, A BLOK KAT 2 AVCILAR İSTANBUL

TELEFON: 0212 512 17 00 / FAKS: 0212 422 11 51 • SERTİFİKA NO: 44452

Istanbul Bilgi University Library Cataloging-in-Publication Data

Istanbul Bilgi Üniversitesi Kütüphanesi Kataloglama Bölümü Tarafından Kataloglanmıştır.

Names: Demirel, Tanel, author.

Title: Türkiye'nin uzun on yılı : Demokrat Parti iktidarı ve 27 Mayıs darbesi / Tanel Demirel.

Edition: 3. baskı.

Description: İstanbul : İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2021. I Includes bibliographical references and index.

Series: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları; 349. Siyaset Bilimi; 37.

Identifiers: ISBN: 9786053992042 (paperback)

Subjects: LCSH: Demokrat Parti (Turkey). I Demokrat Parti (Turkey) --History. I Cumhuriyet Halk Partisi. I

Political parties --Turkey --History. I Turkey --Politics and government --1960-. I Turkey --Politics and government --1960-. I Turkey --History --Revolution, 1960. I Turkey --History --Coup d'état, 1960.

Classification: LCC: DR593 .D46 2021

TANEL DEMİREL

**TÜRKİYE'NİN UZUN ON YILI
DEMOKRAT PARTİ İKTİDARI VE 27 MAYIS DARBESİ**

***Babam Temel Demirel'in (1948-1986)
aziz hatırasına...***

İçindekiler

- vii Teşekkür
- 1 Giriş
 - 10 Bazı Kavramlar; Siyasal Rejim, Demokrasi, Darbe
- 25 BİRİNCİ BÖLÜM Demokratikleşme
 - 28 Erken Cumhuriyet Dönemi
 - 40 Demokratikleşme Kararı
 - 49 Demokrat Parti'nin Kuruluşu, Geçiş Süreci, Kaçırılan Fırsatlar
 - 69 Sosyal, Siyasal Yapılar ve Demokrasi: Bir Değerlendirme
- 95 İKİNCİ BÖLÜM Yeni Dönem
 - 97 1950 Seçimleri, İktidarın El Değiştirmesi ve Yeni Hükümet
 - 107 Demokrat Parti: Toplumsal Taban, Kimlik
 - 130 İktidarın İlk Yılları
 - 151 Demokrat Parti: Devlet, Toplum ve Muhalefet Anlayışı
- 173 ÜÇÜNCÜ BÖLÜM Muhalefet Cephesi
 - 176 Cumhuriyet Halk Partisi
 - 198 Basın
 - 212 Üniversite ve Öğrenciler
 - 228 Ordu
- 247 DÖRDÜNCÜ BÖLÜM Hükümetin Sonbaharı
 - 250 Yıpranma Süreci
 - 263 Bir Parantez: Liderlik Sorunu
 - 275 1957 Seçimleri
 - 286 Vehimler ve Otoriter Eğilimler
 - 301 Sertleşen Muhalefet
- 311 BEŞİNCİ BÖLÜM Darbe
 - 315 Bir Eşik Noktası: Tahkikat Komisyonu
 - 328 "Yeraltı" Muhalefeti: CHP ve Öğrenciler
 - 344 Askerler ve Darbe Hazırlıkları
 - 368 Rejimin Sonu / Darbe Önlenebilir miydi?

393 Sonuç

411 Kaynakça

433 Kişi Dizini

439 Kavram Dizini

Teşekkür

Elinizdeki kitap, demokrasimizin sorunlu serüvenini anlama çabasının bir ürünü. Oldukça uzun ve sancılı bir yazım sürecinde birçok kişinin katkısı ve desteği söz konusu oldu. Fahri Aral, daha işin başındayken konuyu çok ilginç bulduğunu söyleyerek beni bir an evvel çalışmayı tamamlamaya teşvik etti. Yazmayı planladığım her konuyu kendileriyle tartışma şansına sahip olduğum Çankaya Üniversitesi'nden meslektaşlarım Osman Aray ve Hasan Bahadır Türk, kitabın farklı taslaklarını okudular, çok kıymetli eleştiri ve öneriler sundular. Kitapta işlenen temel temaları saatlerce konuştuğumuz Özden Aydın katkı ve değerlendirmelerini esirgemedi. Birsen Demirel, metnin son halini okudu, dil ve anlatıma ilişkin faydalı önerilerde bulundu. Kerem Yavaşça araştırma sürecinde yardımcı olmakla kalmadı, metni de birkaç kez okudu ve dizin hazırlamaya yardım etti. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları'ndan editör Belgin Çınar kılı kırk yaran titizliğiyle kitabın son halini alması sürecinde büyük emek sarfetti. Hepsine müteşekkirim.

Ve nihayet hayatıma anlam katan biricik evladım Temel'in katkısını da anmalıyım. Temel, varlığıyla yaşamanın güzelliğini hatırlattı. Devam etmemi kolaylaştırdı. İyi ki var.

Yeter!

Söz Milletindir!

GİRİŞ



DEMOKRAT PARTİ

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

**Demokrat Parti'nin tüm siyasal felsefesini dile getiren
ve dönemin tanınmış ressamlarından Selçuk Milar
tarafından çizilmiş ilk ve ünlü afişi.**

Bu kitap, 27 Mayıs darbesi ile sonuçlanan 1950-1960 dönemi siyasal gelişmelerini incelemeye ve Cumhuriyet döneminin ilk olmasa da en uzun demokrasi tecrübesini değerlendirmeye çalışıyor. Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) neden demokratik rejime geçme kararı almıştır? Demokrat Parti (DP) hangi güçleri temsil etme iddiasındadır? DP ne türlü bir toplum tasavvurundan yanadır? İktidar muhalefet ilişkileri neden sürekli gergindir? Demokratik rejimin işleyişinde ortaya çıkan sorunların kaynağında neler yatmaktadır? DP dikta rejimi kurma hazırlığı içinde olmuş mudur? Askerleri darbe yapmaya iten başlıca olaylar hangileridir? Bu güçler neden darbeden daha farklı çözüm arayışları içine girmemişlerdir? CHP ile 27 Mayıs'ı gerçekleştirenler arasında nasıl bir ilişki vardır? Darbenin başarılı olmasında uluslararası faktörler ne ölçüde etkili olmuştur? Darbe önlenebilir miydi? Sorular çoğaltılabilir.

Dönem hakkındaki kavrayışımızı zenginleştirebilecek olan bu tür sorulara cevap bulma yanında, siyasal hayatımızın asli çatışma eksenleri –fay hatları– ile birlikte, başta siyasal partiler, ordu, basın olmak üzere belli başlı siyasi aktörlerin zihniyet, algı ve davranış kalıplarıyla, siyaset yapma biçimlerinin daha iyi anlaşılması da amaçlanmıştır. Rejimin demokratikleşme yönünde evrilmesini mümkün kılan faktörlerle, bu yönelişi zorlaştıran ya da kesintiye uğratan faktörlere değinilmeye çalışılmış; demokratik siyaset sürecinin nasıl işleyip nasıl işlemediği, bir dönem çerçevesi esas alınarak, o kesit içinde, incelenmeye çalışılmıştır.

Bu konuya değinen akademik çalışmaların çok büyük bir bölümü,

DP'nin Cumhuriyet karşıtı ve diktatörlüğe yönelmiş bir eğilim olduğundan yola çıkarak, 27 Mayıs'ın Cumhuriyetin kazanımlarını koruyup demokrasinin önünü açan bir hareket olduğu şeklindeki resmi söylemi sorgulamış değildir. Resmi tarihe eleştirel yaklaşıma çalışan sol söylemdeki hâkim yaklaşım ise, DP'yi toprak sahipleri ve burjuvazinin partisi olarak algılama ve darbeyi de, sıradan insan açısından ciddi bir fark yaratmayan egemenler arasındaki iktidar kavgası olarak algılama eğilimindedir. DP çevresi ve bu hareketi sahipleneler açısından ise 27 Mayıs darbesi Kemalist/Jakoben azınlığın, mazlum ve mağdur çoğunluk üzerindeki 1950'de kaybettiği tahakkümü geri getirme çabasıdır. Özü itibarıyla yanlış olmayan bu analizin eksik yönü, DP'yi idealize ederek, bu partinin yaptıkları ve yapamadıklarına eleştirel bir bakışın önünü kapatması ve 27 Mayıs koalisyonu içindeki aktörleri tektipleştirerek bu ittifakı oluşturanlar arasındaki değer, çıkar ve zihniyet farklılıklarının anlaşılmasını zorlaştırmasıdır.

Kitabı farklılaştırdığını ümit ettiğim bazı metodolojik prensipler ve varsayımlar üzerinde durmak isterim. Siyasi faaliyet denildiğinde bir yanda siyasal alanda kullanışlı olacağı düşünülen, diğerleri tarafından açıkça görülmesi istenilen söz ve eylemler; diğer yanda ise, gerçekte arzu edilen ve görünenin ardında kalan niyetler ve çıkarlar vardır. Her iki boyut net bir biçimde birbirinden ayrılamaz. Hiç kimse bir başkasının “gerçek” niyetinin ne olduğu konusunda kati hükümler veremez. Hatta aktörlerin kendileri bile arka plandaki motifler konusunda emin olamazlar. İkisi arasında bir fark olmak zorundadır zira siyasi faaliyette bulunanlar tanımlanması çok zor olan “ortak çıkar”a hizmet etme iddialarından vazgeçemezler. Sadece madûnların değil, muktedirlerin de “gizli senaryoları” vardır.¹

Siyasetin temelinde iktidar talebi olduğu, özgürlük, adalet, eşitlik, modernleşme, ilerleme, ortak yarar, millet iradesi gibi albenili kavramların siyasi mücadelenin temel nesneleri olmaktan çok bu mücadelenin meşrulaştırılması ve maskelenmesi sürecinde kullanışlı oldukları düşüncesi Niccolo Machiavelli'den Frederick Nietzsche'ye oradan Carl Schmitt, Vilfredo Pareto ve Gaetano Mosca gibi elit teorisyenlerine kadar uzanan çizginin öne çıkardığı bir düşüncedir. Siyasal hayatı kabaca iktidar mücadelesine indirgemeden, iktidar mücadelesi boyutunun ne kadar önemli olduğu vurgulanmıştır.² Siya-

1 James. S. Scott, *Domination and the Arts of Resistance-Hidden Transcripts*, Yale University Press, New Haven ve Londra, 1990, s. xii, 10. Ayrıca bkz. David Runciman, *Political Hypocrisy-The Mask of Power, From Hobbes to Orwell and Beyond*, Princeton University Press, Princeton, 2008, s. 196.

2 Bizatihi iktidar istemi ve neticesinde ortaya çıkan iktidar mücadelesi kötü ya da kınanacak bir şey

si aktörlerin farklı ideoloji ve/veya normatif değerlere sahip olmalarının –çatışmaların tek veya en önemli sebebiymiş gibi– öne çıkarılması doğru değildir. Bu tutum, aktörlerin söylediklerinin olduğu gibi kabulü ve neler olup bittiğini anlamaktan ziyade, iktidar mücadelesinin taraflarından birinin yansıtmak istediği okumanın teyit edicisi olma tuzağına düşmek demektir.

İkincisi, bu çalışmada toplumsal/siyasal olayların mekanik neden-sonuç ilişkilerinden ziyade, olayların –görünür– failleri tarafından çoğu zaman niyet edilmemiş, öngörülemediği sonuçların neticesi olabilecekleri varsayımı kabul edilmektedir. Aktörler kendi davranışlarını belirlerken diğerlerinin nasıl davranacakları hakkında kestirimlerde bulunur ve eylemlerini bu çerçeve içinde şekillendirirler. Her aktör, yaptıkları ve yapmadıklarıyla diğer aktörlerin eylemlerini, daha farklı alternatif davranışların seçilip seçilmeyeceğini –kendilerinin de tam olarak kestiremeyecekleri bir biçimde– etkilemektedir. Atılan bir adım, hiç öngörülemediği yeni bir durum yaratarak, güç dengelerini değiştirebilir. Ya da, karşı tarafın atabileceği adımlar konusunda yapılabilmesi çok muhtemel bir yanlış değerlendirme, niyet edilenden tam ters bir sonuç yaratabilir. Karşılıklı etkileşimi dikkate almadan aktörler sanki diğerlerinden izole edilmiş varsayımıyla açıklamalara girişmek hatalı olur.³

Bu, 27 Mayıs’a gidiş sürecinde yaşananlardan hangi güçlerin sorumlu olduğunu ortaya çıkarma ya da ispatlamadan çok, niyet edilmiş ve edilmemiş sonuçlarla birlikte sürecin –çoğu zaman ne niyet edilmiş ne de öngörülmüş olan– gelişim dinamiklerini anlama ve açıklama gayesinin öne çıkması demektir. Belli sonuçların belli aktörlerle ilişkilendirilmesi doğal ve gerekli olsa da, hem aktörlerin eylemlerinin niyet edilmemiş, öngörülmemiş sonuçları olduğunu ve hem de ortaya çıkan sonuca katkıda bulunan birçok farklı nedeninin olduğu açıktır.

Bu varsayımın özü itibarıyla herkes için çok daha iyi bir toplumsal düzenin kurulabileceği ve fakat yanlış bilinç ya da örgütlü azınlığın örgütsüz, yanlış bilince sahip çoğunluğu rahatça kontrol edebilmesi yüzünden kurulmadığını ifade eden modernist toplumsal mühendislikçi yaklaşımlara⁴ belli bir mesafe ile baktığı aşikârdır. Diğer taraftan “var olan olabileceklerin en iyisidir” şeklinde ifade edilebilecek muhafazakâr bir tutumla özdeşleştirilme-

değildir. Önemli olan iktidar mücadelesinin herkes için daha az zararlı sonuçlar doğurması ile daha zararlı sonuçlar doğurması arasındaki farklılıktır.

³ Bu konuda bkz. Youssef Cohen, *Radicals, Reformers, Reactionaries-The Prisoner's Dilemma and the Collapse of Democracy in Latin America*, University of Chicago Press, Chicago, 1994.

⁴ Bu konuda bkz. James S. Scott, *Seeing Like A State - How Certain Schemes To Improve Human Condition Have Failed*, Yale University Press, New Haven, 1998.

si de doğru olmaz. Fakat, daha iyi bir toplumsal/siyasal düzenin kurulmasının rahatça mümkün olabileceğini düşünen biri ile daha iyi arayışını olumlu bulsa bile sürecin hiç de öyle kolay olmayabileceğini düşünen birinin, dönemi ve olayları algılama ve yansıtma biçimleri bir ölçüde farklı olacaktır. Her değerlendirme, eleştiri ve gerçeklik inşası faaliyeti neyin mümkün olup olmadığı ya da neyin ideal olarak alınıp alınmadığı tarafından belirlenen bir başlangıç noktasından hareket etmek durumundadır.

Üçüncüsü, dönemi incelerken toplumsal bağlamla birlikte, özellikle üretim ve bölüşüm ilişkilerinin siyasal olanla iç içe geçmiş olduğu vurgulanmıştır. Siyaset toplumun dışında ve onun üzerinde bir faaliyet olmadığı gibi, sadece elitler arasındaki iktidar mücadelesinden ibaret de değildir. Siyaset, başat özelliği kaynak ve değerlerin eşit olmayan bir biçimde dağılımı olan toplumsal düzenin idamesi ile ilgili bir faaliyettir. Toplumsal yapıyı, sınıf ve statü gruplarının çatışmalarını dikkate almadan yapılacak bir siyaset analizi eksik kalır. Kaldı ki, toplumsal yapı ile siyaset arasındaki ayrımın kendisi de sorgulanmaya muhtaçtır. İnsan eylemleri ekonomik, sosyal ve siyasal ya da kültürel olarak ayrılmaz. Ekonomik, siyasal, sosyal ya da kültürel denilen alanların her biri diğerinden bağımsız değildir. Her birinin diğerinden çok farklı bir mantığı ya da işleyiş kuralı (logics) olduğu da söylenemez. Biri diğerlerinden izole edilmiş bir biçimde ele alınamaz.⁵ Vurgulanan, *bir ve bütün* olan karmaşık ilişkiler ağının toplumsal ya da siyasal dediğimiz bir yönünün öne çıkarılmasıdır.⁶

Tabiidir ki, sosyolojik bağlamı vurgulamak, siyasi aktörleri özerkliğe sahip olmayan yapıların taşıyıcısı olarak görmek anlamına gelmez. Yapısal olan, aktörlerin daha sonra karşı karşıya geldikleri bir durum değildir; yapısal olan bizzat aktörün hareket alanını algılama ve davranış biçimlerini başından itibaren –değişen derecelerde olmak üzere– şekillendiren bir ilişkiler ağıdır. Aktörler, bir yandan bu etkiler altında şekillenirken diğer yandan onları bir ölçüde dönüştürerek yeniden üretirler de. Siyasal hayat, bu nedenle, açık uçlu karakterini muhafaza eder. Siyasette tesadüfler, kişilikler, önemsiz görünen bazı olayların tetiklediği diğer olaylar veya her an siyasal sürece etki edebilecek yeni durumlar ortaya çıkabilir. Hangi eylemin kim tarafından neden yapıldığı kadar, ne zaman (timing) ve hangi eylemlerden (sequence) sonra yapıldığı da hayati önem taşıyabilir.

5 Immanuel Wallerstein, “World System Analysis”, *The Essential Wallerstein*, The New Press, New York, 2000, s. 134 (ilk yayımlanma, 1987).

6 Bkz. Immanuel Wallerstein, “What Are Bounding, and Whom, When We Bound Social Research”, *The Essential Wallerstein*, The New Press, New York, 2000, s. 180 (ilk yayımlanma, 1995).

Yakın zamanlara kadar siyaset araştırmalarında güçlü bir kutuplaşma öne çıkmaktaydı. Marksist gelenekten esinlenen birinci eğilim, siyaseti sınıf çatışmasının bir yansıması gibi görüyor, din, kültür ve zihniyet gibi sosyal olgular dolaysız olarak sınıf çatışmalarına indirgeniyor, indirgenmediği zamanlarda da, sınıf çatışmalarına nazaran ihmal edilebilir oldukları varsayılıyor. “İyi toplum” sosyalist toplum ile özdeşleştirildiği için, kapitalizm çerçevesi içinde kalındığı müddetçe rejimin demokrasi ya da diktatörlük olup olmadığının hayati bir öneme haiz olmadığı düşünülüyordu. Siyasal süreç üzerine düşünen az sayıda yazar ise hangi siyasi faktörlerin –yıkılması kaçınılmaz olduğuna inanılan– kapitalizmin ömrünü uzattığı, burjuva hegemonyasının nasıl sürdürüldüğü sorusu üzerinde durmaktaydı.

Modernleşme kuramının değişik versiyonları ise, kapitalist rejim ve liberal demokrasiyi ideal düzen olarak algılıyorlar, sosyalist olmadan da liberal/kapitalist sistemin köklü eleştirilere tabi tutulabileceği düşüncesine sıcak bakmıyorlardı. Devlet ile toplum, ekonomi ile siyaset arasında katı bir ayrım yapıyor, hatta bazıları süreçlerin birbirinden bağımsız olduğunu bile iddia ediyordu. Siyasal süreci toplumsal bağlardan kopartarak, siyasetin özerkliğinin abartılması ya da siyaset/toplum bağlantısı üzerinde dururken toplumsal düzlemdeki çatışmaları ikinci plana itip, toplumu belli değerler etrafında bütünleşmesi gereken uyumlu bir bütün olarak algılamak benimsenen varsayımlardandı. Siyasetin çatışma boyutu ikinci plana itildiğinden herhangi bir siyasi düzenlemeden “kim(ler) faydalıyor” sorusu genellikle sorulmamaktaydı.

Sosyalist sistemin çöküşü ile beraber kutuplaşmanın etkisi de azalmaya başladı zira kan kaybeden Marksist analiz bir yana itildi. Marksizmin şabloncu yorumlarının desteklediği dogmalardan uzaklaşmak bir kazanımdı; ancak bunun bedeli Marksist analizin sosyal bilimlere yaptığı katkısı ıskalamak oldu. İndirgemeci ve amaçsalci yorumlarına karşı çıkmakla beraber, tarihsel materyalizmin toplum ve siyasetin anlamlandırılmasında ihmal edilemeyecek kadar önemli olduğunu vurgulamaya çalıştık. Diğer yanda da Marksist olmayan sosyal bilimlerin –özellikle yorumsamacı çizginin– birikiminin de ihmal edilemeyeceğini ifade ettik.⁷

7 Bu perspektifin yeni olmadığı açık. 1980’li yılların başından itibaren Batı dünyasında çeşitli sosyal bilimciler, çok kaba hatlarıyla resmedilen bu paradigma –eğer buna bir paradigma diyebilirsek– içinde değerli çalışmalar yapıyorlar. Aynı tespitin Türkiye içinde geçerli olduğu söylenebilirse de yolun çok başında olunduğu da inkâr edilemez. Paradigma değişikliklerini kuşak değişikliklerinden ayrı düşünmek kolay değil. Kabul edilir ki, sözü edilen kutuplaşma içinde yetişen sosyal bilimcilerin, algılayış biçimleri ve zihniyet kalıplarını dönüştürmeleri –eğer dönüştürmeyi gerekli görürlerse– sancılı bir süreci gerekli kılyor.

Keza, olabildiğince çok sayıda aktörün kendilerini, diğerlerini ve içinde bulundukları durumu nasıl gördüklerini anlamak –ve kendi cümlelerinden anlatmak– kaygısı ile hareket ettik. Beklenebileceği gibi ulaşamadığımız birçok belge ve bilgi var. Belgeleri tüketmek mümkün değil. Bu çalışma belgeler ve anlatıya ağırlık veren bir siyasi tarih çalışması olmaktan ziyade, dönemin siyasal gelişmelerini sosyal bilimlerin ışığında anlamaya ve yorumlamaya çalışan bir deneme. Eldeki sınırlı verilerden yola çıkarak temkinli sonuçlara varmaktan kaçınmadık. İleride yapılacak monografik nitelikli araştırmaların vardığımız sonuçları pekiştirmesi ya da sorgulanır hale getirmesi muhtemeldir. Zaten akademik çalışmaların amacı da bu değil mi? Kuramsal ile mikro ya da ampirik çalışmaların birbirini dışlayan iki farklı tür olarak algılanmaması gerekir. En basit bir biçimde ne olduğunu anlatma kaygısı güdüldüğünde bile kuramsal çerçeve gereklidir. “Dünyaya teleskop yerine mikroskop ile bakmak arasındaki seçim yeni bir seçim değildir. Aynı evreni (cozmos) çalıştığımız müddetçe, sorun uygun tekniği seçme meselesidir.”⁸

Son olarak, döneme ilişkin var olan açıklamalarla eleştirel bir diyaloga girme hedefimiz olmuştur. Sosyal bilimler, özü itibarıyla sosyal dünyanın geçmişini ve bugününü anlamaya yönelik “sosyal gerçeklik inşası” faaliyeti olarak görülebilir. Çok temel bazı standartları tutturmak şartıyla her insanın da kendi içinde bir değeri olduğu karmaşık toplum gerçekliğinin bir boyutuna temas ettiği söylenebilir. Çoklu gerçeklikler (multiple realities) söz konusudur. Dar anlamda bir paradigma içinde kalarak, meseleleri sadece o gözle yorumlayarak, diğer açıklama teşebbüslerini yok saymak analizi yoksullaştırır, sathi ve indirgemeci açıklamaları besler.⁹ Her paradigmanın meselelere belli ve diğerlerinden farklı bir bakış açısı ve onun beraberinde getirdiği bir açıklama gücü vardır. Paradigmalar üstü olunduğu gibi bir iddia değil, sempatiyle bakılan paradigmanın dar sınırları içinde kalmamak kaygısı söz konusudur.

Siyasal hayatın tüm karmaşıklığı verilmek istenmiştir. Sosyal bilimci, açıklama çabasının bir parçası olarak nelerin bilinmediği sorusu üzerinde durmalı, daha önceden farkında olmadığımız bu soruların muhtemel cevaplarının ne olabileceği konusunda da ipuçları vermeye çalışmalıdır. Bu da ancak farklı açıklama biçimlerine duyarlı bir zihniyet ile mümkün olabilir. Değişik yaklaşımların ışığında düşünmek, araştırmak bu riski taşımakla beraber

8 Eric Hobsbawm, “On the Revival of Narrative”, *On History*, Weidenfeld, Londra, 1997, s. 190 (ilk yayımlanma, 1980).

9 Albert O. Hirschman, “Paradigms as an Hindrance to Understanding”, *World Politics*, 22, 1970, s. 329-343.

mutlaka eklektisizme düşmek anlamına gelmez. Farklı açıklamaların bir arada sunulması ile bunları da dikkate alarak yeni bir açılım yapma arasında önemli farklar vardır.

Varılan sonuçların bir kısmını burada özetlemek gerekirse, bu çalışma 1950'ler Türkiye'sinde siyasetin demokratikleşmesi sürecini zorlaştıran ve kolaylaştıran yapısal faktörler üzerinde durarak sürecin daha başından başarısızlığa mahkûm olduğu görüşünü sorguluyor. Dönemin siyasetini milli devleti oluşturma ve toplumu modernleştirme misyonu ile kendi meşruiyetini sağlamaya çalışmış askeri/sivil bürokrasi ve onun toplumsal müttefiklerinin oluşturduğu bir grup ile, seçimlerle gelen ve bu gruba tepki duyan farklı birçok grubu bünyesinde barındıran yeni elitlerin oyunun kuralları ve rejim içindeki konumları üzerindeki anlaşmazlıklarının hikâyesi olarak okumayı öneriyor. 1950'li yılların temel özelliğinin savaş sonrasında tüm dünyada yaşanan kapitalist genişleme ve Amerikalılaşma süreci olarak okunabileceği, bu yılların Türkiye'de de kapitalizmin gelişmesi ve geleneksel yapılar ve köylülüğün çözülme süreci çerçevesi içinde ele alınması gerektiği; siyasetin şekillenmesinde geçmişin birikimi yanında soğuk savaş etkisinin de gözden kaçırılmaması gerektiğini ifade ediyor.

Demokrasi, milli irade ve kalkınma söylemleri ile yeni dünya düzeninin yarattığı fırsatları değerlendirmeye soyunan DP'nin Cumhuriyet ve modernleşme karşıtı bir hareket olmadığı gibi, otoriter/devletçi devlet ve toplum tasavvurundan beslenen otoriter eğilimlerine rağmen tek parti diktatörlüğü kurmak gibi bir niyetinin de olmadığını savunuyor. 27 Mayıs darbesinin ne dar anlamda sosyo-ekonomik çatışmalar ne de etnik ve etnik/dini çatışmaların bir sonucu olmayıp, yaşam tarzı açısından birbirlerine benzemekle beraber, bir dereceye kadar farklılaşmış toplumsal kesimlere hitap eden ve bunu farklı modernleşme anlayışları söylemi çerçevesinde dile getiren iki farklı elit bloku arasındaki iktidar mücadelesinin bir tezahürü olarak görülmesi gerektiğini de ifade ediyor.

Siyasal çatışmanın mutlaka darbe ile sonuçlanmak zorunda olmadığı; darbenin başarılı olmasında yaptıkları ve yapamadıklarıyla, DP hükümetinin büyük rolü olduğu da vurgulanıyor. Keza, iktidarı kaybetmeyi hazmedemeyen CHP'nin sert, yıpratıcı ve kıskırtıcı muhalefet yapmaktan ziyade, hükümete yönelik muhalefetinin rejimi sona erdirmek isteyenlerce nasıl kullanılabileceği hususunda hassasiyet göstermemek ve geldiğini bildikleri darbeye iktidarın kendilerine altın tepsi içinde sunulacağı beklentisiyle karşı çıkacağı mesajı vermediği için eleştirilmesinin daha yerinde olacağı iddia ediliyor.

BAZI KAVRAMLAR; SİYASAL REJİM, DEMOKRASİ, DARBE

Siyasal hayat üzerinde duran bir akademik çalışma, temel siyasi aktörler/güçler üzerinden yapılacak bir okumayı tercih edebileceği gibi siyasal rejim eksenli bir okumadan da yola çıkabilir. Siyasal rejim eksenli bir okuma hem aktörleri hem de aktörlerin birbirleriyle olan ilişkilerini dikkate aldığı için verimli bir perspektif olma potansiyeline sahiptir.

Siyasal rejim kavramı, merkezi/siyasi iktidarın kimler tarafından ve nasıl kullanılacağına ilişkin düzenlemeler bütünüdür.¹⁰ Siyasi rejim denildiğinde merkezi iktidar mücadelesinin kuralları ile birlikte, devletin/merkezi iktidarın nasıl örgütleneceğini, yönetme iddiasını taşıdığı toplumla ne türlü bir ilişki kuracağını belirleyen hukuki/kurumsal yapılar akla gelirse de, siyasi rejim sadece şekli/formel kurallardan ibaret değildir.

Weberyan tanımıyla devlet, belli bir coğrafyada yaşayan insanlar üzerinde güç kullanma tekeline sahip olma iddiasında bulunan organizasyon ya da hiyerarşik organizasyonlar bütünüdür. Siyasi rejim devletin güç kullanma yoluyla düzeni sağlama işlevini nasıl yerine getireceği ile ilgilidir. Her merkezi iktidar ya da devlet belli toplumsal ilişki ağlarını ve kaynak dağılımına ilişkin bölüşüm örüntülerini korur, bunlardan beslenir. Her siyasi rejim hassas dengelere dayalı, kırılgan bir uzlaşmayı ifade eder. Siyaset biz/onlar ayrımı ile birlikte grupların çıkar, algılayış, inanç farklılıklarından kaynaklanan çatışma potansiyelinden beslenir. Çıkar ve inanç farklılıkları da verili olmaktan çok bizatihi siyasal süreç içinde oluşturulurlar. Bu faaliyetin kendisi siyasaldır. Herkesi aynı anda ve kabaca bile olsa aynı düzeyde tatmin edebilecek bir siyasi karar veya toplumsal örgütlenme biçimini gerçekleştirmek, özel mülkiyet rejimi içinde imkânsızdır.¹¹ Toplum denildiğinde, basit ve yekpare bir bütünlükten ziyade birbirleriyle kimi zaman kesişen kimi zaman ayrışan ilişkiler ağı akla gelir.¹² Bu da, sürekli değişim, hareket ve insanların birbirlerinden farklı olmalarından kaynaklanan çatışma potansiyeli demektir. Siyasetin başta gelen işlevi bu karmaşaya belirli bir düzen getirebilmektir.¹³

10 Robert M. Fishman, "Rethinking State and Regime-Southern Europe's Transition to Democracy", *World Politics*, 42, 1990, s. 428; Philippe C. Schmitter ve Terry Lynn Karl, "What Democracy is and is not", *Journal of Democracy*, cilt 2, no. 3, 1991, s. 76. Bu tanım merkezi iktidarı olmazsa olmaz olarak gördüğü için tartışılabilir. Fakat bu tartışma bu bağlamda bizi fazlaca ilgilendirmemektedir.

11 Ernesto Laclau, *New Reflections on the Revolution of Our Time*, Verso, Londra, 1990, s. 172.

12 Michael Mann, *The Sources Of Social Power: A History of Power from the Beginning to AD 1760*, Cambridge, CUP, 1986, s. 17.

13 Cemil Oktay, *Siyaset Bilimi İncelemeleri*, Alfa, İstanbul, 2003, s. 80.

Demokrasi modern devleti idare etmekte kullanılan siyasi rejim biçimlerinden biridir.¹⁴ Demokrasinin ne olup olmadığı hakkında kuvvetli bir uzlaşmadan söz etmek mümkün değildir.¹⁵ Nihai analizde siyasi rejim tanımlamaları, siyasal değer yargılarından bağımsız bir biçimde ele alınamaz. Demokrasiyi tanımlama mücadelesi de siyasetin bir parçasıdır. Ancak herkesin terimi hangi anlamda kullandığını ifade etmesinde, bunu yaparken de, literatürdeki az ya da çok kabul edilmiş ortak kavramlar üzerinden tartışmayı sürdürmesinde yarar olduğu da çok açık. Yoksa herhangi bir siyasi ideal, kavramın yüzyılımızdaki çekiciliğinden faydalanmak isteyenlerce demokrasi olarak ifade edilebilecek, kavramın içeriği boşaltılacak ve sağırılar diyalogundan öte geçilemeyecektir.¹⁶

Bir siyasal rejim biçimi olarak demokrasinin en büyük özelliği nihai (ya da nihai olduklarına inanılan) siyasi karar alıcıların serbest seçimlerle iktidara gelmeleri ve siyasi iktidarın sınırlarının hukuki normlarla belirtilmiş –bu temel hak ve hürriyetlerinin demokratik olmayan rejimlere kıyasla daha korunaklı olması anlamına gelir– olmasıdır.¹⁷ Demokrasi, Karl Popper’ın ifadesiyle yöneticileri kan dökme yoluna başvurmadan değiştirebileceğimiz bir rejimdir.¹⁸ Yönetilenlerin yönetime katılımları, yönetilenlerin haklarının tanınması, kanun önünde eşitlik ve siyasi eşitlik prensiplerinin kabulü, özerk birey kavramıyla birlikte gönüllülük temelinde örgütlenmelerin öne çıkması, demokrasinin özelliklerindendir. Demokratik rejimler, devlet aygıtının ve bir bütün olarak yöneticilerin hangi hallerde güç kullanacağını ve gücün sınırlarının ne olacağını açıkça belirtmeyi amaçlarlar.

Demokratik rejim ne yöneten yönetilen ayrımını yok eder ne de devletin nihai analizde zor kullanma tekeline sahip olduğu gerçeğini değiştirir. Devlet belli bir sosyo-politik düzen ve onun getirdiği iktidar ilişkileri ve bölüşüm kalıplarını devam ettirmeye çalışır. Siyasetin çatışmacı özelliği demokra-

14 Juan Linz ve Alfred Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation– Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore ve Londra, 1996, s. 17.

15 Tarih boyunca demokrasinin hangi anlamlarda kullanıldığı üzerine bir inceleme için bkz. John Dunn, *Setting People Free: The Story of Democracy*, Atlantic, Londra, 2005.

16 Giovanni Sartori, *Theory of Democracy Revisited, part 1, The Contemporary Debate*, Chatham House, Chatham, New Jersey, 1987, s. IX, 3, 6.

17 Schmitter ve Karl, “What Democracy is ...and is not”, s. 76. Schumpeterian, minimalist ya da liberal demokrasi de denilen bu kavramlaştırmanın etkileyici bir savunusu için bkz. Adam Przeworski, “Minimalist Conception of Democracy: A Defence”, *Democracy’s Value*, der. Ian Shapiro ve Casino Hacker Gordon, Cambridge University Press, Cambridge, 1999, s. 23-55.

18 Karl Popper, *Open Society and Its Enemies, vol. 1, Plato*, Routledge ve Paul, Londra, 1945, s. 123.

tik rejimlerde ortadan kalkmaz. Merkezi iktidar adına konuşanlar, alınan kararları diğerlerine daha kolay kabul ettirebilmek için kararların kamunun çıkarlarını göz önüne aldığını iddia edeceklerdir.¹⁹ Oysa böyle bir şey, hem mantıksal, hem de tarihsel olarak, çok istisnai durumlar dışında mümkün olabilecek bir durum değildir. Alınan her karar geçici bir uzlaşmayı ifade eder. Çünkü, her halükârda belli grupların çıkarları tatmin edilmemiş (veya daha az tatmin edilmiş) olacaktır.

Demokratik rejim, toplumlara damgasını vuran çatışma ve farklılıkları, iktidar ilişkilerini yok etme/ortadan kaldırma iddiasında değildir. Sadece bu farklılık ve çatışmalarla bir arada yaşamaya, bunları belli kurallara tabi tutarak, düzenlemeye gayret gösterir.²⁰ Çatışma olgusunu şiddet kullanımını en aza indirecek şekilde kurumsallaştırmayı, siyasal mücadele biçimlerini (repertoires of contention) değiştirmeyi amaçlar.²¹ Değişimin doğrultusu ise, kurumsallaşma yönündedir. Siyasal mücadelede neyin yapıp neyin yapılamayacağını belirlemeye/sınırlandırmaya çalışarak siyasal hayata bir düzen vermek amaçlanır; siyasal mücadele ehlileştirilmek istenir. Demokratik rejimler, kimlerin hangi durumlarda şiddet kullanmaya yetkili “sayılacağını” belirlenmesinde olabilecek en geniş uzlaşmaya dayalı bir düzen olduklarını iddia ederler. Ancak bu, adı üzerinde, bir iddiadır.

Siyasal rejim ne olursa olsun, toplum kavramında mündemiç olan çıkar farklılıkları nedeniyle, sosyal düzenden söz ettiğimiz sürece zor kullanma olgusu ortadan kalkmaz.²² İktidar ilişkilerinin müzakereler yoluyla ortadan kaldırılabileceğini ima etmek eleştiriye açıktır.²³ Perry Anderson’un bize ha-

19 Vilfredo Pareto, *The Mind and Society*, vol. 4, *The General Forms of Society*, der. Arthur Livingston, Harcourt, Brace ve Company, New York, 1935, s. 1618.

20 Chantal Mouffe, “Politics and the Limits of Liberalism”, *The Return of Political*, Verso, Londra, 1993, s. 146.

21 Charles Tilly, *Contention and Democracy in Europe*, s. 28-9. Bu meyanda demokrasiler, farklı gruplara az da olsa katılım imkânı vererek, kitlenin sistem-dışı devrimci hareketlere yönelme ihtimalini de azaltırlar. Bkz. Jeff Goodwin, “Revolutions and Revolutionary Movements”, *The Handbook of Political Sociology— States, Civil Societies, and Globalization*, der. Thomas Janoski, Robert Alford, Alexander Hicks ve Mildred A. Schwartz, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, s. 419.

22 Zygmunt Bauman, “Violence, Old and New”, *The Individualized Society*, Polity, Oxford, 2001, s. 209.

23 Chantal Mouffe, “For an Agonistic Model of Democracy”, *Political Theory in Transition*, der. Noel O’Sullivan, Routledge, Londra ve New York, 2000, s. 128. Ayrıca bkz. Ian Shapiro, “Enough of Deliberation—Politics is about Interests and Power”, *Deliberative Politics—Essays on Democracy and Disagreement*, der. Stephen Macedo, Oxford University Press, Oxford, 1999, s. 28-37. Bu konuda Bob Jessop ise şöyle demektedir: “... ortak çıkar ya da genel irade daima asimetrik olacaktır. Bazı çıkarları sınırlayıp marjinal hale getirirken diğerlerini ayrıcalıklı bir pozisyona sokacaktır. Bütün

tırlattığı gibi siyaset, fikirler diyalogundan ziyade iktidar mücadelesini içeren stratejik bir faaliyettir. Demokratik siyasal hayatı sadece bir diyalog ve müzakere süreci olarak algılamak, siyasetin esası olan çatışma olgusunun ikinci plana itilmesi riskini de beraberinde getirir.²⁴

Ayrıca, demokratik rejimi, herkes için en iyi ortak/rasyonel çözümlerin bulunmasına imkân veren ya da eşitsizlikleri radikal bir biçimde ortadan kaldırma potansiyeline sahip bir rejim olarak algılayıp bu temeller üzerinde savunmanın beklentileri fazla yükseltmek anlamına geldiği düşünülebilir. Karşılanması imkânsız beklentilerin büyük hayalkırıklıklarını besleyerek demokrasiyi yok etmeye çalışanların işini kolaylaştırması muhtemel gibi görünüyor. Demokrasinin her zaman en iyiyi ortaya çıkardığını “kanıtlayamayız” ancak demokrasinin neden tercih edilmesi gerektiğini (nispeten) ikna edici tezlerle ileri sürebiliriz.²⁵ Alternatifi daha kötü diyerek demokratik rejimi savunmak, var olan demokrasilerin eksikliklerini görmezden gelmeyi gerektirmediği gibi, demokratik ideallere yaklaşma (demokrasinin kalitesini yükseltme) çabalarını da anlamsız hale getirmese gerektir.

Demokratik rejimi tercih edilir kılan, hem temel hak ve hürriyetlerin daha iyi korunabilmesine imkân verebilmesi hem her türlü (sosyo-ekonomik, kültürel, etnik ya da cinsiyet ayrımlarına dayalı) eşitsiz ilişkiyi görünür (dolayısıyla eleştirilebilir) kılarak düzeltme yönünde adımlar atılmasının önünü açabilmesi hem de yöneticilere hesap sorabilmeyi –değişen derecelerde de olsa– mümkün kılabilmesidir. Demokrasi, eşitsizlikleri arzu edildiği düzeyde ortadan kaldıramaz ya da yöneticiler hesap vermekten kaçınma yollarını bulabilirler. Ancak, sırf devlet gücünün keyfiliğinin sınırlandırılmaya çalışılması ve insanın bir “değer” olarak kabul edilmesinin (bunu hak ve sorumluluklara sahip olma anlamında vatandaşlık olarak da ifade edebiliriz) önemi de herhalde inkâr edilemez. Her zaman arzu edilen sonuçlar alın(a)masa bile, hak arama ve şikâyet etme fırsatına sahip olmanın önemi açıktır. İnsanın değer olması demek, devlet aygıtının (veya bu aygıtı ele geçirenlerin) onu bir araç gibi görmesinin bir nebze de olsa önüne geçilmesi demektir.

Demokratik rejimi, “zorunlu” kıldığı söylenebilecek herhangi bir top-

özel çıkarları kucaklayan (içeren/embrace) bir ortak çıkar söz konusu değildir.” Bob Jessop, “Putting States in Their Place: Once More on Capitalist States and Capitalist Societies”, Chapter 12 of the *State Theory-Putting Capitalist States in Their Place*, Polity, Oxford, 1990, s. 342.

²⁴ Perry Anderson, “Comment: Power, Politics and the Enlightenment”, *Rethinking Left*, der. David Miliband, Polity, Oxford, 1994, s. 43.

²⁵ Giovanni Sartori, *Theory of Democracy Revisited, part 2, Classical Issues*, Chatham House, Chatham, New Jersey, 1987, s. 275.

lumsal/siyasal yapılanmadan söz etmek doğru olmaz.²⁶ Kapitalizm, mülkiyet haklarına saygılı diktatörlük rejimleriyle uyum göstermiş ve göstermektedir. Keza yüksek sosyo-ekonomik gelişme ve eğitim düzeyi, demokratikleşme yönündeki talepleri artırma potansiyeline sahip olsa da, zorunlu bir biçimde demokrasiye evrilme anlamına gelmez. Sözü edilen faktörler demokrasinin kurulması ve kurulduktan sonra devam ettirilmesini kolaylaştırabilirler ancak “yerleşik” denilen demokrasilerde bile demokrasinin garantiye alındığını söylemek abartılı olur.²⁷

Demokrasi, demokrasiye karşı çıkanlara karşı mücadeleyi gerektirdiği gibi, demokrasiyi mümkün kılan değerlerin hâkim kılınması ve yeni kuşaklara aktarılması için sürekli bir mücadeleyi gerekli kılar. Demokratik değerler kendiliğinden oluşmadığı gibi, oluştukları ölçüde de sürekli korunmaya/geliştirilmeye muhtaçtırlar.

Bir rejim olarak demokrasinin albenisi/cazibesi kuvvetli olmaktan uzaktır. Zira demokratik rejimlerin özünde farklı siyasi güçlerin, siyasi iktidarı kullananlara karşı dokunulmaz alanlara sahip olmaları yatar. Siyasi iktidarın sınırları bellidir. Demokrasi, farklı çıkarlara, dünya görüşlerine sahip olan insanların, diğerinin varlığını ortadan kaldırmadan bir arada yaşamaları ilkesi üzerine kuruludur. Farklı siyasi kişi ya da grupların kendi çıkarlarını oluşturma, savunma süreci ise, doğası gereği bitmek bilmez bir rekabet, pazarlık ve gerginlik (agony) halini de beraberinde getirir. Demokrasilerin düzeyi farklılık ve çatışmaların doğasına bağlı olarak değişecek bir tetikte olma halini gerektirdiğini söylersek herhalde abartmış olmayız. Önemli olan ve demokratik rejimin gerçekleştirebileceği şey, tarafların birbirlerini düşman (enemy) olarak değil de, çok temel bazı esaslarda (muhalefete tolerans gösterilmesi gibi) anlaşabildikleri siyasi muhalif (adversary) olarak görmeleridir.²⁸

²⁶ Philippe C. Schmitter, “Dangers and Dilemmas of Democracy”, *Journal of Democracy*, cilt 5, no. 2, 1994, s. 58; George Sorensen, “Democracy and Democratization”, *Handbook of Politics-State and Society in Global Perspective*, Kevin T. Leicht, J. Craig Jenkins, der. Springer, New York, 2010, s. 445-6.

²⁷ Aynı görüşte bkz. Charles Tilly, *Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007, s. 24. Larry Diamond, Juan J. Linz ve Seymour Martin Lipset, “Comparing Experiences With Democracy”, *Politics in Developing Countries-Comparing Experiences With Democracy*, der. Larry Diamond, Juan J. Linz ve Seymour Martin Lipset, 2. baskı, Boulder, Lynne Rienner, 1995, s. 56. Adam Przeworski ise kişi başına milli geliri 6.000 doları (bu Arjantin’in 1976’da sahip olduğu milli gelir düzeyidir) geçen demokrasilerde bir çöküş gözlenmediğini ileri sürerek, bu sınır aşıldıktan sonra demokrasinin –ebediyen– (‘forever’) yaşamasının beklenebileceğini iddia etmektedirler. Adam Przeworski, Michael Alvarez, Jose Antonio Cheibub, Fernando Limongo, “What Makes Democracies Endure?”, *Journal Of Democracy*, cilt 7, no. 1, 1996, s. 41.

²⁸ Chantal Mouffe, “For an Agonistic public sphere”, *Radical Democracy, Politics Between Abun-*

İkincisi, demokratik rejimler, bu niteliklerini kaybetmedikleri müddetçe, herhangi bir siyasi gücü büyük oy çoğunluğuna sahip olsa da, tam manasıyla tatmin edebilmekten uzak kalmaya mahkûmdurlar. İktidara geldiğinizde, iyi toplum anlayışınızı pratiğe geçirmenizin önünde belli engeller vardır. İyi toplum anlayışınızdan ödün vermek, sahip olduğunuz iktidarın sınırlarını kabul etmek durumundasınızdır. Bu ise, hep bir “eksiğe”, “ideal olandan daha azına” razı olmak durumunda kalmak demektir. Sorunsuz ya da yekpare toplum (seamless society) anlayışına sahip olanların demokrasinin bu özelliğini sindirebilmeleri kolay olmamıştır.

Son olarak demokrasi var olmayanın, henüz elde edilemeyen peşindedir. Gerçekleşmiş bir durumdan ziyade, bir oluşa (becoming) tekabül eder. Ulaşılmak istenen şeyler, daha şeffaf idare, daha korunaklı insan hakları, daha az sosyo-ekonomik eşitsizlik, daha fazla fırsat eşitliği vs.’dir. Bu da, sürekli mücadele halinin bir başka görüntüsüdür. Demokrasinin bu özelliği, “daha fazla şeyin ebedi yokluğu” (“the perpetual absence of something more”) hissiyatı, rejime yönelik tepkileri artırmakta ve kriz içinde bulunduğu anlayışını beslemektedir.²⁹ Mücadele verilmekte, ancak başta kapitalist ekonominin koyduğu sınırlar olmak üzere diğer birçok kısıtlayıcı faktör nedeniyle, anlamlı bir mesafe alın(a)madığı düşünülmektedir.

Demokrasi konusundaki normatif tercihler Batı-dışı toplumları çalışan birçok araştırmacıyı demokrasiyi “normal”, demokratik olmayan rejimleri “anormal” ya da istisnai (varlığı açıklama gerektiren) rejim biçimleri olarak algılamaya sevk etmiştir. Araştırmacılar, sanki rejim mutlaka demokratik olmak zorundaymış gibi demokrasinin neden olmadığı (ya da neden çıktığı) sorusu üzerinde durmuşlardır.³⁰

İstisnai olanı normal kabul edip bunun nedenlerini araştırmaya girişmek daha başta sorulması gereken sorular silsilesinin çarpıtılması tehlikesini beraberinde getirmiştir. Verili bir siyasal sistemde, temel çatışma eksenleri, siyasi güçlerin kompozisyonu, bu güçler arasındaki ittifak ilişkileri, rejim deği-

dance and Back, der. Lars Tonder ve Lassa Thomassen, Manchester University Press, Manchester, 2005, s. 126.

29 Guillermo O’Donnell, “The Perpetual Crises of Democracy”, *Journal of Democracy*, 18, 1 Ocak 2007, s. 9.

30 Bu eğilimin Batı-dışı toplumların hep daha üstün bir aşama olarak görülen Batılı toplumlara benzeme çabası içinde olmaları gerektiği varsayımından hareket eden, bu olmayınca da neden olmadığının araştırılması eksenine dayalı sosyal bilim anlayışının bir sonucu olduğu söylenebilir. Gyan Prakash, Batı-dışı toplumları çalışan Batılıların eserlerinde hep bir başarısızlık (a sense of failure) temasının var olduğunu söylerken önemli bir noktaya temas eder. Gyan Prakash, “Subaltern Studies as Postcolonial Criticism”, *American Historical Review*, cilt 99, no. 5, 1994, s. 1485.

şikliklerinde kimlerin kazanıp kimlerin kaybettiği, siyasal mücadele biçimlerinin ne olduğu gibi can alıcı siyasal dinamikleri anlama kaygısı yerine, hangi güçlerin demokrasiyi tehdit ettiği hangilerinin desteklediği sorusu aslı kaygı haline gelmiş bu da analizin yoksullaşmasına neden olmuştur.

Siyasal rejim ve demokrasi ve kavramlarından sonra, “darbe” kelimesinden ne anlaşıldığı üzerinde de durmak durumundayız. Darbe (coup d’etat) kavramı Türkçede darbe-i hükümet ya da taklib-i hükümet olarak kullanılmıştır. Kelimenin kökeni olan “darb”, dövme, vurma ve güç kullanma gibi anlamlar taşır. İfade edilen şey siyasi iktidarın beklenmedik ani ve şiddetli fiziki zora dayalı hareket ya da zor kullanma tehdidi ile yasalarda belirtilen ya da normal kabul edilen usuller dışında el değiştirmesidir.³¹ Siyasi iktidara nasıl gelineceğine ilişkin meri kurallar ihlal edilerek, siyasi iktidar hızlı ve beklenmedik bir biçimde el değiştirmiştir.

Dil, özellikle de siyasal dil, düşünceleri tarafsız bir biçimde diğerlerine anlatmak/iletmek için kullanılan basit bir araç değildir. Siyasal bir olguyu dile getirmek ve tanımlamak ister istemez onun hakkında bir değer yargısında bulunmak demektir.³² Hele hele, iktidarın el değiştirmesi gibi hayati sonuçları olan bir olayı ifade edecek kelimelerin seçiminde bu durum daha da önemli hale gelecektir.

İktidarı ele geçirenler için eylem, dilde daha olumlu ya da daha az olumsuz çağrışımları olan kavramlarla anlatılmak istenir. Rejim değişikliğini destekleyenler iktidara el koyma eylemini darbe olarak nitelendirmeyecek, “devrim”, “ihtilal”, “inkılap” ya da “harekât” gibi olumlu çağrışımları olduğu düşünülen kavramları tercih edeceklerdir. Karışma, araya girme, anlamına gelen “müdahale” ya da “askeri müdahale” akademik yazında darbe kelimesini kullanmak istemeyenlerin tercih ettiği kelimelerden biridir. Ordunun işlerin içinden çıkılmaz hale geldiği bir durumda devreye girmek durumunda kaldığı ima edilir.

Siyasal sözlüğümüzde darbe, siyasal hayatın organizasyonuna ilişkin var olan düzenden daha farklı bir yol haritasına sahip olmadığı halde sadece iktidarı ele geçirme motifinin öne çıktığı düşünülen –uzun dönemli etkileri sınırlı– rejim değişiklikleri için kullanılabilir. Mesela Kemal Karpat, her

31 Bkz. David Robertson, “Coup D’Etat”, *A Dictionary of Modern Politics*, 2. baskı, Europa Publication Limited, Londra, 1993, s. 118; Claude E. Welch, “Coup D’Etat”, *The Oxford Companion to Politics of the World*, der. Joel Kriegel, New York, Oxford University Press, 1993, s. 204; Henry R. Spencer, “Coup D’etat”, *The Encyclopedia of Social Sciences*, cilt 4, der. Edwin R. A. Seligman, The Mac Millan Company, New York, 1931, s. 508-9.

32 William E. Connolly, *The Terms of Political Discourse*, Blackwell, Oxford, 1993, s. 1, 23.

ikisi de gayrimeşru dediği darbe ile müdahale arasındaki ayrımı kalıcı etki bırakıp bırakmama üzerinden tanımlamayı önermiştir. Müdahale devamlı etkisi olan bir durum, darbe ise etkisi zayıf iktidar değişikliğinden ibaret bir durumdur.³³

Halel kökünden türetilmiş ve bozukluk, bozulma, karışıklık, düzensizlik anlamına gelen “ihtilâl”³⁴ zaman zaman darbe ile eşanlamlı olarak kullanılabilmektedir. Fakat çoğu zaman ihtilal iktidar gaspını çağrıştıran darbeden farklı bir el koyma biçimi olarak düşünülür. Meşruluğunu yitirdiği iddia edilen siyasi iktidar, ahlâki ve siyasi meşruluk iddia eden bir diğer grup tarafından alaşağı edilmiş, eski (ve ahlâken kınanan) siyasal düzen değiştirilmiştir. Cumhuriyetin Osmanlı Hanedanı ve Hilafete karşı bir başkaldırı hareketi hüviyeti taşıması özellikle Cumhuriyetin ilk yıllarında ve ilerlemeci/solcu Cumhuriyet yorumlarında ihtilal kelimesine olumlu anlamlar yüklenmesine neden olmuştur. Daha devletçi Cumhuriyetçi anlayışlar ise, Cumhuriyetin düzen (ve düzen içinde ilerleme) vurgusuna referansla, ihtilal kavramında mündemiç radikallik unsurunu tehlikeli bulmuşlar ve ihtilal kelimesi sakınılması gereken bir kelime hüviyetini kazanmıştır.

Darbe, devrimden de farklıdır. Zira devrim denilince eski düzenin yıkılması, sosyal sınıf ya da gruplar dengesinde ve/veya üretim ve bölüşüm ilişkilerinde köklü değişiklikler akla gelir. Oysa darbelerin çoğunda sosyo-ekonomik düzenin parametrelerinde kapsamlı değişiklikler gündeme gelmez. “İnkılap” ise değişme ve bir halden başka bir hale dönme anlamına gelmektedir. İnkılap, devrim kadar olmasa da, belli bir düzeyde radikallik ve köktenlik ifade eder. Düzeltme ve iyileştirmeyi amaçlayan ve daha çok geçici, palatyatif, derine inmeyen önlemler anlamına da gelen “ıslahat”tan da farklılaşır. Örneğin, Kemalist elit, Tanzimat döneminde modernleşme adına yapılan çalışmaları daha çok ıslahat olarak nitelendirirken, 1923 sonrası için inkılap kelimesini tercih eder.³⁵

İktidardan uzaklaştırılanlar ya da rejim değişikliğinden zarar görenler ise “isyan”, “darbe”, “baskın” ya da “iktidar gaspı” gibi olumsuz çağrışımları olan sözcükleri kullanacaklardır. Keza, durumun istisnailiğini, beklenmedik

33 Kemal Karpat, *Dağı Delen Irmak-Kemal H. Karpat Kitabı*, haz. Emin Tanrıyar, İmge, Ankara, 2008, s. 450, 451.

34 Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 14. baskı, yay. haz. Aydın Sami Güneyçal, Aydın, Ankara, 1997, s. 419.

35 1960’lardan sonra inkılap yerine kavramın öztürkçe karşılığı olarak devrim kelimesi de kullanılmıştır. Ancak devrim kelimesinin sosyalistler tarafından da sahiplenilmesi, özellikle askeri/sivil bürokrasinin yeniden inkılap kelimesine dönmeye yol açmıştır.

karakterini ifade etmek arzusuyla, nispeten daha tarafsız olduğu düşünülen “vaka”³⁶ ya da “fiili durum”³⁷ (facit accompli) kelimeleri de kullanılmaktadır.

Darbe durumunda devlet aygıtı içindeki güç dengeleri ve hem de bir bütün olarak devlet aygıtının çeşitli toplumsal güçlerle ilişkileri –en azından bir süre için– yeniden tanımlanır. Siyasal rejimin eski ve bilindik kuralları artık yürürlükte değildir. İktidarı ele geçiren güç, siyasetin kurallarını da yeniden tanımlamaya soyunmakta, kendisini hiçbir hukuki norm ile bağlı görmeyen “asli kurucu iktidar” hüviyetine bürünmektedir.

Modern bir devlette zor kullanma ya da zor kullanma tehdidi çoğu zaman ordu tarafından yerine getirilebileceği için, darbeler çok büyük oranda ordu tarafından ya da ordunun açık ya da zımni desteği ile gerçekleşirler.³⁸ “Sivil” bir darbeden söz etmek, ancak ordusu bulunmayan ya da önemli olmayan devletlerde gerçekleşebilecek bir duruma işaret eder. Seçimle gelen bir siyasi iktidarın ordu desteğini alarak demokratik rejimi sona erdirmesi bir sivil darbe olarak nitelendirilebilir. Ancak bu halde bile, rejimin devamlılığı silahlı gücün (rejim ordudan çok polis gücüne de dayanabilir) desteğine bağlıdır. Siviller tarafından başlatılan bir darbe, uzun dönemde başarılı olmak istiyorsa silahlı gücü kendi tarafına çekmek durumundadır.

Herhangi bir iktidar değişikliğini “darbe” olarak nitelendirebilmek siyasi iktidarın nasıl el değiştireceğinin kurallarının belirli olması halinde mümkün olabilecektir. İktidarın nasıl el değiştireceğinin belli olmadığı bir siyasal sistemde gerçekleşen iktidar değişimini darbe olarak nitelendirmek, anakronizm tehlikesi ile beraber, kavramı haddinden fazla genişletmek riskini de taşımaktadır. Osmanlı İmparatorluğu’nun ilk dönemlerinde padişahın erkek evlatlarından hangisinin iktidara geleceği (ya da hangi hallerde Sultan’ın iktidardan uzaklaştırılacağı) konusunda bir açıklık yoktu. Padişahın ölümünden sonra her nasılsa “fiilen” iktidarı ele geçiren Şehzadenin padişah olmak için “Allahın lütuf ve inayetine mazhar olduğu” kabul ediliyordu.³⁹ Fatih Sultan Mehmed döneminde kardeş katli ile bir kural getirilmiş oldu. Daha sonra ise hanedanın en yaşlı üyesinin padişah olması uygulaması, yine yazılı bir kural getirilmeden, gözetilen ilke oldu. Fakat kural ihlal edildiğinde –hanedanın başka üyesi– iktidarı ele aldığı anda eğer kendisine itaat ediliyorsa yine iktida-

³⁶ Örneğin Kuleli ya da Çırağan Vakası denilmektedir.

³⁷ Celal Bayar, 27 Mayıs’ı bir “fiili durum” olarak nitelendirecektir. Bkz. Celal Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes*, der. İsmet Bozdağ, Tercüman, İstanbul, 1986, s. 13-14.

³⁸ Juan J. Linz, *The Breakdown of Democratic Regimes-Crisis, Breakdown and Reequilibration*, s. 15.

³⁹ Halil İncalcık, “Osmanlı Padişahı”, A.Ü.S.B.F.D, cilt XIII, no. 4, s. 73.

rın el değiştirdiği kabul ediliyordu. 1876 Kanun-ı Esasi ile, iktidarın nasıl değiştirileceği kurallara bağlandı.⁴⁰ Burada kullandığımız kritere göre, örneğin Abdülaziz'in 1876 yılında (bu tarihte anayasa ilan edilmemiştir) iktidardan uzaklaştırılmasını bir darbe olarak nitelendirmek doğru olmayabilecektir. Çünkü, hanedanın en yaşlı üyesinin iktidara geleceği kuralı, açıkça ifade edilmiş değildir. İktidarı kullananlar değişirken, siyasi rejimin niteliğinde, önemli bir değişiklik olmamaktadır.

Keza, askeri rejimlerden yine askerlerin harekete geçmesiyle sivil rejime geçiş bir darbe olarak nitelendirilmemelidir. Çünkü askeri rejimde ya da herhangi bir sivil diktatörlükte iktidarın nasıl el değiştireceğine ilişkin belirlenmiş bir kural yoktur. Otoriter bir rejimin kendisini nasıl tasfiye edeceği kurallarla belirlenmiş değildir. Buna göre, Salazar diktatörlüğüne son vererek demokratikleşmenin önünü açan 1974 Portekiz “Karanfiller Devrimi” bir darbe olarak nitelendirilmemelidir. Ama mesela 1913'te Enver Paşa önderliğindeki bir grup tarafından düzenlenen Bab-ı Âli baskını bir darbedir. Çünkü tanımlanan hukuk düzenine göre meşruluk iddiasına sahip olan bir hükümet zor kullanılarak istifa ettirilmiştir.⁴¹

Diğer taraftan bu kriterin sadece demokratik rejimler darbelere maruz kalabilir şeklinde bir sonuca yol açabildiği de görülmektedir. Bu halde imparatorluklar dışındaki otoriter/askeri bir rejimde gerçekleştirilen ve demokrasiye yönelmeyen iktidar değişikliklerine darbe denilmeyecekse ne denileceği gibi bir sorun da ortaya çıkmaktadır. Zira siyasi rejimin niteliğini değiştirmeyen ve fakat iktidara kimin geleceği sorusu etrafında şekillenen bir iktidar mücadelesi söz konusudur.

Siyasi iktidarın “açık” bir tehditle istifasını sağlamak, ordu doğrudan iktidarı ele almasa da, darbe olarak nitelendirilmelidir. Zaman zaman bu tür eylemlere muhtıra da denilmektedir. *Osmanlıca-Türkçe Lügat*'te Ferit Devellioğlu, muhtırayı “hatırlatmak üzere yazılan ve sunulan tezkere” olarak tanımlamaktadır.⁴² Günümüz Türkçesinde muhtıra bir kişiye yöneltilmiş, hatırlatmanın ötesine geçen, uyulmadığı takdirde muhatabının arzu edilmeyen sonuçlarla karşılaşabileceği sert uyarı anlamına da gelmektedir. Biz, muhtıra yerine darbe kelimesini kullanmayı tercih ediyoruz. Mesela 12 Mart 1971

⁴⁰ Halil İnalcık, *The Ottoman Empire-The Classical Age, 1300-1600*, Phoenix, Londra, 1993, s. 61. 1876 Kanun-ı Esasi'nin 3. maddesi; “Saltanatı Seniyei Osmaniye Hilafeti Kübrayı İslâmiyeyi haiz olarak Sülalei Ali Osmandan usulü kadimesi veçhile ekber evlada aittir” demekteydi.

⁴¹ Bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, cilt 3, *İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, genişletilmiş baskı, İletişim, İstanbul, 1989, s. 510-516.

⁴² Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe, Ansiklopedik Lügat*, s. 676.

olayı bir darbedir. Çünkü, radyoda okunan bildiri, istekler gerçekleştirilmediği takdirde, ordunun yönetime el koyacağını açıkça ilan etmiş ve bu bildiri üzerine hükümet istifa etmiştir.

Kapalı kapılar ardında cereyan eden bir tehditle iktidarın değişmesi me-selesinde ise durum daha karışıktır. Eğer sivil siyasi iktidar ordu tehdidi nede-niyle istifa ettiğini açıkça ifade ederse, bir darbeden söz etmek mümkündür. Ancak istifa başka gerekçelere dayandırılır ve ordu da yönetime dolaysız bir biçimde el koymaz ise, gerçekleşen iktidar değişimine darbe demenin doğru ol-mayacağı görüşündeyiz.⁴³ Tehdidin kapalı kapılar ardında gerçekleşmesi, onun tehdit olması niteliğini azaltmaktadır. Tehdit ne kadar çok sayıda kişiye duyurulursa inandırıcılığı da o düzeyde artacaktır. Daha fazla kişiye duyur-mak demek geri adım atmanın maliyetinin yüksek olması anlamına gelecektir. Kamuya açık olmayan bir tehditle karşılaşp istifa eden bir siyasi iktidarın, bu tehdidi yapanın blöfüne teslim olmuş olma ihtimali yüksektir. Siyasal hayatta iktidar mücadelesinin en kritik anları perde arkasında cereyan eder, tüm bun-ları darbe kategorisinde düşünmek içeriği fazlaca genişletme riskini taşır.

Nihai analizde bir şiddet tekeline sahip olma iddiasını taşıyan devletin temel organı olarak ordular siyasetin dışında kalamazlar. Sorun bu etkinin olup olmaması değil, ne kadar olduğu ve kendini nasıl gösterdiği-dir.⁴⁴ Demok-ratik ideal, orduların seçilmiş siyasi iktidarın emrinde hareket etmesini (ya da ‘milletin’ ordusu olmasını) garantiye alma adına orduların sivil siyasal güçler tarafından denetimi/kontrolü ilkesini benimsemiştir. Eğer siyasi iktidar kendi-sini millet iradesine dayalı olma iddiasıyla meşrulaştırıyorsa, seçmene/millete hesap vermeyen hiçbir güç olmamalıdır. İlkenin pratikteki anlamı ise, ordu-nun iktidar muhalefet ilişkilerinde bir taraf gibi hareket etmekten, siyasi be-yanlarda bulunmaktan olabildiğince kaçınması gerektiğidir. Diğer bürokratik örgütler gibi, ordular da, kendilerine ayrılan bütçeyi artırabilmek ve diğer ay-rıcılıklarını pekiştirebilmek için siyasi iktidar nezdinde lobi faaliyetinde bulu-nurlar. Keza, siyasi iktidarın ulusal güvenliğe ilişkin politikalarını –değişen de-recelerde olmak kaydıyla– şekillendirirler. Bunlar o kadar rutindir ki, siyasete karışma ya da müdahale kelimesini kullanmak yerinde olmaz.

⁴³ Türkiye’de 28 Şubat süreci denilen süreçte, bir post-modern darbenin gerçekleştiği ifade edilmiş-tir. Bu sürecin klasik bir darbe olmadığı açıktır. Ancak 28 Şubat’ın darbe niteliğini tartışmalı ol-maktan çıkaran şey askerlerin Refahiyol koalisyonu çekilmezse, kendilerinin gerekirse zor kullan-a-caklarını ifade etmiş olmalarıdır. Bu zor kullanmanın şartları ya da zamanlamaya ilişkin ayrıntılar belirtilmemiş olsa da, bu ifade, 28 Şubat’ı klasik darbelere yakınlaştırmaktadır.

⁴⁴ Claude E. Welch, Jr., Arthur K. Smith, *Military Role and Rule*, Duxbury Press, North Scituate, 1974, s. 6.

Askeri darbe, ordunun siyasal hayata müdahalesinin en sert, keskin, açık ve tartışmasız şeklidir. Ordunun darbe dışında başka birçok müdahale biçimi de vardır. Bir parti ya da kişinin iktidara gelmesini önlemek için, o partiye ya da onunla ortaklık kurması muhtemel diğer siyasi partilere kapalı kapılar ardında baskı yapması demokratik ilkelerle bağdaşmayan bir müdahaledir ancak açık bir tehdit olmadığı sürece bir darbe olarak nitelendirilmemelidir. Ya da ordunun bir siyasi iktidarı yıpratmak için kampanya başlatması veya başlatılan kampanya içinde yer alması –açık bir tehdit olmadıkça– da bir darbe olarak nitelendirilemez. Tabii bütün bu eylemlerin, demokratik rejimin kalitesini olumsuz yönde etkilediğini, demokrasiyi yarı-demokrasi haline dönüştürdüğünü söylemeye gerek bile yoktur.

Askeri darbeler, zaman zaman, devletin toplumsal sınıflar ve gruplarla olan bağları ve ilişki biçimlerindeki bunalımın bir sonucu olarak ortaya çıkarlar. Devletin demokratik siyasal rejimdeki yeri ve işlevi verili sosyo-ekonomik-politik düzeni korumak ya da dönüştürmek isteyen güçleri tatmin etmeyebilir. Bu halde toplumsal/siyasal düzenden rahatsız olan kesimler silahlı kuvvetleri harekete geçirmeyi deneyebilirler. Diğer yandan rejim değişikliğini her halükârda toplumsal güç dengelerindeki değişimin bir neticesi olarak görmek, siyasetin kendine has dinamiklerini gözden kaçırmak anlamına gelebilir. Süreç sosyal sınıf ve grup çıkarlarından kısmen bağımsız bir şekilde de cereyan edebilir. Silahlı kuvvetler kendi kurumsal konumlarını güçlendirmek ya da korumak için siyasi rejimi değiştirmeye soyunabilirler. Keza, iktidar mücadelesi veren fakat gerek sosyo-ekonomik köken gerekse ideolojik açıdan fazlaca farklılaşmayan elit grupları, verili toplumsal düzeni pek de rahatsız etmeden, rejim değişikliğine gidebilirler. Bu halde, siyasi rejim değişirken sınıfsal yapı ve dengeler nispeten değişmeden aynı kalabilir.

Var olan siyasi rejimin hayati çıkarları korumadığı fikri, darbenin oluşması için gerekli ancak yeterli olmayan bir unsurdur. Normal olan, herhangi bir rejimden memnun olma değil olmama halidir. Rejim değişikliği için hem daha iyi bir alternatifin var olduğuna, hem de iktidarın ele geçirilebileceğine inanılması gerekir.⁴⁵ Son tahlilde askeri darbeler ve diğer rejim değişikliklerinin birçoğu sınıflar, statü grupları ya da halk/millet değil onlar adına hareket etme iddiasını taşıyan bir avuç insan tarafından gerçekleştirilirler. Kitlel nitelikleri öne çıkan eylemlerin çok etkili olduğu rejim değişiklikleri

45 Adam Przeworski, "Some problems in the Study of the Transition to Democracy", *Transitions From Authoritarian Rule - Comparative Perspectives*, der. Guillermo O'Donnell, Philippe C. Schmitter, Laurence Whitehead, Johns Hopkins University Press, Baltimore ve Londra, 1988, s. 28.

darbeden çok devrim kategorisi altında sınıflandırılmaya layıktır. Genellikle ya eski rejimi destekleyen elitlerden bir kısmı saf değiştirmişlerdir ya da eski rejimin siyasal sistemden dışladığı kesimler iktidara gelme fırsatı görerek bu grupların temsiline soyunmuşlardır. Normal zamanlarda muhalefet ya da iktidar üzerinde baskı kurmak için harekete geçirilen sıradan insanların (kitle/crowd), rejim değişikliğine gebe dönemlerde kaos ortamı yaratmak ya da henüz hangi tarafta saf tutacağına karar vermemiş insanları ikna etmek için harekete geçirilen unsurlar konumundan kurtulabilmiş olduklarını söylemek kolay değildir.⁴⁶ İlerleyen sayfalarda bu konu daha detaylı bir biçimde tartışılacaktır.

İktidarın olağandışı usullerle nasıl el değiştirdiği konusu siyasal hayatın en gizemli ve hakkında en az şey bildiğimiz yönlerinden biridir. Donald Horowitz, “istisnai/düzensiz ve meşru olmayan bir operasyon olarak, darbe, rutindışı olayların en önemli örneğidir” der.⁴⁷ “Egemen, istisnai duruma veya olağanüstü hale karar verendir” diyen Carl Schmitt’e göre “olağanüstü halin hukuk için taşıdığı anlam, mucizenin ilahiyat için taşıdığı anlama benzer.”⁴⁸ Sahiden de başarılı darbeler açıklanması kolay olmayan mucizelerden özellikler taşırlar. Kararlı bir azınlık grubu, siyasi iktidarı elinde tutan grubu bu pozisyonundan uzaklaştırmakta ve diğerleri de bu iddiayı kabul etmek zorunda kalmaktadırlar. İktidar iddiası yankı bulmadığında başarısız bir darbe girişiminden söz edilecek, iddia kabul gördüğünde ise, yeni rejime methiyeler düzülmeye başlanacaktır. Bir Çin atasözü, “iktidara gelebilirsen kral, gelemesen isyankârsın” derken, bu gerçeği tüm yalınlığıyla ifade eder.

“Belirsizlik”, kritik elitlerin eski rejim ile alternatif rejim arasında tercih yapmaları süreci olarak da görebileceğimiz rejim değişikliği sürecinin temel özelliğidir. Güç (power) hiçbir zaman statik değildir ancak diğeriyle karşı karşıya geldiğinde, bir direnişle karşılaştığında gücün gerçekte ne olduğu anlaşılabilir. Fiili karşı karşıya gelme durumu gerçekleşmeden yapılacak bütün hesaplamalar/değerlendirmeler yanlışlanmaya açık varsayımlardan ibarettir. Oyunun kurallarının silikleştiği, yanlış tarafta saf tutmanın bedelinin büyük olabileceği bu türlü durumlarda, genel davranış biçimi dikkatli dav-

⁴⁶ Roma dönemi için, bkz. Fergus Millar, *The Crowd in Rome in Late Republic*, Ann Arbor University of Michigan Press, 1998. Fransız Devrimi’nde kitlenin rolünü inceleyen bir çalışma için, George Rude, *The Crowd in the French Revolution*, Clarendon, Oxford, 1959.

⁴⁷ Donald R. Horowitz, *Coup Theories and Officers’ Motives*, Princeton Univ. Press, Princeton, 1980, s. 14.

⁴⁸ Carl Schmitt, *Siyasi İlahiyat-Egemenlik Kuramı Üzerine Dört Bölüm*, çev. Emre Zeybekoğlu, Dost, Ankara, 1996, s. 41.

ranmak, rengini fazlaca belli etmemek, diğerlerinin aldığı pozisyon ve takındığı tutuma göre vaziyet almaktır.⁴⁹ Biraz da bu nedenle başarılı darbeler küçük ama ne yaptığını çok iyi bilen bir grubun eseridir. Bu süreçte, beklenmedik tesadüfi/arızı olayların ve liderlerin aldığı kararların önemi daha da artacak; çoğunlukla hiç beklenmedik, niyet edilmedik durumlar ortaya çıkabilecektir. Rejim değişikliği yönünde kuvvetli bir toplumsal baskının olduğu durumlarda bile, bu belirsizlik ortadan kalkmayacaktır.

Niccolo Machiavelli'nin siyasette en önemli kriterin başarı olduğu tespiti çeşitli açılardan eleştirilebilir.⁵⁰ Ancak özellikle rejim değişikliği söz konusu olduğunda bu büyük yazarın gözlemlerine hak vermemek imkânsızdır. İktidarı ele geçiren, eski rejimin artık geçerli olmadığına karar verdiği (istisnai durum ilan edebildiği) ve bunu diğerlerine kabul ettirebildiği için, yeni egemen olarak nitelendirilmeye hak kazanmıştır. İtaat sağlandığında, en azından bir süre için, devlet denilen ve kurumlar hiyerarşisinden oluşan bürokratik organizasyon kontrol altına alınacak, meşruiyet zeminini güçlendirme gündeme gelecek, egemen siyasal hayatın normlarını yeniden tanımlamaya girişecektir. Yasayı yapan hakikat değil fiilen otoriteyi elinde bulundurandır: *Autoritas, non veritas facit legem*. Merkezi iktidar kendi meşruiyetini yaratma ya da güçlendirme potansiyeline sahiptir zira maddi kaynakların ve diğer değerlerin dağıtımını şekillendiren mekanizma ele geçirilmiştir. Bu sayede, muhalefetin gücü kırılabileceği gibi, yeni yandaşlar da yaratılabilecektir. Tarih yazımı ve gelenek icadı bu meşrulaştırmanın çeşitli tezahürlerindendir.

İktidar için mücadele eden iki gücün hipotetik olarak sonsuza dek devam edecek bir denge durumunu sürdürebilecekleri düşünülebilirse de, çoğu zaman iktidar mücadelesi taraflardan birinin ya da daha önce oyuna dahil olmayan birilerinin zaferiyle sonuçlanmış ve yeni rejim kurulmuştur. Bu nedendir ki, darbe süreci incelenirken, darbeyi gerçekleştirenler kadar ona maruz kalanların yaptıkları ve yapamadıkları aynı derecede önemlidir.

49 “Darbe, elit grubun çoğunluğu için genel bir tehdit durumuna gelmediği sürece, seçim; muhalif olmanın büyük tehlikeleri ile sessiz kalmanın verdiği güvenlik arasında olacaktır. Darbeyi bütünüyle desteklemeyi gerektiren tavır, basit olarak hiçbir şey yapmamaktır (genellikle yapılacak olan da budur).” Edward Luttwak, *Bir Uzmanın Gözüyle-Darbe*, çev. Edip İ. Polat, Yaba, Ankara, 1996, s. 35.

50 Niccolo Machiavelli, *The Prince*, çev. George Bull, Penguin, Londra, 1999, s. 58.



BİRİNCİ BÖLÜM
Demokratikleşme

D-P

**Demokrat Parti'nin kuruluş yıllarında yapılan
bir kutlamaya gönderdiği çelenk.**

“Bugün harbin başladığı gündenberi yaptığımız tecrübelerle görüyoruz ki, Devlet teşkilatı (A) dan (Z) ye kadar baştan başa bu memleketin ihtiyacıyla telif edilebilecek şekilde tebdil edilmek lazımdır.”

Refik Saydam, Başbakan¹

“Eğer babalarımızdan daha sabırlı olmasaydık, bugün içinde bulunduğumuz rejim daha birkaç sene evvel sona ererdi. Biz işbaşında kalarak sona ererdi. Şiddet taraftarları işbaşına gelerek sona ererdi. ...Bizim sabrımız memleketi bu neticeden kurtardı.”

İsmet İnönü, CHP Genel Başkanı²

“Beni çok partili hayata sevkeden sebeplerden birisi de, yapılan icraatın, Cumhuriyetin ne dereceye kadar memlekete malolduğunu tecrübe etmek ihtiyacı idi. Aklımız başımızda, dermanımız yerinde, gücümüz kuvvetimiz mevcut iken müesseselerin yerleşmiş olduklarını ciddi olarak keşfetmek, bilmek bizim için lüzumludur kanaatindeydim.”

İsmet İnönü, CHP Genel Başkanı³

“Ben ve benim gibi DP’ye katılmış yüzbinlerce insan yine mesela ben ve benim gibi bu partilerde sorumluluk yüklenmiş kimselerin büyük çoğunluğu İsmet Paşanın demokrasinin kurulmasını samimiyetle istediğine inanmamıştır.”

Samet Ağaoğlu, DP Milletvekili⁴

¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre VI, İçtima 3, 25, 62, 25 Mayıs 1942, s. 270.

² *Ulus*, 26 Mart 1950.

³ Abdi İpekçi, *İnönü Atatürk’ü Anlatıyor*, Cem, İstanbul, 1981, s. 46.

⁴ Samet Ağaoğlu, *Demokrat Partinin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri - Bir Soru*, Baha, İstanbul, 1972, s. 59.

“Türk köylüsünün büyük bir kısmı asırlardan beri açtır. Ve açlığı bütün gayretlere rağmen henüz hafiflemiş olmaktan uzak duruyor”, “...tam kalorili sıcak yemek mi? Düşünüyorum köylüyü tanımağa başladığımdan beri hatıralarımın hiçbir köşesinde bu iki zıt varlığın birbirine yaklaştığını bulamıyorum.”

Hasan Reşit Tankut, CHP Milletvekili⁵

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ

20. yüzyılın başlarında Anadolu coğrafyasındaki en önemli siyasal olgu Osmanlı İmparatorluğu’nun yıkılması ve Cumhuriyet’in kuruluşudur. Cumhuriyetin kuruluşu ise varlığını sürdürebilmek için askeri, ekonomik ve dolayısıyla siyasi/kültürel alanda üstünlüğü ele geçiren Avrupa ülkeleri ile başa çıkma mücadelesinde siyasal ekonomik düzende iyileştirmeler arayan Osmanlı-Türk reform hareketinin, siyasal anlamda radikal bir kopuşu temsil etmekle birlikte, bir devamı olarak görülebilir. Cumhuriyet, milli devlete geçiş gibi kapsamlı bir toplumsal/siyasal dönüşümü gerçekleştirmeye soyunmuştur. Devletin yeniden yapılanması, milli devlet mantığı gereği nüfusun homojenleştirilmesi ve rejimin bekası için ekonomik gelişme yeni kadronun uğraşmak durumunda kaldığı üç büyük mesele idi.

Geç modernleşme tecrübesi yaşayan birçok ülkede olduğu gibi, Türkiye’de de reform sürecinde devletin öne çıktığını, reformun sürükleyici gücünün, toplumsal sınıflar ya da gruplar ya da daha doğru bir deyimle bu grupların siyasal alandaki temsilcilerinden ziyade, klasik dönem kul sisteminden izler taşımakla beraber, Tanzimat döneminde şekillenmiş asker ve sivil bürokratlar olduğunu görüyoruz. Bu kadro, kendisini etnik, dini ya da sınıfsal çatışmaların bir derece üzerinde görme, ortak çıkar olarak algılanan devlet çıkarının ne olduğunu bilme ve onu koruma iddiası ile hareket ediyordu. Kendine has ritüelleri ve zihniyet dünyası olan, toplumsal sınıf ve gruplar karşısında, sürekli değişen derecelerde olmak kaydıyla, belli bir “özerkliğe” sahip olan bir devlet elitinden söz ediyoruz.

Özerklik derken devletin, sosyal grup, sınıf ya da toplum talep ya da çıkarlarından kısmen farklı siyasetler ortaya koyabilme kapasitesinden bahsediyoruz.⁶ Theda Skocpol’un belirttiği gibi, özerk devlet, mutlaka ortaya koyduğu

5 Hasan Reşit Tankut, *Köylerimiz-Bugün Nasıldır, Dün Nasıldı, Yarın Nasıl Olmalıdır*, Kenan, Ankara, 1939, s. 5, 82.

6 Theda Skocpol, “Bringing the State Back In: Strategies of Analysis in Current Research”, *Bringing the State Back*, der. Peter B. Evans, Dietrich Rueschmeyer ve Theda Skocpol, Cambridge University Press, Cambridge, 1985, s. 9, 16. Hemen belirtelim, bu özerklik kapitalist sistemin kendisini yeniden üretimine engel olmama gibi bir çerçeve içinde kalmak durumundadır.

hedefi gerçekleştirme kapasitesine sahip olan devlet demek değildir. Siyaset formülasyonu açısından özerk olarak nitelendirilebileceği halde, düşük kapasiteli (ya da zayıf) devletler istisna değildir. Keza, devletin özerkliği sabit bir olgu olmadığı gibi, meseleden meseleye de değişkenlik gösterir. Bir sorunda özerk davranabilen devlet, diğer meselelerde benzeri özerkliğe sahip olmayabilir. “Devletin gücü daima ilişkisel ve duruma bağlı olarak değişecektir” (Powers of the state are always conditional and relational).⁷ Devlete değişmeyen bir öz atfederek, tarihdışı (ahistorik) bir bürokratik –ve siyasi– zümreden bahsetmek de doğru değildir. Kendi kompozisyonu da değişen elitin değişen toplumsal/siyasal koşullarla birlikte siyasal stratejilerini, toplumsal siyasal öznelerle kurduğu ittifaklarını ve ideolojisini değiştirmeye çalıştığını da biliyoruz.

Güçlü ve özerk bürokratik yapıların varlıklarını sürdürmeleri, toplumsal aktörlerin önemli bir kesiminin devleti, toplumun ötesinde ve üzerinde vazgeçilmez bir olgu olarak algılamaları, devletin bu iddiasını kabul etmeleri yahut bu iddialara açıkça meydan oku(ya)mamaları ile yakından ilgilidir. Yönetici elit kendi farklılığını ve özerkliğini öne çıkartır ve bunu kabul ettirmek ister. Bu çaba başarıya ulaştığı ölçüde, “kamusal gücü” ifade eden özel bir kurum olarak görülen/algılanan ve “devlet toplumu” olarak da nitelendirilebilen bir olgu ile karşı karşıya kalırız.⁸

Başarısızlık halinde ise, ya yerini aynı şeyi bir kez daha deneyecek bir başka grup alacak ya da belli sınırlar içinde kalmayı, özerkliğin sınırlandırılmasını kabul ederek merkezi bürokratik yapı daha farklı bir biçimde algılayacaktır. “Devletsiz toplumlar” da denilebilecek bu toplumlarda, bürokratik yapıya kısmen araçsal bir biçimde yaklaşılabilecek, toplumun dışında kamusal/ortak/genel çıkarı ifade etme iddiasını taşıyan devlet anlayışı daha az yankı bulduğu gibi, devlete herhangi mistik/kutsal özel bir anlam atfedilme ihtimali de düşük olacaktır.⁹

7 Bob Jessop, “Putting States in Their Place: Once More on Capitalist State and Capitalist Societies”, *State Theory-Putting Capitalist States in Their Place*, Oxford, Polity, 1990, s. 367. Ayrıca bkz. Bob Jessop, 2007, *State Power: a Strategic-Relational Approach*, Polity, Cambridge, 2007.

8 Kenneth Dyson, *The State Tradition In Western Europe*, Martin Robertson, Oxford, 1980, s. 19. Devlet toplumlarına örnek olarak Fransa ve Prusya gösterilirken, Birleşik Krallık ve ABD devletsiz toplumlar olarak nitelendirilir. Bertrand Badie, Pierre Birnbaum, *The Sociology of State*, çev. Arthur Goldhammer, The University of Chicago Press, Chicago ve Londra, 1983), s. 104, 116. Bu konuda, John P. Nettl’in klasik çalışmasını da anmamak olmaz, John P. Nettl, “The State as a Conceptual Variable”, *Comparative Politics in the Post Behavioral Era*, der. Louis J. Cantori ve A. H. Ziegler, Boulder Lynne Rienner, 1988 (ilk yayımlanma 1968).

9 Özerkliği yüksek bir devletin ortaya çıkıp çıkmamasını etkileyen faktörler arasında diğer devletlerle ilişkiler, sosyo-ekonomik ve sınıfsal yapı, ülkenin dünya ekonomisi ile girdiği eklemlenme biçimi, sosyal sınıflar arası ilişkilerin niteliği başta gelir.

Osmanlı-Türk siyasetinde askeri/sivil bürokratik yapının merkezileşme sürecinde nasıl evrildiğini; özerklik potansiyeli yüksek bir merkezi bürokratik yapının nasıl ve hangi koşullara yanıt olarak ortaya çıktığını kaba hatları ile biliyoruz.¹⁰ İmparatorluğun çöküşü ve Kurtuluş Savaşı askeri/sivil bürokrasinin belki “kapasitesini” olmasa da, “özerkliği” artırmış görünmektedir. Muzaffer Kemalist grup, bürokratik yapıyı dengeleme/sınırlandırma potansiyeline sahip olan ulema ve hanedan ile birlikte, gayrimüslim nüfusu da tasfiye etme fırsatını yakalamıştır. Bürokrasi, Osmanlı reform hareketlerinin başarılı olamamasını yeterince radikal olmamakla, dini/geleneksel değerlere fazla taviz verilmesiyle açıklayarak radikalizmini meşrulaştırmaya hizmet edecek yeni bir ideolojiyi de benimsemiştir.

Cumhuriyet, eğer bir devrimse, “tepeden inme” bir devrimdi.¹¹ Kitle mobilizasyonu çok zayıf kaldığı gibi, gerçekleşen dönüşümün neticesinde sosyal sınıf ve statü grupları arasındaki dengelerde de köklü bir değişiklik görülmedi. Siyasi iktidarın dayandığı meşruiyet temelleri köktenci bir biçimde değiştirildi.¹² Siyasi iktidarın meşruluğu İslâmi normlar ve Osmanlı hanedanına itaat gereğine değil de, milleti temsil iddiasına dayandırıldı. Bu siyasal bir devrimdi. Saltanat ve Hilafetin kaldırılması ve takip eden diğer reformların arkasında güçlü toplumsal sınıf ve gruplardan ziyade, ülkeyi işgalcilerden temizlemiş olmanın getirdiği prestij ve kendine güven ile harekete geçen askeri/sivil bürokrasi vardı.¹³

Osmanlı İmparatorluğu döneminde yapılanlar ve yapıl(a)mayanlar, Kemalistlerin dersler çıkarabilecekleri önemli bir tarihsel mirastı. Osmanlı devlet adamlarını çok uğraştıran milliyetçilikler çağında Müslüman olmayan nüfusun devlete bağlılığını sağlama sorunu, hem toprak kayıpları hem de nüfus mübadelesi neticesinde önemini kısmen yitirmişti. Ancak kendisini Türk olmaktan çok Müslüman olarak algılama eğilimi içindeki kitleye, özellikle

10 Şerif Mardin, “Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire”, *Comparative Studies in Society and History*, 11, 1969, s. 258-281; Şerif Mardin, “Center-Periphery Relations: Key to Turkish Politics”, *Political Participation in Turkey, Historical Background and Present Problems*, der. Engin D. Akarlı, Gabriel Ben-Dor, Boğaziçi, İstanbul, 1976; Carter Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, 1798-1922*, Princeton, Princeton University Press, 1980; Metin Heper, *The State Tradition in Turkey*, Eothen, Londra, 1985.

11 Tepeden inme devrim kavramı için, Ellen Kay Trimberger, *Tepeden İnme Devrimler-Japonya, Türkiye, Mısır, Peru*, çev. Fatih Uslu, Gelenek, İstanbul, 2003, s. 20 vd.

12 Şerif Mardin, “Ideology and Religion in The Turkish Revolution”, *International Journal of Middle East Studies*, 2, 3, 1971, s. 197-211.

13 Tek partili dönemde, özellikle 1920-23 döneminden sonra milletvekilleri arasında askeri/sivil bürokrasi hâkimiyeti için, bkz. Frederick Frey, *The Turkish Political Elite*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1965, s. 181.

Kürtçe konuşan kitleye, toplumsal ilerlemenin önünde en büyük engellerden biri olarak görülen İslâmi değer ve pratikleri ikinci plana iten bir “Türklük” bilincinin aşılması, yeni devletin kontrol ve nüfuz kapasitesi göze alındığında, hiç kolay değildi.

Keza, tarıma dayalı köylü toplumundan sanayi toplumuna dönüşümün gerçekleştirilmesinin önündeki yapısal engeller devam ediyordu. 1927 yılı verilerine göre, tarım GSMH’nin % 47.8’ini sağlarken, sanayi % 9.5’ini sağlayabiliyordu.¹⁴ Çalışan nüfusun % 80.9’u tarımda çalışırken, ancak % 8.2’si sanayi alanında istihdam edilmekteydi.¹⁵ 1927 sanayi sayımı sonuçlarına göre, işletmelerin % 70’inden fazlası, dört ya da daha az sayıda kişinin çalıştığı küçük işletmelerdi.¹⁶ 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı ekonomisi, büyük ölçüde tarıma dayanan, dünya pazarlarına ve yabancı sermayeye de açık bir yapılanma özelliği göstermekteydi.¹⁷ Ancak, tamamen merkez ülkelerin ihtiyaçlarına göre şekillenmiş –bu ülkeler karşısında hiç hareket alanı olmayan– bir sosyo-ekonomik yapılanmadan da söz edilemez. Osmanlı siyasal bağımsızlığını kaybetmediği gibi, merkezi iktidar ülke içi toplumsal güçler –özellikle toprak sahipleri ve tüccarlar– karşısında da tamamen özerklikten yoksun da değildi.¹⁸

Osmanlı Devleti, bir çift öküzüyle kendi ailesinin geçimini sağlayacak kadar toprak üzerinde kullanım hakkına sahip çiftçi ailelerini korumaya gayret göstermiş, büyük toprak sahiplerinin ortaya çıkmasına çoğu zaman sıcak bakmamıştı.¹⁹ Çiftçinin topraksız kalmasının isyana itebileceği, ticari tarıma yönelmiş büyük toprak sahipliğinin de yine merkezi otoriteyi tehdit edebileceği düşünülmüştü. Bu politikanın, devletin büyük toprak sahibi aşiret liderleri ile işbirliği yapmak zorunda kaldığı Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi dışında başarılı olmadığını söyleyemeyiz. Merkezi devlet, 17. ve 18. yüzyıllarda zayıflayan otoritesine paralel olarak miri toprakları ele geçirerek güçlenen yerel unsurlara karşı, en zayıf olduğu dönemde bile mücadele etmekten vazgeçmemiş, toprakta fiilen var olan özel mülkiyet *de jure* tanınmamıştır.

¹⁴ DİE, 75. Yılında Sayılarla Türkiye Cumhuriyeti, DİE, Ankara, 1998, s. 138.

¹⁵ Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, 1923-1950, Yurt, Ankara 1982, s. 101.

¹⁶ DİE, *Türkiye’de Toplumsal ve Ekonomik Gelişimin 50 Yılı*, DİE, Ankara, 1973, s. 151.

¹⁷ Pamuk, Birinci Dünya Savaşı öncesinde, Anadolu’daki tarımsal üretimin % 20’ye yakın bir bölümünün ihraç edildiğini tahmin etmektedir. Şevket Pamuk, *Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim, İstanbul, 2005, s. 241.

¹⁸ Pamuk, *Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, s. 241.

¹⁹ Bkz. Halil İnalcık, “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, *Osmanlı İmparatorluğu-Toplum ve Ekonomi*, Eren, İstanbul, 1993.

19. yüzyıl reformlarıyla güçlendiğinde ise aynı çizgiyi devam ettirebilmiş, ücretli emek ve büyük toprak sahipliğine dayalı bir yapılanmanın hâkim olmasının önünü kesebilmiştir. Böylece, Karadeniz, İç Anadolu, Trakya ve Ege (ve İç Ege) bölgesinde pazar için üretim yapmakla birlikte, büyük kapitalist işletmeye dönüşme potansiyeli yüksek olmayan küçük üreticilerin hâkim olduğu bir toplumsal yapılanma ortaya çıkmıştır. Ulaşım ağlarının yetersizliği köylülerin bir kesiminin pazar için üretimden çok, kendisi için üreten, dışa kapalı ekonomik birimler hüviyetinde kalmasını da beraberinde getirmiştir.

Küçük üreticilik kentlerde de hâkim yapılanmaydı. Varolabildiği kadarıyla, ticaret ve geleneksel imalat sanayi (ya da zanaatlar) özellikle büyük liman şehirlerinde yoğunlaşmıştı. Bunların çok önemli bir kesimi küçük ve orta ölçekli işletmelerdi. Ermeni tehcirini takip eden ve yeni rejimin kuruluşuyla birlikte ivme kazanan etnik homojenleştirme/arındırma politikası ile burjuvazi (ya da proto-burjuvazi) olarak nitelendirilebilecek kesimlerin sayısında da çok önemli düşüşler meydana gelmiş,²⁰ insani trajedilere ek olarak büyük üretim kaybı da yaşanmıştı.²¹ Cumhuriyetin ilk yıllarında kent ve kasabaların nüfusunun çok büyük bir kısmı, memurlar, küçük tüccarlar ve zanaatkârlardan oluşmaktaydı. Varolan sanayi işletmeleri ancak birkaç kişiyi çalıştıran küçük atölyelerdi.²² İstanbul ve İzmir gibi büyük liman şehirleri dışında, ücretli emeğin yoğun olduğu da söylenemezdi. Ticaret ve zanaatlarda uzmanlaşmış gayrimüslim nüfusun tasfiyesi, savaşta kaybedilen insanlar ve üretim potansiyeli var olan kaynakları verimli bir biçimde işleyebilecek nüfusun azalmasını da beraberinde getirmişti. Şevket Pamuk'un hesaplamalarına göre, 1923 yılında kişi başına gelir düzeyi, 1913 düzeyinin yaklaşık % 40 altındaydı.²³ Kentleşme açısından da durum daha farklı değildi.²⁴

²⁰ 1913 yılında bugünkü Türkiye coğrafyasında yaşayan nüfusun beşte biri Hristiyan iken, bu oran 1923 sonunda kırkta bire düşmüştü. Çağlar Keyder, "Nüfus Mübadelesinin Türkiye Açısından Sonuçları", *Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliğine*, İletişim, İstanbul, 2003, s. 105.

²¹ Keyder, "Nüfus Mübadelesinin Türkiye Açısından Sonuçları", s. 117.

²² 1927 sanayi sayımına göre, toplam sanai işgücünün % 90.8'i işçi sayısının 5'in altında olduğu işletmelerde istihdam edilmekteydi. Bkz. Erdal Yavuz, "Sanayideki İşgücünün Durumu, 1923-1940", *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler, 1839-1950*, der. Donald Quataert, Eric. J. Zürcher, İstanbul, İletişim, 1998, s. 158. Devletin gerçek anlamda sanai işgücü diye tanımladığı kesim de, 1927 yılında nüfusun ancak % 0.02'sinden ibaretti.

²³ Şevket Pamuk, "Dünyada ve Türkiye'de İktisadi Büyüme", *Osmanlı'dan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, Seçme Eserleri II*, İş Bankası, İstanbul, 2008, s. 298. Pamuk, "Cumhuriyetin enkaz devraldığı doğrudur, ancak bu enkaz büyük ölçüde 1912-1922 döneminde ortaya çıkmıştır" der.

²⁴ Yahya Sezai Tezel, düzenli nüfus verilerini bulabildiği 51 ilin nüfusunun 1880'lerin sonu ile 1927 yılları arasında % 20 azaldığını, bu kent nüfusunun 1880'lerin sonunda tüm ülke nüfusunun % 18.4'ünü oluştururken, 1927'de % 13.5'ine düştüğünü söyler. Tezel, *Cumhuriyet Dönemi*, s. 89.

Kurtuluş Savaşı Mustafa Kemal'e tanınan olağanüstü yetkilere rağmen, hiç de ihmal edilebilir olmayan bir muhalefeti de bünyesinde barındıran Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin desteğine dayanan bir hükümet ile gerçekleştirildi.²⁵ Meclis'te savaştan sonra yeniden etkili olmayı planlayan bazı İttihatçı liderler, meşruti idare yanlıları, İslâmi muhafazakârlar, saltanat yanlıları, özerklik beklentisi içindeki Kürtler de temsil ediliyorlardı. Ortak düşman vurgusu farklılıkların geçici bir süre bir kenara itilmesi sonucunu doğurmuştu. Zaferin kazanılmasından sonra, mücadeleyi sürükleyen kadro içindeki ihtilaflar da ortaya çıktı.²⁶ 1920-1925 döneminin nispi siyasi çoğulculuğu Şeyh Sait isyanıyla birlikte sona erdi(rildi) ve fiilen Mustafa Kemal ve daha sonra İsmet İnönü'nün iktidarı tekelinde tuttuğu otoriter bir rejim kuruldu.²⁷

Egemenliğini Osmanlı hanedanından devraldığı söylenen milletin kendi serbest seçimiyle gelen temsilcileri eliyle egemenliğini kullanamaması bir çelişkiydi. Bu çelişki, milletin henüz gerçek çıkarlarının nerede olduğunu bilecek durumda olmadığı ancak sorumlu, iyi niyetli ve bilgili elitin halk olgunlaşınca ya kadar halkı yönetmesinin şart olduğu görüşüyle giderilmeye çalışıldı. Bu Jakobin düşünce geleneği Tanzimat dönemi devlet adamlarında da görülmekle birlikte, en berrak ifadesini Jön Türk düşünürlerinde bulmuştu.²⁸ İttihat ve Terakki liderleri de aynı akıl yürütmeyi kullanmaktan kaçınmamış, gelenek CHP içinde devam etmişti. Atatürk, “hakiki inkılapçılar onlardır ki, terakki ve tecdüt inkılâbına sevk etmek istedikleri insanların ruh ve vicdanlarındaki temayülü hakikiye nüfuz etmesini bilirler” derken, halkın her söylediğinin “temayülü hakikiye” olmayabileceğini ve buna karar verecek olanın da “hakiki devrimciler” olacağını belirtir.²⁹ Esasen millete doğru yolu gösterme ve onları da doğru yolda tutma İslâmi devlet ve önderlik anlayışında da söz konusuydu.³⁰ Meşruluk arayışı çerçevesinde klasik Osmanlı yönetim/siyaset kültürel kodlarıyla benzerlikler taşıyan korporatist temalar da kullanıldı.

25 Ahmet Demirel, *Birinci Mecliste Muhalefet-İkinci Grup*, İletişim, İstanbul, 1994.

26 Bu mücadele için bkz. Erik Jan Zürcher, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet-Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)*, İletişim, İstanbul, 2003 (ilk yayımlanma 1991); Erik Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, Bağlam, İstanbul, 1987.

27 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, Yurt, Ankara, 1981.

28 Bu zihniyet hakkında bkz. Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasal Fikirleri, 1895-1908*, İletişim, İstanbul, 1994, 5. baskı (ilk basım 1964); M. Şükrü Hanoğlu, *The Young Turks in Opposition*, Oxford University Press, Oxford, 1995.

29 Mustafa Kemal Atatürk, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, II (1906-1938)*, 4. baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s. 224 (Kastamonu'da İkinci Bir Konuşma, 30.8.1925).

30 Bernard Lewis, *Political Language of Islam*, University of Chicago Press, Chicago ve Londra, 1988, s. 29.

Cumhuriyet rejiminin siyasal iyi anlayışı modernist, Batılı, “muasır medeniyeti” milli devlet formasyonu içinde Türkiye’ye taşımak temeli üzerinde şekillenmekteydi. İnsanın kendi kaderine hâkim olabileceği fikrine dayalı “yeni bir onur anlayışı”³¹ yerleştirilmeye çalışıldı; dini geleneksel kültür ve buna dayalı gelenekler, modernlikle bağdaşması mümkün olmayan etnik aidiyetler, ortaçağ kalıntıları olarak algılandı. Haklardan ziyade devlet ve millete (bu ikisi zaten özdeşleştiriliyordu) karşı sorumlulukları öne çıkaran bir vatandaşlık kavramlaştırması benimsendi. Devletin ekonomik/toplumsal/siyasal hayatı elden geldiğince kontrol etmesi felsefesi yankı buldu. İlerlemenin temeli olan bilimi engellediği düşünülen hurafe İslâm’a karşı tedbirler alınırken, Türk etnik kimliğini merkeze alan seküler milliyetçilik, geleneksel değerlerin yerini alabilecek yeni bir kolektif inanç gibi sunulmaya çalışıldı. Bir yandan millet idealize edilirken, diğer yandan da, milletin görünür/somut fertleri, ideal kavramlaştırmaya uymadıkları gerekçesiyle küçümsendiler, kınandılar. Norbert Elias güce sahip olan grupların, güce sahip olmayan diğerlerine kıyasla kendilerinin “insan olarak da daha iyi” (in human terms as better than others) olduklarına inanma eğilimi içinde olduklarını söylerken önemli bir noktaya temas eder.³²

Büyük servet ve gelir farklılıklarının olmadığı bir yapılanmada, gücünü fiilen devleti kontrol etmekten alan kesimler, milleti eğitime, muasır medeniyetin nasıl olduğunu gösterme misyonu ile kendilerini farklılaştırabileceklerini keşfetmişlerdi.³³ Bu farklılaştırma vesayet rejiminin meşrulaştırılmasına da katkıda bulunuyordu. Elit, muasır medeniyetin ne olduğunu biliyor, davranışları ve yaşam tarzı ile onu hayata geçiriyordu. Afrikalı yerli kabilelere medeniyet götüren misyonerleri andırırçasına muasır medeniyeti diğerlerine de öğretmenlerin vatanseverliğin gerektirdiği, onu yerine getirene ayrıcalık ve kutsallık kazandıran bir borç olduğu düşünülürdü.³⁴ Öğrenme süreci boyunca da, bilmeyenlerin vesayet altında tutulması kaçınılmazdı. Cumhuriyet eliti bazı Avrupa aristokrasilerinde olduğu gibi, avamın kendilerine benzeme ihtimalinden rahatsızlık duyuyor değildir. Avama adab-ı muaşeretin öğretilmesi

31 Şerif Mardin, “Yenileşme Dinamiğinin Temelleri ve Atatürk”, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset, Makaleler 1*, İletişim, İstanbul, 1990, s. 213 (ilk yayımlanma 1983).

32 Norbert Elias, “Introduction— A Theoretical Essay on Established and Outsider Relations”, *The Established and the Outsiders*, Norbert Elias ve John L. Scotson, Sage, Londra, 1994 (ilk yayımlanma 1965), s. XV.

33 Bkz. Elif Mahir, “Etiquette rules in the early Republican period”, *Journal of Historical Studies*, 3, 2005, s. 15-32.

34 L. Funda Şenol Cantek, “Yaban”lar ve Yerliler –Başkent Olma Sürecinde Ankara, İletişim, İstanbul, 2003, s. 271-2.

zaman alacaktır. Bundan sonra da, muasırlaşmış avam, kendilerini gerilikten kurtaranlara minnettar kalacaktır.

Rejim pragmatikti çünkü, Atatürk ve sonra İnönü'nün zihninde muasır medeniyete ulaşma yolunda sapılmadan uygulanması (ve uyulması) gereken ayrıntılı prensipler manzumesi ol(a)madı.³⁵ Tek adam rejimine rağmen, “hâkimiyet-i milliye” ilkesiyle yola çıktıktan sonra tek parti (ve giderek tek şef) rejimine doğru evrilmesinden duyulan rahatsızlıkları yumuşatma gayesinden olsa gerek hâkimiyet-i milliye ilkesi, önemli istisnalara rağmen, teorik olarak reddedilmedi. Atatürk, tek adam idaresinin meşruluğunu milletin isteklerini keşfedip ona uygun davranabilme iddiası üzerinden kurmaya çalıştı.³⁶ Zira, liderin (ve onun tarafından tanımlanmış katı ideolojinin) peşinden giden millet görüntüsünün, tek adamlıktan uzak olma iddiasını zedeleyeceğinin farkında olacak kadar siyasal sofistikasyona sahipti. “Halk hazır hale geldiğinde”, tek parti rejimi de ortadan kalkacaktı. Yönetilenlere “adil davranış” yükümlülüğü içinde bulunduğu, devlet iktidarının kişinin keyfine değil de, kişileri varlığı ile kaim olmayan belli kurallara dayalı olması gerektiği görüşü Osmanlı yönetici sınıfının meşruiyet sağlama yolunda tatbik etmeyi denedikleri bir çizgiydi.

Aynı gelenekten gelen Cumhuriyetçi kadro, keyfi yönetimin, gereksiz şiddet kullanımının, rejim muhaliflerini daha keskin hale getirebileceğini tahmin edebiliyordu. Hükümet etme sanatı, özünde, en az girdi ile en fazla fayda sağlama anlamında “ekonominin siyasal pratiğe uygulanması” (introduction of economy into political practice) ise,³⁷ kurucu liderler bu ilkeyi uygulayabildiler. Atatürk ve İnönü, kendi kendilerine bıçtikleri, topluma nezaret etme örnek olma rolünü ciddiye aldılar. Kendilerinden hesap sorulamasa bile, hesap sorulacakmış gibi davranmaları gerektiğini düşündüler. Rejimin sınırları içinde kalacak bir muhalefetin hem bir denetim hem de muhalefeti rahatlatma aracı olarak rejimin güçlenmesine hizmet edebileceği de öngörülebil-mekteydi. Kişisel zenginleşme, gösterişli tüketim, keyfi şiddet kullanımı gibi diktatörlüklere damgasını vuran özellikler sınırlı kalmıştır. Eski rejimin savunucularının direniş ortaya koyabilecek bir durumda olmamaları şiddete başvurma ihtiyacını azaltmıştı. Bu, şiddetin sınırlı kalmasında rol oynayan faktörlerden biriydi. Yeni rejime direnişin daha yoğun olduğu Doğu ve Güney-

³⁵ Ernest Gellner, “Kemalism”, *Encounters with Nationalism*, Blackwell, Oxford, 1994, s. 83.

³⁶ Bkz. Taha Parla, *Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları*, cilt 2, Atatürk’ün Söylev ve De-meçleri, İletişim, İstanbul, 1991, s. 210.

³⁷ Michel Foucault, “Governmentality”, *Essential Works of Foucault, Power*, der. James D. Faubion, New Press, New York, 2000, s. 207 (ilk yayımlanma 1978).

doğu Anadolu Bölgesinde çıkan isyanlarda, şiddet kullanma konusundaki bu ihtiyatlı tutumun bir kenara itildiğini belirtmek gerekir.³⁸

Tek parti rejiminin demokrasiye hazırlık olduğu iddiasını kabul etmek, bu iddianın arka planında yatan iktidarı meşrulaştırma gayesini gözden kaçırmak demektir.³⁹ Hazırlık dönemi ya da vesayet rejimi, hiç bitmeyebilecektir. Keza, tek parti rejimine diktatörlük demek, teknik olarak yanlış olmasa da, diktatörlük kelimesinin çağrıştırdığı, keyfi şiddet, zorbalık, baskı vs. gibi olguların yokluğu değil ama fazlaca görülmemesi nedeniyle yerinde bir tanımlama olmayabilecektir. Eğer, tek parti rejimine bir diktatörlük diyeceksek, bunun utangaç ve kendi kendini sınırlarsa daha uzun soluklu olabileceğini düşünebilen bir diktatörlük olduğunu da eklemeliyiz.

Kurucu kadronun (ve daha genel düzlemde CHP çizgisinin) bu yaklaşımı, sahip olunan ayrıcalıklı konumun beraberinde sorumluluklar ve belli davranış kalıplarına uygun davranma ödevi de yüklediği anlayışının varlığına delalet eder. Madem ki, bu kadro, özünde cevher bulunmakla beraber geri kalmış toplumun üzerindeki cehalet perdesini kaldırma talihine sahip olan azınlığın içinde yer alabilmiştir, o halde, bu misyona uygun şekilde davranmalıdır.⁴⁰ Devlet adamına yakışır bir vakar içinde hareket etme, misyonu yerine getirmek için çok çalışma ve fedakâr olma, kibir ve gösterişten uzak durma, görev ifa edilirken geçmişten süzülüp gelen belli usul, kaide ve normlara her zaman saygılı olma, kamu mallarının kullanımında özenli olma, devletteki pozisyonunu kişisel zenginleşme yolunda kullanmaktan kaçınma uyulması gereken kurallar manzumesinin başında gelir. Batı dünyasında, *Noblesse Oblige* ya da “soyluların yükümlülükleri” şeklinde ifade edilen ve zenginlik, iktidar ve prestijin sorumluluklarla beraber geldiği görüşü esasen aristokratların kendi pozisyonlarını meşru göstermek için kullandıkları ve diğer sınıflara yönelik “ayrıcalığımız var ama sorumluluklarımız da çok büyük dolayısıyla bunları çok görmeyin” mesajı işlevi görmüştür. Osmanlı-Türk geleneğinde ayrıcalıklı pozisyon büyük ölçüde devlete tasarruf edebilme gücünden kay-

38 Atatürk'ün gerektiğinde şiddet kullanmaktan hiç kaçmayacağını ifade eden birçok örnek vardır. 1930 belediye seçimlerinde meydana gelen kargaşaları kastederek, Atatürk, Ahmet Ağaoğlu'na, “Efendi her tarafta anarşi beliriyor. Antalya’da kumandanın kafasını iskemle ile kırmışlardır. Bu kumandan çok büyük ve sabırlı bir adammış! Ben olsaydım bir bölük mitralyöz getirip oradakileri biçerdim”, demiştir. Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, İletişim, İstanbul, 1994 (ilk yayımlanma 1950), s. 88.

39 Bkz. Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İstanbul, İletişim, 1990.

40 Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun *Yaban* romanında, Türk köylüsünün içinde bulunduğu durumdan aydınları da sorumlu tutması bir örnektir. YKK, *Yaban*, 18. baskı, İletişim, İstanbul, 1984, s. 212.

naklandığı için, devlet adamlığının bu tarz yükümlülükler içerdiği anlayışı yetersizmiş görünüyor.

Rejimin bu niteliği, dönemin Türkiye'sinin bu siyasi yapıyı besleyen bir toplumsal çoğulculuğa uzak olmamasıyla da ilgilidir. Yeni rejimin askeri/sivil bürokrasi ile toprak sahipleri, ticaret sermayesi, küçük zanaatkarlar ittifakına dayandığı ifade edilmiştir ki, bu tespit yanlış değildir. Toprak sahipleri, tüccarlar ve küçük zanaatkarlar birbirinden tamamen farklı, birbiriyle ilişki içinde olmayan, kompartımanlara bölünmüş kategoriler gibi düşünülmemelidir. Toprak sahibi, aynı zamanda ticaretle de uğraşabilir ya da zanaatkarlar çoğu zaman kendi işleyebilecekleri topraklara da sahip olabilirler. Sınıf dediğimizde diğerleriyle karşılıklı etkileşim neticesinde hayat bulan ilişki ağlarından, kümeleşmelerden bahsediyoruz.

CHP'de vücut bulan bu ittifak, doğası gereği, işçi ve köylü çıkarlarına (genel olarak alt sınıflara) karşı mesafeli bir tutum içindedir.⁴¹ Başta Meksika olmak üzere birçok Latin Amerika ülkesinde aynı dönemde ortaya çıkan otoriter-popülist rejimlerden bu yönüyle ayrılmaktadır. Toplumsal dengeleri fazla zorlamama içgüdüsü, işçi ve küçük köylünün halihazırda olduğundan daha fazla ezilmesine müsaade edilmemesinde etkili olmuş görünüyor. İnönü'ye göre Atatürk, “şimdi devleti yeniden kurmaya çalışıyoruz, toprak reformunu yapmaya da başlarsak milletin ekmeğine de göz koydular diyerek karşımıza çıkarlar” demiştir.⁴² Tarım sektörü, savaş yıllarında alınan toprak mahsulleri vergisi istisnası dışında vergilendirilmemiştir. Zira, askeri/bürokrat zümre burjuvazi ve toprak sahiplerinin güçlenmesinden korktuğu gibi, küçük köylülüğün korunmasının siyasi istikrar için önemli olduğunun da farkındaydı.⁴³

Hülasa nispeten kapsayıcı (inclusive) bir otoriter rejim söz konusuydu. Rejiminin dışlayıcılığı dar anlamda ekonomik veya sınıfsal ölçütlerden ziyade rejimin benimsetmeye çalıştığı “siyasal iyi” anlayışına karşıtlık ölçütü ile şekillenmiştir.⁴⁴ Ayrıca, askeri/sivil bürokrasi ile, seslerini duyurabilen toplum-

41 Ergun Özbudun, “Established Revolution versus Unfinished Revolution: Contrasting Patterns of Democratization in Mexico and Turkey”, *Authoritarian Politics in Modern Society – The Dynamics of Established One-Party States*, der. Samuel P. Huntington, Clement H. Moore, New York, Basic Books, 1970, s. 388 vd.

42 Atilla Karaosmanoğlu, İnönü'nün bunu kendilerine söylediğini aktarır. Atilla Karaosmanoğlu, *İzmir Karşıyaka'dan Dünyaya*, İş Bankası, İstanbul, 2005, s. 142.

43 CHP, “...tarımsal gelişmeyi büyük mülkler üstünde kapitalist işletmeciliği teşvik ederek sağlamak stratejisi ile milyonlarca aileden oluşan küçük arazili köylülük kesiminde üretim, kredi ve pazarlama koşullarını iyileştirmeye yönelmek arasında bocaladı.” Tezel, *Cumhuriyet Dönemi İktisadi Tarihi*, s. 435.

44 Bu noktada dışlanan grupların başında gayrimüslimlerin geldiğini belirtelim. CHP ancak 1935 yı-

sal kesimlerin çıkarları arasında büyük bir farklılık yoktu. Gayrimüslimlerden kalan mülklerin devlet eliyle dağıtılması ortak çıkar duygusunu besleyen faktörlerden biri oldu.

Toprak sahipleri ve tüccarlara karşı genel çıkarı savunmaya çalışan devlet portresi ne kadar hatalıysa, bunlara nefes alma fırsatı vermeyen devlet imajı da o kadar hatalıdır. Cumhuriyetçi kadro hiç var olmayan burjuva sınıfını yaratmaya soyunmuş değildir, var olan ile işbirliği içinde ortak çıkarlar temelinde kapitalist yoldan kalkınmayı gerçekleştirmek istemektedir. İttihat ve Terakki'den CHP'ye uzanan çizgide burjuvazinin ağırlığını gözden kaçırmamak gereklidir.⁴⁵ Tek partili yıllar boyunca, partili birçok sivil bürokrat, devlet görevlisi, bürokratik bağlantıları sayesinde iş hayatına atılacak ve sermayedarlar sınıfına katılacaktır.⁴⁶

1940'lı yıllara gelindiğinde, milli devlet kurmayı amaçlayan yeni rejim önemli mesafeler almıştır. Rejim muhalifleri yakın ve açık tehdit olma pozisyonundan çıkarılmış, bürokrasi yeni ilkeler doğrultusunda yapılandırılmış, rejim kendisini uluslararası arenada da kabul ettirmiştir. Büyük şehirler dışında yeni seküler-milliyetçi değerler yaygınlık kazanamamışsa da, Cumhuriyetçi değerleri benimsemiş, onları korumayı ve yaymayı misyon edinmiş –İnönü'nün ifadesiyle eski yazıyı okuyamayan– yeni bir kuşak yetişmeye başlamıştır.

Lakin sosyo-ekonomik alanda, özellikle endüstrileşmiş sanayi toplumuna dönüşüm konusunda aynı şeyleri söylemek kolay değildir. 1927 yılında % 8.9 olan sanayide istihdam edilen nüfus oranı, 1950 yılında ancak % 10.3'e çıkabilecektir.⁴⁷ Sanayinin GSMH içindeki payı, 1945'te % 16.1'e çıkarken, şehirlerde yaşayan nüfusun oranı ancak % 24.9 olabilmıştır. Bu oran Birinci Dünya Savaşı öncesinde Anadolu coğrafyasındaki kentli nüfus oranı ile hemen hemen aynıdır. 1927 yılında % 11 olan okur yazarlık oranı,⁴⁸ 1935 yılında ancak % 20'ye çıkabilmişti.⁴⁹

İlinden sonra gayrimüslim milletvekillerine yer verecektir. Bu milletvekillerinin parti üyesi yapılmayıp bağımsızlar grubu içinde yer verilmeleri anlamlıdır. Hileli 1946 seçimlerinde iki Rum milletvekili bu kez parti etiketiyle seçilmişlerdi. Bkz. Rifat N. Bali, "Cumhuriyet Döneminde Azınlık Milletvekilleri", *Toplumsal Tarih*, 186, Haziran 2009, s. 31.

⁴⁵ Tezini güçlendirmek için zaman zaman çok tartışılan yorumlara başvurma eğilimine rağmen, Aykut Kansu'nun eseri yeni açılımlar sunar. Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, çev. Ayda Erbal, İletişim, 3. baskı, İstanbul, 2002.

⁴⁶ Bkz. Ayşe Buğra, *Devlet ve İşadamları*, çev. Fikret Adaman, İletişim, İstanbul, 1995, s. 90.

⁴⁷ Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, s. 101.

⁴⁸ Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, s. 90.

⁴⁹ DİE, 75. Yılında Sayılarla Türkiye Cumhuriyeti, DİE, Ankara, 1998, s. 10.

1923-29 arası nispeten dışa açık liberal ekonomi politikaları takip eden rejim, dünya bunalımının da etkisiyle, devlet eliyle sanayi yatırımlarına girişmiş, tarımın modernizasyonu yönünde de adımlar atmıştı. Demiryolları seferberliğiyle, ülke içi ulaşımı geliştirmeye matuf adımlar atılırken, eğitim seferberliği de devam etmekteydi. 1939'da patlayan ve altı yıl süren İkinci Dünya Savaşı bu çabaların durması anlamına geldiği gibi, ekonomik olarak aktif olabilecek bir nüfusun silah altında tutulması zorunluluğu, bu çabalara büyük sekte vurmuştur.

Rejimin sosyo-ekonomik alandaki nispi başarısızlığının nedenleri pek az incelenmiştir.⁵⁰ Ama bu tartışmanın yeri burası değildir. Ortaya çıkan sonuç; devlet ile sınıflar arasında oluşan ittifak ilişkilerinin niteliği, Türk ekonomisinin dünya ekonomisi ile girdiği eklemlenme biçimlerinin yarattığı sınırlamalar, Kemalist elitin zihniyet dünyası ve ideolojik yönelimleri ve devlet kapasitesinin düşüklüğü ile ilişkilidir. Tüm bu faktörlerin etkisiyle iç tutarlılığı yüksek bir kalkınma (ya da toplumsal dönüşüm) stratejisi ortaya çıkamamıştır.⁵¹

Rejimin dayandığı tabanın heterojen yapısı bir yanda esnekliği ve kısmi kapsayıcılığı beraberinde getirdiği gibi, diğer yanda çeşitli politikalar arasında gidip gelmeye yol açmıştır. Bir yandan sanayileşme hedefinden dem vurulurken diğer yandan köylülüğün yüceltilmesi ve köylünün köyde tutulması da isteniyordu.⁵² Toprak reformundan söz ediliyor ancak toprak sahiplerini ürkütme kaygısı ile harekete geçilmiyordu. 1925 yılında Aşar vergisi kaldırılıyor, ancak 1930'lardan sonra sanayileşme öne çıkarıldığı için, vergi dışı mekanizmalar yoluyla köylü üzerindeki yük artırılıyordu.⁵³ İşçi/köylü kesimini olduğundan daha fazla baskı altında tutarak kapsamlı planlamaya dayanan

50 Nispi diyoruz çünkü başarılı olması normal ve doğal, başarısızlık açıklama gerektiren istisnai bir durumdu görüşüne katılmıyoruz. Çevrede konumlanmakla birlikte, 1950'lerde sanayileşme yolunda mesafe kat eden tek örnek, farklı bir yol tutan SSCB'yi bir yana bırakırsak, Japonya'dır.

51 Hilmi Uran, "yurdun umumi iktisadi kalkınmasını bir kül olarak ele alıp onu bir program içinde planlamaya muvaffak olamamıştık" der. Hilmi Uran, *Hatıralarım*, Ankara, Ayyıldız, 1959, s. 544. Bu konuda Ahmet Hamdi Başar'ın gözlemleri de aydınlatıcıdır. "Parçalı bohça gibi tedbirler almak, bugün bir derdi tedavi için uğraşmak yarın bir başkasını ele almak bu suretle birisini yaparken ötekini bozmak ve neticede hiçbir şey yapamamak bizim hastalığımız.... İdare mesuliyetini üzerine alanlar tek ve parçalı işlerden hoşlanıyorlar. Toplu olarak işleri bir arada görececek bir plan bütünlüğünde onları sıralayacak ve hepsine birden başlayabilmek üzere icap eden parayı da yine plan ve iş fikri ile beraber ortaya koymuş bulunacak olan kuvvet ancak iktisadi devletçilikte, devletçilik inkılabında vardır." Ahmet Hamdi Başar, *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye*, Ankara, 1981 (ilk yayımlanma 1945), s. 112.

52 Asım Karaömerlioğlu, "The People's Houses and the Cult of the Peasant in Turkey", *Middle Eastern Studies*, 34, 1998, s. 85.

53 Bkz. Çağlar Keyder, Faruk Birtek, "Türkiye'de Devlet Tarım İlişkileri, 1923-1950", *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, Dost, Ankara, 1983, s. 191-220.

bir sanayileşme ve sermaye birikim programı üzerinde de yönetici sınıf içinde bir ittifak sağlanmış değildi. Rejim bir yandan burjuvaziye destekler ve daha fazla desteklemek isterken diğer yandan da kontrolü elinden kaçırmamak istiyordu. Bu sonucun tamamen sınıfsal temellerden kaynakladığı düşünülmemeli; zira devletin hedef koyma/tanımlama, bu hedefler çerçevesinde koalisyon inşa edebilme kapasitesinin düşüklüğü de önemlidir. “Halk Fırkası tarafından temsil edilen ideolojinin kısası ideolojinin inkârından ibaretti. ‘Biz bize benzeriz’ formülü içinde her şey istenirse kabul, istenirse reddolunur ve her şey yapılabilirdi” diyen Ahmet Hamdi Başar rejimin niteliği ile ilgili önemli bir noktaya temas eder.⁵⁴

Nedenleri ne olursa olsun, Türkiye, dünya ekonomisi içinde bir çevre ülkesi olarak konumlanan ve dışardan üretilmiş mallar alırken, ancak hammadde ve tarım ürünleri ihraç edebilen bir köylü toplumu görünümünden uzaklaşabilmiş değildi. Büyük şehirler dışında, Cumhuriyetin ilk yıllarının Türkiye’si ile, 1940’lar ortasındaki Türkiye arasında, dikkate değer farklılıklar bulabilmek zordu.⁵⁵ ABD’li uzman Mark Thornburg ve arkadaşlarının 1949 tarihli raporlarında ifade ettikleri “nüfusun 4/5’inin yaşadığı 40.000 Türk köyünün 1000 yıldır neredeyse hiç değişmediği, nüfusun büyük çoğunluğunun orta hatta antik çağ yaşamından özellikler taşıdığı” gözlemi, önemli bir noktaya temas etmektedir.⁵⁶ “Türk köylüsünün büyük bir kısmı asırlardan beri açıtır. Ve açlığı bütün gayretlere rağmen henüz hafiflemiş olmaktan uzak duruyor”, “tam kalorili sıcak yemek mi? Düşünüyorum köylüyü tanımağa başladığımdan beri hatıralarımın hiçbir köşesinde bu iki zıt varlığın birbirine yaklaştığını bulamıyorum” diyen CHP eski milletvekili ve DTCF profesörlerinden Hasan Reşit Tankut’un gözlemleri ise daha çarpıcıdır.⁵⁷

DEMOKRATİKLEŞME KARARI

İkinci Dünya Savaşı sonrasında kurulmaya çalışılan yeni dünya düzeni Türkiye’deki dengeleri de yakından etkileyecektir. Bir ülkede olup bitenler, özellikle siyasi rejime ilişkin değişiklikler, o devletin diğer devletlerle ilişkilerinden

⁵⁴ Ahmet Hamdi Başar, *Atatürk’le Üç Ay ve 1930’dan Sonra Türkiye*, AİTİA, Ankara, 1981 (ilk yayımlanma 1945), s. 159.

⁵⁵ Tezel, 1926-1950 yılları arasında ortalama GSMH büyüme hızının % 3.3, nüfus artış hızının ise % 1.9 olduğunu ifade etmiştir. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, s. 100.

⁵⁶ Max Western Thornburg ve diğerleri, *Turkey: An Economic Appraisal*, New York, The Twentieth Century Fund, 1949, s. 4.

⁵⁷ Hasan Reşit Tankut, *Köylerimiz –Bugün Nasıldır, Dün Nasıldı, Yarın Nasıl Olmalıdır*, Kenan Basmeci, 1939, s. 5, 82.

ve (geniş anlamda uluslararası konjonktürden) çok yakından etkilenmektedir. Bu, sadece küreselleşmenin ivme kazandığı günümüz toplumlarına mahsus değildir. Avrupa’da modern devletlerin oluşum sürecinin ülke içi faktörlerden ziyade devletlerarası rekabetten etkilendiği görüşü “devletleri oluşturan/ortaya çıkan savaşlardır” diyen Charles Tilly tarafından vukufla işlenmiştir.⁵⁸ Diğer devletlere (ya da daha doğru bir deyişle devlet olma iddiasını taşıyan güçlere) karşı kendini koruma ihtiyacı, devletlerin düzenli orduya yönelmelerine, orduyu finanse edebilmek için de ülke içindeki vergi gelirlerini artırmaya yönelmelerine sebep olmuştur. Bu da devletlerin kendi coğrafyaları içindeki üretim faktörlerine bakışı ile birlikte, yönetilenlerle ilişkilerini de yeni bir düzenleme içine sokma eğilimini beraberinde getirmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu’nun son iki yüzyılı, hele hele 19. yüzyıl, Avrupa ile olan ilişkiler ve Avrupa devletlerinin Osmanlı’ya yönelik politikaları dikkate alınmadan anlaşılamaz. Anadolu coğrafyasının jeopolitik önemi nedeniyle büyük Avrupa devletleri (ve Rusya), Osmanlı İmparatorluğu’nu ya kendi yanlarında ya da tarafsız olarak görmek istemişler veyahut devletin zayıflığından rakiplerinin aslan payını almasını önlemeye çalışmışlardır. Osmanlılar da, Avrupa devletleri arasındaki rekabeti –en azından İttihatçıların iktidara geldiği 1909’a kadar– imparatorluğun ömrünü uzatmak için kullanmakta mahir davranabilmişlerdir.

Osmanlı idarecileri, ilişki içinde olunan devlet (ya da devletlerin) desteğinin alınabilmesi için bu ülkelerin isteklerine, özellikle de Türkiye’deki siyasi rejimin niteliğine ilişkin taleplerine duyarlılık gösterilmesi gerektiğini hissetmişlerdir. “Bab-ı Ali’yi İngiliz dostluğundan mahrum görmektense birkaç vilayetimizi elden çıkmış görmek daha iyidir” diyen Fuad Paşa, bu durumu çarpıcı bir biçimde özetlemiştir.⁵⁹ 1839 yılında Mustafa Reşit Paşa tarafından ilan edilen Gülhane Hatt-ı Humayun’unun arka planında, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa’ya karşı İngiltere ve Fransa’nın desteğini sağlama düşüncesi de vardır. 1876’da Kanun-ı Esasi’nin ilanında da, yine Rusya’ya karşı İngiltere’nin desteğini alma gayesi önemli bir rol oynamıştır. Her iki olayda da, ülkenin toprak bütünlüğünün korunması için desteği aranan devletlerin talepleri karşılanmaya çalışılmıştır. İmparatorluğun tasfiyesinden sonra “Doğu sorunu” Avrupalı devletlerin de gündeminden kalkmıştır. Birbirleriyle savaşan

⁵⁸ Charles Tilly, “War Making and State Making As Organized Crime”, *Roads From Past to Future*, der. Charles Tilly, Rowman & Littlefield, New York, Oxford, 1997, s. 166. Ayrıca bkz. Perry Anderson, *Lineages of Absolutist State*, New Left Review Books, Londra, 1977, s. 32-3.

⁵⁹ Engin Deniz Akarlı, haz. *Belgelerle Tanzimat-Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri*, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 1978, s. 3.

(ya da savaşa hazırlanan) Avrupa devletlerinin ne Türkiye üzerinde etkili olma arzusu ne de bu etkiyi hayata geçirecek gücü kalmıştır.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında ise, durum yeniden değişmiştir. Türkiye gerek güvenlik gerekse ekonomik açıdan kendi kendine yeterli olmaktan uzak bir devlet olmaktan çıkamamıştır. Diğer birçok devlet gibi daha güçlü devlet ya da devletlerle ittifaklara girmek durumunda kalmıştır. Bir ucunda ABD'nin diğer ucunda ise SSCB'nin olduğu iki kutuplu bir dünyaya doğru gidilmektedir. O zamana kadar, dünya üzerinde nüfuz mücadelesi yapan Avrupa'nın önde gelen devletleri savaş yorgunu oldukları gibi bölünmüş, ekonomik ve askeri açıdan ABD'nin gerisinde kalmışlardır. ABD, NATO'nun kurulmasını sağlarken, diğer yandan da, başta ekonomik/askeri yardımlar yoluyla SSCB'nin etki ve nüfuz alanını daraltmayı amaçlıyor, kapitalist ekonomik gelişmeyi özendirerek, ülkelerin komünizme kaymalarını önlemeye çalışıyordu. Bu meyanda, Türkiye jeopolitik konumu dolayısıyla, hem SSCB hem de ABD için asla kayıtsız kalınmayacak ülkelerin başında geliyor, yaklaşık otuz yıllık bir aradan sonra yeniden dünya hegemonyası peşindeki devletlerin etki ve nüfuz alanına almak istedikleri (ya da diğerinin etkisi altına girmesini önlemeye çalıştıkları) devletler arasındaki önde gelen yerini alıyordu.

Görüldüğü gibi, “dış” denilen faktörler, devletin diğer devletlerle olan ilişkilerinde ortaya çıkan yeni durumlar her zaman Türk siyasetini yakından etkilemiştir. İyi ilişkiler kurulmak istenilen devlete yakınlaşma ya da ondan uzaklaşmama motivasyonu herhangi bir siyasi çizgiyi anlamak için kesinlikle dikkate alınması gereken bir faktördür. O kadar ki çoğu zaman “dış” denilen dinamikler “iç” denilen faktörler kadar belirleyicilik kazanabilmişlerdir. Esasen, iç-dış dinamikler ayrımının kendisi de, ekonomik, siyasal, sosyal, kültürel olgular arasında yapılan ayrım gibi sunidir ve dilde ifade edebilecek daha iyi bir kelime bulunamadığından kullanılmaktadır. Her halükârda karar alıcıları etkileyen faktörler, “iç-dış” ayrımının ima ettiği netlikle birbirinden ayrılamaz.

Değişen dünya düzeninin ilk etkisi siyasal alanda hissedilmiştir. CHP liberal demokrasiler cephesinde yer almanın hem ekonomik hem de güvenlik açısından Türkiye'nin yararına olacağını hesaplayarak bu doğrultuda adımlar atmaya başlamıştır. Cemil Koçak'ın isabetle vurguladığı gibi, başlangıçta sürecin nereye gideceği ve nerede duracağı konusunda bir belirsizlik söz konusuydu. “Geçiş ne otomatikti, ne kaçınılmazdı ve ne de sondu. ... Bu süreç, nihayet zamanı gelmiş, önceden karar altına alınmış ve illaki ‘mutlu son’ ile bitmesi ga-

ranti altına alınmış bir süreç değildi.”⁶⁰ CHP yöneticileri sadece bu belirsizliği kontrol etmeye kendi arzulanıkları şekilde ona yol vermeye çalışıyorlardı.

Süreç, “çok partili hayata geçiş” ya da “demokrasiye geçiş” olarak ifade edilmiştir. Çok partili hayata geçiş ifadesi, dönüşümün büyüklüğünü tam olarak anlatamamaktadır. Bu ifade, demokrasinin çok partili hayattan radikal bir biçimde farklı olduğu, 1950’lerdeki Türk demokrasisinin sola ve diğer toplumsal örgütlenmelere sıcak bakmaması nedeniyle ‘gerçek’ demokrasinin çok kötü bir karikatürü olduğu görüşüne dayanmaktadır.⁶¹ Türkiye’de yaşanan olsa olsa, tek partili hayattan çok partili hayata geçiştir. Koçak ise, süreç çok partili hayata geçiş denilmesinin bile doğru olmadığını ileri sürmüş; ve sayetçi rejimi sürdürmek için hâkim partiye benzeyen ikinci partinin kurulmasının amaçlandığından yola çıkarak iki partili siyasi sistemden söz etmenin daha doğru olacağını iddia etmiştir.⁶² İnönü’nün niyeti –ilerleyen sayfalarda tartışılacak– gerçekten ikinci bir parti kurdurarak sınırlı bir açılıma gitmek olabilir. Fakat, sosyal/siyasal süreçler genellikle niyet edilen sonuçları doğurmazlar. Türkiye’de olan da budur. Ne kadar sınırlı bir muhalefet istenirse istensin, büyük bir dönüşüm anlamına gelen 14 Mayıs 1950’nin önü açılmıştır.

Kaldı ki, bu görüş, yüksek kaliteli bir demokrasiye bir anda geçilebileceği gibi çok tartışma götürür bir varsayıma dayanır. Batı Avrupa ve Kuzey Amerika’da demokrasiler oldukça sınırlı demokrasiler olarak başlamışlar ancak zamanla bir ölçüde demokratikleş(ebil)mişlerdir.⁶³ Başlangıçtaki sınırlamaların daha sonraki problemlerin kaynağında yatan esas faktör olduğunu söylemek kolay değildir. Demokrasiye geçiş ise, yaşananın (demokratikleşmenin) bir süreç olduğunu ihmal ederken, birdenbire bıçakla kesilir gibi bir rejimden ötekine geçilebileceği imalarını taşımaktadır.

Bunların yerine “demokratikleşme” kavramının daha açıklayıcı olabileceğini düşünüyoruz. Demokratikleşme özü itibarıyla devlet ile, devlet yönetimine katılmalarına izin verilmemiş olanlar arasındaki ilişkilerde, ikinciler

⁶⁰ Cemil Koçak, *Türkiye’de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950) İkinci Parti*, İletişim, İstanbul, 2010, s. 16.

⁶¹ Sina Akşin şöyle der: “Çok partili sistem bir mekanizma, bu mekanizma demokrasiye hizmet edebilir de, etmeyebilir de; sandıktan çıkan sonuca bağlı. Sandıktan yanlış şeyler çıkarsa, demokrasiye bir hizmet olmaz. Çünkü demokrasi çok yüce bir şeydir. Demokrasi bir toplumdaki toplam eşitlik ve özgürlüklerin ortaya koyduğu bir tablodur.” Sina Akşin, *Tarihin Deltasına Yolculuk*, söyleşi, Yaşar Seyman, İş Bankası, İstanbul, 2009, s. 185. Koçak ise, solun dışlanması hakkında “Türkiye’de demokratik gelişmenin bu kritik aşamasında onarılması neredeyse imkânsız yaralar açmıştır” diyecektir. Koçak, *İkinci Parti*, s. 20.

⁶² Koçak, *İkinci Parti*, s. 14-5.

⁶³ Tilly, *Democracy*, s. 64-5.

lehine değişim anlamına gelen bir süreçtir. Yönetilenlerin devlet yönetimi ve siyasal karar alma mekanizmalarına daha fazla katılımı, devlet organlarının keyfilığının yasal/kurumsal mekanizmalarla sınırlandırılmaya çalışılması demokratikleşme sürecinin en temel iki unsurudur.⁶⁴ Demokratikleşme, siyasal katılım kanallarının artması ve devlet keyfilığının sınırlandırılması olduğu kadar, “kategorik eşitsizliklerin” (cinsiyet, ırk, kast, millet, din, etnisite ve bazen de sınıf temelli eşitsizlikler) siyasal alanda aynen temsil edilmemesi –bu siyasal eşitlik ilkesi demektir– veya bu eşitsizliklerin politik alana yansımalarının en aza indirilmesi anlamına da gelir.⁶⁵ Demokratikleşmenin diğer bir boyutu ise, mezhepler, aile ve aşiret grupları, çeşitli birincil dayanışma grupları, devrimci gruplar gibi yakın güven ilişkilerine (trust networks) dayalı örgütlenmelerin de, dışarıya açılıp, yönetenler üzerinde hak iddiası ortaya koyabilme yoluna girebilmeleri demektir.⁶⁶

Rejimdeki demokratikleşme arzusunu sadece uluslararası konjonktürün etkisiyle açıklamak yerinde olmaz.⁶⁷ Türkiye gibi stratejik önemi yüksek bir ülke, İspanya ve Portekiz örneklerinde görüldüğü gibi, belirli bir liberalleşme sürecine girmeden de, ABD’nin –ekonomik olmasa bile– askeri desteğini alabilirdi.⁶⁸ Bu yıllarda ABD’nin komünizm tehlikesini önlemek gayesiyle bir ülkeyi desteklemesi için o ülkenin demokratik olup olmamasının ikinci planda geldiği açıktır. Ancak, Koçak’ın da dediği gibi, “...iktidar, kendisine yer bulmak istediği Batı aleminde karşısına çıkabilecek engeller konusunda risk almak istemedi.”⁶⁹

1945’e kadar Türkiye ihmal edilemeyecek bir demokrasi tecrübesi yaşamıştır. Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyılın başlarından itibaren parlamento, anayasa, hukuk devleti, muhalefet, basın özgürlüğü gibi kavramlarla ta-

64 Charles Tilly, *Contention and Democracy in Europe, 1650-2000*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, s. 14-15.

65 Charles Tilly, *Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007, s. 75.

66 Tilly, *Democracy*, s. 74. Tilly’nin de belirttiği gibi, bu örgütlenmeler, kendi içlerine kapalı kalıp, siyasal rejim üzerinde herhangi bir etki yaratma yoluna gitmedikçe demokratikleşme yolunda bir engel teşkil edebilirler.

67 Uluslararası konjonktörü öne çıkaran çalışmalar için, Nihal Kara-İncioğlu, “Türkiye’de Çok Partili Sisteme Geçiş ve Demokrasi Sorunları”, *Türkiye’de Siyaset– Süreklilik ve Değişim*, der. Ersin Kalaycıoğlu Ali Yaşar Sarıbay, Der, İstanbul, 1995; Hakan Yılmaz, “Democratization From Above In Response to the International Context: Turkey, 1944-1950”, *New Perspectives on Turkey*, 17 (1997). Hem Bernard Lewis, hem de Kemal Karpat ise, dış faktörlerin abartılmaması gerektiğini daha 1950’li yıllarda vurgulamışlardı. Bernard Lewis, “Recent Developments in Turkey”, *International Affairs*, 27, 3, 1951, s. 322; Kemal H. Karpat, *Turkey’s Politics-Transition to a Multi-Party System*, Princeton University Press, Princeton, 1959, s. 141.

68 Bu görüş, Koçak tarafından vukuflla işlenmiştir. Koçak, *İkinci Parti*, s. 933-5, 946.

69 Koçak, *İkinci Parti*, s. 935.

nışmıştır. Yazılı bir anayasanın Amerika’da 1787, İspanya’da 1812, İsviçre’de 1848 yılında yapıldığını hatırlarsak, Osmanlı Devleti’nin bu alanda, çok geç kalmadığını görebiliriz. Dahası Osmanlı Devleti, oy hakkı sınırlamalarına rağmen, 1908-1913 döneminde düşünce ve örgütlenme özgürlükleri açısından hiç de yabana atılamayacak bir demokrasi tecrübesi yaşamıştır. Zorlu savaş yıllarının (1920-1925 döneminin) çoğulculuğunu da unutmamak lazımdır. Demokrasinin temel kurumları ve onu mümkün kılan değerler bu coğrafyaya Cumhuriyetle birlikte gelmedi. Tersine 1925-1945 dönemi, dünyada esen otoriter eğilimlerin de etkisiyle, demokratikleşme açısından bir gerilemeyi temsil etti.

Serbest Fırka’nın kısa bir sürede muhalefeti bünyesine toplayarak gerçek bir desteğe sahip olması, rejimden duyulan hoşnutsuzluğu gösterdiği gibi, örgütlü muhalefet ve siyaset yapma geleneğinin canlılığını da gösteren bir belirti olarak okunmalıdır. Serbest Fırka muhalefeti’nin arka planında, vergilerden şikâyet eden, dünya buhranı nedeniyle ihracat yapamayan tüccar ve üretici kesimlerle birlikte, işçi ve köylünün hissettiği daha çok ekonomik kaynaklı rahatsızlık etkili olmuştur.⁷⁰ Serbest Fırka kısa ömrü içinde, mitingler düzenlemiş, birçok il ve ilçede örgütler kurmuştur. DP’nin hızlı gelişimi de bu yapılanmanın rolü dikkate alınmadan anlaşılamaz. DP, ülkenin sosyo-ekonomik açıdan en gelişmiş yörelerinde, İzmir, Samsun, İstanbul, Aydın, Manisa, Adana vb destek bulmuştur.

Kemalist elit, farklı partilerin ülke çıkarları için neyin en iyi olduğunu buldukları bir müzakere süreci olarak “demokrasi” kavramına –bu çoğu zaman sınırlı bir demokrasi olacaktır– yabancı değildir.⁷¹ 1925-1945 döneminde bile, seçimlerden vazgeçilmemiş, tabiri caizse, utangaç bir diktatörlük söz konusu olmuştur.⁷² Demokrasinin (ya da halk idaresinin) ülkenin çağdaş sayılabilmesi için kabulü gerekli olan bir sistem olduğu fikrinin reddedilmemesi kolayca bir kenara atılmamalıdır.

⁷⁰ Cem Emrence, 99 *Günlük Muhalefet-Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İletişim, İstanbul, 2006.

⁷¹ Atatürk Fethi Okyar’a gönderdiği bir mektupta, “Büyük Millet Meclisinde ve millet muvacehesinde millet işlerinin serbest münakaşası ve hüsnüniyet sahibi zâtların ve fırkaların içtihatlarını ortaya koyarak, milletin âli menfaatlerini aramaları benim gençliğimden beri âşık ve taraftarı olduğum bir sistemdir” demektedir. Tam metin için, Asım Us, *Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım*, Vakıf, İstanbul, 1964, s. 139-140.

⁷² Demokrasi tecrübesinin olumlu etkileri Huntington tarafından da vurgulanmıştır. Ancak bu faktörü fazla abartmamak gerekmektedir; kesintili demokrasi tecrübesi, insanlarda tüm çabalara rağmen bir şeylerin değişmediği, kolaylıkla eskiye dönülebildiği hissini de yaratabilir. Samuel P. Huntington, *The Third Wave-Democratization in the Late Twentieth Century*, University of Oklahoma Press, Norman ve Londra, 1991, s. 271.

İsmet İnönü değişen siyasi koşulları iyi okuyabilen ve bu koşullara uyum sağlamaya gayret gösteren biridir.⁷³ İnönü'ye göre, “tek parti köşe başını tutan ve sırtını iktidara dayayan her vatandaşı kendinden küçüğe karşı zalim, kendinden büyüğe karşı da haysiyetsiz bir uşak haline” getiren bir sistemdi.⁷⁴ Ayrıca, “tek parti rejimleri normal demokrasi usulleri ile idare şekline intikal edemedikleri, hiç değilse bu zaruri olan intikali tam zamanında yapamadıkları için yıkılmışlardır. Yıkıntının arasında da birçok zahmetlerle meydana getirilen birçok eserin hepsi heba olmuştur.”⁷⁵ Hem Cumhuriyetin kazanımlarını hem de CHP'yi korumak için, Türkiye bu hataya düşmemelidir.⁷⁶

Deneme başarılı olursa kendisine Cumhuriyetin demokratikleşmesini sağlayan adam olma onurunu sağlayabileceğinin farkında olan İnönü, bu davranışının aynı anda diğer birçok amaçlara hizmet edebileceğinin farkındadır. Türkiye'nin yeni dünya düzeninde yer almak istediği bloktaki yerini sağlamlaştırma, ABD yardımından faydalanma arzusuna ek olarak iki önemli husus öne çıkmıştır. Bir kere, Cumhuriyet rejiminin ne ölçüde yerleştiğini görmek gerekmektedir.⁷⁷ Savaş zenginleri ile, Kemalist reform sürecinden rahatsız olduğu gibi, gündelik hayatında kayda değer bir iyileşme de hissedemeyen köylü kitlenin bürokratik idareye karşı tepkisini kontrollü bir biçimde tatmin ederek sisteme tehdit oluşturabilecek bir düzeye ulaşmasını önlemek mümkün olabilecektir.⁷⁸

Savaş yıllarında uygulanan Varlık Vergisi ve savaş sonrasında gündeme getirilen Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu bürokratik kanadın nelere teşebbüs edebileceğini göstererek hem ülke hem de CHP içindeki toprak sahip-

⁷³ Gazeteci yazar Nimet Arzık'ın gözlemleri anlamlıdır: “İnönü kadar yapılması gerekeni, kendi kendine telkin edebilen, bütün içi aksine hasretlense bile, az bulunur. Zaten biçimi alır o, içini boşaltıp...” s. 38; “bizde vicdan muhasabesi, durum dökümü yaparak hatasını düzelten insan azdır. İsmet İnönü bu bakımdan garplıdır”, s. 43-4; Nimet Arzık, *Bitmeyen Kavgı-İsmet İnönü*, Kurtuluş Matbaası, Ankara, tarihsiz.

⁷⁴ Cihat Baban, *Politika Galerisi*, Ankara, Remzi, 1970, s. 28.

⁷⁵ Aktaran, Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları, Tek Partiden Çok Partiye, 1944-1950*, Bilgi, Ankara, 1990, s. 59.

⁷⁶ Toker, İnönü'nün kendisine, “ben başka kafada olsaydım, dünyanın ve memleketin haline yanlış teşhis koysaydım, CHP belki daha geç iktidardan düşerdi ve dünya başına yıkılarak düşerdi”, dediğini de aktarmaktadır. Toker, *Tek Partiden Çok Partiye*, s. 59.

⁷⁷ İnönü, Abdi İpekçi'ye şöyle diyecektir: “Beni çok partili hayata sevkeden sebeplerden birisi de, yapılan icraatın, Cumhuriyetin ne dereceye kadar memleketi malolduğunu tecrübe etmek ihtiyacı idi. Aklımız başımızda, dermanımız yerinde, gücümüz kuvvetimiz mevcut iken müesseselerin yerleşmiş olduklarını ciddi olarak keşfetmek, bilmek bizim için lüzumludur kanaatindeydim.” Abdi İpekçi, *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor*, Cem, İstanbul, 1981, s. 46.

⁷⁸ Bkz. Asım Karaömerlioğlu, “Türkiye’de Çok Partili Demokrasiye Dönüşün Toplumsal Dinamikleri”, *Toplum ve Bilim*, 106, 2006, s. 174-191.

leri ve işadamları zümresini rahatsız etmiştir. “Müsadere” hatıraları yeniden canlanmıştır.⁷⁹ Savaş yılları ekonomik yıkım yıllarıdır. 1938-45 yılları arasında GSMH sanayi kesiminde % 23, tarım kesiminde % 35 oranında azalmıştı. Kişi başına düşen milli gelir de, 1945’te 1938 yılındakinin % 63’üne düşmüştü.⁸⁰ Küçük köylü ve var olabildiği kadarıyla işçi kesimi huzursuzluk içindedir. Gündelik hayatta iyileşmeler bir yana, gerek Toprak Mahsulleri Vergisi, gerekse Milli Korunma Kanunu uygulamaları küçük köylüleri ve ücretli kesimleri olumsuz etkilemiştir. Kötüleşen ekonomik koşulların da katkısıyla verem, tifüs, sıtma gibi hastalıklar daha da yaygınlaşmıştır.⁸¹ (Hükümet tarafından korunduğu söylenen memurlar zümresinin sadece üst düzey memurlar olduğu, diğerlerinin ne kadar korunabildiği de meçhuldür. ed.)

İnönü, ordu içinde de rahatsızlıklar olduğunu farkındadır. Genç kuşak askerler, milli mücadeleden bu yana Silahlı Kuvvetler’de modernleşme adına bir çabanın gösterilmediğinden şikâyet etmektedirler. TSK, modern savaş teknolojilerine uzak kaldığı gibi, genel ekonomik durumun yarattığı kaynak sıkıntısı da ordu modernleşmesinin önünü tıkamakta, ülke güvenliğini tehlikeye atmaktadır. Ülke, yeni bir atılım ihtiyacı içindedir. İnönü’nün Maraşal Fevzi Çakmak’ı rızası hilafına emekliye ayırması, orduda reform yapılıyor/yapılacak mesajını ileterek, bu huzursuzluğun bir bölümünü yatıştırmaya matuf olsa gerektir.

Parti Genel Sekreteri Faik Ahmet Barutçu, 1950 seçimlerinden sonra İnönü’nün “bu ülke gezgin istiklal mahkemeleriyle yönetilemez. Atatürk sağ olsaydı yönetimi beş yıl daha sürdüremezdi. Diktatörlük devrimle yıkılmaya mahkûmdur. Biz demokrasiyi doğal yoldan ülkeye yerleştirmeye çalışıyoruz” dediğini nakleder.⁸² Üstelik İnönü’nün rejimin liberalleşmesi gibi önemli bir süreci kendi istediği doğrultuda kontrol edebileceğini, bunu başaramaz ise, yeniden eskiye dönebileceğini düşünmesi, bu yolda ısrar etmesini de kolaylaştırmıştır. Bu kararlılık, geçiş kararının maliyetinin yüksek olmadığı hesabını göstermektedir.⁸³

⁷⁹ Thornburg, özel sektörün keyfi düzenlemelere karşı korunmaya duyduğu ihtiyacı vurgulamaktadır. Thornburg, *Turkey: An Economic Appraisal*, s. 190. Ona göre, “iş dünyasının almak zorunda olduğu riskler, fiziksel ya da ticari olmaktan çok siyasaldır”, s. 210.

⁸⁰ Ahmet Makal, “65 Yılında Milli Korunma Kanunu, Çalışma İlişkileri ve İş Mükellefiyeti Üzerine Bir İnceleme”, *Ameleden İşçiye– Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları*, İletişim, İstanbul, 2007, s. 164.

⁸¹ Murat Metinsoy, *İkinci Dünya Savaşında Türkiye*, Homer, İstanbul, 2007, s. 259 vd.

⁸² Faik Ahmet Barutçu, *Siyasi Anılar, 1939-1954*, s. 419.

⁸³ DP propagandasının ülkede anarşi yaratmaya yöneldiğinden yakınan partililere İnönü, “buna imkân vermem. Ben ihtilalci ve Kuvayı Milliyeci İsmet’im. Bu devleti yoktan bu hale getirdik. Üç beş

Devletlerin, muhalefeti zararsız hale getirmek ve bu yolla daha da güçlenmek için yükselen güçleri sistemle bütünleştirmeye çalışmalarının örnekleri vardır. Prusya’da Bismarck’ın oy hakkını tanıması ya da ilk refah devleti uygulamalarını başlatması, bu uzak görüşlülüğün en çok bilinen örneklerinin başında gelmektedir.⁸⁴ Demokratik hakların dışı dış mücadeleyle alındığı görüşü her zaman doğru değildir. Yönetici sınıf, böyle bir mücadeleye girmenin bedelinin yüksek olacağını düşünüp, başta bu ve benzeri kararları alarak muhalefeti sistem içinde tutmayı deneyebilmiştir. Demokratikleşmenin mutlaka samimi demokrat motiflerle yapılırsa anlamlı olacağı ya da sonuç vereceği görüşü de yersizdir. Demokrasinin gelişimi, demokratların mücadeleleriyle paralel giden, doğrusal bir çizgi izlememiştir. Bizatihi –ne kadar demokrat oldukları şüpheli olanların– iktidar mücadelesi sürecinden, devletin sınırlandırıldığı, yönetilenlerin haklarının daha korunaklı hale geldiği, yönetime katılma fırsatlarının arttığı yeni durumlar doğabilmiştir. İngiltere’de oy hakkının genişletilmesini sağlayan yasa (Reform Act of 1867) Disraeli’nin demokratlığından ziyade, alt sınıflara oy hakkı tanıyarak Liberal Parti’yi zayıflatma stratejisinin bir ürünüdür.⁸⁵ Demokratikleşme doğrultusunda adımlar atılması kararı da bu kategoride ele alınmalıdır. İnönü’nün motivasyonlarının anlaşılama sebeplerinin başında iktidarda bulunanların kendi çıkarları gereği kısa dönemde kendi zararlarına olabilecek karar almalarının Osmanlı-Türk siyasetinde pek sık rastlanılan bir durum olmaması gelmektedir.

Sosyo-ekonomik dinamikleri ihmal ederek, demokratikleşmeyi, İnönü’nün demokrasiye duyduğu özleme yormak abartılı ise,⁸⁶ bu rolü küçümsemek ve kim olursa olsun aynı adımı atmak zorundaydı demek de, o kadar abartılı bir yorum olacaktır. İnönü, sürecin belirsizliğinin ve kendi kontrol gücünün sınırlarının farkındadır. Bir yandan, tek parti yönetiminden yana olanları yatıştırıp ikna etmeye çalışırken, diğer yandan da muhalefeti olabildiğince ılımlı bir çizgiye çekmeye çalışmıştır. İnönü’nün iktidarı kaybettikten sonra, tek parti yönetiminin zararlarından bahsetmeye başladığı ve rejim dönüşümünü Cumhuriyetin bir diğer hediyesi gibi sunmaya soyunduğu görü-

çapulcuya maskara ettirmeyeceğiz. Yaptığımız bir tecrübedir. Muvaffak olursak ne âlâ. Olmazsa vazgeçer, birkaç sene daha eski usulde gideriz. Sonra yeniden tecrübe ederiz” diyecektir. Toker, *Tek Partiden Çok Partiye*, s. 93-94.

⁸⁴ Michael Mann, “Ruling Class Strategies and Citizenship”, *States, War & Capitalism*, Oxford, Basil Blackwell, 1988, s. 196.

⁸⁵ Tilly, *Contention and Democracy in Europe*, s. 26.

⁸⁶ İnönü’nün rolünü fazlasıyla öne çıkaran bir çalışma için, bkz. Metin Heper, *İsmet İnönü-The Making of a Turkish Statesman*, Leiden, Brill, 1998.

şünde haklılık payı olduğu doğrudur. Tek parti rejimi, kendisinin geçici olduğu iddiasını, iktidarı kaybettikten sonra öne çıkarmış, iktidar kaybının hazmedilmesini kolaylaştırmaya çalışmıştır. Fakat, İnönü, süreci başlatmakla er ya da geç CHP'nin iktidarı terketmesi gerektiğini tahmin edebiliyor olsa gerektir. Sadece değişimin bu kadar erken olacağını beklememiş gibidir. Kaldı ki, İnönü'nün samimi olmadığı, fakat bir kez yolu açtıktan sonra geri dönmeyeceği için geçişte sekte vurmaya göze alamadığı görüşüne prim verilse bile, bunun da az bulunur bir erdem olduğunu kabul etmek zorundayız.⁸⁷ Tarih, başarılı olma ihtimali yüksek olmamakla beraber gücünü korumak için iktidara sarılıp sonra çok daha kötü bir biçimde uzaklaştırılan siyasetçi örnekleriyle dolu değil midir?⁸⁸

DEMOKRAT PARTİ'NİN KURULUŞU, GEÇİŞ SÜRECİ, KAÇIRILAN FIRSATLAR

7 Ocak 1946 tarihinde kurulan DP, kurulduğu tarihten itibaren en büyük muhalefet partisi olma potansiyeline sahip bir parti olarak algılanmıştır.⁸⁹ İnönü'nün konuşmalarından sonra rejimde liberalleşme talep eden bir belgeyi –Dörtlü Takrir– parti yönetimine sunan CHP'li milletvekilleri Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuat Köprülü bir grup olarak addedilmeye başlamışlardır. Dört isim, tartışmalı Çiftçi Topraklandırma Kanunu'na muhalefetleri ile de öne çıkmışlardı. Dörtlü Takrir CHP grubu tarafından reddedilmiş, Menderes, Köprülü ve Koraltan parti disiplinine uymama gerekçesiyle ihraç edilmişler, bundan birkaç ay sonra da Celal Bayar CHP'den değil ama milletvekilliğinden istifa etmiştir. İsmet İnönü, hizipçilik yerine parti kurulmasının daha iyi olacağını belirten bir konuşmayı 1945 yılı TBMM açış nutkunda (Kasım 1945) yapmış ve Celal Bayar da parti kurmak için harekete geçmiştir.

⁸⁷ Samimiyet tartışması, herhangi bir aktörün eylemlerine yön veren motiflerin ne olduğu konusunda net bir ayrım yapılabileceğini varsayar. Bu motivasyonların ne kadar karmaşık olabileceğini gözden kaçırdığı gibi, siyasal hayatta iktidar mücadelesinden bağımsız onun ötesine geçen saf özgeci motivasyonların olması gerektiği varsayımına dayanır ki, bunun geçerliliği çok tartışmalıdır.

⁸⁸ İnönü'nün bu tutumu, daha soğukkanlı bakabilen DP'liler tarafından da teslim edilmiştir. Mesela Rıfık Salim Burçak şöyle yazar: “İnönü, günün bu acı derslerini değerlendiremeyecek bir insan değildir. O tek partili idareyi sürdürmenin yurdumuzun iç şartları bakımından olduğu kadar, dünya şartları bakımından da artık imkânsız hale gelmiş olduğunu görüyordu. ...devlet işlerinde de, özel hayatında da temkin ve ihtiyatı elden bırakmayan ve zaruretleri asla zorlamayan İnönü 1945 yılının baharında suyu yukarıya doğru akıtmayı denemedi.” Rıfık Salim Burçak, *Türkiye'de Demokrasiye Geçiş, 1945-1950*, Olgaç, 1979, s. 53.

⁸⁹ Bu süreçte, isminde sosyalist sıfatı geçen iki partinin –Şefik Hüsnü Değmer liderliğindeki Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi ve Esat Adil Müstecaplıoğlu'nun Türkiye Sosyalist Partisi– de kurulduğunu belirtelim. Her iki parti de daha sonra askeri mahkeme kararlarıyla kapatılacaklardır.

İnönü'nün Bayar ve arkadaşlarını parti kurmak için teşvik ettiğini biliyoruz.⁹⁰ Böylece hem CHP içinde hizip oluşmayacak, hem de muhalefet kendisinin güvendiği kişiler tarafından oluşturulacaktır. 1883 yılında doğan ve İttihat ve Terakki Cemiyeti ile politikaya başlayan Bayar, Kuvayi Milliye hareketi içinde yer aldıktan sonra kuruluşundan itibaren CHP'li olmuş Mübadele, İmar İskân ve İktisat Bakanlığı yanında, başbakanlık (1937-8) da yapmıştır.⁹¹ İş Bankası'nın kuruluşu ile görevlendirilen Bayar, Cumhuriyetçi kadro içinde askeri/sivil bürokrasiden gelmediği gibi, iş çevreleriyle de ilişkisi olan istisnai isimlerden biriydi. İnönü, Cumhurbaşkanı olduğunda Bayar'ı Başbakan olarak muhafaza etmek istememekle birlikte Bayar'ın rejimin temel ilkeleri, özellikle de laiklik konusunda CHP çizgisinden farklı olmadığını bilmektedir. Bayar, “Kemalizmin düşünsel evreninin içindedir. Cumhuriyetçi ihtilal şuuru ve inkılapların ‘aklın hâkimiyetini temin edici modernist özünü’ hep savunmuştur.”⁹² İnönü kendisinin Cumhurbaşkanlığına seçilmesinde Bayar'ın oynadığı rolü de takdir etmektedir.⁹³

Kurucular arasındaki ortak noktalardan biri İnönü tarafından bakanlık ve parti üst düzey yöneticiliği gibi pozisyonlar için tercih edilmemiş olmalarıdır. Değişen konjonktür, geniş anlamda yönetici elit grubuna dahil olmakla beraber yönetici iç çekirdeğin dışında kalanlara kendilerini gösterebilecekleri yeni bir fırsat yaratmıştır. Muhalefet, o güne kadar siyasal sistemin dışladığı kimseler tarafından değil de, elitin çevrede kalan unsurları tarafından oluşturulmuştur.⁹⁴

DP'nin CHP'den ayrılanlar tarafından kurulması geçiş sürecinin olduğundan daha az sancılı olmasına katkıda bulunmuştur. Bayar, parti programını hazırladıktan sonra gerekli belgeleri İçişleri Bakanlığı'na vermeden önce İsmet İnönü'ye göstermiştir. İnönü, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılma gerekçesi olarak gösterilen partinin “itikad-ı diniyeye

⁹⁰ Avni Doğan, *Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası*, Dünya, İstanbul, 1964, s. 252. Bayar da Dörtlül Takrir'i verdiklerinde, kendisinin parti kurma hesabında olmayıp, “Halk Partisi'ni normal bir parti haline getirmek” için parti içinde mücadele etme kararlığında olduklarını belirtmiştir. *Milliyet*, 10 Eylül 1973. Akt. Rıfki Salim Burçak, *Türkiye'de Demokrasiye Geçiş*, s. 59.

⁹¹ Tanıl Bora, “Celal Bayar”, *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce- Kemalizm*, der. Ahmet İnsel, İletişim, İstanbul, 2001, s. 546-554.

⁹² Bora, “Celal Bayar”, s. 549.

⁹³ Toker, *Tek Partiden Çok Partiye*, s. 46.

⁹⁴ Partinin kuruluş aşamasında isim seçilirken, Cumhuriyetçi Demokrat Partisi adı da düşünülmüştür. Ahmet Hamdi Başar, Cumhuriyetçi sıfatının özellikle vurgulanmasını istemekteydi. Ahmet Hamdi Başar, *Yine Hayal Aleminde Uçuyorum - Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları*, Demokrasiye Geçiş, DP İktidarı ve 27 Mayıs, haz. Murat Koraltürk, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 96.

hürmetkâr” olduğuna ilişkin bir hüküm olup olmadığını sormuş. Bayar, böyle bir hükmün olmadığını ancak “laikliğin dinsizlik olmadığı” hükmünün olduğunu söylemiş ve İnönü bunu onaylamıştır. Daha sonra da İnönü, dış politikada ayrılık olup olmayacağı, ilköğretim seferberliği ve Köy Enstitüleriyle uğraşılıp uğraşılmayacağını sormuş olumlu yanıt alınca görüşme sonuçlanmıştır.⁹⁵

DP, CHP ile hassas –o dönemde yaygın kullanılan bir deyişle– Şark meselesi konusunda da benzer şekilde düşünmektedir. İnönü’nün yeni kurulacak partinin Doğu ve Güneydoğu illerinde ocak/bucak teşkilatı kurmaması şeklinde bir talebi olduğu fakat Bayar’ın ısrarıyla, bu talepten vazgeçtiği iddiası da dile getirilmiştir.⁹⁶ Bölgede devlet otoritesinin varlığını tam olarak hissettiremediğini iyi bilen İnönü’nün böyle bir talepte bulunmuş olması sürpriz olmamalıdır. İnönü’nün mesele üzerinde ısrar etmemesi de, partinin bölgede örgütlenmesinden pek hazzetmemekle birlikte, meseleyi çok da önemsemediği şeklinde yorumlanabilir. İnönü ısrar etmiş olsa Bayar pazarlık yapabilecek bir konumda değildir.⁹⁷ İnönü’nün yumuşama politikası güttüğü 12 Temmuz 1947’den sonra, DP’nin bölgede örgütlenme konusundaki çekingenliği – İnönü’nün de teşvikiyle– sona erecektir. Bayar, “Şarkta bir jandarma ve ordumuz varsa da, orada lisanımız, kültürümüz, hülasa bir şeyimiz yoktur. Bu itibarla Demokrat Parti Şarka gitmek kararındadır” der.⁹⁸ Bu, Cumhuriyet’in etnik kimliğin dile getirilmesini tehdit olarak gören politikalarının CHP’den daha farklı bir tarzda bölgede kabul ettirilmesine çalışma kararlılığının göstergesi olarak okunabilir.

Her iki parti sol ve sosyalist fikirlere karşı olma noktasında da anlaşmaktadırlar. Savaş sonrasında SSCB’nin Türkiye’ye yönelik politikası, geleneksel düşman Rusya algısını canlandırmış, sosyalist fikirlere yönelik şiddet-

⁹⁵ Toker, *Tek Partiden Çok Partiye-1944-1950*, Bilgi, Ankara, 1990, s. 83.

⁹⁶ Adnan Menderes, CHP’nin kendilerine yönelik taleplerinden biri olarak, “Şark vilayetlerinde ve hudut vilayetlerimizde teşkilat yapmamak, köylere asla uzanmamak ve hatta şimdilik fikir cereyanlarına müsait diye kabul edilen birkaç vilayetten başka yerlerde teşkilat yapmama”yı işaret etmiştir (17 Temmuz 1946, Aydın). Şükrü Esirci, haz. *Menderes Diyor ki*, 1. kitap, Demokrasi, İstanbul, 1967, s. 28. Mehmet Barlas, Celal Bayar’ın kendisine yazılmamak şartıyla İnönü’nün böyle bir talebi olduğunu söylediğini belirtir. Mehmet Barlas, *Rüzgâr Gibi Geçti*, İnkılap, İstanbul, 2005, s. 143.

⁹⁷ 10 Eylül 1947 tarihli DP Genel İdare Kurulu toplantı zabıtlarına göre, Bayar, İnönü’nün de DP teşkilatlarının bölgede olması gerektiğini belirtmiş ve hatta bölgeye yapacağı geziye katılmak üzere partiden bir milletvekili de istemiştir. Belge 6, DP Genel İdare Kurulu’nun 10 Eylül 1947 tarihli İçtima Zabıtları, Akt. Samet Ağaoğlu, *Siyasi Günlük – Demokrat Parti’nin Kuruluşu*, haz. Cemil Koçak, İletişim, İstanbul, 1992, s. 436.

⁹⁸ Ağaoğlu, *Siyasi Günlük*, s. 436.

li reaksiyonun daha da artmasına vesile edilmiştir. DP kurucuları çok kısa bir süre için demokratikleşmenin içten ve cesur savunuculuğunu yapan sosyalistlerle geçici bir işbirliğine girecekleri görüntüsünü vermişlerdir.⁹⁹ Ancak bu ihtimalin yarattığı tepkilerin büyüklüğü ve temelde sol/sosyalist eğilimlere en az CHP'liler kadar karşı olmaları nedeniyle sol karşıtı bir çizgiyi iştiaqla benimsemişlerdir.

Bayar, DP'li sertlik yanlılarını frenleyebilmiş, bu kesimin partinin varlığını hazmedemeyen CHP'lilerin eline koz vermesini olabildiğince önlemeye gayret göstermiştir. Bir yandan muvazaa iddialarını yalanlarken, diğer yandan, DP'nin rejime bir tehdit olmadığını anlatmaya çalışmak kolay değildir. Bayar, Atatürk'ün yakın çevresinde bulunan fakat İnönü tarafından sevilmeyen kişilerle –Tevfik Rüştü Aras, Kılıç Ali, Recep Zühtü ve biraz farklı da olsa Fevzi Çakmak gibi– yakın ilişki içinde olmasına rağmen, bu isimlerin parti içinde etkin bir pozisyon almalarına izin vermemiştir.¹⁰⁰ Bayar, CHP'yi ürkütecek bu ve benzeri hareketlerden kaçınmıştır, çünkü özellikle DP henüz kök salmadan önce yeni bir Serbest Fırka tecrübesi yaşanmayacağını bir garantisi olmadığını düşünmektedir.¹⁰¹

Kurulduğu andan itibaren DP, CHP idaresine herhangi bir sebeple karşı olan, ondan rahatsızlık duyan tüm kesimleri milli iradeyi hâkim kılma sloganı altında bünyesinde toplamaya çalışmıştır. Parti, bürokratik zümre idaresinin millet idaresiyle yer değiştirmesi ve daha fazla hürriyet talebi ile ortaya çıkmıştır. Baskıcı koşullarda DP'nin çizgisinin çok farklı olması tabii ki beklenemezdi. Çünkü CHP'nin 6 oku aynı zamanda 1924 Anayasası'nın 2. maddesinde yer alıyor ve Türkiye Devleti'nin niteliklerini belirtiyordu.¹⁰² Lakin, sınırlar daha geniş tutulmuş olsaydı, DP olduğundan daha fazla farklılaşacak mıydı sorusuna tereddütsüz evet yanıtı verebilmek de zordur. Bayar ve arkadaşları daha özgürlükçü koşullarda bile farklı bir program ortaya koyabilecek kadar CHP'den uzaklaşmış değillerdi.

DP'nin kuruluşundan itibaren kristalleşmiş, iç tutarlılığı yüksek bir

⁹⁹ Sabiha Sertel tarafından çıkartılan *Görüşler* dergisinin ilk sayısında Menderes, Bayar ve Köprülünün dergiye yazı vaat edenler arasında olduğu belirtilmişti. Dergiye yönelik baskılar artınca, Bayar ve arkadaşları dergiye yazı vereceklerine ilişkin ilanının hemen kaldırılmasını istemişlerdir. Bkz. Sabiha Sertel, *Roman Gibi 1919-1950*, Cem, İstanbul, 1978, s. 305-6.

¹⁰⁰ İsmet Bozdağ, *Darağacında Bir Başbakan*, Truva, İstanbul, 2004, s. 30.

¹⁰¹ Toker'e göre, yıllar sonra Bayar kendisine, "iki jandarma eri gönderebilirler ve partiyi kapatabilirlerdi ve memlekette hiçbir şey olmazdı. Fakat ben İsmet İnönü'nün bunu arzulamadığından eminim" demiştir. Toker, *Tek Partiden Çok Partiye, 1944-1950*, s. 94.

¹⁰² Ali Fuat Başgil'e göre, Bayar, kendisine "6 oku programa aldık yoksa partiyi kapatırlardı" demiştir. Ali Fuat Başgil, *Başgil'in Hatıraları*, 2. baskı, İstanbul, 1990, s. 146.

program –ve ne şekilde tanımlanırsa tanımlansın– katı ideolojiye sahip olduğu düşünülmemelidir. Farklı grupları bünyesinde barındırmaya çalışan, hızla değişen koşullara uyum sağlamaya çalışan “merkezin çevresi”ndeki elitler tarafından kurulup/idare edilen iktidar merkezli pragmatik bir kitle partisinden bahsediyoruz. Osmanlı-Türk siyasetinde siyasi parti diyebileceğimiz ilk örgüt askeri/sivil bürokrasi önderliğindeki İttihat ve Terakki Cemiyetiydi. Birçok açıdan İttihat Terakki’nin devamı olan CHP ise, klasik bir siyasi parti olmaktan öte, yeni devleti kuran kadronun oluşturduğu ve bu kadronun ideallerini topluma benimsetmek için oluşturulmuş bir devlet partisiydi. Atatürk, “Halk Fırkası halkımıza terbiye-yi siyasiye vermek için bir mektep olacaktır” demişti.¹⁰³ Devlet ile partiyi birbirinden ayırmak, fiili durumun resmileştirildiği 1935’ten önce bile zordu.

Devlet/CHP özdeşliği sayesinde CHP karşıtı muhalefetin sadece partiye değil yeni rejime de tehdit oluşturduğu iddiası kolayca ortaya atılabilmektedir. Muhalefet partilerinin, devlet/CHP karşıtlığı temelinde var olan tepkileri dile getirerek çok farklı grupları bir arada toplamaya çalışan, kendi ideoloji ve parti kimliklerini bu kırılğan ve kaygan temel üzerine inşa etmeyi deneyen, lider merkezli, kurumsallaşma düzeyleri düşük tepki hareketleri hüviyeti taşımaları da bu özdeşlikle yakından bağlantılıdır. Cumhuriyet döneminin iki muhalefet partisi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Fırka, CHP’nin hitap etmediği/edemediği kesimlerin temsiline soyundular; her iki partinin de liderleri, kuruluş yıllarında Kemalist hareketin içinde yer almakla birlikte daha sonra ikinci plana itilmiş kişilerden oluşmaktaydı. Muhalefet partileri, hâkim elit grubu içinde yer bulamamakla birlikte yine de elitin bir parçası olmaya devam eden çevrede kalmış isimlerin hâkim elitlere karşı varolan toplumsal tepkileri arkasına alma motivasyonu ile güçlenmiş görünüyordular.

Siyasal muhalefetin “merkezin çevresi” de diyebileceğimiz elitler tarafından dile getirilmesi Osmanlı İmparatorluğu’nda –diğer imparatorluklarda olduğu gibi– siyasetin dar bir çevreye özgü bir faaliyeti olması ile ilişkilendirilmelidir. İmparatorlukta siyasetin geniş anlamda yönetici sınıf (askerler, bürokratlar, ulema, hanedan üyeleri) içindeki klikler arası mücadeleden, saray kavgalarından ibaret olduğunu söyleyenler meseleyi basite indirgemişlerdir.¹⁰⁴ Ancak özellikle Osmanlı siyasetinin çok önemli bir boyutunun güç

¹⁰³ M. Kemal Atatürk, 7 Şubat 1923 Balıkesir Konuşması. Mustafa Kemal Atatürk, *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, cilt 2, 1906-1938, 4. baskı, Ankara, 1989, s. 102.

¹⁰⁴ Bkz. Reşat Kaynar, “Paşalarımızdan Siyasi Partilerimize”, *Cumhuriyet*, 1 Aralık 1963, *Tarihimizin Işığında Memleket Olayları*, Sulhi Garan, İstanbul, 1967, s. 133-138.

odağı ya da güç odaklarına (bunlar başta Padişah olmak üzere Avrupa elçilikleri, yeniçeri ağaları, güçlü ayanlar ya da hanedanın diğer üyeleri olabilir-di) yakınlaşarak kendisi ve etrafındaki “protegee”lere avantaj sağlamayı amaçlayan hizipler arası mücadele olduğunu da görmezden gelemeyiz.¹⁰⁵ Saray dışında siyaset yapmak, “sözü ayağa düşürmek” olarak algılanırdı.

18. yüzyıl sonlarından itibaren siyasal ideolojilerin iktidar mücadelesinde ağırlık kazanmasıyla birlikte, bürokratik hizipler de, ideolojileri sahiplenme teşebbüslerinden geri kalmadılar. Bunu yaparken de var olan toplumsal kültürel çatışma eksenlerini tanımlamaya ve temsil etmeye soyundular. Mücadele artık ideolojik kalıplarla da –anayasa yanlıları, Batılılaşmacılar, İslâmcılar ve daha sonra Türkçüler– ifade edilmeye başlandı. İttihat ve Terakki de bürokratik hizip özellikleri taşıyan bir oluşumdur. Ancak İT toplumsal tabana –özellikle Müslüman Türk eşrafa– hitap etme anlamında bir parti hüviyetini kazanma yolunda bir adımdır. Çok kısa süren bu sınırlı demokrasi tecrübesi parti-toplum bağlantısının pekişmesini sekteye uğrattı. CHP/devlet özdeşliği ve rejimin otoriter yönelimi hizip benzeri parti anlayışının sürekliliği anlamına geldi.

Bayar’ın arkadaşlarını etrafına toplayarak DP’yi kurması ile Tanzimat dönemi devlet adamlarından Âli ya da Fuad Paşa’nın rakiplerine karşı kendi kliklerini oluşturmaları arasında bir benzerlik olduğundan söz edilebilir. Farklılıklar ise siyasi rejimin doğasından kaynaklanır. Bayar, Âli ya da Fuat Paşa’dan farklı olarak güç kazanmak için seçimler gibi önemli bir silaha sahiptir. Farklılıklara rağmen, Türkiye’de siyasi partilerin iktidara oynayan kişilerin oluşturdıkları hizipler görüntüsünden uzaklaşamamalarının nedenlerinden biri bu tarihsel mirastır. Doğuş ve kuruluş aşamasında hizip özellikleri taşıyan partilerde parti-içi demokrasiyi sağlamaya yönelik mekanizmalar daha baştan tıkanmaktadır.

Partilerde program ve ideolojinin de ikinci planda kalmasının başta gelen sebeplerinden birini burada aramak gerekir. Önemli olan hizbin başındaki şahsın nitelikleridir. Bu şahsa iktidar emanet edilir, o ne yapacağını bilir. Siyasetin temel sorununun iyi ve dürüst insanların iktidara gel(e)memesi olarak algılama eğilimindeki bir kültürde, program ve ideolojinin değil de, kişilerin öne çıkması şaşırtıcı değildir.

DP programını incelemeye girdiğimizde, daha birinci maddede de-

¹⁰⁵ Bkz. Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı, Osmanlı İmparatorluğu’nun Öyküsü*, 1300-1923, Timaş, İstanbul, 2007, özellikle 7. Bölüm (‘Hizipler Yönetimi’) ve 8. Bölüm (‘Paşaların İhtikamı’). Tanzimat döneminde Paşalar arasındaki çekişmeler için Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 1-12, hazırlayan Cavid Baysun, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1953 ve Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 13-20, haz. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1960.

mokratik rejimin öne çıkarıldığı görülür. Partinin “demokrasiyi, milli menfaate ve insanlık haysiyetine en uygun bir prensip olarak” (m. 3) nitelendirdiğini görüyoruz.¹⁰⁶ Keza, “iç işlerimizde, hükümeti ve teşkilatını, halkın dışında ve üstünde bir varlık değil, sadece halk tarafından amme vazife ve hizmetlerini görmek üzere kurulmuş bir idare cihazı saymak, esaslı bir prensibimizdir” (m. 19) denilmiş ve liberalizmin araçsal devlet yaklaşımının benimsendiği imajı verilmeye çalışılmıştır. Esasen “Yeter söz milletindir” sloganı yeni partinin denetimsiz bürokratik idare karşıtlığını vurgulamaktadır.

Laiklik konusundaki hüküm (m. 14) ise; “Partimiz laikliği devletin siyasette, dinle hiçbir ilgisi bulunmaması ve hiçbir din düşüncesinin kanunların tanzim ve tatbikinde müessir olmaması manasında anlar ve laikliğin din aleyhtarlığı şeklindeki yanlış tefsirini reddeder; din hürriyetini diğer hürriyetler gibi insanlığın mukaddes haklarından tanır” şeklindedir.¹⁰⁷ Burada, hem laiklik ilkesinin din işlerinin devlet işlerinden “ayrılması” boyutu dile getirilmiş, hem de CHP’ye örtülü bir biçimde eleştiri getirilerek, laikliğin din aleyhtarlığı olmadığı, din hürriyetinin en mukaddes hürriyetlerden olduğu vurgulanmıştır. Maddenin birinci kısmı Kemalist laiklik anlayışının benimsendiğini ifade ederken, ikinci kısım bu anlayışın uygulamada din aleyhtarlığına dönüştürüldüğü eleştirisini getirerek partinin farklılığını, din ve vicdan hürriyetine verdiği önemin altını çizmek ister.

Nispeten açık ve uzun olan ekonomik politika bahsinde ise, DP’nin piyasa ekonomisini öne çıkaran bir özel sektör partisi olma niteliğinin altının kalın çizgilerle çizildiğini görüyoruz. “Piyasalarda emniyet ve istikrarın sağlanması şarttır. Kati zaruret olmadıkça piyasalara karışılmamalıdır” (m. 53) denilerek liberal iktisat yaklaşımı vurgulanmıştır. İktisat alanındaki bu liberalizm, tıpkı siyasette olduğu gibi, içselleştirilmiş bir liberalizm olmaktan uzaktır. Sanki ekonomik liberalizm, CHP’den farklılığın vurgulanacağı kısmen tehlikesiz bir mevzu olduğu için dile getirilmektedir. Adnan Menderes’in “bırakınız yapsınlar bırakınız geçsinler” liberalizminin şampiyonu olduğu iddiası yanlıştır.¹⁰⁸ Bu iddia, serbest piyasa ve özel sektör kelimelerini kullanan-

¹⁰⁶ Demokrat Parti, *Demokrat Parti, Tüzük ve Programı* (3. Büyük Kongrede -15 Ekim 1951- Kabul Edilmiştir), Doğuş, Ankara, 1953, s. 47.

¹⁰⁷ Demokrat Parti, *Demokrat Parti, Tüzük ve Programı* (3. Büyük Kongrede -15 Ekim 1951- Kabul Edilmiştir), Doğuş, Ankara, 1953, s. 50. 1946 yılındaki ilk programda, “laikliğin din aleyhtarlığı şeklindeki yanlış tefsirinin reddedildiği” ifadesi bulunmamaktaydı. Demokrat Parti, *Demokrat Parti Programı-Umumi Prensipler*, İzmir, 1946, s. 4 (m. 14).

¹⁰⁸ Bu iddia, Ahmad’a aittir. Bkz. Feroz Ahmad, *The Turkish Experiment in Democracy, 1950-1977*, s. 67. DP’nin liberalizmi için bkz. Tanel Demirel, “Demokrat Parti”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce- Liberalizm*, cilt 7, der. Murat Yılmaz, İletişim, İstanbul, 2005, s. 480-529.

ları modası geçmiş liberaller diye gören 1960'ların ikliminin bir ürünüdür.

“Kati zaruret olmadıkça piyasalara karışılmamalıdır” hükmü piyasanın alternatiflerine nazaran her zaman en iyi iktisadi neticeleri vereceğine duyulan inançtan ziyade, özel sektörün önünü kesen, onu boğacak kadar sınırlandıran, kamu sektörüne öncelik tanıyan iktisadi yaklaşımı eleştirmeye yöneliktir. Vergilerin azaltılması, iktisadi hayata ilişkin devlet kaynaklı belirsizliklerin ortadan kaldırılması, müdahaleciliğin sınırlarının belirlenmesi gibi talepler iktisadi liberallerin de savunacağı taleplerdir. Fakat iktisadi liberalizm bunlardan ibaret değildir. Dönemin Türkiye'sinde iktisadi hayatta devlet kontrolü ve müdahalesi o kadar yaygındır ki,¹⁰⁹ bunun bir nebze olsun azaltılmasını istemek iktisadi liberalizm çağrışımı yapmaktadır. Programı yazarlar, Serbest Fırka programında olduğu gibi,¹¹⁰ liberal iktisat ilkelerinden bahsetmeyi muhalefet geleneğinin bir devamı ve parçası olduğunu göstermenin bir icabı olarak görmüş gibilerdir. Partinin iktisadi liberalizme uzaklığı çok kısa bir süre içinde ortaya çıkacaktır.

DP devletçiliği de reddetmemiştir. “Halk Partisi devletçiliğini iktisadi sahada bir nevi otorite kurmak ve hâkimiyet tesis etmek maksadıyla kullanmıştır”¹¹¹ diyen DP'liler, devletçiliğin gayelerini açıkça belirterek, ilkenin devlet gücünü/kontrolünü artırıcı bir biçimde yorumlanmasının önüne geçmek istediklerini belirtmişlerdir. Parti programının 17. maddesi bu anlayışı ifade eder:

“Devletçiliği, iktisadi alanda uzun zamandan beri devam eden boşluğu bir an evvel doldurmak, iş hacmini genişleterek yurtdaşların geçim ve refah seviyesini yükseltmek için, devletin, gerek doğrudan doğruya iktisadi faaliyetlere girişmesi, gerekse nizamlara teşvik ve yardım yollarıyla hususi teşebbüs ve sermayenin umumi menfaata en uygun şekilde ve süratle gelişmesinde vazife alması manasında anlıyoruz. Özel teşebbüs ve sermaye faaliyet ve tasarruflarının devlet tarafından nizamlanması, özel teşebbüs menfaatleriyle genel menfaatin te'lifi ve korunması zaruretinden ileri gelmektedir.”¹¹²

¹⁰⁹ Tuz, alkol, sigara gibi ürünlerin üretim ve satışında devlet tekeli söz konusu olduğu gibi, kâğıt, madencilik, demir çelik üretimi de tamamen devlet işletmelerince yapılmaktadır. Tekstil sektöründe devlet neredeyse üretimin yarısını gerçekleştirmektedir. Bkz. Richard. D. Robinson, *The First Turkish Republic – A Case Study in National Development*, Harvard University Press, Harvard, 1965, s. 130-1.

¹¹⁰ Devletçiliği parti ilkeleri arasında saymayan Serbest Fırka bile, “Cumhuriyet menfaatleri için girişilmesi icap eden iktisadi işlerde fertlerin kuvveti kifayetsiz görüldükçe devlet doğrudan doğruya teşebbüs alır” diyecektir. Bkz. Ahmet Ağaoğlu, “Serbest Cumhuriyet Fırkasının Prensipleri”, *Serbest Fırka Hatıraları*, İletişim, İstanbul, 1994, s. 229-231.

¹¹¹ Adnan Menderes, *Menderes Diyor Ki*, s. 66 (21 Mart 1947, Kütahya).

¹¹² Demokrat Parti, *Demokrat Parti, Tüzük ve Programı* (3. Büyük Kongrede -15 Ekim 1951- Kabul

Burada da, liberal iktisat anlayışı ile bağdaştırılması kolay olmayan özel sektörün önünü açmak için devletçilik anlayışının bariz bir ifadesini görüyoruz. Programın 44. maddesi “özel teşebbüs ve sermayenin istikrar ve güvencele çalışması bakımından, devlet iktisadi faaliyetlerinin hudutları kesin olarak belirtilmelidir” demektedir. Program ayrıca, özel sektörün kolaylıkla faaliyet gösterebileceği alanlarda var olan devlet işletmelerinin özel sektöre devri hükmünü de içermektedir (m. 48).

DP programında işçi, köylü ve ücretli kesimlerin durumunu iyileştirmeye yönelik hükümlerin azlığı, partinin ne şekilde tanımlanırsa tanımlansın, kamusal müdahaleler yoluyla alt tabakanın ekonomik ve sosyal durumunu düzeltmeye meyyal olma anlamında sol bir parti olmadığının altını çizer gibidir. 6. madde, Kemalist halkçılık formülasyonunu tekrar eder, toprak reformundan hiç bahsetmezken, 7. maddenin ikinci fıkrası, “her türlü siyasi tesir ve maksatlar dışında kalmaları şartıyla, işçi sendikalarının grev hakkının tanınması fikrindeyiz” demiştir.¹¹³ Ancak bu söz hayata geçirilemeyecektir.

DP’liler daha ayrıntılı bir program ya da seçim bildirgesi ihtiyacı duymamışlardır. Partinin yönetim kadrosunun muhalefet yılları boyunca amacı, CHP’ye muhalefet üzerinden seçmen tabanını genişletmek ve örgütlenmek, muvazaa iddialarını çürütmek, parti içi dengeleri korumaya çalışarak 1950 seçimlerine bölünmeden ulaşabilmek olarak özetlenebilir.¹¹⁴ Türkiye’yi anlama/araştırma ve ekonomik kalkınma, eğitim, sağlık ve hatta siyasi sistemin geleceğine ilişkin ne türlü politikalar takip edileceği konusunda ciddi bir tartışmanın yapılmadığını görüyoruz. DP’liler, iktidara gelerseniz ne yapacaksınız sorusuna, “iktidara geçelim; 24 saatte *hürriyet* sayesinde her şeyi hallederiz” demekteydiler (vurgular benim).¹¹⁵ Başta “hürriyet” olmak üzere, “demokrasi”, “milli iradenin egemenliği” gibi sloganlar bütün problemlerin çözümünün yattığı sihirli kelimeler olarak sunulmaktaydı.

Albenisi yüksek ve fakat içeriği belirsiz kavramlar temelinde siyaset yapma tarzı ne Türkiye’ye özgüdür ne de Türk siyasetinde DP tarafından keşfedilmiştir. Tanzimat ve II. Abdülhamid yönetimine muhalefet eden Genç Osmanlılar ve Jön Türklerin sihirli kelimeleri “vatan”, “hürriyet” ve “meşru-

Edilmiştir), Doğuş, Ankara, 1953, s. 51.

¹¹³ İlk programda bu hüküm yoktu.

¹¹⁴ Daha sonra Millet Partisi’ni kuracak olanların eleştirileri ve yarattıkları problemlerle, DP Meclis Grubu ile Genel İdare Kurulu arasındaki uyumsuzluklar partinin enerjisinin önemli bir kısmını tüketmektedir. Samet Ağaoğlu’nun Siyasi Günlükleri bu açıdan aydınlatıcıdır. Bkz. Ağaoğlu, *Siyasi Günlük*.

¹¹⁵ Başar, *Yine Hayal Aleminde Uçuyorum*, s. 35.

tiyet”tir. Daha önceleri “Şeriat” benzer bir işlevi yerine getirmişti. Cumhuriyetçi kadro, Saltanata karşı “irade-i milliye” sloganını kullanmıştır. DP, yeneden “hürriyet” ve “milli irade” kavramlarını kullanıma sokmuştur. Duygusal çağrışımları yüksek (neredeyse sihir atfedilmiş) kelimeler etrafında toplumsal destek toplamaya çalışmak yaygın bir eğilimdir, zira kitleyi etkilemeye yönelik siyaset her halükârda duygulara da hitap etmelidir.

Değişim arzusunun kesif bir biçimde hissedildiği dönemlerde, sadece değişimi gerçekleştireceğini ifade eden ve fakat değişimin doğrultusu ve içeriği konusunda bilgi vermeyen hareketlerin başarı şansı yüksektir. Bu dönemlerde, ne söylendiği değil, kimin tarafından söylendiği öne çıkar. Alternatifin ne olacağı sorusu ikinci plana itilir. Bu meyanda, varolan iktidardan duyulan hoşnutsuzluk, o iktidara yöneltilebilecek basit, anlaşılabilir iddiaların fazlalığı, partiyi de hamasete, harcâlem yargılara, tembelliğe iten bir unsur işlevi görmüştür. 1950 seçimleri öncesinde İnönü’nün asker kaçağı olduğu şeklindeki DP propagandasının yayılmasını Turan Güneş, sözü edilen iklim ve inanma ihtiyacı ile açıklar. DP’li bir köylüye, bu iddiaya nasıl inandıklarını sorduğunda, köylü “...İsmet Paşa bizim işimize gelmiyor. Cahil adamım ben nasıl anlatacağım eksikliğini fazlasını CHP’nin ...’istemiyorum’ manasına ona asker kaçağı diyorum” der.¹¹⁶

“DP’nin büyük şansı, iyice yıpranmış bir iktidar karşısında ciddi görünen bir muhalefet partisi olarak siyasi hayatımıza girmiş olmasıdır”¹¹⁷ teşhisi yerindedir. Hamasi sloganlar, bulanık kavramlar, sloganlar, söylentiler, iktidara gelmek için gerekli olabilir ancak iktidara gelenler bu tarz siyaset yapma biçiminin yeterli olduğuna inanıyorsa kamusal hayatta aklın hâkim olması zorlaşacaktır. Kamusal hayatta aklın hâkimiyeti derken, herkes için en iyiyi ifade ettiğini savunan aydınlanmacı/teknokratik vizyondan değil, partilerin meseleleri gerçekçi biçimde teşhis etme, temsilciliğine soyundukları kesimlerin çıkarlarını daha bilgili, daha gerçekçi ve amaç araç bağlantısı ile, fayda maliyet analizlerini hesaba katarak hareket edebilme yeteneğinden bahsediyoruz.

Osmanlı-Türk devleti, iktidarını kurma/pekiştirme sürecinde bilgiden yararlanma/kullanma açısından çağdaşı Avrupalı devletlerin ulaştığı seviyeden geridedir. İdare etme sanatının klasik incelikleri konusunda belli bir seviyenin tutturulduğu aşikâr olmakla beraber, Foucault’nun “yönetişimsellik”

¹¹⁶ Akt. Mehmet Barlas, *Türkiye’de Darbeler ve Kavgalar Dönemi*, Birey, İstanbul, 2000, s. 184.

¹¹⁷ Emrullah Nutku, *Demokrat Parti Neden Çöktü ve Politikada Yitirdiğim Yıllar*, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1979, s. 365.

(governmentality) dediği ve yönetilmesi istenilen nüfusun arzu edilen doğrultuda çeşitli yönetim teknolojileri yardımıyla –ki bunların ortaya çıkışında bilimlerin gelişimi kritik önemi haizdir– şekillendirilmesi ve biçimlendirilmesi/ yönlendirilmesi noktasında, diğer Batılı devletlerle karşılaştırıldığında önemli bir açık olduğu görülür.¹¹⁸ Bu durumun normatif açıdan iyi ya da kötü olduğu ayrı bir tartışma mevzuudur. Anadolu toprakları üzerinde yaşayan nüfus hakkında güvenilir kaba istatistiki bilgiler bile eksiktir. CHP Parti Divanı üyesi Vehbi Koç, her gün karşı karşıya kaldığı sorunları ve bulabildiği kadarıyla çözüm yollarını bir rapor haline getirmekte ve ilgililere iletmeye çalışmaktadır. Raporların ciddiye alınmadığından yakınan Koç, CHP başkanvekili Hilmi Uran'ın “Koç, bir raporun yok mu, okusak, istifade etsek” diye kendisi ile dalga geçtiğini belirtir.¹¹⁹ Türkiye’de devletin, karar alırken bilgi ve meselenin ilgili taraflarının görüşlerine nasıl baktığını gösteren ilginç bir örnektir bu.

Demokratik rejime geçiş, devlet-bilgi ilişkilerinde, bilginin iktidar hizmetinde kullanılması sürecinde, radikal bir farklılık yaratmış gibi görünmektedir. O güne değin devlet aygıtını kontrol edenlerin karşısına çıkmak için nispeten gerçekçi ve ayrıntılı politikalar yerine sloganları, mağduriyet duygusunu çıkarmak, seçim kazanmak ve iktidara gelmek için, yeterli olmuştur. Demokratikleşme süreci, tek parti döneminin geç milliyetçiliğinin ürünü hamasetini sarsmış ve fakat yerine başka belirsiz kavramlar ve türevlerini getirmiş ve bu özellik, merkez sağ denilen siyasi çizgide hep belirgin olmuştur. Rejimin demokratikleşmesinin bilgi-iktidar ilişkilerinde nasıl ve ne türlü değişikliklere yol açtığı incelenmeyi beklemektedir.

DP’nin yönetici kadrosunun CHP’nin içinden gelmesi ve ideolojik farklılıkların büyük olmaması iki parti arasında “güven” unsurunun ortaya çıkmasını sağlamaya yetmemiştir. Demokratik rejimin istikrarı iktidar ile muhalefeti oluşturan güçler arasında belli bir güvenin varlığını gerekli kılar. Muhalefet, gelecek seçimlere kadar sindirilmeyeceğine ve seçimleri kazanırsa iktidara gelebileceğine, iktidar ise muhalefetin oyunun kurallarına saygılı kalacağına inandığı ölçüde taraflar arasında güven duygusu oluşabilecektir. Taraflar birbirlerini “muarız” ya da siyasi “rakip” olarak görecekler, ancak kendi varlıklarına kast etmiş “düşman” olarak düşünmeyeceklerdir.¹²⁰

¹¹⁸ Michel Foucault, “Governmentality”, *Essential Works of Foucault-1954-1984*, Power, der. James D. Faubion, The New Press, New York, 2000, (ilk yayımlanma 1982), s. 207 vd.

¹¹⁹ Can Dündar, haz. *Özel Arşivinden Belgeler ve Anılarıyla Vehbi Koç*, Doğan, İstanbul, 2006, s. 173.

¹²⁰ Robert A. Dahl, *Polyarchy-Participation and Opposition*, New Haven ve Londra, 1971, s.152.

1946-50 döneminde güven duygusunun oluşmasını zorlaştıran en önemli sebep, DP'lilerin CHP'nin demokratikleşme konusundaki samimiyetine inanmamalarından kaynaklanmıştır.¹²¹ CHP, gölge bir muhalefet umut ederek, partilerin kurulmasına izin vermiştir. Halkın yeni partiye ilgisini gördükten sonra pişman olmuş ancak yeniden kapalı sisteme dönüşün bedeli çok yüksek olacağı için, sindirme politikalarına yönelmiştir.¹²² Parti ile devletin iç içe geçmiş olması, CHP'nin işini kolaylaştırmıştır. Demokratikleşme sürecine sempatiyle bakmadığı bilinen Recep Peker'in Başbakan olarak atanması, alt kademedен üst kademeye kadar tüm memurların tacizlerinin önlen(e)memesi, partililere yapılan baskılar, samimiyetsizlik emareleri olarak sunulmuştur.

Partililer nezdinde bu inancı pekiştiren dönüm noktası 1946 seçimleridir.¹²³ İçişleri Bakanlığınca 3 Temmuz 1946 tarihinde yayınlanan bir bildiri seçimlerin 21 Temmuz tarihinde yapılacağını duyurmuştur. DP'lilere göre, partilerinin hızla büyüdüğünü gören CHP, partinin örgütlenmesini tamamlamadan seçim tarihini öne alarak dört yılı garanti altına almak istemiştir. Oysa, gerek seçim yasaları, gerekse diğer düzenlemeler serbest bir seçime gitmek için uygun hale getirilmemiştir. CHP'nin seçimleri erkene alma gerekçesi ise, kötüleşen uluslararası koşullarda, yıpranmış bir siyasi iktidar yerine, vekâlet tazelemiş bir iktidarın ülke menfaatlerini daha kuvvetli bir biçimde savunabilecek olmasıdır.

DP seçimlere girmemeyi tartışmışsa da, partinin örgütlenebildiği illerde -16 ilde seçime girilmemiştir-¹²⁴ seçime girmenin daha uygun olacağı kanaatine varılmıştır. Seçimlerde, DP'ye oy verenler ve vermek isteyenler baskı altında tutulmuş, seçim yolsuzlukları yapılmıştır. 1946 seçimlerinin ayrıntılı sonuçları özellikle partilerin aldıkları oy yüzdeleri resmen ilan edilmemekle birlikte, 465 milletvekilliğinden 397'sini CHP'nin, 59'unu DP'nin aldığı ilan edilmiştir.¹²⁵ 1946 seçimleri neden erkene alınmış ve neden yolsuzluklar önlenememiştir? DP'liler haklıdır, İnönü partinin bu kadar ilgi ile karşılanaca-

¹²¹ Samet Ağaoğlu, *Demokrat Partinin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri- Bir Soru*, Baha, İstanbul, 1972, s. 59.

¹²² Menderes, *Menderes Diyor Ki*, s. 16, 17 (19 Mayıs 1946, *Vatan* yazısı); Celal Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes*, s. 54.

¹²³ Seçimler için bkz. Cemil Koçak, "1946 Seçimleri: Demokrasinin İlk Sandık Oyunları", *Geçmişiniz İtina ile Temizlenir*, İletişim, İstanbul, 2009 (ilk yayımlanma, 1996), s. 519-530.

¹²⁴ Toker, *Tek Partiden Çok Partiye*, s. 122.

¹²⁵ Erol Tuncer, *Osmanlı'dan Günümüze Seçimler, 1877-2002*, Tesav, Ankara, 2003, s. 362. Celal Bayar ise, DP teşkilatının sandık müşahitleri eliyle topladığı rakamların hesabından, DP'nin 279, CHP'nin ise 186 milletvekilliği kazandığının belli olduğunu iddia edecektir. Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes*, s. 69.

ğını beklememektedir ve bu nedenle de baskı altındadır. Seçimlerin öne alınarak, sertlik yanlısı Recep Peker'in Başbakanlığa getirilmesi, işler kontrolden çıkabilir inancı ile bağlantılıdır. Yolsuzluklara gelince, İnönü, ülkede gizli oy, açık sayım prensibini anlayıp tatbik edecek insan sayısının çok düşük kaldığı gibi inandırıcı olmayan bir savunma yapmıştır. İnönü'nün yolsuzlukları işgüzar birkaç CHP'liye yükleyerek bu türlü eylemlerin öngörülüp engellenmesinin imkânsız olduğunu ifade etmesi de ikna edici değildir.¹²⁶ Parti büyüklerine hoş görünmek için hareket eden memurların varlığı tartışılmaz ise de, bu eğilimi frenlemek için de gerekli çabalar –muhalafetin bütün uyarılarına rağmen– gösterilmemiştir. Seçim yolsuzluklarına karıştıkları gerekçesiyle kimse cezalandırılmamıştır.¹²⁷ Esasen, DP, birçok seçim çevresinde aday bile gösterememiştir.¹²⁸ Seçimlerde yolsuzluk yapılsa bile, DP'nin iktidara gelmesi, seçime girebildiği tüm bölgelerde seçimleri kazanmasına bağlıdır. Böyle bir olasılık yoktur. En iyi ihtimalle, DP güçlü bir muhalafet olarak meclisteki yerini alabilirdi. Fakat bu kadarının bile birçok CHP'liye fazla geldiği ortaya çıkmıştır.

Diğer taraftan, İnönü'nün gölge muhalafet yapacak bir parti istediği, DP'nin bu kadar güçleneceğini kestirebilmiş olabilseydi, demokratikleşmeye kesinlikle izin vermeyeceği görüşü sorgulanmalıdır. Demokrasi "sınırsız" bir rejim değildir. İktidarların olduğu gibi, muhalafetin de neleri yapıp neleri yapamayacağı konusunda belli sınırlar vardır. Hele hele, daha başlangıç aşamasında ideal kabul edilen normlara yaklaşabilmiş bir demokrasi bulabilmek zordur. Genellikle, rejime ne ölçüde ve kimler tarafından açık muhalafet yapılabileceğine ilişkin kısıtlamalar zaman içinde gevşetilmiştir. Başlangıçta gayet sınırlı olan demokrasi ancak zamanla daha demokratik hale gelmiştir. Kadınlara oy hakkının tanınmasının Hollanda'da 1917, İngiltere'de 1928, Fransa'da 1944, Japonya'da 1945, İsviçre'de 1971 yılında gerçekleştiğini hatırlayalım. ABD'de de Afro-Amerikalıların ancak 1965 yılında oy hakkına kavuştuğunu, Federal Almanya Cumhuriyeti'nde aşırı sağ (faşist) ve komünist partilerinin kurulmasının yasak olduğunu da unutmamak gerekir. Bu doğrultuda bir evrim kaçınılmaz olmamakla beraber, başlangıç aşamasındaki sınırla-

¹²⁶ İnönü, özellikle, Recep Peker ve Cevdet Kerim İncedayı'yı suçlayacaktır. Barutçu, *Siyasi Anılar*, s. 385-386.

¹²⁷ Peker daha sonra Başbakan olurken, İncedayı da Peker hükümetinde Bayındırlık Bakanı olarak görev alacak ve 1950 seçimlerinde de CHP listesinden milletvekili adayı olacaktır. Rıfkı Salim Burçak, *Türkiye'de Demokrasiye Geçiş*, s. 56.

¹²⁸ Cem Eroğlu, *Demokrat Parti-Tarihi ve İdeolojisi*, İmge, Ankara, s. 36. 273 aday gösterildiğinden bahsederken, Tokar, *Tek Partiden Çok Partiye*, (s. 124) 367 aday gösterildiğini aktarır.

maların demokratik rejimin daha sonraki seyrine, bir daha silinemeyecek ölçülerde damgasını vurduğu iddiası da sorgulanmaya açıktır.¹²⁹

İnönü'nün sınırları dar tutulmuş bir demokrasi istediği ve muhalefetin hızla güçlenmesinden memnun olmadığı konusunda şüphe olmasa da, bu tespit demokratikleşme konusunda samimi olunmadığı anlamına gelmese gerektir. İnönü seçimlerden sonra samimiyetine gölge düşüren eylemlerini düzeltmek için harekete geçmesini de bilmiştir. 12 Temmuz 1947 tarihli beyanname ve Başbakan Recep Peker'in beyannamenin yayımlanmasından kısa bir süre sonra istifa etmek zorunda kalması önemlidir. Cumhurbaşkanı'nın partilere eşit mesafede konumlandığını belirterek bürokrasinin muhalefet partilerine karşı daha dikkatli olması gerektiğini vurgulayan bu beyanname, gergin ortamı yumuşatmıştır.¹³⁰

Gelişmelere göre kendi konumunu ayarlama konusunda yetenekli İnönü, bir kez daha hem muhalefeti zayıflatmayı, hem de Peker'i olup bitenlerin sorumlusu gibi göstererek aynı muhalefetle bozulmaya yüz tutan ilişkilerini de düzeltme yoluna sokmayı başarmıştır. Ancak belgenin Cumhurbaşkanı'nın niyetlerini açık bir biçimde ifade ederek demokrasi tecrübesinin bir muvazaa olmadığını en etkin ağızlardan bir kere daha teyit ettiği ve böylece muhalefeti güçlendirdiği de açıktır. Partinin kapatılacağı ve partide görev alanların cezalandırılacağı korkusu, 12 Temmuz Beyannamesi ile, bir nebze hafiflemiştir.

Gerek 12 Temmuz Beyannamesi gerekse Peker'in istifası, DP'lilerin İsmet İnönü'nün niyetleri hakkındaki fikirlerini yumuşatmaya yetmemiştir.¹³¹ Eleştiriye açık bütün davranışlarına rağmen, İsmet İnönü'nün demokratikleşme sürecinde izlediği politikanın muhalefetin meşruiyet kazanması sürecinde oynadığı mühim rol küçümsenemez.¹³² CHP (ve bürokrasi) içinde demokratikleşmeyi erken bulanlar, tutumlarından vazgeçmiş değillerdi. İnönü'nün aldığı vaziyete göre kendilerini ayarlıyorlardı. DP, her zaman bu

¹²⁹ Taner Timur'a göre Türk demokrasisinin "1960'larda küçültücü bir sıfat olarak kullanılan 'biçimsel demokrasi' koşullarına dahi ulaşamadığını teslim etmemiz gerekiyor. Bunun nedeni açıktır. 'Türk Demokrasisi' Soğuk Savaş yıllarında bir 'muvazaa' (danışıklı döğüş) olarak doğmuş ve İsmet İnönü'nün girişiminde Tek Parti döneminin Serbest Fırkası temel alınmıştır." Taner Timur, *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, İletişim, İstanbul, 1991, s. 110.

¹³⁰ "Gerçekten Peker'ciliğin tasfiyesi ile birlikte İnönü memlekette yeniden bir nüfuz ve itibar kazandı." Burçak, *Türkiye'de Demokrasiye Geçiş*, s. 149.

¹³¹ "DP yönetim kurulunun bir bölümü İsmet Paşa'dan ne gelse kuşku ile karşılıyordu. O kadar ki, Paşa kendilerine iltifat etse reddedecekler; altın verse, geri çevireceklerdi." Bozdağ, *Darağacında*, s. 79.

¹³² İnönü, 25 Mart 1950 tarihli Kırıkkale konuşmasında, "Eğer babalarımızdan daha sabırlı olmasaydık, bugün içinde bulunduğumuz rejim daha birkaç sene evvel sona ererdi. Biz işbaşında kalarak sona ererdi. Şiddet taraftarları işbaşına gelerek sona ererdi. ...Bizim sabrımız memleketi bu necteden kurtardı" derken hiç de haksız değildir. *Ulus*, 26 Mart 1950.

kesimi işaret ederek “despot CHP”, “mağdur DP” imajını pekiştirebiliyordu. CHP’nin samimi olmadığı ve çok partili hayat denemesine girmekle pişman olmakla birlikte partililerin cansiperane mücadelesi yüzünden geri dönemediği tezi DP’liler açısından gayet faydalı bir işlev görmekteydi.

CHP karşıtlığı, farklı amaçlarla partiyi destekleyen ve çoğu zaman çıkarları birbiriyle çelişen farklı grupları bir arada tutmak için gerekli olan “ortaklık” duygusunun yaratılması için önemliydi. 1946 seçimlerinde yaşananlar, DP’lilerin “mağdur olma”, “haksızlığa uğrama” temalarını işleyebilmelelerini kolaylaştırmış ve aslında DP’nin güçlenmesi, kök salması ve kimlik yaratması sürecinde bir katalizör rolü oynamıştır.¹³³ Mesela 1946 seçimlerinden sonra Bayar’ın uçağı izdiham nedeniyle Samsun havaalanına inememiş, bir süre havada dolaşmak durumunda kalmıştı.¹³⁴ DP liderlerinin de çok iyi farkında oldukları gibi, herhangi bir siyasi toplulukta ortaklık duygusu, karşı olunan bir gücü ötekileştirme ihtimali var ise, daha kolay yaratılabilirdi.¹³⁵

Keza, Millet Partisi’nin¹³⁶ DP’nin bir muvazaa partisi olduğu suçlamalarından korunma gayesi de, çatışma ve gerilimin sürdürülmesi gerektiği fikrini beslemişti. CHP’nin DP’yi hazmedebildiğini ama DP’nin bunu görmezden gelmeye devam ettiğini söylemiyorum. İnönü’nün tatlı-sert yumuşak tutumunun derhal bürokrasi tarafından da benimsendiği tabii ki söylenemez.¹³⁷ Lakin, İnönü mütereddit bir adım atmış, ancak bu adıma DP cephesinden kuvvetli bir karşılık gelmemiş, böylece iki parti arasındaki güvensizliği bir nebze de olsun azaltacak bir mecra girilmesi zorlaşmıştır.

CHP’nin muhalefete güvenememesinde de “objektif” denilebilecek ve-

¹³³ Burçak, *Türkiye’de Demokrasiye Geçiş*, s. 200. Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes*, s. 73.

¹³⁴ Fahri Giritlioğlu, *Türk Siyasi Tarihinde CHP’nin Mevkii I*, Ankara, Ayyıldız, 1965, s. 196.

¹³⁵ Charles Tilly, siyasi kimliğin dört esas bileşeni olduğundan söz eder. Bunlar; biz ve onların birbirinden sınırlar çizilerek ayrılması, çizili sınırlar içindeki ilişkiler, sınırlararası ilişkiler ve bu sınırlar ve ilişkiler hakkında hikâyelerdir. Bkz. Charles Tilly, “Political Identities in Changing Politics”, *Social Research*, 70, 2, 2003, s. 608.

¹³⁶ Millet Partisi, DP’nin kurucu kadrosunu 1946 ruhundan uzaklaşmak ve hükümete karşı yeterince sert olmamakla suçlayarak ayrılan isimlerle DP tarafından parti disiplinine uymadıkları gerekçeyle ihraç edilen isimler tarafından 20 Temmuz 1948 tarihinde kurulmuştur. Mareşal Fevzi Çakmak fahri genel başkandır. İlk genel başkan Hikmet Bayur’un yanında, Kenan Öner, Ahmet Tahtakılıç, Yusuf Kemal Tengirşenk, Osman Bölükbaşı, Sadık Aldoğan kamuoyunun tanıdığı diğer isimlerdir. Partinin muhafazakâr/dindar tabakalara hitap etmeyi amaçladığı iddiası abartılıdır. DP içinde aradıklarını bulamayan, siyasi gelecek göremeyen isimlerin ayrı parti kurma teşebbüsü olarak görülebilir. Millet Partisi, 1954 yılında kapılacak, Osman Bölükbaşı’nın liderliğinde Cumhuriyetçi Millet Partisi kurulacaktır.

¹³⁷ Metin Toker, DP genel merkezine gelen ve Ankara/Çubuk kaymakamı tarafından DP sempatisini oldukları gerekçesiyle dövülen kanlar içindeki insanları gördüklerinde nasıl DP sempatisini keildiklerini hatırlamaktadır. Toker, *Tek Partiden Çok Partiyeye*, s. 118.

rilerden çok parti kadrolarının tercihlerinin rolü büyüktür. DP'yi her türlü yolu kullanarak iktidara gelecek ve Cumhuriyetin kazanımlarını yok edecek bir parti olarak algılama ve böyle olduğunu diğerlerine de gösterme stratejisi, bütün bir tecrübeye sıcak bakmayanlar açısından anlaşılabilir bir tavidir. Erken alındığı düşünülen demokratikleşme kararının neresinden dönülse kârdır. DP'ye bu şekilde bakıldığında, gayet sıradan bir eylemin bile bir isyan, bölücülük ve devlete meydan okuma gibi sunulması kolaylaşıyordu.¹³⁸ İnönü gibi ılımlılar açısından ise, DP'yi bu şekilde sunmak isteyenlerin yerine getirdiği başka işlevleri vardı. Bu grubun varlığı partililer üzerinde baskı kurmaya yaradığı gibi, “tehdit” olarak DP algısının sürdürülmesi CHP'yi İnönü etrafında bütünleştirme ve hantal parti teşkilatını harekete geçirmeye de hizmet ediyordu.

Kaldı ki, siyasal hayatta muhaliflere güven duygusunun gelişmemiş olmasını istisnai bir durum gibi görmemek gerekir. Kendinizi bir muhalif gruba referans vermeden tanımlayabilmeniz kolay olmadığı gibi, bu muhalif grubu “rakip” olarak görmek ile “düşman” olarak görmek arasındaki ince çizgiyi tutturabilmek de kolay değildir. Demokratik rejim de, bu yüzden zor bir rejimdir. Son yıllarda yapılan bazı araştırmalar, Türk toplumunun, birincil düzeyde ilişki içinde olmadığı kimselere güven duyma oranı en düşük toplumlardan biri olduğunu göstermektedir.¹³⁹ Durumun 1950'lerde daha iyi olduğuna ilişkin elimizde herhangi bir veri bulunmuyor. DP-CHP ilişkisine damgasını vuran güvensizliğin sadece elit stratejileri ile bağlantılı olmayıp genel toplumsal durumun siyasal alandaki bir tezahürü olduğunu da gözden kaçırmamak gerekir.

Demokratikleşme sürecinde kaçırılan çok önemli bir başka fırsat da söz konusudur. 1945-50 aktörlerin kendilerini hızlı değişim içinde buldukları, sistemin yeniden yapılandırıldığı “kritik bir dönüm noktasıdır” (critical juncture).¹⁴⁰ Kritik dönüm noktalarında çeşitli alternatifler arasından seçile-

¹³⁸ CHP milletvekili Fahri Giritlioğlu, DP'nin II. Büyük Kongresinde kabul edilen, “Milli Hâkimiyet Andı”nı “Milli Husumet Andı” olarak okuyan CHP'lilerden biriydi. Giritlioğlu, 1965 yılında çıkardığı kitabında bile bu and hakkında şöyle yazmaktaydı: “Seçimlerde hile yoluna sapacak, seçime fesat karıştıracak ve vatandaşların bilhassa seçimle ilgili haklarını ihlal edecek kimselere karşı Demokrat Partililerin, böyle kimseleri sandık başında linç etmeleri hakkını tanıyan ve kabul eden bir karardı.” Giritlioğlu, *CHP'nin Mevkii I*, s. 230. Oysa, bu raporun en sert ifadesi “aksi yolda harekete teşebbüs edenlerin ise, milli vicdanın ifadesi olan millet husumetine maruz kalmak gibi ağır ve tarihi bir mesuliyele mahkûm olacakları muhakkaktır” cümlesi idi.

¹³⁹ Yılmaz Esmer, *Devrim, Evrim, Statüko: Türkiye’de Sosyal, Siyasal, Ekonomik Değerler*, İstanbul, TESEV, 1999, s. 25-7.

¹⁴⁰ Bkz. James Mahoney, “Path Dependence in Historical Sociology”, *Theory and Society*, 29, 4,

rek kabul edilen düzenlemeleri daha sonra ortadan kaldırmak ya da değiştirmek zordur. Çünkü o anda kabul edilen düzenleme daha sonra bazı siyasal güçlerin işine yarayacak ve onlar da bu düzenlemede ısrar edebileceklerdir. Kabul edilmiş düzenlemeler, yarattıkları çıkarlar nedeniyle, kendi kendilerini yeniden üreteceklerdir.¹⁴¹ Dahası bu dönemde yapılanlar ve yapılmayanların –o dönemde kolayca öngörülemeyen– hayati sonuçları doğacaktır.

Demokratikleşme sürecini başlatan tek parti rejimi birçok kanunda değişiklikler yaparken, 1924 Anayasası ve/veya seçim sisteminde değişiklik yapmayı düşün(e)memiştir. 1924 Anayasası meclis üstünlüğü ve kuvvetler birliği ilkelerine dayanıyordu. Milleti temsil ettiği düşünülen meclis egemenliğe kayıtsız şartsız sahip olmalı, yürütme ve yargı meclisten gücünü almalı, meclisin iradesi üzerinde herhangi bir sınırlama olmamalıydı. Anayasa'nın 4. maddesi, "Türk Milletini ancak Türkiye Büyük Millet Meclisi temsil eder ve Millet adına egemenlik hakkını yalnız o kullanır" demektedir. Anayasa, "ulus ve devlet egemenliklerini aynı şey saymakta, çoğunluğun iradesiyle genel iradeyi bir tutarak ulusal iradeyi de bundan ibaret görmektedir."¹⁴² "Hürriyet, başkasına zarar vermeyecek her şeyi yapabilmektir" (m. 68) denilerek klasik liberal özgürlük anlayışı anılmış, ancak bu özgürlüklerin hayata geçirilmesinde faydalı oldukları kanıtlanmış hükümlere, siyasi iktidarı sınırlandırabilecek, muhalefetin varlığını teminat altına alabilecek kontrol ve denge mekanizmalarına yer verilmemişti. Anayasa mecliste çoğunluğu elinde tutan gücün (ya da siyasi partinin) temel hak ve hürriyetlere karşı bir tehdit oluşturabileceği ihtimalini düşünerek bunu önleyici herhangi bir tedbir getirmiş değildi. Jean Jacques Rousseaucu genel irade anlayışından izler taşıyan bu akıl yürütmeye göre, her şeyin üzerinde olması gereken millet iradesine neden sınırlama getirilsindi? Sınırlamalar, genel iradenin yanlış yapabileceğini kabul etmek anlamına gelmez miydi?

1924 Anayasası'nda öngörülen siyasal sistem, Kemalist rejim açısından biçilmiş kaftandı. Devlet gücü teorik olarak mecliste toplanıyor olsa da, kimin meclise seçileceğini kontrol ettiğinizde, meclisi de kontrol ediyor, hızlı kararlar alabiliyor, anayasanın lafzını ihlal etmeden devlet gücünün bir merkezde yoğunlaştığı bir tek parti (ya da adam) idaresi kurabiliyordunuz.¹⁴³ Yü-

2000, s. 513.

¹⁴¹ Capoccia Giovanni ve R. Daniel Kelemen, "The Study of Critical Junctures: Theory, Narrative and Counterfactuals in Historical Institutionalism", *World Politics*, 59, 3, 2007, s. 341.

¹⁴² Mümtaz Sosyal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, 6. baskı, Gerçek, İstanbul, 1986, s. 49.

¹⁴³ İnönü, "bugünkü anayasamızın büyük kuvveti, memleketin bir harp zamanında muhtaç olacağı fevkalade tedbirleri süratle alabilmesidir." *Ulus*, 24 Mart 1950, (Polatlı konuşması).

rürlükte olan basit çoğunluk sistemine dayalı seçim sistemi Anayasa'nın bu özelliğinden kaynaklanan sakıncaları katmerli hale getiriyordu.

Anayasa ve seçim yasalarında değişikliklerin gerekli olduğu fikri bazı gazeteciler ve muhalefet liderleri tarafından ileri sürülmüştür.¹⁴⁴ CHP de bu fikre açıkça karşı çıkmamış, ancak değişiklikler doğrultusunda harekete geçmemiştir. İnönü, 23 Mart 1950 tarihli Polatlı konuşmasında, yeni seçilecek meclisin ilk görevlerinden birinin “demokratik hayatın icaplarına göre” planlanacak anayasa değişikliği olduğunu ifade ederek “tamamıyla şahsi olan fikirlerime göre” dedikten sonra, diğer vazifeler yanında kanunların anayasaya uygunluğu ile ilgilenecek ikinci meclisin kurulması ve devlet reisinin siyasi partilerle ilişkileri ve yetkileri konusunda düzenlemelere öncelik verilmesini anayasa ile ilgili “büyük meseleler” arasında gördüğünü dile getirmiştir.¹⁴⁵ İnönü, 1924 Anayasası'nın “demokratik hayatın icapları” ile yüksek bir uyum içinde olmadığını farkındadır. Aynı konuşmada “bugünkü Anayasa'nın zayıf tarafı, seçim neticesinde büyük çoğunluğu alacak bir siyasi partinin, Anayasa dahil olduğu halde, bütün kanunları bir hafta içinde değiştirmeye muktedir olmasıdır” diyecektir.¹⁴⁶ İnönü, belki ortaya çıkabilecek sonuçları tüm boyutlarıyla kestirememektedir ancak problem kokusunu da kesinlikle almıştır.

Seçimleri kaybetme ihtimalinin yüksek olmadığını düşünen CHP, bu doğrultudaki anayasa değişikliklerini muhtemel bir CHP hükümetinin elini kolunu bağlamak olarak algılamıştır. Genel Başkan Vekili Hilmi Uran, İsmet İnönü'nün bu ve benzeri değişiklikleri “1950 seçimlerinden sonra yaparız” dediğini nakleder.¹⁴⁷ 1950 seçim beyannamesi de, “...Anayasamızı; sağlam bir garp demokrasisinin temel prensiplerine göre, değiştirmek istiyoruz. Milletvekillerinden mürekkep bir meclisten başka: ikinci bir meclis; bunların vazifeleri; birbirleriyle münasebetleri; Devlet reisinin vazife ve yetkileri ele alınacak başlıca konular olacaktır. Meselenin halli işini; seçimlerden sonra toplanacak, CHP kurultayına sunmak kararındayız” demektedir.¹⁴⁸

Seçim sisteminin değiştirilmemesinde de aynı akıl yürütme rol oynamıştır. En fazla oy alan partiye avantaj sağlayan çoğunluk sistemi, CHP'nin birinci parti olacağı varsayılarak muhalefetin bütün taleplerine rağmen nispi

¹⁴⁴ Giritlioğlu, *CHP'nin Mevkii I*, s. 218.

¹⁴⁵ *Ulus*, 24 Mart 1950.

¹⁴⁶ İnönü bir başka konuşmasında 6 okun anayasadan çıkarılacağını ve bir CHP ilkesi olarak korunacağını da belirtmiştir. *Ulus*, 26 Mart 1950, Kırıkkale konuşması.

¹⁴⁷ Hilmi Uran, *Hatıralarım*, Ankara, Ayyıldız, 1959, s. 525.

¹⁴⁸ Giritlioğlu, *CHP'nin Mevkii I*, s. 241. Seçim Beyannamesi, 28 Nisan 1950 tarihli *Ulus* gazetesinde yayımlanmıştır.

temsili de içine alacak şekilde değiştirilmemiştir.¹⁴⁹ Mesela seçim kanununda yapılacak değişiklikleri görüşmek için DP'den Menderes, Köprülü ve Karasmanoğlu'nun da bulunduğu bir partilerarası heyet oluşturulmuş ancak ilk toplantıda Hilmi Uran, “söyleyin bakalım ne kadar kontenjan istiyorsunuz” deyince DP'liler toplantıyı terketmişlerdi.¹⁵⁰ Çoğu zaman uzak görüşlülüğü ile öne çıkan İnönü, CHP'nin iktidarı 1950 seçimlerinde kaybedebileceği ihtimalini son ana kadar pek düşünememiş gibidir.¹⁵¹

Değişikliklerin yapılmaması, büyük bir risk almak anlamına gelmektedir. Oy çoğunluğuna sahip olan bir siyasi iktidar, aldığı oy ile mütenasip olmayan bir biçimde milletvekilliğine sahip olacak, muhalefet üzerinde baskı kurabilecektir. Seçim kazananın iktidarı kötüye kullanabileceği, seçimi kaybedenin ise, kendi varlığını sürdürebileceğinden emin olmakta zorlanabileceği bir siyasi rejim söz konusudur. Muhalefetin varlığını hazmetmeyi zorlaştıran mutlakçı siyaset anlayışı, ki bu anlayışın en yakın örnekleri İkinci Meşrutiyet döneminde görülmüştü, Türkiye’de de bu riskin ne kadar yüksek olduğunu göstermeye yeterli olsa gerekti. Ancak bu öngörülemediği ve çok partili hayata, sıfır-toplam oyunu niteliği taşıyan (ve bu nedenle de) çok elverişsiz bir yasal/kurumsal çerçeve ile girilmiştir.

Oysa bu doğrultuda atılacak adımlar, DP'nin CHP'ye duyduğu güvensizliği bir nebze olsun hafifletebileceği gibi, DP iktidarının otoriter eğilimlerini, hiç değilse bir ölçüde, frenleyebilecek bir sistemin oturtulabilmesi anlamına gelebilecekti. Her siyasi iktidarın meşruiyetinin bir bölümü, cari kurallara (anayasa ve yasalar) uygun davranmaya ya da onlarla açıkça ters düşmemeyle dayanır. “Cari kurallara uyduğumuz için, itaati hak ediyoruz” iddiasıdır bu.¹⁵² İktidarı elinde tutanlar, cari normları kendi çıkarlarına uygun bir biçimde yorumlama/ve anlamayı deneyecektir. Meşruluğunuzu dayandırdığınız temel düzenlemeler, biraz zorlama bir yorumla da olsa, muhalefetin hak ve hürriyetlerini sınırlamaya yönelik eylemlerinize cevaz verir tarzda yorumla-

¹⁴⁹ Nadir Nadi, *Perde Aralığından*, 3. baskı, İstanbul, Çağdaş, 1979, s. 356. İnönü, 1957 yılında, “ben vaktiyle nispi temsil usulünü bundan dolayı tereddütle karşıladım. Bir defa muhtelif usulleri kâfi derecede bilmiyordum. Nispi temsil usulünün çoğunluk usulünden daha ileri, daha güç bir sistem olduğunu düşünüyordum. Hadiseler gösterdi ki, çokluk sistemi daha tecrübeli milletlerin huzur safhasıdır.” Sabahat Erdemir, *Muhalefette İsmet İnönü, 1956-1959*, cilt 2, Ekicigil, İstanbul, 1959, s. 159 (21 Ekim 1957, İzmir).

¹⁵⁰ Giritlioğlu, *CHP'nin Mevkii I*, s. 237.

¹⁵¹ Seçim yasasının değiştirilmemesinde, Toker, olası bir CHP iktidarında başbakan olacağını düşündüğü için güçlü iktidar isteyen Nihat Erim'i de işaret eder. Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları - DP'nin Altın Yılları, 1950-1954*, Bilgi, Ankara, 1991, s. 24. Erim ise İnönü'yü suçlar.

¹⁵² David Beetham, *The Legitimation of Power*, Macmillan, Londra, 1990, s. 13 vd.

nabiliyorsa, sizin kendinizi bunu kullanmaktan alıkoyabilmeniz ancak çok güçlü demokratik siyasal geleneklerinizin varlığına bağlı olacaktır. İlerleyen sayfalarda da görüleceği üzere, 1924 Anayasası bu türden yorumlara cevaz verdiği için, DP hükümeti de bu yola başvurmaktan hiç geri kalmayacaktır.

Keza, bu düzenlemeler yapılmış olsa, 1950 sonrasında varlığının tehli- kede olduğu iddiasıyla muhalefet yapan CHP, kendisini nispeten daha güven- de hissedebileceği için, sert, hırçın ve orduyu tahrik eden bir muhalefet yeri- ne, daha ılımlı bir tutum içine de girebilecekti. Daha doğru bir ifadeyle, CHP'nin bu platform üzerinden yapmayı deneyebileceği siyasetin başarılı ol- ma ihtimali azalacaktı. Nedenleri ne olursa olsun, bu düzenlemelerin yapıl- mamış olması, 1950'deki iktidar değişimiyle birlikte yaşanmaya başlayacak olan birçok problemi tetikleyecek ve 27 Mayıs darbesine giden yolda hayati bir rol oynayacaktır. Siyasi iktidarın tek el ya da tek organda yoğunlaşması- nın yeni kurulan bir demokratik rejime hizmet etmeyeceği açıktır. Bütün ana- yasacılık hareketlerinin gerisinde siyasi iktidarı sınırlama arzusu baskın moti- vasyondur.¹⁵³

Yasal/kurumsal çerçevenin önemini vurgularken, sosyo-ekonomik, si- yasi, dini-kültürel bölünme ve çatışma potansiyelinin iyi düzenlemelerle de- mokratik rejim altında belli bir denge içinde yürütülebilmesinin kolay oldu- ğunu söylemiyoruz. Rejimin kuralları siyasal mücadelenin verilme şekillerini biçimlendirebilir/şekillendirebilir ancak temel sosyal/siyasal dinamikleri algı, zihniyet ve kültürel davranış kalıplarını, en azından kısa dönemde, köklü bir değişikliğe uğratamaz. Ancak, kurumsal düzenlemeler üzerinde fazla durul- masına bir tepki olarak gelişen ve Sartori'nin "davranışsalı saçmalık"¹⁵⁴ de- ği, bu düzenlemelerin etkisini dikkate almayan bir yaklaşım da hatalıdır. Yasal/kurumsal çerçeve, siyasi aktörlerin kararlarını, doğrudan olmasa da, seçilebilecek alternatifleri sınırlayarak ya da diğer alternatifleri ödüllendire- rek, yakından etkileyebilirler.¹⁵⁵ İktidarın sınırlarını açıkça belirtebilirler ve- ya muhalefetin ya da siyasi iktidardan dışlandığını hisseden güçlere güvence- ler sunarak muhalefetin sistem içinde kalmasına hizmet edebilirler.

¹⁵³ James Madison, anayasal hükümet idealinin can alıcı meselesinin önce yönetenlerin yönetilenleri kontrol etmesini sağlamak daha sonra da, yönetenlerin belli sınırların dışına çıkmamalarını garan- ti etmek olduğunu söyler. Alexander Hamilton, *The Federalist*, Everyman's Library, New York, 1971, s. 264.

¹⁵⁴ Giovanni Sartori, *Comparative Constitutional Engineering-An Inquiry into Structures, Incentives and Outcomes*, New York University Press, New York, 1994, s. 200.

¹⁵⁵ Bert A. Rockman, "Institutions, Democratic Stability and Performance", *Institutions and De- mocratic Statecraft*, der. Metin Heper, Ali Kazancıgil, Bert A. Rockman, Boulder, Westview, 1997, s. 65.

SOSYAL, SİYASAL YAPILAR VE DEMOKRASİ: BİR DEĞERLENDİRME

Demokrasi belli toplumsal ve siyasal şartlara sahip toplumlarda yaşama şansı yüksek olan, kurulması ve sürdürülmesi zor bir rejimdir. 1940'lar Türkiye'sinde sosyal siyasal koşullar demokratik rejim için ne ölçüde elverişlidir? Önemli meselelerden biri devlet geleneği ile ilişkilidir. İmparatorluğun çöküşü ile beraber mutlakiyetçi bir siyaset mirasının bayraktarlığını milliyetçilik ve bilime dayanma iddiası ile pekiştiren, kendisini ülke için neyin iyi olduğunu bilen yönetmeye ehil mezun tek zümre olarak görmeye alışmış kesimler, demokratik rejimin gerekli kıldığı kurum ve kurallarla yaşamayı hazmedebilecekler midir?

Birinci ile bağlantılı bir diğer sorun ise hem sosyo-ekonomik yapı ve hem de sınıflararası dengelerle ilgilidir. Nüfusun büyük çoğunluğunun yoksul köylülerden oluştuğu, düşük şehirleşme ve eğitim düzeyi ile birlikte fonksiyonel ayrışma, işbölümü ve piyasa ilişkilerinin güdük kaldığı bir toplumda demokrasi yaşayabilecek midir? ¹⁵⁶

Seymour Martin Lipset'in 1959 yılında tartıştığı bu soru o günden bu yana tartışılmaktadır. Önemli sayıda bilimadaminin vardığı sonuç şudur: Demokratik rejimin gelir düzeyi yüksek, eğitilmiş, şehirleşmiş, piyasa ekonomisine sahip toplumlarda yaşama şansının daha yüksek olduğu doğrudur; ancak bu, şartların demokrasiyi garantiye aldığı veya bunlar olmadığı zaman demokrasi-nin hiç şansının olmadığı da söylenemez.¹⁵⁷ Demokrasiyi kolaylaştıran faktörleri (requisities) ön şartlarmış (pre-requisities) gibi algılama tuzağına düşmemeliyiz. Nüfusun etnik ya da dinsel açıdan homojen olup olmadığı, hem benimse-nen inanç sistemlerinin hem de devlet-toplum ilişkilerinin seyrinin "yurttaşlık kültürü" (civic culture) diyebileceğimiz bir kültürü besleyip beslemediği, ulus-lararası konjonktür, rejimin istikrarını etkileyen diğer faktörlerdendir.

Demokratik rejime geçiş için herhangi bir önşart var mıdır? Demokrasi ancak belli koşullar gerçekleştiğinde hayata geçirilebilecek bir siyasal rejim midir? Siyaset biliminin bu konuya yaklaşımı, Anglosakson tecrübesinden (ya da onun bir okumasından) yola çıkarak, ekonomik ve sosyal gelişme düzeyi-

¹⁵⁶ Bir üçüncü boyut olarak demokratikleşme sürecini çoğu zaman olumsuz etkilemiş olan Soğuk Savaş koşulları da eklenebilir.

¹⁵⁷ Robert A. Dahl, *On Democracy*, Yale University Press, New Haven ve Londra, 2000, s. 166 vd.; Barbara Geddes, "What Causes Democratizations?", *The Oxford Handbook of Comparative Politics*, der. Carles Boix, Susan C. Stokes, Oxford Univ. Press, Oxford, 2007, s. 335; Ronald Inglehart and Christian Welzel, "How Development Leads to Democracy", *Foreign Affairs*, 88, 2, 2009, s. 33-48.

leri yükselmeden demokrasiye geçilemeyeceği zımni varsayımının etkisi altında şekillenmişti. Bu varsayım önce Dankwart Rustow tarafından eleştirilmiş, daha sonra da, diğerleri Rustow'un açtığı yoldan ilerlemişlerdir. Rustow'un dediği "demokrasiye doğru giden tek bir yol olmadığıdır."¹⁵⁸ Sosyo-ekonomik faktörler, bir kez kurulduktan sonra demokrasinin istikrarlı bir biçimde yaşamasına hizmet edebilirler ancak, demokrasinin kuruluş sebebinin bu faktörler olduğunu söylemek zordur. Demokrasinin kurulması her zaman siyasal bir olaydır. Çok çeşitli saikler, otoriter rejimi demokratikleşmeye zorlayabilir ve bir kez kurulduktan sonra demokrasi kendi kendini yeniden üreten dinamikleri besleyebilir ancak bunun garantisi yoktur.

Rustow mutlaka bir önşarttan bahsedilecekse bunun millet olma ya da milletleşme noktasında mesafe almış bir siyasal birimin (political unit) varlığı olduğunu söylemiştir.¹⁵⁹ Çoğunluğu oluşturan kitle, kendisinin hangi siyasal topluluğa ait olduğu konusunda bir şüphe içinde olmamalıdır. Bunu derken, nüfusu oluşturan kitlenin tamamının aynı millete ait olma bilincine sahip olmasından bahsetmiyoruz; her zaman kendini ait hissetmeyenler olacaktır. Ancak bu kitle ile diğerleri arasında siyasal birime aidiyet kriterleri konusunda bir anlaşma yoksa, demokratik rejimi hayata geçirmek zorlaşabilir. Siyasi birimi kimlerin oluşturacağı ya da siyasal birime kimlerin ait olacağı (kimin vatandaş sayılacağı) sorusuna demokratik metodlarla çözüm bulmak zordur.¹⁶⁰ Vatandaşların kimleri seçeceğine karar vermeden önce kimlerin vatandaş sayılacağına birilerinin karar vermiş olması gerekir.¹⁶¹ Rustow'un milletleşmenin önemini vurgulayan tezleri anlamlıdır, fakat istisnai durumlar olabileceğini de unutmamalıyız. Örneğin, farklı etnik/milli gruba ait olma iddiasını dile getirenlerin varlığının, İspanya'da olduğu gibi, hâkim milleti temsile soyunan devlete karşı bir denge unsuru işlevi gördüğü durumlar olabilir. Bu halde, farklılık demokratikleşmeyi kolaylaştıran bir etki yarabilir. Son dönemlerde, işleyen bir devletin varlığının ön şart olduğunu ileri sürenler de ol-

¹⁵⁸ Dankwart A. Rustow, "Transitions to Democracy: Toward A Dynamic Approach", *The State-Critical Concepts*, der. John A. Hall, Londra, Routledge, 1994, s. 350. Charles Tilly, "Democracy is a Lake" *Roads From Past to Future*, Rowman & Littlefield Publishers, New York, Oxford, 1997, s. 205, 209; Tilly, *Contention and Democracy in Europe, 1650-2000*, s. 9, 35-6.

¹⁵⁹ Rustow, "Transitions to Democracy", s. 354. Rustow'dan esinlenenlerin başında, Di Palma gelmektedir. Guiseppe Di Palma, *To Craft Democracies*, Princeton, Princeton University Press, 1990, s. 18.

¹⁶⁰ Ghia Nodia, "Nationalism and Democracy", *Journal of Democracy*, 13, 4, 1992, s. 7 (3-22).

¹⁶¹ W. Ivor Jennings, *The Approach to Self-Government*, Cambridge University Press, Cambridge, 1956, s. 56.

muştur.¹⁶² Buna itiraz edebilmek mümkün olmasa gerektir. Zaten Rustow, millet olma ya da milletleşmeden bahsederken, makul ölçülerde işleyen bir devlet mekanizmasını da ima etmiştir.

1940'lar Türkiye'si, millet inşası konusunda mesafe almıştır. Türk milliyetçiliği Cumhuriyetin kuruluşu ile ortaya çıkmamıştır. Cumhuriyet, var olan milliyetçi birikimi daha seküler bir forma sokmaya çalışarak yaygınlaştırmayı denemiştir. Büyük şehirler dışında ve kitle düzeyinde bu yeni milliyetçiliğin zorlandığı bir gerçek olsa da, genç kuşaklara yeni değerlerin aşılması açısından başarısız olduğu söylenemez.

Milleti gündelik plebisit diye nitelendiren Ernest Renan'ın da belirttiği gibi, millet inşası süreci, hiç bitmeyecektir. Cumhuriyet, anadili Türkçe olmayan en büyük grup olan Kürtler söz konusu olduğunda, bir yandan kurulmuş olan aşiret bağlarını muhafaza etmiş, diğer yandan Kürt milliyetçi hareketini şiddetle bastırmayı denemiş ve isyanlar rejime yönelik yakın tehdit olmaktan çıkmışlardır.¹⁶³ Yeni Türk kimliğinin eğitim yoluyla yaygınlaştırılması yolundaki çabalar, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde devlet kapasitesinin yetersizliği¹⁶⁴ ve eğitimin Kürt milliyetçiliğine hizmet edeceğinden korkulması gibi nedenlerle etkili olmaktan çok uzak kalmıştır.

Kürt milliyetçiliğine yönelik şiddetli baskılara rağmen,¹⁶⁵ kimliğin inkârı ya da en çok folklorik bir unsur olarak kabul edilmesi şartıyla Kürt kökenlilerin siyasal sisteme erişme kanallarının tamamen tıkanmış olmaması durumun vahametini bir ölçüde azaltmıştır. Keza, etnik farklılaşma iddialarının çok daha eski ve derin mezhep iddialarıyla üst üste gelmemesi, iskân politikaları ve farklı etnik kökene sahip olanlar arasında yapılan evlilikler, milliyetçiliğin eski bir moda olarak görüldüğü genel iklim de Kürt milliyetçiliği-

¹⁶² Juan Linz ve Altfred Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation- Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore ve Londra, 1996, s. 17, 28.

¹⁶³ Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı tarafından 1972 yılında yayımlanan bir araştırma, 1924-1938 yılları arasında 18 ayaklanmadan söz etmektedir. Menemen olayı ve Nasturi ayaklanması dışındaki tüm ayaklanmalar, Kürtler ile ilgilidir. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, *Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar (1924-1938)*, Genelkurmay, Ankara, 1972.

¹⁶⁴ İktisat Vekili Celal Bayar, 1936 tarihli Şark Raporu'nun daha başında, "Şarkta bugün için dahi tamamen yerleştiğimiz iddia olunamaz" demektedir. İktisat Vekili Celal Bayar'ın Şark Raporu, 159. Aktaran Nurşen Mazıcı, *Celal Bayar -Başbakanlık Dönemi (1937-39)*, Der, İstanbul, 1996.

¹⁶⁵ Bu noktada anakronizme düşülmemelidir. 1923-1950/60 döneminde, Kürt milliyetçiliği olgusu 2000'li yıllarla kıyaslandığında, kitleselleşmekten çok uzaktır ve ağırlıklı olarak eğitimli kesimde yankı bulmaktadır. Etnik aidiyet hissinin nisbi kitleselleşmesi Kürt kökenlilerin dışlanmayı daha fazla hissetmeleri ile paralel gitmiştir. Bu da kentleşme, iç göçler, askeri rejim dönemlerinde artan devlet şiddeti ve eğitimli insan sayısının artması gibi sosyolojik siyasi süreçlerin neticesidir. Aksini iddia etmek anakronizm tehlikesini içinde barındırır.

nin rejime yönelik açık ve yakın bir tehdit haline gelmemesine etki etmiştir. Etnik kimliğin baskı altında tutulmasının uzun dönemde bütünlüşmeye hizmet etmediği açıktır, ancak burada kısa dönemde elitin kendisini tehdit altında hissetmemesinden bahsedilmektedir.

Dönemin Türkiye'si, sorunlu da olsa, işleyen bir devlet mekanizmasına da sahiptir. Osmanlı döneminde çeşitli defalar feshedildiği ilan edilmesine rağmen, bürokrasinin zayıflığı nedeniyle, devam eden iltizam uygulaması ortadan kaldırılmıştır. Askerlik hizmetinden kaçabilenlerin sayısının da –yine Osmanlı dönemine nazaran– çok daha düşük boyutlarda olduğu söylenebilir.¹⁶⁶ 1923 sonrası patlak veren isyanlardan da anlaşılabilceği gibi Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesindeki devlet varlığının da imparatorluk dönemine kıyasla daha hissedilir olduğunu söylemek yanlış olmaz. 19. yüzyıl Osmanlı bürokrasisinin güçlenerek loncalara, aşiretlere ve ayana karşı kontrol kapasitesini artırdığı merkezileşme çağıdır.¹⁶⁷ Yüzyılın sonunda devlet yaklaşık 500.000 kişilik bir memur kadrosuna sahipti.¹⁶⁸ Bu bürokrasinin önemli bir kesimini devralan Cumhuriyet, benzer kaynaklarla çok daha dar –ve gayrimüslim unsurlardan arındırılmış– bir coğrafyada egemenlik kurma mücadelesi verdiği için daha avantajlı bir konumda olmuştur. Herhangi bir siyasi motif taşımayan eşkıyalık hareketleri büyük ölçüde kontrol altına alınabilmiştir. İnönü, “bir eşkıyayı ortadan kaldırmak için hükümetin başka bir eşkıya ile işbirliği yapması, asırlardan beri, idare şekli olarak memleketin geleneğinde yerleşmiştir ve bu gelenek Cumhuriyetle birlikte sona ermiştir” derken önemli bir tespitte bulunur.¹⁶⁹ Benzer şekilde, İsmet İnönü, memur aylıklarının vaktinde ödenmesinin İmparatorlukla Cumhuriyet arasındaki farklardan biri olduğunu altını çizerek, Cumhuriyet devletinin gücünü vurgulamak ister.¹⁷⁰

Devlet teşkilatı, kurallar manzumesi içinde belli fonksiyonları yerine getirmekle mükellef bir organizasyonlar silsilesidir. Politikacılar ve bürokratlar devlet adına güç kullanırken, hem devlet içi dengeler ve hem de bu denge ile yakından bağlantılı toplumsal/siyasal güç ilişkilerini dikkate almaya çalışırlar. Devlet adına alındığı söylenen kararlar, işin içine siyasal/ideolojik, top-

¹⁶⁶ Erik Jan Zürcher, “Teoride ve Pratikte Osmanlı Zorunlu Askerlik Sistemi (1844-1918)”, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma - Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 155-172.

¹⁶⁷ Donald Quataert, “The Age of Reforms, 1812-1914”, *The Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, der. Halil İnalcık ve Donald Quataert, Cambridge University Press, Cambridge, 1994, s. 761 vd.

¹⁶⁸ Ouataert, “The Age of Reforms”, s. 765.

¹⁶⁹ İsmet İnönü, *Hatıralar 2 Kitap*, Bilgi, Ankara, 1987, s. 272-3.

¹⁷⁰ İnönü, *Hatıralar 2 Kitap*, s. 262.

lumsal, kişisel ve kurumsal dinamiklerin de karıştığı bu karmaşık etkileşim neticesinde ortaya çıkar.¹⁷¹ Yekpare hareket eden bir devlet, otoriter rejimlerde bile hayalden ibarettir. Ayrıca, devlet mekanizmasının varlığı devletin verimli, akılcı ya da kendi içinde tutarlı bir biçimde işlediği anlamına gelmez. Türk devleti de, dönemin Başbakanının da kabul ettiği gibi, bu açıdan sorunludur.¹⁷² Diğer taraftan, yasalar ve kurumlardan ibaret olmayan bu mekanizmayı hiç yoktan yaratmak durumunda olmamak avantajdır. Devlet; aile, aşiret, akrabalık ya da hemşehrilik gibi dar –mahalli/parochial– bağların ötesinde (onları aşan), genel çıkarı temsil etme iddiasını taşıyan, kendine özgü gelenekleri, algı ve davranış biçimleri ile kendisini devlet ile özdeşleştiren bir bürokratik kadronun varlığını gerekli kılar. İkinci bir boyut ise, toplumsal güçlerin yine aile, akrabalık ya da aşiret bağlarının ötesinde onları aşan, genel çıkarları savunma iddiasındaki bir devlet kavramına yabancı olmamalarıdır. Bu, devletin topluma nüfuz kapasitesinin yüksek olmasının sonuçlarından biridir.

Olmasa olmaz niteliği taşımasına rağmen, bu anlamda devletin varlığı demokratik rejim üzerinde olumsuz etkiler yaratma potansiyeline de sahiptir. Kendisini devletle özdeşleştirme, devletin ve toplumun uzun dönemli çıkarlarını savunma düşüncesi, kolayca, devlet sahipliği düşüncesine yol açabilmekte ve böylece askeri/sivil bürokrasinin seçimlerle gelenlere tabi olmayı öğrenmelerini de zorlaştırabilmektedir.

Burjuvazinin ve/veya devletten kısmen bağımsız orta sınıfların varlığının demokrasinin istikrarı açısından olumlu etkiler yarattığı ileri sürülmüştür. Barrington Moore'un "burjuva olmasa, demokrasi olmaz"¹⁷³ sözü, kimileri tarafından burjuvazinin demokrasi taşıyıcısı olduğu şeklinde yorumlanmıştır. İngiltere tecrübesinin bir okumasının genelleştirilmesinden kaynaklanan bu yorum daha sonra eleştirilmiştir.¹⁷⁴ Burjuvazi ve orta sınıflar önemlidir ancak,

¹⁷¹ Bob Jessop, "Redesigning State, Reorienting State Power, and Rethinking the State", *Handbook of Politics, State and Society in Global Perspective*, Kevin T. Leicht, J. Craig Jenkins, der. Springer, New York, 2010, s. 45.

¹⁷² Tek Partili dönemin Başbakanlarından Refik Saydam, "Bugün harbin başladığı gündenberi yaptığımız tecrübelerle görüyoruz ki, Devlet teşkilatı (A) dan (Z) ye kadar baştan başa bu memleketin ihtiyacıyla telif edilebilecek şekilde tebdil edilmek lazımdır" diyecektir. (Bu söz, "A'dan Z'ye bütün işlerimiz bozuktur" şeklinde ifade edilmiştir.) *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre; VI, İçtima: 3, cilt 25, 62, Birleşim, 25.5.1942, s. 270.

¹⁷³ Barrington Moore, *Social Origins of Dictatorship and Democracy*, Boston, Beacon, 1966, s. 418.

¹⁷⁴ Dietrich Rueschmeyer, Evelyn Huber Stephens ve John D. Stephens, *Capitalist Development and Democracy*, University of Chicago Press, Chicago, 1992. Moore ile özdeşleştirilen burjuvazi ve/veya orta sınıfların demokrasinin gelişiminde merkezi rol oynadıkları düşüncesine yönelik diğer eleştirilerin değerlendirilmesi için, bkz. James Mahoney, "Knowledge Accumulation in Comparative Historical Research— The Case of Democracy and Authoritarianism", *Comparative Historical*

İngiltere dışındaki birçok ülkede gözlemlendiği gibi, demokratik rejim müca-
delesinin önde gelen bayraktarları da değildir. Birçok ülkede, faşist rejimler
ya da askeri darbeler burjuvazi ve orta sınıfların desteğiyle devam etmiştir.

1940'lar Türkiye'sinde burjuvazi olarak nitelendirebileceğimiz, esnaf
ve sanatkârlık düzeyini aşmış, zenginliklerini topraktan değil, ticaret ve üre-
tim faaliyetinden elde eden kesimlerin durumu üzerinde duralım.¹⁷⁵ Kimlerin
burjuvazi kategorisi içinde ele alınacağına karar vermek kolay değildir. Bur-
juvazi kategorisine yerleştirilebilecek olan kesimler aynı zamanda benimse-
dikleri siyasi ideolojiler ve/veya mahalli etnik kimlikleri ile de tanımlanacak-
lardır. İnsanları tek bir kategori altında sınırlama ya da çoğul kimliklerin sa-
dece bir tanesini vurgulama düşüncesi hatalı olmakla beraber, kolaylıkla vaz-
geçilemeyen bir eğilimdir.¹⁷⁶ Örneğin, bir "burjuva", koyu dindar, Kürt kö-
kenli ve aynı zamanda DP'yi de destekleyen biri olabileceği gibi, dinden uzak,
Kemalist laiklik ve Türk milliyetçiliği projesini içtenlikle benimsemiş biri de
olabilir. (Aynı şey, ücretli kesimler için de söylenebilir.) Ekonomik nitelikli
"sınıf" çıkarlarının, bu ve benzeri siyasal/kültürel çıkarlara her zaman galebe
çalacağı fikri eski cazibesini yitirmiştir.

Burjuvazinin hangi değerlendirme kriterlerine göre güçlü ya da güçsüz
olduğu sorusuna yanıt verebilmek de kolay değildir. Bir yandan kendi çıkar-
larını, dünya görüşünü savunabilen, kendi öz örgütleri vasıtasıyla siyaseti et-
kileyen, bunları genel çıkar ya da genel doğru imiş gibi sunabilen, ticaret ve
sanayi ile uğraşan kesimlerin zayıf kaldığını söylemek gerekir. Burjuvazi bu
anlamda güçsüzdür. Diğer yanda ise, bir bütün olarak devlet mekanizmasının
ne şekilde tanımlanırsa tanımlansın bu sınıfın uzun dönemli çıkarlarına aykırı
hareket edemediği de açıktır. Bu durum latent/gizil bir gücün varlığına da
delalet etmektedir. 1945 sonrasında Türk devletinin tercihini ABD blokun-
dan yana kullanması, bir bütün olarak burjuvazinin elini güçlendiren, hege-
monya kurulması yönünde önemli bir adım hüviyetini taşımaktadır.

Tartışmayı uzatmak yerine bu tabakanın siyasete bakışında öne çıkan
ihtiyatlı tutumundan bahsetmek daha verimli olabilir. Türkiye'de burjuvazi
diyebileceğimiz kesimler zenginliklerini devlete (devletle kurdukları ilişkilere)

Analysis in the Social Sciences, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, s. 138-152.

175 Sınıf denilen kategorinin çıkarlar açısından monolitik bir bütün oluşturmadığını, 'objektif' denile-
bilecek sınıf çıkarlarının kendiliğinden kolektif siyasal eyleme yol açmadığını, sınıf çıkarı denilen
şeyin, sadece sınıfı temsil etme iddiasını taşıyan örgütler tarafından değil, bunları siyasal alanda
temsil etme iddiası taşıyanlarca da oluşturulan bir şey olduğunu belirtelim. Bkz. Pierre Bourdieu,
"What Makes a Social Class", *Berkeley Journal of Sociology*, 32, 1987 s. 1-17.

176 Amartya Sen, *Identity & Violence -The Illusion of Destiny*, Penguin, Londra, 2007, s. 25.

borçlu oldukları düşüncesinden –bu düşüncenin önemli ölçüde doğru bir teşhise dayandığı da belirtilmelidir– uzaklaşmamıştır. Osmanlı toplumunun, etnik ve dini açıdan bölünmüş bir yapıya sahip olması ve çevre ekonomisi niteliği taşıyan bu yapıda birikebildiği kadarıyla sermayenin siyasi güce ulaşması kolay olmayan gayrimüslimlerin elinde toplanması burjuvazinin devleti sınırlandırabilecek bir siyasi güç olmasını zorlaştırmıştır. Bürokrasiye karşı Avrupa devletlerinin desteğini bulabilen gayrimüslim burjuvazi, Müslüman toplumsal gruplarla biraraya gelme/işbirliği yapma yollarını arama ihtiyacı duymamış gibidir. Böylece uzun dönemde bürokrasi ile pazarlık edebilecek bir gücün –kilise, özerk şehirler, toprak sahipleri ve burjuvazi, Batı toplumlarında devlet özerkliğini sınırlandıran başlıca güçler olmuşlardır– yokluğu değil, zayıf kalması gibi bir sonuç ortaya çıkmış gibi görünüyor.¹⁷⁷ Gayrimüslim grupların bu tutumu, 1911 sonrasında giderek milliyetçi bir çizgiye yönelen bürokrasinin Anadolu’nun etnik/dini homojenleştirilmesine yönelmesini kolaylaştırmış, bu politika aynı zamanda Müslümanların da yeni milliyetçi projeyi sürükleyen bürokrasiye destek vermelerinin önünü açmıştır. Gayrimüslimlerin uzaklaştırılmasıyla ortaya çıkan fırsatları kullanan Müslüman burjuvazinin devlete bağımlılığı daha da artmıştır.¹⁷⁸

1940’lı yıllarda, burjuvaziyi oluşturan kesimler arasında büyük toprak sahipliğinden gelenler azınlıktadır. (Küçük) ticari işletmecilik ile birlikte büyük devlet memurluğu geçmişi burjuvaziyi oluşturan iki temel meslek hüviyetindedir.¹⁷⁹ Ticaretle uğraşan kesim de varlığını ve gelişmesini, normal piyasa koşullarında gösterdiği başarıdan ziyade, savaş yıllarında devlet ile kurduğu bağlantılara borçlu olduğunun bilincindedir. Keyder’in de belirttiği 1930’lara doğru savaş öncesi gücüne ulaşmaya gayret gösteren girişimci sınıf, dünya bunalımıyla birlikte gelen devletçilik uygulamalarından faydalanma arayışı içine girmiş, bu da var olan bağımlılık ilişkisinin kuvvetlenmesi anlamına gelmiştir.¹⁸⁰

177 Hem Batı Avrupa’yı hem de Doğu’yu yekpare bir bütün gibi gören ve Doğu toplumlarını kabaca benzer yolları takip etmesi gereken toplumlar olarak algılayıp, ikisi arasındaki farklılıkları yoklukların hikâyesi olarak gören oryantalist tuzağa düşmemelidir. 19. yüzyılda Osmanlı bürokrasisinin Avrupalı devletler tarafından sınırlandırılmasının siyasal rejim üzerindeki etkileri ya da esas gücünü devletten almayan tarikatlar ve diğer heteredoks örgütlenmelerin ne ölçüde sınırlandırıcı bir rol oynayabildikleri hakkında çok az şey biliyoruz.

178 Keyder, “Nüfus Mübadelesinin Türkiye Açısından Sonuçları”, s. 109-110.

179 Çağlar Keyder, “The Agrarian Background and the Origins of the Turkish Bourgeoisie”, *Developmentalism and Beyond*, der. Ayşe Öncü, Çağlar Keyder, İbrahim Saad Edin, The American University in Cairo Press, 1994.

180 Keyder, “The Agrarian Background”, s. 55.

Anadolu coğrafyasında mülkiyet hakkının sınırlı da olsa tanınması ancak 1858 Arazi Kanunnamesi ile mümkün olabilmiş, müsadereyi andıran uygulamalara savaş yıllarında yeniden başvurulmuştur. Bu miras, devletten korku duyulmasını beraberinde getirmiş, devlete (ya da devleti temsil ettiği düşünülenlere) muhalif olmanın maliyetinin yüksek olduğu bilinci de yer etmiştir. 1946 yılında, Kemal Satır'ın CHP Parti Divanında üyelik teklifini kabul etmek istemeyen dönemin en önde gelen işadamlarından olan Vehbi Koç (Koç, dönemin Ankara Ticaret Odası Başkanıdır) İsmet İnönü'nün "Koç yalnız para kazanmakla mı meşgul olur? İki ayda iki gününü partiye parasız olarak veremez mi?" dediğini öğrendikten sonra teklife evet demek zorunda kalacaktır.¹⁸¹ Devletin kendilerine zarar verebileceği korkusu ile Ankara'nın göbeğindeki sinema sahipleri bile, genel kurul ya da kongrelerini yapmak isteyen muhalefet partilerine salonlarını kiralamak istememektedirler.¹⁸² İstanbul Tüccar Derneği'ni kurmak için 20 kadar tüccarı ikna eden Ahmet Hamdi Başar, *Tan* gazetesi baskını nedeniyle derneğin kuruluşunu ertelemek isteyenlere, "ben bu derneği hükümetin tasvibi ve arzusuyla kuruyorum, korkmayın gelin" diye yalan söyleyerek kuruluşu gerçekleştirmiştir. Aynı Başar, kurucusu olduğu dernekten 1954 yılında, aidat ödemediği gerekçesiyle atılacaktır, oysa gerçek atılma sebebi Başar'ın DP hükümetine karşı eleştirel bir tutum takınması ve partiden istifa etmesidir.¹⁸³

Burjuvazi daha fazla hürriyet için eyleme geçmek istiyordu ama devlette bağımlılıkları yüzünden bunu yap(a)madılar demek doğru olmaz.¹⁸⁴ Devlet tarafından itilip kakılmış burjuvazi portresi, devlet burjuvazi ilişkilerinin himayeci doğasını, özellikle de keyfi kararlardan yararlanan burjuvazinin bu sistemin devamlılığından duyduğu memnuniyeti ikinci plana iter. Burjuvazinin demokrasi ile olan ilişkisi, yukarıda da belirtildi, sorunlu bir ilişki olmuş-

¹⁸¹ "Mesaj acıydı. İki gün geceli gündüzlü düşündükten sonra, 'evet' cevabını verdim. Politikanın ne kadar üzücü tarafları olduğunu ve bundan dolayı başıma birçok şeyin geleceğini bilmekle beraber reddedemedim." Can Dündar, *Özel Arşivinden Belgeler ve Anılarıyla Vehbi Koç (1901-1960)*, 1, Doğan, İstanbul, 2006, s. 171.

¹⁸² Toker, *Tek Partiden Çok Partiye*, s. 166.

¹⁸³ Başar, *Yine Hayal Aleminde Uçuyorum*, s. 310-311.

¹⁸⁴ Bir işadamı, politikacı ve yazar olan Ahmet Hamdi Başar'ın şu sözleri de anlamlıdır: "Bilakis her sınıftan ziyade burjuvanın gözü devleti temsil eden iktidardadır. Kim iş başında ise ona nüfuz etmek, onunla dost olmak ve iş görmek peşindedir. Garpta hürriyet inkılabının alemdarlığını yapan bu ileri sınıf, bizde bilakis irticam elemanıdır. En fazla hürriyet düşmanı burjuvadır. Hürriyet hareketlerine karışan, bu yolda fedakârlık edenler içinde zengin burjuvaya rastlayamayız. Onun şikâyeti işini düzenliyiemesinden, iktisadi konjonktürün ve durumun kendisine zarar verecek hale gelmiş olmasından ibarettir." Ahmet Hamdi Başar, *Demokrasi Yolunda-Nereye Gidiyoruz*, Ekicigil, İstanbul, 1959, s. 8.

tur. Belirtilmek istenen, Türk burjuvazisinin cari sistemin kendisine tanıdığı hakları kullanırken bile tereddütler içinde olduğudur. Tereddütlerin kaynağı, sadece işletmesine ya da mülkiyetine zarar geleceği korkusu olmayıp zenginleşmesinde büyük rol oynamış himayeci/kayırcı politikalarından mahrum kalma korkusudur da aynı zamanda.¹⁸⁵ Bu kaygı, fazlaca öne çıkmama (zenginliğini gizleme) devlete (ya da devleti temsil ettiğine inanılanlara) yakın durmaya gayret ederken diğer taraftan da iktidara gelebilmesi ihtimal dahilinde olan diğerleriyle de köprüleri atmama eğilimlerinin güçlenmesi demektir. Demokratikleşme sürecinin liderliğine soyunmamışlar –ışadamları Nuri Demirağ'ın Milli Kalkınma Partisi yeni süreçte kurulan ilk partidir maalesef ilgi çekmemiştir– DP'ye coşkulu bir destek vermemişlerdir. Ancak, sürece karşı koymak ya da tepki göstermek gibi bir tutum içine de girmiş değillerdir. Birçok ülkede burjuvazinin oy hakkının genişletilmesine karşı çıktığını unutmamak gerekir. Nihai analizde demokratik rejime geçiş burjuvazi açısından açık ve yakın bir tehdit anlamına kesinlikle gelmemektedir, zira sol/sosyalist eğilimlerin dışlandığı bir demokrasi olacağı artık anlaşılmıştır.

Burada bir parantez açmak gerekir. Cumhuriyet döneminde burjuvazi-devlet ilişkisi, Osmanlı dönemindeki ayan-devlet ilişkisine çok benzediği gibi, burjuvazinin algı ve davranış kalıpları da ayanlardan izler taşır. Geleneksel imparatorluklarda merkez, taşrayı kontrol için o bölgede yaşayan ve fakat merkeze bağlılık sözü veren güçlü araçlara muhtaçtır. Bunlar hanedanın taşradaki eli olabilecekleri gibi, hanedanı zayıf gördüklerinde sahip oldukları güçlerini zenginleşmek için de kullanabilirler. Osmanlı İmparatorluğu'nda ayan denildiğinde, ilk planda akla mültezim sahipleri, muhassıllar, mütesellimler ve vakıfları kontrol edenler gelir. Bu kesim kontrol edebildikleri varlıklarının önemli bir kısmını çocuklarına miras bırakabilmektedirler. Ayanlar yerel kaynaklı (İmparatorluk öncesinden kalan Türk beylikleri gibi) olabilecekleri gibi, Saray'dan taşraya idareci olarak gönderildikten sonra güç kazanan devlet görevlileri de olabilirlerdi. Resim, yerel nitelikli ayanların ya da herhangi bir ayaklanma ya da savaş esnasında hanedanın yanında yer almış isyancıların başka yörelere vali olarak atanmaları gibi oldukça yaygın bir uygulama sebebiyle daha da karmaşık hale gelmekteydi.

Ayan-devlet ilişkisinin öne çıkan özelliklerinden birisi karşılıklı hak ve

185 Graeme Gill, Rusya'da devlet işletmelerinin özelleştirilmesi sürecinde kritik bağlantıları nedeniyle zenginleşen (varlığını bu bağlantılara borçlu olan ve bunun da farkında olan) Rusya 'burjuvazisinin' bu bağlantılardan mahrum olmamak kaygısıyla devlet güdümünden –en azından kısa dönemde– çıkmayacağı öngörüsünü yaparken önemli bir noktaya temas etmektedir. "Democratization, the Bourgeoisie and Russia", *Government and Opposition*, 33, 3, 1998, s. 307-329.

sorumluluklara ilişkin belirsizlik/bulanıklıktır. Batı Avrupa ve İngiltere feodalizminden farklı olarak, devlet-ayan ilişkisi uzun mücadelelerin sonucunda ortaya çıkan karşılıklı pazarlık ve güç dengesine oturan bir ilişki hüviyetinden uzaktır. Reinhard Bendix geleneksel krallıkların (traditional kingships) iki türü olduğundan söz eder. Patrimonyal örgütlenme biçimine dayalı olanlarda kral ile sayıları çok daha az sayıdaki feodal unsurlar (vassal) arasındaki gerilim ve mücadele söz konusudur. Feodal örgütlenme biçiminde ise, kralın gücü birinci ile kıyaslanamayacak kadar zayıf olduğu gibi, feodal beylerin sayısı çok daha fazladır. Bunlar birbirleriyle mücadele ettikleri gibi, merkez ile de mücadele ederler.¹⁸⁶

Feodalizm feodal beylerin “mülkiyet” ve belli bir coğrafya –ve insanlar– üzerindeki “egemenlik” haklarının kral tarafından tanınmasına dayalıdır. Bu hakların tanınması, merkezi otorite olma iddiasında bulunanların pratikte zaten çok sınırlı olan güçlerinin teorik olarak da sınırlı olduğunu kabul etmeleri demektir.¹⁸⁷ Bazı kişi ve gruplar –buna daha sonra şehirler eklenecektir– kralın buyruklarından önemli bir kısmına uyma yükümlülüğünden muaf tutularak (immunities) kendi iç işleyişlerinde geniş bir özerkliğe (autonomous jurisdiction) sahip olmuşlardır. Bu miras, Batı Avrupa’da temsili hükümet düşüncesi ve pratiginin kabulünü kolaylaştırmıştır.¹⁸⁸ Ayanların yükselişi ile beraber, Osmanlı coğrafyasında da feodalizme doğru yönelişin hız kazandığı yanlış olmazsa da, hak ve sorumlulukların belirli olduğu ve özellikle merkez tarafından da kabul edildiği feodalizm benzeri bir durumdan söz edilemez.

Osmanlı Devleti, hukuken merkez adına iş yapan konumunda olan ayanın *de facto* gücünü kabul etmemekte direnmiş, ilk fırsatta bu gücü kontrolü altına almaya çalışmıştır. Ayan, Batı Avrupa’daki benzerlerinden farklı olarak, merkeze kendi konumunu kabul ettirebilmekte, hukuki tanıma sağlamakta büyük bir mesafe alabilmiş değildir. Ayan resmi olmayan bir hüviyet içinde varlığını sürdürmüştü,¹⁸⁹ köylü üzerindeki baskı sınırlı kalmıştır. Bu durumun nedenleri üzerine halen doyurucu bir cevaba ulaştığımız söyle-

¹⁸⁶ Reinhard Bendix, *Kings or People –Power and the Mandate to Rule*, University of California Press, California, 1978, s. 225.

¹⁸⁷ Bendix, *Kings or People*, s. 227.

¹⁸⁸ Reinhard Bendix, “Social Stratification and the Political Community”, *Embattled Reason: Essays on Social Knowledge*, Oxford University Press, New York, 1970, s. 231-2.

¹⁸⁹ Suraiya Faroqhi, “Crisis and Change, 1590-1699”, *they functioned in a purely non-official manner*, s. 552. Ayrıca, Perry Anderson, *Lineages of Absolutist State*, New Left Review Books, Londra, 1977, s. 387.

nemeze de, yarattığı sonuçlar üzerinde kısmen de olsa bir uzlaşma olduğu söylenebilir.

Belirsizlik ve onun yarattığı güvensizlik duygusu ticari tarım ya da endüstri gibi üretici faaliyetlere yönelmeyi kolaylaştıracak olan uzun dönemli düşünme alışkanlığının gelişimini sekteye uğratan faktörlerden biridir. Üretici faaliyete girmektense, günü kurtarmayı amaçlayan tefecilik ya da devlet görevlileri ile iyi ilişkiler kurmaya çalışmak zenginliğe giden daha kolay ve güvenli bir tercih olarak görülmüştür.¹⁹⁰ Sahip olunan konumun devletin göz yumması ve tolerans göstermesine bağlı olduğu teşhisi ve bunun beraberinde getirdiği kırılganlık duygusu, kolektif bir biçimde “hak” arama anlayışının zayıf kalmasında etkili olmuş görünmektedir. Bireysel temelli /himayeci ilişkilere yatkınlık öne çıkmaktadır.

Burjuvazi genellikle demokratik rejimin bayraktarlığını/öncülüğünü yapmasa da, burjuva değerlerinin yaygın olduğu toplumların pre-kapitalist özellikleri ağır basan toplumlara nazaran demokratik rejimin yaşaması için elverişli koşullar yarattığı söylenmelidir.¹⁹¹ Burjuva toplumunun hâkim değer sistemi, somut bir biçimde tanımlanması ve üzerinde pazarlık edilmesi çok zor olan “şeref” ya da “statü” gibi katı değerler üzerine kurulu değildir. Daha ziyade, çalışma, para kazanma, üretme ve zenginleşmeye referansla tanımlanan değerler öne çıkar.¹⁹² Burjuva, doğuştan gelen ayrıcalıklardan ziyade, kendisi bir şeyler –sermaye biriktirmek gibi– “başarmış” olan biridir.¹⁹³ Bu anlamda burjuva diğerlerinde olmayan bir şeye –“yetenek”– sahip olan ve sırf bu sebeple kendisini diğerlerden (burada üstünlük iması vardır) ayırt eden kişidir. Çoğu zaman maddi kriterlerle tanımlanan “başarı”, sıkı çalışma, risk alma, fırsatların farkında olma gibi yeteneklerin varlığını gösteren kalite ve üstünlük göstergesidir.¹⁹⁴

Burjuva toplumlarında insanla doğa arasındaki ilişkinin niteliği ile beraber, emek ve zaman algılaması da farklı olacaktır. Burjuva daha fazlasını arzulamayı kınamadığı gibi olumlu karşılayan, bu uğurda risk alabilen, hesap

190 Bruce McGowan, “The Age of Ayns, 1699-1812”, *The Economic and Social History of Ottoman Empire, 1300-1914*, der. Halil İnalcık ve Donald Quataert, Cambridge University Press, Cambridge, 1994, s. 672.

191 Burjuva toplumları derken, burjuva toplumu nitelemesine layık olacak ortak gibi görünen özellikleri vurgulamak istiyoruz. Yoksa, İngiliz burjuvazisi, Alman burjuvazisinden, Japon burjuvazisi, Latin Amerikan burjuvazisinden siyasi ve kültürel yönelimler açısından farklılıklar gösterebilecektir.

192 Norbert Elias, *Court Society* University College Dublin Press, Dublin, 2006.

193 Eric Hobsbawm, *The Age of Capital, 1848-1875*, Abacus, Londra, 1975, s. 286.

194 Hobsbawm, *The Age of Capital*, s. 288.

yapan, müzakere eden, geri adam atabilen biridir. Aristokrat da hesap yapar ancak onun rasyonalitesi daha farklıdır zira kıymet sistemleri farklıdır. Bir burjuva için, sonu ölümcül olabilecek bir düeollaya girmek akılcı bir davranış değildir, hiçbir şey fiziksel varlığın sona erdirilmesini haklılaştıramaz. Aristokrasinin öne çıkardığı “şeref” ve “statü” anlayışı düelloyu ailenin adını ya da hâkim sınıf içindeki yeri korumak için, gerektiğinde kaçınılmaz hale gelen bir faaliyet olarak görür.¹⁹⁵

Burjuva toplumu maddi, somut, elle tutulur zenginlikler üzerine pazarlık etmeye, kâr ve zararını hesaplamaya, uzun dönemli düşünmeye, zarar söz konusu olduğunda geri adım atmaya meyyaldır.¹⁹⁶ Farklı olanla karşı karşıya gelmeye, onunla konuşmaya ve güvenmeye dayalı ticareti faaliyetin insanlar üzerindeki yumuşatıcı ve empati geliştirici etkisi Montesquieu, Tocqueville ve çağımızda Braudel gibi düşünürler tarafından ifade edilmiştir. Kontrol-lü tepkiler, soğukkanlılık, karşı tarafın muhtemel tepkilerini hesaplayarak farklı alternatifler/stratejiler geliştirebilme yeteneği burjuvazi ile özdeşleştirilen özelliklerdendir. Bütün bu değerlerin farklı siyasi güçlerin birbirleri ile kendi varlık alanlarının sınırlarını, neyin yapıp yapılmayacağını belli sınırlar içinde müzakere ederek yaşamaları ideali olarak tanımlanan demokratik rejimi teşvik eden değerler olduğu görülebilir.

Kâr güdüsü ve kazanma hırsına, ticaretle ve ufak çaplı zanaatlarla uğraşan kesimlerin varlığına ve etkilerini hissettirebilmelerine rağmen, 1950’ler Türkiye’inde burjuva değerleri yaygınlık kazanmaktan uzaktır. Zayıf ve güdük de olsa burjuvazinin varlığı, burjuva değerleri diyebileceğimiz değerlerin toplumda yaygınlık kazanmasını garantilemez. Bir yanda, kazanma hırsı söz konusudur. Diğer yanda ise, yaşanan güvensiz ortamın da etkisiyle, bu kazanca çalışma, biriktirme, yaratıcı girişimcilik gibi yollardan ziyade, siyasi kanallar yoluyla devlete yakınlaşarak ulaşma arzusu ve uzun dönemli bakış açısı yokluğunun damgası görülür. Maliyet hesapları yapabilecek bir zihni seviyeye ulaşabilmek kolay değildir.¹⁹⁷ Keza, ağalık suuru, gösterişli tüketim merakı gibi daha çok kapitalizm öncesi toplumsal formasyonlara mahsus de-

¹⁹⁵ Ellis Wasson, *Aristocracy in the Modern World*, Palgrave, Macmillan, New York, 2006, s. 71, 73.

¹⁹⁶ Werner Sombart, *Burjuva-Modern Ekonomi Dönemine Ait İnsanın Ahlâki ve Entelektüel Tarihine Katkı*, çev. Oğuz Adanır, Doğu/Batı, 2008 (ilk basım 1913).

¹⁹⁷ 1938 tarihli bir yazısında, Reşat Nuri Güntekin, şehre gelen köylülere aylık 15 lira karşılığında sabahdan akşama kadar sokak süpürmeyi içeren bir işi mi, yoksa aylık 12 lira karşılığında yiyecek ve yatacak yerin de sağlandığı bir kapıcılık işini mi isteyecekleri sorulsa alınacak cevabın yüzde doksan oranında ücret daha yüksek olduğu için 15 liralık iştir cevabı olacağını ifade ederken, köylünün –para söz konusu olduğunda– maliyet analizi yapamadığını örneklemek ister. Reşat Nuri Güntekin, *Anadolu Notları*, İnkılap ve Aka, 1978, 10. baskı, s. 235-238.

ğerlerle, biriktirilen servetlerin bir sonraki kuşak tarafından tüketilmesi gibi özelliklerin öne çıktığı söylenmiştir.¹⁹⁸

Aristokrasi denilebilecek kesimlerin zayıflığına paralel olarak genellikle aristokrasi ile özdeşleştirilen değerler de zayıftır. Ancak aristokratik katılıkların yerini kapitalizm öncesi, köylü toplumsal formasyonlarda daha çok görülen töre/namus cinayetleri, kan davaları gibi tartışılmaz, pazarlık edilmez değerleri öne çıkaran bir zihniyet dünyası almış gibidir. Aristokratik geçmişin kuvvetli olduğu ülkelerde öne çıkan, şeref duygusu, sorumluluk hissi, utanç kültürü ağırlıklı olarak yakın çevre ile ilişkilerde gözetilir, kamusal alandaki davranışlar söz konusu olduğunda ise güdük kalır. Esasen herkesi ilgilendiren meseleler hakkında fikirlerin ya da kamuoyunun oluşmasına zemin hazırlayan bir platform olarak “kamusal alan” kavramı ve pratiğinden söz etmek kolay değildir. Bizde kamu ya da kamusal denildiğinde öncelikle devlet, devlete ait olan ya da devlet tarafından yürütülen resmi alan akla gelir.¹⁹⁹ Halkın tebaa olduğu, kararların tepeden alındığı mutlakiyetçi sistemlerde kamusal alan olmayıp, yönetilenlerle ilişkisi en aza indirilmiş, yöneten irade ve aygıt söz konusudur. Devlet kararlarına sıradan insan akıl sır erdiremez. Zaten haddi de değildir. Önemli olan oradan gelebilecek zararlardan sakınabilmektir. Şeref, haysiyet gibi kavramlar daha çok kadınlar ya da aile/aşiret merkezli değerler dünyasının bir göstergesi olan kan davaları üzerinden tanımlanır. “Düello” yerine “pusu” tercih edilir.

Bu zihniyet dünyası, kişinin, hem otoriteye ve hem de tanımadığı insanlara karşı kendi kendisini dışsal bir gücün korkusu olmadan sınırlandırması, “medeni” (civil/civility) davranış biçimlerinin yerleşmesini de zorlaştırır. Davranışlara yön veren temel saikin devlete (ve yabancılara) karşı korunma, savuşturma, en az zararlı çıkabilme ve fırsatını bulduğunda –daha sonra böyle bir fırsat ele geçmeyebilir diyerek– sınırları zorlama olduğu bir yapılanma bu açıdan sorunludur.

Dönemin Türkiye’inde işçi sınıfının güdüklüğü de demokratik rejimi mümkün kılacak sınıfsal dengeler açısından bir dezavantaj teşkil etmekteydi.²⁰⁰ Tek partili yıllar boyunca, öncelikle, korporatist söylemlerle işçilerin

¹⁹⁸ Bkz. Sabri Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, Der, İstanbul, 1991 (ilk yayımlanma 1951).

¹⁹⁹ Meral Özbek, “Giriş: Kamusal Alanın Sınırları”, der. Meral Özbek, *Kamusal Alan*, İstanbul, Hil, 2004, s. 30-31.

²⁰⁰ Burjuvaziden ziyade işçi sınıfının demokratikleşmede kritik rol oynadığı tezi için, Dietrich Rueschmeyer, Evelyn H. Stephens, John D. Stephens, *Capitalist Development and Democracy*, Cambridge, Polity, 1992; Ruth Berins Collier, *Paths Toward Democracy: The Working Class and Elites*

talepleri kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır. Diğer taraftan da bürokratik/paternalist eğilimler kendini göstermeye devam etmiştir. 1936 yılında çıkarılan İş Kanunu işçilerin durumunu bir nebze olsun düzelterek hem verimliliğin artırılması hem de işçilere yönelik solidarist/korporatist söyleme uygun davranıldığı iddiasını güçlendirmeyi amaçlıyordu. Kamu iktisadi teşebbüslerinde çalışan işçilerin durumunun özel sektörde çalışanlara nazaran daha iyi olması anlamlıdır. Sendikaların kurulmasına ise, 1938 tarihli Cemiyetler Kanunu izin vermeyecektir. Bu kanun 1947 yılında değiştirilince sendikalar da kurulacak, fakat grev hakkı tanınmayacaktır. Tıpkı burjuvazi ve orta sınıflarda olduğu gibi, işçi sınıfı konusunda da genellemeler yapmak doğru olmaz.²⁰¹ Devlet korporatizmi çerçevesinde örgütlenmiş işçi sınıfı, devleti kontrol eden elitin siyasi çıkarlarına hizmet edebilir. Tek partili yıllarda, CHP'nin arzuları dahilinde hareket edebilecek bir sendikal hareket yönünde çabalar olmamış değildir. Lakin bu çabaların başarıya ulaştığını söylemek zordur.

Çoğu zaman örgütlü işçi sınıfının sosyal hakları önceleyen siyasal haklar konusunda da aktif olma potansiyelinin yüksek olduğu gözlenmektedir. Bu sınıf, yönetici elitin ne yapıp yapamayacağı konusunda yeniden düşünmeye sevkeden bir rol oynamıştır. Türkiye örneğinde bile, işçilerin varlığının böyle bir rol oynadığı söylenebilir. Demokratikleşme süreciyle birlikte sendikalar kurulmaya başlamış, CHP'ye yönelik muhalefet açığa vurulmuştur. Yasadışı olmasına rağmen, İstanbul ve İzmir'de liman işçileri çeşitli zamanlarda (doğal olarak çok kısa, 1 ya da 2 gün ya da saat süren) grevler yapma yoluna gitmişlerdir.²⁰² Şüphesiz, İnönü'nün rejime tehdit olmaktan çıkarmak istediği –sosyalistlerin etkili olmalarından korktuğu– muhalefet kanallarından biri de işçi sınıfı olmuştur.

Köylülük ya da köylü toplumu üzerine genellemelerde bulunmak riskli olsa da, köylülüğün ya da köylü toplumu niteliği taşıyan toplumsal formasyonların demokratikleşmeyi teşvik etmediği üzerinde anlaşılan bir noktadır.²⁰³ Köylü toplumunun kıtlıkla boğuştuğu, geleceğe güvenle bakmadığı, birincil/yüz yüze ilişki içinde bulunulan kimseler dışındakilere güvenmediği, farklılıklara tahammül düzeyi ile beraber siyasal haberdar olma düzeyinin de düşük

in Western Europe and South America, Cambridge University Press, New York, 1999.

201 Bkz. Eva Bellin, "Contingent Democrats– Industrialists, Labor and Democratization in Late-Developing Countries", *World Politics*, 52, 2000, s. 175-200.

202 Bkz. Ahmet Makal, "Türkiye'de 1946-1960 Dönemindeki Grev Tartışmaları ile Grevler Üzerine Bir Çözümleme Denemesi", *Ameleden İşçiye*, s. 307.

203 1945 yılında nüfusun neredeyse % 75'i köylerde yaşıyor ve milli gelirin % 46'sı tarımsal faaliyetlerden elde ediliyordu. Walter F. Weiker, *The Modernization of Turkey, From Atatürk to Present Day*, Holmes and Meier, New York, 1984, s. 187.

olduğu, örgütlenemediği vs. gibi tezler dile getirilmiştir.²⁰⁴ Özellikle de, köylülüğün otorite karşısında açıkça meydan okumadan kaçma pratiklerine dayalı pasif direniş biçimlerine yatkınlığı üzerinde durulmuştur. İktidar sahiplerinden korunmak, gerçekte olduğundan çok daha farklı görünmek, değişen koşullara uygun olarak farklı maskeler takmak, ahlâki herhangi bir kaygı duyulmaksızın “normal”, “olağan” ya da “sıradan”dır. Belirsizlik ortamında ayakta kalabilmek için faydalı ve hatta zaruri denilebilecek bu özellik, zamanla alışkanlığa dönüşüp hayatın her alanında uygulanması gereken genel davranış kuralları biçimini alırsa, demokratik rejimin yerleşmesi güçleşir. Kişi yakın çevresi (tanıdıkları) ile beraberken kendi kendisini belli kurallarla bağlı sayar, bu çevrenin dışına çıktığında ise, temel saik, ne şekilde olursa olsun kendini korumak ya da kişisel faydayı hiçbir sınır gözetmeden asgariye çıkarmak olur.²⁰⁵

Dönemin Türkiye’sinin de ne şekilde tanımlanırsa tanımlansın köylü toplumu olma özelliği taşıdığı söylenmelidir. 1950’de nüfusu 10.000’i aşan yerleşim yerlerinde yaşayanlar toplam nüfusun sadece % 18.5’ini oluşturmaktaydı.²⁰⁶ Milli gelirin % 45’ten fazlası tarımdan elde edilirken, 1945 yılında okuma yazma bilmeyenlerin oranı neredeyse % 70 idi.²⁰⁷ Türk köyü ve köylüsü üzerine bilebildiklerimizin bir kısmı da, köylü toplumu hakkındaki genellemelerle uyumlu görünmektedir. Hasan Reşit Tankut, (DTCF’de profesör ve CHP milletvekilidir) güvensizlik ve karamsarlığın yüzyıllardır aklıla boğuşan köylünün dünya görüşünün merkezinde olduğunu yazmıştır.²⁰⁸ Kolektif çalışma ve işbirliği yerine aileyi merkeze alan bencillığe yatkınlık yine Tankut’un gözlemleri arasındadır.²⁰⁹ George ve Barbara Helling, güvensizliğin yanında, köylünün kaderciliğe eğilimine dikkat çekmişlerdi.²¹⁰ Aynı göz-

²⁰⁴ Bkz. Eric R. Wolf, *Peasants*, Prentice Hall, New Jersey, 1966; Theodor Shanin, *Peasants and Peasant Societies - Selected Readings*, Penguin, Middlessex, 1973; James S. Scott, *The Moral Economy of Peasant-Rebellion and Subsistence in South East Asia*, New Haven, Yale, 1976; John Duncan Powell, “Peasant Society and Clientelist Politics”, *American Political Science Review*, 2 1970, s. 412.

²⁰⁵ Edward C. Banfield, *The Moral Basis of a Backward Society*, The Free Press, New York, 1958, s. 83; ayrıca bkz. James S. Scott, *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*, Yale University Press, New Haven, 1990.

²⁰⁶ Weiker, *Modernization of Turkey*, s. 65.

²⁰⁷ Weiker, *Modernization of Turkey*, s. 154.

²⁰⁸ Hasan Reşit Tankut, *Köylerimiz* - Bugün Nasıldır, Dün Nasıldı, Yarın Nasıl Olmalıdır, Kenan, Ankara, 1939, s. 5, 42.

²⁰⁹ Tankut, *Köylerimiz*, s. 32.

²¹⁰ George ve Barbara Helling, *Sosyolojik ve İstatistikî Bakımdan Türkiye’de Köy*, Ankara, 1956.

lem, İbrahim Yasa²¹¹ ve Richard Robinson²¹² tarafından da yapılmıştı. Paul Stirling ise köylülerin hükümeti “meşru hırsız” olarak algıladıklarını ve gerekli bağlantılara sahip olmadıkça bir iş yapabilmeyen (ya da yaptırmanın) mümkün olmayacağına inandıklarını gözlemlemişti.²¹³

Çizilen Türkiye portresi demokratikleşme süreci açısından olumsuz diyebileceğimiz özellikleri öne çıkarmaktadır. Ancak resmin tamamı bundan ibaret değildir. Çağlar Keyder, büyük toprak sahiplerinin nispi zayıflığı ile birlikte küçük de olsa kendi topraklarına sahip milyonlarca küçük çiftçinin varlığının Türk demokrasisinin gelişiminde anahtar rol oynadığını 1979 tarihli bir yazısında işaret etmişti.²¹⁴ Büyük toprak sahiplerinin hem sayısı sınırlıdır hem de önemli bir kesimi Kürt kökenli olduklarından devlet, bu gruba hep şüpheyle bakmış, devlet ile toprak sahipleri arasında küçük köylüyü ezmeye yönelik bir ittifakın kurulma yolları tıkanmıştır. Öyle görünüyor ki, Kürt milliyetçiliğine destek verilmemesinin karşılığında yöredeki toplumsal düzene dokunmaya (toprak reformuna) teşebbüs edilmemiş, bu yönde zımni bir anlaşma oluşmuştur.²¹⁵ Batıdaki toprak sahiplerinin ise, DP’nin kuruluşu ve güçlenmesinde oynadıkları rol açıktır.

Küçük köylü aile işletmelerine dayalı sosyal yapı –çifhane sistemi– Osmanlı devlet adamları tarafından siyasi istikrarın garantisi olarak algılanmış, benzeri bir tutum Cumhuriyet döneminde de gözlenmiştir. Cumhuriyet Türkiye’sinde büyük toprak sahipleri ile devlet arasında tarımsal artığa el konulabilmesi için bir ittifak –Moore’a göre bu diktatörlükleri besleyen bir yapılanmadır– ortaya çık(a)mamıştır. 1925 yılında Aşar’ın kaldırılması, gerçekleştirilemeye de hep gündemde olan toprak reformu (topraksız köylüyü toprak sahibi yaparak kentlere göçü önlemek, onları siyasal sisteme bir tehdit oluşturmaktan çıkarmak reformun motivasyonları arasındadır) küçük üreticiliğin devamının Cumhuriyet rejimi tarafından da benimsendiğini gösterir.

²¹¹ İbrahim Yasa, *Hasanoğlu-Socioeconomic Structure of a Turkish Village*, Ankara, Yeni Matbaa, 1957.

²¹² Robinson, *The First Turkish Republic*, s. 44.

²¹³ Paul Stirling, *The Turkish Village*, New York, John Wiley and Sons, 1965, s. 267-8. Ayrıca bir köy öğretmeni olan Mahmut Makal’ın *Bizim Köy* isimli kitabına bakınız. Mahmet Makal, *Bizim Köy*, Bizimköy, Ankara, 1970 (ilk yayımlanma tarihi 1950).

²¹⁴ Çağlar Keyder, “Political Economy of Turkish Democracy”, *New Left Review*, 115, 1979, s. 29. Keyder, küçük esnaf ve zanaatkarları özel olarak belirtmiş değildir. Tarımda küçük köylü mülkiyeti için, bkz. Çağlar Keyder, “Türk Tarımında Küçük Köylü Mülkiyetinin Oluşumu ve Bugünkü Yapısı”, *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, Dost, Ankara, 1983, s. 221-277.

²¹⁵ Celal Bayar, 1936 tarihli Şark Raporu’nda, “ağalar ve şeyhler soyduklarının bir kısmını hükümet erkanına vermek suretile müşterek idare-i maslahat devri yaşanmıştır” (s. 1) der. Bkz. Mazıcı, Celal Bayar.

Sadece küçük çiftçiler değil, ayan, eşraf (eşraf, küçük köylü ile büyük toprak sahipleri arasında bir ara kategori gibi de düşünülebilir), küçük çaplı ticaret kesimi (esnaf) ve diğer küçük imalatla meşgul zanaatkârların varlığının da demokrasi açısından olumlu bir işlev gördüğü söylenebilir. Köylerde küçük üreticilik, şehir ve kasabalarda eşraf ve küçük imalata (esnaf ve zanaatkârlığa) dayalı bu toplumsal yapılanma, devlete karşı bir denge unsuru oluşturabilecek, devlet ile kaynak kontrolü konusunda mücadele etme tecrübesine sahip güçlerin varlığı anlamına geliyordu. Kaybedecek bir şeyleri olan bu üreticiler topluluğu (hâkim sınıfın sert tepkisine yol açabilecek) radikal hareketlere yönelmekten kaçındıkları gibi, hayatlarını idame ettirebilmek için devlete ya da büyük toprak sahibine muhtaç olmama fikrine de yabancı değillerdir. Bu durum kendi kendine yeterlilik ve eşitlikçilik duygularının gelişimini kolaylaştırmış görünmektedir.²¹⁶

Bu grubun Osmanlı-Türk modernleşmesinde oynadığı rol, Kemal Karpat tarafından vurgulanmıştır. Karpat, 19 yüzyılda –özellikle de Abdülhamid döneminde – devlet ile Müslüman ayan ve eşraf arasındaki mücadele dikkate alınmadan Osmanlı modernleşmesinin başarısının anlaşılamayacağını ileri sürer. Karpat'ın “orta sınıf” olarak nitelendirdiği bu kesimler Osmanlı siyasal sistemini “içinden” değiştirmişlerdir.²¹⁷ Zira bu kesimden gelenler gelenek/modernleşme sentezini dile getirirlerken, diğer taraftan da, merkezi devletin askeri/sivil bürokrat kanadı ve onun toplum içindeki destekçileri ile kesif bir mücadele içinde olmuşlardır.²¹⁸ 1877-8 Meclis-i Mebusan tecrübesi, imparatorluğun her tarafında var olan ve gücünü ticaret, girişimcilik ve toprak sahipliğinden alan orta-üst sosyal tabakaların kendi taleplerini (vergi sisteminin karmaşıklığı ve keyfiliği, vergi toplama metotlarının düzensizliği/ilkelliği, mülkiyet haklarının güvence altına alınması, mülkiyetinin devri konusundaki belirsizliklerin giderilmesi, bürokrasinin profesyonelleştirilmesi vb.)

²¹⁶ Dahl geleneksel köylü toplumu ile, özgür çiftçiler toplumu arasında bir ayırım yaparak ancak ikincilerde “daha eşitlikçi ve demokratik” bir ruhun yaşayabileceğinden söz etmektedir. Robert A. Dahl, *Polyarchy-Participation and Opposition*, Yale University Press, New Haven ve Londra, 1971, s. 53-6.

²¹⁷ Kemal H. Karpat, *İslâmın Siyasallaşması*, çev. Şiar Yalçın, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 167.

²¹⁸ “...Osmanlı Devleti'nde merkezîyetçilik ile adem-i merkezîyetçilik arasındaki klasik savaş, başka imparatorluklarda olduğu gibi, sadece bir siyasi iktidar savaşı değil, fakat aynı zamanda toplumun ekonomisini (esas itibarıyla toprağını) ve kültürünü (dinini) kontrol etme savaşıydı.” Karpat, s. 168-9; ayrıca bkz. Kemal H. Karpat, “The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908”, *International Journal of Middle East Studies*, 3, 1972, s. 243-281.

dile getirme konusunda mahir olduklarını göstermekteydi.²¹⁹ 1906-1907 yıllarında yeni konulan vergilere karşı imparatorluğun çeşitli yörelerinde gözlemlenen vergi ayaklanmaları, bu kesimin varlığının ihmal edilemez boyutlarda olduğunun bir başka göstergesiydi.²²⁰ Demokratikleşme sürecinin, özü itibarıyla, merkezi otoriteye karşı yönetilenlerin hak ve yönetime katılma iddialarını dile getirebilmeleri ve bu iddialarını kabul ettirebilmeleri olduğunu düşündüğümüzde bu olgunun önemi daha iyi anlaşılabilir.

Perry Anderson, Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. ve 20. yüzyıl reformları neticesinde ortaya çıkan yeni durumun ne eskiyi andıran neo-despotizm, ne Doğu (Rusya ve Prusya) mutlakiyetçiliği, ne de Batı parlamentoculuğu olarak nitelendirilemeyeceğini belirtmişti.²²¹ Despotizm ya da mutlakçılık söz konusu değildi zira, devlet 19. yüzyılın bütün merkezileşme çabalarına rağmen güçlü bir bürokratik mekanizma yaratamadığı için ne ayanın ekonomik siyasi, sosyal gücünü ortadan kaldıracı ne de ayanı kendi amaçları doğrultusunda yönlendirmede mesafe almıştı.²²² Parlamentarizm zordu zira, devleti bir noktaya kadar frenleyebilme kapasitesine sahip olan bu güçler, hukuki tanınma, devlet ile pazarlıklar neticesinde kalıcı/kurumsal hak ve sorumluluklar sağlama noktasında mesafe alamamışlardı. Devlet ile ayan, eşraf arasındaki ilişkiler rekabetçi/çatışmacı olduğu kadar, işbirliği de içeriyordu. Siyasi rejim böylece hibrid karakterini muhafaza etti ve yarı-parlamentarizm yarı-diktatörlük arasında gidip geldi.

Bu dengenin Cumhuriyetle beraber fazlaca değişmediği söylenebilir. Eğer bir değişimden söz edilecekse, bu devlet kapasitesinin artması yönünde oldu. Askeri/sivil bürokrasinin önderlik pozisyonunda olduğu CHP hiçbir toplumsal kesimi (eşraf, büyük toprak sahibi, zenginleşen ticaret erbabı, küçük köylü, varolabildiği kadarıyla ücretli kesim) dışlamamaya gayret gösterdi.²²³ Farklı çıkarların bir bünyede toplanmaya çalışılması, gerilimli bir ilişkiler manzumesiyle beraber, ince dengeler üzerine dayalı kırılgan bir ittifakı da beraberinde getirmiştir. Askeri/sivil bürokratik kanadın yaşanan İslâm'ı gerilik kaynağı gibi algılayan "laiklik" anlayışı, Kurtuluş Savaşı yıllarında kurulan gergin ittifakın daha da gerilmesi anlamına gelmiştir. Ancak, dini ilişki

²¹⁹ Robert Devereux, *The First Otoman Constitutional Period*, Baltimore, Johns Hopkins Press, 1963.

²²⁰ Bkz. Aykut Kansu, 1908 *Devrimi*, çev. Ayda Erbal, 3. basım, İletişim, İstanbul, 2002, s. 97 vd.

²²¹ Anderson, *Lineages of Absolutist State*, s. 390.

²²² Quataert, "The Age of Reforms, 1812-1914", s. 855.

²²³ Ergun Özbudun, "The Nature of Kemalist Regime", *Atatürk: Founder of a Modern State*, der. Ali Kazancıgil, Ergun Özbudun, Londra, C. Hurst, 1981. s. 79-102.

ağları değişen derecelerde olmak kaydıyla köy, kasaba ve kentlerde, bürokrat kanadın dışındaki toplumsal kesimleri birbirine bağlayan (ortaklık duygusunu güçlendiren) bir bağ olma hüviyetini kaybetmemiştir.

Ücretli kesim ve küçük köylü ya da topraksız köylüler, bu ittifakın “nispi” kaybedenleri konumundadırlar. Fakat bu kesimler üzerinde diğer sınıflar lehine bilinçli bir stratejiyle yoğun bir baskı kurulduğunu söylemek kolay değildir.²²⁴ Kendilerini daha zor ifade edebildikleri ve kapitalist sistem yapısal olarak diğerlerini koruduğu için, nispi kaybeden konumundadırlar. Yoksa, yönetici kadroyu oluşturan bürokrasi ile toprak sahibi, eşraf ve girişimci orta sınıflar arasındaki ilişkiler hiçbir zaman pürüzsüz olmamıştır. Varlık Vergisi, Müslüman Türk burjuvazinin bir kesimine de dokunduğu gibi, savaş zenginleri devletin bilinçli çabasından ziyade, idari beceri eksikliği, piyasa mekanizmasına yabancıklık ve rüşvet gibi mekanizmaların yaygınlığının bir neticesidir.

Dönemin Türkiye’si için sınıfsal çoğulculuk ve güç dengesinden söz etmek bile abartılı olmayabilir. Bu çeşitliliğin demokratik rejimi kolaylaştırdığını söylemeye gerek olmamalıdır.²²⁵ Denge kelimesi birbirine yakın güçler çağrışımı yapsa da, kast ettiğimiz bu değildir. Hem devlet kararlarını daha fazla kendi lehlerine çevirmek için birbirleriyle mücadele edenler ve hem de bunlara karşı kendilerini çoğu zaman pasif direniş biçimlerini kullanarak savunmaktan geri kalmayan kesimler söz konusudur.

Osmanlı-Türk toplumunda siyasal mücadele repertuvarında, devrim, kitlesel protesto ve grevler gibi görünür eylem biçimlerinin, çeşitli Avrupa ülkelerine kıyasla daha sönük gibi görünmesi/algılanması, bir mücadelenin olmadığı veya çok silik kaldığı şeklindeki hatalı bir sonuca yol açmamalıdır. Mücadele repertuvarları diğer bir deyişle, muhalefet yapma biçimleri –kullanılan araç ve taktikler– farklıdır. Muktedir ile madûn arasındaki güç farkının büyük olduğu toplumlarda, kapalı/gizli muhalefet biçimleri öne çıkar. Otoriteye açıkça karşı konulmadan, bir yandan onu onaylar görünürken, diğer yandan da gizli bir biçimde direnilir, vergi ödenmez, zorunlu iş yükümlülükleri ye-

²²⁴ Bu uygulamaların sermaye birikimine hizmet etme motivasyonundan ziyade, bürokrasinin çıkarlarına uygun biçimde, savaş koşullarında devletin (ve ordunun) artan ihtiyaçlarını gidermeye yönelik olduğunu unutmamak gerekir.

²²⁵ Göran Therborn, küçük ve orta boy çiftçilerin ve yine ticarileşmiş küçük orta boy tarımsal işletmelerin varlığı ve bunların büyük toprak sahipleriyle, büyük sermayeden bir dereceye kadar bağımsız olmalarının Batı dünyasında demokrasinin gelişimi için kritik rol oynadığını söyler. Göran Therborn, “The Rule of Capital and Rise of Democracy”, *Modernity-Critical Concepts*, cilt III, der. Malcolm Waters, Londra, Routledge, 1999, s. 450 (ilk yayımlanma 1977).

rine getirilirken ayak sürünür, askerden kaçılır.²²⁶ Osmanlı-Türk toplumu bu tarz muhalefet biçimlerine yabancı değildir.²²⁷ Murat Metinsoy, İkinci Dünya Savaşı yıllarında işçilerin madenlerde çalışmamak için kendilerini yaraladıklarını, sahte karne tedarik ettiklerini, TMO'ya teslim edilmesi gereken ürünlerin içine yabancı madde karıştırdıklarını belirtir.²²⁸ Türkçe ezan okuyacak kişiyi kasten çapulcu gibi giydirip, jandarma baskını ihtimaline karşı deli olduğunu iddia etme olanağını kazanmak, Arapça ezan yasağına karşı bulunan yollarından biridir.²²⁹ Said-i Nursi'nin kadrolu Türkçe ezan okuma faslında ne yapması gerektiğini soran müezzine "Sen müezzinliği bırakma. Minareye çıktığın vakit, kendi duyacağın kadar ezanın aslını oku. Asli ezanı bitirdikten sonra onların istediklerini söyle. O zaman zarurettten dolayı, ezanın aslını okumuş ve tercümesini de duyurmuş olursun" demesi bir diğer örnektir.²³⁰

Bu mücadele, yukarıda tartışıldı, daha çok, bireysel, mahalli (parochial), korunma amaçlı, açık isyandan ziyade, idare etme ve meydan okumadan direnmeye dayalıdır. Demokratikleşmenin hem kolektif/kurumsallaşmış mücadele biçimlerini teşvik ettiği ve hem de bunlar sayesinde güç kazandığı doğrudur. Fakat, kolektif/kurumsallaşmış direniş ve muhalefetin güdüklüğü, muhalefet ve siyasal mücadelenin yokluğu anlamına gelmez. Demokratikleşme süreci bir anlamda muhalefetin de, gizli, mahalli, bireysel mücadele biçimlerinden kurumsallaşmış/kolektif mücadele biçimlerine dönüşüm süreci olarak da okunabilir.

Bu tür mücadeleler sayesinde ki, iktidarı elinde tutanlar madûnlarla değişik dönemlerde beklenmedik/sürpriz ittifaklar kurma yoluna gitmekte, bu da var olan nispi denge durumunun devamı açısından kullanışlı olmaktadır. CHP, Cemiyetler Kanunu'nda sınıf temelli örgütlerin kurulmasını yasaklayan hükümleri kaldırdıktan sonra, sendikalarla yakından ilgilenmeye başlamış, para yardımlarında bulunmuş, sendikaların kendi kontrolünde olmasını veya hiç değilse DP ile yakınlaşmamasını sağlamaya çalışmıştır.²³¹ Toprak Reformu Kanunu'nu hazırlayan CHP, tartışma yaratan 17. maddeyi kaldırarak, kanunu birkaç yıl sonra anlamsız hale getirmekten geri kalmamıştır. Toprak sahibi ve toprak reformuna karşı görüşleriyle öne çıkan Cavit Oral, II. Hasan Saka (10

²²⁶ Scott, *Domination and the Arts of Resistance*.

²²⁷ Necmi Erdoğan, "Devleti 'idare etmek': Mâduniyet ve Düzenbazlık", *Toplum ve Bilim*, 83, (1999/2000), s. 8-31.

²²⁸ Murat Metinsoy, *İkinci Dünya Savaşında Türkiye, Savaş ve Gündelik Yaşam*, Homer, İstanbul, 2007, s. 244-5, 436, 438.

²²⁹ Mustafa Armağan, *Türkçe Ezan ve Menderes*, Timaş, İstanbul, 2010, s. 165.

²³⁰ Armağan, *Türkçe Ezan ve Menderes*, s. 103.

²³¹ Bkz. Ahmet Makal, "Türkiye'nin Çok Partili Yaşama Geçiş Sürecinde Cumhuriyet Halk Partisi ve Sendikalar: 1946-1950", *Ameleden İşçiye*, s. 234, 237, 249.

Haziran 1948-16 Ocak 1949) ve Şemsettin Günaltay (16 Ocak 1949-22 Mayıs 1950) hükümetlerinde Tarım Bakanı olduğu gibi, 1950 seçimlerinde CHP'nin Aydın milletvekili adaylarından biridir.²³² Toprak sahiplerinin önemli bir kesiminin sempatisini kazanan DP, küçük köylüye oynadığı gibi, parti programında grev hakkını tanıyacağını belirterek işçi kesimine de göz kırpmaya devam etmektedir.²³³ 1946-50 dönemi, askeri/sivil bürokrasi de dahil olmak üzere, her kesim için, yeni fırsat pencerelerinin açıldığı, kartların yeniden dağıtılmaya başlandığı, güçler arasındaki ittifakların, işbirliklerinin henüz netleşmediği bir arayış ve belirsizlik dönemi hüviyetini hep muhafaza edecektir.²³⁴

Nasıl (orta sınıf, eşraf, burjuvazi, proto-burjuvazi) adlandıırırsak adlandıralım ortada, farklı motivasyonlarla da olsa, siyasi iktidara karşı kendini savunma ve mücadele geleneğine sahip, gerek eski rejim elitleri ve yeni ortaya çıkan elitlerle mütereddit ve kaygılı bir biçimde de olsa pazarlık ve ittifak yapmaya hazır, siyaset tecrübesi olan toplumsal kesimler vardır.²³⁵ Dini inançlar ve dini temelli ilişki ağları ve örgütlenmeler, sözü edilen mücadelenin ayrılmaz parçası hüviyetindedir. Örgütlü güç olma niteliğine haiz tarikat ve cemaatlerin, devletten uzak bir güç odağı olarak dengeleme işlevi gördükleri gibi, resmi olan tarafından dışlananlar açısından alternatif dayanışma ağları işlevini de yerine getirdikleri söylenebilir. Ancak bu mücadele basitçe kaynak dağılımı mücadelesi olmadığı gibi, “inanç” temelinde şekillenmiş dini/geleneksel değerler olarak ifade edilen laik bürokrasi ile diğerleri arasındaki farklı yaşam tarzı ve dünya görüşü mücadelesi de değildir. Belli üretim tarzları ve üretim ilişkileri ile (moral) değerler sistemi arasındaki ilişkileri basitçe altyapı/üstyapı şeklinde formüle edemeyiz. İkisi de bir madalyonun iki yüzü gibidirler.²³⁶

²³² Oral 1954 seçimlerinde DP'den aday olacak ve seçilecektir.

²³³ DP programının 7. maddesine 1949'da eklenen bir fıkra “Bütün bu meslek ve tesanüt teşekküllerinin manevi şahsiyet olarak her türlü siyasi tesir ve maksatlar dışında kalmaları şartıyla, işçi sendikalarının grev hakkının tanınması fikrindeyiz” demekteydi. DP, *Demokrat Parti, Tüzük ve Programı*, s. 48.

²³⁴ Taner Timur, “CHP hızla DP'leşmişse, DP de hızla CHP'leşme sürecine girmiştir” der. Timur, *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş Süreci*, s. 112.

²³⁵ Mardin, “Bence demokrasiye, demokratik ilkelere bağlılık, devletin ve halkın yararını koruma karşılığının uzun zaman çatışmasından ve geliştirdiği siyasi tecrübeden geliyor olabilir... Buna karşılık devletin olmadığı Müslüman ülkelerde iki şey birden eksik. Bir tanesi devlet mekanizması. Diğeri halkın kendini savunma geleneği” demektedir. Şerif Mardin, “Şerif Mardin'le Din ve devlet Sosyolojisi Konusunda Söyleşi”, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, Makaleler 1, İletişim, İstanbul, 1990, s. 136.

²³⁶ “Sınıf deneyimi, büyük ölçüde, insanların içinde doğdukları –ya da gayri ihtiyari girdikleri– üretken ilişkiler tarafından belirlenir. Sınıf bilinci, bu deneyimlerin geleneklere, değer sistemlerine, düşüncelere ve kurumsal biçimlere gömülü kültürel terimlerle ele alınma şeklidir. Deneyim belirlenmiş gibi görünürse de, sınıf bilinci görünmez. Benzer deneyimlerden geçen benzer mesleki grupla-

Toplumsal katmanlarda devlete karşı hak savunma/mücadele bilincinin oluşumu derken, Osmanlı-Türk mirasının yarattığı siyasal kültür üzerinde de durmalıyız. Evet, bir yönetici sınıf vardır ve yönetici ile yönetilenler ancak Tanrı huzurunda eşittirler ancak ne ruhban sınıfı ne de toprak aristokrasisinin çok kuvvetli olmaması bu anlayışın kök salmasını kolaylaştırmıştır.²³⁷ Osmanlı toplumunda kölelik, Rusya ve Prusya örneklerinde olduğu gibi ticari tarıma yönelik devletin aristokratik kesimlerle işbirliği yaparak köylülerin köleleştirildiği bir yapılanmanın ürünü değildir. Osmanlı Devleti, ticari tarıma yönelik köleleştirme konusunda büyük bir ihtiyaç duymamıştır.²³⁸ Kökleri derinlere giden bir ırkçılıktan söz edebilmek de kolay değildir. Bu durumun sebebi, Türk-İslâm kültürünün insancılığından ziyade, sermaye birikimi ve onun beraberinde getirdiği biriktirme tutkusu daha az yoğun yaşandığından köle emeğine daha az ihtiyaç duyulması, yine ötekileştirme ihtiyacının başka biçimlerde tatbik edilebilmesi gibi sosyal ve siyasal sebeplerde aranmalıdır.

Aristokrasinin ya da ruhban sınıfının ayrıcalıklarının köklü olduğu kültürlerde, siyasal ve hukuki eşitlik duygusunun gelişmesinin zor olduğu bilinir. Prusyalı aristokratik aileler kendi çocuklarının burjuvalarla beraber olmasına bile tahammül edememişlerdir.²³⁹ Dominic Lieven, aristokrasinin en güçlü olduğu dönemlerde doktor ve avukatların belki bahçelerde verilen partilere çağrılabilirdiğini ancak öğle ya da akşam yemeğine davet edilmediğini belirttikten sonra, ticaret, sanat gibi alanlarda çalışanların ise aristokrat evlerine girmelerine bile izin verilmediğini belirtir.²⁴⁰ Norbert Elias, aristokratik toplumun Mozart gibi sanatçıları bile uşak ve ahçılar statüsünde gördüğünü ifade eder.²⁴¹ Prusya'da köylü ve zanaatkarların “yarı-insan” olarak tanımlandıklarını biliyoruz.²⁴² Bu türlü toplumlarda, eşitlik idealinin ancak devrim ya da iç savaş gibi dramatik olaylar neticesinde yaygınlık kazanabildiği söylenmiştir.²⁴³

Aristokrasi denilebilecek bir kesimin zayıflığına rağmen, başta Doğu

rın yanıtlarında bir mantık görebiliriz, fakat herhangi bir yasayı öngöremeyiz. Sınıfın bilinci farklı zamanlarda ve mekânlarda aynı biçimde doğar, fakat asla tıpa tıp aynı biçimde değil.” E.P. Thompson, *English Working Class*, Penguin, Londra, 1963, s. 9-10.

²³⁷ Bernard Lewis, İslâm toplumlarında ilke olarak Hristiyanlıktan farklı olarak hiyerarşi ve soya dayalı ayrıcalığın reddedildiğini belirtir. Lewis, *Political Language of Islam*, s. 23.

²³⁸ Quataert, “The Age of Reforms, 1812-1914”, s. 870-1.

²³⁹ Bendix, *Kings or People*, s. 395.

²⁴⁰ Dominic Lieven, *The Aristocracy in Europe, 1815-1914*, Columbia University Press, New York, 1992, s. 137.

²⁴¹ Norbert Elias, *Mozart – A Portrait of a Genius*, University of California Press, Berkeley, 1993, s. 13.

²⁴² Bendix, *Kings or People*, s. 397.

²⁴³ Fransız Devrimi ve Amerikan İç Savaşı, Fransa ve Amerika’da geleneksel aristokrasileri zayıflatarak eşitlik idealinin kökleşmesini kolaylaştırmıştır. Bkz. Bendix, *Kings or People*, s. 375 vd.

ve Güneydoğu Anadolu bölgesi olmak üzere, süregelen büyük toprak sahipliğinin hukuki eşitlik anlayışının kök salmasını zorlaştırdığını inkâr edemeyiz. Osmanlı-Türk geleneğinde çok kuvvetli olan güçlü olana “kapılanma” ve “intisâb” kültürünün de bu duruşa katkıda bulunduğu açıktır. Tüm bu faktörlerin varlığına rağmen, her bir insanın bir değer olarak eşit olduğu, insanların arasındaki eşitsizliklerin derin bir temele sahip olmadığı fikrinin yankı bulduğu bir zihni yapı var olmuştur. Eski İstanbul’da, 19. yüzyıla kadar, zengin ile yoksulun aynı mahallede, mahalleli olmanın beraberinde getirdiği ilişkilerden kaçmadan yaşadıkları ve iki kesim arasında değer ve kültür farkının büyük olmadığı, eğlencede, üzüntüde, ibadette üç aşağı beş yukarı bir benzerliğin olduğu ifade edilmiştir.²⁴⁴ Keza 1950’lere kadar yaşanan yoksulluk ve mağduriyetin sadece bir kesime özgü olmadığı bilinmektedir. Bu durum, bireyler arasında büyük farklılıklar olmadığı düşüncesini güçlendirmiştir.

Perry Anderson, Batı Avrupa’da mutlakiyetçi devletin hiç de mutlakiyetçi ol(a)madığını, geleneksel siyasal yapılarla, bir biçimde yaşayan “moral law” düşüncesinin otorite üzerinde bir sınırlama oluşturduğunu belirtir.²⁴⁵ Osmanlı-Türk siyasi geleneği de tebaanın devletten adil davranış beklemeye hakkı olduğu düşüncesi ile devleti sınırlayan ahlâki/dini bir üstün yasa olduğu fikrine yabancı değildir.²⁴⁶ Diğer bir deyişle, ortak çıkarı temsil etme ya da koruma iddiasını tekrarlayan, varlığını yönettiği insanlara borçlu olmamakla birlikte “aşkın” kurallarla –imparatorluk döneminde bu kurallar şeriat ya da şer-i şerif olarak ifade edilmiştir– bağlı olduğuna inanılan devlet düşüncesi kök salmıştır.²⁴⁷ Devletin (ya da diğerlerinin) karşısında onun dilediği gibi tasarruf edebileceği bir araç değilsinizdir.

İmparatorluğa “doğu despotizmi” demek, devletin bağlı olması gerektiğine inanılan ahlâki/dini sınırlar (moral law) olgusunu ikinci plana itmektir. Osmanlı gerçekliği, despotik/tiran Osmanlı ile, Türk/İslâm sentezi düşüncesinin parlattığı fethettiği yörelere adalet, barış ve düzenden başka bir şey getirmeyen Osmanlı imajı arasında kaybolup gitmiştir. Despotizm/tiranlık imajını besleyen “siyaseten katl” pratiği, ağırlıklı olarak yönetici sınıfa –yönetici sınıf içinde bile

²⁴⁴ Ekrem İşin, “19 Yüzyılda Modernleşme ve Gündelik Hayat”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 2, s. 554. İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Pan, İstanbul, 2000, s. 21-2. Bkz. Ahmet Hamdi Tanpınar, *Beş Şehir*, İstanbul, 1969, s. 13.

²⁴⁵ Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, s. 50-51.

²⁴⁶ İnalcık, *The Ottoman Empire*, s. 66-7.

²⁴⁷ Yeni bir padişah tahta geçtiğinde “mağrur olma padişahım senden büyük Allah var” nidalarıyla karşılaşmaktaydı. Bernard Lewis, “Islam and Liberal Democracy”, *Journal of Democracy*, 17, 2, (1996), s. 56.

ulemaya uygulanmayan–sadece bir dönem uygulanan bir cezadır. Sıradan insanın can ve mal güvenliği devletten gelebilecek tehditlere karşı nispeten daha korunaklıdır. Devlet, en azından söylem düzeyinde, bu ilkeye saygı göstermek lüzumunu hissetmiştir. Kötü yöneticinin öteki dünyada cezalandırılacağı, en kötü idarenin bile anarşiden daha iyi olduğu gibi fikirler “direnme hakkı” kavramının yerleşmesini zorlaştırmıştır.²⁴⁸ Ancak tebaanın hükümetten “adil davranış” beklemeye hakkı olduğu düşüncesi yaşamaya devam etmiştir. İslâm kültüründe hürriyetin anlamlarından biri sadece ve sadece Allah’a kulluk etmek –ki bu doğal olarak Allah’tan başkasına kulluk etmemek anlamına da gelir– tir.²⁴⁹

Yöneten ile yönetilenler arasında bir zımnî sözleşmeden bile söz edilebilir.²⁵⁰ Yönetenler, “zûlm” etmemelidir, zûlm edene ise tepki gösterilmelidir.²⁵¹ Osmanlı’da padişahın yönetici tabakalar arasında bir denge unsuru hüviyeti taşıdığı söylenmiştir. Padişah, asla sınırsız otorite kullanamaz. “Hükümet ilahi hükmün (mecazi) yasayıcı ve yürütücü olarak ulema ve ümera aracılığıyla hayata geçirilmesinden ibarettir.”²⁵² Padişahın, Bizans’ta olduğu gibi Tanrı’nın doğrudan temsilcisi, sarayın da bir tapınak gibi algılanması gibi bir durum söz konusu değildir. Osmanlı Sultanlarının mesela XIV. Louis Fransa’sında olduğu gibi güneş tanrı *Le Roi-Soleil* olarak görülmediğini, olsa olsa Tanrı’nın gölgesi (zillullah) ve koruyucu sıfatlarını benimsediğini biliyoruz.²⁵³ Tebaa hükümdara emanet edilmiştir ve kötü muamele edildiği ya da tebaa için belli bir hayat standardı sağlamadığı takdirde, Tanrı hesap soracaktır düşüncesi hep var olmuştur. “İyi idare”, yönetilenlerin isyan etmeden talep edebilecekleri bir durumdur. En sıradan insanın bile şikâyetlerini dolaysız bir biçimde yöneticilere aktarabilmesi Osmanlı-Türk toplumunda az görülen bir uygulama değildir.²⁵⁴

Bu geleneğin demokrasinin benimsenmesini kolaylaştıran siyasi yeter-

²⁴⁸ Bernard Lewis, *Islam in History-Ideas, People, and Events in the Middle East*, genişletilmiş ve gözden geçirilmiş baskı, Chicago ve Lasalle, Open Court, Illinois, 1993, s. 314. Fikir düzleminde böyle bir gelişme olmamasının, bu fikri bayrak haline getirecek toplumsal/siyasal güçlerin zayıflığı ile bağlantılı olduğunu da unutmamak gerekir.

²⁴⁹ Bedri Gencer, *İslâm’da Modernleşme, 1839-1939*, Lotus, Ankara, 2008, s. 754 vd.

²⁵⁰ Şerif Mardin, “Freedom in an Otoman Perspective”, *State, Military and Democracy: Turkey in the 1980s*, der. Metin Heper, Ahmet Evin, Walter de Gruyter, Berlin, 1988.

²⁵¹ Zûlm kavramı, tebaaya eziyet ve kötü muameleden daha geniş bir biçimde kullanılmakta, adil olmayan, herkese hakkını vermeyen idare anlamına gelmektedir. Ahmet Mumcu, *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı*, Birey ve Toplum, Ankara, 1985.

²⁵² Gencer, *İslâm’da Modernleşme*, s. 659.

²⁵³ Hakan Karateke, *Padişahım Çok Yaşa - Osmanlı Devleti’nin Son Yüzyılında Merasimler*, Kitap, İstanbul, 2004, s. 218.

²⁵⁴ Adaletnameler Sultan tarafından yerel yöneticilerin yetkilerini kötüye kullanmalarını önlemeye ve düzeltmeye matuf düzenlemelerdir. İnalçık, *The Ottoman Empire-Classical Age*, s. 75.

lilik (civic competence) duygusunu beslediği söylenebilir.²⁵⁵ Serbest Fırka ve DP tecrübesi, Türkiye'nin ihmal edilemeyecek düzeyde bir örgütlenme tecrübesine/kapasitesine sahip olduğunu gösterdiği gibi, aile, kabile ya da aşiret bağlarını aşabilen (onlardan nispeten bağımsız), onların ötesine geçebilen bir “muhalafet” örgütlenme geleneğinin gücünü de göstermektedir. Devletin topluma nüfuz kapasitesinin yüksek olduğu toplumlarında muhalafetin de, devlet karşıtlığı çizgisinde aile, akrabalık, aşiret ya da mahalli bağların ötesine geçebilme, kolektif çıkarlar algısı temelinde örgütlenme fırsatı yakalama şansı daha yüksektir.²⁵⁶ Devletin varlığı, farklı (ve birbirleriyle de çelişen) kanallardan beslenen muhalafetin etrafında örgütlenebileceği bir temel –Türkiye örneğinde bu, devletin partisi CHP karşıtlığı şeklinde tezahür etmiştir– sağlayabilir.

Hülasa, 1940'lı yılların sonunda Türkiye'de demokratik rejimin yerleşmesi için şartların çok elverişli olduğunu söylemek mümkün olmasa da, bu tecrübenin daha en baştan başarısızlığa mahkûm olduğu söylenemez. Ortada içinde eski rejimin temsilcilerinin de bulunduğu, sosyal-sınıfsal çoğulculuktan beslenen belirsizlik, bulanıklık ve iktidar mücadelesi vardır. Birçok analizde örtük bir biçimde varsayılan güçlü, homojen, ne yapmak istediğinden emin devlet, yine homojen, pasif, zayıf ve mücadele geleneğinden yoksun toplum zıtlığı, ima edildiği kadar keskin ve nüanssız değildir. Demokrasiye tamamen yabancı ve uzak bir toplumsal/kültürel yapılanmadan söz edilemez.

Dolayısıyla, demokratik rejime erken geçildiği, bunun da daha sonraki istikrarsızlıkları beslediği tezi doğru değildir. Tek parti rejiminin sürmesi halinde, koşulların daha elverişli hale geleceğinden nasıl emin olabilirdik? İstikrarlı bir demokrasiye sahip ülkelerin hiçbirisi demokratik rejime koşulların çok uygun olduğu bir durumda geçmiş değildir.²⁵⁷ Demokrasi, temel sorun-

²⁵⁵ Gabriel Almond ve Sidney Verba, *Civic Culture– Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Princeton University Press, Princeton, 1963, s. 217. Bunun çeşitli örnekleri, geçiş döneminde görülmüştür. Örneğin, İçel'e bağlı Arslanköy'de 1947 muhtarlık seçimlerinde yaşanan olaylar da köylünün kendisini koruma/savunma geleneğini gösterir. Muhtarlık seçimlerini DP adayı kazanınca, il valisi bucak müdürünü yeniden seçim yapmaya zorlar. Bu seçimi de aynı aday kazanınca, vali jandarma komutanından seçimi bir kez daha yenilemesini ister, köylüler seçimin yapıldığını ileri sürerek sandığı vermek istemezler. Köylülerle jandarma arasında jandarma komutanının da yaralandığı bir arbede yaşanır. Yaptırılan yeni seçimi CHP adayı kazanır. Ancak olay burada bitmez, 92 kişi suçlanarak Konya Ağır Ceza Mahkemesi'ne sevk edilir, DP'nin olaya el koyması ve meşhur avukatların da davaya dahil olmasıyla mahkeme beraat kararı verir. Burçak, *Türkiye'de Demokrasiye Geçiş*, s. 255-259.

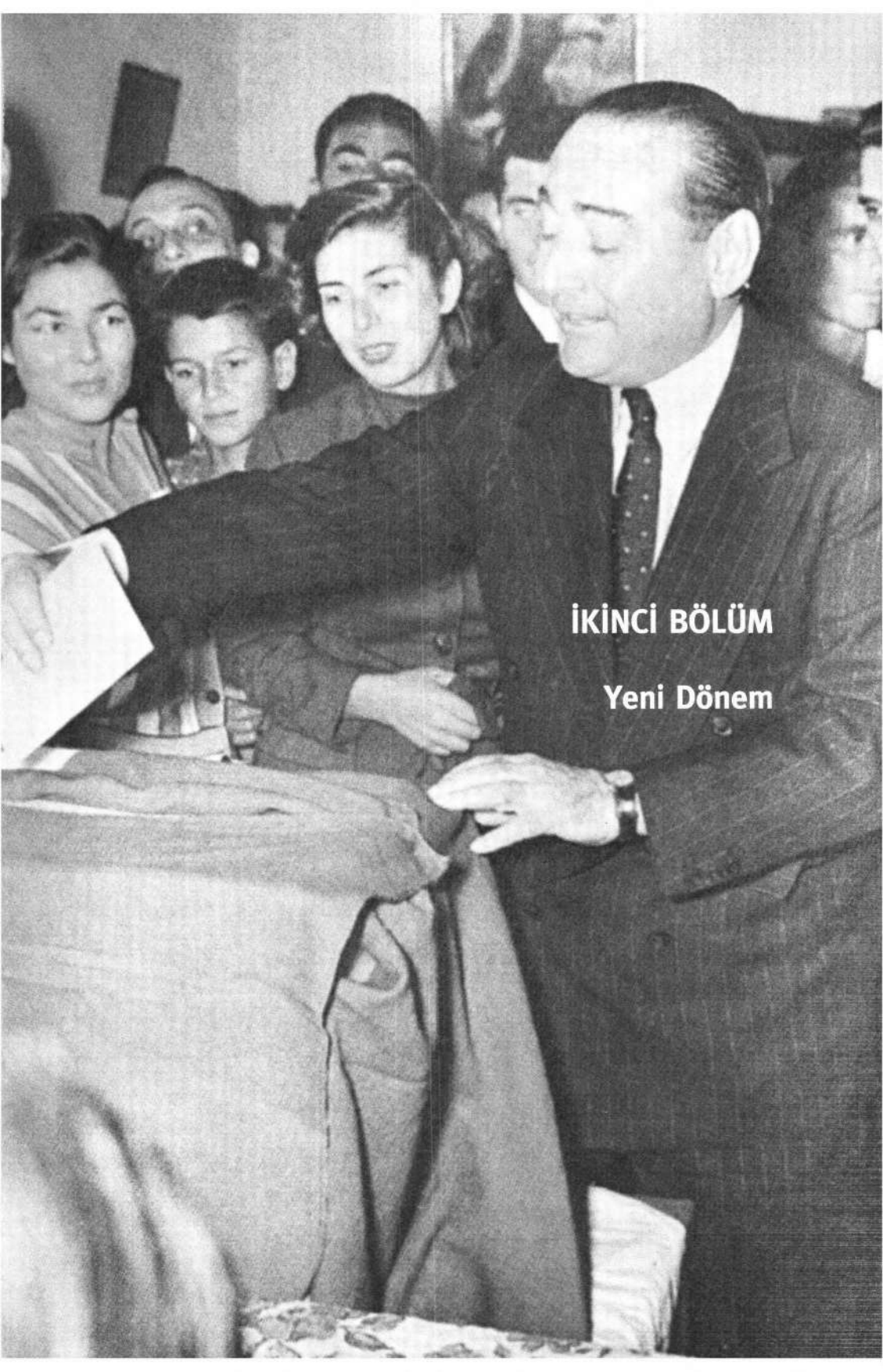
²⁵⁶ Tilly, *Contention and Democracy in Europe*, s. 65.

²⁵⁷ Larry Diamond, Juan J. Linz ve Seymour Martin Lipset, “Introduction: What Makes For Democracy”, 2. baskı, *Politics in Developing Countries - Comparing Experiences With Democracy*, der. Larry Diamond, Juan J. Linz ve Seymour Martin Lipset, Boulder, Lynne Rienner, 1995, s. 53.

lar ortadan kalktığında kurulabilecek bir rejim olmaktan çok, bizatihi kendisi bir sorunlarla bir arada yaşama metodu olan bir araçtır. Amartya Sen'in belirttiği gibi, ülke koşullarının demokrasiye elverişli hale gelmeleri beklenmemelidir; daha ziyade demokrasinin sayesinde elverişlilik yakalanabilecektir.²⁵⁸ Demokratik rejimin gerektirdiği değer, tutum ve davranışlar ancak demokrasiyi tecrübe ederek öğrenilebilir. Öğrenme sürecinin gerçekleşeceğinin garantisi yoktur, ancak öğrenmek için daha kısa ve kestirme bir yol bulunamamıştır. Ne kadar erken başlanılırsa, o kadar mesafe alınmış olur.²⁵⁹

²⁵⁸ Amartya Sen, "Democracy as a Universal Value", *Journal of Democracy*, 10, 3, 1999, s. 4, 3-17.

²⁵⁹ İsmet İnönü'nün bu gerçeği 1940'larda görmesi, takdir edilmelidir. Avni Doğan'a göre, İsmet Paşa, Doğan'ın da desteklediği, ülkenin demokrasiye henüz hazır olmadığı iddialarına şöyle cevap vermektedir: "Çocuğunuzu iyi bir nişancı yapmak isterseniz ona, yalnız nazari bilgiler vermekle bu maksada ulaşamazsınız. Eline ateşli silah verecek, nasıl nişan alacağını söyleyeceksiniz, attığı ilk kurşun, hedefin yakınındaki canlı bir mahluku öldürebilir. İkinci, üçüncü... beşinci kurşunlar bir komşunun camını kırabilir, yahut bir çatının bacasını yıkabilir. Ama, erinde gecinde tam isabet yapacak ve iyi bir nişancı olacaktır. Halkı demokratik düzene alıştırmak için de bu usulü kullanmaktan başka çare yoktur." Avni Doğan, *Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası*, Dünya, İstanbul, 1964, s. 249.



İKİNCİ BÖLÜM

Yeni Dönem

**Adnan Menderes 1954 seçimlerinde
oy kullanırken.**

“Bizim bütün günahımız iktidara gelmemizdir. Affetmez bir kin, bizi bu günahımız için ölünceye kadar takibedecektir. Ağzımızla kuş tutsak, Allahı semavatten şahit diye yerlere indirsek, kabul etmelerine imkân yoktur. Çünkü onları tatmin edecek olan hırs, sadece iktidara gelmekten ibarettir.”

Adnan Menderes, Başbakan¹

“Demokrat Parti kazanmakla saadet devrimiz açılmadı. Fakat milletimiz ve davamız adına yegâne hafif ve ehven şartların ve yıldızlar gibi göz kırpan bazı ihtimallerin zemini açıldı.”

Necip Fazıl Kısakürek, Şair Yazar²

“Biz erkeğiz bizim arkamızda yaramız yok, bizim yaralarımız göğsümüz-dendir.”

Samet Ağaoğlu, DP milletvekili³

1950 SEÇİMLERİ, İKTİDARIN EL DEĞİŞTİRMESİ VE YENİ HÜKÜMET

1 4 Mayıs 1950 seçimleri 20. yüzyıl Türkiye tarihinin önemli dönüm noktalarından biri oldu. Semşettin Günaltay hükümetinin seçimin adil bir biçimde yapılabilmesi için büyük çabalar göstermesi neticesinde seçimler arifesinde iktidar-muhalefet ilişkileri bir ölçüde normalleşmişti. CHP seçimleri kazanacağını düşünüyor bu da partinin muhalefete daha ılımlı yaklaşmasına yol

¹ Menderes, *Başbakan Adnan Menderes'in Meclis Konuşmaları*, s. 223 (15 Kasım 1954).

² Necip Fazıl, *Hadiselerin Muhasabesi 2*, Büyük Doğu, İstanbul, 2003, s. 178.

³ *Ulus*, 10 Temmuz 1955.

açıyordu. CHP, başında İsmet İnönü gibi Kurtuluş Savaşı kahramanı, dünyanın takdirini kazanmış bir devlet adamının bulunduğu, devlet kurucusu bir partiydi. Muasır medeniyet seviyesine ulaşma doğrultusunda devrimler yapmış, yıkılmış bir ülkeyi toparlanma yoluna sokmuştu. İsmet İnönü, Türkiye'yi savaş dışında da tutmuştu, bu bile sevgi ve minnet duyulması için yeterli değil miydi?⁴ Dahası, dünyada eşi pek az görülür bir biçimde, çok partili hayatı da hazırlamıştı. Bütün bu hizmetlerin halk tarafından takdir edileceği açıktı.⁵ Seçim sonuçlarının kendisinin Cumhurbaşkanlığını etkilemeyeceği propagandasının yapıldığını söyleyen İnönü, CHP çoğunluğu kaybederse Cumhurbaşkanlığından doğal olarak çekileceğini belirterek, varolduğunu düşündüğü kişisel prestijini ortaya koyuyordu.⁶ Alternatifin tecrübesiz DP olduğu seçimde, üstelik Sovyet tehdidini yakından hisseden bir ülkede, dış politikadaki hünerini ispatlamış CHP tartışmasız favori olmalıydı. “Dimyata Pirince Giderken Evdeki Bulgurdan Olma”, “Onları da Deneyelim Deme”, “Deneme Zamanında Değiliz”, “İnkâr Haksızlıktır”, partinin seçim afişlerinde kullandığı sloganlardan bazılarıydı. Hükümetin iyimserlikle beslenen bu tutumu, askeri ve sivil bürokrasinin muhalefet partilerine yönelik baskıcı uygulamalarının kontrolden çıkmasını önleyen önemli bir işlev görmekteydi.

DP, 1950 seçimlerine giderken devr-i sabık yaratmayacağı taahhüdünde bulunmuştu.⁷ Tek partili yıllar hakkında açılacak bir tartışma, etrafında kişi kültü –daha o dönemde oluşmaya başlamış– bulunan Atatürk'ü ve dönemini sorgulamak anlamına gelebilecekti. Hesap sorma devrinin açılması, ülkeyi kargaşaya istikrarsızlığa sürükleyebilirdi. CHP ve 1946-50 döneminde, DP'ye yönelik baskıda bulunan idareciler iktidarın el değiştirmesi halinde cezalandırılacaklarını düşünürlerse, iktidarı kaybetmenin maliyeti yükseleceği için, 1950 seçimlerinde de aynı şeyi yapabilirler, bu da muhtemel bir DP iktidarının önünün her türlü vasıtaya başvurularak kesilmesi anlamına gelebilirdi. Bayar'ın çekincelerine rağmen,⁸ genel idare kurulu bir oy farkla devr-i sa-

4 Toker, *Tek Partiden Çok Partiye*, s. 23.

5 Hüseyin Cahit Yalçın, “Türk milleti ‘nankör’ değildir” diye yazacaktır. Hüseyin Cahit Yalçın, “CHP'nin Seçim Beyannamesi”, *Ulus*, 6 Mayıs 1950.

6 *Ulus*, 10 Mayıs 1950.

7 Hükümet programında da aynı söz teyit edilecektir. Adnan Menderes, *Başbakan Adnan Menderes'in Meclis Konuşmaları –TBMM 1950-1960*, haz. Faruk Sükan, Ankara, Kültür Ofset, 1991, s. 11 (29 Mayıs 1950). Menderes'e göre, devr-i sabık yaratmamak demek, geçmişte işlenmiş suçları kanun gereklerine aykırı olarak takip etmemek olmayıp, “iktidarı ele almaktan faydalanan kinle, garazla, öç almak hırsıyla hareket etmekten uzak kalmak” anlamına gelmektedir (aynı konuşma, s. 26).

8 Bayar'a göre, bu sözü vermek kolay tutmak ise zordur. Suçları affetmek bir parti kararı ile değil,

bık yaratmama taahhüdünü dile getirme kararını almıştır. Bu zımni uzlaşma, eski elite güvenceler sağlayarak iktidar değişimini kolaylaştıran faktörlerden biri olmuştur.

DP ve diğer partilerin mücadeleleri de ılımlı iklime katkıda bulunmuştur. Partililer, 1946 faciasının bir daha yaşanmaması için seçim yolsuzluklarını önleme, önleyemediklerini ise hiçbir baskıya boyun eğmeden, yasal sınırları gözeterek, dile getirme kararlılığındaydılar. Bu tutum, gerek hükümete gerekse bürokratlara sertlik yoluna başvurma maliyetinin çok yüksek olacağını düşündürterek onları daha ılımlı olmaya itmiştir. DP'li olmayan bir gazeteci olan Bedii Faik'in gözlemleri uzun bir alıntıyı hak etmektedir:

“13 Mayıs 14 Mayısı bağlayan gece sabaha karşı, kanun gereği seçim sandığından ne kadar uzak durmaları gerektiğini sorduktan sonra, adımlarıyla bir iki üç diye sayarak tam kanunun istediği noktaya gelir gelmez sırtındaki yatağı yere serip oturan, yatan yahut ayakta dikilen yüzlerce insanın varlığını, seçim bölgesine dağılan arkadaşlar heyecandan boğulurcasına anlatıyorlar... Aksaray'daki bir seçim sandığından birkaç adım ötede doksanlık bir ninenin, Üsküdar'da bir seçim yerinin beş on adım ilerisinde bir ihtiyar dedenin şafakla beraber geldikleri yerden ayrılmamak için yemin ettiklerini anlatırken bir kısım arkadaşlarımız ağlıyorlardı. ...”⁹

14 Mayıs 1950 seçimlerinde DP 4.241.393 oy alırken, CHP 3.176.561 oy aldı. Seçime katılım oranının % 89.3 olduğu bu seçimde, yürürlükte olan liste usulü çoğunluk seçim sisteminin de katkısıyla, oyların % 52.7'sini alan DP 415 milletvekilliği kazanırken, oyların % 39.4'ünü alan CHP sadece 69 milletvekili çıkarabilmişti.¹⁰ CHP % 39.4 oy oranıyla milletvekilliklerinin % 14.2'sini alırken, DP % 52.7'lik oy oranıyla milletvekilliklerinin % 85.2'sine sahip olmuştu. Başta, Başbakan Yardımcısı Nihat Erim olmak üzere, Dışişleri, Adalet, İçişleri, Çalışma, Maliye, Bayındırlık, İşletmeler, Milli Eğitim,

TBMM'nin kararı ile mümkün olabilir. Ayrıca, bu taahhüt sadece bir niyet beyannamesinden öte bir anlam taşımayacak, suçluluk kompleksi içinde olan insanların bir kısmını güven sağlama telaşı içinde DP dalkavukluğuna itebilecektir. Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes*, s. 142-3. Bu çekincelere rağmen Bayar, “seçim arifesinde nazik bir ihtilaf kapısı açmamak için kararı muhalefet kaydı düşmeden imzaladım” diyecektir.

9 Bedii Faik, *Matbuat Basın Derkeeni... Medya*, 2. cilt, Doğan, İstanbul, 2001, s. 63-4.

10 Erol Tuncer, *Osmanlı'dan Günümüze Seçimler (1877-2002)*, Tesav, Ankara, 2003, s. 363. Uygulanan seçim sistemi nedeniyle bir partinin aldığı oy oranları ile milletvekili sayılarını tam bir kesinlikle belirlemeye imkân yoktur. Zira bu dönemde bir aday iki ayrı seçim çevresinden aday olabilir, ikisinden de seçilirse, birini tercih edebilirdi. Seçmen parti listesine, bağımsız adaya veya kendisinin oluşturacağı karma listeye de oy verebilme hakkına da sahipti. Biz, tutarlılık sağlamak açısından oy oranları ve milletvekili sayılarını verirken, Tuncer'in çalışmasını referans veriyoruz.

Gümrük ve Tekel, Ticaret ve Tarım bakanları da seçimi kaybetmişlerdi. Kızgınlık ve kırgınlık havası CHP'lileri sarmıştır. Faik Ahmet Barutçu, İnönü'nün “çok istiyorum şu Ankara beni seçmesin” dediğini naklettikten sonra, “keşke paşayı Malatya'dan aday göstermeseydik. Ankara da seçmedi, bu nankörlüğü tarih yazsın” diyecektir.¹¹ 19 Mayıs 1950 kutlamalarına katılan eski başbakanlardan Şükrü Saraçoğlu'nu halk orada alkışlamış fakat Saraçoğlu hiç karşılık vermemiş, kendisine niçin diye sorulduğunda “yaram çok taze” cevabını vermiştir.¹²

Kamuoyu araştırmalarının bilinmediği bir devrede CHP liderleri, partililerin seçmenin durumu hakkında kendilerine aktardıklarıyla yetinmek durumundaydılar.¹³ Bir üst makama partinin durumunun her yerde çok iyi olduğunu söylemek –çünkü bu hareket üstlere ne kadar iyi iş çıkarıldığını göstermenin bir yoludur– tek parti döneminin alışkanlıklarından biriydi. Seçim mefhumuna yabancı olan CHP önderlerinin halkın nabzını tutma yeteneklerinin de gelişkin olduğu söylenemezdi. Belki beklentiler bu denli yüksek olmasaydı, CHP muhtemel bir yenilgiye kendini hazırlayabilecek zaman bulabilecek, hatta 27 yıllık tek parti iktidarından sonra bu kadar oy almanın bile bir başarı olduğu düşünülebilecekti.

Büyük hayalkırıklığı ve kırgınlığa rağmen CHP hiç beklemediği bu yenilgiyi vakar içinde kabul etmeye çalıştı ve iktidarı elinde tutmak için yasadışı yollara başvurmayı denemedi.¹⁴ Devr-i sabık yaratılmayacağı taahhüdünün hukuki değeri tartışmalı olsa, muhalefeti koruyabilecek yasal/kurumsal çerçeve yetersiz kalsa da, seçmenler nezdinde tekrarlanmış bir güvence olduğu açıktı. Ayrıca CHP'liler halkın hata yaptığına ve ilk seçimlerde bu hatasını düzelterceğine inanıyorlardı. Avni Doğan, birçok partilinin halkın İsmet İnönü'nün yine Cumhurbaşkanı olarak kalacağını sandığı ve muhalefeti kuvvetlendirmek istediği için DP'ye oy verdiklerine inandıklarını belirtir.¹⁵ Faik Ahmet Barutçu, “hele İsmet Paşa Ankara sokaklarında yaya dolaşmaya baş-

¹¹ Barutçu, *Siyasi Anılar*, s. 417.

¹² Barutçu, *Siyasi Anılar*, s. 426.

¹³ Barutçu'ya göre, İnönü, “...çok aldanmışızdır. Bizi, yönetime güven duyğumuz aldatmıştır” demiştir. Barutçu, *Siyasi Anılar*, s. 446.

¹⁴ İnönü, Erdal İnönü'ye gönderdiği 22 Mayıs 1950 tarihli mektubunda “niçin kaybettik? İnsaflı insafsız binbir sebebi var. Fakat en başta geleni değişiklik arzusudur. Bu da milletlerin hem masum hem de tabii bir arzularıdır” diyecektir. Sevgi Özel, *Baba İnönü'den Erdal İnönü'ye Mektuplar*, Bilgi, Ankara, 1988, s. 149.

¹⁵ Doğan, *Kurtuluş*, s. 275. Aynı çizgide bkz. Hüseyin Cahit Yalçın, “Gözü Kapalı Oy Verme”, *Ulus*, 9 Eylül 1951; CHP bu nedenle DP'yi bir an evvel ara seçim yapmaya çağıracaktı. Ara seçimlerde ise, DP 17, CHP 2 milletvekili çıkaracaktır.

lasın... bu ulusun onu el üzerinde gezdirmeye başlayacağı günler uzakta değildir” diyecektir.¹⁶ 8 Haziran 1950 tarihli yazısında “...önümüzdeki pazara bir genel seçim daha yapsalar da görseler, Meclis’e kırk DP’li sokabilirler mi?” diye soran Peyami Safa ise, sözünü “millet pişman” diye bitirecektir.¹⁷ Sonuçlara ilişkin bu teşhis de partilileri rahatlatmış olsa gerektir.

Askerlerin bir kısmından İnönü’ye seçimleri iptal edelim baskısı gelmiş midir? İnönü, bu iddiayı reddetmiştir.¹⁸ Fakat, bazı generallerin İnönü’nün yakınındakilere ulaştıkları ve red yanıtı aldıklarını biliyoruz. *Ulus* muhabiri ve CHP basın bürosu yöneticisi olan Orhan Birgit’e göre, 1. Ordu Komutanı Orgeneral Kurtcebe Noyan gecenin ilerlemiş bir saatinde CHP İstanbul parti müfettişi Sadi Irmak’ı arayarak, komünistlerin hile karıştırdıkları gerekçesiyle seçimlerin iptali yoluna gidebileceklerini dile getirmiştir. Sadi Irmak bu talebi Cumhurbaşkanlığı başyaverine iletmış, yaver de İnönü’nün milli irade nasıl tecelli etmişse herkesin buna saygı göstermesi gerektiği cevabını verdiğini söylemiştir.¹⁹

İnönü, bu teşebbüsün başarı şansının çok düşük olduğunu bilecek kadar tecrübelidir. Orgeneral Noyan’ın ne kadar destek bulacağı şüphelidir zira, bir kısım subay da DP’yi istemektedir. İnönü, ordu içindeki değişim isteginin farkında olduğu gibi, bu aşamada seçimlerin iptalinin Batı dünyası ve ABD’nin tepkisini çekebileceğini, bunun SSCB tehdidine karşı yalnız kalmak anlamına gelebileceğini de tahmin edebilmektedir.

14 Mayıs’ı bürokrat tahakkümünün sona erdiği, millet iradesinin (ya da milletin) hâkim olduğu tarih olarak sunmak ne kadar abartılı ise,²⁰ demokratik rejimin sınırlarının dar tutulmuş olmasını ya da liberal demokrasinin kısıtlılıklarını gerekçe göstererek bu büyük olayın önemini küçümsemek de o derecede yanıltıcıdır. Seçimler sıradan insanın kendi hayatı ve ülke gidişatı üzerinde o güne kadar hiç olmadığı kadar etkin olabilmesinin önünü açan bir olaydır. Otoriteye karşı ses çıkaramayan bireyler, hak sahibi oldukları iddiasıyla ortaya çıkabilmektedirler. En azından bürokratik ataleti sınırlamaya ça-

¹⁶ Barutçu, *Siyasi Anılar*, s. 417. Ayrıca bkz. Cüneyt Arcayürek, *Yeni İktidar - Yeni Dönem*, 1951-1954, Bilgi, Ankara, 1983, s. 110.

¹⁷ Peyami Safa, “Millet Pişman”, *Ulus*, 8 Haziran 1950.

¹⁸ Metin Tokar, *Demokrasimizin İsmet Paşa’lı Yılları - Demokrasiden Darbeye*, 1957-1960, 2. baskı, Bilgi, Ankara, 1992, s. 46.

¹⁹ Mehmet Ali Birand, Can Dündar, Bülent Çaplı, *Demirkırat Bir Demokrasinin Doğuşu*, Milliyet, İstanbul, 1992, s. 67; Öymen de aynı iddiayı tekrarlar. Altan Öymen, *Değişim Yılları*, Doğan, İstanbul, 2006, s. 473-5.

²⁰ Bu konuda bkz. Cavit Ersen, *Beyaz İhtilal*, Adana, 1953; Acer Tuncer, *Beyaz İhtilalin Üç Büyük Lideri, Bayar, Menderes, Koralan*, İzmir, 1959.

lışmaları muhtemel, sıradan insanı temsil etme iddiasıyla onların dilekleri/ta-leplerine saygı göstermek gereğini hisseden ve bunu sıradan insana da hisset-tirebilen bir kesim iktidara gelmiştir.

Seçimler genç Cumhuriyet rejiminin pekişme yolunda aldığı mesafeyi de göstermiştir. İsmet İnönü, 14 Mayıs'ı ve takip eden iktidar değişimini CHP'nin tarihine yazılacak en önemli başarılarından biri olarak nitelendirirken haksız değildir.²¹ İktidar kaybedilmiştir ancak geniş anlamda Cumhuriyetçi ve modernist paradigma içinde kalınarak farklı patikalar takip edilmesi ge-rektiğini ifade eden bir çizgi iktidara gelmiştir.

27 yıllık tek parti iktidarından sonra CHP'nin serbest ve adil seçim-lerde % 39.4 oy alabilmesinin önemi üzerinde durulmamıştır. Partinin abar-tılı/gerçekçi olmayan beklentileri nedeniyle başarısızlık gibi algılanan bu so-nuç soğukkanlı bakıldığında farklı bir biçimde okunabilecektir. Halkın İnönü'den korktuğu için DP'ye normalde verecek olduğundan daha az oy verdiği ya da iktidarın değişeceğine inanmadığı için seçimi ciddiye almadığı iddiaları ikna edici değildir. CHP korku ile ayakta duran yıpranmış bir zu-lüm makinesi gibi algılanmamaktadır. Partinin geleneksel gücü memurlar yanında, yeni Cumhuriyet ethosu içinde yetişmiş profesyonel meslek grup-ları da CHP'nin yanındadır. Geleneksel mahalli eşrafın CHP bağlantısı kuv-vetli olduğu gibi, devletin “laik”, “milliyetçi” modernite modelini besleyen, kamu iktisadi teşebbüsleri, bankacılık ve bunların ürettiği malların dağıtımı temelinde iş gören ve partiye sempati duyan kentli bir zümre de söz konusudur. Partinin ifade ettiği ve temsiline soyunduğu modernleşme anlayışının toplumsal bir tabanı mevcuttur.²² Cumhuriyet, kuruluşunu takip eden 27 yılda kendi ideolojisini toplumsal katmanlara kabul ettirebilme ve/veya ken-di ideolojisini benimsemiş kuşaklar yetiştirme noktasında düşünüldüğünden daha başarılı olmuştur. DP, rejimin temellerini sorgulayan, iktidardan radi-kal biçimde farklılaşan bir parti değildir. Nadir Nadi “o gün halk bir prog-rama yahud da ana hatları belli bir politikaya rey vermedi. Halk o gün da-

21 “Tek parti idaresini kendi eliyle değiştirmiş, yirmi yedi yıl iktidarda tek başına hükümler olan sonra, burnu kanamadan muhalefete geçebilmiş on dokuz sene muhalefette memleketin belke-miği olarak vazife görmüş, dünya tarihinde başka bir parti biliyor musunuz? ... Bu kader, bu maz-hariyet bize müyesser olmuşsa, bunun sebebi, bizim her işimizin açık oluşunda, bilerek isteyerek hata işlemeyişimizde, iktidarı elde etmek için yalana, aldatmaya, başvurmamış olmamızdandır. Bugün bu takdir edilmese bile, bunu tarih yarın mutlaka takdir edecektir.” Baban, *Politika Gale-risi*, s. 333.

22 Hüseyin Cahit Yalçın, “Halk Partisinin Kuvveti”, *Ulus*, 24 Mayıs 1950. “Halk Partisi'nin teme-lindeki sağlamlığa, muhafaza ettiği prensiplere, memlekete yapmış olduğu hizmetlere bundan keskin ve susturucu bir müşahade olamaz.”

ha ziyade Devlet idaresine kendi iradesinin hâkim olduğunu görmek istedi” derken haksız değildir.²³

Dindar muhafazakâr çevrelerde bile CHP belli bir sempatiyi sağlayabilmiş görünmektedir. Seçimler öncesinde küçük bir Karadeniz köyünde imam olan Mehmet Kara köydeki hocaların çoğunun Halk Partili olduğunu söyler. Kara, hocalar “Demokratları umumiyetle hafifmeşrep, devletin hazinesini müsrifçe kullanan, devlet adamlıkları zayıf insanlardan müteşekkil görürlerdi” der.²⁴ Kara’ya göre, hocaları DP’ye yaklaştıran 1950 sonrasındaki “dini hayattaki serbestiyet” olmuştur.

Seçim sonuçları DP açısından da sürpriz olmuştur.²⁵ Bayar, partilileri hayalkırıklığı içindeki CHP’nin tepkisini çekebilecek davranışlardan uzak tutmuştur. Her iki parti liderlerinin göstermiş oldukları olgunluk ve sağduyu sayesinde, siyasi iktidar değişimi hiçbir sorun yaşanmadan, ancak yıllanmış demokrasilerde görülebilecek bir şekilde, kolaylıkla gerçekleşmiştir. Ancak iktidara geleceğini beklemeyen DP hazırlıksız yakalanmıştır. Halledilmesi gereken ilk mesele Cumhurbaşkanlığı seçimidir.

Muhalefet döneminde DP, iktidara gelmesi halinde kimin Cumhurbaşkanı kimin Başbakan olacağını açıklamış değildi. Celal Bayar parti genel başkanıydı. Genel sekreterlik ya da genel başkan vekilliği gibi bir kurum da ihdas edilmemişti. Genel başkanın etrafında kurucular ve temayüz etmiş diğer isimler vardı. İsimlerin açıkça ilan edilmemesi, parti içi dengelerin korunmasına hizmet ettiği gibi, iktidara hazırlanma ya da hazır bir biçimde iktidara gelme gibi bir kaygının DP’lilerde pek hissedilmediğini de gösterir.

1924 Anayasası’na göre, Cumhurbaşkanı her seçim döneminde TBMM üyeleri arasından seçilirdi. Hükümeti Bayar’ın kurması, Cumhurbaşkanlığına ise başka bir ismin getirilmesi düşüncesi ifade ediliyor, Cumhurbaşkanlığı için Ali Fuat Cebesoy ve Yargıtay Başkanı Halil Özyörük gibi kişilerin ismi geçiyordu. “İktidara geldiğimiz zaman neler yapacağımızı, hangi hizmetleri öncelikle değerlendireceğimizi biliyordum ama Cumhurbaşkanı kim olur kabineyi kim kurar, kimler girer, bunları düşünmemiştim” diyen Bayar,²⁶ Cumhurbaşkanlığına istekli olduğunu hal ve hareketleriyle gösterince, parti meclis grubu da, Celal Bayar’ın aday gösterilmesi kararını almıştır.

Muhalefette iken Bayar, Cumhurbaşkanı olmak istemediğini yakın

²³ Nadir Nadi, “O Günüñ Manası”, *Cumhuriyet*, 16 Mayıs 1950.

²⁴ İsmail Kara, haz. *Kutuz Hocanın Hatıraları*, Dergâh, İstanbul, 2000, s. 145.

²⁵ Bayar, “İktidarı düşünüyorduk, ancak bu kadar büyük bir çoğunluk beklemiyorduk... Zaferin böyle büyük olacağını hayal edememiştik doğrusu” diyecektir. *Tercüman*, 15 Mayıs 1976.

²⁶ Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes*, s. 106.

çevresine belirtmişti.²⁷ Cumhurbaşkanlığı ile parti genel başkanlığının aynı isimde birleşmesinin sakıncalarını, İnönü'yü örnek göstererek vurgulamış olan DP'liler, tarafsız ve partilerüstü Cumhurbaşkanlığı taahhüdünde bulunmuşlardı. Lakin, Türkiye Cumhuriyeti'nin 3 . Cumhurbaşkanı olmak –ve baş rakibi İsmet İnönü'nün de yaptığı Cumhurbaşkanlığı görevini yapmış olmak– kolayca bir yana itilebilecek bir fırsat değildi ve Bayar bu fırsatı tepmedi.

1924 Anayasası'nda Cumhurbaşkanının görev ve yetkileri açıkça belirtilmediği gibi parlamenter sistemlerdeki gibi Cumhurbaşkanının sorumsuz olduğuna dair herhangi bir hüküm de yoktu. Tersine Cumhurbaşkanının devlet reisi olduğuna, devletin bütünlüğü ve varlığını temsil ettiğine ilişkin hüküm, bu makamın Atatürk ve İnönü gibi iki isim tarafından doldurulmuş olması, bu makama atfedilen önemi artırıyordu.²⁸ Atatürk ve İnönü dönemlerinde, başbakanlar değil, Cumhurbaşkanı fiilen gücü elinde tutmuştu. Başbakanlar, tıpkı diğer bakanlar gibi, Cumhurbaşkanının arzu ve isteği üzerine göreve getirilen ve görevden uzaklaştırılan kişiler olma hüviyetinden sıyrılmamışlardı.

Bayar, Cumhurbaşkanının, tek partili yıllarda sahip olduğu güce benzer bir güce sahip olamayacağını kestirebiliyor olsa gerektir. Ancak bunu kabul etmesi, sembolik, yetkisiz ve sorumsuz bir Cumhurbaşkanlığı arayışı içinde olduğu anlamına gelmiyordu. Bayar, hükümete yol gösterecek, onu uyaracak, aktif bir Cumhurbaşkanlığı tahayyül etmiş ve bunu uygulamaya da geçirmiştir.²⁹

Cumhurbaşkanlığının tarafsızlığı düşüncesini ciddiye alan bir Cumhurbaşkanının, hem muhalefetin kendisini sistemin bir parçası gibi hissetmesine, hem de DP hükümetini olası hatalar konusunda uyararak rejimin istikrarına katkıda bulunacağı açıktı. 1924 Anayasası'nın gücün tek elde yoğunlaşmasına müsaade eden yapısının sakıncaları böylece bir nebze olsun önlenebilirdi. Ancak Bayar'ın bu kararı ile bir fırsat daha kaçırılmış oldu. Bayar, Cumhurbaşkanlığı süresince DP'li kimliğini bir yana bırakarak, partilerüstü bir Cumhurbaşkanı portresi çizmeyi denemedi. Tersine, CHP'ye karşı hükümetin çoğu zaman daha sert bir tutum alması gerektiğini savundu.

²⁷ Bkz. Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte, Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, cilt 2, Pera, İstanbul, 2007, s. 1527 (ilk yayımlanma, 1970); Baban, *Politika Galerisi*, s. 48.

²⁸ Örneğin 1950'li yıllar boyunca, Cumhurbaşkanının yurt içi ve yurt dışı gezileri gazetelerde ilk sayfa haberi olarak veriliyordu. Cumhurbaşkanının yetkilerinin sembolik olduğu 1961 Anayasası döneminde bile makama gösterilen ilgi değişmeyecektir.

²⁹ Mesela Ali Naci Karacan, Cumhurbaşkanlığına seçilmesiyle birlikte, Bayar Devrinin başladığını yazacaktır. Ali Naci Karacan, "Bayar Devri", *Milliyet*, 23 Mayıs 1950.

Bayar Cumhurbaşkanlığına seçildikten sonra, Menderes'i hükümet kurmakla görevlendirmiş, Menderes, hem başbakan hem de DP Genel Başkanı olmuştur. Bu hızlı yükseliş dikkate değer zira Menderes, kurucular arasında bulunan Fuat Köprülü ve Refik Koraltan'a nazaran daha az tanınmış biridir. 1931 yılından bu yana mecliste bulunmasına rağmen, CHP içinde parti müfettişliği dışında görev almamıştır. Toprak sahibi bir aileden gelen Menderes, 1899/1900'de anne ve babasını genç yaşta kaybetmiş ve babaannesi tarafından büyütülmüştür. Savaş nedeniyle İzmir Amerikan Koleji'nde başladığı lise eğitimini tamamlayamamış, milletvekili olduğunda da Ankara Hukuk Fakültesi'ne devam edebilmek için Milli Eğitim Bakanlığı'nın özel iznine ihtiyaç duymuştur.³⁰

Menderes'in parlaması 1946-1950 arasında göstermiş olduğu performans nedeniyledir. Bayar, bu süreçte, Menderes'in halk kitlesiyle kurduğu sıcağı ilişkileri gözlemlemiş, kendisinin hitabet ve ikna kabiliyetinden etkilenmiştir. Bayar'ın, Menderes'i daha kolay kontrol edebilecek biri gibi gördüğü için tercih etmiş olma ihtimali yüksek değildir. Bayar, İnönü ve Atatürk'ün yaptığı gibi, ikincil düzeyde isimlerle devam etmeyi göze alamamıştır çünkü, onlardan farklı olarak seçmen desteğini almak durumundadır. Öyle bir aday olmalıdır ki, hem seçmenler tarafından sevilsin, hem de kendisi ile çatışma ihtimali yüksek olmasın. Adaylardan, Menderes'e göre daha tanınmış ve tecrübeli bir isim olan Fuat Köprülü, Bayar'la uyum içinde çalışabilecek biri görünümü vermemektedir.³¹ Bayar, Menderes'in kendisinden başbakanlığa Köprülü'yü getirmesini istediğini ancak kendisinin ısrar etmesi üzerine başbakanlığı kabul ettiğini yazar.³²

Bu dönemde Menderes, Bayar'ı sadece bir parti lideri olarak görmektedir. Geçiş döneminde Bayar'a kayıtsız şartsız destek vermiş, onunla çatışmaya girmemiştir. Ortaya çıkan her fırsatta ve diğerlerinin gözü önünde Bayar'ın elini öpmek Menderes için sıradan bir davranış haline gelmiştir.³³ El öpmek sadece saygı ve itaat gösterisi değildir. Menderes, Bayar'a değer verdiğini göstererek, Bayar nezdinde kendi pozisyonunu sağlamlaştırmak istemektedir. Uzun iktidar yılları boyunca da Menderes, Bayar ile açık çatışmaya gir-

30 Süleyman İnan, *Muhalefet Yıllarında Adnan Menderes*, Liberte, Ankara, 2006, s. 45.

31 Bozdağ'a göre, Bayar, "Köprülü bütün ilmine tecrübesine, siyasi ve ilmi kariyerine rağmen, 'hafif bir adamdı. Kendisini zeki kabul ettiği için, çabuk karar vermeyi zekâsının icabı sayardı!" demiştir. Bozdağ, *Darağacında Bir Başbakan*, s. 64.

32 Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes*, s. 103-4. Utangaç mizaçlı Menderes'in Bayar'ı yoklamak için Fuad Köprülü'yü önermiş olması ihtimali de göz ardı edilmemelidir.

33 Bozdağ, *Darağacında Bir Başbakan*, s. 132.

mekten kaçınacaktır. Bayar, Menderes'in desteği ile üç kez tartışmasız bir biçimde Cumhurbaşkanı seçilmiş, Bayar da, Menderes'ten başka bir başbakan adayını düşünmemiştir.

Bayar-Menderes ikilisi arasındaki ilişkiler ne tam bir ast/üst itaat ilişkisine, ne de güç için mücadele eden iki hırslı liderin mücadelesine benzemekte ve fakat ikisinden de unsurlar taşımaktadır. Köprülü'ye her istediğini yaptıramayacağını düşünen Bayar'ın, genç ve tecrübesiz görünen Menderes'i "hem yetiştirmek hem de kullanmak" istediği yorumu doğru olabilir.³⁴ Lakin süreç Bayar'ın öngörmüş (veya umut etmiş) olabileceği gibi gelişmemiştir. Menderes'in başbakan olması ve peşpeşe kazandığı seçim zaferleri, Bayar'ın gücü ve etkinliğinin azalması ve buna paralel olarak Menderes'in gücünün artması sürecini başlatacaktır. Ancak 1960 yılı başlarından itibaren, Celal Bayar'ın parti içindeki etki ve ağırlığının artışa geçtiğini söylemek mümkündür. Dolayısıyla, 10 yıllık dönem boyunca kontrolün (sadece) Bayar'ın ya da (sadece) Menderes'in elinde olduğundan söz edilemez. İlerleyen sayfalarda ayrıntılı bir biçimde ele alınacağı gibi bazı meselelerde Bayar öne çıkar, ağırlığını hissettirir ve Menderes'e rağmen hâkim olurken, diğer bazı meselelerde Menderes etkili olacaktır. Hatta çoğu zaman Menderes'in az da olsa ağır bastığını, Bayar'ın kendi tutumunu Menderes'e göre ayarlama ihtiyacını daha fazla hissettiğini söylemek mümkündür. Menderes kâh Bayar'ı överek, kâh küserek, kâh istifa silahını kullanarak, kâh Bayar'ın kişisel olarak da sevmediği İnönü'yü işaret ederek Bayar'ı etkilemeye çalışmış, bunda da başarısız olmamıştır.³⁵

DP iktidarının bu çift başlılığı, avantajlar yanında dezavantajlar da yaratmıştır. Bayar kitlelerle yakın ilişki kurabilen biri değildir. Laiklik meselesinde tam bir Kemalist gibi davranır. Devlet adamlarının sahip olması gereken özelliklerin başında geldiği düşünülen resmîlik, protokole saygı ve diğerleriyle mesafeli ilişkiler kurma Bayar'ın kişilik hasletlerinin başında gelir. Menderes ise, canayakın, sevimli, resmîlikten uzak ve dini/geleneksel kültüre karşı daha sempattir. Halk adamıdır. Siyasi partiler eğer devlet ile toplum arasındaki ilişki kanallarından en önemlisi olarak görülürse, Bayar, partinin devlete yönelen yüzünü, Menderes ise topluma/halka yönelen (topluma hitap eden) yüzünü temsile soyunmuşlardır. Bu durumun DP'nin başarısında etkili olduğunu söylemeye gerek yoktur. Öte yandan, parti içinde iki temel güç

³⁴ Bozdağ, *Darağacında Bir Başbakan*, s. 133.

³⁵ Baban, *Politika Galerisi*, s. 51 vd. Ancak Baban'ın "Menderes'in Bayar'a yaptıramayacağı hiçbir şey yoktu" (s. 51), "kuvvetli, kadir, heybetli görünmesine rağmen Bayar Menderes'e karşı arslan postuna bürünmüş bir kuzu gibiydi" (s. 56) iddiaları abartılı görünmektedir.

odağı olmasının kritik kararların alınması sürecinde kararsızlık, tereddüt, çeşitli seçenekler arasında gidip gelme gibi durumlar yarattığı da açıktır.

I. Menderes hükümetinin oluşturulmasında, Bayar/Menderes ikilisinin işbirliğini görmekteyiz. Bakanlar –Bayar’ın da yön göstermesiyle– seçilirken, DP’nin devlet tecrübesine sahip olmayan, taşralılardan ibaret bir parti olduğu iddiasını çürütmek istercesine, bürokratik/teknokratik özellikleri ağır basan tanınmış isimlere ağırlık verilmiştir. Atatürk’ün doktorlarından Nihat Reşat Belger Sağlık, General Fahri Belen Bayındırlık, Uzman eğitimci Avni Başman Milli Eğitim, Halil Ayan Maliye, Refik Şevket İnce Adalet Bakanı olmuşlardır. Sözü edilen kişiler, sempatilerini açıklamakla birlikte, 1946-50 döneminde partiye büyük emekler vermiş değillerdi. DP’ye katılmadan önce de tanınip bilinen ve muhtemel bir CHP hükümetine bakan olarak atanmış olsalar hiç yadırganmayacak isimlerdi.

DP’nin bu ilk kabinesinin ömrü uzun olmamıştır. Başbakanlığa geldiği günden itibaren Adnan Menderes’in yıldızı sürekli parlayacak, halkın teveccühüne paralel olarak parti içindeki gücü de artacaktır. İsimlerini, DP’ye ya da Adnan Menderes’e borçlu olmayan bakanlar, Adnan Menderes’in kabinede kimseyi dikkate almamasından şikâyet ederek daha bir yıl dolmadan istifa etmişlerdir. İstifalar, DP içinde herhangi bir tepki uyandırmamıştır zira, bu bakanlar DP’linin kendine yakın hissedeceği, 1946-50 döneminde parti için fedakârlıklarda bulunmuş, DP’li olmaktan ötürü mağdur edilmiş kişiler değillerdi. Bu ilk kabineyi geçiş dönemi kabinesi olarak düşünmek ve II. Menderes hükümeti ile birlikte, gerçek DP iktidarının başladığını söylemek daha doğru olur.

DEMOKRAT PARTİ: TOPLUMSAL TABAN, KİMLİK

DP, tek parti yönetiminden rahatsızlık duyan tüm kesimlere cazip gelen, CHP karşıtlığının bütünleştirici rol oynadığı bir parti hüviyetindedir.³⁶ CHP’nin ‘çoğulculuğu’ ve tek parti yönetiminin hiçbir sosyal sınıf ve grubu *a priori* dışlamamayı amaçlayan politikaları muhalefeti de benzer bir politikayı benimsemeye itmiştir. Dışlama kriterleri ağırlıklı olarak siyasi ve kültürel özellikler –yeni rejiminin iyi ideali, kendine özgü ritüelleri ve öteki algısı– üzerinden tanımlanmıştır. DP’de, siyasal/kültürel açıdan eski rejimle sorunu olan kesimlere dayandığından, dışlanmışlık hissi gibi sosyal sınıf ve grupları çapraz kesen/aşan siyasi/kültürel temelli bir muhalefet öncelik kazanmıştır.

36 Kemal H. Karpat, *Turkey’s Politics-The Transition to a Multi-Party System*, Princeton University Press, Princeton, 1959, s. 166.

DP, her şeyden evvel bürokrasinin bir kanadının reformist niyetlerinden ürken toprak sahipleri ve özel sektörün önünün açılmasını isteyen işadamları kesimine cazip gelmekle beraber, topraksız köylü, özgürlük isteyen entelektüel, din ve vicdan hürriyeti üzerindeki sınırlandırmaların hafifleyebileceğini ümit eden dindarlar, yerleşik iktidar hiyerarşisinde herhangi bir sebeple yer bulamayan değişik kesimlerden birçok insan için de cazibe merkezi haline dönüşmüştür.³⁷ Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesindeki Kürt kökenli ailelerden CHP ile özel bir yakınlık kur(a)mayanların bir kısmı da DP'ye yönelmişlerdir. Mustafa Ekinci, Remzi Bucak, Yusuf Azizoglu, Halis Öztürk, Abdülmelik Fırat DP'den milletvekili olmuş isimlerin en bilinenlerindendir.³⁸ Bu yönelimde 1925 sonrası uygulanan baskıcı politikaların belki biraz daha gevşetilebileceği düşüncesi hâkim olmuş gibi görünmektedir. Fakat DP'nin demokratikleşmeyle gelen jandarma baskısının –kısmen– hafiflemesi dışında, –ki bunun önemi asla küçümsenmemelidir– Kürt kökenliler konusunda da CHP tarafından formüle edilen yaklaşımdan farklı bir çizgisi olmamıştır. Burada da, Bayar ile Menderes'in iki ayrı eğilimi temsil ettikleri söylenebilir. Dersim isyanında,³⁹ Celal Bayar'ın Başbakan olduğu unutulmuş değildir. Bayar, bu konuda da klasik CHP çizgisine yakındır. Şeyh Sait'in oğlu Ali Rıza Efendi'nin 1954 seçimleri öncesinde Menderes tarafından Ankara'ya davet edildiği, ancak Bayar'ın karşı çıkmasıyla milletvekili adayı olarak gösterilmediği de bilinir.⁴⁰

Etnik Türk milliyetçiliğine tepki duyan gayrimüslimler de insan hakları ve vatandaşlık kavramları üzerinden siyaset yaptığı izlenimini vermeye çalışan DP'ye yönelmişlerdir.⁴¹ DP, özellikle Varlık Vergisi hakkındaki tartış-

37 Sarol “...bir bakıma DP'ye girişimin bir mühim nedeni de yıllarca doçent olma isteğimin binbir bahane ile reddedilmesindendi” demektedir. Mükerrrem Sarol, *Bilinmeyen Menderes*, cilt II, Kervan, İstanbul, 1983, s. 653.

38 Canip Yıldırım, dayısı CHP adayı olmasına rağmen, ailece DP'yi desteklediklerini ifade eder. “Ne kadar muhalif varsa, CHP'den ne kadar zarar görmüş görmemiş aile varsa, bir araya geliyorlar. Sıkıntıları baskıları direkt indirekt yaşamış aileler. Sadece devletten hâlâ korkanlar bunlar, başımıza bir iş açabilirler, bir oyun oynanabilir, başımıza bir bela gelebilir diyenler bu parti işlerine çok da güvenmiyordu.” Orhan Miroğlu, *Canip Yıldırım'la Söyleşi –Hevsel Bahçesinde Bir Dut Ağacı*, İletişim, İstanbul, 2005, s. 145-6. Canip Yıldırım daha sonra Hürriyet Partisi'ne katılacaktır. Aynı şekilde, genç Tarık Ziya Ekinci, –ki babası CHP'nin Lice'de önde gelen isimlerindendir– DP'nin kurulması/örgütlenmesi için çaba göstermiştir. Tarık Ziya Ekinci, *Lice'den Paris'e Anılarım*, İstanbul, İletişim, 2010, s. 229-30, 240. 1957 seçimleri sonrasında Ekinci de CHP'ye girecektir. s. 359.

39 Dersim için bkz. Martin Van Bruinessen, “‘Genocide in Kurdistan?’ The Suppression of Dersim rebellion in Turkey (1937-1938) and the chemical war against the Iraqi Kurds (1988)”, *Kurdish Ethno-Nationalism versus Nation-Building*, ISIS, İstanbul, 2000. s. 67-96.

40 Ferzende Kaya, *Mezopotamya Sürgünü –Abdülmelik Fırat'ın Yaşam Öyküsü*, İstanbul, Ankara, 2003, s. 102 (aynı aileden Abdülmelik Fırat 1957 seçimlerinde milletvekili olacaktır).

41 Bkz. Güner Sarısözen, *Demokrat Parti Milletvekilleri Albümü*, Demokratlar Kulübü, 7 Ankara,

maları gündemde tutarak destek sağlama peşindedir. İktidarın ilk yıllarında da, gayrimüslim vatandaşlarla sıcak ilişkiler geliştirilebilmiştir. DP'nin İstanbul'da 1950 seçimlerinde kazandığı 25 milletvekilinin 3 tanesi gayrimüslimdir. 1954 seçimlerinde oran 24/3 iken, 1957 seçimlerinde, 38/5 olacaktır.⁴² Keza, Alevilerin bir kısmının da benzer düşüncelerle –en azından 1957 seçimlerine kadar– partiye sıcak baktıkları söylenebilir.⁴³ Her üç kesimin desteğinin arka planında, DP'nin milliyetçilik anlayışındaki farklılıktan çok, daha az bürokrat ve resmi olması, devlet aygıtı ile daha az özdeşleşmesi yatmaktadır. Sünni Müslüman tabana dayalı milliyetçilik güçlendikçe, bu kesimlerle kurulan kırılğan ilişki zayıflamıştır. Resmi tahayyülde içimizdeki “gizli öteki” olan gayrimüslimler popüler tahayyülde daha farklı tanımlanmamaktadırlar. Sol sosyalist fikirler ise, solun din düşmanlığı ve SSCB hâkimiyetini kabul etmek anlamına geldiği fikrinin her zamankinden daha çok yankı bulması nedeniyle aynı kaderi paylaşmışlardır.⁴⁴

Partinin, bu özel anlamda, geniş toplum kesimlerinin ilgisini çekmesi, bazı kesimlere öncelik tanındığı gerçeğini gölgelememelidir. DP neyi temsil ediyordu sorusu temsil edilecek çıkarlar, partiden bağımsız olarak oluşturulmuş da, parti onları aynen siyasal alana taşımış gibi hatalı bir izlenim verebilmektedir. Siyasi temsil ilişkisi temsil edilen ile temsil eden arasındaki mekanik bir vekâlet ilişkisi değildir. Toplumsal kesimlerin çıkarlarının ne olduğu her zaman orada var olan bir şey değil, büyük ölçüde –ve fakat tamamen değil– partiler (siyasi aktörler) tarafından şekillendirilen bir sürecin sonunda –bir öl-

1998, s. 215. Bu milletvekillerinden, Rum Kız Lisesi müdürü Aleksander Hacopulas dışındakilerin tamamı doktor, avukat, tüccar gibi meslek gruplarına mensupturlar.

⁴² Dilek Güven, *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları Bağlamında 6-7 Eylül Olayları*, Tarih Vakfı, İstanbul, 2005, s. 127 vd. DP milletvekili Salamon Adato, DP'nin kuruluşu ile tüm vatandaşlara eşit haklar sağlandığını, artık bir varlık vergisi daha tarh edilip kimsenin ocağına incir ağacı dikilemeyeceğini belirtmiştir. Rifat N. Bali, “DP'nin İlk Gayrimüslim Milletvekili: Salamon Adato”, *Devletin Yahudileri ve “Öteki” Yahudi*, İletişim, İstanbul, 2004, s. 87.

⁴³ Örneğin DP Tunceli'de 1950, 54 ve 57 seçimlerinde sırasıyla, % 58.7, % 42.5, % 34.8 oy alırken, CHP'nin oyları, % 41.3, 48.8 ve 53.5 olmuştur.

⁴⁴ Partinin kuruluşunun açıklandığı basın toplantısında partinin sağda mı yoksa solda mı olduğunu soran gazetecilere Bayar, “parti programı siyasi, iktisadi, içtimai sahaları ihtiva ettiğine göre Cumhuriyet Halk Partisi'ne nispetle bu sahaların hangisinde sağda hangisinde solda olduğumuzu kesin olarak tespit etmek zordur” diyecektir. Nazmi Sevgen, *Celal Bayar DİYOR Ki, 1920-1950*, İstanbul, Tan, 1951, s. 102. Araya giren Menderes'in cevabı ise “bazı hallerde iki parmak soldayız bazı hallerde iki parmak sağda” olmuştur. Özel Şahingiray, *Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri 1946-50*, Türkiye İş Bankası, İstanbul, 1999, s. 42. Menderes'in bu sözünün ikinci paragrafı (“bazı hallerde iki parmak sağdayız”) bilerek ya da bilmeyerek ihmal edilir. Bayar, yabancı bir gazetecinin yine aynı minval üzerindeki bir sorusu üzerine ise, “sağ ve sol çok nispi bir ölçüdür. Eğer soldan maksat ammenin menfaatini azami derecede korumak, hiçbir sınıf ve zümreye imtiyaz vermemekse, partimiz tamamıyla soldur” diyecektir. Şahingiray, *Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri*, s. 50.

çüde– netleşir. Bu anlamda partiler çıkarların ne olduğunu biçimlendirirler; oluşturulmasına/şekillenmesine katkıda bulundukları çıkarları temsil etme iddiasıyla ortaya çıkarlar.

DP'yi zenginleşmek isteyen proto-burjuvazi (işadamları ve esnaf) ile Batı Anadolu ve Akdeniz bölgesindeki büyük ve küçük toprak sahiplerinin çıkarlarına veyahut onların çıkarına olduğunu *düşündüğü* şeylere öncelik veren bir parti olarak görmek yanlış değildir.⁴⁵ 1950 seçimlerinde DP, Marmara ve Ege bölgesinde toplanmış sosyo-ekonomik açıdan en gelişmiş iller ve nüfusu 50.000 üzerindeki büyük şehirlerin favori partisidir. CHP, az gelişmiş yörelerde güçlüdür zira, bu bölgenin eşrafı ve toprak sahipleri ile CHP arasındaki bağ köklüdür ve DP bu bağı zayıflatmasına rağmen kırabilmiş değildir.⁴⁶ Bu 1954 ve 1957 seçimlerinde de gözlemlenecek olan bir eğilimdir.

Gerek ideolojik, gerekse insan kaynağı açısından partide ağırlıkta olan, iş çevreleri ve toprak sahipleri –bu grupların da çıkarlarının uyumlu olduğu düşünülmemelidir– kararlara damgalarını vurabilmişlerdir. Ancak DP, köylü-yü ve işçi kesimini olabildiğince –kapitalist ekonominin sınırları çerçevesinde– memnun etmeye yönelik politikalar takibinden hiç vazgeçmeyecektir. Toprak reformuna karşıtlık ve özel sektör vurgusu, köylü ve işçiye verilen önemi azaltmadığı gibi, yoksulların gözündeki DP'nin değerini de pek etkilememiş gibidir. DP, kitle partisi özelliklerini korumak için hep gayret gösterecektir.

Altını yeniden çizelim, DP'nin iyi düşünülmüş, üzerinde çalışılmış, hangi güçlere daha fazla önem vereceği hakkında ayrıntılı bir programı ve stratejisi olmamıştır. İktidara gelmek isteyen bir elit grubu, hangi toplumsal güçlere cazip görünürse oy alabileceğini –kendi kapasitesi hudutları dahilinde– hesap etmiş, politikasını bu doğrultuda geliştirmiştir.⁴⁷ Belli sınırları aşmamak kaydıyla, olayların gelişimi ve konjonktüre göre el yordamıyla kararlar alınmış, bu kararlardan yine aynı rahatlıkla geri dönülebilmıştır. Esasen, DP'nin kimi veya hangi çıkarları *temsil etmediğini* söylemek, neyi temsil etti-

⁴⁵ En geniş anlamıyla burjuvazinin ortak çıkarı dediğimiz şey, genel anlamda özel mülkiyet ve sözleşme özgürlüğünün güvence içinde olması, ücretlerin baskı altında tutulması ve yabancı üreticilere karşı korumadır. Bunun ötesinde, kabaca burjuvazi olarak sınıflandırdığımız kesimlerin çıkarları arasında da önemli farklılık ve çatışmalar vardır.

⁴⁶ Bkz. Ergun Özbudun, *Türkiye'de Sosyal Değişme ve Siyasal Katılma*, AÜHF, Ankara, 1975, s. 83-101 (CHP'nin en yüksek oy kazandığı yöreler, sırasıyla Sinop, Erzincan, Malatya, Kars, Bingöl, Hatay, Van, Ordu, Mardin, Muş, Trabzon, Urfa, Tokat, Diyarbakır'dır).

⁴⁷ Turan Güneş'in "Bu haliyle DP belli bir siyaset sistemi veya fikir akımı olmaktan çok yalnızca bir isyan selinin bulanıklığından ibaret görünüyordu" tespiti, içerdiği abartı payına rağmen önemli bir noktaya temas eder. Turan Güneş, "DP İktidarı", *Türk Demokrasisinin Analizi*, Ümit, Ankara, 1996, s. 89 (ilk yayımlanma tarihi, 1962).

ğini söylemekten daha kolaydır. Bu açıdan bakıldığında söylenecek şey, partinin, asker/sivil bürokrasi ve ücretli kesimin çıkarlarına öncelik vermediğidir. Bu tespit, bu kesimlere karşı olunduğu anlamına gelmez.

Partinin bu kırkambar niteliği mahalli teşkilatlarda daha açık bir biçimde görülür. Tek partili yıllarda, CHP ile yerel güç odakları (eşraf, toprak sahibi ya da serbest meslek sahipleri) arasındaki ilişkiler himayeci (klientalist) özellikler taşıyordu. Karşılıklı menfaate dayanan bir ilişki türü olarak himayeciliğin özünde taraflar arasındaki eşitsizlik ve kayırmacılık/keyfilik yatar. Taraflardan biri diğerine bağımlılık derecesinde muhtaçtır; ilişkideki gönüllülük boyutu sınırlıdır. Himayecilik ayrıca yüz yüze/yakınlığı, anonimlikten uzaklığı da içerir; bu da kurumsallaşmanın güdüklüğü anlamına gelir. Siyasi partilerin ortaya çıkışı ile beraber, geleneksel klientelizm de değişmeye başlamıştır. Hamilerin (ya da patronların) bir kısmı siyasi parti bağlantıları aracılığıyla güçlerini artırma fırsatı elde edebildiler. Örneğin partilerden önce sadece toprak sahibi/ağa sıfatıyla, topraksız ya da küçük köylü üzerinde belli bir ağırlığa sahip olan kişi, bu sefer, yörede kurulu bir partinin mahalli teşkilatını da oluşturarak gücüne güç katabildi. Benzer şekilde dini liderler ya da aşiret liderleri CHP ile yakınlaşarak güçlerini artırabilmişlerdi. CHP açısından hem bir nüfuz etme ya da en azından bu grupları muhalefet safına itme motivasyonu etkiliyken, bu gruplar da hem kendi çıkarlarını –zaman zaman varlığını hissettiren partinin reformist kanadına karşı– koruma hem de çıkarları geliştirme motifini hissediyorlardı.⁴⁸

Demokratikleşme süreci ile beraber, geleneksel hamiler (patronlar) arasındaki rekabete yeni bir boyut eklendi. Demokratikleşme taşranın (yerel-mahalli) güç odaklarının pazarlık gücünü artırdı. CHP ile çeşitli sebeplerle bağlantı kuramamış kişi ve gruplar DP örgütünü oluşturmaya soyundular.⁴⁹ Mahalli hiziplerin partiler kanalıyla kendilerini ifade edebilmeleri DP'nin örgütlenmesini kolaylaştırdı. Bazı ailelerin kendi geleceklerini garanti altına almak için her iki partide çalışan aile üyelerine sahip oldukları bile görülmüştür.⁵⁰ Köklü eşraf ailelerine mensup olmayan, varlıkları aldıkları eğitime dayanan ya da savaş yılları ve sonrasında zenginleşen kimselerin, DP

⁴⁸ Özbudun, "Politics of Political Clientelism in Turkey", *Political Clientelism, Patronage and Development*, der. Shmuel N. Eisenstadt ve Rene Lemarchand, Sage, Londra, 1981, s. 249-267; Ayşe Ayata, *CHP: Örgüt ve İdeoloji*, Gündoğan Ankara, 1992; Murat Metinsoy, "Erken Cumhuriyet Taşrasında Parti, Devlet ve Toplum", *Toplum ve Bilim*, 118, 2010, s. 124-164.

⁴⁹ Paul Stirling, *Turkish Village*, New York, John Wiley Sons, 1965, s. 280.

⁵⁰ S. Szyliowicz, Joseph, "The Political Dynamics of Rural Turkey", *Middle East Journal*, 16, 4, 1962, s. 434.

örgütüne daha yakın oldukları gözlenmiştir. Taşra avukatları ve doktorları, yeni zenginleşen tüccarlar, Balkan göçmenleri, özellikle büyük şehirlerdeki gayrimüslimler yerel örgütlerinin oluşumunda etkili olmuşlardır. Bunun en önemli sebebi, CHP örgütlerinin benzer sosyo-ekonomik kökenlere sahip “eski” yerleşik güç odakları (eşraf, eski zenginler, toprak sahipleri) tarafından doldurulmasıdır. Var olan hizipler alternatif partilerin ortaya çıkmasıyla canlılık ve hayatîyet kazanma yoluna girmişlerdir.⁵¹ Örgütlü siyaseti yapabilecek eğitim düzeyi ve kaynaklara sahip insan sayısının düşük olduğu bir toplumda, parti örgütleri arasında radikal/büyük farklılıklar bulunmaması sürpriz değildir.

Demokratikleşmenin bir boyutu, himayeci ve mahalli nitelikli ilişki ağlarının azalması ve onun yerini, daha anonim, kurumsallaşmış ve daha az eşitsizliğe dayalı ilişki biçimlerinin almasıdır. DP’nin eski himayeci gelenekleri sürdürdüğü hatta parti patronajı yoluyla yeni bağımlılık ilişkileri yarattığı, bunun da bireyin güçlenmesine hizmet etmediği belirtilmiştir. DP döneminde, parti temelli yeni bağımlılık ilişkileri yaratıldığı doğru olmakla beraber, bu eleştiriye abartmamak gerekir. Himayeci bağımlılık ilişkilerinin geriletilmesi, siyasi partilerin subjektif tercihlerinden ziyade, kültürel faktörlerin değişimi yanında, ekonomik gelişme ve zenginleşme ile bağlantılıdır. Ayrıca, bizatihi siyasi rekabet ortamının varlığının hami/patron/parti üçlüsünü, partisiz bir ortamla kıyaslandığında önemli ölçülerde sınırlayabildiği ve madünların gücünü artırdığını söylemek gerekir.

DP’nin iktidara gelişi, Cumhuriyetin bir yenilgisi, bir karşı-devrim midir? Adnan Menderes’in, kendilerinin iktidara gelmesini şimdiye kadar yapılan devrimlerden daha önemli bir olay olduğunu söylemesi, tutan ve tutmayan devrimler ayrımı yaparak, sadece tutan devrimleri muhafaza edecekleri yönünde açıklamalarda bulunması bu iddiaları desteklemek için ortaya atılan belli başlı kanıtlar olarak sunulur.⁵²

Cumhuriyetçilik (ya da Kemalizm) ekonomik kalkınma (muasır medeniyete ulaşma) ve kişiyi siyasal anlamda vatandaş yaparak vatandaşların bir

⁵¹ Bu konuda aydınlatıcı bir yazı için, Sabri Sayarı, “Some Notes on the Beginnings of Mass Political Participation in Turkey”, *Political Participation in Turkey: Historical Background and Present Problems*, der. Engin D. Akarlı, Gabriel Ben Dor, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi, 1976, s. 121-133.

⁵² Bkz. Menderes, *Başbakan Adnan Menderes’in Meclis Konuşmaları*, “14 Mayıs seçimleriyle memlekette şimdiye kadar yapılanlarla ölçülemeyecek ehemmiyette büyük bir inkılabın en mühim merhalesi aşılmıştır” (s. 14) (29 Mayıs 1950). “...millele mal olmuş inkılaplarımızı mahfuz tutacağız.” Menderes (Sükan, s. 11) (29 Mayıs 1950)... Menderes’in 1955 yılı Kasım ayında parti grubunun gururunu okşayarak desteğini almak için dile getirdiği “siz isterseniz hilafeti bile geri getirebilirsiniz” sözü bir diğer kanıt olarak sunulur.

biçimde siyasi iktidarın oluşumuna katkıda bulunmalarını amaçlayan pragmatik milliyetçi/modernleşmeci bir proje olarak düşünülürse, DP karşı-devrimci olmaktan öte, Cumhuriyetin “millet egemenliği” söylemini hayata geçirmeye gayret eden ve sırf bu özelliği ile bile Cumhuriyet ideallerini ileri götüren modernleşmeci bir hareket olarak görülebilir.⁵³ Partililer, Atatürk’ün hedeflediği millet hâkimiyetinin kendi iktidarları ile gerçekleştiğini ve Cumhuriyet inkılabının o güne değin tamamlanamamış önemli bir yönünün tamamlandığını dile getireceklerdir. Bir istisna olan İnönü dönemi DP’nin iktidara gelişi ile kapanmış, Cumhuriyetin arzuladığı fakat Atatürk zamanında haklı sebeplerle hayata geçirilemeyen, siyasi ideal gerçekleştirilmiştir. Partinin kuruluşunun 11. yılı vesilesiyle, *Zafer* gazetesinde yayımlanan bir yazı Cumhuriyet devrimlerine nasıl bakıldığını göstermesi açısından anlamlıdır:

“...kuruluş ve kurtuluşun destani ve fevkaladelikler devri, Atatürk’ün vefatı ile kapanmıştır. Tarihimizin tabii seyrine göre, daha o gün, Atatürk’ten boş kalan yeri derhal milletin işgal etmesi lazımdı. Fakat bu olmadı. Araya bir vasilik devri çıkıştırıldı.

1950 senesinin 14 Mayıs günü “millet” İnönü’nün velayet ve vesayet idaresine son vererek, kendi elile kurmuş olduğu DP’yi gene kendi elile, geldi işbaşına oturttu.

DP’de “millet” teşkilatlanarak safhaları malum bir mücadele neticesinde, “intikal devri”ni kapamış ve Atatürk devri ile olan fikri ve ruhi irtibat ve ittisakı yeniden, yalnız daha asli, daha meşruyetli ve daha temsili bir şekilde tesis etmiştir.”⁵⁴

DP, devlet ile o güne dek dışlanan kitleler arasındaki mesafeyi daraltarak bu kesimi sistemle bütünleştirme yolunda adımlar atmıştır.⁵⁵ *The Economist*, yurttaşlara “traktörlerle camileri” birlikte sağlayabilen bir rejimin –ki DP döneminde bu yapılmaktadır– dini duyarlılıkları güçlü kesimlerce ciddi bir biçimde tehdit edilmesinin mümkün olmadığını yazarken bu gerçeği çok

53 Kendini aydınlanmış gören/sunan bir bürokratik zümrenin halk için halka rağmen felsefesi ve buna eşlik eden devletçi ekonomi politikaları ve sosyo-kültürel kontrol mekanizmaları yoluyla siyasi iktidarı teoride halk hazır hale gelinceye kadar denilmekle beraber pratikte öngörülemeyecek kadar uzunca bir süre elinde tutması Cumhuriyetçilik olarak anlaşılırsa, DP karşı-devrimin ilk partisi olarak resmedilebilir. Akşin, DP iktidarına “kısmi karşı devrim” demektir. Bkz. Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, İş Bankası, İstanbul, 2007, s. 315.

54 “Hizmet Takvimine Göre Bugünün Manası”, *Zafer*, 7 Ocak 1957.

55 Nuray Mert, “Türkiye’de Merkez Sağ Siyaset: Merkez Sağ Politikaların Oluşumu”, *Türkiye’de Siivil Toplum ve Milliyetçilik*, Stefanos Yerasimos ve diğerleri, İletişim, İstanbul, 2001, s. 71.

erken bir dönemde dile getirmiştir.⁵⁶ Partinin eski rejimi tanımlayan Hilafet ve Saltanatı geri getirmek gibi bir talebi yoktur. Böyle bir talebin neredeyse hiç gündeme gelmemesi 1908 ve sonrasında Saltanat ve Hilafetin ne kadar güç kaybetmiş olduğunu gösterdiği gibi sekülerleşme sürecinin Cumhuriyet öncesinde çok önemli bir mesafe almış olduğunu da düşündürmektedir. Partinin bu konudaki yaklaşımı, eskiye artık geri dönülemez fakat bu kritik geçiş sürecinde özellikle İnönü döneminde atılmış bazı hatalı adımlar, aşırılıklar törpülenmelidir mealinde özetlenebilir.

Eski rejim söz konusu olduğunda DP'nin yaptığı tek eylem, Osmanlı hanedanına mensup kadınların yurda dönmelerini sağlayan bir kanun çıkarılmasıdır.⁵⁷ 1945 tarihinde dili sadeleştirilen 1924 Anayasası'nın eski haline getirilmesi dil devrimine karşı olmaktan ziyade, dilde suni biçimde devlet eliyle zorlama ve sadeleşmeye karşı çıkışın –sembolik– bir ifadesi olarak görülebilir.⁵⁸ CHP'nin reformist kanadınca savunulan Köy Enstitülerinin ilköğretmen okullarına dönüştürülmesi bu eğilime bir diğer örnektir.

DP, Cumhuriyet ideolojisi ile –milli iradenin serbest seçimler yoluyla hâkim kılınması mevzusu dışında– büyük bir problemi olmamakla beraber, Cumhuriyet devrimlerinin faili ve savunucusu CHP idaresinin yarattığı rahatsızlıktan/tepkilerden beslenen bir partidir. CHP ile Cumhuriyet Devrimleri arasında yapılabilecek zor fakat ince ayırım her zaman aynı rahatlıkla yapılamamaktadır. Atatürk dönemini eleştiriden masun tutarken, bütün eleştirileri 1938 sonrasına yöneltme stratejisi işe yaramıştır. Ancak bunun da bir sınırı vardır, bu iki dönemi birbirinden ayırmak her zaman ikna edici olamamaktadır. Temelde bir karşıtlık söz konusu değildir,⁵⁹ lakin 1923 sonrasında yaşanan büyük kültürel/siyasal kırılmanın –bu kırılmanın öncesi de olduğunu 1923 ve sonrasında doruk noktasını oluşturduğunu unutmayalım– ürettiği tepki dalgalarından beslenmek, aradaki gri alanda oynamak partiye güç ka-

⁵⁶ *The Economist*, “Turkey-The Westward Course”, 15 Mayıs 1954.

⁵⁷ Bkz. Hilafetin İlgasına ve Hanedanı Osmaninin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkarılmasına Dair Olan 431 Sayılı Kanunun 2. maddesinin Değiştirilmesi ve Aynı Kanuna Bazı Maddeler Eklennesi Hakkında Kanun, 16 Haziran 1952, 5958, RG, 23 Haziran 1952-8142.

⁵⁸ 491 Sayılı Teşkilat-ı Esasiye Kanununun Tekrar Meriyete Konulması Hakkında Kanun, 24 Aralık 1952, Kanun no, 5997; RG, 31 Aralık 1952, 8297. İşin ironik tarafı, Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun dilini sadeleştirmeyi öneren CHP Meclis Grubu Komisyonu'nda Adnan Menderes de yer almıştı. Bkz. Hikmet Bayur, “Dil İrticai”, *Ulus*, 8 Mart 1952.

⁵⁹ “Menderes, ‘Fakat hepiniz bilirsiniz ki, Atatürk müspet menfi, ileri, geri bütün hayatının muhasebesi yapıldıktan sonra büyük adamdır, ileri adamdır, memleketi kurtaran adamdır ve ileriye gören prensiplerinin galip vasfının ekseriyeti kahiresi bu memleketin nef'ine olan prensiplerdir ve bunlar onun şahsında, şahsiyetinde, hüviyetinde teşahhus eder’ derken samimidir.” Mustafa Doğan, *Adnan Menderes Konuşuyor*, cilt 2, Ekicigil, İstanbul, 1957, s. 83 (4 Mayıs 1951, TBMM).

zandırmaktadır. Böylece ezanın Türkçe okunmasına izin verilmesi ya da kut-sal günlerde radyolarda Kur'an-ı Kerim okutulması gibi daha çok sembolik nitelikli birtakım eylemlerle, büyük kırılma nedeniyle ortaya çıkan tepkileri partiye çekerek desteğin canlı tutulması çabası içine girilmiştir. Bu yönüyle DP, Katolik inancından beslenmekle beraber, Jakobenist Fransız laikliğini bir gerçeklik olarak kabul ederek onunla bir uzlaşma arayan, onu yıkmaya çalışmadan esnetmeyi savunan, Fransız 4. Cumhuriyetinin "Mouvement Republicain Populaire" (Popular Republican Movement)'ne benzetilebilir.

Parti, laikliğin din aleyhtarlığı şeklinde yorumlanmaması gerektiğini ifade etmiştir.⁶⁰ DP'nin kendine özgü Türk laikliğinden yakındığı nokta, devletin din üzerindeki kontrolüne karşı çıkmak olmayıp, nüfusun büyük çoğunluğunu ve DP'nin seçmen tabanının çok büyük bir kesimini oluşturan Sünni Müslüman kesimin din ve vicdan hürriyeti üzerindeki bazı sınırlamalara rın kaldırılması olmuştur. ed.

Dindarlığın gerilik olmadığı, bireylerin dini pratikleri üzerinde siyasi iktidarın kontrolünün sınırlandırılması gerektiği, İslâmiyet'in modern olma haliyle çatışmadığı gibi iddialar partinin tanımlayıcı özelliklerindendir. DP, CHP'nin dinselliği dışlamaya çalışan milliyetçiliğini dini geleneksel değerlerle barıştırmayı denemiştir. Bu, tabanda yankı bulmayan, sokaktaki adama iğreti gelen laik milliyetçiliğin ilerleyen yıllarda yerini alacak olan mukaddesatçı ya da muhafazakâr milliyetçiliğin de tohumlarını atmıştır.⁶¹

Parti içinde, özellikle tabanda, dini hassasiyetleri öne çıkaranlar, İslâmcı –ya da İslâm'a dayalı olduğu söylenen– bir düzen arayışı içinde olan kişiler faaliyet gösterebilmişlerdir. Bu gruptan kimileri için DP, siyaset yapılabilecek, siyaset yapılmasa bile desteklenmesi gereken bir "ehven-i şer" olarak görülmüştür. Dönemin etkili figürü Said-i Nursi ve takipçileri DP'yi İslâmi bir çizgiye çekme, o da olmazsa, hiç değilse hükümetten gelebilecek zararı en aza indirme anlamında tarafsız bir çizgide tutma yolunda mücadele vereceklerdir.⁶²

60 Benzeri eleştiriler, CHP'nin 1947 yılında yapılan 7. Kurultayı'nda dile getirilmiştir. Bkz. Tarık Zafer Tunaya, *İslâmcılık Cereyanı– Meşrutîyetin Siyasi Hayatı Boyunca Gelişmesi ve Bugüne Bıraktığı Meseleler*, Baha, İstanbul, 1962, s. 195-198. Tunaya bu fikirlerin reddedildiğini söylese de, CHP hükümeti 1947 sonrasında katı laiklik anlayışını bir nebze olsun yumuşatma yoluna gidecektir.

61 "Cumhuriyet rejimini 'millî irade' anlayışı ile temellendiren DP, milliyetçilik ile laiklik arasındaki bağlantıyı gevşetmiş, laikliğe dinsel özgürlüğü engellemeyecek, milliyetçiliğe ise dinselliği dışlamayacak yorumlar getirmiştir." İlkay Sunar, "Demokrat Parti ve Popülizm", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim, İstanbul, 2003, s. 2082.

62 Cemalettin Canlı, Yusuf Kaan Beysülen, *Zaman İçinde Bediüzzaman*, İletişim, İstanbul, 2010, s. 518 vd. Aynı çizgide bir diğer etkili figür Necip Fazıl, 14 Mayıs 1954 tarihinde, *Büyük Doğu* sayı

Bir kitle partisi içinde bu türlü eğilimlerin ortaya çıkması doğaldır. Ancak bu eğilimler hep kontrol altında tutulmuştur. Menderes milliyetçi/muhafazakâr çevreler tarafından etkilenmesi gereken isim olarak görülür ve kendisi de, siyasal durumun gerekliliklerine göre, dini duyarlılıkları öne çıkarırken,⁶³ Bayar klasik laik çizginin savunucusu konumundadır. Örneğin Bayar, radyolarda Kur'an-ı Kerim okutulmasıyla birlikte, Arapça ezan bahsinde hükümeti eleştirmiş, fakat her zaman yaptığı gibi, azınlıkta kalacağını anladığında değişikliğe ilişkin yasayı meclise yeniden gönderme yoluna gitmemiştir.⁶⁴ Menderes Cumhuriyet tarihini bir bütün olarak ele alıp eleştiren bir konuşma yapınca, Bayar tarafından uyarılmış, hatta bu nedenle Menderes, istifa mektubunu da bırakarak Mersin'e gitmiştir.⁶⁵ İlerleyen sayfalarda da görüleceği gibi, laiklik mevzuunda, son tahlilde belirleyici olan Bayar çizgisi olacaktır.

DP üst yönetim kadroları ile CHP üst yönetim kadroları arasında hayat tarzı, dünyaya bakış açısı açısından büyük farklılıklar olmaması, partinin Cumhuriyetçi çizgiden köklü biçimde farklılaşmadığının bir diğer kanıtı olarak görülebilir. Genelgeçer yaklaşım, DP'nin Cumhuriyetle pekiştirilmeye çalışılan Batılı hayat tarzına yabancı, dindar, geleneksel değerleri öne çıkaran, kadına toplumsal hayatta ikincil bir yer veren, köylü ve taşralı, ufku geniş olmayan, eğitim düzeyi düşük insanları bünyesinde toplayan bir parti olduğudur. Seçmen tabanı açısından bir ölçüde –ama sadece bir ölçüde– gerçeklik payı taşıdığı söylenebilecek bu tespit, üst yönetim kadroları açısından hiçbir zaman doğru değildir. DP'liler yeni rejimin Batılılaşmacı felsefesi içinde yetişmişler, yerleştirilmek istenen “modern” hayat tarzını en azından temsiline soyundukları kitleye nazaran çok daha fazla içselleştirmişlerdir.

Bayar'ın İslâmiyet ve laikliğe bakışı ile Şemsettin Günaltay'ın yaklaşımı arasındaki farklara bakıldığında, Günaltay'ın DP'ye, Bayar'ın CHP'ye daha çok yakıştığı düşünülebilir. Oysa durum bunun tam tersidir. Bu isimler bir yana, Fatin Rüştü Zorlu, Hasan Polatkan, Fevzi Lütfü Karaosmanoğlu, Refik Şevket İnce, Seyfi Kurtbek, Ekrem Hayri Üstündağ, Şemi Ergin, Fahri Belen,

2'de şöyle yazar: “Demokrat Parti kazanmakla saadet devrimiz açılmadı. Fakat milletimiz ve davamız adına yegâne hafif ve ehven şartların ve yıldızlar gibi göz kırpan bazı ihtimallerin zemini açıldı.” Necip Fazıl, *Hadiselerin Muhasebesi* 2, Büyük Doğu, İstanbul, 2003, s. 178.

63 Said-i Nursi'nin, Adnan Menderes ve Tevfik İleri için “İslâmiyet kahramanı” payesini kullandığı iddia edilmiştir. Erdal Şen, *Yassıadının Karakutusu*, Zaman, İstanbul, 2006, s. 127-8. Şen, Said-i Nursi'nin DP'yi ehven-i şer olduğu için destekliyoruz mealindeki yazılarından da bahsetmektedir. s. 132.

64 Bozdağ, *Darağacında Bir Başbakan*, s. 104.

65 Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes*, s. 147-8. İstifa mektubunu işleme koymayan Bayar, arkadaşları vasıtasıyla Menderes'e dönmesi için haber yollamış ve Menderes de geri dönmüştür.

İzzet Akçal, Hayrettin Erkmén, Rıfkı Salim Burçak, Muhlis Ete, Fethi Çelikbaş gibi DP içinde etkili olan figürler ile CHP ileri gelenleri arasındaki –örneğin Kasım Gülek, Nihat Erim, İsmail Rüştü Aksal, Avni Doğan, Turhan Feyzioğlu– farklılıklar benzerliklerden daha azdır. Zaten yukarıda belirtilen birçok isim, her iki partide de görev almışlardır.⁶⁶ Şemsettin Günaltay’ın Başbakanlığa getirilmesini laiklik ilkesine aykırılık gerekçesiyle protesto ederek CHP’den istifa eden Behçet Kemal Çağlar, 1950 seçimlerinde DP listesinden bağımsız aday olmak isteyecek ve reddedilecektir.⁶⁷ CHP’den 1957 sonrasında, Menderes’in ağırlığı arttıkça, öne çıkan birçok DP’linin –Fuat Köprülü, Fevzi Lütfü Karaosmanoğlu, Fethi Çelikbaş, Hayrettin Erkmén, Fahri Belen– partiden uzaklaştığı bilinmektedir. Bu yıllardan itibaren genç ve diğerlerine nazaran daha az tanınan ve Menderes ve Bayar ikilisine sadakatları ile öne çıkan isimlerin ağırlığı artmıştır. Ancak bu isimlerin bile çizilmeye çalışılan DP’li portresine uydukları söylenemez.⁶⁸

1950’ler Türkiye’inde aktif siyaset yapma olanaklarına sahip olan küçük bir azınlık söz konusudur. Kitle pasif durumda değildir ancak siyasetin öznesi/sürükleyicisi olmaktan ziyade açılan katılım kanallarını kullanarak zaman zaman ürkek zaman zaman cesur bir biçimde kendini ifade etme, çıkarlarını savunma peşindedir. Partinin halkın bağrından çıktığı, halk hareketi olduğu görüşü gerçek olmaktan ziyade, yansıtılmak isteneni ifade eder.⁶⁹

DP, doğası itibarıyla küçük olan bu gruba mensup olan bir kesimin, ait olduğu gruptan koparak yükselen yeni toplumsal güçleri temsile soyunması olarak görülebilir. Demokratikleşme kararı ile beraber, CHP içinde olmakla beraber İnönü ile yakınlık kuramamış bir grup, iktidar mücadelesinde arkasına alabileceğini düşündüğü güçlere yönelik politikalar geliştirmeye yönelmiştir. Vilfredo Pareto, “eskiyi yerinden etmeye kararlı yeni elit, kendi niyetini açıkça belli etmek yerine, eski rejimde ezilen kesimlerin desteğini almak için onların taleplerini dile getirmeye soyunur” der.⁷⁰ DP’li olmanın ne anlama

⁶⁶ Ağaoğlu, *Siyasi Günlük*, s. 396.

⁶⁷ Ağaoğlu, *Siyasi Günlük*, s. 397-8.

⁶⁸ 1946-1960 döneminde, iki parti milletvekillerinin sosyo-ekonomik köken açısından değerlendirilmesi için bkz. Frederick, W. Frey, *Turkish Political Elite*, MIT Press, Cambridge, 1965, s. 380-1.

⁶⁹ Samet Ağaoğlu, “...diyoruz ki, Demokrat Parti yüzyıllar boyu içinde hemen hemen tek halk hareketidir” (s. 9). “Demokrat Parti’ye kadar partileri kurduran da, kuran da asker ve sivil yönetici kadrodur. ...Demokrat Parti’yi kuran yine bunlardır, fakat kurduran halk. Halk kitleleri artık işe karışmış, harekete geçmiştir” (s. 46) diye yazar, Ağaoğlu, *Demokrat Partinin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri– Bir Soru*, s. 9, 46.

⁷⁰ Vilfredo Pareto, *The Rise and Fall of Elites – An Application of Theoretical Sociology*, Hans L. Zetterberg’in Giriş’iyle birlikte, Transaction, New Jersey, 1991, s. 36.

geldiğine ilişkin farklı algılar, –kendileri de homojen olmayan– partinin tavanı ile tabanı arasındaki hiç de pürüzsüz olmayan karşılıklı etkileşim ve bunun beraberinde getirdiği dönüşüm süreci içinde şekillenmiştir.⁷¹

DP hakkındaki Cumhuriyetçi modernleşme projesine karşıtlık tespiti- nin yaygın olması, her iki partinin de bu imajdan faydalanmalarıyla ilgili ol- sa gerektir. Çizilen DP’li portresi kendilerini CHP’den farklılaştırmak iste- yen partililer tarafından çürütülmemiştir çünkü parti bu kırılmanın yarattığı tepkiler üzerinden siyaset yapmaktadır. CHP çevresi aynı algıyı destekle- mektedir, çünkü onlar da, DP’nin kendilerinin temsil ettiklerine inandıkları değerlere ve hayat tarzına taban tabana zıt olduğu iddiasıyla siyaset yap- maktadırlar.

DP’nin Cumhuriyetçi/Kemalist çizginin hâkim yorumundan farklılaş- tığı noktalardan biri ideal “muasır medeniyet”in niteliği ve oraya nasıl ulaşı- lacacağına ilişkin metot ayrılıklarında ortaya çıkmıştır. Parti için muasır mede- niyet denilen şeyin özünde özel mülkiyet ve hür teşebbüse dayalı kapitalizm yatar. Başlı başına muasır medeniyet olmasa da, kapitalizm olmadan muasır medeniyet de olmaz. Böylece, zenginlik, refah ve adaleti azamileştirdiği var- sayılan piyasa toplumunun/kapitalizmin en iyi örneği olarak düşünülen ABD birçok DP’li için ideal toplumun temel özelliklerini bünyesinde taşır. Partinin ismi seçilirken bile, Amerika örneğinden esinlenilmiş,⁷² Türkiye’nin de bir “küçük Amerika” olacağı iddiaları sıklıkla dile getirilmiştir.⁷³ Tanıl Bora, DP’nin ABD ilgisinin arka planında girişimcilik yanında, ahlâki meziyetleri, dindarlığı, geleneklere bağlılığı öne çıkaran bir toplum olarak ABD algısının önemli olduğunu vurgular.⁷⁴ Bu ülkenin eski Avrupalı emperyal güçlerden farklı olarak, savunduğu ilkeler doğrultusunda güçsüzleri koruyan alicenap bir tavır içinde olduğuna da inanılır.⁷⁵ Keza, ABD toplumunun esnekliği, pragmatizmi, aristokratik geçmişin zayıflığına paralel olarak, liyakatli ve ça- lışkan olanların eski dünyadan farklı olarak en üst tabakaya geçebileceğini savunan kültürü bir başka cazibe kaynağıdır.

71 Koçak, “DP’nin kuruluşundaki yapısı ile iktidara gelmeden az önceki yapısının farklı” olduğunu söylerken haklıdır. Koçak, *İkinci Parti*, s. 28.

72 Bayar, DP ismi seçilirken, “Amerika modeli rol oynamadı değil. Orada da, bir Cumhuriyetçi Parti, bir de Demokrat Parti yok muydu?” demiştir. Metin Tokar, *Tek Partiden Çok Partiye*, s. 82.

73 Celal Bayar, “Biz memleketimizde Amerikalıların ilerleyişleri seyrini takip ederek çalışmaktayız. Öyle ümit ediyoruz ki, 30 sene sonra bu mübarek memleket 50 milyon nüfusu ile küçük bir Ame- rika olacaktır.” *Cumhuriyet*, 21 Ekim 1957.

74 Bkz. Tanıl Bora, “Türkiye’de Siyasal İdeolojilerde ABD/Amerika İmgesi”, *Modern Türkiye’de Si- yasi Düşünce*, cilt 3, *Modernleşme ve Batıcılık*, İletişim, İstanbul, 2002, s. 154-5.

75 William Hale, *The Turkish Foreign Policy, 1774-2000*, Frank Cass, Londra, 2000, s. 120.

1945 sonrasında Batılılaşma sürecinde muasır medeniyetin simgesi olarak görülen ülke de değişmekte, Fransa (ve 1908 sonrasında kısa bir süre Almanya) ideal olmaktan çıkıp, ABD aynı konuma yerleşmektedir. Partinin dış politikasının Amerikanperverlik ekseninde şekillendiğini söylemek herhalde abartılı olmaz. 1950’li yılların ABD hayranlığı sadece DP’lilere özgü değildir.⁷⁶

Esasen bu dönüşüm, muasır medeniyetin ne olduğu ve oraya nasıl ulaşılabileceği konusundaki görüş ve düşüncelerin de farklılaşmasının sembolik bir tezahürüdür. Katı akılcılık, dini değer ve eski geleneklere karşı dışlayıcı tutum, kamu müdahalesine duyulan güven sorgulanmakta, bireysel inisiyatif öne çıkararak, dini-geleneksel değerleri eskisi gibi dışlamayan, toplumsal mühendislik olgusuna aynı düzeyde güvenmeyen farklı bir modernleşme arayışı gayet bölük pörçük ve çok kaba bir biçimde dile getirilmektedir.

Bu anlayış modernist “ilerleme” mitosuna yabancı değildir.⁷⁷ Fakat modernleşme, ilerleme ya da terakki denilince muasır medeniyetin maddi/görünür/somut veçheleri, üretim artışı, elektrik, su, yollar, barajlar, köprüler, zenginleşme, imar ve inşaa faaliyeti anlaşılır. Model olarak ABD’nin cazibesinin bir boyutu da, bu ülkenin yüksek teknoloji ile inşa edilmiş, geniş yollar, gökdelenler gibi baş döndürücü eserlerle dolu olması, “büyük”lüğü vurgulamasıdır. Bu, Kemalist elitin sanat, edebiyat, yaşam tarzı, giyim kuşam, kadın-erkek ilişkileri gibi alanlarda değişime öncelik veren kültürel modernleşme vurgusunu reddetmemekle birlikte ikinci plana iter.⁷⁸ Dini/geleneksel değerlerin ve onun beslediği hayat tarzının modernlikle uyumlu olmayan veçhelerinin tepeden inme metotlarla değiştirilmesi yerine, zaman içinde ve daha ziyade sosyo-ekonomik yapısal değişim kanalıyla dönüştürülmesi beklenir.

Muasır medeniyet, tekniktir, zenginliktir, daha fazla üretim ve daha fazla tüketim ve yoksulluktan kurtulmaktır.⁷⁹ Partinin propaganda broşürleri “buğday tarlalarımızın yanı başında, göklere uzanan fabrika bacaları”ndan bahsederken (1958), seçim afişleri de sürekli bu temaları işlemiştir: “Her Köye Yol” (1957), “Her İşçiye Bir Çatı” (1954), “Az Laf Çok İş”

⁷⁶ Bora, “Türkiye’de Siyasal İdeolojilerde ABD/Amerika İmgesi”, s. 2.

⁷⁷ Bora, “Adnan Menderes”, s. 491.

⁷⁸ Bursa Valisi İhsan Sabri Çağlayangil, tiyatro binası yapmak istediğinde Menderes kendisini arayarak, tiyatrodan vazgeçip yol okul cami gibi şeyler yapmasını önercektir. Çağlayangil ısrar edince Menderes, beş para yardım etmem demiştir. Bina Yapı Kredi Bankası’nın Genel Müdürü Kâzım Taşkent’in desteği ile tamamlanacaktır. Çağlayangil, *Anılarım*, s. 59-60.

⁷⁹ “Merkez sağın en büyük başarısı, modernleşmeyi batılı, yabancı, seçkin, hatta şehirli bir çerçeveden çıkarıp, bir yandan kültürel manada yerleştirilmesi, diğer yandan neredeyse sadece teknoloji kullanımına indirgeyip kolaylaştırmasıdır.” Mert, “Türkiye’de Merkez Sağ Siyaset”, s. 72.

(1957), “Dağlar Yol, Viraneler Bağ Oldu” (1957), “Geri Kalmış Bir Devlet-tik İleri Bir Dünya Milleti Olduk” (1957). Bir başka propaganda broşürün-de ise, “Refah, Emniyet Kalkınma Var, Sefalet, İsrar, İşsizlik Yok”, “Her Köye Su, Her Köye Yol, Her Köye Mektep”, “27 Yılda Olmayı 7 Yılda Olduran” parti gibi sloganlar kullanılmıştır.⁸⁰ *Zafer* gazetesi, “Bugünkü İktisadi Zaferler 30 Ağustos’un Bir Devamıdır” derken bu anlayışı yansıtmaktadır.⁸¹ Bununla uyumlu bir biçimde, askeri/sivil bürokrasi ağırlığına karşı demokrasi ve millet iradesi vurgusu da muasır medeniyetin diğer olmazsa olmazı olarak resmedilir.

Bir noktaya daha dikkat çekelim. Bu eğilim, CHP’nin yaptıklarının tersini yapma refleksi ile şekillenmiş, hiçbir zaman DP’liler tarafından netleştirilmemiştir. Bunun sebeplerinden birisi tam da CHP’ye atfedilen “kitabî” modernleşmeye, soyut ilkeler ışığında var olanı dönüştürmeye çalışmaya karşı olunduğunu vurgulama arzusudur. Kökleri Ahrar, Hürriyet ve İtilaf, Terakkiperver Cumhuriyet ve nihayet Serbest Fırka’ya kadar uzatılması gereken bu damara zaman zaman muhafazakâr modernleşme gibi adlar takılabilmektedir. Ancak, bunun, varolan siyasi/kültürel pratiklere, gerçekte sahip olmadıkları bir tutarlılığı, entelektüel olarak anlamlandırma hedefiyle vermek gibi bir riski de vardır.

Şimdi de DP’li olmanın ne anlama geldiği üzerinde durmalıyız. DP gibi bir kitle partisinin kimliğinden bahsederken dikkatli olmak gerekir. Çünkü farklı grupların partiye atfettikleri kimlik imajı da farklı olacağı gibi, grupların kimlik algıları da zaman içinde değişecektir. Diğer bir deyişle farklı DP tahayyülleri söz konusudur. Üstelik bu tahayyüller, sabit, tutarlı bir karakter de taşımamaktadırlar. Uzun bir zaman içinde oluşan DP’lilik kimliğinin CHP’ye karşıtlık temelinde şekillendiği –ya da bu özelliğin kimliğin en başta gelen özelliği olduğu– belirtilmişti. DP’li kimliğini öteki olarak algılanan CHP’den sosyo-ekonomik çıkarlar farklılaşması temelinde açıklamak gerekli ve fakat eksiktir; siyasi ve kültürel farklılıklar ihmal edilemez. Sosyo-ekonomik ve kültürel nitelikli farklılaşmaların bu iddianın ima ettiği gibi birbirinden kolayca ayrılamayacağını hatırlatarak ne kastedildiğini açıklayalım.

Meseleyi DP eliti ve tabanı açısından ayrı ayrı ele almak daha açıklayıcı olabilir. Taban ile elit arasındaki her siyasi partide görülmesi muhtemel olan fark, sanki DP’de daha büyük gibidir. DP eliti için partinin başta gelen özelliği şimdiye kadar bürokratlar tarafından idare edilen milleti temsil et-

⁸⁰ Nihat Özcan ve Tarık Mengü, *Demokrat Partinin 3. Zaferi*, İstanbul, 1957, s. 10, 11, 12.

⁸¹ *Zafer*, 30 Ağustos 1957.

mesidir. Türkiye'nin sorunlarının kaynağında, halka rağmen idare etmekte ısrar eden tek parti zihniyeti vardır. Batılılaşma adına hareket ettiğini ifade eden bu kesim, milletin sorunlarına, hassasiyetlerine, değerlerine saygı göstermemekte, böylece kontrol dışı keyfi bir idare ortaya çıkmaktadır. Adnan Menderes, “Bütün bozuklukların sebebi memlekette bir vesayet sisteminin, murakabesizliğin mevcudiyetidir” diyecektir.⁸² Denetimsiz idare ne özgür bir ortam yaratabilmekte ne de ekonomik kalkınmayı sağlayabilmektedir. Kalkınma çalışmakla, milletin önünü açarak enerjiyi harekete geçirmekle olur. Halkın rızasına ihtiyaç duymayan bürokratların harekete geçmek için herhangi bir saikleri yoktur. Tersine halkın yoksulluğu/cehaleti bürokratin iktidarına hizmet eder. İstibdat ve yoksulluk tek parti idaresinin alamet-i farikasıdır.

DP iktidara geldiğinde azınlığın değil, çoğunluğun arzularına göre hareket edeceği, milletin taleplerine saygılı olacağı için kalkınma meselesi de çözüm yoluna girecektir. DP, milletle bir ve beraber olarak bu duruma başkaldırıcıyı temsil eden bir harekettir. 1950 seçimlerindeki “Yeter Söz Milletindir” sloganı tam bu eğilimi anlatır. Parti yerlidir, kökleri Türk toplumunun içindedir.⁸³ Yıllardır millette yabancılaşmış bürokratik elit tarafından kendisini ifade etmesine izin verilmeyen Anadolu'nun Necip Fazıl'ın ifadesiyle “öz yurdunda garip, öz vatanında parya” konumuna getirilmiş, asil ve vakur insanların temsilcisidir.⁸⁴ Bir DP afişi, “Köylü Vatandaş DP Seni Kimseye Ezdirmez” der. Bir propaganda broşüründe, CHP'nin bürokrasiyi kayıran ayrımcılığından şikâyet edilir; “memuru vatandaşa vatandaşı memura düşman eden zihniyet” eleştirilir, ölümler için kaput bezinin bulunamadığı, kömür, gazyağı gibi karne ile dağıtılan mallarda partililerin kayırıldığından şikâyet edilerek durumun şimdi değiştiği vurgulanır. CHP'nin jandarma baskısıyla insanları kömür ocaklarında çalışmaya zorladığı, harmandaki mahsule el koyduğu da belirtilir.⁸⁵ DP, halktan beslendiği içindir ki, halkı anlar, dertlerini bilir. Zaten Türk toplumunda sınıfsal ayrımlar netleşmemiştir. Türk milleti de homojen bir kitledir, dolayısıyla parti bu homojen kitlenin bünyesindeki ufak tefek ayrılıkları bütünleştirme potansiyeline sahiptir.

⁸² Menderes, *Menderes Diyor Ki*, cilt 1, 7 Ocak 1946-14 Mayıs 1950, der. Şükrü Esirci, Demokrasi, İstanbul, 1967.

⁸³ “Yerlilik” söylemi ve eleştirisi için, bkz. Nuray Mert, “Merkez Sağdan Yükselen Muhalefet: Yerlilik”, *Merkez Sağın Kısa Tarihi*, İstanbul, Selis, 2007, s. 171-179.

⁸⁴ Ayrıca bkz. Osman Turan, “Vatanda Gurbet”, *Vatanda Gurbet*, Nakışlar, İstanbul, 1980, s. 17-22.

⁸⁵ *Sayın Vatandaş*, Emel, Amasya, 1951, s. 1-2.

DP nin “mağdur” ve “mazlum” kitle⁸⁶ söylemini iktidar mücadelesinde elverişli olacak şekilde dile getirdiğini söylemeye gerek yoktur. Bu çizgi sonraları da Türk sağında bir gelenek olarak en azından belli konularda muktedir olduğunda da devam edecektir. Savaş, yıkım ve yoksullukla özdeşleşen İmparatorluğun dağılma sürecinden neşet eden genel bir çöküş psikolojisi, karamsar ve mağdur mazlumluga teşne bir atmosfer yaratmıştır. Hem İslamcılık hem de Kemalist milliyetçiliğin vurguladığı, Batı tarafından mağdur edilmiş olma hali, popüler düzlemde de yankı bulmuştur. Adalet veya daha iyi düzen arayışının mağdur olma psikolojisi olmadan dile getirilmesi zor olduğundan mağduriyet ve mazlumluk kullanılışı insanları siyasi eyleme iten güçlü güdülerdendir. DP, bu genel mağduriyet/mazlumluk halinin faillerini askeri/sivil bürokrasi ve CHP gibi görünür unsurları olarak resmederek ete kemiğe büründürmüştür. Partinin mağduriyeti dile getirerek, mağdurların bir kısmını palyatif ve uzun dönemde onların zararına olacak bir siyasi projeye eklemlediği görüşünün, mağdurların hakiki çıkarlarının ne olduğunun zaten “iyi” bilindiği görüşü ile anlamlı olacağı da unutulmamalıdır.

Mağduriyet algısı, parti iktidara geldikten sonra da çok az değişerek devam ettirilmiştir. Bu algı daha fazla iktidar istemi ile iktidarı sürdürmenin hem gerekçesi, hem de meşrulaştırıcısı konumundadır. İktidarı kaybetmiş olmasına rağmen, bürokrasiye karşı milletin mücadelesi bitmiş değildir; bürokrasi ve onun siyasi sözcüleri her fırsatta iktidarda bulunan milletin temsilcilerine sekte vurmaya, iktidarı geri almayı denemektedir. Keza, kalkınma birkaç yıl içinde çözülebilecek bir mesele değildir, yılların biriktirilmiş sorunları insanüstü mücadeleler gerektirmektedir. Bu yüzden partililer her daim teyakuzda olmalıdır.

Taban açısından ise, DP’li olmak her şeyden önce “önemsenmek”, “mana kazanmak” anlamına gelmiş gibidir.⁸⁷ Partili bir köylü kadın Samet Ağaoğlu’na, “köyümüz sessiz bir yerd. Gelen yok giden yok. Birdenbire insanlar çoğaldı etrafımızda. Herkes konuşur şöyleşir oldu. Şehirlere karışmak hevesi uyandı içimizde” der.⁸⁸ 1946 seçimleri öncesinde, Çankırı Şabanözü ilçesinde “DP sizin için ne yaptı da onu destekliyorsunuz?” diye soran CHP’li belediye başkanına, bir köylü, “DP henüz hiçbir şey yapmadı, ama

⁸⁶ Mazlum olma hali üzerine bkz. Fethi Açıkel, “Kutsal Mazlumlukun Psikopatolojisi”, *Toplum ve Bilim*, 70, Güz, 1996, s. 153-196.

⁸⁷ Sadece liberal demokrasinin insanoğlunun ekonomik çıkarlar ile hiçbir ilgisi olmayan bir değer olarak “tanınma” ihtiyacını doyurabildiğine ilişkin ilginç bir makale için bkz. Francis Fukuyama, “Capitalism & Democracy: The Missing Link”, *Journal of Democracy*, 3, 3, 1992, s. 106.

⁸⁸ Ağaoğlu, *Demokrat Parti’nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri Bir Soru*, s. 8.

sizleri ayağımıza kadar getirdi. Bu bize yeter” cevabını vermiştir.⁸⁹ Bir sendikacı “İşçiler DP’ye güvenerek işyerlerindeki baskılara kafa tutmaya başladılar. CHP döneminde bakanın kapıcısı bile bakan gibiydi. DP döneminde ise işçinin ve sendikacının Bakanla görüşmesi mümkün oldu. ...DP’liler gönül almasını bilirlerdi, insanca muamele yaparlardı” der.⁹⁰ “Geçmişte insan yerine konulmayanlar DP döneminde insan sayılmanın hazzını yaşadı ve bu nedenle DP’ye bağlandı. DP işçiye birçok hak getirdi. Ama en önemlisi psikolojikti, adam yerine konmaktı” diyen bir işçinin sözü dikkate alınmalıdır.⁹¹ Bir propaganda broşürü, “Kendini bir derebeyi zanneden CHP milletvekilleri bugün dize gelmiş; ve milletin emrinde çalışan birer eleman olduğunu anlamışlardır”⁹² der.

Örnekler çoğaltılabilir. Bürokrasi tarafından ezildiğini, ikinci plana itildiğini, önemsenmediğini düşünen kitle DP’ye yönelmiştir. O dönemde çok kullanılan şapkalı/kasketli ayrımı esasen bu ikiliğin sembolüdür. Şapkalılar, eğitilmiş, şehirli, sistemden en çok faydalananlar oldukları gibi, kendilerine benzemeyen çoğunluktaki diğerlerini hor görenlerdir. Kasketliler, yoksul, köylü-taşralı, küçümsenen ve hatta zaman zaman Ulus ve Kızılay’ın ana cadelerine çıkışları bile engellenmiş olanlardır.

CHP’nin içinden çıkmış olanlarca kurulmuş olsa da DP, kasketlilerin temsilciliğine soyunmuştur. Kendilerine yukarıdan bakmamakta, “adam edilmesi gereken” cahil azınlıklar gibi görmemektedir. Kaymakam, jandarma ve tahsildar baskısı azalmıştır. DP’liler çoğunlukla ocak ve bucak başkanları kanalıyla bürokrasiye yönelik şikâyet ve taleplerini dile getirebilmektedirler. Önce DP’yi desteklemekle birlikte daha sonra Hürriyet Partisi ve CHP’ye yönelen Kürt kökenli Canip Yıldırım’ın gözlemleri anlamlıdır:

“Lice DP il başkanı dedi ki bu yüzbaşısı buradan alın, hemen aldılar. Bu başlı başına bir devrimdir. Ümidini, cesaretini kaybetmiş bir halk hiçbir şey yapacak durumda değil ve olmadığının da farkında. Bir sandığa oy atmakla dünyası değişiyor.”⁹³

⁸⁹ Emin Karakuş, *Bir Gazeteci Gözüyle - İşte Ankara*, Hür, İstanbul, 1977, s. 122. *Time* dergisi, “Türklerin yeni kavuştukları özgürlüklerini kullanma konusundaki heveslerinden ve ülkede yaratılan yeni atmosferden” bahseder. *Time*, “Thanks to Aid & Allah”, 19 Şubat 1951.

⁹⁰ Yıldırım Koç, *Türk-İş Tarihinden Portreler, Eski Sendikacılardan Anılar-Gözlemler 1*, 2. baskı, Türk-İş, Ankara, 1998, s. 81-2.

⁹¹ Koç, *Türk-İş Tarihinden Portreler*, (Salahaddin Erkap, Devlet Su İşleri, Bursa), s. 229.

⁹² *Sayın Vatandaş*, Emel, Amasya, 1951, s. 2.

⁹³ Miroğlu, *Canip Yıldırım*, s. 172.

DP ile, Sünni Müslüman çoğunluğun din ve vicdan hürriyeti üzerindeki –laiklik adına yapılan– baskılar bir ölçüde hafiflemiştir. Ezanı yeniden Arapça dinleyebilmenin, okullarda çocuğuna din eğitimi aldırabilmenin, Kur'an kurslarına çocuklarını yollayabilmenin sıradan insan için ne kadar önemli olduğu açıktır. Özellikle ezanın Türkçe okunmasının çoğunluğu oluşturan kesimlerde ne büyük bir travma yarattığı yeterince anlaşılabilmiş değildir. Burada, kutsala, meşrulaştırılması çok güç bir biçimde müdahale edilmesi, bu yetmezmiş gibi, bu müdahalenin her gün beş kez hatırlatılması söz konusudur. Yasak kaldırılıp yeniden Arapça ezan okunduğunda yaşananlar kolektif bir kendinden geçme olmasa da, bayram havasının yaşandığını işaret eder. Küçük bir Doğu Karadeniz köyünde imamlık yapan Mehmet Kara, ezanın Arapça okunduğu ilk günü hatırlayarak, “kadın erkek herkes camiye doğru koşarak gelmeye başladı, uzak evlerde ise insanlar avluya çıktılar. Bir Bayram havası, bir basu bade’l mevt yaşandı o gün” der.⁹⁴ Ağlayanlar, dua edenler, kurban kesenler, ağlamaktan ezan okuyamayan müezzinler yaşanan coşku halinin en tipik örnekleridir.⁹⁵

Tek partili yıllarda Kemalizm, geriliğin asli sebebi olarak gördüğü batıl İslâm’a karşı açtığını iddia ettiği mücadelenin dini-geleneksel değerlere karşı bir meydan okuma olarak algılanmasının önüne geçemediği gibi, milliyetçi seküler yeni değerler sistemini oturtmakta aynı başarıyı gösterememiştir. Kuru, şekilci, resmi ve “gâvur” adeti olarak algılanan uygulamaların dayatılmaya çalışıldığı görüntüsü sıradan insanı CHP’den uzaklaştıran faktörlerin başında gelmektedir. Köylü ve kasabalı kitlenin önemli bir kesimi, aksanından, giyim kuşamından, dini/geleneksel değerlerinden utanmaması gerektiğini DP iktidarı ile birlikte düşünmeye başlamış gibidir. Belki kitle açısından her iki partinin üst kadroları birbirine benzemektedirler ancak DP’liler hiç değilse, kendilerine daha fazla saygı göstermekte, önemsendiklerini hissettirmektedirler. Madunlar durumlarını düzeltebileceklerinden hiç emin olmasalar da, daha rahat hareket etmeye izin veren yeni fırsatlar ortaya çıkmıştır.

Doğrudur, DP’lilerin yaptıkları gibi, iyi, doğru ve güzel değerlerin kaynağı olarak “sıradan insan” romantizmine düşülmemelidir. Ortada birbirinden çok farklı algı, çıkar ve düşüncelere sahip insanlar söz konusu olduğu gibi, sıradan insanın ne ölçüde romantize edilebileceği ayrı bir konudur. Ne de, sıra-

⁹⁴ Kara, *Kutuz Hocanın Hatıraları*, s. 93.

⁹⁵ Tanıklıklar için, bkz. Armağan, *Türkçe Ezan ve Menderes*, s. 73, 76, 94, 144, 155, 162. Bir köylü, hatta “düşman işgalinden yurdun kurtarılması ne ise, ezanın da orijinal halinin okunması aynı histir” diyecektir. s. 179.

dan insanın DP ile beraber elde ettiği iddia edilen güç abartılmalıdır. Fakat siyasal gücü etkileyebilme, ona yön verebilme duygusunun bir nebze bile olsa varlığını hissettirmesi, bu umudun canlı tutulması çok önemlidir. Immanuel Kant, paternalizmin “hayal edilebilecek en büyük despotizm” olduğundan söz etmişti.⁹⁶ Paternalizm çıplak/kaba şiddetten daha baskıcı ve incitcidir. Hem insanın kendi kaderine ilişkin kararları alma yeteneğini inkâr etmesi ve hem de başkaları tarafından da eşit insan olarak tanınmamayı içerir. Bu yönüyle insanın kendisini insan olarak görmesi ve değer vermesini zorlaştırır.⁹⁷

DP’nin cazibesinin bir diğer nedeni ise, sıradan insanın siyaset yapma hali ile parti arasında kurduğu bağlantı olsa gerektir. Siyaset yapma halinin insanı insan yaptığı/zenginleştirdiği fikri çok eskidir. Hannah Arendt, siyasal toplumun doğal olmayıp üretilmiş olduğu fikrini işlemiş, insanların sadece kendi varlıklarının yeniden üretimi için zorunlu olan materyal ya da biyolojik yeniden üretimle iştilal eden varlıklar olmadığını vurgulamıştır. Bizatihi siyasal eylem (siyasal konuşma ve ikna) ürettiği sonuçlarından bağımsız olarak insanın kendisini özgür ve insan gibi hissetmesini mümkün kılan bir eylemdir. İnsanlar zorunluluklarının dayattığı bir hayat yaşadıklarında eksik kalırlar. Sadece kamusal alandaki faaliyetlerle kişi kamusal bir kişilik kazanmaktadır.⁹⁸ Özgür iradeyle partilerin ocak ya da bucak teşkilatlarına kaydolmak, mitinglere katılmak, oy vermek, ev ve kahvehanelerde siyaset üzerine konuşmak bunların hiç yapılamadığı ya da zoraki yapıldığı dönemlere kıyasla yaşamlarda zenginleşme deneyimi anlamına gelmektedir.

Taban açısından DP’li kimliğinin bir diğer özelliği, partinin gündelik hayatının iyileştirilmesine yaptığı katkıda gizlidir. Partili olmanın bu yönü, belki de birincisinden daha önemlidir. Örneğin, DP Eskişehir İl Örgütü tarafından yayımlanmış 1946 seçim beyannamesi “Köylüye milletin efendisidir demişlerdi. Senelerce hangi köyün semtine uğradılar ve hangi köy evinden çıkan ıztırap ve sefalet feryatlarını dinlediler?” diye sormuştur. Beynamede ne laiklikten ne de vicdan hürriyetinden söz edilmemiş, “şehirliyi köylüyü ayrı tutmayı katiyen uygun bulmuyoruz” denilerek başta köylüler olmak üzere, tüm kesimlerin iktisadi durumunu iyileştirme teması üzerinde durulmuştur.⁹⁹

⁹⁶ Akt. Isiaah Berlin, “The Search For Status”, *The Power of Ideas*, der. Henry Hardy, Chatto & Windus, Londra, 2000, s. 195 (ilk yayımlanma, 1959).

⁹⁷ Berlin, “The Search For Status”, s. 195.

⁹⁸ Hannah Arendt, *The Human Condition* –With an Introduction by Margaret Canovan, The University of Chicago Press, Chicago, 1998 (ilk yayımlanma, 1958).

⁹⁹ Demokrat Parti, *Demokrat Parti Eskişehir, Demokrat Partinin Seçim Beyannamesi-1946*, Ses-Işık Matbaası, Eskişehir, 1946.

DP sorunları çözme yönünde adım atmış, çözemediği zamanlarda bile umudu canlı tutabilmiştir. CHP hükümetleri, dış borçlanmaya, ekonomik yardıma, soğuk bakmaktadırlar.¹⁰⁰ Özellikle Atatürk sonrasında iktisadi meselelerde “memur zihniyeti” de diyebileceğimiz içe kapanmacı, kendi kendine yeterli olmayı vurgulayan bir yaklaşım etkili olmuştur. Memur, küçük, düzenli, riskten uzak ancak sürekliliği olan gelire sahip insandır. Anton Çehov’un “Mahfaza İçindeki Adam” adlı hikâyesindeki Belikov portresi bu tip örnekler. Belikov sahip olduklarını –ki pek azdır– korumak için her daim tedbirlidir. Galoş giyer, şemsiyesini yanından ayırmaz, kalın paltosunu hiç çıkarmaz. Kendisini bir kabuk ile koruma telaşındadır. Yeni olan her şeyden, öngörülmemiş bir kötülük doğacağı endişesiyle, rahatsızlık duyar. Resmen açıkça izin verilmeyen her şeyin yasak olduğunu düşünme eğilimindedir ve en çok yasaklar ve kısıtlamalarla rahat eder. Kendine ve etrafına karşı güvensiz ve şüphecidir.¹⁰¹ Riske girerek gelirleri artırmak yerine harcamaları kısarak yaşamak tercih eder.¹⁰²

CHP enflasyon korkusu ve denk bütçe özlemi ile genişleyici para politikalarına yönelmekten olabildiğince kaçınmıştır. Keza, ekonomik/askeri yardım ve borçlanma hakkındaki kaygılar yüzünden çok sınırlı kalmış olan kamusal kaynakları, sanayi ve demiryolu yatırımlarına tahsis etmeyi uygun bulmuşlardır.¹⁰³ Bunlar ancak uzun dönemde faydaları görülebilecek yatırımlardı ve kısa dönemde canlanma sağlayabilecek ekonomik önlemler ikinci plana itilmişti. İşte DP ile birlikte –Bayar ve Menderes’in devlet memuru olmadıklarını, girişimci sayılabileceklerini, unutmayalım– bürokratik ataletin yerini, risk almaktan korkmayan, derme çatma da olsa bir şeyler yapmak isteyen enerjik insanlar almıştır. Köylü para ile haşır neşir olmaya başlamış, kapalı/durağan köy ekonomisinin sınırları sarsılmış, tüketim alışkanlıklarında değişimler gözlenirken, şehirlerin yeni zenginleşme ve daha iyi yaşam fırsatları sunan gidilebilir yerler olarak algılanması süreci ivme kazanmıştır. Parti, gündelik hayatı ilgilendiren somut meselelerle boğuşmakta, çözümler önerebil-

¹⁰⁰ İnönü, Lozan Antlaşması’ndan memnun olmadığı için kendisine “harap bir memleket alıyorsunuz. Bu memleketi imar etmeyecek misiniz? Bunu neyle nasıl yapacaksınız? Geleceksiniz diz çökeceksiniz, para isteyeceksiniz, reddettiklerinizin hepsini cebimden çıkarıp size göstereceğim” diyor Lord Curzon’un sözlerini unutmadığını ifade etmiştir. Nazmi Kal, *İsmet İnönü-Televizyona Anlattıklarım*, Bilgi, Ankara, 1993, s. 111-112, 115.

¹⁰¹ Anton Çehov, “Mahfaza İçindeki Adam”, *Hikâyeler*, çev. Nuri Yıldırım, İstanbul, Cem, 1995, s. 98-117.

¹⁰² CHP 1950 Seçim Beyannamesi, devlet masraflarını asgariye indirmekten, tasarruf tedbirlerini artırmaktan söz edecek ve “milli gelir kaynaklarının gelişmesiyle ahenkli olarak, memleket ihtiyaçlarının tertipli bir sıra dahilinde karşılanması” gereğinden söz edecektir. *Ulus*, 28 Nisan 1950.

¹⁰³ Kal, *İsmet İnönü - Televizyona Anlattıklarım*, s. 113.

mektedir. Çoğu zaman kaynaklar verimli kullanılamamaktadır, israf ve yolsuzluklar olabilmektedir, verilen sözler yerine getirilememekte, ülke sıkıntılarını uzun döneme ötelemektedir. Nüfusun önemli bir çoğunluğu için refah artışı da beklentileri karşılayacak seviyeden uzaktır. Fakat bütün bunların varlığına rağmen eski günler özlenmemektedir zira yapılabildiği kadar yapılan maliyet hesaplarında yeni yaklaşım üstün görünmektedir.

Son olarak DP'yi "popülist" bir parti olarak nitelendirmenin ne ölçüde doğru olduğunu tartışmamız gerekmektedir. DP, halk adına hareket ettiğini ifade eden militan laiklik ve devletçiliğe dayalı "dışlayıcı" tek parti popülizmi yerine, laikliği ikinci plana itip, özel teşebbüsü öne çıkaran ve halkın taleplerini dikkate alan "kapsayıcı" bir popülist siyasal hareket olarak resmedilmiştir.¹⁰⁴ Popülizm kavramı çok çeşitli siyasal hareketleri nitelendirmek için kullanılmıştır. Öyle ki, kavramın anlamlı olmaktan uzaklaştığından bile söz edilmiştir. Popülizm özellikle Avrupa geleneğinde sorumsuz ve demagogik liderlik, ırkçılık, faşizm ve kitlenin irrasyonel hedefler doğrultusunda manipülasyonu gibi olumsuz çağrışımlar taşır.¹⁰⁵

Popülizm eğer, iktisadi kararlar alınırken kısa dönemli parti çıkarlarını öne çıkarma eğilimi olarak anlaşılırsa, DP'nin popülist niteliği su götürmez. Menderes, "buğdayı on beş kuruşa almak mümkündü, ama biz otuz kuruştan gözümüzü kırpmadan almaya devam ediyoruz, devam edeceğiz de..." derken bu yaklaşımın veciz bir örneğini sunar.¹⁰⁶ Fakat popülizmin tek ya da en önemli kullanım şekli bu değildir. Ayrıca, sadece bu ölçüt kullanıldığında demokrasilerde popülist özellikler taşımayan bir siyasi parti bulabilmek zor olacaktır.

Popülizmin sağ ya da sol farklı siyasal hareketler tarafından kullanılacak bir siyaset yapma tarzı ya da siyasal strateji olarak görülmesi gerektiği şeklindeki yaklaşımı anlamlı buluyoruz.¹⁰⁷ Popülist hareketlerde lider, organize olmamış kitle ile, karizmatik temelli direkt, kurumsallaşmadan uzak

¹⁰⁴ İlkey Sunar, "Populism and Patronage: The Demokrat Party and Its Legacy in Turkey", *State, Society and Democracy in Turkey*, İstanbul, Bahçeşehir University Publications, s. 124-125 (ilk yayımlanma 1990). Çağlar Keyder, DP dönemini "Popülizm ve Demokrasi" başlığı altında tartışır ve benzer temalar üzerinde durur. Çağlar Keyder, *State and Class in Turkey*, Londra, Verso, 1987, s. 117-140. Ayrıca bkz. Reşat Kasaba, "Populism and Democracy in Turkey, 1946-1961", *Rules and Rights in Middle East, Democracy, Law and Society*, der. Ellis Goldberg, Reşat Kasaba, Joel Migdal, University of Washington Press, Seattle, 1993, s. 43-68.

¹⁰⁵ Margaret Canovan, *The People, Polity*, Cambridge, 2005, s. 75.

¹⁰⁶ Akt. Feridun Cemil Özcan, "Demokratik ve Süratli Kalkınma", *Demokrasi Platformu*, 5, 18, 2009, s. 171.

¹⁰⁷ Kurt Weyland, "Clarifying A Contested Concept: Populism in the Study of Latin American Politics", *Comparative Politics*, 34, 1, 2001, s. 11, 13, 14.

ilişkiler kurarak iktidara gelmeyi ya da iktidar alternatifi olmayı dener. Popülist retorikte, kurulu düzene karşıtlık teması kuvvetlidir. Organize olmuş azınlık (kötü) iynin doğrunun kaynağı olması gereken mağdur/mazlum çoğunluktaki halkı/milleti ezmektedir. Klasik/kurumsallaşmış siyaset yapma biçimlerinin yetersiz kaldığı teması ile radikal çözümler sunma iddiası popülist siyasetin belli başlı temaları arasındadır.

Popülist temalara başvurmasına rağmen DP'ye popülist diyebilmek kolay değildir.¹⁰⁸ Azınlıkta kalan elit ile çoğunlukta olan halk zıtlığı söylemine dayalı politikanın izleri DP'de de görülür. Homojen, uyumlu, yekpare, sınıfsız bir bütün olarak tasavvur edilen “millet” ve millete ait olduğu varsayılan iradenin yüceltilmesi partinin alamet-i farikalarından biridir. Bürokratik zümreye karşıtlık teması da, parti ideolojisinin temellerindendir. Partinin başarısı, “farklı gruplardan oluşmasına rağmen, ortak özellikleri ve sıkıntıları olan toplumu popüler bir ittifak içinde toparlayıp bürokratik merkeze karşı seferber etmesinde yatar.”¹⁰⁹ Lakin DP sadece protesto ya da karşıtlık teması üzerinde yükselmez. Parti, kısmi bir tutarlılığı olan toplumsal düzen tahayyülüne sahip olduğu gibi, çoğu popülist harekette görülen hayal mahsulü, gerçeklikten kopuk çözüm önerilerine dayalı bir siyaset de önermez. Nelere hangi sebeplerle muhalif olduğunu belli bir iç tutarlılık ile kısmen kapsamlı bir biçimde sunabilmiştir.

DP, amacı sırf protesto etmekten ibaret olmayan bir iktidar hareketidir. Olabildiğince geniş toplum kesimlerine hitap etmeye çalışır. Bu, belli bir çıkar uzlaştırmacılığı ile esnekliği zaruri kılar. İktidar olmanın yerleşik güç odaklarıyla uzlaşma anlamına geldiğini bilir ve bunu kabul eder. DP'nin “bürokratik zümre” karşıtlığı, basitçe bürokratik olan her şeye karşıtlık anlamına gelmez, daha çok bürokrasinin kontrolsüz kalarak, sıradan insanı/milleti ezen bir güç haline gelmesine karşı duyulan bir tepki dile getirilir. Parti için devlet ve korporatist/milliyetçi toplumsal düzenin korunması hayati bir öneme sahiptir. DP, azınlıkta kalan bir zümrenin devleti kontrol ettiğinden şikâyet ederken, bir bütün olarak aşkın/paternalist devlet düşüncesini sorgulayacak kadar ileri gitmez. Sorgulanan devletin “yanlış” ellerde olmasıdır.

Popülist hareketlerin özelliklerinden biri olan kitle mobilizasyonuna sıcak bakılmaz. Siyasi otoritenin meşruiyet kaynağı olan kitle gücünü seçimlerde göstermelidir. Milletın kolektif aklı, sağduyusu, seçimler yoluyla ortaya

¹⁰⁸ Bu konuda bkz. Tanel Demirel, *Adalet Partisi - İdeoloji ve Politika*, İletişim, İstanbul, 2004, s. 126-130.

¹⁰⁹ İlkay Sunar, “Demokrat Parti ve Popülizm”, s. 2076-2086.

çıkarmak, kitle ve kalabalıklar söz konusu olduğunda sağduyu ve kolektif aklın yerini demagoji ve kalabalık psikolojisinin yarattığı akıldışı eğilimler alabilir.

İkincisi, liderlik çok önemli olmasına rağmen, DP kurumsallaşma doğrultusunda mesafe almış bir siyasal harekettir. Popülist hareketler genellikle karizmatik liderlikle özdeşleştirilir. Lider ile takipçileri (kitle) arasında özel (direct, unmediated, uninstitutionalized) bir ilişki olduğu varsayılır. Çoğu zaman lider sahneden çekilince zayıflar ya da yok olurlar. Can yakıcı bir mesele etrafında ortaya çıktıktan sonra, eski gücünü yitirerek etkisizleşmek popülist hareketlerin özelliklerindendir. Başarı geldiğinde ise, hareket kurumsallaşma eğilimi içine girer ve popülist özellikler ikinci plana itilir.¹¹⁰ Popülist siyaset rutin, gündelik siyaset değildir. Genellikle siyasetle ilgilenmeyen kesimleri de siyasal arenaya çekebilecek bir cazibe ve coşku havası yaratırlar.¹¹¹

DP, geniş toplumsal kesimlerin hassasiyet ve taleplerine tercüman olabilmüş, mahalli bazda örgütlenebilmiş, kitle nezdinde –liderlerden bağımsız– siyasi tasavvuru simgeleyen bir oluşum olarak kuvvetli bir aidiyet duygusu yaratabilmiştir. Partinin kurumsal varlığı sekteye uğratıldığında, gelenegi temsil etme iddiasıyla ortaya çıkan diğer siyasal partiler bu temel gelenek üzerinde ideoloji ve kimliklerini değişen koşullara uydurarak yeniden örgütleyebilmişlerdir. Türk siyasetinde bir Menderesçilik ya da Bayarcılık olmamıştır. Bu iki ismi de aşan bir kurumsallaşma ve karizmatik lider (ler) takipçiliğinden ibaret olmayan bir ideoloji ve iyi toplum tasavvuru söz konusudur.¹¹²

Demokrasilerde halkın taleplerine yönelmek ve onun desteğini alabilmek için, uygun söylemler geliştirme eğilimi (popülist unsur) şu ya da bu şekilde var olacaktır.¹¹³ Millet/halk/sıradan vurgusunu, partinin popülist olduğunun delili gibi sunmak tartışma götürür. 1945 sonrası demokratikleşme sürecinin, hakiki bir demokratikleşme olmadığının altını çizmek için çok partili hayata geçiş olarak ifade edildiğinden bahsedilmiştir. DP'nin “popülist” bir parti olarak resmedilmesi de, bu eğilimin yansımalarından biri gibi görünmektedir. İdealize edilmiş bir demokrasi anlayışı, siyasal hayatın karmaşasını, demokrasinin farklı siyasi çıkarların, çoğu zaman oyunun kurallarını da zorlayarak, devlete tasarruf yoluyla diğerine kabul ettirmeyi amaçlayan bir çatışma rejimi olduğunu göz ardı eder. Demokrasi, dini, geleneksel ya da ma-

¹¹⁰ Weyland, “Clarifying a Contested Concept: Populism in the Study of Latin American Politics”, s. 14.

¹¹¹ Margaret Canovan, “Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy”, *Political Studies*, 1999, XLVII, s. 6 (2-16).

¹¹² Bu meyanda Türkiye’de tam anlamıyla popülist bir siyasi hareket olarak Genç Parti örneği verilebilir. Bkz. H. Bahadır Türk, *Şirket ve Parti - Genç Parti ve ‘Yeni Siyaset’*, İletişim, İstanbul, 2008.

¹¹³ Canovan, “Trust the People”, s. 10.

halli bağlardan kısmen özerk bir biçimde hareket edebilen bilgili insanların müzakeresi ve karar alma süreçlerine –olabildiğince aktif bir biçimde– katılımları olarak anlaşılır. Kriter bu olunca, eksiklikler göze çarpar ve demokrasi denildiğinde belirtilen şeyin gerçek demokrasi olmadığını ifade eden sıfatlar getirilir. Popülizm de bu sıfatlardan birisidir. Delegasyoncu, seçim demokrasisi, cici demokrasi, liberal demokrasi, minimal demokrasi, elitist demokrasi diğer pejoratif sıfatlardandır. Popülizmin sınıf ayrımlarının netleşmediği, geleneksel/geçiş/köylü toplumlarında daha çok görülen bir anomali olduğu zımni varsayımı da aynı eğilimin bir başka örneğidir. Sınıf farklılıkları belirmeyince homojen/bütünleşmiş halk vurgusunun daha kolay yankı bulabildiğine inanılır.¹¹⁴ Bu kavramlaştırmanın arka planında gelişmiş/modern denilen toplumlarda siyasetin kurumsallaşmış ve sınıf temelli olduğu, eğitilmiş bireylerin halk dalkavukluğu ve demagojiden çok daha az etkilendikleri anlayışı yatar.

Marksist eğilimli yazarlarda ise, popülizm, alt tabakanın siyasal katılım kanallarıyla sisteme eklenmesine ve böylece radikalizmin törpülenmesi ile beraber sosyalist sınıf bilincinin körelmesine –bu kapitalist sistemin ömrünü uzatmak demektir– yol açtığı için yine olumsuz bir olgu olarak değerlendirilir.¹¹⁵ Varolanı hangi kritere göre değerlendireceğimiz meselesinde uzlaşmaya varmak güçtür ancak en azından hangi kriterlerin kullanıldığı açıkça belirtilirse, yazarların da kendi kıstasları ve buna uygun yaptıkları değerlendirmeleri sorgulamalarının da önü açılabilir.

İKTİDARIN İLK YILLARI

DP iktidara hazır, diğer bir deyişle, hangi politikaları takip edeceğini makul ölçülerde netleştirebilmiş bir parti değildi. 1950 seçimleri öncesinde seçime birkaç gün kala beyanname yayınlanmış, orada da, genelgeçer ifadeler yer verilmişti.¹¹⁶ 1954 ve 1957 seçimlerinde ise beyanname bile yayımlanmayacaktır. Sorunların kaynağında tek parti istibdadının, hürriyet eksikliğinin

¹¹⁴ Sunar, “Demokrat Parti’nin iktidara gelmesini sağlayan tepki birikimi sınıfsal farklılaşmadan kaynaklanmamıştır. Tam aksine sınıfsal farklılaşmaların gelişmemiş olması Demokrat Parti’yi popülizme zorlamıştır” der. Sunar, “Demokrat Parti ve Popülizm”, s. 2081.

¹¹⁵ Korkut Boratav, “parlamentar bir sistemin varlığı sayesinde emekçi sınıfların, özellikle kendi ekonomik çıkarlarını ilgilendiren konularda siyasi karar alma süreçlerini *etkileyebilecekleri*; ancak siyasi iktidara bir *alternatif* veya *ortak* olabilecek biçim ve düzeyde örgütlenemedikleri bir durum, bizim bu yazıdaki anlayışımızla popülizmin genel siyasi çerçevesini oluşturur” der. Korkut Boratav, “Türkiye’de Popülizm: 1962-1976 Dönemi Üzerine Notlar”, *İktisat ve Siyaset Üzerine Aykırı Yazılar*, BDS, İstanbul, 1989, s. 9.

¹¹⁶ Bkz. Toker, *DP’nin Altın Yılları, 1950-1954*, s. 20.

yattığı temasını işleyen parti ayrıntılı politikalar geliştirme gereğini hissetmemişti. Zaten, parti tabanının –ya da kamuoyunun– da böyle bir talebi de olmamıştı. Okur yazarlık oranının % 20’lerde dolaştığı bir toplumdans bahsediyoruz. Nispeten ayrıntılı bir program ya da seçim bildirgesinin okunabileceği, okunsa bile anlaşılabilceği çok şüpheliydi. Seçmen açısından, önerilen politikalar demeti değil, iktidara soyunan kişilerin özellikleri öne çıkarmaktaydı.

CHP ve seçime giren diğer partiler de, DP’den farklı değillerdi. Türkiye’de kamusal hayatta bilimsel denilebilecek metotlarla toplanmış bilgilerin makul ölçüde değerlendirilmesiyle oluşturulacak politikalar demetine uygun olarak siyaset planlama geleneğinin hiç de kuvvetli olmadığı, kararların daha çok günü kurtarmak hedefi ile el yordamıyla alındığı düşünülürse, DP’nin eylemleri doğru çerçeveye yerleştirilmiş olur. Bu tutumun siyasi sosyal meselelerin iyi, dürüst, çalışkan idarecilerin iktidara gelmesiyle çözülebileceği düşüncesinin kabul gördüğü bir anlayışın varlığından beslendiği de açıktır.¹¹⁷

İktidara gelmek ve iktidarı korumak siyasi faaliyetin temelidir. İktidar uğruna yapılan faaliyetlerin, olabildiğince fazla sayıda insana faydalı olması ya da minimum zarar vermesi, siyasal mücadeleyi verenlerin düzeyi ile yakından bağlantılıdır. Osmanlı’da siyasetin önemli bir boyutunun rakipleri dedi kodu, iftira ya da karalama yoluyla ekarte etmek olduğunu belirtmiştik. Demokratikleşmeyle beraber, siyaset yaparken, siyasal özneler ve bir bütün olarak siyasal birimin ihtiyaçlarını da dikkate alma ve cevaplar geliştirme anlamında siyasal rasyonalitede bir artış olduğu söylenebilir. Fakat, oy almak için hitap edilen kitlenin özelliklerine paralel olarak, siyasette demagojinin öne çıktığını belirtmeliyiz. DP’liler, İnönü’nün asker kaçağı olduğu, Nihat Erim’in Kur’an-ı Kerim’i çiğnediği,¹¹⁸ Kasım Gülek’in –Kolej mezuniyet töreninde çektiirdiği fotoğrafı işaret edilerek– papaz olduğu, CHP iktidara gelirse, göçmenleri yurtdışına çıkaracağı¹¹⁹ gibi şayialarla siyaset yapmaktan hiç geri kalmamışlardır.

DP hükümetini bekleyen ilk mesele askeri/sivil bürokrasi ile bir uyum yakalanıp yakalanmayacağı idi. Devletin çıkarlarının ne olduğunu en iyi bilen ve bunların gerçek koruyucusu olduklarını iddia ederek güç ve ayrıcalık-

¹¹⁷ Bu yapılanma, işlerin kolayca düzelebileceği umudunu beslediği için bir bütün olarak siyasal sistemin meşruiyetine hizmet etmekteydi.

¹¹⁸ Nihat Erim, *Günlükler-1925-1979*, haz. Ahmet Demirel, cilt II, KYK, İstanbul, 2005, s. 637 (2 Ekim 1957).

¹¹⁹ İnönü, *Akis* dergisinde kendi elyazısı ile bu söylentileri yalanlayan bir mektubu yayınlacaktır. *Akis*, 6 Nisan 1960.

larını muhafaza etme, kontrol ve denetim dışı kalma talebini dile getiren bürokrasi DP hükümetini ne ölçüde kabul edebilecekti? Bürokratik yapılanma ne kadar kurumsallaşmış, ne kadar özerklik kazanabilmişse, seçilmiş hükümetlerin otoritesini kabul edebilmesi de o kadar zorlaşır. Tek partili yıllarda, parti görevleri ile bürokratik görevlerin birleşmesi, bürokratların aynı zamanda parti görevlisi olmaları, bazı bürokratlarda DP'ye karşı tepki doğurmuştu. Valiler, kaymakamlar ve jandarmanın önemli bir kesimi CHP'nin yanında yer almış, DP'ye sekte vurabilmek için her türlü yolu denemişlerdi.

DP, iktidarın ilk yıllarında askeri/sivil bürokrasiye karşı dolaysız bir meydan okuma çabası içinde olmamıştır. Takip edilen politikalar kapsamlı bir planın parçası olmayıp bölük pörçüktür ve tepki geldiğinde hükümet kolayca geri adım atabilmektedir. 1954 sonrasında ise, bürokrasi meselesi ile meşgul olma kararlılığı artmış lakin bu zor/netameli işin nasıl yapılacağına ilişkin tutarlı bir politika geliştirilememiştir. Bu hassas bir ameliyedir çünkü bürokrasiyi olabildiğince az rahatsız etmeye çalışmak, güçsüzlük belirtisi olarak yorumlanabilir, ayrıca siyasi iktidarın kendi politikalarını uygulamasını da zorlaştırır. Bürokrasinin üzerine gidildiğinde ise, bürokrasi siyasi iktidara sekte vura- bileceği gibi, demokrasi dışı arayışlara da yönelebilir. DP'nin yapmaya çalıştığı ya partiye sadakat temelinde parti bürokrasisi kurmak ya da normları zorlayarak bürokrasiyi baskı altına almak/devre dışı bırakmaya çalışmaktır.

Hükümetin ilk icraatlarından biri olan yüksek komuta kademesinin değiştirilmesi cesur bir adımdır. Kendilerine gelen bir ihbar –ihbar yüksek komuta heyetinin DP karşıtı bir hareket planladıklarını söylüyordu– üzerine harekete geçen hükümet tasfiye işlemine girişmiştir. Genelkurmay Başkanı, Kuvvet Komutanları, Genelkurmay İkinci Başkanı, Birinci, İkinci ve Üçüncü Ordu komutanları değiştirilmiş, birçok üst düzeyli komutan (ve takip eden aylarda albaylar) emekliye sevk edilmiştir.¹²⁰ Orduyu tanımayan hükümetin bu eylemini büyük tasfiye planının bir parçası olarak görmek zordur. Ortada böyle bir plan olsaydı, seçim gecesi İnönü'ye ulaşmaya çalışan I. Ordu Komutanı Orgeneral Kurtcebe Noyan Kara Kuvvetleri Komutanlığına atanmazdı. Yine de bu düzeyde bir tasfiyenin büyük bir tepki çekmeden yapılabilmesi, ordu içindeki hizi-pleşmenin düzeyi ile birlikte bazı subaylardaki DP sempatisini de göstermekteydi.

Bu tasfiye, demokratik gelenekleri yerleştirebilecek düzenlemelerin ilk adımı olmaktan ziyade, prestijini kaybetmiş bir komuta kademesinin, daha iyiyi getireceğine inanılan bir hükümet tarafından değiştirilmesi olarak algı-

¹²⁰ Ayrıntılar için bkz. Ümit Özdağ, *Menderes Döneminde Ordu-Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali*, Boyut, İstanbul, 1997, s. 23-27.

lanmış ve o nedenle de kolaylıkla yapılabilmiştir. Hükümetin diğer reform çabaları direnişle karşılanmıştır. Örneğin Milli Savunma Bakanı Seyfi Kurtbek'in reform projesi ordudan gelen tepkiler üzerine rafa kaldırılmıştır. Bir diğer Savunma Bakanı Refik Şevket İnce döneminde, askeri yargı ile adli yargıyı birleştirmeye yönelik çabalar da durdurulmuştur.¹²¹ Hükümetin reform konusunda direnişle karşılaştığında geri adım atması, askerlerin güvenini kazanması sonucunu doğurmamıştır.

Bürokratik özerkliği yüksek orduların demokratik rejimle yaşamayı öğrenmeleri kolay değildir. Subaylara, subayları olabildiğince az rahatsız ederek siyasi otoriteye tabi olduklarını hatırlatmak ödül ve cezalandırma mekanizmalarının büyük bir ustalıklarla kullanılmasını gerekli kılar. Ordu söz konusu olduğunda DP'nin temel kaygısının TSK içinde demokratik tutum değer ve davranışların yerleşmesinden ziyade, ordunun DP'nin yapmak istediklerine muhalefet etmemesi olduğunu söylemek herhalde abartma olmaz.

Ordunun bürokrasinin diğer organlarından farklı olmadığı varsayımı DP'lileri bu zor görevden kaçınmak için kullandıkları temel iddia haline gelmiş gibidir. DP orduyu tanımamakta, tanımak için de özel bir çaba göstermemektedir.¹²² Komuta kademesinin desteği yeterlidir. Parti bu grubun desteğini almaya yönelmeli ya da kendisini destekleyenleri komuta makamlarına getirmelidir. Bu yapıldığı gibi, üst düzey emekli askerleri DP listelerine alarak milletvekili yapma eğilimi de kuvvetlidir.¹²³ Hükümet hiyerarşi dışı darbe geleneğinin varlığına rağmen alt tabakalarla ilgilenmemiştir.

Yine de, hükümetin ilk yıllarda büyük hatalar yaptığını söylemek haksızlık olur. Parti ordusu yaratmak gibi bir amaç söz konusu olmadığı gibi, askerlere yönelik bilinçli bir “değersizleştirme” çabası da söz konusu değildir. 1954 sonrasında da, bu temel politika değişmeyecektir. Hükümetin genel yıpranması ve bu hassas konuda gösterilen özenin giderek azalması, diğer başka faktörler de devreye girdiğinde, ordunun etkili büyük bir kesimini DP hükümetine karşı hale getirecektir.

Bürokrasinin sivil kanadına yönelik olarak da benzeri uygulamaları görmekteyiz. İktidara alışma devresinde, hükümet, gerek yargı organı gerekse sivil bürokrasiyi değiştirme yönünde tabandan gelen talepleri –bir ölçüde– kontrol etmeye gayret göstermiştir. DP meclis grubunda memurlara yönelik

¹²¹ Karakuş, *İşte Ankara*, s. 172, 174.

¹²² Mesela 14 Mayıs gecesi CHP'lilere seçimleri iptal edebileceklerini söyleyen 1. Ordu Komutanı Orgeneral Kurtcebe Noyan Kara Kuvvetleri Komutanlığına atanmıştır.

¹²³ Emekli Orgeneral Fahrettin Altay, Genelkurmay eski Başkanı Orgeneral Nuri Yamut, Orgeneral İsmail Hakkı Tunaboğlu DP'ye katılan en tanınmış askerlerdendir.

eleştirileri cevaplayan ve geniş ölçekli bir tasfiyeye “memur meselesi diye bir mesele yok” diyerek karşı çıkan Menderes, “memurlar azim ve feragatle çalışmaktadırlar, kendilerine huzurunuzda teşekkür ederim. ...memur zümresi muhalefet yıllarından beri DP’ye yardım etmektedir” diyecektir.¹²⁴

Hükümetin iktidara gelir gelmez, bürokrasiyi hallaç pamuğu gibi atma-ya başladığı iddiası doğru olmadığı gibi, bürokrasi üzerinde mutlak bir kontrol kurulduğu iddiası da doğru değildir.¹²⁵ Mesela 1946-50 döneminde Bursa Valisi olan ve DP’lilerin çok şikâyet ettiği Haşim İşcan, İmar İskân Genel Müdürlüğü’ne atanmış ve uzun süre aynı görevde kalmıştır.¹²⁶ 1950 seçimleri öncesinde İnönü’ye “İşte Paşam İstanbul” diye hitap eden Fahrettin Kerim Gökay, görevine devam etmiştir. Hükümet üyelerinin telefonları, kanunsuz olarak, 1959 yılında bile PTT tarafından dinlenilebilmiş ve dinlenme tutanakları Yassıada’ya gönderilmiştir.¹²⁷ Isparta ve Afyon valilerinin şehirlerinde bulunduğu müddetçe Said-i Nursi’yi ziyaret eden milletvekillerini İçişleri Bakanlığına bildirdikleri hakkında raporlar mevcuttur.¹²⁸ Anti-masonik söyleme rağmen, Hür ve Kabul Edilmiş Masonlar büyük locasının Üstad-ı Azam’ı Ahmet Salih Korur, uzun yıllar başbakanlık müsteşarlığı yaptığı gibi, MİT müsteşarlığı da yapmıştır. Bir diğer MİT müsteşarı Celal Tefvik Karasapan da masonudur.

Hükümetin ılımlı tavrını eleştiren parti delegeleri 1951 yılında toplanan DP üçüncü büyük kongresinde “Demokrasi mücadelesinde cephe alanları hükümet kadrolarından tasfiye için kanun teklifi yapılması” kararını bile almışlardır.¹²⁹ Milletvekili Nazım Öner, Menderes’e mektup yazarak, “eski memurlar tasfiyeye tabi tutulmadıkça köklü bir değişiklik olmayacaktır” diyecektir.¹³⁰ Grup toplantılarında da memurlardan şikâyet edilmesi olağan bir hal almıştır.¹³¹

¹²⁴ *Cumhuriyet*, 24 Kasım 1954.

¹²⁵ İnönü “ordudan tapu memuruna kadar bütün devlet teşkilatında memurlar yataklarını bağlamışlar, kimin bir iftirasıyla ne muamele göreceklerini beklemektedirler” diyecektir. 28 Ağustos 1950, Radyo Konuşması, Sabahat Erdemir, *Muhalefette İsmet İnönü*, 1950-6, cilt 1, Sıralar, İstanbul, 1956, s. 19. Kasım Gülek ise, “devlet makinası DP tahakkümü altında” demiştir. *Ulus*, 25 Haziran 1951.

¹²⁶ Bozdağ, *Darağacında Bir Başbakan*, s. 263-268. Bozdağ’a göre İşcan en yüksek derecede masondu.

¹²⁷ Yassıada duruşmaları esnasında 9 nolu Soruşturma Kurulu Başkanlığı’na gönderilen 15 Aralık 1960 tarihli PTT Ankara Telefon İşletme Müdürlüğü imzalı bir belge, “Demokrat Parti’nin iktidara gelmesinden bir müddet sonra Cumhurbaşkanı, Başbakan ve Bakanların konuşmaları grup şef ve yardımcıları tarafından temin edilmiştir” demektedir. Şen, *Yassıada’nın Karakutusu*, s. 53.

¹²⁸ Şen, *Yassıada’nın Karakutusu*, s. 138-140.

¹²⁹ *Cumhuriyet*, 20 Ekim 1951.

¹³⁰ *Cumhuriyet*, 24 Ağustos 1950.

¹³¹ *Cumhuriyet*, 17 Kasım 1954.

Kapsamlı bir tasfiye ve yeniden yapılanma operasyonundan ziyade, küçük bürokrat/memurlar ile mahalli yöneticiler arasında, bürokrasinin şahsında devlete yönelik tepki birikiminin açığa çıktığı çekişmeler söz konusudur. *Ulus* gazetesinde yer alan haberlere bakıldığında bu durum görülür. Bözüyük DP ilçe başkanı olduğunu söyleyen biri, bilet kontrol memuruna “seni meslekten attırır, formanı söktürürüm” demiştir.¹³² Ezine’de DP’lilerce teriplenen bir eğlence programında davetli savcı ve kaymakamların locada oturmamaları istenmiştir.¹³³ Bir DP milletvekili, seçmenine gönderdiği telgrafta, “Maden servisini perişan ederek, işinizi istediğiniz gibi yollattım” diyecektir.¹³⁴ DP’li Sapanca/Yenimahalle muhtarının Jandarma Merkez Komutanı’na makamında yumrukla tecavüz ettiği iddia edilmiştir.¹³⁵ Çanakkale Çan ilçesinde, DP’liler CHP’li başkana kahve ısmarlamak ve Arapça tedrisata müsaade etmemekle suçladıkları ilçe kaymakamını şikâyet etmişlerdir.¹³⁶

Forum dergisine gönderilen, “Memurlar ve Demokrat Parti” başlığını taşıyan “F. E. (İzmir)” rumuzlu bir okuyucu mektubu, hükümet ile bürokrasi arasındaki temel sorunları başarıyla özetler. Mektubu yazdıran motif, Maraş kongresinde bir delegenin memurları kastederek, “17 maaş değil 170 maaş versek yine onlar bize yar olmaz” dediği iddiasıdır. Yazara göre, bu tutum, “çiftlik ağasının ırgata ihsanını” andırmaktadır. DP, görevini kötüye kullanan memurları eleştirmek yerine memuru bir kül halinde kötü göstermektedir. Yine DP ile birlikte, memurlardan istenen kanun-dışı talepler artmış, ölçsüz ve hudutsuz hürriyet vaatleri yüzünden kanunları tatbik etmek zorlaşmış, ocak ve bucak başkanlarının talepleriyle memurlar hicret etmek zorunda bırakılmışlardır. Bütün bunlara memurların içinde bulundukları maddi sıkıntıları da eklemek gerekmektedir. Yazar, “Memuriyet bir zamanlar Türkler için bir idealdi, bugün memuriyet muhitin acınma hislerine muhatap olmaktadır. Eskisi ifrattı, bugünkü ise tefrittir. Ve hakikat hiç şüphe edilmesin ki, bu iki kutbun ortasındadır” diyerek mektubu bitirir.¹³⁷

Adnan Menderes, bir konuşmasında, “bürokrasi dediğimiz yedi başlı ifritin elinde bu memleket işlerini mütemediyen geciktiren, iş yapma yerine, kendisini dosyalarla, kâğıtlarla müdafaaya ehemmiyet veren devlet memuru-

¹³² *Ulus*, 17 Mart 1951.

¹³³ *Ulus*, 6 Mart 1951.

¹³⁴ *Ulus*, 7 Haziran 1951. DP Ordu milletvekili Fevzi Boztepe olayı doğrulamış, memurun CHP’li olduğunu ve işin yapılmasını önlemeye çalıştığını bildirmiştir.

¹³⁵ *Ulus*, 27 Haziran 1951.

¹³⁶ *Ulus*, 5 Kasım 1951.

¹³⁷ *Forum*, “Memurlar ve Demokrat Parti”, Okuyucu mektubu, F.E. İzmir, 1 Aralık 1955, s. 4, 41.

nun zihniyetinde, vicdanında yerleşen saik, emin olunuz ki, memur statüsünün yanlış hükümlerinden ibarettir” diyecektir.¹³⁸ Ancak Emekli Sandığı Kanunu’nda değişiklik yapılarak memurların emekliye sevkleri için 30 yıl yerine 25 yıl geçmesini yeterli kılan değişiklik dışında memur statüsünü köklü bir biçimde değiştirecek adımlar atıl(a)mamıştır.¹³⁹

Hükümetin orta yolcu tutumunda bürokratik özerkliğin içselleştirilmesinden ziyade, tepkisel nitelikli politikaların sorun yaratabileceği teşhisi etkili olmuştur. Bürokrasiye bir müddet kredi açılmalı, hükümetle uyumlu bir biçimde çalışması için fırsat verilmelidir. Ayrıca, bürokrasiyi iyi tanımayan hükümetin görevden aldıklarının yerine kimleri getireceğini bilememesinin de etkili olduğunu söylemek gerekir.

DP’nin askeri/sivil bürokrasi ile yaşadığı gerilimli ilişkiler, partinin otoriter eğilimlerinin dolaysız bir sonucu değildir. Bürokratik yapılanmanın özellikleri, DP’nin otoriter eğilimlerini güçlendirmiş, bürokrasi –neredeyse mutlak– kontrol altına alınmadan ülkeye hizmet edilemeyeceği fikri hâkim olmaya başlamıştır. Bürokrasinin önemli bir kesimi, siyasi iktidara saygı gösterme ve hesap vermeye hazır olmadığı gibi, yükselen talepleri karşılamak için sıkı çalışmaya da hazır değildir. Tek partili yıllarda, performans değerlendirmesi, parti büyükleri tarafından yapılmakta, halk şikâyetlerini yukarıya aktaramamaktadır. Yapılanlardan (ya da yapılmayanlardan) dolayı hesap sorulabilmesi zordur. Türkçede memur, bir işi yapmakla görevlendirilen, amirinden emir alan kişi anlamına gelir; bu kamuya hizmet eden görevli anlamına gelen “civil servant” kelimesinden farklıdır. Bu etimolojik farklılık “memur”dan beklenenleri de yansıtır. DP ile birlikte bürokrasiye hesap sorabilecek (ya da sorabileceğini düşünen) bir siyasi iktidar ortaya çıkmıştır. Partililer bürokratik ataleti kırmaya, bürokratları iş yapmaya zorlamaya başlamış,¹⁴⁰ bu partiye yönelik tepkiyi daha da artırmıştır.

Olaya bürokratlar cephesinden baktığımızda, hükümetin inandırıcılık sorununu aşmadığını görüyoruz. Parti tabanının bürokrasi üzerinde yasallık sınırlarını zorlayarak taleplerde bulunduğunu biliyoruz.¹⁴¹ Bu davranışlar, bürokrasinin bir kesiminde partiye yönelik olumsuz tutumu perçinlemiş, bü-

¹³⁸ Menderes, *Başbakan Adnan Menderes’in Meclis Konuşmaları*, s. 201 (5 Temmuz 1954).

¹³⁹ 11 Temmuz 1953 ve 6122 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığı Kanunu’nun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun.

¹⁴⁰ Bayar, bir bakanlığa vekâlet eden bir diğer hukukçu bakanın kendisine yeni çimento fabrikaları açmanın Türkiye’de bir sürprodüksiyona yol açacağı endişesini dile getirdiğini nakleder. Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes*, s. 138-140.

¹⁴¹ Ağaoğlu, *Demokrat Partinin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri - Bir Soru*, s. 219-220.

rokratik mekanizma, Max Weber'in "negatif politika" dediği siyasi iktidara sekte vurma yollarına başvurmaya başlamıştır. Bu tutum DP içindeki anti-bürokratik eğilimleri körüklemiş, hükümete yönelik bürokrasiyi cezalandırma taleplerini artırmıştır. DP sertleşince de, bürokrasinin bir kesiminin direnci artmış, birbirini besleyen kısır döngü ortaya çıkmıştır.

Hemen belirtelim, bürokrasinin bir bütün olarak hükümete karşı topyekûn yıpratma harekâtı içinde olduğu doğru değildir. Belli bir bürokratik zihniyet ve siyasal tutum alış söz konusu olsa da, homojen bir bürokratik yapılanmadan söz edilemez. Başta ordu ve mülki idare içinde olmak üzere, hükümetin emirlerini her hal ve koşulda yerine getirmeye hazır önemli bir kesim olmuştur. İktidara kim gelirse ona hizmet ederek ya da eder görünerek kendi konumunu güçlendirme bürokrasinin evrensel özelliklerinden biridir. "Menderes bütün başvekilliği sırasında başında bulunduğu devlet mekanizmasıyla kavga halinde kaldı, işe kavga ile başladı, kavga ile bitirdi",¹⁴² tespiti abartılıdır ve hükümetin yaptıkları ve yapmadıklarının sorumluluğunu bürokrasiye yükleme eğilimi ile ilgilidir.

DP iktidarının ilk yıllarında tabanı oluşturan farklı gruplara yönelik farklı uygulamalar söz konusudur: Bir yandan kamu yatırımlarına dayalı ekonomik genişlemeye yönelik kararlara ve yerli ve yabancı girişimcinin önünü açacak önlemlere meyledilir ve tarımsal üretimi artıracak önlemler alınırken, diğer yanda da, siyasi liberalleşme yönünde bazı mütereddit adımlar atılmıştır. Önce Basın Kanunu değiştirilmiş ve Cumhuriyet tarihinin en özgürlükçü basın düzenlemelerinden biri ortaya çıkmıştır. Daha sonra -Nâzım Hikmet'in de hapisten çıkmasını sağlayan- genel af çıkarılmıştır. Bu adımlar, partiyi destekleyen liberal/entelektüel kanada -muhalefette iken verilmiş olan- sözlerin bir kefareti gibidir ancak devamı gelmeyecektir.

Liberalleşme yönünde atılan diğer adımlar, Sünni Müslüman kesimin din ve vicdan hürriyetleri üzerindeki çeşitli baskıların kaldırılması yönünde cereyan etmiştir. Arapça ezan okunmasını yasaklayan ceza kanunu hükmünün kaldırılmasını öngören değişiklik DP'lilerin önerisiyle meclise gelmiş, CHP'liler tarafından da desteklenmiştir. Radyolarda ilk kez, Kadir gecesini münasebetiyle, Kur'an-ı Kerim okutturulmuştur. Ortaöğretim kurumlarında isteğe bağlı olarak verilmeye başlanan din derslerine dair usul değiştirilmiştir. Önceleri, öğrenci velisinin yazılı isteği olduğunda alınabilecek seçimlik din dersleri, daha sonra ancak velinin yazılı isteği olursa girilmeyecek dersler ha-

¹⁴² Samet Ağaoğlu, *Arkadaşım Menderes*, Baha, İstanbul, 1967, s. 97.

line getirilmişlerdir. İmam Hatip Kurslarının sayısı artırılmış, dini yayın ve faaliyetlerde de göze çarpar bir artış gözlenmiştir. Çeşitli cemaat ve tarikatlar üzerindeki baskının da –tek partili döneme kıyasla– kesinlikle hafiflediğini de söylememiz gerekir.

Bir kısım DP'liler, devlet okullarındaki din eğitiminin genişletilmesi ve imam hatip okullarının sayısının artırılması, 163. maddenin kaldırılması, Diyanet İşleri Başkanlığı'na daha çok kaynak tahsisi, din adamlarının sosyo-ekonomik durumlarının iyileştirilmesi, İslâm dini ve peygamberin özel hükümlerle korunması gibi talepleri dile getireceklerdir.¹⁴³ Antalya milletvekili Burhanettin Onat, Arap ülkeleri ile gümrüklerin kaldırılması, orduların bir elden idare edilmesi, müşterek Şark devletleri parlamentosu kurulması gibi öneriler ortaya atabilmiştir.¹⁴⁴ Aynı toplantıda, Ankara milletvekili Talat Vasfi Öz, “gerek ahlâk bakımından, kadının aile bağlarını bazı zaman gevşetici, bazı zaman sarsıcı olarak uzaklaşması bakımından çok tahripkâr tesirler yapan kadın memur davası”nın hükümet programında yer almamasından yakınmıştır.¹⁴⁵ Dönemin gazeteleri DP Konya il kongresinde, bazı delegelerin fes, çarşaf ve Arapça harflere yeniden dönülmesini talep ettikleri ve fakat bunun yine kongre tarafından reddedildiğini yazmışlardır.¹⁴⁶

DP hükümeti, din ve vicdan hürriyeti konusunda, dindar/muhafazakâr kesim ile Celal Bayar'ın başını çektiği klasik laiklik anlayışını savunanlar arasında bir denge tutturma çabası içindedir. Bir yandan, en azından Sünni kesimin din ve vicdan hürriyeti üzerindeki kısıtlamalar kaldırılırken diğer yandan da CHP tarzı laiklik anlayışından taviz verilmediği görüntüsü sürdürülmek istenmektedir. Bayar'ın Arapça ezan ya da radyolarda Kur'an-ı Kerim okutulmasına muhalefeti üzerinde durmuştuk. Bu anlayış sadece Bayar'a münhasır değildir. Çarşafın yasaklanması için kanun teklifi DP'li üç kadın milletvekilinden gelmiştir.¹⁴⁷ Milli Savunma Bakanı Ethem Menderes, Said-i Nursi hareketini büyük tehdit olarak görmektedir.¹⁴⁸

Dindar taban için Adnan Menderes, partinin büyükleri arasında etkilenmeye en elverişli isim görüntüsündedir.¹⁴⁹ Menderes ise din ve vicdan hürriyeti

¹⁴³ Tarık Zafer Tunaya, *İslâmcılık Cereyanı - Meşrutiyetin Siyasi Hayatı Boyunca Gelişmesi ve Bugüne Bıraktığı Meseleler*, Baha, İstanbul, 1962, s. 225-230.

¹⁴⁴ Mustafa Albayrak, *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti, 1946-1960*, Phoenix, Ankara, 2004, s. 185.

¹⁴⁵ Albayrak, *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti*, s. 186.

¹⁴⁶ *Cumhuriyet*, 13 Şubat 1951.

¹⁴⁷ Aliye Timuçin, Edibe Sayar, Nazlı Tlabar, *Halkçı*, 13 Mart 1956.

¹⁴⁸ Canlı ve Beysülen, *Zaman İçinde Bediüzzaman*, s. 565.

¹⁴⁹ Bora, “Adnan Menderes”, s. 496-7.

üzerindeki baskılardan şikâyet etmekle beraber, Cumhuriyetçi modernizmin düşünce evreni içinde yetişen biri olarak dinin gericiiliğin aracı olabileceği şeklindeki klasik tezi de reddetmemektedir. Menderes, güç dengelerinin dindar/muhafazakâr kesimden uzaklaşmayı gerektirdiğine inandığı anda bu kesimlerle arasına mesafe koyacak ve Bayar çizgisine yaklaşacaktır. İrticaya taviz verildiği eleştirilerini karşılamak için, Atatürk Aleyhine İşler Suçlar Hakkındaki Kanun (Atatürk'ü Koruma Kanunu olarak bilinir) (25 Temmuz 1951 tarihli ve 5816 sayılı) çıkarılmış, fakat DP içinde birçokları –ve bazı CHP'liler– bu Kanunu eleştirmişler. Tartışmalar, partinin Cumhuriyet dönemine bakışının ne kadar tartışmalı bir konu olduğu ve liderlerin ne kadar hassas dengeler içinde hareket etmek durumunda kaldıklarının bir göstergesidir.¹⁵⁰ Gazeteci Ahmet Emin Yalman'a, *Büyük Doğu* dergisi okuduğunu söyleyen biri tarafından yapılan suikast girişiminden sonra da, hükümetin dindar/muhafazakâr kesimlere tutumu sertleşmiştir.¹⁵¹ Menderes, demokratik rejimi tehdit eden dört tehlikeyi, “siyasi irtica, dini irtica, milliyetçi irtica ve komünizm” olarak tanımlamıştır.¹⁵²

Muhafazakâr kesime yakınlığı ile bilinen Milli Eğitim Bakanı Tevfik İleri 8 Nisan 1953 tarihinde istifa etmek zorunda bırakılmıştır. Oluşan iklim sayesinde Millet Partisi ile Cevat Rifat Atilhan'ın liderliğini yaptığı İslâm Demokrat Partisi tek hâkimli Sulh Ceza Mahkemesi tarafından kapatılmışlardır. *Büyük Doğu* dergisi ile Türk Milliyetçiler Federasyonu'na bağlı çeşitli derneklerin bir araya gelerek oluşturduğu ve çeşitli illerde şubeleri bulunan Türk Milliyetçiler Derneği de kapatılanlar arasındadır.¹⁵³ Samsun milletvekili Hasan Fehmi Ustaoglu, *Büyük Cihad* adlı yerel gazetede çıkan yazılarından ötürü partiden çıkarılmıştır,¹⁵⁴ dokunulmazlığı kaldırılan Ustaoglu, hapis cezasına da çarptırılmıştır.¹⁵⁵ Said-i Nursi, tek parti döneminde bile çıkarmadığı sarığını koruyabilmek için sağlık raporu almış, İstanbul'da kalacak otel bulmakta zorlanmıştır.¹⁵⁶ O kadar ki, Necip Fazıl, abartılı bir biçimde, “Evet;

¹⁵⁰ Tartışmalar için, Altan Öymen, *Öfkeli Yıllar*, Doğan, İstanbul, 2009, s. 191-203.

¹⁵¹ Mümtaz Faik Fenik, “İrticain Kökü Kazınmalıdır!”, *Zafer*, 6 Ocak 1951, Mümtaz Faik Fenik, “İnkılaplarımıza Fatiha Okutmayız”, *Zafer*, 15 Ocak 1951.

¹⁵² 17 Ocak 1953, *Cumhuriyet Ansiklopedisi*, 1941-1960, cilt 2, haz. Hasan Ersel, Ahmet Kuyaş, Ahmet Oktay, Mete Tunçay, Yapı Kredi, İstanbul, 2005, s. 236 (bundan sonra, CA).

¹⁵³ *Zafer* gazetesi Başyazarı Mümtaz Faik Fenik, bu derneği, faşistlik, milliyet taassubu ve irticaya (din taassubu) taviz ile suçlayacaktır. Bkz. Mümtaz Faik Fenik, “Milliyetçiler Derneği ve Faşizm”, *Zafer*, 25 Ocak 1953.

¹⁵⁴ Feroz Ahmad, Bedia T. Ahmad, *Türkiye'de Çok Partili Hayatın Açıklamalı Kronolojisi*, 1945-1971, Bilgi, Ankara, 1976, s. 104.

¹⁵⁵ CA, s. 266 (11 Aralık 1954).

¹⁵⁶ Canlı ve Beysülen, *Zaman İçinde Bediüzzaman*, s. 528.

1952-3 kış mevsimi, İslâm’a baskın ve müminleri yıldırma devresi olarak eşi Halk Partisi devrinde bile görülmedik bir davranış mevsimidir” diyecektir.¹⁵⁷

Bu ve benzer gidiş gelişler 10 yıllık DP iktidarında tekrarlanacaktır. Adnan Menderes, bürokrasi ve DP içindeki eski laiklik yanlıları nedeniyle dindar muhafazakârların arzuladığı adımların tamamının atılamadığı gerekçesini ileri sürmüş, zaman zaman depreşen bu kesime yönclik baskıcı politikaları daha büyük tepkileri önlemek için almak zorunda kaldığını iddia etmiştir. Örneğin, 1957 seçimlerinde DP’ye açık destek veren Nur hareketi, bu desteğe rağmen kovuşturulmaya uğramaktan geri kalmamıştır.¹⁵⁸ Dindar/muhafazakâr kesimler ise, biraz da alternatifsizlikten, Menderes’in bu tutumunu eleştirmekten kaçınmışlar, parti bu kesimlerin “ehven-i şer” olarak desteğinin almaya devam etmiştir.

Partiye destek veren değişik kesimler arasında dengeyi tutturma kaygısı, DP’nin çelişkili görünen birçok politika tercihinin ardında yatan sebeplerin başında gelir. Partinin bir kanadı, dindar/muhafazakâr kesimlere göz kırpmaya devam ederken, bir diğer kanat mürteci olarak görülenleri cezalandırma arayışı içindedir. Bir yandan –özellikle başta Basın Kanunu olmak üzere– çeşitli yasalardaki sınırlayıcı hükümler kaldırılırken diğer yandan da, solu bastırma adına tek parti dönemini aratmayan ve muhalif düşüncenin ezilmesinde bir araç olmaktan öte geç(e)meyen bir komünizm aleyhtarlığı söz konusu olmuştur. İzmir Fuarı’nda Çekoslovakya standının, komünizm propagandası gerekçesiyle kapatılması,¹⁵⁹ Falih Rıfkı Atay’ın *Yeni Rusya* isimli kitabının kitaplıklardan toplattırılması verilebilecek onlarca örnekten ikisidir.¹⁶⁰ Akla gelebilecek bütün kötülüklerin (6-7 Eylül olayları, öğrenci olayları ve nihayet 27 Mayıs darbesi) ardında komünistlerin bulunduğu/bulunabileceği teması bütün dönem boyunca işlenecektir.

Ekonomi, iktidarın ilk yıllarında hükümetin en başarılı görüldüğü/algılandığı alandır. 1950’li yıllar, dünya ekonomisindeki genişlemeye paralel olarak, Türkiye’de de dikkate değer bir ekonomik büyümenin gerçekleştiği yıllardı. Amerikan yardımları¹⁶¹ ve dış borçlanma yanında, tarımda mekani-

¹⁵⁷ Kısakürek, *Benim Gözümde Adnan Menderes*, s. 246.

¹⁵⁸ Menderes, Bediüzzaman üzerindeki baskılardan şikâyet eden bir mektubu kendisine yollayan Emirdağ DP ilçe örgütünü görevden almış, Said-i Nursi’nin yurt içi gezilerini engellemeye çalışmıştır. Bkz. Canlı ve Beysülen, *Zaman İçinde Bediüzzaman*, s. 569-70, 570-1.

¹⁵⁹ CA, s. 200 (23 Ağustos 1951).

¹⁶⁰ CA, s. 201 (28 Ekim 1951).

¹⁶¹ 1949-1950 mali yılında, 180 milyon dolar yardım alınmıştır. Richard Robinson, *The First Turkish Republic*, s. 138. William Hale ise, 1950-1962 yılları arasında gelen ekonomik yardımın miktarını 1.380 milyon dolar olarak belirtir. William Hale, *Turkish Foreign Policy, 1774-2000*, Frank

zasyonun teşvik edilmesi¹⁶² nedeniyle hem verimliliğin artması hem de atıl arazilerin devreye sokulması, savaş yıllarında ertelenen tüketim harcamalarının yapılmaya başlanması ekonomik canlanmayı getirdi. Dünya ekonomisinin bir büyüme trendi içinde olması, Türkiye'nin ihraç ettiği tarımsal ürünlere talebi artırıyor, bu da Türk üreticisinin eline daha fazla para geçmesi, köylünün alım gücünün artması anlamına geliyordu.

Tüketim olmadan üretim olamayacağına inanan hükümet,¹⁶³ yüksek taban fiyatı politikasını uygular, Ziraat Bankası kanalıyla zirai kredileri teşvik ederken,¹⁶⁴ bir yandan da kamu yatırımlarına büyük önem veriyordu.¹⁶⁵ Başta altyapı olmak üzere diğer kamu yatırımlarının sürdürülebilmesi için, borçlanmaktan veya dış yardım almaktan siyasi saiklerle çekinen CHP'nin aksine, DP hükümeti dış yardımlar ve dış borçlanma ile birlikte genişlemeci ve enflasyonist bir politikaya –bu politika ilerleyen yıllarda hem ABD'nin hem de OECD'nin tepkisini çekecektir– yönelmiştir.

Partililere göre, üretim potansiyelini harekete geçirmek için, altyapı yatırımları gerekirse borçlanarak yapılmalıdır. Bundan sonra potansiyel harekete geçecek ve alınan borçlar rahatlıkla ödenebilecektir.¹⁶⁶ Menderes, “dünya dev adımlarla ilerlerken, biz günümüzü gün etmek için, sözde kendimizi sıkıntıya sokmamak kaygısı ile yarına bir şey bırakmıyacak şekilde hareketi vatana ihanet telakki etmekteyiz” diyecektir.¹⁶⁷ Bayar, ilk kabine toplantısında, “paradan (para yokluğundan denilmek isteniyor) korkmayınız. Rantabilitesi olan bir işe her zaman her yerde para bulunur. Siz yeter ki yapılacak işleri koyun. Bizim ilk yapacağımız iş, büyük insan gücü sermayemizi piyasaya sürmektir. Bunun ne tükenmez bir hazine olduğunu gözlerinizle göreceksiniz” demiştir.¹⁶⁸

Cass, Londra, 2000, s. 123. 1950'li yıllar boyunca toplam ihracatın 300 milyon dolar civarında seyrettiği düşünüldüğünde yardımın önemi daha iyi takdir edilebilir.

¹⁶² 1945'te 1.156 olan traktör sayısı, 1959'da 42.000'e ulaşacaktır. CA, s. 193.

¹⁶³ Menderes, *Başbakan Adnan Menderes'in Meclis Konuşmaları*, s. 329.

¹⁶⁴ Açılan krediler 1948 yılında 212 milyon liradan, 1952 yılı sonu itibarıyla 1.068 milyon liraya ulaşmıştı. *The Economist*, “Turkey-Survey”, 15 Mayıs 1954.

¹⁶⁵ Bkz. Tanel Demirel, “Demokrat Parti”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce - Liberalizm*, cilt 7, der. Murat Yılmaz, İletişim, İstanbul, 2006, s. 510 vd.

¹⁶⁶ Menderes, “Eğer yapılan borçlar gelir getirir mevzularda sarf edilmiş olursa bu fevkalade iyi, fevkalade güzel bir şeydir. Dünyanın hiçbir memleketi iktisadi gelişmesini; çok geniş zamanlarda ve nesiller boyunca temadi etmek fırsatına ve imkânına sahip bulunmalarına rağmen, kendi kaynaklarıyla yapmış değişimlerdir” diyecektir (14 Aralık 1955). Menderes, *Başbakan Adnan Menderes'in Meclis Konuşmaları*, s. 281-2. Robinson, yatırım ve yatırım finansmanı politikalarında “hesaplı bir pervasızlığın” (‘a calculated recklessness’) resmi politika haline geldiğini belirtir. Robinson, *The First Turkish Republic*, s. 151.

¹⁶⁷ *Zafer*, 6 Ocak 1957.

¹⁶⁸ Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes*, s. 138-9.

Ekonomik canlanmanın teşvikinde DP hükümetinin rolü inkâr edilemez. Dünya ekonomisi ile bütünleşme ve korumacı devletçiliğin tasfiyesine ilişkin ilk adımlar 1947 sonrasında CHP tarafından atılmıştı.¹⁶⁹ DP, bu doğrultuda, CHP'den daha fazla bir “iştiyakla” devam etmiştir. Dönemin olumlu gelişmelerini tamamen DP iktidarına atfetmek doğru olmamakla birlikte, CHP iktidarda kalmış olsaydı aynı gelişmelerin yaşanabileceği yorumu da doğru olmaz. Partinin iktidara gelişiyle ortaya çıkan iklim değişikliği önemlidir. Dört yıllık bir mücadelenin sonucunda iktidara gelinmiş olması insanların kendi kapasitelerine duydukları güvenin tazelenmesine yol açmış, bu güven, yeni ve daha iyi şeyler yapma yolunda bir müşevvik olmuştur.¹⁷⁰

DP, girişimcilik, risk alma, borçlanma, daha fazla üretim ve tüketimden çekinmeme gibi, kapitalist iktisadi sistemin ayrılmaz parçası olan zihniyet dönüşümünün tetiklenmesinde hayati bir rol oynamıştır. Bir lokma bir hırka anlayışının sorgulanması, zenginliğin –kaynağının meşruluğuna inanılmadığı için– saklanması gereken bir yük olduğuna ilişkin köklü geleneksel kültürün sarsılması bu dönemdedir.

Partinin yapmak istediklerinin bir iktisadi rasyonalitesi olduğu gibi kısa dönemde oy kazanmaya da hizmet etmektedir. Demokratik bir rejimde hükümetlerin kamu harcamalarını sınırlandırabilmesi kolay değildir. Menderes, “Bu memleketin, bu milletin boğazından kesmek, nafakasından kesmek, onu sefaletle mahkûm etmek suretiyle muvazeneyi temin etmek ...Demokraside o geçti. Şekeri vermediğin, eti vermediğin gün derhal bağıırırlar. Derhal bağıırırsınız, siz bağıırırsınız”¹⁷¹ derken haklıdır. Sorun önceliklerin doğru belirlenip belirlenmediği, kıt kaynakların verimli alanlarda kullanılıp kullanılmadığında düğümlenmektedir. Hükümet, yatırımların yönlendirilmesinde uzun dönemli dikkate alan planlama kavramına soğuk baktığı gibi, seçmen baskısı ile kapitalist iktisadi rasyonalite arasındaki hassas dengeyi koruma noktasında da haklı eleştirilere uğramıştır.¹⁷² Menderes, partisinin plan anlayışının, bütçeden yapılacak yatırımlarla, iktisadi devlet teşekküllerinin yapacakları yatırımları bir programa bağlamak olduğunu belirtmiştir.¹⁷³ Bu anlamda ılımlı

¹⁶⁹ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi, 1908-2002*, 7. baskı, İmge, Ankara, 2003, s. 97.

¹⁷⁰ Bedii Faik'in ifadesiyle, “her yörede herkese iş yapmak, çalışmak, kazanmak, mutlaka bir şeyler başarmak heyecanı geldiği hemen görülüyordu.” Bedii Faik, *Matbuat Basın derkeen... Medya*, cilt 2, s. 140.

¹⁷¹ Menderes, *Başbakan Adnan Menderes'in Meclis Konuşmaları*, s. 460 (28 Şubat 1959).

¹⁷² Menderes'e İstanbul'un imarı için para nereden bulunacak diye soran Halk Parti'li Emrullah Nutku'ya, “o bir keremettir, o bir füsundur, o bir Kristof Kolombun yumurtasıdır” diye cevap verdiği söylenmiştir. Nutku, *Demokrat Parti Neden Çöktü*, s. 332.

¹⁷³ Menderes, *Başbakan Adnan Menderes'in Meclis Konuşmaları*, s. 420 (20 Şubat 1958).

bir planlama için bile, hem güvenilir istatistiki bilgiler, hem de planı yapacak yetmişmiş kadrolara ihtiyaç vardır. DP, sanki planlama için her şey mevcut imiş de varolan potansiyel kullanılmamış olduğu için değil, her iki noktada da başlangıç için gerekli adımları atmadığı için eleştirilmelidir.

DP hükümetinin topraksız köylü ve işçi kesiminin *dolaysız* bir biçimde lehine olacak kararlar almadığını belirtmeliyiz. Toprak reformu devam etmiştir ancak bu daha çok, hazine toprakları üzerindeki fiili durumun resmileştirilmesi ve kullanılmayan hazine arazilerinin tarıma elverişli hale getirilerek dağıtımına ilişkindir.¹⁷⁴ Yapılabildiği kadarıyla reform, toprağın daha fazla parçalanması sonucunu da beraberinde getirecektir.¹⁷⁵ Tarım sektörü ucuz krediler ve yüksek taban fiyatları politikalarıyla desteklenmiştir ancak bu enflasyonu beslediği gibi ne kadar verimli olduğu tartışılabilir tarım sektöründeki dönüşümün gecik(tiril)mesi anlamına da gelmiştir. Keza, küçük üreticilerden hemen hemen hiç vergi alınmaması, büyük toprak sahiplerinin de vergilendirilmemesi ile dengelenmiştir.¹⁷⁶

Hafta tatili ve genel tatil günleri için ücretin getirilmesi (1951),¹⁷⁷ İş Kanunu'nun kapsamının genişletilmesi, ücretli izin, Basın-İş (1952) ve Deniz İş (1954) Kanunlarının çıkartılması, hükümetin işçiler lehine yaptığı düzenlemelerden bazılarıydı.¹⁷⁸ Diğer taraftan sendikal örgütlenme teşvik edilmezken, seçimler öncesinde dile getirilen grev hakkının tanınacağı sözü zamanı henüz gelmedi denilerek ertelenmiştir.¹⁷⁹ Hükümet, büyük tepki çeken 1921 tarihli Yol Vergisi'ni de kaldırmıştır. Bu vergi 18 ila 60 yaş arasındaki erkeklerin ya para vermeleri ya da yol yapım çalışmalarında bilfiil çalışmalarını zorunlu kılıyordu. Keza, köylüleri kendi okullarını yapmaya teşvik için getirilen vergi de yine 1953 yılında kaldırılacaktır.¹⁸⁰

Neoklasik iktisat öğretisinin üretim ve zenginliğin ancak ve ancak arttıktan sonra yeniden dağıtımını öngören yaklaşımı partinin dayandığı sınıf koalisyonunun çıkarlarına uygun düşüyordu. Koalisyonun kısmi dışlananları hüviyetindekiler için bu en azından bir süre için büyük bir problem teşkil

¹⁷⁴ Keyder, *State and Class in Turkey*, s. 126.

¹⁷⁵ Bkz. Robinson, *The First Turkish Republic*, s. 211.

¹⁷⁶ Robinson, *The First Turkish Republic*, s. 221-2.

¹⁷⁷ Ahmet Makal, *Türkiye'de Çok Partili Döneminde Çalışma İlişkileri; 1946-1963*, İmge, Ankara, 2002, s. 356 vd.

¹⁷⁸ Makal, *Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri*, s. 392-4.

¹⁷⁹ Menderes'in, "bırakın şu palavraları, Türkiye'de grev mi olurmuş ...biraz kalkınalım. Bu işi sonra düşünürüz" dediği rivayet edilmektedir. Baban, *Politika Galerisi*, s. 365.

¹⁸⁰ DP, *Yeni İktidarın Çalışmaları (1950-1953)*, *Beyaz Kitap Hülasası*, Orhan Mete, İstanbul, 1953, s. 5.

etmemiş gibi görünüyor, zira DP iktidarının *dolaylı* getirileri ve bazı özgürlük alanlarındaki genişlemeler partiye destek verilmesi için yeterli –hele hele alternatif CHP olunca– gibi görünüyordu.¹⁸¹

Takip edilen genişlemeci politikanın savaş yıllarının kahredici yoksulluğu ile kıyaslandığında 1950’lerin ekonomik canlanmasının sıradan insan açısından etkileyici olduğu bir gerçektir. İki nokta arasındaki farkın büyük olması 1950’lerin gerçekte olduğundan daha fazla refah getiren yıllar olarak algılanmasını kolaylaştırmıştır. 1949-1953 yılları arasında tarımsal üretim yıllık % 12.3 oranında artış gösterirken, 1950-53 arası kişi başına ortalama gelir artışı % 8.5 olmuştu.¹⁸² Yiyecek sıkıntısı ortadan kalkarken, giyecek ve gündelik tüketim maddelerine daha fazla insan daha rahat bir biçimde ulaşabilir bir hale geliyordu.

Üretim artışı ile birlikte, ulaşım ve iletişim alanında da önemli atılımlar gözlemlenmekteydi. Hükümet, ABD’li uzmanların teşvikiyle, karayolları ağının genişletilmesine öncelik tanıdı. Eski yollar iyileştirilirken, yeni yollar açıldı. Radyonun köylere yayılmasının başlangıcı da bu yıllardır.¹⁸³ Radyo ile birlikte, insanların kendilerini “hayali cemaat”e ait hissetmeleri, kolektif bir bütünün parçaları olarak algılamaları kolaylaştı. Bu, “siyasal alan” ve nihayet siyaset yapma fikrinin sınırlı sayıdaki gazete ve dergileri takip edebilen bir avuç insanın tekelinden çıkarak daha fazla sayıda insan için bir anlam ifade etmeye başlaması anlamına gelmekteydi.

İletişim ve ulaşım olanaklarındaki gelişme ve nispeten canlı iç pazarın da etkisiyle, büyük kentlere göç de hız kazanıyordu. Mesela İstanbul’un nüfusu 1950’de 1.078.399 iken, 1955’te 1.553.822, 1960’ta 1.882.092 olmuştur. Keyder, 1950-60 arasında dört büyük şehrin nüfusunun % 75 arttığını ve toplamda 1.5 milyon kişinin (ya da her on köylüden birinin) kente göç ettiğini belirtir.¹⁸⁴ Tarımsal arazilerin hızlı nüfus artışı nedeniyle giderek küçülmesi, tarımın köyde kalanları beslemeye yeterli olmaması göçün temel saikleriydi. Göçün gerçekleşebilmesi için hem kentlerin avantajlara sahip yerler olarak

¹⁸¹ Eskişehir’de çalışan bir demiryolları işçisi “Demiryolu işçisinin % 80’i DP’liydi. CHP döneminde ismimiz ‘amele’ idi. DP döneminde adam yerine konduk. İşçinin DP’yi tutmasında pazar yevmiyesi ve ikramiyesinin de etkisi oldu. ...bu yıllarda milletvekilleri sendikaya gelir ne istersiniz diye sorarlardı”, Koç, *Türk-İş Tarihinden Portreler*, s. 91. Aynı çizgide diğer anlatımlar için, bkz. s. 66, 201, 245.

¹⁸² CA, s. 228.

¹⁸³ Ruhsatlı radyo alıcısı sayısı, 1947’de 18.830 iken, 1950’de 320.853, 1956’da 1.047.243, 1961’de ise, 1.426.462 olacaktır. Uygur Kocabaşoğlu, “Radyo”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 10, İletişim, İstanbul, 1983, s. 2735 (s. 2732-2737).

¹⁸⁴ Keyder, *State and Class in Turkey*, s. 137.

algılanması hem de köylünün kente göç edebilmeyi gerçek bir alternatif olarak görebilmesi gerekir. DP, CHP hükümetlerinin zaman zaman meyletmekten geri kalmadıkları, “köylüyü köyde tutma” politikasına prim vermek bir yana, şehirleşmeyi teşvik etmiştir. Türkiye’de köylülüğün çözülme (ya da tasfiye) sürecinin ivme kazanmaya başladığı tarih olarak 1950’yi vermek yanlış olmayacaktır. DP iktidarı, köylüye, şehre gittiğinde, yerleşik şehirli, bürokrat kesim tarafından daha az küçümseneceğini düşündürmüştür. Zira artık kendisi köylü/taşralı olmasa da, ona sempatiyle bakmak zorunda hisseden bir hükümet iktidardadır. Bedii Faik, seçim sonrası Ankara’sını şöyle resmeder:

“Köylü kıyafetinin, işçi tulumunun dahi görülmediği anacaddelerinde, kavşaklarında, bulvarlarında şimdi tam aksine kravatlı kostümlü azınlıkta, şapka tek tük, ütülü pantolon ender-i nadirat olmuş, yerlerini kasket, min-tan, çarık, şalvar ve hepsinin beteri, at almış, öküz almış, manda almış, arabası ve kağı almıştı.”¹⁸⁵

Ekonomi cephesindeki gelişmeler yanında, tekrar vurgulayalım, siyasi alandaki değişimin sıradan insan üzerindeki etkileri de çığır açıcı olmuştur. Sokaktaki adam, kendisine yapılan muameleye karşı en azından şikâyet edebileceği bir merciye kavuşmuştur. Bu, kişilerin bir “değer” olarak tanındıklarını düşünebilmeleri demektir. Sürekliliğinden şüphe edilse de, bu güç ve değer olabilme ihtimalinin tadılmış olması küçümsenemez. Hükümetin, hem muhalifler hem de temsiline soyundukları kitle üzerinde tek parti dönemine benzer bir baskı kurduğu iddiası abartılıdır. İktisadi güce sahip olamayan kişilerin, var olan özgürlükleri hayata geçirebilmeleri kolay değildir. Lakin bu tespit, iktisadi güç gerektirmeyen özgürlüklerin bireyler açısından önemli olmadığı anlamına gelmemelidir. Daha çok iktisadi temelden beslenen ve DP’nin kamusal kaynakları kontrolü ile pekiştirilen ayrı bir bağımlılık ilişkisi kurulmuş olsa da, seçme hakkının, şikâyet etme özgürlüğünün değeri bir yana itilmemelidir.

1950’li yılların başlarında ekonomik ve siyasal alandaki pozitif nitelikli değişimler birbirini beslemektedir. Her iki faktör de geleceğe yönelik olarak yükselen beklentilerle birlikte iyimserlik ve umut dalgasını beraberinde getirmiştir. Bu, canlanma, yeniyi arama, keşfetme, sınırları zorlama motifinin de yükselişi demektir. Modernleşme de denilen toplumsal dönüşüm süreci her şeyden evvel fiziki dünya, toplum ve bireye ilişkin geleneksel bakış açılarının

değişimi anlamına gelir. Hayal edebilme, daha iyiyi isteme ve bunları gerçekleştirebilmek için kendini yeterli görebilme yetilerinin yaygınlaşması kolay değildir.

Bir grup araştırmacı, Türk köylüsünün ilke bazında yeniliklere karşı çıkmak gibi bir eğiliminin olmadığı, köylülükle özdeşleştirilen ne olursa olsun eski usulleri takip etme anlamında muhafazakârlıktan uzak olduğu sonucuna varmışlardı. Kendi hayatına olumlu yönde katkıda bulunacak bir değişiklik söz konusu ise o değişiklik kabul ediliyordu.¹⁸⁶ Köylü tabanının DP'ye verdiği desteğin arka planında bu olgu yattığı gibi, DP'nin neden hızlı toplumsal değişimi savunduğu da tabanın bu eğilimi dikkate alınmadan anlaşılamaz.

Geleneksel değerlerin olduğu yerde kalmayı, elindekine razı olmayı, daha ötesini istememeyi erdem sayan değer yargıları toplumun kendi iç dinamikleriyle sarsılmaya başlamıştır.¹⁸⁷ 1950 yılı baharında Ankara'nın bir köyü olan Balgat semtinde Türkiye, İran, Suriye, Lübnan, Ürdün, Mısır ve Yunanistan'ı kapsayan her ülkeden yaklaşık 300 kişi ile derinlemesine görüşmelere dayanan bir araştırma projesinin Türkiye ayağındaki araştırmacıların yaptığı görüşmelerden manavla yapılmış olanı Daniel Lerner'in dikkatinin çekmiştir. Diğer sakinler durumlarından şikâyet etmezler, şükreder ve kendilerini güçsüz (başbakan olsanız ne yapardınız sorusuna Allah korusun nasıl böyle bir şey düşünülebilir diye cevap vermişlerdir) görürlerken, bir manav, devlet başkanı olsanız ne yapardınız sorusuna makul yanıtlar vermektedir. Manav, köye yol yapılmasını istediği gibi, diğerlerinin dünyadan bihaber olduklarından şikâyet etmekte, sonlarının başından belli olduğu gerekçesiyle Türk filmlerini sevmediğini, Amerikan filmlerini tercih ettiğini söylemektedir. Manav şehirli gibi yaşamak ve giyinmek istemekte, işini büyütmeyi arzulamakta ve bu duyguları nedeniyle, Allah'ın nimetlerine şükretmediği gerekçeyle köylüler tarafından kınanmaktadır.¹⁸⁸

¹⁸⁶ Frederick Frey, *Surveying Peasant Attitudes in Turkey*, Cambridge, Center For International Studies, tarihsiz, mimeograph. Türkiye çapında 458 köyde 8.500'den fazla kişi ile görüşülerek yapılan bu araştırmanın ilk bulguları araştırmaya katılan isimler tarafından memoranda şeklinde sunulmuş ve Frey tarafından topluca bir araya getirilmiştir. "Motivation For Social Change" adlı bölüm, Sola Pool tarafından yazılmıştır. "Motivation For Social Change", s. 3.

¹⁸⁷ "Sanayi mahallelerinin kuruluşundan beri kismetine razı ve mütevekkil bir kütleyi şehrin kenar semtlerinde görmek ve bulmak pek zor olduğu gibi, ancak kendi için çalışan ve en zaruri ihtiyaç maddeleri için piyasaya istihsalde bulunan kapalı ve münzevi bir köylü ailesine rastlamak da kolay değildir. Çiftçi, pazara çıkmanın ve para kazanmanın tadını almıştır." Sabri F. Ülgener, "İktisadi Gelişme", *Yeni Türkiye*, Hasan Refik Ertuğ ve diğerleri, Nebioğlu, İstanbul, 1959, s. 244.

¹⁸⁸ Daniel Lerner, *The Passing of Traditional Society –Modernizing the Middle East*, Free Press, David Riesman'ın Giriş'iyle, New York, 1958, s. 23-8.

1954 baharında Balgat'ı kendisi ziyaret eden Lerner gördüğü değişim karşısında şaşırır. Manav artık yaşamamaktadır fakat onun zihniyeti yaygınlaşmıştır. 4 yıl içinde düzgün yol yapılmış, elektrik ve su gelmiş, radyo sayısı artmış ve Ankara'ya düzenli minibüs seferleri başlamıştır. Jandarma yerine polis merkezi açılmıştır. Ankara'da hızlanan inşaat faaliyetleri nedeniyle, köylüler şehre çalışmaya gitmekte ve para kazanmaktadırlar. Çiftçilik artık tek geçim kaynağı olmaktan çıkmıştır. Kahvehanede bulunan 29 kişiden sadece 4'ü çiftçi onlar da CHP'lidir.¹⁸⁹ Yaşlılar, gençlerin parayı önemsemelelerinden rahatsız olmaktadır.

1950'li yıllar zihniyet dönüşümünün ivme kazandığı, bu zihniyetin alt tabakalara da sirayet etmeye başladığı yıllardır. Gazete tirajlarının artışı, gazetelerin giderek renklenmesi, şehirli hayat tarzının ve tüketim toplumunun nimetlerini öne çıkaran haftalık magazin dergilerinin yayımlanmaya başlaması, ilk sinema filmlerinin çekilmesi, basılan kitap sayısında artışlar, radyonun yaygınlaşması, büyük ölçüde Türkiye'deki Amerikan varlığı sayesinde, yabancılarla (ve onların getirdikleri) yabancı ürünlerle tanışma, zenginleşme ile gelen eğlence hayatının renklenmesi, turizme doğru atılmış ilk adımlar –İstanbul Hilton ve Vehbi Koç'un Divan Otel bu dönemde açılmıştır– bu değişimin örnekleri arasındadır. İstanbul Hilton'da, Ankara Jokey Kulübü'nde gözde yılbaşı baloları verilmekte; yılbaşı vesilesiyle İstanbul Hilton'da düzenlenen çocuk balosuna yönelik ilgiden ve Ankara ve İzmir'den aileleri tarafından getirilen çocuklardan bahsedilmektedir.¹⁹⁰ Güzellik yarışmaları büyük ilgi görmektedir. Olgunlaşma Enstitüleri tarafından düzenlenen defileler gazetelerde manşet olmaktadır. Anneler gününün Türkiye'de kutlanmaya başlaması da 1955 yılıdır. Türkiye'ye gelen yabancı dans gruplarının sayısı artmıştır. *Akis* dergisi, Ankara'da faaliyet gösteren Türk-Amerikan Kadınları Kültür Derneği "Misafir Ağırlama Kolu"nun "Çocuk partileri nasıl verilir?" isimli tatbiki bir ders hazırladığından bahseder.¹⁹¹ *Forum* dergisine yazan "S.L.M." rumuzlu bir okuyucu mektubunda, Ankara'da oynanan "Manon" operasında göze çarpan laubaliliklerden şikâyet edilir.¹⁹²

Bu süreçte siyasi iktidarın bir modernleşme modeli olarak Amerika anlayışı ve Türkiye'deki Amerikan varlığının giderek artmasının altı çizilmelidir. 1955 yılı sonunda yayımlanmaya başlayan *Hayat* dergisi, meşhur *Life*

¹⁸⁹ Lerner, *The Passing of Traditional Society*, s. 33-4.

¹⁹⁰ *Akis*, 5 Aralık 1956.

¹⁹¹ *Akis*, 2 Şubat 1957.

¹⁹² *Forum*, 1 Ocak 1955, s. 2, 19.

dergisinden esinlenmiştir. ABD'lilerin yoğun olduğu Ankara'da –ABD'lilerce– kullanılmış kot pantolon, çorap ve hatta iç çamaşırlarının satıldığı mağazalar açılmıştır. Missouri Ankara/Yenişehir'de açılan içkili bir lokanta ismidir. 1949 sonrasında ABD menşeli ürünler, müzik, sinema ve çizgi roman dünyasını kasıp kavurmaktadır.¹⁹³

Modernist Batı şiiirine eklemelenen bir hareket olarak “İkinci Yeni” şiirinin 50'li yıllarda ortaya çıkması şaşırtıcı değildir. İkinci Yeni soyut, geleneksel şiirden farklı olarak topluma ve siyasaya uzak, dil oyunlarına dayalı bir anlayışı simgeliyordu, bu anlamda post-modernist eğilimlerin edebi alanındaki yansıması gibiydi. Çevresiyle ilişki kurmakta zorlanan, toplumdan kopmuş modern insanın iç dünyası ve kişilikleri üzerinde duran, bireyin hissettiği yabancılaşma ve hayata ilişkin anlam arayışı temasını işleyen *Aylak Adam* romanı 1959 yılında Yusuf Atılgan tarafından yazılmıştır. Yusuf Atılgan, Türk romanında toplumsal sorunlardan, toplumsalın bireyler üzerindeki etkisi temasına geçiş simgeleri.¹⁹⁴

DP hükümetinin ilk yıllarında sağlanan kısmi başarı, dış politika gelişmelerinden bağımsız değildir. Hükümet, CHP tarafından başlatılan ABD önderliğindeki Batı dünyası ile ters düşmemeye dayalı dış politika çizgisini büyük bir ıstıyakla devam ettirdi. ABD tarafından açıkça istenilen ya da bu ülkenin tasvip edeceği düşünülen politikalar güdüldü. Hukuki gereklilik olmadığı halde, Kore'ye BM gücünde savaşmak üzere asker gönderildi. ABD Büyükelçisi George Wadsworth'a göre, hükümet o kadar hevesliydi ki, BM kararı çıkar çıkmaz ne kadar asker istediklerini sormuştu. Kore'deki Türk Birliğinin kayıpları için üzgün olduğunu söylemeye çalışan elçiye, Fuat Köprülü'nün, “bizim için üzülmeyin, bu Türkiye için olabilecek en iyi şeylerden biridir. İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana Türk askerlerinin iyi olmadıkları söyleniyordu. Şimdi dünya bizim dövüşebileceğimizi ve dövüşeceğimizi öğrenecek”¹⁹⁵ dediği ifade edilmiştir.

Bu olay, Türkiye'nin NATO üyeliğine kabul edilmesini kolaylaştırdı. ABD'nin arzuladığı biçimde Bağdat Paketi'ni ve daha sonra CENTO'yu oluşturmak, yine ABD'dekine benzer biçimde komünist avına çıkmak bu politika verilebilecek örneklerden sadece birkaçıydı. Hükümetin ABD çizgisine

¹⁹³ Halide Edip Adivar, “Amerikayı siyasi demokrasinin iyi veya kötü tarafıyla, su katılmadık merkezi telakki ettiğimizden dolayı, hiçbir memleketi taklit etmediğimiz gibi, Amerikayı topyekun taklit cereyanı baş gösterdi”, der. Adivar, *Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri*, s. 274.

¹⁹⁴ Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 2, Sabahattin Ali'den Yusuf Atılgan'a*, İletişim, 4. baskı, İstanbul, 1996, s. 243.

¹⁹⁵ *Time*, “Turkey: Strategic & Scrappy”, 15 Ekim 1951.

itiraz ettiği konular, Amerikalı uzmanların sanayileşmenin bir kenara bırakılması ve enflasyonist iktisat politikaları takip edilmemesi gerektiği yönündeki önerileriydi.

DP, bu politikayı takip ederken, kendi ulusal çıkarlarını ABD ve genelinde onun çizgisinde hareket eden Batı dünyası ile özdeşleştiriyor görüntüsü verdi. Türkiye, Cezayir sorununun BM gündemine alınmaması yönünde oy kullandı, Süveyş sorununda İngiltere/Fransa çizgisini benimsedi, Lübnan'a ABD askerlerinin gönderilmesi için NATO üslerini kullandı.¹⁹⁶ ABD ile sayısını ve içeriğini sadece hükümetin bildiği –zira anlaşmaların çoğu TBMM'ye getirilmemekteydi– ikili anlaşmalar yapılacak, bu anlaşmalarla ABD'lilere ayrıcalıklar sağlanacaktır.¹⁹⁷ ABD'nin kayıtsız şartsız ve gönüllü destekçisi portresi çizmek, pazarlık edilmiş olsa, elde edebileceğinden daha azına razı olmak anlamına gelmekteydi. Cihad Baban, “Menderes, Amerika'nın dostluğunu kazanmak için bir ilçe eşrafının dostluğunu aradığı, diğer bir ilçe eşrafına karşı giriştiği hesapsız cömertliğin hepsini yaptı” derken önemli bir tespitte bulunur.¹⁹⁸

DP'nin güçlü ABD yöneliminde, önceki bölümde tartışılan muasır medeniyet modeli olarak ABD algısının yanında, bu büyük ülke ile iyi ilişkiler kurmanın hem ekonomik/askeri yardım ve hem de hükümetin meşruiyetini artırma arzusu yatmaktaydı. Hükümete kuşku ile bakanlar bile, DP'nin ABD ile kurduğu iyi ilişkileri görerek muhalefetlerini yumuşatmak zorunda hissediyorlardı. Nihayetinde dünyanın en güçlü ülkesinin –çok ihtiyaç hissettiğiniz– mutlak gibi görünen desteğini alan bir parti söz konusuydu. CHP Amerikan karşıtı değildi ancak, İnönü'nün görece olarak özerk bir politika izleme ihtimalinin daha yüksek oluşu, CHP'nin daha devletçi bir konumu muhafaza etmesi, ABD'nin, CHP alternatifini hiçbir zaman dışlamadan, DP'yi tercih ettiğini göstermesi neticesini doğurdu. DP, ilişkilerin eski havasını yitirdiği 1958'e kadar, bu durumdan faydalanmayı bildi.

ABD ile yakınlaşmanın ihmal edilen bir başka boyutu da, komünizmle mücadelede ön safta olan bir ülke olarak tanımlanmanın, İmparatorluğun çöküş sürecinde ağır hasar alan Cumhuriyetin ilk yıllarında da tatmin edilememiş ulusal gurur/önemli olma duygularını okşamasıdır. Uzun zamandır cevap aranılan Türkiye'nin dünyadaki yerinin ne olduğu sorusunun muhtemel cevaplarından biri olarak komünizmle mücadelede ön safta olma hali gel-

¹⁹⁶ Baskın Oran, “Dönemin (1945-1960) Bilançosu”, *Türk Dış Politikası - Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, der. Baskın Oran, İletişim, İstanbul, 2001, s. 495-6.

¹⁹⁷ Bkz. Çağrı Erhan, “ABD ve NATO'yla İlişkiler”, *Türk Dış Politikası - Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, cilt 1, 1919-1980, İletişim, İstanbul, 2001, s. 555 vd.

¹⁹⁸ Baban, *Politika Galerisi*, s. 162.

mekteydi. Hür dünyayı tehdit eden en büyük tehlikelerden biri olan komünizmle mücadele konusunda Türkiye büyük millet gibi davranıyor, üzerine düşen görevi yerine getiriyor, dünyaya Türkiye'nin ne kadar önemli olduğunu hatırlattığı gibi, güvenilirliğini de bir kez daha gösteriyordu. İslâm'ın bayraktarlığından, hür dünyanın son ve hayati savunma noktalarından birinin bekçisi bir ileri karakol olma haline geçişte bir önem azalması olduğu aşikâr-
dı fakat bu bile önemliydi.

Hükümetin bu politikaları 1954 yılında daha büyük bir seçim başarısını getirdi. Parti oy oranını % 52.7'den % 57.6'ya çıkarırken, CHP'nin oyları % 39.4'ten % 35.4'e düşecek, DP'nin 502 milletvekiline karşılık, CHP sadece 31 milletvekilliğine sahip olacaktır. Partinin –bir iki istisna dışında– her seçim çevresinde oyunu artırdığı, 1950 seçimlerindeki oy verme eğilimlerinin devam ettiği bu seçimler seçmen tabanının bir kesimindeki tereddütlerin silindiği, destek verenlerin ise, parti kimliğini pekiştirdikleri bir seçim oldu. Başarı büyük bir coşkuyla kutlanmıştır. İzmir'de 500'ü aşkın hayvan kurban edilirken, Adana'da 6 oklu tabutlar dolaştırılmış, İzmir Eşrefpaşa parti örgütü CHP ruhuna irmik helvası dağıtmıştır.¹⁹⁹

Seçim başarısı, DP'yi ilk yılların tecrübe eksikliği ve güvensizlikten kaynaklanan çeşitli hatalarda ısrar edilmemesi ve atılmış bazı adımlardan geri dönül(e)bilmesi için bir fırsat olarak kullanılabilirdi. Tersine, başarı ilk dört yıl nispeten kontrol altında tutulabilen bazı eğilimleri açığa çıkaracak ve 1954 seçimleri hükümetin yıpranma sürecinde bir eşik noktası olacaktır. DP'nin oyları yükselmiştir o halde son dört yıldır yapılanlar doğru, yapılanlara yönelik eleştiriler yersiz ve kötü niyetlidir. Muhalefetin şikâyetleri tek yarılmaz ölçüt olması gereken milli irade tarafından da gerçekçi bulunmamıştır. Menderes'e göre, “son seçimler ondan evvelki intikal devriyle şimdi başlamakta olan safhayı birbirinden kesin surette ayırmış bulunuyor(du).” Demokrasilerde politikaların yerinde olup olmadığını denetleyen nihai merci olan milli iradenin partiye yönelik teveccühü bu kadar açık bir şekilde ortaya çıktıktan sonra, “2 Mayıs'ta hiçbir şey olmamış gibi devri sabıkın bütün kötütü arazi ile şuursuz, yıpratıcı ve haysiyetsiz kavgalarıyla, yalan ve iftiraya dayanan sözde siyasi mücadele usulleriyle devamına müsaade” edilemezdi.²⁰⁰

¹⁹⁹ *Hürriyet*, 4 Mayıs 1954. *Akşam* gazetesinde de, kutlamalarda CHP'lilere yönelik tacizlerden kaçınılması gerektiğine ilişkin DP genel başkanlığının bir tamim yayınladığından söz edilmiştir. *Akşam*, 18 Mayıs 1954.

²⁰⁰ Menderes, *Başbakan Adnan Menderes'in Meclis Konuşmaları*, s. 165 (26.5.1954). Ticaret Bakanı Zühtü Velibeşe, “seçmen CHP'nin meclisteki temsilci adedini yarıya indirmekle bize haykırmıştır; bizim tasfiye ettiğimiz bir muhalefeti sen nasıl tutuyorsun”, *Akis*, 19 Haziran 1954.

Hükümetin teşhisi bu olunca, muhalefete yönelik yeni tedbirler devreye girdiği gibi, DP liderleri de abartılı bir kendine güven içinde iyi liderlik ile bağdaştırılması zor eylemler içine girdiler. Bu süreci daha iyi anlayabilmek için DP'nin devlet ve toplum tasavvuru ile muhalefet anlayışı üzerinde durmalıyız.

DEMOKRAT PARTİ: DEVLET, TOPLUM VE MUHALEFET ANLAYIŞI

İktidarın ilk yıllarında hükümet “eski elit” ile ilişkilerinde de ılımlı ve toleranslı bir çizgi izlemeye gayret göstermiştir ancak muhalefete yönelik sert tedbirler alma eğiliminin ipuçları da yine bu dönemde ortaya çıkmıştır. 1954 sonrası dönemde, politikanın temel unsurları değil, uygulamanın şiddeti artacaktır. Demokratik rejimlerde iktidara tasarruf ile demokratik olmayan rejimlerde iktidara tasarruf arasında hayati farklılıklar söz konusudur. DP demokrasi sayesinde iktidara gelmiş, fakat demokratik rejimlerde iktidardaki partilere reva görülen/normal karşılanan davranışları kabul etmekte zorlanmıştır. DP'liler, artık demokratik rejimde yaşadıklarını unutarak, CHP'den CHP'nin tek partili yıllar boyunca muhalefetten beklediği tarzda davranış beklemekte, bu olmayınca da sınırlar gerilmekte, sertliğe karşı sertlik yoluna gidilebilmektedir.

DP, çoğulcu değil, çoğunlukçu demokrasi anlayışından yanadır ve bu “milli iradenin üstünlüğü” gibi olumlu çağrışımları olan bir ilke vasıtasıyla meşrulaştırılmıştır. Cumhuriyeti kuran kadro “egemenlik kayıtsız şartsız milletindir” sloganıyla yola çıkma iddiasındaydı. Bu nedenle, “milli irade”, “milletin iradesi” kavramları siyasi sözlükte mistik anlamlar kazanabilmişti. Partilere göre, 14 Mayıs ile birlikte bu ilke gerçek anlamıyla hayata geçmiştir. Hükümet programında tek parti devrinden artakalan anti-demokratik kanunların ayıklanacağı sözünü veren DP bu amaçla ağırlıklı olarak hukuk fakültesi öğretim üyeleri ve bürokratlardan oluşan bir komisyon da kurmuş, fakat komisyonun önerileri meclis gündemine taşınmamıştı.²⁰¹

DP'lilere göre, demokrasi demek seçimlerle tecelli eden milli iradenin tartışılmaz üstünlüğü demektir. Bir propaganda broşürü, “Madem ki Reyini İstediyine Verebiliyorsun, İşte Demokrasi Budur” der.²⁰² Fiiliyatta, milli ira-

²⁰¹ Raporda, anayasa mahkemesinin kurulması, memurların yargılanmasının kolaylaştırılması, askeri yargının alanının daraltılması, nüfus cüzdanlarında din hanesinin çıkarılması, tekzip hakkının kullanılmasının kolaylaştırılması, emirlerinin kötüye kullanılmasını önleyecek tedbirler alınması gibi oldukça ayrıntılı öneriler getirilmiştir. Rapor metni için, bkz. Kâzım Öztürk, *Türk Parlamentosu Tarihi, TBMM - IX. Dönem, 1950-54*, s. 6379-6408.

²⁰² *Demokrat Partinin 3. Zaferi*, s. 10.

de üstünlüğü, parlamentoda çoğunluğa sahip olan partinin üstünlüğü anlamına gelmektedir. Millet egemenliğini parlamento eliyle kullanır. Diğer bütün devlet organları yetkilerini parlamentodan alırlar. Milletten iradesini temsil eden (ya da millet iradesinin içinde cisimleştiği) parlamento çoğunluğu, “kadını erkek erkeği kadın yapmak dışında” her şeye muktedir olmalıdır. Her ne kadar anayasa, anayasaya aykırı kanunlar çıkarılmayacağını belirtmiş olsa da, bu hükmün herhangi bir teminat ve müeyyidesi yoktur. Kanunların anayasaya uygunluğu denetleyebilecek herhangi bir makam öngörülmediğine göre, TBMM’den çıkan her kanunun anayasaya uygun olduğu bir karine olarak kabul edilmelidir.

Çoğunluk kendi kendisine zarar veremeyeceği için parlamentoyu sınırlandırmaya gerek yoktur. Bayar’a göre “çoğunluk aldanmaz prensibi demokratik rejimin en temel ilkelerinden biridir. Çoğunluğun, muhalefeti teşkil eden azınlığın fikrine de önem vermesi gerektiği kaziyesi, bir parlamenter demokrasi şartı değil, bir parlamenter demokrasi adabıdır”.²⁰³ Parlamento kararlarına muhalefet edenler, aslında çoğunluğun iradesine muhalefet ettikleri için demokrasinin ruhundan uzaklaşmakta bir azınlık hâkimiyeti peşine düşmektedirler.²⁰⁴ Muhalefet bile TBMM içinde mündemiçtir. Usulüne uygun alınan her karar muhalefetin de iradesi ile oluşmuş bir karardır. Menderes, muhalefet partilerinin, “murakabenin BMM’nin şahsiyeti maneviyesinde mündemiç bulunduğu hakikatını bir türlü hatıra getirmemekle” itham edecektir.²⁰⁵ Bir başka konuşmada ise, “murakıp sıfatı mebusların her birinde ayrı ayrı ve Meclisin Heyeti Umumiyesinde mündemiçtir” diyecektir.²⁰⁶

Yürütme ve yargı yetkileri de parlamentodan kaynaklanmıştır. Yürütme ve yargı organı parlamentonun vekili gibidir. Mahkemeler, millet adına, milleti de TBMM’nin temsil ettiğini düşünürsek TBMM adına yargı yetkisini kullanırlar. Dolayısıyla, meclis, kendi adına yargı yetkisini kullananlar üzerinde yetkilere haizdir. Her vekil gibi, bu her iki organ da parlamentoya bağlı olmak, onun arzu ve taleplerine uygun davranmak durumundadırlar. Bu temel ilkeleri sorgulamak, aykırı hareket etmek ancak millet iradesine saygılı olmayanların, onu kabul etmeyenlerin tevessül edeceği bir yoldur. Üstelik bu yol, devlet kurucusu Atatürk devriminin getirdiği, “hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir” ilkesine aykırı olduğu gibi, Anayasa’ya da aykırıdır. DP’nin mil-

²⁰³ Bozdağ, *Bir Darbenin Anatomisi*, s. 42.

²⁰⁴ Rousseau da genel irade ile ters düşenlerin aslında kendi gerçek çıkarlarıyla çelişme içinde olduklarını söylüyordu.

²⁰⁵ Menderes, *Başbakan Adnan Menderes’in Meclis Konuşmaları*, s. 463 (29 Şubat 1960).

²⁰⁶ Zafer, 16 Mart 1959.

let iradesinin temsilcisi olarak meclis vurgusu o düzeydedir ki, meclisten “milli mabed”, “kutsi çatı” denilerek bahsedildiği de olmuştur.²⁰⁷

Bir başka yerde de üzerinde durduğum gibi,²⁰⁸ DP’nin devlet anlayışı, devleti gerekli şeytan olarak gören liberal demokrat anlayışın uzağındadır. Cumhuriyetin kurucularının vurguladığı, ülke bütünlüğü ile birlikte farklı sınıf ve gruplar arasındaki dengeleri mümkün kılarak milletin varlığını garanti altına alan onunla özdeşleşen, korporatist, kutsal devlet anlayışı DP tarafından da sorgulanmış değildir. DP, seküler milliyetçi otoriter devlet anlayışındaki sekülerliğin yerine dindar/muhafazakâr, yerlici/Anadolucu bir milliyetçiliği ikame ederek bir ölçüde farklı ancak otoriter renkleri ağır basan bir devlet tasavvuruna ulaşmıştır.

Koruyucu (hami) devlet geleneğinden geldiğimizi belirten Bayar’ın şu sözleri, devlet ve demokrasiden ne anlaşıldığı konusunda aydınlatıcıdır:

“Bizde derebeylik, kölelik ve bunun sonucu olan Aristokrasi olmadığı için, Devlet doğrudan doğruya sınıfsız bir kitleye halka dayanmıştır. Halk devlet idaresine, seçimsiz iştirak etmektedir. Veya ‘Biat’ ve ‘İtaat’ hakkı ile, manevi bir seçim yapar. Böyle olmasa, Demokrasi, bizi bin yıla varan geleneklerimizin dışına düşürürdü. Bizim yapacağımız iş, işte bu manevi seçimi, maddi seçim haline getirmektir. Türkiye’de koruyucu devlet (Hâmi devlet) vasfına dokunulmadan halkın yönetime katılmasını sağlamak lazımdır. Halkın yönetime katılması dürüst bir seçim sistemi ile kurulabilir.”²⁰⁹

Görüldüğü gibi, seçimler, Bayar’ın ideal *hami (koruyucu)* devletinin mahiyetini değiştirmeyecektir; seçimler halkın daha önceden ‘biat’²¹⁰ veya ‘itaat’ hakkı ile, manevi bir seçimle ya da seçimsiz olarak yaptığı (yani yaptığı varsayıldığı) devlet yönetimine katılma sürecini maddi hale getirmeye yarayan bir mekanizmadır. Bu mekanizmanın “koruyucu devlet vasfına dokunulmadan” işletilmesi gerekmektedir. Andan Menderes ve diğer DP’lilerin muhalefet yıllarında ve iktidarın ilk döneminde kısmen farklı bir yaklaşımı dile getirdiklerini biliyoruz.²¹¹ Ancak iktidardaki DP CHP’lilerden farklı davran-

²⁰⁷ Menderes, *Başbakan Adnan Menderes’in Meclis Konuşmaları*, s. 463 (29 Şubat 1960).

²⁰⁸ Demirel, *Adalet Partisi*, s. 262.

²⁰⁹ Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes*, s. 42.

²¹⁰ Beyat ya da Bayar’ın tercih ettiği tabirle, “biat” hükümdarın otoritesinin diğerleri tarafından kabul ve tasdikidir. Osmanlı İmparatorluğu’nda yeni padişahın tahta geçeceği belli olur olmaz, başta şeyhülislâm ve sadrazam olmak üzere devlet görevlileri Sultan’a beyat ederlerdi. Beyatın özelliği diğerlerinin huzurunda yapılması ve otoritenin daha az güçlü diğerleri tarafından da tasdik edilmesinin herkese gösterilmesi idi. Bkz. Karateke, *Padişahım Çok Yaşa*, s. 28 vd.

²¹¹ Menderes hükümet programını okurken, kuvvetler birliğine dayanan 1924 Anayasası’nın vatan-

mayacaktır.²¹² Menderes, “hükümet denilen teşekkülün adeta bir gangster gibi hareket edeceği ve azıcık tasarruf sahası buldu mu, derhal salahiyetlerini mutlaka kötüye kullanacağı kanaatinin hâkim olmasını” yanlış bir zihniyet olarak nitelendirir.²¹³

Bu milliyetçi/muhafazakâr devlet algısının bir tezahürü olan devlet hatta yap(a)maz, devleti yönetenler yanlış yapar anlayışı, TBMM yanlış yapmaz anlayışında kendini yeniden üretmiştir. Milletvekillerinin mal beyanında bulunması gerektiğini işaret eden Hürriyet Parti’li Feridun Ergin’e yanıt veren Menderes, bu öneriyi “TBMM kurulduğu günden itibaren bu kadar büyük hakarete maruz kalmamıştır. Türkiye’yi idare edenlere karşı en küçük buhtanı dahi bütün şiddetiyle size iade ediyorum” diye reddedecektir.²¹⁴

Devletin kutsallığı anlayışının bir parçası olarak radyolarda, Başbakan ya da Cumhurbaşkanı’nın hangi illeri, hangi vasıta ile, ne zaman ve hangi güzergâh kanalıyla ziyaret ettikleri, yanlarında emir subayları ve bürokratlar da dahil kimlerin olduğu haber bültenlerinde ilgililerin “şehri şerefliendirdikleri” ibaresi de mutlaka eklenerek verilmesi de gösterilebilir. Radyonun hükümetin sesi haline getirilmesi, sınırlı demokrasi ve kutsal devlet algısının bir diğer örneğidir. Menderes, radyoyu “devletin malı” olarak görmekte, “Devlet malı ve vasıtasını devlet ve memleket menfaatine olarak hükümet kullanır, Devlet radyosunun orta malı olduğunu iddia etmek hiç kimsenin hakkı değildir”²¹⁵ diyerek muhalefet partilerinin radyoyu kullanmalarını olabildiğince sınırlandırmaya çalışmaktadır.²¹⁶

daş hak ve hürriyetlerini kâfi derecede teminat altına almadığından bahisle, anayasa değişikliğini meclise getirme arzusundan bahsetmişti. Menderes, *Başbakan Adnan Menderes’in Meclis Konuşmaları*, s. 11 (29 Mayıs 1950).

212 “Menderes, bir aşkın değer ve bir *mitos* olarak devleti değil, *aygıt* olarak bürokrasiyi geriletmek istemiştir.” Bora, “Adnan Menderes” s. 489.

213 Aktaran, Mustafa Doğan, *Adnan Menderes’in Konuşmaları*, cilt 2, Ekicigil, İstanbul, 1957, s. 73 (5 Temmuz 1954).

214 *Zafer*, 25 Mayıs 1957.

215 Menderes, *Başbakan Adnan Menderes’in Meclis Konuşmaları*, s. 70 (2 Nisan 1951).

216 1954 seçimlerinden sonra, seçim dönemlerinde siyasi parti sözcülerinin o güne değin kullandıkları radyo vasıtası ile propaganda yapamayacaklarına ilişkin düzenleme yapılmıştır (30 Haziran 1954 tarihli kanun). Sınırlandırma gerekçesi olarak da, muhalefetin radyoda propaganda yapma özgürlüğünü kötüye kullandığı ifade edilir; Menderes, muhalefet için “o kadar kötü konuştular ki, devletin bir vasıtası başına yalnız onları değil, bütün partileri bir müddet için getirmemek bir zaruret haline geldi, bu memlekette devletin radyosunda devletin bir organı olan hükümeti bu derecede terzil edilecek olursa bir zaman sonra işlerin nereye varacağını tespit etmek mümkün olmaz” demiştir. Menderes, *Başbakan Adnan Menderes’in Meclis Konuşmaları*, s. 191 (30.6.1954). Her ne kadar yasak tüm siyasi partileri kapsıyorsa da, DP’liler devlet icraatlarını anlatma gerekçesiyle radyoyu sadece seçim dönemlerinde değil her zaman diledikleri gibi kullanabilmişlerdir. Bu konuda bkz. Muammer Aksoy, *Partizan Radyo ve DP*, Ayyıldız, Ankara, 1960.

Kendi varlığını sürdürmeye programlı bir organizma olarak devletin, gerektiğinde yasalar dışına da çıkabileceği düşüncesini ifade eden, “hikmet-i hükümet” ya da “devlet aklı” kavramının sorgulandığına da rastlamıyoruz. Kıbrıs Türktür Derneği ile, Kıbrıs’taki Türkleri bir araya getirmek ve Rumlara karşı yasal –ve yasadışı– mücadele verecek bir örgüt olarak planlanan Türk Mukavemet Teşkilatı hükümetin bilgisi dahilinde oluşturulmuştur.²¹⁷ Keza, tamamen başbakanın arzusu doğrultusunda harcanmak üzere tahsis edilen ve başka herhangi bir kişi ya da kurum tarafından denetlenmeyen örtülü ödenek uygulaması, partililerce gündeme getirilmiş değildir. Devletin başındaki kişinin bu özeni göstereceği, göstermese bile, bunu yapmaya hakkı olduğu fikrinin yansıdığı daha iyi bir örnek bulmak zordur.

1924 Anayasası, partililerin otoriter eğilimlerini “anayasallık” (anayasa uygun davranma iddiasının beraberinde getirdiği meşruiyet) örtüsü altında daha rahat savunabilmelerine imkân verebilmektedir. Bu imkân sonuna kadar kullanılmıştır. Yassıada’da ifade edilen müşterek savunmada, 1924 Anayasası tarafından ihdas edilen rejim “şahıs saltanatı ile hakiki manasında bir demokrasi arasındaki intikal devresi rejimi” olarak ifade edilmiştir. Buna göre, Anayasa “iktidar partisine mensup milletvekili ekseriyeti saltanatı” rejimine cevaz verip, demokratik rejimi zaruri kılmadığı, eğer gerçekleşmiş olsaydı demokrasinin, “iktidarı elinde tutanların bir marifeti” olacağı bile söylenebilmiştir.²¹⁸

Her siyasi iktidar, kendine yönelik muhalefeti zayıflatma ve etkisiz kılmaya çalışır. En basit tanımıyla iktidar bir iradenin kendisine karşı gelinmesi halinde yürütebilme gücü demektir. Dolayısıyla iktidar ilişkilerinin doğasında direniş ve bu direnişi aşma/sınırlama/etkisiz hale getirme hedefi söz konusudur. Direnişi aşabilmek için, tehdit, satın alma, bölme, ikna etme, paylaşma, oyalama ve benzeri taktikler kullanılır. Demokratik rejimlerin farkı muhalefeti etkisiz kılma yolunda hangi metotlara başvurulmaması gerektiğini garanti altına almaya çalışmalarında yatar. Pareto’nun da dediği gibi, demokrasilerde, güç kullanma tehdidi ikinci plana itilirken, parti mekanizmaları kanalıyla ödüllendirme ve incelikli manipülasyonlar öne çıkar.²¹⁹ Eğer rejim demokratik olma iddiasında ise, muhalefete yönelebilecek güçsüz/etkisiz kılma

²¹⁷ Erdal Şen, *Bir Yiğit Vardı- Başbakan Adnan Menderes’in Hayatı*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul, 2010, s. 144.

²¹⁸ *Yassıada Yargılamaları, Müşterek Müdafaa, Kararlar, Kararların Eleştirisi*, Demokratlar Kulübü, Ankara, 1995, s. 199.

²¹⁹ Vilfredo Pareto, *The Mind and Society*, vol. 4, *The General Forms of Society*, der. Arthur Livingston, Harcourt, Brace and Company, New York, 1935, s. 1589-90.

eylemlerinin belli sınırları vardır. Bu noktada bile, hangi eylemlerin kabul edilir olup olmadığı meselesinde tam bir anlaşmadan söz edilemez. İktidar muhalefet ilişkilerinde sınırların ne olduğu hakkındaki mücadele de iktidar mücadelesinin bir parçasıdır.

DP'nin otoriter yönelimlerinden bahsedildiğinde, iktidar ilişkilerine ilişkin bu temel gerçek ihmal edilir. Siyasi iktidarın yozlaşmaya, baskıcılığa yönelmeye meyyal olduğu tespiti ikinci plana itilerek, otoriter eğilimler, özgürlük ve tahammülün hâkim değer olduğu bir toplumda her nasılsa ortaya çıkmış istisnai bir durum gibi sunulur.²²⁰ Sanki sorun iktidar ilişkilerinin doğasında aranması gereken bir olgu değil de, parti önderlerinin ve temsiline soyunulan tabanın olumsuz özelliklerinden kaynaklanmaktadır. DP'ye sempatiyle bakanlar ise, yine iktidar ilişkilerinin doğasını gözden kaçırma pahasına, partinin otoriter eğilimlere –CHP'liler tarafından– itildiği ya da zorlandığı temasını işlerler.

1946-50 döneminde CHP ile DP arasında büyük bir güvensizlik olduğu ve bu güvensizliğin demokratik rejime zarar verdiğinden söz edilmişti. CHP, DP'yi kaos yaratmak, ihtilal ile iktidara gelmek istemek, sorumsuz davranışlarla siyasi istikrar ve bütünlüğü tehdit etmekle suçlarken, DP de CHP'yi demokrasi konusunda samimi olmamak, muhalefetin varlığını kabullenememek, muhalefeti yok etmeye çalışmak gibi isnatlarla suçlamaktaydı. 1950 seçimlerinden sonra, iktidar muhalefet ilişkilerinde tarafların yerleri değişti, fakat yöneltilen suçlamalar özünde değişmedi.

14 Mayıs sonrasında CHP'nin vakur tutumu bile, DP'lileri partinin samimiyetine inandırmaya yetmedi. “CHP'nin samimiyetine inanılmamaktadır” derken, bunun bir seçim olduğunu söylemek durumundayız. Samimi olmadığına inanmak CHP üzerindeki baskıyı meşrulaştırmaya yaradığı için de tercih edilmektedir. Nihai analizde, bu inancı besleyeceği düşünülen olguları öne çıkarmayı seçip, diğer olguları ikinci plana itme yoluna gidilmiştir. İnönü, Menderes'in deyimiyle, “iktidar hastasıdır.”²²¹ İktidara gelebilmek için,

²²⁰ Tipik bir örnek için, bkz. Cem Eroğul, *Demokrat Parti- Tarihi ve İdeolojisi*, 4. baskı, İmge, Ankara, 2003 (ilk yayımlanma 1970).

²²¹ Menderes, “Arkadaşlar; bir adamın kendi ihtirasıyla memlekette bir mülkiyet iddiasıyla, memleketi benden başka kimse idare edemez iddiasıyla ortaya çıkıp bu memleketin istikbalini körletmeye çalışmasına imkân ve ihtimal mevcut değildir.” (İsmet Paşa) “Hırsı için bu memleketi bir baştan öte başa ateşe vermek isteyen adamdır.” Menderes, *Başbakan Adnan Menderes'in Meclis Konuşmaları*, s. 141 (20 Haziran 1952); “Bizim bütün günahımız iktidara gelmemizdir. Affetmez bir kin, bizi bu günahımız için ölünceye kadar takibedecektir. Ağzımızla kuş tutsak, Allah'ı semavat-ten şahit diye yerlere indirsek, kabul etmelerine imkân yoktur. Çünkü onları tatmin edecek olan hırs, sadece iktidara gelmekten ibarettir”, s. 223 (15 Kasım 1954).

hükümetinin ülkeye idareye ehil olmadığını, hükümet devam ettikçe ülkede huzur ve güvenin yerleşmeyeceğini ispatlamaya çalışmaktadır. Güvenlik güçlerini dinlememek, hükümeti yabancılara şikâyet etmek, milleti hükümete karşı kıskırtmak, yasaları zorlamak, bu amaca ulaşmak için CHP'nin uyguladığı politikalarındandır. İnönü, "...memleketin elde ettiği her muvaffakiyet karşısında yeni bir fitne hamlesiyle ortaya çıkmak ve bu muvaffakiyetleri inkâr etmek gayreti içinde çırpınmaktadır."²²² CHP'yi devlet partisi olmaktan çıkarıp "normal" bir muhalefet partisi haline getirmek demokratik rejimin yerleşmesi için gereklidir. DP, bu amaç doğrultusunda harekete geçmelidir.

Seçim öncesinde, devr-i sabık yaratılmayacağı kararının alınmış olması, iktidar değişimini mümkün kılmakla birlikte, bazı DP'lileri tatmin etmemişti.²²³ Menderes, "Milli iradeyi seneler senesi zımni baskılarla ayak altında tutan, sonra 1946 devresindeki gibi bir muhalefetin ortaya çıkmaması için cebirle, kahırla, Türkiye'nin kırkbin köyünde zulm yapmak suretiyle vatandaşın rey hakkını ihlal eden birinin, milli iradenin bir mümessili olarak tekrar bu kürsüye gelebilmesi, huzurumuza çıkabilmesi, işte anormaldir, gayri tabii olan budur"²²⁴ diyordu. Özellikle tabanın CHP aleyhtarlığının kuvvetli olduğu kesimlerinde devr-i sabık yaratmama politikasının isabetli olup olmadığı sorgulanmaya devam etti. Örneğin, Demokrat Parti İzmir Belediye Başkanı İsmet İnönü'nün Abdülmecid gibi sürgüne gönderilmesini istemişti.²²⁵ Bu yapılmadı ama, tabandan gelen bu talepleri işaret eden DP liderleri, devr-i sabık yaratmama politikasını CHP'ye tanıdıkları bir lütuf gibi sunmayı tercih etmeye devam ettiler.²²⁶ Gösterilen bu alicenaplık karşısında CHP davranışlarını kontrol altına almalıydı. Yoksa, eski defterler yeniden açılabilirdi.

Devr-i sabık yaratılsa daha mı iyi olurdu? Geçmişle hesaplaşma, demokratik siyasal dönüşüm ve toplumsal normalleşmeye hizmet eder. Yaşanı-

²²² Menderes, *Başbakan Adnan Menderes'in Meclis Konuşmaları*, s. 140 (20 Haziran 1952).

²²³ Necip Fazıl'a göre Menderes'in en büyük hatalarından biri buydu. "...Allah'ın eşkiya kadrosunu Hayırsızada'da hesaba çekmeleri için iktidara getirdiği topluluk, sırf bu ihmal yüzünden Yassıada'da hesaba çekildi." "Kul ölçüsüyle müthiş bir zulüm ifadesi olan Yassıada, hikmet noktasından muazzam bir ilahi adalet çerçevesidir ve 'etmeyene edilir' kanunundan muhteşem bir örnektir." Necip Fazıl, *Benim Gözümde Adnan Menderes*, 6. basım, Büyük Doğu, İstanbul, s. 127 (ilk yayımlanma 1970). Hasan Polatkan'ın eşi Mutahare Polatkan da benzer bir görüşü ifade edecektir. Hulusi Turgut, *Yassıada'da Yapılmayan Savunmalar*, 3. baskı, Doğan, İstanbul, 2007, s. 233.

²²⁴ Menderes, *Başbakan Adnan Menderes'in Meclis Konuşmaları*, s. 142 (20 Haziran 1952).

²²⁵ *Ulus*, 15 Mart 1951.

²²⁶ Samet Ağaoğlu, "Biz 1950'de Halk Partisi'nin bütün günah ve seyyiatını affettik. Halk Partisi'nin içinde de namuslu ve haysiyetli vatandaşlar vardır. Fakat ne yapalım aynı gemi içinde bulundukça, oradan ayrılmadıkça, onlar da aynı gemi içinde vukua gelen felaketleri paylaşmak mecburiyetindedirler." *Halkçı*, 29 Mayıs 1955 (Konya konuşması).

lan acı deneyimlerin kabul edilmesi, faillerin cezalandırılmasalar bile kınanmaları, mağdurların acılarına saygı gösterilmesi, benzer olayların yaşanmasının önünün kesilmesi için faydalıdır.²²⁷ Fakat, devr-i sabık yaratılmadığı için rejimin rayına oturmadığı iddiasını kabul edebilmek zordur. DP'nin otoriter yönelimlerinin kaynağında geçmişle hesaplaşma yapılamaması yatmamaktadır. Hatırlamak ve hatırlatmak kadar, bir noktada unutmak da gereklidir. Geçmişe ilişkin sonu gelmeyecek tartışmalar/hesaplaşmalarda bulunmak risklidir. Dozu iyi ayarlanamayan sorgulama kaçınılmaz olarak tepki yaratır ve demokratikleşme sürecinin geri döndürülmesine yol açabilir.²²⁸

Kaldı ki, DP'nin tek parti dönemiyle hesaplaşma deyince akla gelebilecek Alevi, Kürtler ve gayrimüslimlere yönelik baskılar ve hatta dindar/muhafazakâr/İslâmcı kesime yönelik baskıları dile getirmek gibi bir kaygısı da olmamıştır. Arzu edilen geçmişin sadece bir parçasıyla –genel olarak 1938 sonrası ve özel olarak da 1946 seçimleri ve 46-50 dönemi uygulamaları– hesaplaşmaktır. CHP, demokratikleşmenin öncülüğüne soyunarak geçmişin kefaletinin bir kısmını ödemiş, İnönü, “27 senelik Cumhuriyet devrinden bana atfolunabilecek her mesuliyetin hesabını vermeye hazırım ve muktedirim” diyerek bağımsız mahkemeler önünde hesap vermeye hazır olduğunu da ifade etmişti.²²⁹ Ayrıca, böyle bir sorgulama yapılsa bile, DP'liler bu sorgulamayı yapabilecek en son kişilerden olmalıydılar zira aynı dönemlerde CHP milletvekiliydiler.²³⁰

İlk dönemde hükümet, muhalefetin samimiyetine güvenmemekle birlikte, “eski elit” (muhalifler) ile ilişkilerinde halkevlerinin ve CHP'nin malvarlığının hazineye devri dışında ılımlı bir çizgi izlemeye gayret göstermiştir. DP'lilerin iktidara yerleşmenin zaman alacağını bu süre içinde de eski elitin korkutulmaması gerektiğini bilecek kadar siyasi sofistikasyona sahip insanlar oldukları anlaşılıyor. İsmet İnönü'nün neler yapmaya muktedir olduğunu iyi

²²⁷ Bkz. Mithat Sancar, *Geçmişle Hesaplaşma– Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne*, İstanbul, İletişim, 2007.

²²⁸ Omar G. Encarbacion, “Reconciliation after Democratization: Coping With the Past in Spain”, *Political Science Quarterly*, 123, 3, 2008, s. 435-459.

²²⁹ Sabahat Erdemir, *Muhalefette İsmet İnönü, 1950-1956*, cilt 1, Sıralar, İstanbul, 1956, s. 64 (12 Eylül 1951). CHP Meclis Grubu da, bu yönde tebliğler yayımlayacaktır. Bkz. *Ulus*, 9 Haziran 1950.

²³⁰ Esasen muhalefet yıllarında Celal Bayar, “Şeref ve mesuliyetleriyle mazi hepimizindir. Ne yapılmışsa, iyiniyetle ve inkılabı kurmak ve korumak için yapılmış ve bence, zamanın en mükemmel tedbirleri alınmıştır. ...Mazinin mesuliyetleri varsa; bizim hisselerimiz, şunun bunun mesuliyetinden daha az değildir” diyecektir. Bkz. Fahri Giritlioğlu, *Türk Siyasi Tarihinde CHP'nin Mevkii*, cilt 2, Ayyıldız, Ankara, 1965, s. 349.

değerlendiren tecrübeli Bayar'ın da katkısıyla devr-i sabık yaratmama politikasından köklü bir kopuş söz konusu olmamıştır.

CHP'nin malvarlıklarının hazineye devri, köklü bir kopuş olmaktan çok, hem tabanı teskin etmeyi hem de CHP'ye gözdağı vermeyi amaçlamaktaydı. Menderes, “devletin malını geriye alıyoruz; yoksa devletin malını kendi çıkarına kullanan kişileri cezalandırmıyoruz”²³¹ demektedir. CHP, halkevlerini kendi malı imiş –partinin 8. Kurultayı Ankara Halkevi'nde yapılmıştı– gibi kullanmaya devam edince, DP de fırsatı kullanma yoluna gitmişti.²³² CHP'nin çizgisini değiştireceği ümit edilerek malvarlığının tamamı değil, bir kısmı hazineye devredilmiştir. Bu ilk Kanunun işe yaramadığı düşünülünce, 1954 seçimleri öncesinde, “CHP'nin Haksız İktisaplarının Hazineye Devri Hakkında Kanun” çıkarılmış ve partinin üzerine kayıtlı mallar hazineye devredilmiştir.²³³ Bayar bile bu Kanunu bir daha görüşülmek üzere Meclis'e geri göndermeyi düşündüğünü ancak “bunun bir şekil meselesinden ibaret kalacağına inandığı” için imzalama yolunu seçtiğini belirtmektedir.²³⁴ Menderes ise grup toplantısında; “...memleketi yutmuş, yed'i gasıplarına geçirmiş oldukları mallardan intifa etmekte olanlar, Demokrat Parti'nin beş on jipini beş milyon liraya çıkararak, bu parayı nereden buldunuz diye bizi ithamlar altında bırakmak cüretine ve cesaretine gittiler. Bizden hesap soranlardan biz de ellerinde ne varsa toptan onların hesabını sormak mevkiindeyiz” diyecek ve gözdağı verme motivasyonunu tüm açıklığıyla ortaya koyacaktır.²³⁵

Dokunulmazlıklar meselesi iktidar muhalefet ilişkilerinde bir başka gerilim yaratan mevzu olmuştur. Önce CHP milletvekili ve gazeteci yazar Hüseyin Cahit Yalçın'ın (Nisan 1952), daha sonra da hükümete sert eleştiriler yönelten Millet Partisi lideri Osman Bölükbaşı'nın dokunulmazlığı kaldırıldı. Endişeler, Millet Partisi'nin mahkeme kararı ile kapatılması ile daha da katmerlendi.²³⁶

²³¹ Bozdağ, *Darağacında Bir Başbakan*, s. 97.

²³² Toker, *DP'nin Altın Yılları*, s. 65-67.

²³³ Menderes, 24 Nisan 1954 Samsun konuşmasında, 5830 sayılı Kanun ile, CHP'ye ait 986 bina, 5 sinema, 32 mağaza, 186 arsa, 2 zeytinlik ve 11 bahçe; 6195 sayılı Kanun'a göre de, 104 bina, 1 konak, 2 matbaa, 4 kahvehane, 1 han, 11 dükkân, 4 karakol, 2 mescit, 1 kilise, 114 arsa, 19 tarla ve 12 bağın hazineye devredildiğini söylemiştir (akt. Albayrak, *Demokrat Parti*, s. 221).

²³⁴ Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes*, s. 144. “İmza etmemenin faydası yoktu. Faydasız ihtilaflar akıl kârı değildir” (s. 148).

²³⁵ Akt. Albayrak, *Demokrat Parti*, s. 215 (17 Kasım 1953, Grup toplantısında yaptığı konuşma).

²³⁶ CHP, Millet Partisi'nin kapatılmasından sonra, kapatılma kararının ancak Yargıtay Dairelerinden birinin verebileceği hükmünü getiren değişiklik önerdi fakat bu reddedildi. Giritlioğlu, *CHP'nin Mevkii I*, s. 297.

DP muhalefetin tüm eylemlerini bozgunculuk ve iktidarına karşı yöneltilmiş bir tehdit gibi görme eğilimindedir. İnönü, bu tespiti daha 29 Haziran 1950 tarihinde yapmıştır. “Hükümetin resmi temsilcileri kendilerine tevcih olunan tenkidleri hücum telakki ediyorlar ve bunları milletin reyine tevcih edilmiş hücumlar diye vasıflandırıyorlar.”²³⁷ Bu yoruma göre, muhalefet, bütün varlık sebebi iktidarı zayıflatmak olan, bu uğurda her şeyi yapmaya hazır şeytani bir güç odağıdır. Katı bir biz ve onlar ayırımına dayalı bu zihniyet, muhalefeti baştan ötekileştirerek, makul ilişkiler kurulmasının önündeki engellerden biri olmuştur. Muhalefete karşı her an uyanık olunmalı, güçsüzlük anlamına gelecek davranışlardan kaçınılmalıdır. Mesela, çeşitli il ve ilçelerden heyetlerin parti genel merkezine gelerek desteklerini ve İnönü’ye bağlılıklarını bildirmeleri kimi DP’lilerce Mussolini’nin Roma yürüyüşüne benzetilmiştir.²³⁸ Eisenhower’ın müşavirlerinden birinin Türkiye’yi ziyaret ettiği bir dönemde CHP hükümeti eleştiren bir bildiri yayınlayınca, DP, muhalefetin “memleketin yüksek menfaatlerini bir ihtiras uğruna ayaklar altına” aldığından söz eden sert bir cevap vermiş, Menderes de partiyi jurnalcılık, milli menfaatleri kundaklamak, casusluk gibi son derece ağır ifadelerle suçlamıştır.²³⁹ DP’nin iktisadi kriz için zorlayıcı tedbirlere yöneldiği 1955 yılında yayımlanmış olduğu tebliğ bu meyanda anlamlıdır. “Bütün vatanda hiçbir hakiki sebebe dayanmayan birtakım şuni buhranlar yaratmağa çalışmak ve basit ifadeyle milli mevcudiyetimiz aleyhine irtikâp edilmiş *iktisadi suikasttir* ki, bunlar asla müsamaha ile karşılanmaz” (vurgular benim).²⁴⁰

Bayar, muhalefetin keskin tenkitlerinin “’kuvvetli, fakat koruyucu ve şefkatli’ devlet geleneğinden gelen memleketlerde değil, keskin çizgilerle topluma yerleşmiş sınıfların amansız bir sınıf kavgasına girdiği memleketlerde geçerli” olabileceğini, dolayısıyla CHP’nin tenkitlerinde bu ölçüsüzlüğün ancak kötü niyetle açıklanabileceğini ima etmekteydi.²⁴¹ Keza Menderes, muhalefetin yapılan olumlu işleri de görmesi gerektiğini, bunu yapmamış olmasını kötünîyet ve hükümeti yok sayma belirtisinden başka bir şey olmadığını belirtirken de aynı düşünceyi ifade etmekteydi.²⁴²

DP’nin bu algısının arka planında değişik faktörleri görüyoruz. Bir ke-re, iktidar olunmasına rağmen İnönü fobisi ve kompleksinden kurtulunama-

²³⁷ Erdemir, *Muhalefette İnönü*, cilt 1, s. 15 (29 Haziran 1950).

²³⁸ Toker, *DP’nin Altın Yılları*, s. 116.

²³⁹ *Cumhuriyet*, 9 Subat 1956, 11 Şubat 1956.

²⁴⁰ *Ulus*, 4 Temmuz 1955.

²⁴¹ Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes*, s. 155.

²⁴² Toker, bu eğilime “mürebbye sendromu” diyecektir. Toker, *DP’nin Altın Yılları*, s. 173.

mıştır. İnönü stadının ismi Mithatpaşa olarak değiştirilir, *İnönü Ansiklopedisi*, *Türk Ansiklopedisi* yapılırken; İnönü'nün oğlu Ömer İnönü'nün bir cinayete karıştığı iddiaları da gündeme taşınmıştır. İnönü'süz bir CHP söz konusu olursa, iktidar muhalefet ilişkilerinin düzeleceği de söylenmiştir.²⁴³ İnönü ciddiye alınması gereken bir muhaliftir. Kurtuluş Savaşı'ndan gelen bir ağırlığı vardır, devlet kurucusudur. Büyük bir siyaset birikimine ve devlet tecrübesine sahiptir. Soğukkanlı, sabırlı ve sinirlerine hâkimdir, olasılıkları çok iyi hesaplar.

İnönü'nün Atatürk döneminde en uzun süre görev yapan başbakan hüviyetinde olması, gerektiğinde Atatürk'e bile itiraz etmekten kaçınmaması başbakanlıktan ayrılıp invizaya çekildikten sonra, ittifakla Cumhurbaşkanlığına seçilmesi, Türk siyasetinin kaygan zemininde ayakta kalma becerisinin üst düzeyde olduğunu gösterir. 1950 ile birlikte İnönü'nün demokratikleşmenin önünü açan lider konumuna gelmesi, kendisine yönelik ilgi ve sevgiyi artırmış, otoriter dönemin kötü anılarını bir nebze olsun silmeye yardım etmiştir. DP önderlerinin İnönü'nün ağırlığı karşısında yetersizlik duyguları hissetmediklerini söylemek kolay değildir.

İnönü'ye tepkinin kişisel gerekçeleri de vardır. Bayar, İnönü'nün Cumhurbaşkanlığına destek vermiş ancak İnönü, kendisini başbakanlıkta tutmamıştır. CHP'den dışlanmamış, ancak aktif bir göreve de getirilmemiştir. Bayar, oğlunun kalp krizinden genç yaşta ölümünde İnönü hükümetinin açtığı siyasal soruşturmaların etkisi olduğu görüşündedir.²⁴⁴ Menderes için ise, İnönü 15 yıl çalıştığı partinin değişmez önderi, Milli Şefidir. Menderes uzun yıllar, İnönü'ye saygı ve bağlılığını bildirmiş biridir. İnönü söz konusu olunca, kendisiyle beraber itiraz etmeden çalışmış olmanın getirdiği huzursuzluk da uyanmaktadır. Bu yıllar, unutulmak istenen ancak –İnönü'nün siyasetteki varlığı nedeniyle– unutulması kolay olmayan dönemlerdir. Ve nihayet, İnönü –ve İnönü'den bağımsız düşünilemeyen CHP– karşıtlığı, başından bu yana DP'li olmayı belirleyen, DP'yi oluşturan farklı çıkar ve kimlikleri bir arada

²⁴³ Menderes, “Halk Partisi ile İsmet Paşa zihniyeti arasında esaslı farklar bulunmakta olduğunu mütemadiyen söylemekteyim, bunu söylemekten de asla fariğ olmayacağım”, Menderes, *Başbakan Adnan Menderes'in Meclis Konuşmaları*, s. 143 (20 Haziran 1952); Devlet Bakanı Mükerrer Sarol, Erim'i ziyaret ettiğinde, İnönü liderlikten ayrılırsa iki parti arasında sorun kalmayacağını ifade etmiştir. Sarol aynı konuşmada, CHP bu adı bırakmalı da demiştir. Erim, *Günlükler 1*, s. 541 (20 Haziran 1954).

²⁴⁴ Baban'a göre, Bayar, “o dedi aklını başına alsın... Evladımızın hayatı ile oynadı, affettik... benimle oynadı kusuruna bakmadık... Şimdi memleketle oynuyor.. bu kadarı fazla dedim ya aklını başına alsın, çünkü ben kızsam onu evvela asarım sonra muhakeme ettiririm” demiştir. Baban, *Politika Galerisi*, s. 61.

tutmayı mümkün kılan unsurlardan biridir.²⁴⁵ Muhalefet öne çıkarılarak parti içi güç mücadeleleri ve iktidarda olmanın getirdiği diğer problemler –geçici bir süre içinde olsa– bir yana itilebilmektedir.

İnönü'nün hükümetten beklediği şey, kendisine danışılması özellikle dış politika konularında kendisinin tecrübelerinden faydalanılması, muhalefetin varlığını sorgulayan (ya da sorguladığını düşündürten) eylemlere girilmemesi ve muhalefetin sert eleştirilerine karşı tahammül edilmesi idi. DP'liler açısından bu politikanın takibi hiç kolay değildi, çünkü İnönü'ye danışılırsa, onun fikri alınırsa, tam da CHP'lilerin söyledikleri gibi, DP de İnönü'süz yapamadığını göstermiş olacaktı.²⁴⁶ İnönü'nün bu arzusu, muhalefette bile siyasetin merkezinde olma arzusunun, iktidar hastalığının bir tezahürü olarak algılanıyordu. İstişare bir yana, devr-i sabık yaratılmaması İnönü'ye yetmeliydi. İnönü bu "ihسان" ile yetinmeli, DP'yi rahatsız edebilecek davranışlara girmemeli, ayağını denk almalı hatta –kendisine dokunmadıkları için– DP'lilere minnettar olmalıydı.²⁴⁷ Kaldı ki, yıllarca ülkeyi tek parti rejimi ile yönetmiş birinin hak ve hürriyetler ihlal ediliyor diye muhalefet yapması inandırıcı da değildi. Menderes'e göre, "Dünkü diktatörün, bugün huzurumuza çıkarak vatandaş hak ve hürriyetlerinin müdafiliği vazifesini üzerine alması gülünçtü."²⁴⁸

Liderler böyle düşünürken taban farklı mıydı? Belki de daha keskin ve katı bir biçimde aynı şekilde düşünüyorlardı. Tabanın bazı kesimleri demokrasi deyince sıradan insanın her istediğini yapabildiği bir düzen (ya da düzensizlik) anlıyorlardı. Bedii Faik, "artık demokrasi geldi" denilerek, ehliyet almadan araç kullanmanın, hazine arazisini işgal etmenin, Karayolları şantiyelerinden kazma/kürek ve diğer yol malzemeleri (ç)almanın artık normal karşılanması gerektiğini düşünen ve bu doğrultuda harekete geçenlerden" bahsetmektedir.²⁴⁹

²⁴⁵ Feroz Ahmad, *The Turkish Experiment in Democracy, 1950-1975*, Londra, Hurst, s. 46.

²⁴⁶ Gülek, Menderes'in kendisine, Kore'ye asker gönderme meselesinde, "şimdi ben gidip İsmet Paşa'ya teklif edersem duyulur. Ve 'daha bunlar tecrübesiz. Eski tecrübelilerden akıl sormaya mecbur oldu' derler" dediğini söylemiştir. Aktaran, Birand, Dündar. Çaplı, *Demirkırat– Bir Demokrasinin Doğuşu*, s. 91.

²⁴⁷ Menderes, "Fakat paşam hilafı hakikat davalarla bu kürsüye gelirsiniz, ne zaman samimiyetsizlik ve sahte maske taşıyacak olursanız ve milletin huzuruna böyle çıkmak isterseniz biz de maziyi eşelemek mecburiyetinde kalırız." Menderes, *Başbakan Adnan Menderes'in Meclis Konuşmaları*, s. 147 (20 Haziran 1952).

²⁴⁸ Menderes, *Başbakan Adnan Menderes'in Meclis Konuşmaları*, s. 140 (20 Haziran 1952). Bir başka yerde Menderes, "O Allaha bakınız ki, ömrü boyunca inkâr ettiği prensipleri müdafaa etmek, ömrü boyunca müdafî ve hamiliğini yapmak için onu bugün bu kürsüye zorlanarak gelmek mecburiyeti altında bırakıyor. ...Allaha çok şükür, Türk milletinin kahhar sillesi dünkü müstebiti bugünün hürriyet kahramanı haline kalbetti" diyecektir, s. 212 (15 Kasım 1954).

²⁴⁹ Faik, *Matbuat, Basın derkeen... Medya*, cilt 2, s. 95-6. 27 Mayıs 1950 tarihli *Ulus* gazetesinde, kaç kesim yapan bir grup orman köylüsünün, DP bize ormanlar serbest dedi diyerek, orman me-

Baskıcı rejimler sona erdikten sonra gelen yeni rejimin sınırsız özgürlük rejimi olarak yorumlanması, eski rejimin çöküş sürecinde beklentilerin yükseltilmesi ile ilgilidir. DP de muhalefet yıllarında demokrasi geldiğinde bütün sorunların çözüleceğini vaat etmişti.²⁵⁰ Bayar ve Menderes farklı düşünmüş olsalar bile, parti tabanını ikna etmeleri hiç kolay değildi. Bu halde, iktidar partisi değişti ancak DP CHP'nin güdümünden çıkamadığı için hiçbir şey değişmedi tarzındaki eleştiriler yoğunlaşacaktı.

İkincisi, Osmanlı-Türk patrimonyal siyaset geleneği ve geleneksel toplumsal yapının çeşitli özellikleri muhalefet kavramının kabul edilmesini zorlaştırmaktaydı.²⁵¹ Osmanlı İmparatorluğu'nda padişahın gücü –en azından teoride– mutlaktı. Padişahların uyması gereken aşkın kurallar vardı. Fakat, padişah bunlara uymadığı zaman ona karşı neler yapılabileceğine ilişkin bir düzenleme –doğası gereği– öngörülmemiştir. Pratikte padişahların gücü yenicheriler, ulema ve 19. yüzyılda bürokratlar ve ayan/yerel güçler tarafından sınırlandırılmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı Avrupa'daki mutlakiyetçi benzerlerinden temel farkı, mutlakiyetçi gücü sınırlandırma potansiyeline sahip güçlerin kurumsallaşamamalarında aranmalıdır. Zira bu güçlerin süreklilikleri olmamış, oynadıkları *de facto* rol hiçbir zaman *de jure* haline gel(e)memiş, arızı durumlar olarak algılanmıştır. Mutlakçı otoritenin tek elde ya da tek kurumda toplanmadığı/bölünmediği, kuvvetlerin ayrıldığı devlet kavramı yeterince anlaşılamamış/yankı bulamamıştır.

Genellemeler yaparken dikkatli olmak gerekir ancak mutlakiyetçi patrimonyal özellikleri baskın olan rejimlerde kral ya da sultan kendi yönetimini kendisinin tanrısal özelliklere sahip olduğu ya da tanrının (tanrıların) temsilcisi olduğu teması üzerinden meşrulaştırır. Bu, yüksek düzeyde bir mistifikasyonu gerekli kılar. “Tamamen de-mistifiye edilmiş bir dünya, aynı zamanda tamamen depolitize bir dünyadır.”²⁵² Mesela, 17. yüzyıl Japonya'sında, sıradan insan İmparatoru tesadüfen bile görmemek için yere yatmak zorunda-

murlarına saldırdığı haberi yer almaktadır. *Ulus*, 27 Mayıs 1950. İkinci Meşrutiyet ilan edildikten sonra da benzer durumlar ortaya çıkmıştı. Bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi - İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, cilt 9, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996, s. 53.

250 Turan Güneş, Fethi Çelikbaş'ın “1950'de halk inanıyordu ki, Demokratlar iktidara gelirse, adamın çirkin olan karısı bile güzelleşecektir” dediğini aktarır. Bkz. Mehmet Barlas, *Türkiye'de Darbeler ve Kavgalar Dönemi*, Birey, İstanbul, 2000, s. 184.

251 Bu konuda bkz. Şerif Mardin, “Türkiye'de Muhalefet ve Kontrol”, *Şerif Mardin-Makaleler 4, Türk Modernleşmesi*, İletişim, İstanbul, 1992, s. 177-194 (ilk yayımlanma 1966).

252 Clifford Geertz, “Centers, Kings, and Charisma: Reflections on the Symbolics of Power”, *Culture and Its Creators*, der. Joseph Ben-David, Terry N. Clark, Chicago University Press, Chicago, 1977, s. 168.

dır. Hawai kraliyet ailesi içinde kardeşler arası evliliğe izin veriliyor zira, bu aile kendisine eşit değerde kimseyi bulamıyor. Çad kralı sıradan insanlar gibi, yemek yerken görülemez. Hatta dışkılarını bile kimsenin görmesine izin verilmemelidir. İspanya kralının bindiği herhangi bir ata artık bir başkası binemez.²⁵³ Klasik dönemde Osmanlı sultanlarının saray erkânı tarafından bile seyrek görüldüğünü biliyoruz.²⁵⁴ Örnekler çoğaltılabilir. Yönetici tanrıbenzeri (yarı kutsal) olduğu için, onunla herkes muhatap olamaz, onu göremez.

Siyasi iktidarın meşruiyetini giderek daha dünyevi/seküler temeller üzerinde inşa etme gayretine paralel olarak II. Mahmud ile beraber bu kez, tebaa tarafından görülmek önemli olmaya başlayacaktır.²⁵⁵ Fakat otoriteye atfedilen mutlak olma niteliğinde önemli bir değişme görülmeyecektir. Padişahı sınırlayan bir güç olarak ulemanın giderek zayıflaması ve yeniçeri ocağının ortadan kaldırılmasıyla, padişah ve daha sonra Tanzimat bürokratlarının güç kazandıkları bir vakıadır. Otoritesini İslâmi kurallara referansla meşrulaştırmayı deneyen II. Abdülhamid döneminde, sekülerlikten uzaklaşan bir mutlakiyetçilik yeniden gündeme gelmiştir. 1909 Kanun-ı Esasi değişiklikleri ile beraber, padişah neredeyse sembolik bir konuma gelmişti. Fakat, aynı kültür İttihatçı liderlerin şahsında yaşamaya devam etti.

1925 sonrasında mutlak otoriteye sahip tek adama itaat kültürü yeni bir ivme kazanacaktır. Yeni milliyetçi devletin kuruluşu ile, din ve devleti şahsında birleştiren padişah yerine, millet ve devletin somutlaşmış hali “şef” kavramı gündeme gelmiştir. Atatürk ve daha sonra İnönü, görülmez ya da dokunulmaz olmasalar, keyfi şiddet kullanımı konusunda kendilerini sınırlandırmış olsalar da, kendileri ile yönetilen kitle arasında mutlakçı sultanları andıran ve büyük adam ve lider kültürünü besleyen bir mesafe koymaktan geri kalmamışlardı.²⁵⁶ Milletın gerçekte ne istediğini bilme iddiası ile meşrulaştırılan mutlakçı siyaset için, iktidara yönelik açık eleştiri vatan hainliği ya da rejim düşmanlığı ile eşdeğer görülebiliyordu.²⁵⁷ Hele hele bu eleştiriye gereken ke-

²⁵³ David I. Kertzer, *Ritual, Politics and Power*, Yale University Press, New Haven ve Londra, 1988, s. 47-8.

²⁵⁴ Karateke, *Padişahım Çok Yaşa*, s. 221 vd.

²⁵⁵ Bkz. Cengiz Kırılı, *Sultan ve Kamuoyu— Osmanlı Modernleşme Sürecinde “Havadis Jurnalleri” (1840-1844)*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s. 26-37.

²⁵⁶ Nadir Nadi, 1943 yılı başlarında Milli Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel ve Başbakan Şükrü Saracoğlu’nun Milli Şef İnönü’nün isteği üzerine bıyıklarını kesmek zorunda kaldıklarını, Yücel’in ağzından aktarır. Nadir Nadi, *Perde Aralığından*, 3. baskı, Çağdaş, İstanbul, 1979, s. 238.

²⁵⁷ Atatürk’ün *Nutuk*’ta eski silah arkadaşları hakkında kullandığı ifadeleri hatırlayalım.

sinlikte yanıt verilmezse bunun bir güçsüzlük belirtisi olarak algılanacağından pek az şüphe ediliyordu.

DP de muhalefet ile iyi ilişkiler kurmaya çalışmanın, onun eleştirilerinden öğrenmenin ya da en azından eleştirilere sert tepki göstermemenin bir zafiyet olduğu anlayışından kurtulabilmiş değildi. Modern toplumlarda iktidara yönelik eleştirilere tahammül kavramının gelişimi, eleştiriye cezalandırmanın bedelinin eleştiriye tolerans göstermekten daha yüksek olduğunun muktedirler tarafından hesap edilebilebilir hale gelmesiyle yakından bağlantılıdır. Muktedirler, tahammülün bir güçsüzlük belirtisi gibi algılanması gerekmediğini, tersine eleştirinin iktidarın kendine çeki düzen vermesi kadar, muhalefetin tepkisini iktidara en az zarar verebilecek biçimde yönlendirebilmenin bir yolu olabileceğini düşünmeye başladıklarında toleransın da önü açılabilmiştir. En azından her eleştirinin ayaklanma ya da otoriteye meydan okuma belirtisi anlamına gelmediği anlaşılmıştır. Muktedirler her eleştiriye kabul ediyor, sessiz kalıyor değildir; eleştiriye ya da muhalefete karşı tolerans “eşiği” nispeten genişlemiştir. Muhalefeti zayıflatma usulleri de çıplak şiddet temelli sindirme ve korkutma usullerinden –Foucault’un iktidarın mikrofiziği dediği– daha ince, belirsiz ve sofistike usullere yönelmiştir. Anayasa Hukukçusu Maurice Hauriou, hukuk devletinin tesisi, “hukukun esrarengiz bir şekilde devlete sızmasının sonucu değildi. Usta demokrat iktidarların, kamuoyunun rızasını almak amacıyla başvurdukları girişimlerin bir sonucuydu” der.²⁵⁸ Lenin, liberal demokrasinin, işçi sınıfı muhalefeti sistem sınırları içinde tutmaya yardımcı olduğunu ileri sürer ve onu kapitalist üretim tarzı için en iyi siyasal örtü/kabuk olarak nitelendirirken benzer bir noktaya işaret etmektedir.

Batı Avrupa’da bu dönüşümün gerçekleşmesi siyasal iktidarın gücünü sorgulayabilen kilise, özerk şehirler, aristokrasi, burjuvazi ve sonra işçi sınıfı gibi birbirleriyle ve siyasal iktidarlara mücadele eden çeşitli güç odaklarının mümkün kıldığı bir toplumsal çoğulculuk ile çok uzun bir süreçte mümkün –o da gayet kırılğan bir biçimde– olabilmıştır. “Burjuva” zihniyetinin yerleşmesi de sürecin hayati unsurlarının başında gelmektedir. Maliyet hesabının yapılabilir hale gelmesi, uzun dönemli düşünme alışkanlıklarının toplumsal düzeyde yaygınlaşması kapitalizmin gelişimiyle yakından bağlantılıdır.

Sadece siyasal hayatta değil, toplumsal hayatın diğer veçheleri söz konusu olduğunda da, dönemin Türk toplumu tahammül eksikliği ile göze çarp-

²⁵⁸ Maurice Hauriou, *Precis du Droit Constitutionnel*, 1929, s. 101. Akt. Oktay, *Siyaset Bilimi İncelemeleri*, s. 259.

maktadır. Türk köy ve kasabasının, farklılığı sapma olarak gören algılayan, her yerde hazır ve nazır baskıcı taşra havası birçok yazar tarafından belirtilmiştir.²⁵⁹ Sorun sadece köy, kasaba ve taşraya münhasır da değildir. Rock and roll'un yasaklanmasını isteyen öğrenci kuruluşları,²⁶⁰ striptiz kulüplerini yasaklayan belediye başkanları, varoluşçuluğu “sapkın” bir felsefe olarak nitelendiren gazeteciler,²⁶¹ (İzmir’de) sokakta Amerikalı nişanlısıyla öpüşen Türk kızını linç etmeye çalışan kalabalıklar,²⁶² bir bütün olarak hayatın değişik veçheleri söz konusu olduğunda 1950’ler Türkiye’sinde farklılığa tahammül düzeyi hakkında ipuçları verir.

Bu atmosferde, siyasal tahammül eksikliği şaşırtıcı olmasa gerektir. İktidar ve muhalefetin birbirine sert davranması, siyasal mücadelenin bir “gladyatörler” mücadelesi haline gelmesi ilgi çekmektedir. Nelerin söylendiği değil, nasıl söylendiği merak konusudur. Taraflar birbirlerinin görüşlerini anlayıp karşılıklı tavizlerle bir noktada uzlaşmak gibi bir hedef gütmemektedirler. Gaye, savunulan görüşe daha fazla taraftar kazandırabilmek, safları sıkılaştırabilmektir. Görüşlerin değiştirilmesine de yol açabilecek bir tartışma, müzakere değil, halihazırda kemikleşmiş bulunan kendi görüşünü bir başkasına – değişik ve ilgi çekici ifadeler yoluyla– kabul ettirebilme amacı öne çıkmaktadır. Siyasal tartışmalar Türk eğitim sisteminde uzunca bir süredir var olan “münazara” geleneğinden izler taşır.

“Münazara” iki farklı takımın farklı tezleri jüri üyeleri önünde belli kurallar çerçevesinde dile getirdikleri bir yarışmadır. Tartışılacak konular, taraflara yarışmadan kısa bir süre önce verilir (ya da kura ile tespit edilir). Takımlar savundukları şeye inanmak durumunda değillerdir. Amaç, karşı tarafın görüşlerini çürütebilmek, jüriyi etkileyebilmek ve münazarayı kazanmaktır.²⁶³ Tartışma adabı ve analitik düşünmeyi öğretme açısından münazaranın faydaları tartışılmaz fakat siyasal müzakerenin, karşı taraftan hiçbir şeyin öğ-

²⁵⁹ Frederick Frey, *Surveying Peasant Attitudes in Turkey*, Cambridge, Center For International Studies, tarihsiz, mimeograph. “Social Structure” adlı bölüm, Frey tarafından kaleme alınmıştır. “Social Structure”, s. 17.

²⁶⁰ CA, 7 Ocak 1957.

²⁶¹ *Cumhuriyet* gazetesinde çıkan “Soysuzlaşmış Bir Felsefe Türkiye’ye de Getirilmiş” (Kayhan Sağlamer) başlığı taşıyan habere göre, zengin ailelere mensup, kız erkek 60 kadar genç “Egzistansiyalist”, bir garajda toplanarak yüz kızartıcı bir âlem yapmışlar ve bir cemiyet kurmayı kararlaştırmışlardır. İnsanın “doğal içgüdülerinin serbestçe yaşanmasını” savunan bu grubun toplantılarına katılabilmek için “pespaye” kıyafetin gerekli olduğu, erkeklerin içki, kızların ise bardak ve çikolata getirmelerinin istendiği de belirtilmiştir. *Cumhuriyet*, 10 Nisan 1956.

²⁶² Bu çift 20 TL ağır para cezasına çarptırılmıştır. CA, 11 Mayıs 1958, s. 348.

²⁶³ Nurullah Ataç, “Münazara”, *Diyeğim & Söz Arasında*, YKY, İstanbul, 1998, s. 157-8 (ilk yayınlanma 1957).

renilmeyeceği bir münazara olarak algılanması/görülmesinin diyalog, müzakere sürecinde görüşlerin değişmesi, karşılıklı geri adımlar yoluyla bir uzlaşma noktası bulunması gibi alışkanlıkların yerleşmesine sekte vurduğu söylenebilir. Münazaralarda her zaman bir kazanan bir kaybedenin olması, düşüncenin mekanik bir biçimde iyi ve kötü ya da kazanan ve kaybeden şeklinde sınıflandırılabilmesini ima eder. Bu, özünde kazanan/kaybeden terimleriyle ifade edilmemesi gereken, her bir görüşün sadece bir süre için hâkim olabildiği sürekli diyalog durumunu ifade eden demokratik siyaset kavramı ile uyuşmayan bir diğer veçhedir.

Son olarak “muhafeft” kavramının sindirilebilmesini zorlaştıran tüm bu olguların “farklılık” ve “çatışma” kavramına uzak bir ideal yekpare toplum (seamless society) anlayışı ile ilgili olduğu da gözden kaçırılmamalıdır. Yekpare toplum anlayışının arka planda hâkim olduğu bir toplumda, farklılıklarını dile getirenler, nifak sokmakla, kargaşa ve kaos çıkarmakla suçlanırlar. En ufak farklılık belirtisi, değerlendirme kriteri bütünleşmiş bir toplum ideali olduğu için, topluma yönelik bir tehdit olarak algılanır. Osmanlı-Türk tarihinde de muhafeft kavramını ifade etmek için “fesat”, “mazarrat”, “iharet” gibi kelimeler kullanılmış; muhafeft karışıklık çıkarma, kaos yaratma eylemleriyle özdeşleştirilmiştir.²⁶⁴

Bir Osmanlı toplum kavramlaştırmasından söz edilecekse, bunun çok kaba ve basit bir biçimde herkesin kendi yerini bildiği, herkesin birbirinin “lazımı ve melzumu” olduğu bir organik toplum anlayışı olduğu söylenebilir. Farklı grupları bir arada tutan, onlara doğru yolu gösteren, yoldan çıkanları doğru yola getiren ve böylece toplumsal düzeni sağlayan padişahın şahsında somutlaşan devlettir. Devlet, bu yönüyle her kesimin uyması gereken doğru yolu –bu doğrunun İslâmi ilkeler tarafından belirlendiği iddiasını unutmayalım– temsil eder ve toplumu mümkün kılar. Doğrunun tek olduğu kabul edilince onu kabul etmeyenlerin, ancak kötünîyetli/zındık/din düşmanı/düşman oldukları için bu pozisyonlarında ısrar ettiklerini ileri sürmek kolaylaşmaktadır. Uzlaşmak, kötünîyetli düşmanlara “tek” doğrudan taviz vermektir ve bu nedenle de kötüdür.²⁶⁵

²⁶⁴ M. Şükrü Hanoğlu, “Baskıcı İktidar-Komplocu Muhafeft Sarmalı ve Türk Toplumu”, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, Bağlam, İstanbul, 2006, s. 133-139.

²⁶⁵ Siyasal sözlüğümüzün “pazarlık” ve “uzlaşma” kavramlarına uzak olduğu, bunları bir güçsüzlük ve geri çekilme olarak algıladığı yanlış değildir. Ancak bu tespit, pazarlık ve uzlaşmanın olmadığı şeklinde anlaşılamaz. Bu siyasetin doğasına aykırıdır. Osmanlı pratikte yapmak zorunda kaldığını, teoride kabul etmemekte ısrarlıdır. Örneğin Karen Barkey, merkezi devlet otoritesini güçlendirme yolunda Osmanlı devlet adamlarının, nasıl “eşkiyalarla” anlaşabildiğini onları sistem içine çe-

Devlet ile din, “tev’em”, ikiz ya da özdeş olduklarından devlet doğruları dinsel kalıplar içinde ifade edilen doğrulardır. Bu durum muhalefetin de kendi tezlerini alternatif dinsel doğrular şeklinde açıklamasının önünü açıyordu. Siyasi ortodoksiden sapmalar aynı zamanda dinden de sapma, ‘fitne’ olarak nitelendirilebiliyordu.²⁶⁶ Muhalifleri dinden sapan zındıklar olarak nitelendirmek cezanın şiddetinin artırılmasını sağlıyordu. Dinden çıkanlara nasıl tahammül gösterilmiyor ise, kabul edilen doğrudan ayrılanlara da gösterilmemeliydi. Muhalefete yönelik refleks haline gelmiş sert tutumun, iktidar-muhalefet ilişkilerinin neredeyse din ya da mezhep çatışmaları kadar sert olmasının sebepleri burada aranmalıdır. 20. yüzyıl başlarında siyasi partileri ifade etmek için seçilen “fırka” kelimesinin mezhep ayrılıklarını ifade etmek için kullanılan bir kelime olması sürpriz değildir.

Hemen belirtelim, İslâm geleneğinde, sınırlı insan zekasının kutsalı anlamaya yeterli olamayacağı gerekçesi ile, samimi bir gayret ve dikkatle işlenilmek şartıyla farklı mezheplerin ortaya çıkmasının kabul edilebilir olduğu fikri vardır.²⁶⁷ Keza, “ümmetimin ihtilafı (çeşitliliği) rahmettir” hadis-i şerifi de bilinir.²⁶⁸ Özcü bir anlayışla İslâm’ın mutlakçı tek doğruya dayandığı görüşüne prim vermemek gerekir. Fakat, daha çok siyasi ve sosyo-ekonomik dinamiklerle çoğulculuğa daha çok izin veren bir İslâm anlayışının güç kazan(a)madığı da belirtilmelidir.

1908 sonrasında benzer organik toplum anlayışının korporatist/solidarist milliyetçilik biçiminde karşımıza çıktığını görüyoruz.²⁶⁹ Sınıf ve statü çatışmalarının olmadığı, birbirinin lazımı ve melzumu olan yabancılar-dan arındırılmış homojen bir topluluk olarak “millet” anlayışı Kemalizmin Halkçılık ilkesinde somutlaşmıştır. En hakiki mürşit olan bilimin ışığı ile geri kitleyi muasır medeniyete götürecek aydınlanmacı devlet ile doğru dini tanımlama tekelinin de yardımıyla reayaya doğru yolu gösteren (doğru yolda tutan) Osmanlı devlet anlayışı arasındaki benzerlik çarpıcıdır. İmparatorluktaki etnik/dini azınlıkların Avrupalı devletlerin de desteğiyle bağımsızlıklarını kazanmış olmaları bölünme ve yok olma korkusunu ulusal

kebildiğini göstermiştir. Karen Barkey, *Eşkiyalar ve Devlet-Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, çev. Zeynep Altıok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

²⁶⁶ Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15-17. Yüzyıllar)*, 2. baskı, Tarih Vakfı, İstanbul, 1999.

²⁶⁷ “Madhhab”, Kecia Ali ve Oliver Leaman, *Islam - The Key Concepts*, Routledge, Londra, New York, 2008, s. 76.

²⁶⁸ Gencer, *İslâm’da Modernleşme*, s. 686.

²⁶⁹ Bkz. Taha Parla, Andrew Davison, *Corporatist Ideology in Kemalist Turkey*, Syracuse University Press, Syracuse, 2004.

kimliğin göze çarpan bir özelliği haline getir(il)mesinin önünü açtığı gibi, bütün dünyanın Türklere düşman olduğu iddiasının da yankı bulmasını kolaylaştırarak zenofobik milliyetçiliği de beslemiştir. Bu korku, organik toplum anlayışını beslemek ve muhalifleri bastırmak muktedirler tarafından kullanılabilir bir araç haline dönüştürülmüştür.²⁷⁰ Türklüğü sadece ve sadece kendisinin temsil ettiğini, muhalefetin başarılı olması halinde sadece imparatorluğun değil Türklüğün de sonunun geleceği temasını işleyen İttihat ve Terakki'nin muhalefeti vatan hainliği ile suçlaması, muhalefet vatan hainliği çağrışımının siyasi söylemin bir parçası haline gelmesine yardımcı olmuştur.

Sınıfların olmadığı görüşü, homojen millet anlayışı, korku üzerinden beslenen bir milliyetçilik, birlik ve beraberliği hem mümkün kılan hem de sembolize eden paternalist (hami) devlet anlayışı DP söylemi ve pratiğine de yansımıştır. Bürokratik zümre karşıtlığı üzerinden siyaset yapan partinin farklılığı devlete biçilen yol gösterme/öncülük işlevini ikinci plana itmesinde aranmalıdır. Ancak otoriter/paternalist devlet anlayışı, Bayar'dan yukarıda yapılan alıntıdan da görüleceği üzere sürmektedir.

Keza, DP milliyetçiliğinde dini/geleneksel kültüre, Kemalist milliyetçilikte görülmediği kadar ağırlık verilmiştir, bu da İslâmiyeti dışlaması yüzünden kitleselleşmekte zorlanan Kemalist milliyetçiliğin tersine, dini/geleneksel motiflerle bezenmiş milliyetçiliğin popülerleşmesine hizmet etmiştir. İstanbul'un fethini kutlama uygulaması, 29 Mayıs 1953'te başlatılmıştır. Başta Milli Eğitim Bakanlığı olmak üzere, çeşitli bakanlıklarda bulunan Tevfik İleri'nin yanı sıra, milliyetçi muhafazakâr Türklük tasavvurunun biçimlenmesine romanlarıyla katkıda bulunan Arif Nihat Asya, 1950-54 yılları arasında DP Seyhan milletvekilidir. Hamdullah Suphi Tanrıöver, 1954-1956 arasında DP listesinden milletvekili olarak seçilen Türk milliyetçiliğinin bir diğer önemli ismidir. Amasya DP teşkilatı tarafından hazırlanan bir broşürde, "Evet DP dine hakiki kıymet veren bir partidir. Çünkü dinsiz bir millet yoktur ve olamaz. *Bizim dinimiz ise komünist mikrobuna karşı en çok tesir eden bir bombadır, bir toptur, bir silahtır*" denilmektedir.²⁷¹ (vurgular benim) Keza, 6-7 Eylül olaylarının tartışıldığı DP Meclis Grup toplantısında Sinan Tekelioğlu, olayları komünistlere mal edince, Isparta milletvekili İrfan Aksu, "bu milli bir tezahürattır komünistlere mal edemezsiniz" diyerek iti-

²⁷⁰ Donald Quataert'e göre, 1783-1913 arası 5-7 milyon Müslüman İstanbul'a göç etmek zorunda kalmıştır. Quataert, *Age of Reforms*, s. 793.

²⁷¹ *Sayın Vatandaş*, Amasya, Emel, 1951, s. 3.

raz etmiş, Tekelioğlu, % 80 komünistler dedikten sonra nispeti % 20'ye indirmiştir!²⁷²

Sol ve komünizm karşıtlığı DP'nin otoriter devlet ve toplum anlayışını açığa çıkaran bir turnusol kâğıdı gibidir. Yekpare ve uyumlu toplum kavramlaştırmasının bir sonucu olan farklı olandan duyulan rahatsızlık, sol aleyhtarlığı olarak tezahür etmiştir. Sol, bir ve bütün olan “bizi” hem içeriden hem de dışarıdan bozmaya yeltenip ve bunu da masum maskeler altında psikolojik harp usulleri ile yapmaya çalışmaktadır. Solu bastırma adına yasaklanan ya da cezalandırılan eylemlere bakıldığında korkulan şeyin iyi, saf ve temiz olduğu iddia edilen geleneksel/cemaatçi kültürel/toplumsal yapıyı koruma ve farklılıktan kaygı duyma olduğunu görüyoruz. Keza, görünmez, her an her yerde bulunabilecek ve böyle olduğu içindir ki, çok daha tehlikeli bir düşmana referansla, bir ve beraber olma gereğinin yarattığı teyakkuz halini işaret ederek iktidarı sürdürme stratejisinin meşrulaştırılmasına hizmet edildiği de açık olsa gerektir.

Hülasa, değişen konjontüre göre, somut ithamlar değişmekte, ancak ithamların ardındaki organik/kaynaşmış/bütünleşmiş/içeriden ve dışarıdan tehditlerle kuşatılmış toplum anlayışı süreklilik göstermektedir.²⁷³ Gerçekte hiçbir zaman var olmamış olan herkesin uyum içinde bir arada yaşadığı kayıp dünya ütopyasıdır bu. Farklılıklar kabul edildiğinde bile, bu farklılıkların düzenlenmesi (to regulate) ve farklılıklarla beraber yaşanması değil, bir üstün otorite tarafından bir daha mesele çıkmayacak biçimde çözümlenmesi arzu edilir. Zira farklılık ortadan kaldırılması gereken, uyumu bozan, bizi tehdit eden bir özelliktir.

Yekpare toplum özleminin Doğu/İslâm ya da sadece geleneksel denilen toplumlarda öne çıktığı düşünülmemelidir. Karl Popper, burada yekpare toplum dediğimiz olguyu “kapalı toplum” olarak nitelendirmiş ve bu geleneğin Platon'dan Marx'a Batı siyasal felsefesinde ne kadar etkili olduğunu göstermiştir.²⁷⁴ Isaiah Berlin, Batı siyasal düşüncesinde “doğrunun tek olduğu ve farklılık düşüncesinin de buna düşman/zıt/muhafiz olduğunun kabulünün” surgulanmasının ancak 18. yüzyılda mümkün olabildiğini vurgular.²⁷⁵ Çoğu

²⁷² *Cumhuriyet*, 1 Şubat 1956.

²⁷³ 27 Mayıs darbesi ile birlikte, bütün darbelerde meşrulaştırma gerekçesi olarak kullanılacak “kardeş kavgası” söylemi de, “kardeşlerden oluşan toplum” anlayışının veciz bir ifadesi hüviyetindedir.

²⁷⁴ Karl R. Popper, *Open Society and Its Enemies*, cilt1 (The Spell of Plato) ve cilt 2 (Hegel and Marx), Princeton, New Jersey, 1962.

²⁷⁵ Isaiah Berlin, “My intellectual path”, *The Power of Ideas*, der. Henry Hardy, Chatto & Windus,

zaman idealleştirilen Batı dünyasında da farklılık ve bundan kaynaklanan çatışma olgusunu sindirebilmek, muhalefeti düşman olarak değil de siyasi rakip olarak görmeyi öğrenebilmek çok zaman almıştır.

Bireyleri birbiriyle rekabet içinde olan ekonomik aktörler olarak algılayan kapitalizm, bir kurum olarak krallarla güç mücadelesi yapan Katolik Kilisesi ve aristokrasi/burjuvazi, özerk şehirler, buna paralel olarak bireylerin kendi başlarına bir değer oluşturdukları düşüncesini besleyen reformasyon tecrübesinin de katkısıyla, toplum kavramının doğasında çatışma ve farklılığın yattığı görüşü Batı toplumlarında yankı bulabilmiştir.²⁷⁶ Ancak bu tespit, sürecin düz bir çizgide ve sarsıntısız bir biçimde gerçekleştiği anlamına gelmez. Robert Dahl, 17. yüzyıl sonunda İngiltere’de bile muhalefetin gayrimuşru ve yasadışı görüldüğünü ve ancak 19. yüzyılda muhalefet kavramının kabul edilir hale geldiğini belirtir.²⁷⁷ Ralf Dahrendorf, “çatışma”yı bir anormali olarak görme eğilimi içindeki Alman toplumunun demokrasiyi pekiştirme noktasındaki güçlüklerini bu olgu ile de ilişkilendirir.²⁷⁸

DP’nin siyaset anlayışında (ya da daha genel olarak) Türk siyasi geleceğinde muhalefet kavramlaştırması sorunludur dediğimizde bunu, Türkiye’ye özgü, demokrasiyi daha başından imkânsız hale getiren mutlak bir yetersizlik hali olarak görmüyoruz. Yüzyılların birikimi ve geleneğin ağırlığı kısa sürede bir kenara atılamaz. Bu sorunlu anlayışın etkisini olumlu ya da olumsuz yönlere doğru etkileyebilecek başka konjonktürel faktörler söz konusudur. Partinin muhalefete yönelik davranışları boşlukta oluşmamış, somut muhalefet odakları ve muhalefet yapma biçimleri etkili olmuşlardır. Muhalefet hükümetin kaygılarını depreştirecek şekilde davranmış, bu da DP’nin zaten zor hazmedebildiği muhalefeti kabullenmesini daha da güçleştirmiştir. Hükümetin sert tepkisi muhalefetin de sertleşmesine yol açmıştır. Bundan sonraki kısımlar, özünde bu kısır döngünün hikâyesidir.

Londra, 2000, s. 13 (ayrıca s. 4 ve 22).

²⁷⁶ Bkz. Ghita Ionescu, Isabel de Madariaga, *Opposition - Past and Present of a Political Institution*, Penguin, Londra, 1972.

²⁷⁷ Robert A. Dahl, *Polyarchy – Participation and Opposition*, Yale University Press, New Haven ve Londra, 1971, s. 45. Aynı çizgide Sartori, *The Theory of Democracy Revisited*, 2. Kısım, s. 289.

²⁷⁸ Ralf Dahrendorf, *Society and Democracy in Germany*, Norton, New York, Londra, 1977 (özelikle “Çatışma ve Özgürlük” başlığını taşıyan Dokuzuncu Bölüm).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Muhalefet Cephesi



**DP iktidarı ile CHP muhalefетinin
nispeten yumuşadığı günlerde
İsmet İnönü, Kasım Gülek ve Adnan Menderes.**

“Bugün İstanbul’un asma köprüsü için sarfolunacak on paramız yoktur. O köprüyü yapmak için daha binlerce ocak söndürmek lazımdır. Ne faydası var bunun bize?”

İsmet İnönü, CHP Genel Başkanı¹

“...kimin aleyhine dini tahrikat uyandırılmış ise o taraf daima temiz taraf idealist taraf olmuştur.” “Dikkat ediniz siyasi mücadelede kâfir olarak ilan edilenler hürriyet ve terakki için çalışan idealistler olmuştur. Şimdi DP başkanı bizi kâfir olarak ehli-salip olarak ilan ediyor. Düpedüz kanlı irtica teşebbüsüdür bu.”

İsmet İnönü, CHP Genel Başkanı²

“Basın için dünyada beş büyük kuvvetten biridir dördüncü kuvvettir derler. Bu söz Türkiye için geçerli değil. Hâkimiyet elbette kayıtsız şartsız milletindir. O başka. Ama birinci kuvvet, Türkiye’de ordu mu? Hayır ...Basındır. İkincisi ordudur. Çünkü orduyu ihtilallere basın hazırlar.”

Erol Simavi, Gazeteci³

“Bir vekilin vazifesi, ordu için lüzumlu kanunları çıkartmak ve orduya lüzumlu tahsisatı temin etmektir. Halbuki vekil faaliyetlerimize burnunu sokmaktan başka bir şey bilmiyor idi.”

Avni Elevli, Kurmay Albay⁴

¹ Erdemir, *Muhalefette İsmet İnönü*, cilt 3, s. 122.

² Erdemir, *Muhalefette İsmet İnönü*, cilt 2, s. 316.

³ *Hürriyet*, 3 Mayıs 1988.

⁴ Avni Elevli, *Hürriyet İçin-27 Mayıs Devrimi*, Yeni Desen, Ankara, 1960, s. 29.

“... ”

Tarlalarımıza girmiş değil sizin gibisi yaban domuzunun
Şehrimiz görmüş değil yangının sizden kanlısını
Bir adınız var, Adnan Bey adımıza benzeyen.
Dilimiz kuruyor dilimizi konuştuğunuz için.
Bitten, açlıktan, sıtmadan betersiniz.
Yüz Türkiye olsa
elinizden de gelse
yüzünü de zincire vurur
yüz kere satarsınız.
Milletimin en talihsiz gecesi
Ana rahmine düştüğünüz gecedir.”

Nâzım Hikmet, Şair⁵

CUMHURİYET HALK PARTİSİ

CHP, DP iktidarını hazmetmekte çok zorlanmış, bu hazımsızlık partinin muhalefetteki davranışlarını derinden etkilemiştir. Hazmetmeyi zorlaştıran ilk olgu yenilginin –hele de bu derecede bir yenilginin– hiç beklenmemesidir. Hazımsızlığın ikinci ve en önemli sebebi ise, “ülkenin seçkin çocukları”⁶ olarak kendilerinin memleketi yönetmeye en ehil insanlar oldukları konusunda pek az şüphe duymalarıydı. 1949 yılında parti önde gelenlerinden Cevdet Kerim İncedayı “jandarma tedbirlerini almazsak cahil halk oylarını Hasolara Memolara verir” demişti.⁷ Nihat Erim, 21 Mayıs 1950 tarihli günlüğüne “... DP milletvekilleri memleketin bütün şer kuvvetlerini temsil etmekte. İçlerinde ne “Mallar” var. Böyle bir kalabalıktan memlekete ne hayır geleceğini de önümüzdeki yıllar gösterecek” diye yazmıştı.⁸ Yakup Kadri Karaosmanoğlu’nun, *Panorama* isimli anı-romanında, tipik CHP’linin demokratikleşme ile öne çıkan toplumsal kesimleri nasıl gördüğüne ilişkin ipuçları gizlidir. Romanda çizilen prototipler kurnazdırlar, çok eşlidirler hatta evlerindeki genç beslemelerle bütün ailenin muhalefetine rağmen nikâh kıyarlar (s. 226), rafine zevklere sahip değillerdir mesela ilkbahar Ankara’sının güzelliklerini takdir edemezler (s. 28), kurbanları kendileri keserler bunu yaparken de “ruhani bir cezbe” içine girerler (s. 129), evleri ve vücutları her zaman “kötü” kokar (s. 12).⁹

5 Nâzım Hikmet, *Nâzım Hikmet Şiirleri, 5, Bir Hazin Hürriyet*, Bilgi, Ankara, 1976, s. 129 (“Adnan Bey’e Sözümlü” isimli şiir).

6 Barutçu, *Siyasi Anılar*, s. 41 7.

7 Güngör, *Muhalefette CHP*, s. 54.

8 Erim, *Günlükler-1925-1979*, s. 453.

9 Bkz. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Panorama-I, II*, Remzi, İstanbul, 1953, s. 12.

Faik Ahmet Barutçu, İnönü'nün seçim gecesi, “biz elli kişi olarak Meclis'e girsek, yine bize koalisyon önerirler. Kabul etmeyeceğiz” dediğini aktarır.¹⁰ Santrançta bile yenilgiyi hazmetmekte zorlanan ve kendisini yenen kişiyi iki defa yenmeden masadan kalkmadığı söylenen İnönü'nün ruh halini iyi anlamak gerekir.¹¹

CHP'nin ne yapacağı önemlidir zira, demokratik rejimin yaşayabilmesi için, iktidar partisi kadar olmasa da, muhalafetin de belli davranış kurallarına uygun hareket etmesi gerekir. Eleştirilerin makul olması, iktidarı yıpratmak için her yola başvurma mubah olarak görülmemesi, demokrasiyi ortadan kaldırmaya meyleden güçlerle dirsek temasında bulunulmaması, iktidarı sert reaksiyonlara itebilecek politikarlardan kaçınmak, ilk anda akla gelebilecek birkaç özelliğinden biridir. Demokrasilerde muhalafet, birbiriyle çelişir gibi görünen iki ayrı tavır ve davranış aynı anda gösterebilmek durumundadır. Bir yandan iktidar eleştirilirken, diğer yandan da belli siyaset yapma tarzı dışına çıkmamak gerektiğini, iktidardaki partiye muhalafetin demokratik rejime muhalafet olarak algılanmaması gerektiğini vurgulamanız gerekir. İktidara yönelik davranışınız ne kadar sert olursa, ikinci gerekliliği yerine getirmeniz o kadar zorlaşır. İktidar resmedildiği kadar kötü ise, onu uzaklaştırmak için neden seçimlerin beklendiğini açıklamak kolay olmaz. Ilımlı davranışınızda ise, iktidarla aranızda bir fark olmadığı düşüncesine yol açabilir ve seçim kazanma şansınızı azaltabilirsiniz. Rejime zarar vermeden muhalafet yapmanın kolay ve kestirme bir reçetesi yoktur.

İsmet İnönü'nün demokrasilerde muhalafetin ne yapması ve yapmaması gerektiğini iyi bildiği konusunda şüphe yoktur. 27 Mayıs 1950 tarihli CHP Parti Divanı toplantısında, İnönü şöyle diyecektir:

“Eğer iktidar karşısına geçen muhalafet partileri Devleti ve Milleti kötülemek pahasına da olsa her şeyi fena göstermek yolunu tutarlarsa, eğer muhalafet partisi her Hükümetin tabii olan her güçlüğüne büyütmeyle kalkarsa, hülâsa iktidarla muhalafet arasındaki münasebet şüursuz bir çekişme ve dalaşma halinde soysuzlaşırsa demokratik rejimin atisi yoktur.”¹²

10 *Siyasi Anılar*, s. 416.

11 Altan Öymen, *Öfkeli Yıllar*, Doğan, İstanbul, 2009, s. 338. İnönü ile satranç oynamış olan Öymen, İnönü için “gösterişli ama riskli kombinezonlara hiç girmez”, “oyun yavaş gitse de sabrını sürdürür” der ve aynı zamanda İnönü'nün siyaset yapma tarzını da belirtmiş olur. İnönü'nün küçük not defterlerine, 11 Mayıs 1950 ile 2 Ağustos 1950 arası hiçbir şey yazmamış olması da şokun büyüklüğünün bir göstergesi olarak okunabilir mi? İsmet İnönü, *Defterler, 1919-1973*, cilt 1, haz. Ahmet Demirel, Yapı Kredi, İstanbul, 2001, s. 535 vd.

12 Erdemir, *Muhalefette İnönü*, cilt 1, s. 11.

Yapıcı muhalefet olma sözü veren partinin, 10 yıllık dönem boyunca, bu açıdan iyi bir sınav ver(e)mediğini, bilmek ile bildiğine uygun davranmanın farklı şeyler olduğunu söylemek zorundayız. CHP bildik siyasi partilerden değildi. Mustafa Kemal, mecliste oluşmaya başlayan muhalefete karşı birlik olarak hareket edebilmeyi kolaylaştırmak, kitleye yeni idealleri aşılacak için partiyi kurmuştu. Diğer partilerle rekabet etmek, halkın taleplerine uygun politikalar geliştirmek yabancı olunan siyaset pratiklerindendi. Siyaset yapmak, tepeden belirlenmiş parti politikalarını gerekli olduğu zaman halk katında savunmak ve daha da önemlisi parti büyüklerinin takdirini kazanmak anlamına geliyordu.

Milletin yanılığını ilk seçimde anlayacağına inanan CHP'liler, DP'lilere yüksek perdeden bakışlar atmaktan, ülkenin gerçek sahibinin kendileri olduğunu açık ve kapalı biçimlerde ima etmekten geri kalmamışlardır. İnönü, 28 Ağustos 1950 tarihinde, daha belediye seçimlerine gidilirken, radyoda “memleketimiz her büyük millet gibi iftiralara bir defa aldansa bile daima aldatılamaz” demişti.¹³ Keza, İnönü, “Siyasi emniyetimiz pervasız ve apaçık tehditler altındadır. Herhangi bir meseleyi BMM’de görüşmek lazımdır demek bile vatan hıyaneti derecesinde suç sayılıyor. Ordudan tapu memuruna kadar bütün devlet teşkilatında memurlar yataklarını bağlamışlar, kimin bir iftirasıyla ne muamele göreceklerini beklemektedirler” demektedir.¹⁴

CHP sözcüleri, kendilerinden emin hükümetin nasıl davranması gerektiğini söylüyorlar, bekledikleri davranışı göremeyince de eleştirilerini sertleştiriyorlardı. İnönü, 21 Nisan 1954 tarihli Niğde mitinginde, hükümet için “... düşeceklerdir. Düşmeleri lazımdır. Bu kendileri için çok hayırlıdır. Çünkü ıslah olacaklardır” demişti.¹⁵ CHP’nin haksız iktisapları hakkındaki kanunun görüşülmesi esnasında, “Suçluların telaşı içindediniz... Halinizi tarih kürsüsünden seyrediyorum” şeklinde sert bir konuşma yaparak tahrik etmekten kaçınmamıştır. Her iki cümledeki tepeden bakış, karşıdakini ciddiye almama (“halinizi tarih kürsüsünden seyrediyorum”, “düşmeleri lazımdır çünkü ıslah olacaklardır”) açıktır. Meltem Ahıska, Kemalist/yönetici elitin konuşmayı pasif alıcı olarak görülen karşıdakini anlama ihtiyacı duymadan (çünkü doğru onlar tarafından bilinir) telkin ve nasihatlerle dolu pedagojik bir “boşluğa konuşma” olarak tecrübe ettiklerini yazarken önemli bir noktaya temas

¹³ Erdemir, *Muhalefette İnönü*, cilt 1, s. 20.

¹⁴ Erdemir, *Muhalefette İnönü*, cilt 1, s. 19.

¹⁵ Erdemir, *Muhalefette İnönü*, cilt 1, s. 276.

eder.¹⁶ Ağır, ciddi, sorumluluk sahibi devlet adamı portresiyle, İnönü bu dil ve üslubun mükemmel bir prototipi hüviyetindedir.

Hükümeti hataya sürükleyecek ya da acemiliğini ortaya çıkaracak davranışlarda bulunmak partinin kullandığı taktiklerden bir diğeri idi. İnönü bir muhalefet lideri gibi değil de, pek de güven(e)mediği eski ve yaramaz öğrencilerine doğru bildiği yolu tepeden bakan edalarla göstermeye çalışan otoriter bir baba/öğretmen gibiydi. Çizilen dar sınırlardan ufak bir sapma bile, eleştirilerin sertleşmesine yol açıyordu. Meşruiyetçi yönü ile öne çıkan İnönü, 1954 seçimleri ile oluşan mecliste Cumhurbaşkanlığı seçimlerine bile katılmayacaktır. İnönü, yetiştirip büyüttüğü çocuğunu, ehil olmadığına inandığı bir bakıcıya bırakmak zorunda kalan bir ebeveyne de benzetilebilir. Bakıcının sürekli kontrol altında tutulması, her hareketinin izlenmesi, en ufak yanlışının yüzüne vurulması çocuğa bir zarar gelmemesi için gereklidir.

Partinin bu tutumunu, DP'li olmayan gazeteci/yazarlar da eleştireceklerdir. Mesela Nadir Nadi, İnönü'nün memlekete hürriyeti ben getirdim, rejimin kurucusu benim diye böbürlenmesinden şikâyet ettiği gibi, “iktidar muvaffak olamasın da ne olursa olsun gibi” bir ruh hali içinde yaşadığını belirten emarelerden de bahsetmektedir.¹⁷ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, “iktidar partisini çileden çıkaran asıl bu paylamalar, bu tehditler değil miydi?” diye soracaktır.¹⁸ Şemsettin Günaltay, Halk Partisi'nin milli iradenin tecellisini samimi olarak kabul etmekte zorlandığı ve düşmanlığa ve husumete hizmet eden bir politika takip ettiğinden şikâyet ederek, “Halk Partisi baştan beri bu siyaseti takip etseydi iktidar bu kadar kuşkulanmaz, bu derece yıkıcı tedbirlere başvurmaz, partililer de bu derece ezilmezlerdi” diyecektir.¹⁹ Faik Ahmet Barutçu bile, “İsmet Paşa, muhalefette de politik yaşama egemen olmak istiyor” diyecektir.²⁰

İnönü'nün iktidardan belli davranışları bekleyip bunları göremediğinde çileden çıkması gibi, DP'liler de CHP'den belli davranışlar bekliyor, bunlar gelmeyince onlar da sert tedbirlere yönelmek gerektiğini düşünüyorlardı. Mesela Menderes 1954 seçimlerinin hemen akabinde, “kanuni mecburiyetler dışında” bir parti olarak CHP ile görüşmeyeceklerini ifade edecektir.²¹ Bura-

¹⁶ Meltem Ahıska, *Radyonun Sıhırlı Kapısı*, Metis, İstanbul, 2005, s. 213 vd.

¹⁷ Nadir Nadi, “Tarih Susmaz”, *Cumhuriyet*, 2 Aralık 1952, akt. Nadir Nadi, *Atatürk İlkeleri Işığında Uyarılar - Bir İflasın Kronolojisi, 1950-1960*, Çağdaş, İstanbul 1981, s. 125-7. Ayrıca, bkz. Nadir Nadi, “Partiler Arası”, *Cumhuriyet*, 24 Ocak 1951, s. 35.

¹⁸ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politika'da 45 Yıl*, s. 226-7.

¹⁹ *Halkçı*, 4 Haziran 1955.

²⁰ Barutçu, *Siyasi Anılar*, s. 459.

²¹ Her iki lideri de eleştiren bir yazı için, Metin Toker, “İki Hareket”, *Akis*, 7 Ağustos 1954.

da ilk hareketi kimin yaptığının fazlaca bir önemi yoktur. İktidar-muhalefet ilişkilerinin sertleşmesi süreci kendi kendini besleyen bir dinamiğe sahiptir ve sırf bunu önleme amacına matuf özel gayret gösterilmedikçe bu dinamiğin kontrol edilmesi güçtür.

Söylediklerinizin ya da yaptıklarınızın diğerleri tarafından nasıl anlaşılacağı, diğerlerinin sizi nasıl gördüğünden/algıladığından bağımsız değildir. Taraflar diğerinin söylediği sözleri, sergiledikleri eylem ve davranışları, kızgınlık ve öfke duyguları içinde algılamakta, bu sözlere farklı anlamlar yüklenilmektedir. Muhalefetin anayasal güvenceler istemesi, CHP'nin demokratik rejimi sindiremediğinin delili olarak algılanmak zorunda değildir. CHP'lilerin tepeden bakan tavırlarını, demokratik rejimi hazmetme sorununun belirtisi olarak yorumlamak mümkün olan tek okuma değildir. Bu davranışları, gayet zor bir süreçten geçen partinin bu süreci hazmetmek için başvurmak zorunda kaldığı ve kendi haline bırakılırsa zaman içinde düzelebilecek çocukluk hastalıkları olarak da görmek mümkündür. Aynı şekilde DP'li bazı vekillerin İnönü ve CHP hakkında söylediklerini iktidarın muhalefeti yok etme niyeti olarak okumak yerine, beklenmedik bir anda gelen iktidarın yarattığı şarhoşluk olarak yorumlamak da mümkündür.

Zaman zaman her iki parti önderlerinin bu yönde okumalar yaptıklarını ve siyasi mücadelenin yumuşadığını biliyoruz. Bu dönemlere “bahar havası” denilmektedir. Bahar havaları sertleşmeye gerekçe gösterilen olayları farklı bir şekilde okumak/yorumlamanın da mümkün olabildiğinin en açık kanıtıdır. Mesela bir bahar havası esnasında İnönü, “resmi menbalardan sermaye bularak teşebbüse geçmek hususunda DP, CHP'yi fersah fersah geçmiştir. Ben bundan şikâyetçi değilim. Makbul olan işin hallidir” diyecektir.²² Yine İnönü, “bugün kalkınma sadece bir edebiyat değildir. Kalkınmanın edebiyattan ibaret olduğunu söylemek küçük politikacılık olur. Ortada bir çalışma ve çok eser yapma gayreti görülüyor. Biz kalkınma arzusu ve lüzumunu takdir ediyoruz. ...ancak kalkınmanın usulü üzerinde duruyoruz ve daha verimli olsun münakaşasındayız. Bunların elbette kadri bilinecek ve Demokrat iktidar bu eserlerle anılacaktır” da demiştir.²³

Gazeteci Kemal Bağlum, Londra uçak kazası dönüşü sonrasında Menderes'in kendisine “bakın Kemal Bey, ben hakikaten İsmet Paşa'yı çok severim. Diyebilirim ki babam kadar severim. O büyük bir devlet adamı. İsmet Paşa Cumhurbaşkanı ben başbakan olsaydım, bugün yapabildiğim en az

²² Erdemir, *Muhalefette İnönü*, cilt 2, s. 54.

²³ Erdemir, *Muhalefette İnönü*, cilt 2, s. 55.

on katını gerçekleştirirdim...” dediğini söyler. Bağlum bu sözleri İnönü’ye aktarınca İnönü de Bağlum’a, “doğru söylemiş ben de onu severim. Belki siyasi görüşlerimiz ayrı ancak ben Cumhurbaşkanı iken onu görememişim. Menderes’in böyle bir dinamizm göstereceğini bilebilseydim, kendisini mutlaka başbakan yapardım” demiştir.²⁴ İnönü ve Menderes’in birbirleri hakkında söyledikleri buna benzer sözler vardır.

Fakat bahar havaları uzun sürmemektedir. Bu kısa dönemler hem iktidar²⁵ hem de muhalafet²⁶ tarafından yıpratıcı parti kavgalarına bir süre ara verdikten sonra devam etmek için gerekli olan geçici bir durum olarak algılanmaktadır. Çatışma görüntüsü bir yandan safları sıklaştırmaya hizmet etmektedir. Ancak diğer yandan ise, birbirinin kuyusunu kazmaya çalışan siyaset adamları algısının da bir noktadan sonra kitle nezdinde prim kaybettirebileceği de hesaplanmaktadır. Zaten birlik ve beraberliği sağlamak için sert mücadeleler verilmek durumunda kalındığı iddiası hep dile getirilmektedir. Bahar havaları, ideal organik toplum görüntüsünden çok da uzaklaşmadığı, çatışmalar olsa da bu idealin hep hatırdta tutulduğunu kitleye göstermenin bir aracı işlevi görmüş gibidir.

Sürekli çatışma halinde olma psikolojisi birbirini besleyen bir kısır döngü yaratmıştır. CHP hükümetin muhalafete yönelik tutumundan yola çıkarak bir rejim sorunu olduğunu söylüyor, hak ve özgürlüklerinin garantiye alınmasının ülkenin en öncelikli meselesi olarak sunuyordu. DP, bir parti diktatoryasına gitme eğilimleri gösteriyordu. CHP, DP’ye bu yolun çıkmaz bir yol olduğu mesajını vermeye çalıştı. Cumhuriyet rejimi sokakta bulunmamıştı. Parti onu korumaya kararlıydı ve bu uğurda sert söylemler kullanmaktan kaçınmayacaktı. DP’nin politikasına karşı yumuşak bir tavır almanın, güçsüzlük ve geri çekilme anlamına geleceği ve DP’yi cesaretlendireceği de düşünüldü. Örneğin Faik Ahmet Barutçu, DP’lilerin CHP bir daha iktidara gelirse, kendilerine karşı kötü davranılacağından korktuklarını ileri sürerek CHP’nin onlara güvence vermesinin uygun olacağı fikrini İnönü’ye söylediğinde, İnönü’nün cevabı, “uygulanan zulüm rejimidir, iftira rejimidir, yakınmalıyız” olmuştu.²⁷

²⁴ Kemal Bağlum, *Anıpolitik, 1945-1960*, Bilgi, Ankara, 1991, s. 66.

²⁵ Menderes Mükerrer Sarol’a “CHP ile biz temelde ihtilaf halindeyiz. Onun için siyasi baharlar bir çeşit mütareke gibidirler. Derlenip toparlanmak, daha güçlü bir biçimde yeniden saldırmak için taze güç biriktirmektir” diyecektir. Mükerrer Sarol, *Bilinmeyen Menderes*, cilt 1, s. 381.

²⁶ “CHP bu görüntüde yer almayı neden kabul edecektir. Kızgın demirin üzerine böylece soğuk su döküldüğünden.” Toker, *DP’nin Altın Yılları*, s. 128.

²⁷ Barutçu, *Siyasi Anılar*, s. 486. Barutçu’nun diğer yorumları da anlamlıdır: “Bize de bir açığörür-

CHP'nin bu tutumu, DP tarafından muhalefetin demokrasiyi hazmedemediğinin bir delili olarak sunuluyor, başından bu yana hatalı olan devr-i sabık yaratmama politikasından vazgeçilmesi gerektiği, eski diktatöre haddinden fazla taviz verildiği için bu hallere düşüldüğü bir kez daha dile getiriliyordu. Bu sözlerin CHP'liler tarafından muhalefeti yok etme niyetinin en açık belirtisi olarak algılandığını söylemeye gerek yoktur.

On yıllık dönem boyunca CHP, muhalefetini üç temel iddia üzerinden şekillendirdi. Muhalefet cephesi inşa etmek demek, potansiyel muhalifleri, yeni bir siyasal strateji etrafında toplamak, DP'nin ne olduğu ve olmadığı konusunda ikna ve etkileme faaliyetine girişmek demektir. İleri sürülen iddialara samimiyetle inanılıp inanılmadığı meselesi, hedeflenen amaç doğrultusunda elverişli olma meselesine göre ikinci plandadır. “Tutarlı” ve “samimi” demokratlar demokratik rejimin varlığını idame ettirmesinde hayati bir rol oynarlar fakat bu koşul gerçekleşmezse –ki çoğu zaman gerçekleşmeyecektir– rejim yaşayamaz da denilemez. Bir kişi ya da kurumun demokratik rejime hizmet etmesi için, mutlaka tutarlı olması ya da demokrasiye hizmet etme saikiyle hareket etmesi şart değildir. Değişik saiklerle atılan adımlar neticesinde de özgürlük alanı genişleyebilir ya da devlet otoritesi sınırlandırılabilir. Demokrasi bir yan ürün olarak ortaya çıkabilir.²⁸

CHP'nin eleştirilerinden birincisi, hükümetin demokratik rejimi benimseyemediği, muhalefeti sindirme ve ortadan kaldırmaya yönelik eğilimler içinde bulunduğuydu. DP iktidardan uzaklaşabileceği ihtimalini bertaraf etmek istiyor, iktidar olanaklarını bu uğurda seferber etmekten kaçınıyor-du.²⁹ Siyasal iktidarı muhalefeti yok etmeye kast etmekle suçlayarak, özgür-

lülükle, ölçülü davranışlarla, şu geçiş döneminde hiç mi görev düşmüyor? Katlanma denilen bir şey yok mudur? Muhalefetin bir sabır gücü olmamalı mıdır? Fakat Paşa'nın saplantısını değiştirmeye olanak yoktur.” Barutçu, s. 486. Barutçu'nun İnönü'nün bu tutumunun nedeni olarak, DP iktidarını gösterdiğini de belirtelim. “İktidardakilerde mertlik ve yüce gönüllülük yoktur. İsmet Paşa'yı iftiralayarak duyularının içinden çıkmayacak duruma soktular”, s. 487.

²⁸ Rustow, “Transitions to Democracy: Toward A Dynamic Approach”, s. 356; Adam Przeworski, “Democracy as a Contingent Outcome of Conflicts”, Jon Elster ve Rune Slagstad, der. *Constitutionalism and Democracy*, Cambridge, CUP, 1988.

²⁹ Bir yazısında İnönü, “Cumhuriyet inkılabını yapanların meşru yoldan iktidarı devrettikleri siyaset adamlarının, aklı ve hamiyeti kendi nefislerinde toplamış zannetmeleri ve her vasıta ile iktidarı bırakmamak hevesine kapılmış olmaları akıl ve tabiat dışı bir hadisedir. ... İktidarı destekleyenleri uyandırmak isterim. Gidiş tehlikedir. Mesuliyetinizi biliniz” demektedir. Erdemir, *Muhalefette İsmet İnönü*, cilt 1, s. 406 (1 Haziran 1956, *Ulus ve Dünya* gazetelerine yazdığı makale). Bir başka konuşmada ise, “...demokratik rejime geçişimizin üzerinden 11 sene geçmiştir. Artık bu memleketi bu geri çevirmek herhangi bir babayığidin harcı değildir. Kim buna teşebbüs ederse mesele bir sabah karar verirse, o günün akşamı dünya başına zindan olacak kendisini arkadaşlarını ve teşkilatını bir kâbusun içine atacaktır. Çünkü millet artık aydınlıkta yaşamaya alışmıştır...” diyecek-

lük savunuculuğunu üstlenmek Türkiye’de muhalefetin kullandığı en önemli tezlerden birisi olmuştur.

İktidara karşı güç toplamak isteyenler, koalisyon inşa edebilmek için, albenisi yüksek olan kavramları seçme eğilimindedirler. İngiliz Devrimi, “hayat, hürriyet, mülkiyet” sloganlarını kullanırken, Fransız Devrimi’nin sloganları, “özgürlük, eşitlik, kardeşlik” olmuştur. Amerikan Devrimcileri, buna “mutluluk hakkı”nı da eklemişlerdi. “Vatan” ve “milli bağımsızlık”, milliyetçi hareketlerin temel sloganları olarak göze çarpmaktadır. Kavramların gerçekte ne içerdikleri veya bu kavramlarla ne kast edildiği belirsiz ve bulanık bırakılır ki, olabildiğince geniş bir kitle kendi özlemlerini bu kavramlar çerçevesine yerleştirebilsin ve harekete destek verebilsin. Sorunları basitleştirmek de, slogan kullanmanın hizmet ettiği bir başka hedeftir, zira dünyanın karmaşıklığını, siyasal çatışmaların çoğu zaman çözülmeyp ancak bir ölçüde kontrol altına alınıp idare edilebildiğini iddia ederek kitleyi harekete geçirebilmek zordur.

“Şeriat” (ya da Şer-i Şerif) Osmanlı Devleti’nde iktidara muhalif olanların en çok kullandıkları kavramların başında geliyordu. Patrona Halil’den Kabakçı Mustafa’ya oradan Kuleli ve Çırağan vakalarına kadar, yerleşik iktidara meydan okuyan eylemlerde “Şeriat” talebi merkezi bir rol oynamıştır. Bu kullanımda Şeriat başta adalet (ya da adil idare) olmak üzere, yolsuzluklardan uzak, temiz yönetim, refah, bolluk ve bereket çağrışımları yapıyordu.

“Hürriyet” kavramını siyaset sözlüğümüze sokan Genç Osmanlılar da Şeriat/hürriyet kavramlarını sentezleyerek, hürriyet istemlerinin Tanzimatçılar tarafından dikkate alınmayan Şeriat’ın bir gereği olduğunu iddia etmişlerdi.³⁰ Sekülerleşme ile birlikte, “Şeriat” ikinci plana itildi ve yerini yavaşça “hürriyet” ve “vatan” kavramlarına bıraktı. Hürriyetin, Batı’yı Batı yapan temel unsurların en önemlisi olduğu ileri sürülürken, vatan kavramı Osmanlı tebaasını milliyetçilik virüsünden koruyacağı ümit edilen yeni bir bağlılık unsuru olarak Osmanlı ülkesi tasavvurunu kolaylaştırıyordu.

İttihat ve Terakki istibdada karşı 1876 Anayasası’nın yeniden yürürlüğe konması –bu aynı zamanda hürriyetin gelmesi/ilanı olarak görülüyordu– idealinin peşinde olduğu tezini işledi. Önde gelen İttihatçılardan Cavid Bey, Şevket Süreyya Aydemir’e, kendilerinin hürriyetle özdeşleştirip yeniden yürürlüğe konması için mücadele ettikleri 1876 Kanun-ı Esasi’sini birçok İttihatçı gibi, kendisinin de görmediğini, “Ahmet Rıza’nın onu gördüğüne ve

tir. Erdemir, *Muhalefette İsmet İnönü*, cilt 1, 22 Nisan 1954, s. 278.

30 Şerif Mardin, *Yeni Osmanlılar’ın Siyasi Fikirleri*, İletişim, İstanbul, 1995 (ilk yayımlanma 1962).

okuduğuna inandıklarını” ifade ederken, hürriyet ve anayasa kavramının nasıl kullanıldığının çarpıcı bir örneğini sunmuştur.³¹

Milliyetçi hareketlerin yükselişi ve beka kaygısının derinden hissedildiği 20. yüzyılın başlarında, hürriyet ile birlikte ilk kullanımını Genç Osmanlılarda gördüğümüz “vatan” kavramının içeriği de değişiyor ve yükselen Türk milliyetçiliğinin de etkisiyle Türklüğün korunması anlamını kazanıyordu. İttihat ve Terakki’nin son dönemleriyle Cumhuriyet’in ilk yıllarında “vatan” kavramı ve yeni icat edilen “vatana ihanet” ithamları iktidar/muhalefet ilişkilerinin etrafında cereyan ettiği temel iddialardan biri haline geldi. Cumhuriyet rejiminin pekişmesinden sonra, vatan kavramı kısmen ikinci plana düşmüş, “hürriyet” kavramı yeniden ağırlığını hissettirmeye başlamıştır. DP, tüm sorunların hürriyet yokluğunun ortaya çıkardığı/tetiklediği denetim eksikliğinden kaynaklandığı görüşü üzerine muhalefet stratejisini inşa etmişti.

Şimdi de, CHP, iktidarın otoriter yönelimlerini işaret ederek, demokrasinin DP tarafından tehdit edildiği istibdat riskinin söz konusu olduğu iddiasını dile getiriyordu. Hürriyet, hukuk devleti gibi kavramlar, en azından elitin bir kesimi tarafından “değer” verilen, onları partide toplamaya yardım eden belli bir albenisi olan kavramlardı. CHP’nin muhalefete geçer geçmez, hürriyet bayraktarlığına soyunması samimiyetten uzak gelebilir. Ancak siyasal faaliyet, değişen koşullara, güç dengelerine uyum gösterebilmeyi gerekli kılar. Uyum sürecindeki esnekliği bir kutuptan diğer kutuba gitme halini almadıkça siyasetin gereği gibi görmek yerinde olur. Kaldı ki, CHP’nin tutumu bir zıt kutuptan diğerine geçiş olarak da nitelendirilmemelidir. Tek partili yıllarda, CHP içinde, bu kavramları tamamen reddedenler azınlıkta kalmış, fiiliyata dökülme bile, vazgeçilmemiştir.

CHP’lilerin ikinci iddiası ise, iktisat politikaları ile ilgiliydi. Hükümetin plansız ve programsız bir biçimde har vurup harman savurduğu, dış borçlanmaya gittiği, hazinenin altın stokunu erittiği iddia ediliyordu. DP’nin Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu’nu çıkarmasının Osmanlı’nın son dönemlerine benzer biçimde iktisadi ve bir adım sonrasında siyasi bağımsızlığın kaybedilmesi riskini beraberinde getirdiği ileri sürülüyordu. Borçlanma ve dış kredilere soğuk bakan, sadece kendi kaynakları ile sanayileşme gibi –iktisadi olarak pek gerçekçi denilemeyecek– bir hedef güden iktisadi kriterlerden çok siyasi kriterler temelinde ılımlı planlamaya dayalı bir devlet kapitalizmi partililere daha cazip geliyordu.

31 Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, Remzi, İstanbul, 1967, s. 292.

DP, denk bütçe politikasına geri dönmeliydi. İnönü'nün şu sözleri anlamlıdır:

“Hiçbir yerden borç para alamayacakmışız gibi, başımızı iki elimiz içine alıp, varidatımızı iki elimiz arasına koyup bu memleket nasıl idare olunacak diye tedbir almalıyız. Hiç kimse bize yardım etmeyecekmiş gibi kendi kendimize tedbir almalıyız. Ona göre bütçe, ona göre tasarruf, ona göre masraf.”³²

Keza, genişlemeci iktisat politikalarından da vazgeçilmeliydi. Bu savurgan ve gereksiz yatırımlardan kaçınmak demekti. İnönü, “Bu gün İstanbul’un asma köprüsü için sarfolunacak on paramız yoktur. O köprüyü yapmak için daha binlerce ocak söndürmek lazımdır. Ne faydası var bunun bize”³³ diye soracaktır.

Partinin iktisat politikaları açısından kitle nezdinde en çok etki yaratan söylemleri ücretli kesimleri etkileyen pahalılık ve 50’lerin ikinci yarısından itibaren döviz kıtlığı sebebiyle gündeme gelen mal kıtlığıydı. Ekonomik bağımlılığın devletin bekasını tehlikeye düşürdüğü iddiaları, kitle nezdinde o kadar yankı bulmadıysa da, özellikle TSK ve milliyetçi hassasiyetleri yüksek öğren-ciler arasında yankı bulmaktaydı.

Üçüncü iddia ise, DP hükümetinin dini siyasete alet ettiği, irticaya taviz verdiği iddiasıydı. Dini siyasete alet etme suçlamasının en açık biçimde dile getirildiği tarih 31 Mart 1909 olayıdır. Saf ve cahil insanlar dini hassasiyetler kullanılarak kurulmak istenen yeni düzene karşı kandırılarak harekete geçirilmişlerdir. Eski düzenin devamından yana olanlar, modernleşmeye karşı çıkanlar, ilerlemeyi önlemek adına batıl inançlara ve hurafe İslâm’a sarılmışlardır.

Cumhuriyet’le birlikte doruk noktasına ulaşan laiklik politikaları ve dini geri kalmakla bir tutan siyasi iklimin de etkisi ile birlikte, irticacı olmak/irticaya destek vermek muhalefeti bastırmak için başvurulabilecek en güçlü ithamlardan biri haline geldi.³⁴ Dini hassasiyetlerin dile getirilmesi veya Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası olayında olduğu gibi, “itikadı diniyyeye hürmet” edil-

³² Erdemir, *Muhalefette İsmet İnönü*, cilt 3, s. 122 (2 Haziran 1958) (bu konuşmaya yayın yasağı getirilmiştir).

³³ Erdemir, *Muhalefette İsmet İnönü*, cilt 3, s. 122.

³⁴ Bkz. Bekir Berat Özipek, “İrtica Nedir?”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, cilt 6 - *İslâmcılık*, İletişim, İstanbul, 2005, s. 236-244. Serbest Fırka’nın kapatılması sürecinde irtica iddialarının nasıl kullanıldığı için bkz. Bekir Berat Özipek, “Serbest Fırka’nın Mürtecileri”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, cilt 6 - *İslâmcılık*, İletişim, İstanbul, 2005, s. 245-263.

diğini söylemek bile, dini siyasete alet etme suçlamaları için yeterli olabiliyordu. Dini siyasete alet etmek 1925 yılında Hıyaneti Vatanîye Kanunu'na eklenerek, bu vatan hainliği ile eş tutulmuştu.³⁵ İnönü'ye göre, III. Selim'e karşı çıkanlar, 31 Mart Vakası, Milli Mücadele aleyhine çıkan fetva dini siyasete alet etmenin örnekleriydi. Hatta Birinci Cihan Harbi'ne bile “din fetvasıyla girilmişti.”³⁶

Dinler, bireyin nasıl yaşaması gerektiğini söyledikleri gibi, diğer insanlar ve siyasi otoriteye karşı nasıl tutum takınılması gerektiğini de söylerler. Siyasi iktidarın amacı da bundan farklı değildir. Modern zamanlara kadar, siyasi iktidarlar kendi istedikleri düzeni, aynı zamanda dinin de gereğidir diye sunmuşlardır. İktidarın açık bir biçimde meşruluğunu dini tezlerden almadığı durumlarda bile, dini ya da benzeri kolektif inançlar üzerinde kontrol kurma özleminden vazgeçilmemiştir. Bu meyanda, din ile siyasetin birbirinden – mutlak bir biçimde– ayrılmasından bahsetmek toplum ve siyasetin doğasına uygun değildir. Din ile siyaset arasındaki çizginin nasıl çekileceği siyaset felsefesinin önemli tartışmalarından biridir.³⁷

Tek partili yıllar boyunca, Cumhuriyet eliti dini siyasete alet etmekten bahsettiğinde, din ve dinsel hayat konusunda kendi anladığından daha farklı bir yoruma sahip olanlara yönelik değişik sonuçlar yaratabilecek bir ithamda bulunmaktadır. Cumhuriyet, dini pratikleri kamusal alandan dışlayarak, din ve vicdan özgürlüğünü oldukça dar yorumlamadan yanadır. Laiklik adı altında belli bir din anlayışı ve pratiği savunulur, diğerlerinin de bunu kabul etmesi istenirken, bu anlayışı sorgulayanlar, dini siyasete alet etme ya da “irtica” gerekçesiyle cezalandırılmak istenmişlerdir. Örneğin, Kuvay-ı Milliye hareketine karşı fetva verilmesini dinin siyasete alet edilmesi olarak yansıtan İnönü, bunun tam tersi bir fetvanın da verildiğinden, birinci Meclis'in dualarla ve özellikle Cuma namazından sonra açıldığından, hilafeti kurtarma amacının üzerine basa basa vurgulandığından hiç bahsetmez. Halide Edip Adıvar, din softaları yanında, “herhangi dini kitaptan bir pasaj zikredene, hatta Allah adını anana mürteci ya da ticani damgasını vuran”, “dinsizlik softaları”ndan şikâyet ederken haksız değildir.³⁸

³⁵ Hıyaneti Vatanîye Kanunu'nun 25 Şubat 1925 günü değiştirilen 1. maddesi, “Dini veya mukaddesat-ı diniyeyi siyasi gayelere esas veya alet ittihaz maksadiyle cemiyetler teşkili memnudur. Bu kabil cemiyetlere dahil olanlar hain-i vatan addolunur” demekteydi. Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyetinde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Yurt, Ankara, 1981, s. 135.

³⁶ Erdemir, *Muhalefette İsmet İnönü*, cilt 1, s. 114.

³⁷ Kavramsal bir çerçeve için bkz. Michael Walzer, “Drawing the Line: Religion and Politics”, *Thinking Politically-Essays in Political Theory*, Yale University Press, New Haven, Londra, 2007, s. 147-167 (ilk yayımlanma 1999).

³⁸ Adıvar, *Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri*, s. 218.

Cumhuriyet rejiminin bekasını tehdit eden asli düşmanlarından biri olarak irtica anlayışı, modernleşme sürecimizin özellikleri dikkate alındığında doğru perspektife oturtulabilir. Mustafa Kemal ve arkadaşları için Batılılaşma/çağdaşlaşma, İslâm'a dayalı medeniyetten, Batı medeniyetine geçiş anlamına gelmekteydi. Burada bir seçim yoktu. Ya Batı medeniyetine girilecek ya da Batı'nın sömürgesi olunacaktı. Medeniyet değiştirme yolunda büyük adımlar attığını düşünen Kemalist elit, İslâm dinini eski –ve çağdaş dünyada yaşama şansı bulunmayan– medeniyetin kısıntısı olarak algılama eğilimi içindeydi. Dolayısıyla, irtica olarak yaftalanan dini değer ve pratiklerin boy göstermesi, kabul edilebilecek bir muhalfelet unsuru olmaktan çok yeni rejimin dayandığı temel esaslara meydan okuyan *ontolojik* bir tehdit gibi algılanıyordu.

Otoriter bir dönemde bir ölçüde anlaşılabilir olan bu tutum demokratik rejimde herkesin uyması gereken standart olarak dayatılınca sıkıntı doğmaktadır. Dini özgürlüklerin sınırları konusundaki tartışma kesin sonuca bağlanması mümkün olmayan bir tartışmadır. Dini siyasete alet etmek gibi belirsiz bir kriter kullanmak yerine, zarar ilkesine dayalı bir anlayışın daha liberal/özgürlükçü ve dolayısıyla tercihe şayan olduğu söylenebilir. Bu ilke temelinde din temelli devlet kurma arzusu, kamu görevlilerinin dini inançlar temelinde ayrımcılık yapmaları, bir başkasını dini inancı ya da inançsızlığı yüzünden kınama gibi, Cumhuriyet laikliğinin korumayı amaçladığını söylediği eylemler zaten yasaklanmakta olduğu gibi, din ve vicdan özgürlüğünün sınırlarının genişletilebilmesi de mümkün olabilirdi.

Fakat bu türlü bir anlayış Türk eliteine yabancı, kendine özgü Cumhuriyet laikliği yorumu CHP, basın, üniversite ve TSK bünyesinde etkilidir. DP de, daha önce üzerinde duruldu, din ve vicdan hürriyetinin sınırlarını daraltan bu laiklik anlayışı ile hesaplaşabilmiş değildir. Hesaplaşma yapılmamıştır çünkü, devlet kontrolündeki din anlayışı, Sünni kesimin bir kısmı için belli bir din anlayışını devlet eliyle savunabilme fırsatı gibi görülmüştür. Belki, DP daha tutarlı bir çizgiye sahip olabilseydi, klasik laiklik anlayışının Sünni İslâm dışındaki diğer inanç mensuplarını da gözetken daha özgürlükçü bir anlayışla yer değiştirme süreci ivme kazanabilecekti. DP bunu yap(a)mayınca, CHP bu elitin bir kesimi üzerinde çok etkili olabilecek dini siyasete alet etme iddialarını yinelemekten hiç kaçınmadı.

Esasen, DP de 1950 seçimleri arifesinde CHP'nin dini siyasete alet ettiği iddiasını dile getirmekten kaçınmamıştı. Günaltay hükümetinin türbeleri açma kararı, mesela, dini siyasete alet etme olarak yorumlanmaktaydı. Keza, Ordu İl Kongresi'nde, CHP'lilerin "Allah'ın ikilik yaratanları sevmediği,

İnönü'nün de gezilerinde bu ikiliği gidermek için çalıştığı" iddiasıyla broşür dağıtıldığı iddia edilmişti.³⁹ Samsun/Çarşamba ilçesinde bir imamın Halk Partisi dışındaki fırkaların batıl olduğunu söylediği iddia edilmekteydi.⁴⁰ Kadınlar Birliği CHP'yi irtica ile itham etmektedir.⁴¹ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Celal Bayar'ın kendisine laiklik hakkındaki sözlerini dinsizlikle itham eden *Sebilürreşad* mecmuasının Halk Partililer tarafından satın alınarak Türkiye'nin dört bir yanına dağıtıldığından bahsettiğini nakleder.⁴²

Bedii Faik'in gözlemleri de anlamlıdır:

"DP ikinci büyük kongresinde söz alan pek çok ateşli nutukçu, CHP'nin Atatürk devrimlerinden taviz vererek irticai körüklediğini bas bas bağırmışlar ve bu iddialarını avuç dolusu muska göstererek kanıtlamışlardı. Bu muskalar bir tarafı altı oklu olmak üzere CHP tarafından düzenlenmiş ve Adana'da halka dağıtılmıştı. Biz bu ateşli devrimcilik savunmalarını gördükçe ve hele Günaltay hoca ile iyice belirmeye başlamış dini eğilimleri duydukça, Atatürk devrimlerinin artık İsmet Paşa'dan çok Bayar'ın korumasına geçmekte olduğu inancına doğru yönelmiştik."⁴³

Kısaca "dini siyasete alet etme" iddiası ile muhalifleri suçlamak etkili olduğu düşünülen bir siyasal pratik haline dönüşecektir. "Kara taassup", "ortaçağ karanlığı", "örümcek kafa", "meczup" gibi ifadeler sadece CHP'liler arasında değil, rejimin ideolojik doktrinasyonu ile yetişen genç kuşaklar arasında uyandırdığı olumsuz çağrışımlarıyla siyasal dağarcığımızda yer edinmiştir. Benzeri zihniyet dünyası içinde yer alan DP'liler de, kendi tanımladıkları sınırlar dışına çıkan kesimleri, rey avcılığı ile, dini siyasete alet etmekle suçlayacaklar, aynı söylem içinden konuşmaya devam ederek onu yeniden üreteceklerdir.⁴⁴

Demokratikleşme ile beraber laiklik adına yapılmış uygulamalara yönelik tepkinin açığa çıkması normaldi. DP'li din adamlarının, CHP'nin dinsiz parti olduğuna ilişkin propagandalar yaptığını, DP teşkilatının da kendileri-

³⁹ Keza, Albayrak, *Demokrat Partisi*, s. 155-7. CHP'nin Ticani şeyhi Kemal Pilavoğlu ile ilişkileri için bkz. Süleyman Güngör, *Muhalefette CHP*, Alternatif, Ankara, 2004, s. 48-50.

⁴⁰ 24 Mart 1947, İsmet Bozdağ, *Demirkırat Aldatmacası*, s. 148-9.

⁴¹ *Milliyet*, 8 Mayıs 1950.

⁴² Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl*, s. 180.

⁴³ Faik, *Matbuat, Basın derken... Medya*, cilt 2, s. 46.

⁴⁴ Mümtaz Faik Fenik, "İrticain Kökü Kazınmalıdır", *Zafer*, 6 Ocak 1951; "...din birtakım cahil ve yahut hususi maksatlar taşıyan insanların heveslerine ve ihtiraslarına asla alet edilemez; din bir siyaset propagandası haline sokulamaz"; "Kara Taassup Mutlaka Ezilmelidir", *Zafer*, 27 Haziran 1951.

nin imanlı parti olduğu ve Müslümanlığı en çok partilerinin ilerlettiği gibi idialarda bulunduğu söyleniyordu.⁴⁵ Örneğin, *Köylü* gazetesi, “Demirkırat Kalktı Şaha Yükseldi Başı Allaha” diyecek ve “evvela Allahından ve sonra doğrudan doğruya 18 milyon Türk köylüsünden kuvvet alan” Demirkırat’tan söz edecektir.⁴⁶ Yine aynı gazetede, Menderes’in “İslâm doğduk, Müslüman olacağız. Dinini diyanetini bilmeyen milletlerin yaşayabileceğine inanmıyoruz. İlk mekteplerden başka orta mekteplerde de din dersi okutacağız” dediği, yine köylüye akıl veren figür hüviyetindeki Kadı Emmi’nin “Can kurtaran isterseniz Allah’a sarılın, mekteplerinde din dersi okutulmayan bütün dünya yüzünde bir tek memleket kaldı, o da Allahsız kitapsız, dinsiz imansız kızıl Rusya. Hoşunuza giderse buyurun baylar” dediğini söyleyen bir karikatür vardır.⁴⁷

Siyaset adamlarının dini inançlarını dile getirmeleri, konuşmalarında dine referans vermeleri, hele hele ibadetlerini göstermeleri CHP’liler tarafından dini siyasete alet etmek ya da gericiliğe taviz olarak sunuluyordu. Mesele Menderes veya Tevfik İleri’nin Necip Fazıl ile ya da Said-i Nursi’nin adamlarından biriyle görüşmesi, gericiliğe taviz vermektir. İnönü, “bunlar Ankara barlarında çıplak kadın seyredeler. Konya meydanlarında dindarlık taslarlar. Böyle siyasetçilerin elinde millet kaderinin kazaya uğramaması başlıca emelimizdir”⁴⁸ diyordu. Menderes’in muhalefet partilerinin iktidara karşı bir araya gelme çabalarını haçlılar, Hristiyanlar anlamına gelen “ehli-sahip” cephesi olarak nitelendirmesi, ki bu yakışıksız bir ifadedir, sadece dini siyasete alet etmek değil, düpedüz kanlı irtica teşebbüsü idi:

“Kimin aleyhine dini tahrikat uyandırılmış ise o taraf daima temiz taraf idealist taraf olmuştur.” “Dikkat ediniz siyasi mücadelede kâfir olarak ilan edilenler hürriyet ve terakki için çalışan idealistler olmuştur. Şimdi DP başkanı bizi kâfir olarak ehli-salip olarak ilan ediyor. Düpedüz kanlı irtica teşebbüsüdür bu.”⁴⁹

⁴⁵ DP’li Rauf Onursal’ın “İktidara gelecek olursa, CHP’nin gayesi camileri saman deposu yaparak serbest ibadet eden vatandaşları hapse atmak” olduğunu iddia ettiği yazılmıştır. *Cumhuriyet*, 14 Ekim 1959. Diyarbakır’da M. Ali Özgençoğlu isimli bir Ocak Başkanının, “CHP Allahın ismini anmayı bile yasak etmiştir, camileri depo haline getirmiştir” dediği de yazılmıştır. *Cumhuriyet*, 14 Eylül 1959.

⁴⁶ Akt. Yasin Kayış, *Demokrat Parti Döneminde Siyasi Karikatür (1950-1960)*, Libra, İstanbul, 2009, s. 48.

⁴⁷ *Köylü* gazetesi, 20 Ocak 1956, akt. Kayış, *Demokrat Parti Döneminde Siyasi Karikatür (1950-1960)*, s. 75.

⁴⁸ Erdemir, *Muhalefette İsmet İnönü*, cilt 3, s. 43 (13 Ocak 1960).

⁴⁹ Erdemir, *Muhalefette İsmet İnönü*, cilt 2, s. 316 (28 Kasım 1958).

Keza yine İnönü'ye göre, DP'liler "bir elinde Kur'an bir elinde altı ok bulunmak suretiyle, altı oka rey verenler kâfirdir, İslâmlar buna rey vermeyeceklerdir" demişlerdi.⁵⁰

Siyaset adamlarının samimiliği sorgulanabilir bir biçimde dini inançları kullanarak sıradan insanı etkilemeye çalışması, ahlâki ve demokratik değerler açısından savunulması mümkün olmayan bir durumdur. DP'liler köylü/taşralı kitleyi etkilemek için bu türlü yollara bolca başvurmuşlardır. Ancak bu davranışlar rejimin temellerini dinamitleyen hayati bir suç oluştururlar mı? Döneme daha objektif bakmaya çalışanlar tarafından da belirtildiği gibi dindar muhafazakârların rejime yönelik açık ve yakın bir tehlike oluşturduğu iddiasının inandırıcılığı da zayıftır.⁵¹ Ancak CHP bu görüşte değildir. Parti ahlâki kınama ile yetinmeyecek, suç oluşturduğu tartışılır şüpheli bu eylemleri kesinlikle cezalandırılması gereken irtica belirtisi gibi yansıtmayı seçecektir. Oysa, aynı değerlendirme kıstasları ile bakıldığında, benzer düşünceyi benimseyen birçok yazar tarafından da söylendiği gibi, "irticaya yönelik ilk tavizler" CHP hükümetince verilmiştir. İlkokullara ihtiyari din dersleri konulması, hacca gideceklere döviz izni verilmesi, İmam Hatip kurslarının açılması, ilahiyat fakültesinin açılması, 19 türbenin yeniden açılması hep 1948-50 arasında CHP döneminde atılmış adımlardı.⁵² Ezanın Arapça okunmasını mümkün kılan değişikliğe de CHP itiraz etmemiştir.

1950'lerin sonlarına doğru gericilik ve dini siyasete alet etme iddiaları hemen her zaman, DP'nin Atatürk'ün mirasına karşı olduğu iddiası ile birlikte ileri sürülecek, CHP Atatürk'ü sahiplenme ve tekeline alma süreci içine girecektir. 1950'li yılların başında, Atatürk, partilerüstü bir figür olma konumuna daha yakındır. Ali Naci Karacan, "...hakikat şudur ki, Atatürk'ün ölümünden sonra başlayan reaksiyon devrinin manivelası olarak memlekette umumi bir Atatürk sevgisi yerleşmiş ve DP'yi de en çok bu sevgidir ki, beş yıl içinde Halk Partisini ezecek hale getirmiştir" diye yazar.⁵³ Hiçbir parti diğerinden daha fazla Atatürk çizgisinde olduğunu iddia etmemektedir. Mesela, CHP VIII. Kurultay'da (1950) komisyonun hazırladığı tüzük değişikliklerinde, Atatürk için "ebedi başkan" ibaresinin korunması reddedilmiş ancak İnönü'nün müdahalesiyle, "Atatürk partimizin kurucusu ve ebedi başkanıdır" ibaresi kabul ettirilebilmiştir.⁵⁴ CHP'nin 1947 parti programında parti-

⁵⁰ Erdemir, *Muhalefette İsmet İnönü*, cilt 2, s. 63 (10 Haziran 1957).

⁵¹ Robinson, *The First Turkish Republic*, s. 205.

⁵² Tunaya, *İslâmcılık Cereyanı*, s. 219-220.

⁵³ Ali Naci Karacan, "Atatürk'ün Ruhu", *Milliyet*, (7 Haziran 1950).

⁵⁴ Güngör, *Muhalefette CHP*, s. 164. DP'lilerin Atatürk'ü sahiplenme girişimlerine tepkileri için,

nin temel ilkelerinin “Kemalizm” olarak tanımlanmasına karşılık, 1953 yılındaki X. Kurultay’da Kemalizm kelimesi programdan çıkartılmış, bunun yerine “Atatürk yolu” ifadesi kullanılmıştı.⁵⁵

1950’lerin ortalarına kadar, DP, Atatürk’ü CHP’ye bırakmamak, onu, partilerüstü bir figür haline getirmekte –Celal Bayar’ın da büyük katkısı ile– başarılı olabilmisti. 1938 sonrasının Milli Şef İsmet İnönü vurgusu Atatürk’ü ikinci plana itmişti. DP, İnönü CHP’sinin Atatürk’ü unutturmaya çalıştığı temasını ustalıkla işlemiştir. Anıtkabir’i kendi hükümetleri yapmış, Atatürk’ün naaşını müzenin bodrumundan kurtarmıştı. Artık devlet dairelerine sadece Atatürk’ün resmi asılacak, paralarda sadece onun resmi bulunacaktı. Kimi CHP’lilerin de itiraz ettiği Atatürk’ü Koruma Kanunu DP’lilerce çıkarılmıştı. Cumhurbaşkanı ve Başbakanın da katıldığı törenlerle himayelerinde yaptırılan Atatürk anıtı açılışlarına katılmak, DP’lilerin başvurdıkları yollardan biriydi.⁵⁶

Ancak CHP zamanla siyasi sembol olarak “Atatürk”ün önemini kavrayacak⁵⁷ ve Atatürk’ün mirasını sahiplenme noktasında üstünlüğü ele geçirecektir. Bu mevzuda CHP, DP’ye göre zaten bir adım öndedir. Atatürk’ün partinin kurucusu olması, askerliği, katı laiklik anlayışı, Jakobenezme duyduğu inanç, Atatürk ile CHP arasındaki potansiyel bağın kuvvetini gösteriyordu. Bu bağ sorgulamak için DP’nin halihazırda sahip olduğundan daha ikna edici yeni bir Kemalizm/Atatürkçülük ya da Atatürk yorumu oluşturma çabası içine girmesi gerekirdi. Önemli bir kesim için Atatürk, Batılılaşma, medeniyet, ilerleme, milli bağımsızlık gibi değer ve idealleri çağrıştırmaktaydı. DP liderleri Atatürk’ün bir siyasi “sembol”⁵⁸ olarak önemini yeterince takdir edememiş gözüktüler. Atatürk’ün muhalifler tarafından kendilerine mal edilmesini eleştirmekle yetindiler.⁵⁹ Partinin dogmatik dindar/muhafaz-

Mümtaz Faik Fenik, “Atatürk’ün Kurduğu Parti İmisi”, *Zafer*, 10 Mayıs 1952.

55 Suna Kili, *1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1976, s. 117.

56 *Ayin Tarihi*, 19 Mayıs 1954 (Ankara Üniversitesi Dışkapı’da yaptırılan Atatürk Anıtı Açılışı). <http://www.bygem.gov.tr/YAYINLARIMIZ/AyinTarihi/1954/mayis1954.htm>).

57 İnönü, İzmir’e gittiğinde ilk defa Atatürk’ün annesinin kabrini de ziyaret etme gereğini hissetmişti.

58 Geertz’e göre, sembol, bir kavramı ifade eden/açıklayan (ona aracılık eden) herhangi obje, eylem olay ya da ilişkilerdir. Clifford Geertz, “Religion as Cultural System”, Michael Banton, der. *Anthropological Approaches to the Study of Religion*, Tavistok, Londra, 1966, s. 5.

59 *Zafer* gazetesindeki “Açık Konuşuyoruz” başlığını taşıyan imzasız bir başyazıda, “İnönü her sıkışıkça Atatürk’ü siper almasını bilir. Bu sefer de öyle yapmaktadır” denildikten sonra, bu yoldan vazgeçilmesi istenmekte ve “Atatürk, politikalarında mağlup ve münhezim olmuşların siperi değil, milletin sevgili ve rehberi olarak ve millete hizmet edenlerin yardımcısı olarak aramızda ve içi-

zakâr tabanının bir kesiminin Atatürk'ü milleti hakiki dini/ahlâki değerlerden uzaklaştıran Batılılaşma virüsünün en başta gelen savunucusu olarak algılamaları, etkili faktörlerden biri olsa da, tek ya da en önemli sebep gibi görünmemektedir.

Burada uzunca bir parantez açmak gerekir. Daha önce de üzerinde durduğumuz gibi, CHP'nin muhalefetine esasa ilişkin ve böyle olduğu için üzerinde uzlaşılması zor olan ayrılıklar/farklılıklar görebilmek mümkün olmasa gerektir. Dış politika konusunda, detaylar dışında, zaten bir ayrılık yoktur. Yakıcı mesele olma potansiyelini hep bünyesinde barındıran Kürtler konusunda nasıl bir politika takip edileceği konusunda da anlaşmazlık söz konusu değildir. Her iki parti de meseleyi, geri kalmışlık ve asayiş sorunu olarak gören kalıplaşmış düşünce çizgisindedir. Keza Alevi/Sünni ayrılığına dayalı mezhep sorunu da siyasi bir çatışma potansiyeli oluşturmaktan uzaktır. Sosyo-ekonomik farklılaşma eksenleri bile fazlaca öne çıkmış değildir. CHP, DP'nin uyguladığı ekonomi politikalarının kısmi kaybedenlerinin çoğunluğunu (topraksız köylüler, işçiler), kendisine çekemediği gibi, bu kesimlere umut vaat etmekten de uzaktır.

Farklı hayat tarzları, iyi toplum anlayışları üzerinde CHP'li elit ile, DP'ye oy veren çoğunluk arasında önemli bir kültürel farklılaşma temel çatışma eksenlerinden biridir. Lakin bu çatışma ekseninin sertliği DP'li elitin CHP'lilere bu anlamda yakınlıkları ve tabanı kontrol altında tutabilmeleri ve DP'li çoğunluğun kendi tarzını diğerlerine de kabul ettirme yolunda daha ileri gitme arzusunun güçlü olmamasıyla hafiflemiştir. Esasen bu durum İsmet İnönü tarafından müteaddit defalar ifade edilmiştir. Mesela, 1952 yılındaki bir konuşmasında İnönü, “bizim memleketin içeride ve dışarıda en büyük kuvveti vatandaşları birbirinden ayıracak esaslı meseleler olmamasıdır” diyecektir.⁶⁰

“Vatandaşları birbirinden ayıracak esaslı meselelerin olmaması”, iktidar-muhalefet ilişkilerinin makul bir biçimde seyretmesini garanti altına almaya yetmeyecektir. *The Economist*, partilerin politikaları arasında büyük farklılıkların olmamasının Türk siyasetini bu kadar sert ve kişisel hale getirmesinin nedenlerinden biri olabileceğini yazarken önemli bir noktaya temas eder.⁶¹

mizdedir” denilmişti. *Zafer* (30 Mart 1959).

⁶⁰ Erdemir, *Muhalefette İsmet İnönü*, cilt 1, s. 96, (15 Mayıs 1952, Terme). “Şimdi arkadaşlar, bizim iç politika mücadelemiz sert cereyan ediyor. Kabul etmek lazımdır ki, iktidarla muhalefetler arasındaki münasebetler normal halde değildir. Hakikat aranırsa bu münasebetlerin şiddetli olması için hiçbir sebep yoktur. İktidarın içinde iyi niyet sahibi pek çok insanlar vardır” Erdemir, *Muhalefette İsmet İnönü*, cilt 1, s. 398 (22 Mayıs 1956).

⁶¹ *The Economist*, “Turkey-Westward Course”, Survey, 15 Mayıs 1954.

Derin ayrılıklar olmasa bile, her grup, bir diğer grubu, “şeytanlaştıracak” gerekçeler bulabilir, velev ki, bu yönde bir irade olsun. Pierre Bourdieu’nun da dediği gibi insanlar kendilerine kendilerinin ne olup olmadığı söylenerek dönüştürülebilirler.⁶² İnsanların neden kendilerinden farklılaştırdıkları diğerlerine ihtiyaç duydukları konusunda tatmin edici bir cevaba sahip olduğumuz söylenemez. Kendini düşük/kötü/değersiz olarak resmedilen ötekine referansla tanımlayarak üstünlük iddiasını hissetme ve dile getirme, grup bütünlüğünü sağlama gibi açıklama teşebbüsleri söz konusu olmuştur.⁶³ Nedenleri ne olursa olsun, kültürel olarak biz/onlar ayrımını katı bir biçimde algılamaya teşne olan bir yapılanmada, esaslı ve can alıcı üzerinde uzlaşılması/ortak noktaya varılması kolay olmayan meselelerin sayısı yüksek olmasa bile insanların birbirlerini tahrip etme noktasına gelebilmeleri olasıdır.⁶⁴

Durumu kötüleştiren bir diğer etken, ufak farklılıkların bile abartılması, diğerinin haklı olabileceğinin düşünülmemesine dayalı bir geleneğin ve sahip olunan pozisyonun en yüksek perdeden ifade edilmesine dayanan üslup ve vücut dilinin yaygınlığıdır. 1959 tarihli bir yazısında Frey, Türklerin “mücerret bir mefhuma bağlanabilmek hususunda gösterdikleri kabiliyet”ten bahseder ve ekler; bu, “fazla dogmatik ve mutlakiyetçi olmak” vasfı ile elelele gidebilir. “Bir şeye o kadar mutlak bir tarzda bağlanmak mümkündür ki, başka herhangi bir fikir ya da teşkilatta da iyi bir tarafın olabileceği kabul edilemez.”⁶⁵ İsmet İnönü, “Her milletin kendine göre bazı vasıfları yumuşak bazı vasıfları serttir. Türk milleti, söz tecavüzüne az dayanan bir millettir” derken,⁶⁶ farklılıklara tahammül eşiğinin ne kadar düşük olduğunu dolaylı şekilde ifade etmektedir.

Yukarıda belirttiğimiz üç temel iddia üzerinden muhalefet yapan CHP

⁶² Pierre Bourdieu, “Culture and Politics”, *Sociology in Question*, çev. Richard Nice, Londra, Sage, 1993, s. 161.

⁶³ Vamik D. Volkan, “The Need to have enemies and allies: A Developmental Approach”, *Political Psychology*, 6, 1985, s. 219-247.

⁶⁴ Örneğin yüzyıllardır birbirleriyle rekabet (ve zaman zaman çatışma) içinde olan Doğu Ortodoks Kilisesi ile Batı Roma Katolik Kilisesi arasındaki farklılığın teolojik karakterinden [İsa’nın insan mı tanrı gibi mi görüleceği, “ikona”ların statüsü, İsa, Meryem ve diğer azizlerin nasıl temsil edileceği (representation)] kaynaklandığı bilinir. Rose Drage Hale, “Christianity”, *World Religion*, der. Michael D. Coogan, Duncan Baird, Londra, 2003, s. 61. Bu farklılıklar, hiç de çatışmayı meşrulaştırmaya degecek farklılıklarmış gibi görünmeyebilir. Çatışmanın gerekçesi olarak sunulan iddiaların inandırıcılığından ziyade, iki kurum (Roma Katolik Kilisesi ile Doğu Ortodoks Kilisesi) arasındaki iktidar mücadelesi sürecinde ötekileştirmeye ve grup dayanışmasını sağlamaya hizmet etmesi önemlidir.

⁶⁵ Frederick Frey, “Niçin Türkiye?”, *Forum*, 128, s. 11 (15 Temmuz 1959).

⁶⁶ *Ulus*, 26 Mart 1950.

hayati sonuçlar doğuracak stratejik seçimi yapmıştır. Tıpkı DP'nin İnönü ve CHP karşıtlığını partiyi bütünleştirici, safları sıkılaştırıcı bir unsur olarak kullanması gibi, CHP'liler de hükümeti bütün kötülüklerin kaynağı olarak gösteriyor, partililerin enerjilerinin DP'yi iktidardan indirme hedefi doğrultusunda yoğunlaştırılması gereğinden söz ediyorlardı.⁶⁷ Bu politika, parti içi rahatsızlıkları bir süre için de olsa ikinci plana itmeyi sağlayabiliyor, iktidarın yıpratılması gayesi uğrunda her şeyi mübah gören bir anlayış hâkim oluyordu. DP'nin ülkeye verdiği zarar konusunda hiçbir şüphesi olmayan Cem Eroğul'un yazdıkları da anlamlıdır: "10 yıl boyunca Menderesi yıkmak için İnönü'nün kullandığı taktik; tahrik edip çileden çıkarıp hata işletmek, hataları acımasızca yüzüne vurarak daha çok çileden çıkarıp, daha çok hata işletmek ... ta ki hataların içinde boğulana dek..."⁶⁸

Mesela DP hükümeti gericiğe taviz verdiği için eleştiriliyordu. Hükümet, bu yönde tedbirler almaya başlayınca da, bu sefer temel hak ve özgürlüklerin ihlal edildiği tezi işlenmeye başlıyordu.⁶⁹ Petrol Kanunu ve Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunlarında da benzeri bir tutum gözleniyordu. 1950 seçim beyannamesinde "medeni memleketlerce kabul edilmiş milletlerarası şartlara uyacak" yabancı sermayeye açık olduğunu söyleyen CHP,⁷⁰ bu iki kanun yüzünden, Türkiye'nin kaynaklarının yabancılara peşkeş çekileceği, tarımın yabancılara kontrolüne bırakılacağı iddialarını dile getiriyordu.⁷¹ Metin Toker bile "Nihat Erim 'Yabancı Sermayeyi Teşvik Yasası' ile 'Petrol Yasası'nın 'iyi bir siyasi istismar' nedeni olacağını düşünmüştü" diyecek, İnönü'yü de 1954 seçim kampanyasını bu temel üzerinde kurduğu için eleştirecektir.⁷² İnönü, halkevleri ve halkodalarının kapatılmasını, "milletler tarihinde hatta ortaçağda eş olmayan bir yıkım" olarak nitelendiriyordu.⁷³ Ka-

67 İnönü, "biz siyasi hayatta hürriyet mücadelesi devrini henüz aşamadık. Aşamıyoruz da. Bunu aşamadıkça da verimli bir siyasi münakaşa tarzına memleketimizi eristiremeyiz" (11 Mart 1957). Erdemir, *Muhalefette İsmet İnönü*, cilt 2, s. 46; "Anayasa halledilince asıl mesele ortaya çıkacak. Şimdi kördüğüşünden esas meseleleri göremiyoruz." 12 Mart 1957, Erdemir, *Muhalefette İsmet İnönü*, cilt 2, s. 54.

68 Eroğul, *Demokrat Parti*, s. 167.

69 Nadir Nadi, "İki Cami Arası", *Cumhuriyet*, 25 Kasım 1953.

70 *Ulus*, 28 Nisan 1950.

71 Toker, "CHP muhalefatinin kendi hırsı içinde bulunduğu bir gerçektir. DP'nin birbirini takip eden seçim zaferleri onları gittikçe buruklaştırmaktadır. Ellerinden kaçırıldıklarını bir an önce geri almanın telaşı içindedir. *Ulus* gazetesi, Nihat Erim'in yönetiminde her gün biraz daha 'şiddetli muhalefer' yapmaktadır. Yapay bir sınır harbi politika yaşamına egemen olmaktadır ve bu savaşta sınırları en zayıf olan DP genel başkanıdır" der. Toker, *DP'nin Altın Yılları*, s. 90.

72 Toker, *DP'nin Altın Yılları*, s. 268. "Çünkü iki yasa da somut sonuç getirecek nitelikte değildi. Ne olumsuz ne olumlu. Türkiye'ye yabancı sermaye akmadı. Hatta o sıralar damlamadı bile", s. 269.

73 Erdemir, *Muhalefette İsmet İnönü*, cilt 1, 22 Ağustos 1951, s. 59.

sım Gülek, Trabzon konuşmasında, “niye geziyorlar diye soruyorlar. Geziyoruz, gezeceğiz ve sınırlarını bozmaya, rüyalarına girmeye devam edeceğiz” diyordu.⁷⁴ Kasım Gülek’i “Şu yaşadığımız cehennem hayatına bakınız vatan-daşlar... Siz yirmi yedi yıllık Halk Partisi idaresinde böyle sıcak gördünüz mü?” diye sorarken gösteren *Akbaba* dergisinin kapağı anlamlıdır.⁷⁵

Sadece siyasi meselelerde değil, diğer sorunlarda da İnönü ve diğer CHP’liler abartmaktan vazgeçmeyeceklerdir. Mesela, DP, İstanbul’da bir imar harekâtı başlattığında, İnönü, “her gün avuç avuç ocak söndürülüyor. Bu nasıl şeydir. Yıkılan yerler yalnız mesken değil, iş yeri geçim yeri, birçok vatandaşın rızkını temin eden yerlerdir. İstanbul’da hiç kimse yarın evinin yıkılıp yıkılmayacağını bilmiyor” diyecektir.⁷⁶ Seyhan barajının sağlam yapılmadığını iddia eden Kasım Gülek, barajı köstebeklerin oyacağını böylece Adana’nın sular altında kalacağı iddiasını dile getiriyordu.⁷⁷ Manisa İl Başkanı Faruk Çelebi’nin “DP’liler Amerika’ya o kadar borçlandılar ki, bu borçları ödeyebilmek için, İzmir’i Yunanlılara vermeyi taahhüt ettiler” dediği de yazılmıştır.⁷⁸

CHP’yi “muhalafet için muhalafet yapma” noktasına geldiği için eleştirebiliriz.⁷⁹ Ancak partinin bu eğilimi, demokratik rejimi derinden zedeleyen hayati bir hata değildir. Demokratik rejimlerde asıl sorumluluk, sınırlarına hâkim olması gereken hükümet kanadındadır. Siyasi iktidar her rejimde var olmasına rağmen kurumsal muhalafet sadece demokrasilerde tanınır. Sadece demokrasilerde hükümetlerin kendi istedikleri tarzda muhalafet yapmayanlara karşı hukuk dışı muamelelerde bulunmaya hakları yoktur. Rejimin ayırde-dici vasfı budur.⁸⁰ Dolayısıyla, hükümeti otoriter tedbirler almaya CHP itmiştir demek gerçeği tam olarak yansıtmaz. DP muhalafetin manevra alanını sınırlandırmaya zaten teşneydi, CHP’nin davranışlarını bir gerekçe olarak kullanabileceğini düşündü demek daha doğru olur. İktidarı rahatsız etmeye-

⁷⁴ Toker, *DP’nin Altın Yılları*, s. 246.

⁷⁵ *Akbaba*, 1/25 (4 Eylül 1952), akt. Kayış, *Demokrat Parti Döneminde Siyasi Karikatür*, s. 147.

⁷⁶ Erdemir, *Muhalefette İsmet İnönü*, cilt 3, s. 122 (2 Haziran 1958). Bu konuşmaya yayın yasağı konulmuştur.

⁷⁷ Bağlum, *Anıpolitik*, s. 168.

⁷⁸ *Milliyet*, 22 Nisan 1954.

⁷⁹ Kemal H. Karpat, “Domestic Politics”, *Turkey*, der. Klaus-Detlev Grothusen, Janderhoeck, Göttingen, 1985, s. 63.

⁸⁰ İnönü, bu gerçeği net bir biçimde ifade etmiştir. “Bilmek lazımdır ki, iktidarda bulunan parti demokratik rejimi yaşatacak asıl unsur değildir. Asıl unsur, iktidar partisi kendi karşısında muhalafet partilerinin bulunmasına, çalışmasına imkân veriyorsa, imkân vermemek onun elinde değilse, o zaman demokratik rejim mevcuttur.” Erdemir, *Muhalefette İsmet İnönü*, cilt 1, s. 161 (28 Kasım 1952).

cek muhalefete herkes tahammül eder. Maharet, sert muhalefete tolerans gösterebilmek onunla rejimin temel kurallarını zedelemekten mücadele edebilmektir.

CHP'nin sert muhalefeti ile karşılaşan partililer amaçlarının muhalefeti bastırmak değil, "yıkıcı" muhalefeti bastırmak olduğunu iddia ediyorlardı. Muhalefet kavramını içselleştirmekte zorlanan DP'liler, CHP'nin eylemlerinin kendilerine muhalefeti sınırlandırma konusunda ne kadar haklı olduklarını gösterme fırsatı verdiğini iddia ediyorlardı. Taraflardan biri tarafından atılan her adım, diğeri tarafından kendi varlığına yönelik bir tehdit olarak algılanıyor ve bu tehdide karşı daha sert bir tavır takınma sonucunu yaratıyordu. Bir tarafın sergilediği daha sert tavır ise, diğeri tarafın öteki hakkındaki şüphelerinin doğruluğuna delil olarak görülüyor ve sertlikle mukabeleden başka bir yol olmadığı sonucuna varılıyordu. Kısır döngü giderek şiddetlenen bir biçimde devam ediyordu.

CHP'nin toplumsal talepleri siyasal alana taşıyan hakiki bir siyasi partiye dönüşüm sürecinde hükümetin partizanca davranışları etkili olmuş, parti muhaliflerin hak ve özgürlüklerini savunma temelinde bir strateji geliştirebilmiştir.⁸¹ Mağdur edilmişlik duygusunun insanları eyleme itici rolleri bilinir. Partinin mallarının hazineye devrinden sonra, kampanyalar açılmış, partiye bağışlar yağmış, kadınlar yeni binaları döşemek için seferber olmuşlar, "eski partiye yeni bir canlılık" gelmiştir.⁸² Hükümetin yasaları zorlayan eylemlerine hayır diyen birçok bürokratin, hükümete karşı bir konuma geçme eğilimi içine girdiklerini biliyoruz.

Muhalef gazetesiler ve basın kuruluşları, hükümet yanlısı olmayan asker/sivil bürokratlar, üniversite öğretim üyeleri, şikâyetlerini dile getirebilecekleri bir kurum olarak CHP'yi görüyorlar, parti ile yakınlaşıyorlardı. Ceberut resmi/devlet partisi CHP görüntüsü yavaş da olsa silinmeye başlıyor, demokratik rejimi sağlam temellere oturtmaya niyetli, insanlara cazip gelebilen sosyo-ekonomik meselelerle ilgili gerçek bir siyasi parti algısı yer etmeye başlıyordu. Kitle düzeyinde hissedilen DP karşıtlığında da, o yöredeki DP'lilerin iktidarda olmanın avantajıyla, diğerlerinin vatandaşlık haklarını sınırlandırmaya yönelmelerinin etkili olduğunu belirtmemiz gerekir. Mesela Mardin Derik ilçesinde tohumluk buğday için dilekçe yazdırmaya gelen bir CHP'liye DP'li birisi, "zahmet etmeyin size tohumluk buğday yok" demesi üzerine çıkan ve 200 kişinin karıştığı kavgada 7'si ağır 50 kişi yaralandığı, bir kız ço-

⁸¹ Yalman, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, s. 1588.

⁸² Toker, *DP'nin Altın Yılları*, s. 258. Aynı görüşte bkz. Güngör, *Muhalefette CHP*, s. 99-100.

cuğunun serseri kurşunla öldürüldüğü yazılmıştır.⁸³ Tahkikat Komisyonu'nun kuruluşuna giden olaylar zincirinin ilk halkası olan Kayseri/Yeşilhisar olayları Tarım Kredi Kooperatifleri seçimlerinde çıkan olaylar nedeniyle gözaltına alınanlardan DP'li olanların ilçe başkanının müdahalesiyle serbest bırakılmaları, CHP'lilerin ise karakolda kötü muamele gördükleri iddiaları nedeniyle çıkmıştır.

Bu meyanda X. Kurultay (1953) sembolik bir öneme sahiptir. Parti tüzük ve programında esaslı değişikliklerin yapıldığı bu kurultayda Cumhuriyetçilik ilkesine “çok partili siyasi hürriyet nizamı” ve “kuvvetler muvazenesini” vurgulayan yeni bir anlam verilmiştir.⁸⁴ Ücretli kesimle yakınlaşma bu politikanın bir diğer vechesiydi. 1954 seçim beyannamesinde, köy salmasının kaldırılacağı, asgari ücretin bütün iş kolları için geçerli hale getireceği, yıllık ücretli izin müessesesinin getirileceği gibi vaatler sıralanmıştı.⁸⁵ 1957 seçim beyannamesi, grev hakkının tanınacağını, memurlara mesleki teşekkül ve sendika kurma hakkı verileceğini vaat ediyordu. “Sosyal” ve ‘ekonomik’ terimleri daha sık kullanılmaya başlandı. Şubat 1954'te Gençlik Kolları merkez komitesi oluşturuldu ve başına MTTB eski başkanı Dr. Suphi Baykam getirildi. Parti bünyesinde bir araştırma bürosu kurularak entelektüel tabaka ile parti arasındaki bağlar güçlendirildi. Bu büro, bürokratik reformdan iktisadi kalkınmaya, şehirlere göçten köylü meselelerine kadar çeşitli konularda çalışmalar yaptı ve yayınladı.⁸⁶ Basın ve diğer muhalafet partileri ile ilişkilere de her zamankinden daha fazla özen gösterilmeye başlandı. XIV. Kurultay'da (14 Ocak 1959) kabul edilen İlk Hedefler Beyannamesi partinin demokrasi anlayışının geçirdiği evrimi gösteren ilginç bir örnektir. Bu beyannamede iki meclisli sistem, anayasa mahkemesinin kuruluşu, nispi temsil sisteminin kabulü, sendika ve örgütlenme özgürlükleri, yargı bağımsızlığı vurgulandı.⁸⁷

⁸³ *Cumhuriyet*, 29 Ekim 1959.

⁸⁴ Güngör, *Muhalafette CHP*, s. 173.

⁸⁵ CHP, *1954 CHP Seçim Beyannamesi*, Güzel İstanbul Matbaası, Ankara, 1954.

⁸⁶ Çeşitli örnekler için, bkz. CHP Genel Sekreterliği Araştırma ve Dokümantasyon Bürosu, *Devlet Personeli Meselesi*, no. 1, Ayyıldız, Ankara, 1958; CHP Genel Sekreterliği Araştırma ve Dokümantasyon Bürosu, *İşçiler İçin*, no. 2, Güzel Sanatlar Matbaası, Ankara, 1958; CHP Genel Sekreterliği Araştırma ve Dokümantasyon Bürosu, *İktisadi Kalkınma*, no. 3, Güzel Sanatlar Matbaası, Ankara, 1958; CHP Genel Sekreterliği Araştırma ve Dokümantasyon Bürosu, *İçtimai Meseleler*, no. 4, Güzel Sanatlar Matbaası, Ankara, 1958; CHP Genel Sekreterliği Araştırma ve Dokümantasyon Bürosu, *Seçim Neticeleri Üzerine Bir İnceleme*, Güven, Ankara, 1959.

⁸⁷ Kili, *Cumhuriyet Halk Partisi'nde Gelişmeler*, s. 161-163.

BASIN

Basın bağımsız bir siyasi aktör olmaktan ziyade, diğerlerine verdiği ya da vermediği destek nedeniyle önemli olan bir aktördür. Hep söylenir; basın var olanı bir ayna gibi yansıtmaz; gerçeklik dediğimiz şeyin ne olduğunu –belli sınırlar içinde– tanımlar, oluşturur, şekillendirir. Hangi soruların gündeme getirileceği, hangilerinin tartışılmayacağı, gündeme getirilenlerin hangi sınırlar içinde tartışılacağı noktasında basının gücü inkâr edilemez. İktidar mücadelesinin taraflarının ne oldukları neler yapıp neleri yapamadıklarına, diğer bir deyişle, iktidarın meşruiyetine ilişkin algıların şekillenmesinde basının gücü aşikârdır. 27 Mayıs'ı gerçekleştirdikten sonra, CHP saflarında siyasete atılan Orhan Erkanlı, 1973 yılında “basın Türkiye’de birinci kuvvettir” diyecektir.⁸⁸ Erol Simavi de, “...basın için dünyada beş büyük kuvvetten biridir dördüncü kuvvetir derler. Bu söz Türkiye için geçerli değil. Hâkimiyet elbette kayıtsız şartsız milletindir. O başka. Ama birinci kuvvet, Türkiye’de ordu mu? Hayır ...Basındır. İkincisi ordudur. Çünkü orduyu ihtilallere basın hazırlar” der.⁸⁹

Çoğunluğun okur yazar bile olmadığı bir toplumda basının rolünün bu kadar öne çıkarılmasını abartılı bulanlar olabilir. İktidarın nasıl performans gösterdiği ve nihai analizde değişip değişmemesi gerektiği hakkında hüküm verenler genellikle çoğunluğu oluşturan sıradan insanlar değillerdir. Özellikle de iktidarı ele geçirme potansiyeline sahip olan ya da iktidarın meşruluğuna dair kanaat serdetmesi beklenen kesimin iktidarın niteliğine ilişkin düşüncelerinin şekillenmesinde basın hayatı bir rol oynar.

Osmanlı İmparatorluğu’nda, devrilmek istenen iktidar mensupları hakkında özellikle esnaf ve yeniçeriler arasında etkili olması istenilen ve ulemanın da, hiyerarşik bir biçimde üstten alta yayılmasına katkıda bulunduğu bir kampanya açıldığını görürüz. Kulaktan kulağa, fısıltı gazetesi yoluyla işlenilen bu kampanya, sultanın (ya da sultanın etrafındakilerin) yolsuzluğa bulaştıkları, şarap içtikleri, sefahata daldıkları, ülkeyi yabancılara pazarladıkları (ya da ülke çıkarlarını iyi savunmadıkları gibi) kısaca –bunların herbirini içine alan Şeriat hükümlerine uygun davranmadıkları gibi fikirlerin, özellikle kahvehaneler yoluyla, olabildiğince fazla sayıda insan tarafından benimsenmesini amaçlıyordu. Ortamın olgunlaştığına kanaat getirildiğinde isyan

⁸⁸ “Halkımızın fikir seviyesi, diğer haberleşme araçlarının zayıflığı, yetersizliği; sadece basın vasıtasıyla olayların öğrenilmesine, değerlendirilmesine imkân vermektedir. Bu nedenle birinci önceliği almıştır basın.” “...birkaç gazete birleştiği zaman Türkiye’de en güçlü hükümetleri yıkar. Demirel’i yıkan (12 Mart’a referans veriyor) basındır, hem de hissi ve şahsi sebeplerle.” Orhan Erkanlı, *Anılar, Sorunlar, Sorumlular*, 3. basım, Baha, İstanbul, 1973, s. 55.

⁸⁹ “Kırk Yılın Tecrübesi ile Erol Simavi Konuşuyor”, *Hürriyet*, 3 Mayıs 1988.

bayrağı açılıyor, isyana bilfiil destek vermeyenlerin bile tarafsız kalmaları ya da diğer tarafı desteklememeleri böylece sağlanmaya çalışılıyordu.

Gazetelerin ortaya çıkışı ile birlikte –ki burada Genç Osmanlıları, özellikle de Şinasi ve Namık Kemal’i hatırlamak gerekiyor– “fikir” temelli muhalefet kavramı da Osmanlı siyasetine girdi.⁹⁰ Osmanlı toplumunda gazeteciliğin doğuşu ile muhalefetin doğuşu birbirine paralel cereyan etmiştir. Yeni Osmanlılar, ki bu eğilim daha sonrakilerde de görülecektir, politikacı ve edebiyatçı oldukları kadar gazeteci idiler de.⁹¹ Cumhuriyetin ilk yıllarında ise Hüseyin Cahit Yalçın, Ahmet Samim, Halide Edip Adıvar, Ali Şükrü Bey, Arif Oruç siyasi iktidara muhalif olmalarıyla bilinen gazetecilerden bazılarıydı. *Resimli Ay* gibi dergiler, *Yarın*, *Tan* gibi gazeteler muhalefetin yapıldığı başlıca platformlar oldular.

İttihat ve Terakki, muhalif basını etkisiz hale getirmenin yeterli olmadığını, iktidarı destekleyecek bir basının da gerekli olduğunu çok iyi anlamıştı. Cumhuriyet rejimi de aynı çizgide devam etti. Takrir-i Sükûn Kanunu ile basın susturuldu. 1931 tarihli Basın Kanunu ile de, Bakanlar Kurulu’na gazete kapatma yetkisi verildi. Mustafa Kemal’e göre gazeteciler, siyasi iktidara mesafeli durmak bir yana, Cumhuriyet devriminin gönüllü misyonerleri olmalı, yeni değerlerin topluma kabul ettirilmesinde aktif görev almalıydılar.⁹² Böylece iktidara eleştirel yaklaşan azınlık susturulur ve cezalandırılırken, kendilerine biçilen rolleri kabul edenler ise mebus yapılarak ödüllendirilmişlerdir. Asım Us (*Vakit*), Necmettin Sadak (*Akşam*), Yunus Nadi (*Cumhuriyet*), Falih Rıfkı Atay, Hüseyin Cahit Yalçın (*Ulus*), Etem İzzet Benice (*Son Telgraf*) mebus/gazetecilerin ilk anda akla gelen örnekleridir.⁹³

Atatürk sonrasında da, savaş yıllarının getirdiği hassasiyet ileri sürülerek basın özgürlüğü daha da sınırlandırılmıştır. Mesela *Vakit* gazetesi sahibi Asım Us, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya’nın, “gazeteciler devlet işlerinde devlet adamlarının gönüllü hadimleridir. Çünkü bizzat Cumhuriyetin büyük kurucusu bile gazetecilik etmiştir” dediğini yazar.⁹⁴ Nadir Nadi ise, Başbakan Refik Saydam’ın

90 Şerif Mardin, *Genesis of Young Ottoman Thought*, Princeton University Press, Princeton, 1962.

91 Kemal H. Karpat, “The Mass Media”, *Political Modernization in Japan and Turkey*, Robert E. Ward ve Dankwart Rustow, Princeton University Press, Princeton, 1964, s. 266.

92 “Arkadaşlar, Türkiye matbuatı milletin hakikisade ve iradesinin tecelligâhı olan cumhuriyetin etrafında çelikten bir kale vücuda getirecektir. Bir fikir kalesi, zihniyet kalesi.” Atatürk, *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, cilt 2, s. 170-1 (İzmir’de Gazetecilerle Konuşma, 5 Şubat 1924).

93 Aynı örüntü, 1950’lerde de sürecektir. Cihad Baban ve Nadir Nadi 1950 seçimlerinde DP listesinden bağımsız milletvekili seçilmişlerdir. *Son Posta*’dan Selim Ragıp Emeç ve *Yeni Asır*’dan Behzat Bilgin de milletvekilliği ile gazeteciliği bereber yürüten isimlerdendir.

94 Asım Us, *1930-1950-Atatürk, İnönü, İkinci Dünya Harbi ve Demokrasi Rejimine Giriş Devri Ha-*

“yazılmasını istediği şeyleri yazdırmak, yazılmamasını uygun bulduğu hususları da yasaklamak maksadile basın toplantıları yapardı” dediğini aktarır.⁹⁵

Demokratikleşme süreci ile birlikte durum değişmeye başlamıştır. Gazeteci olmaktan ziyade kendilerini Cumhuriyet rejiminin basın dünyasındaki bekçileri olarak algılayan bir kesim dışında, gazetecilerin büyük çoğunluğu demokrasiden yana tavır aldılar. *Cumhuriyet* gazetesi sahibi/yazarı Nadir Nadi bile erken olduğunu düşünmesine rağmen çok partili hayata geçişi ve DP’yi destekleyecektir.⁹⁶ Ahmet Emin Yalman’ın *Vatan* gazetesi ise neredeyse genç DP’nin sözcüsü gibidir. DP’nin değişim ve özgürlük vaatleri, gazetecilere gösterdiği yakın ilgi –örneğin DP liderleri genç muhabirleri bile arabalarına alıp beraber seyahat etmektedirler– CHP’nin küçümseyici tavırları ile birleştiğinde bu partiye yönelik sempatiyi artırmış, parti birçok yazar ve gazetecinin umudu haline gelmiştir.

Tek parti döneminde gerçek anlamıyla gazetecilik yapmak mümkün değildi; gazeteler devlet büyüklerinin ziyaretleri, sözleri ve yazılmasına izin verilen –zira buradaki haberler bile devlet/millet çıkarına aykırı oldukları gerekçesiyle sansürlenebiliyorlardı– üçüncü sayfa haberlerinden ibaret sıkıcı bir hava taşıyorlardı. Gazetecilerin bu ortamı –sırf kendi gazetecilik dürtüleri için bile olsa– desteklemeleri için bir saikleri vardı.⁹⁷ 1946’dan sonra tirajlar artmaya başladı. Fikir ağırlıklı olmaktan ziyade bol resim, çarpıcı manşetler, magazine yönelik haberlere dayalı gazete anlayışını temsil eden *Hürriyet* gazetesi 1948’de kuruldu. Bin kişiye düşen gazete sayısı 1937 yılında 3.9 iken, 1949’da 7.3’e, 1955’de ise, 20’ye yükselecektir.⁹⁸

DP iktidarı gazeteciler tarafından olumlu karşılandı. Bedii Faik, “hiçbir parlamento, bir basını böylesine coşku ve sevgi içinde bağrına basmamış ve hiçbir ülkede parlamento basın kucaklaşmasının bu derece sıcak sahneleri sergilenememiştir”⁹⁹ derken belki abartmaktaydı, ancak iktidar değişiminin yarattığı heyecan da bir gerçektir. Muhalefette iken tesis edilen yakın ilişkileri

tıraları, Doğruluk, İstanbul, 1966, s. 265. Ayrıca bkz. Uygur Kocabaşoğlu, “Tek Parti Döneminin Matbuatı Üzerine Gözlemler”, *Mete Tunçay’a Armağan*, der. Mehmet Ö. Alkan, Tanıl Bora, Murat Koraltürk, İletişim, İstanbul, 2007, s. 573-603.

⁹⁵ Nadir Nadi, “Basın Bir Bağdır”, 15 Haziran 1950 (Nadir Nadi, *Atatürk İlkeleri Işığında Uyarılar– Bir İflasın Kronolojisi*, 1950-60 içinde, Çağdaş, İstanbul, 1981), s. 19.

⁹⁶ Nadir Nadi, 1950 seçimlerinde DP listesinden bağımsız aday da olacaktı.

⁹⁷ *Hürriyet* gazetesinin 1 Mayıs 1948 tarihli ilk sayısında Sedat Simavi, “Memleketimizde gelişmeye başlayan demokrasi zihniyetini kökleştirmek ve müdafaa etmek için ortaya atıyoruz ve demokrasinin memleketimiz bünyesine en uygun rejim olduğuna iman etmiş bulunuyoruz” diye yazacaktır. Sedat Simavi, “Bu Gazete”, *Hürriyet*, 1 Mayıs 1948.

⁹⁸ Bülent Özukan, “Basında Tirajlar”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 7, s. 231.

⁹⁹ Faik, *Matbuat, Basın, derkeen... Medya*, 2 cilt, s. 121.

iktidarda da sürdürmek isteyen DP'liler, özgürlükçü bir basın yasasını, 15 Temmuz 1950 tarihinde çıkardılar. Daha sonra da, gazetecilerin sosyal haklarını düzenleyen yeni bir yasa da çıkarılmış, gazeteciler sendika kurma hakkına sahip oldukları gibi, sosyal güvenlik kapsamına da alınmışlardır. Her iki yasa da, son dört yıl boyunca, DP'ye verilen açık desteğin bir diyeti gibiydi.

Hükümet ile basın arasındaki balayı kısa sürdü. Partinin basın özgürlüğünden anladığı şey, serbest seçimlerle gelen hükümete destek olmak, onun yaptıklarını halka anlatmak, iktidarı eleştirirken ölçülü bir biçimde hareket etmek, muhalefeti de eleştirmek gibi gerçekçi olmayan beklentilerdi.¹⁰⁰ Basının –hele hele demokrasiye geçildikten sonra– böyle bir tavrı benimsemesi zordu ve kısa sürede bu ortaya çıktı. Beklediklerini bulamayan DP'liler, basın özgürlüğünün kötüye kullanılmasını önlemek, kişilerin şeref ve haysiyetini korumak ya da devletin siyasi ve mali itibarını sarsıcı yalan haberleri engelleme gerekçeleriyle basın üzerindeki baskıları artırma yoluna gittiler.

1953 yılından itibaren Basın ve Ceza Kanunlarında yapılan kısmi değişikliklerle, basının ceza alması kolaylaştırıldığı gibi, verilen cezaların miktarı da artırıldı.¹⁰¹ Değişiklikler sadece hukuki alanla sınırlı kalmadı. Hükümet, resmi ilanların dağıtımı gibi mali olanakları kullanarak basın üzerinde etkili olmayı denedi.¹⁰² DP bu yolda ilerledikçe, basın da yeni yollar bularak muhalafet yapmaya devam ettiği gibi,¹⁰³ CHP'ye sempatisi olmayan basın bile parti karşıtlığına savruldu.

CHP'nin yayın organı *Ulus* basında sert muhalafet anlayışının en tesirli bir biçimde ortaya konulduğu bir platform oldu. *Ulus*, muhalafet için muhalafet yaparken haberin doğruluğunu birkaç kanaldan teyit etmek, kişilerin

¹⁰⁰ *Hürriyet* gazetesi yazarı Emin Karakuş, 1955 yılında, Bakan Mükerrer Sarol'un kendisini polis marifetiyle arattığını ve gece 12'de bakanlığa gelmesini istediğini belirtir. Sarol, Karakuş'a gazete patronunun Menderes İstanbul'a geldiğinde, İstanbul'dan uzaklaştığını, hükümetin yaptığı iyi işleri görmezden geldiğini ifade etmiştir. Sarol, Başbakan'ın İstanbul'a geldiği haberini bir iki cümleden ibaret olarak verdiğinden de yakınmış ve “bir memleketin başbakanı İstanbul'a gidince, onun gazetede ki yeri böyle olmamalı” demiştir. Karakuş, *İşte Ankara*, s. 302.

¹⁰¹ İki örnek için, Basın Kanununun 36. Maddesinin Birinci Fıkrasının Tadili Hakkında Kanun (6051) RG, 23 Şubat 1953, 8342; Basın Kanununun 36. Maddesinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun (6337) RG, 17 Mart 1954, 7981; *Time*, “Curb in Turkey”, 22 Mayıs 1954; *Time*, “Straitjacket in Turkey”, 15 Haziran 1956; *Time*, “Silence, Please”, 17 Şubat 1958.

¹⁰² Erim, Devlet Bakanı Sarol'un açıkça, bankalara hangi gazeteye ilan verecekleri konusunda kendisinin emir verdiğini, hatta Akbank ve İş Bankası'nın bile, emirle ilan verdiklerini “serbestçe” anlattığını ifade eder. Erim, *Günlükler-1925-1979*, haz, Ahmet Demirel, cilt 1, YKY, İstanbul, 2005, s. 590 (11 Şubat 1955).

¹⁰³ Bkz. *Time*, “Freedom in Disguise”, 25 Haziran 1956. Dergi tarafından da belirtildiği gibi, Arjantin'de Peron ya da Napoleon dönemini yazıyormuş gibi yaparak hükümeti ve Menderes'i eleştirmek yaygın hale gelmişti. Yine kapatılan *Kim* dergisi, *Mim* dergisi olarak yayına devam ediyordu. *Time*, “Turkey: Premier v: Press”, 18 Ocak 1960.

şeref ve haysiyetlerine asgari saygıyı göstermeye çalışmak gibi temel gazetecilik kurallarını görmezden gelebiliyordu. Örneğin, *Ulus* gazetesinde çizen karikatürist Ratip Tahir Burak, Menderes’i damda dolaşan kızgın kedi ya da rü-küş koket kadın, dansöz ya da zenne kılığında gösteriyordu.¹⁰⁴ Karikatürler-deki saldırı dozu o düzeye ulaşmıştır ki, Falih Rıfkı Atay bile Burak’ı uyar-mak lüzumunu hissedecektir.¹⁰⁵

İsmet İnönü’nün Balıkesir seyahatini izlemekle görevlendirilen *Ulus* muhabiri Cüneyt Arcayürek’in yarattığı sansasyon tekil bir olay değildi. Arcayürek’i okuyalım:

“Birisi, İnönü Balıkesir’e geldiği zaman çevreden toplanan arı kovanlarına bir çomak sokacaklarmış ki, bütün haşerat İnönü’yü soksun istiyorlarmış diye anlatıyordu. Doğru mu diye sordum yanıt olumluydu. Olasılığı haber-leştirip *Ulus*’a aktardım. Kızılca kıyamet işte bundan sonra koptu, birden gelişti. İnönü’ye arılar saldırmadı ya, başka tür davranışlar oldu, kamuoyunda –özellikle aydın kesimde– tepkilerin doğmasına yol açtı. *Ulus*’un be-nimsediği bu muhalefet türü, gittikçe, DP’nin basına karşı tutumunda olumsuz davranışlar yoğunlaştıkça, giderek bütün gazetelere, daha doğru-su gazetecilere, sinmeye başladı. *Basın olayları akışından çıkarıp kimi yer-de böylesine abartarak, olayın içine kimi ayrıntılarda yanlış bilgiler koyarak iktidarı çılgına çevirecek bir yöntem uyguluyordu. Öz varlığına girişi-len davranışlara karşı, savunusu bu yöntemdi.*”¹⁰⁶

Dünya gazetesi yazarı Bedii Faik ise, partizanlık yolunda kraldan fazla kralcı olma noktasına gelecektir. 1959 baharında Uşak gezisi esnasında İnönü’nün kafasına isabet eden taşı yeterince büyütmedikleri için partilileri eleştirir. Faik’e göre, “... gene de bir küçük bandaj yerine, bir sargı ağırlığı koymakta inanılmaz faydalar vardı. Her parti böyle bir fırsatı kaçırmaz ve hele asla küçültmez.”¹⁰⁷

“Manzara” başlığı ile yayınlanan imzasız başyazıda, *Akis* dergisi, Mayıs 1957’de yaşanan bahar havası dolayısıyla hükümete yönelik yumuşak bir tavır sergileyen İnönü’yü “demokrasi için mücadele etmek isteyenlere örnek-lerin en kötüsünü vermek” ve onların “azim ve cesaretini” kırmakla suçlaya-caktır.¹⁰⁸ Keza, Menderes’in İspanya’ya yapacağı ziyaret nedeniyle İnönü,

¹⁰⁴ Bir örnek için bkz. Kayış, *Demokrat Parti Döneminde Siyasi Karikatür (1950-1960)*, s. 32; Baban, *Politika Galerisi*, s. 148, “İnsaflı olarak söylemek lazım gelirse Menderes’in basın hürriyetinin bu şekilden şikâyet hakkı da vardı.”

¹⁰⁵ Faik, *Matbuat, Basın derkeen... Medya*, cilt 3, s. 129.

¹⁰⁶ Cüneyt Arcayürek, *Yeni İktidar - Yeni Dönem*, Bilgi, Ankara, 1983, s. 119.

¹⁰⁷ Faik, *Matbuat, Basın derkeen... Medya*, 3. cilt, s. 243.

¹⁰⁸ *Akis*, 11 Mayıs 1957.

Ege illerine yapacağı geziyi erteleyince, *Akis*, bu hareketi “Safdıllığın Bu Dercesi” başlığı ile eleştirecektir.¹⁰⁹

Bilinenin aksine 1950’li yılların başlarında *Ulus* dışındaki diğer gazetelerde aynı sertlikte bir muhalafet söz konusu değildi. *Cumhuriyet* gazetesi, DP’ye mesafeli durmaya çalışıyor ancak açık bir muhalafet ilan etmemeyi tercih ediyordu. Ahmet Emin Yalman’ın *Vatan* gazetesi, partiler arasında daha dengeli bir tutum takip ettiğini göstermek istiyor ancak bu dengeyi ilkeler doğrultusunda değil de, başbakanla kişisel ilişkilerinin durumuna göre ayarladığı şüphesinden kurtulamıyordu.¹¹⁰ Falih Rıfkı Atay’ın *Dünya* gazetesi hükümete yönelik eleştirel tutumuna rağmen CHP sempatisiyle öne çıkmıyordu (1954 sonrasında bu tavır değişecektir). Necmettin Sadak’ın *Akşam*’ı, Safa Kılıçlıoğlu’nun *Yeni Sabah*’ı da benzer bir çizgideydi. Basın dünyasına yeni girmiş *Hürriyet* ve *Milliyet* gazeteleri de, iktidara yakın durarak ve fakat kendilerini partinin yayın organı *Zafer* ve diğer “besleme basın”¹¹¹ temsilcilerinden farklılaştırmaya çalışarak bir denge tutturmaya çalışıyorlardı.

DP’liler hazmetmekte çok zorlandıkları basın özgürlüğünü sınırlamaya kalkıştıkça, diğer gazeteciler nezdinde sahip oldukları krediyi de tükettiklerini ve DP muhalifi bir basının şekillenmesinde büyük katkıda bulunduklarını fark(e)demediler. Hükümetin zaafiyetinin, basının öneminin yeterince takdir edilememesinden kaynaklandığı doğru değildir.¹¹² Muhalefet günlerinden itibaren, DP’liler basının hayatı işlevlerinin farkındadırlar. Ancak muhalafet anlayışına ilişkin sorunlu kavramsallaştırmalar basın ile ilişkilere de damgasını vurduğu gibi, DP’lilerin havuç/sopa politikasını uygulamaya çalışırken, tutturulması gereken ince ve hassas dengeleri genelde tutturmadan uzak kalmaları, 1960’a doğru gelindiğinde basının büyük bir kesiminin iktidar karşısı bir tutum alması sonucunu doğurmuştur.

Basın hürriyetini kabul etmek demek, basını gülü ve dikeniyi sindire-

¹⁰⁹ *Akis*, 18 Nisan 1959. Muhalefet için muhalafet yapma noktasında en ileri giden basın organlarının bile, Menderes’in evlilik dışı ilişkileri hakkında suskunluklarını korumaları ilginçtir. İsmet İnönü’nün bu konunun gündeme getirilmemesi için çaba gösterdiği bilinir. Faktörlerden biri olarak, devlet büyükleri için bu türlü davranışların mübah olduğuna dair geleneksel ataeril anlayış da gösterilebilir. Bkz. Öymen, *Öfkeli Yıllar*, s. 88.

¹¹⁰ Gazeteci Yılmaz Çetiner, Yalman için, “en son görüştüğü insanın etkisi altında kalırdı ve inanır o coşkuyla yazardı yazısını, o kadar” diyecektir. Çetiner, *Nefes Nefese Bir Ömür*, s. 65.

¹¹¹ *Atom*, *Müslüman Sesi*, *Akın*, *Ali Dayı*, *Hizmet*, *Hergün*, *Zonguldak Sabah*, *Çanakkale İnkılap*, *Demokrat Karabük*, *Demokrat Kozlu*, *Hür Yol*, *Köyün Sesi* gibi isimler taşıyan ve süreklilikleri olmayan gazeteler sadece hükümet desteği ile ayakta durmaktadırlar.

¹¹² “DP teşkilatı... bu haber alma vasıtasının gerçek önemini kavrayamamışlardır.” Ali Fuad Başgil, *27 Mayıs İhtilalinin Sebepleri*, Çeltüt, İstanbul, 1966, s. 179. Başgil, DP’nin basına yönelik politikasının “ikide bir yön değiştirip durduğunu söylerken” ise çok haklıdır, s. 179.

bilmek demektir. Basının iktidara yakın görüldüğü oranda, inandırıcılığını yitirme ve tiraj kaybetme gibi sorunlarla karşı karşıya kaldığını biliyoruz. Basının başarısı ile muhalif tutum arasında yakın bir ilişki var zira insanlar, iktidarın propagandasını her an her gün dinliyorlar, aradıkları daha farklı bir bakış ve algılayış. Şüphelendikleri ve fakat dile getiremedikleri olayların içyüzünü, bir başkasının onlar adına risksiz bir biçimde dile getirmesinin ayrı bir cazibesi var gibi görünüyor. Muktedirlerin başkaları tarafından eleştirilmesi, onlarla dalga geçilmesi, tarihin tüm dönemlerinde ilgi çekmiştir. Dönemin Türk basını da bir istisna oluşturmamıştır.¹¹³

Dozu iyi ayarlanabildiği takdirde muhalif olmanın muktedirler nezdinde pazarlık gücünü artırdığı da bir vakiadır. O dönemde holdinglerin bir parçası olarak faaliyet gösteren gazeteler söz konusu değildir; gazete sahiplerinin çok büyük bir kesimi gazetecilerden oluşmaktadır. Fakat bu, siyasi iktidarın ödüllendirme ve cezalandırma kapasitesinin düşük olduğu anlamına gelmemektedir. Baskı makinaları ve mürekkep gibi maddeler ithal edilmekte, ithalat izinleri ve hem de ithalat için döviz tahsisleri hükümet tarafından yapılmaktadır. Hükümet, hem kâğıt tahsisleri hem de resmi ilanların hangi gazetelere verileceği konusunda söz sahibidir. Hatta, özel ilanların hangi gazetelere nasıl dağıtılacağı konusunda devlet başkanlığının etkili olduğu bir dönem de yaşanmıştır.¹¹⁴ Resmi kurumları gazetelere abone yaparak belli bir geliri garanti etmek de hükümetin basın üzerinde sahip olduğu kontrol araçlarından bir diğeridir.¹¹⁵ Ayrıca, örtülü ödenekten basına para yardımları yapıldığını biliyoruz.¹¹⁶ Hükümetin gücünün bir basın organını yok etmeye yetmemekle birlikte hayatı zorlaştıracığı açıktır. Böyle bir durumda ne kadar muhalif olursanız, sizin fikirlerinizi yumuşatmanız o ölçüde değer kazanabilecektir. Dönemin gazetecilerinin sertlik ile yumuşama arasında gidip gelmelerinin arka planında bu faktörün etkisini görmek mümkündür.

¹¹³ Karpat, "The Mass Media", s. 280.

¹¹⁴ Bkz. Korkmaz Alemdar, "DP'nin Etkili Aracı-Resmi ve Özel İlanlar", *Tarih ve Toplum*, sayı 53, Mayıs 1988.

¹¹⁵ "Gazetelerin Ankara temsilcileri o yıllarda az mı iş takipçiliği yapmıştır! Maliye bakanının, turizm bakanının kapılarında az mı beklemişizdir döviz tahsisli çıkartabilmek için. Diyelim gazetenin sahiplerinden biri, genel yayın yönetmeni veya yazı işleri müdürü yurtdışına gidecek. Döviz ve çıkış izni gerekiyor, başka çaresi yok. 200 dolardan 2 bin dolara kadar döviz alabilmek için göbeğimiz çatlardı, bu da sadece maliye bakanının emrindeydi, tabii başbakan emir verirse akan sular dururdu. ...Neler gördü bu gözler, ne günler yaşadı." Çetiner, *Nefes Nefese Bir Ömür*, s. 190.

¹¹⁶ Bkz. Örtülü Ödenek Davası Kararı Gerektirisi, Bölüm Sıra No: 12, Esas No: 1960/21, *Yüksek Adalet Divanı Kararları*, İstanbul, Kabcacı, 2007, s. 775-777. Basın siyasi iktidar ilişkilerinin Yusuf Ziya Ortaç'ın *Akbaba* dergisi üzerinden aydınlatıcı bir okuması için bkz. Levent Cantek, "Yusuf Ziya'nın Akbaba Mizah dergisi", *Tarih Toplum - Yeni Yaklaşımlar*, 10, 2010, s. 81-126.

Basının doğal olarak resmi olandan uzaklaşıp muhalefete meyletmesi gibi, olayları abartarak sunma ya da hiç yoktan olay (bu haber anlamına gelir) yaratma gibi bir eğilimi de vardır. Sansasyonel haber rutini bozar, ilgi çeker ve diğerleri ile sizin aranızda fark yaratır. Birçok gazetecinin sert muhalefetin arkasında sırılgı çekmek yatabilir. Hükümetin sizi işaret etmesi, sizden şikâyet etmesi, tanınmanız ve önemsenmeniz anlamına gelmektedir. İktidardakilere yönelik kişisel temelli kızgınlık/kırgınlıklar ya da sırılgı kendilerini iyi/güçlü hissetme motivasyonu da söz konusu olabilir. Bedii Faik'in şu sözleri gazetecilerin ruh halini iyi özetlemektedir:

“Getirdiğimiz gibi göndeririz de ...Çıkardığımız gibi düşürürüz de...” O sıralarda ağzımızda hep bunlar vardır. Ve tuhafı, aylar geçip de etkisiz kaldığımız meydana salındıkça dahi, tutumumuz da, inancımız da hiç değişmemiştir!¹¹⁷

Basın özgürlüğünden yana olmak, bu türlü eğilimleri doğal karşılamayı gerektirir. Basının çocukluk hastalıkları sayılabilecek bu alışkanlıklarını, basın özgürlüğünü sınırlamak için bir fırsat olarak algılama eğilimi içinde olan DP'lilerde eksik olan şey de budur.¹¹⁸ Menderes, basın hakkında “doymak bilmez bir ejder” lafını kullandığı bir konuşmasında, “basın dediğimiz 4-5 kişiden ibarettir. Bunların çoğu da resmi ilan peşinde koşarlar ve kâğıd ticareti yaparlar. Şimdi muhalafet yapıyorlarsa bu tirajı çoğaltmak içindir. İlan ve kâğıd ticareti bunların doyması için kâfi değildir” diyecektir.¹¹⁹

DP'nin basın özgürlüğünü sınırlamaya yönelik hamlelerinde amacın hükümete yönelik eleştirileri ortadan kaldırmak değil, şeref ve haysiyetin korunması olduğu iddiasındaki gerçeklik payını inkâr edemeyiz. Hükümetin eleştirileri hazmetme kapasitesinin sınırlı olduğu doğrudur ancak basın suçlarından mahkûm olan gazetecilerin önemli bir kesimi de, siyasi nitelikli yazılardan ziyade, şeref ve haysiyete tecavüz, küçük düşürücü neşriyat nedeniyle ceza almışlardır. Basın Yayın ve Turizm Vekili Sadi Somuncuoğlu'nun verdiği rakamlara göre, Şubat 1959 itibarıyla, 71 gazeteci şeref ve haysiyete tecavüz, 16 gazeteci küçük düşürücü neşriyat ve 8 gazeteci de devletin siyasi ve

¹¹⁷ Faik, *Matbuat, Basın, derkeen... Medya*, 2 cilt, s. 107.

¹¹⁸ Menderes, “düşpedüz yalan yazmak, maddi hakikatleri dahi maksadı mahsusla tam aksine göstermeğe çalışmak, memleketi menfaatleri ile de, matbuata gösterilmesi lazım hümetle de kabil-i telif değildir.” “Birkaç gazeteci arkadaş, bir araya gelmek suretiyle DP iktidarını alaşağı etmenin mümkün olabileceğini düşünmüşler ve böyle bir planın tahakkuku için harekete geçmiş bulunmaktadır” der. *Halkçı*, İzmir, 9 Mart 1956.

¹¹⁹ *Cumhuriyet*, 1 Şubat 1956.

mali itibarına dokunabilecek yazılar nedeniyle mahkûm olmuşlardır.¹²⁰

Mahkeme kararlarına bir bakış basının dili hakkında bilgi verebilir. Örneğin Hüseyin Cahit Yalçın'ın hakaret suçundan hüküm giydiği yazıları, ne kadar geniş yorumlanırsa yorumlansın ifade özgürlüğü çerçevesinde kabul edilebilir görünmemektedir. "...ne o başbakanlığa yakışmıştır ne başbakanlık onun ruhuna işlemiştir. Adnan Menderes'te vaktile dalkavukluğunu yaptığı İnönü'ye karşı sönmez, tükenmez bir kin vardır. Anlaşılan katlandığı aşağılıkların acısını içinin derinliklerinde hâlâ pek canlı duymakta olduğu... Halbuki kendisi şirretliğin başıdır. ...bu memlekette bir numaralı müfteri Adnan Menderes'tir."¹²¹ "...mahalle kahvesi diplomatlığı seviyesinde idrak ve ihata edebilen dışişleri bakanımız... (Fuat Köprülü kastediliyor)."¹²² "Bu başbakan tekrar yalanlarla memleketin ticari itibarını bu hale düşürdü... bu adamın vücudunda kafasında alnında sıvayacak en küçük bir damar yoktur... bir cahil bir kendini bilmez, vazife ciddiyetinden nasibi olmayan bir başbakanın memleket meselelerini bu hale getirmesine asla müsaade etmem..."¹²³

Daha fazla tartışmaya açık diğer kararlar da ilginçtir. Örneğin *Akis* dergisi Mükerrer Sarol'u kastederek "kukla", "kuyruklarına basılanlar", "bu adam" kelimelerini kullandığı için cezalandırılmıştır.¹²⁴ Fuat Arna, *Millet* gazetesinde, Menderes'i kastederek, "Hürriyet maskesi altında müthiş bir ihtirasın alevini gizlemeğe artık muvaffak olamıyan son moda diktatör" olarak nitelendirdiği için ceza almıştır.¹²⁵ *Demokrat İzmir* yazarı Ziya Hanhan, Adnan Menderes'i "zavallı, kocasına rahat yüzü göstermeyen huysuz geçimsiz bir kadına" benzettiği için ceza almıştır.¹²⁶ Ratip Tahir Burak, bir karikatürde başbakanı basını sünnet eden sünnetçi, meclis başkanını kirve, milletvekillerini de sünnet edilen çocuğu eğlendirmeye çalışan soytarı ve hokkabaz olarak çizdiği için hüküm giymiştir.¹²⁷

Buradan da görüleceği gibi, mahkûmiyet kararlarını tamamen hükümetin tasarrufundaymış gibi düşünmek mümkün değildir. Hangi yazının şeref ve haysiyete ya da devletin siyasi ve mali itibarına tecavüz ettiğine ilişkin yorumu yargı yapmaktadır. Hükümet baskısına rağmen, tamamen hükümet

120 Zafer, 5 Şubat 1959.

121 Remzi Balkanlı, *Mukayeseli Basın ve Propaganda*, Resimli Posta, Ankara, 1961, s. 744.

122 Balkanlı, *Mukayeseli Basın ve Propaganda*, s. 745.

123 Balkanlı, *Mukayeseli Basın ve Propaganda*, s. 746.

124 Balkanlı, *Mukayeseli Basın ve Propaganda*, s. 754.

125 Balkanlı, *Mukayeseli Basın ve Propaganda*, s. 765.

126 Balkanlı, *Mukayeseli Basın ve Propaganda*, s. 754.

127 Balkanlı, *Mukayeseli Basın ve Propaganda*, s. 759.

kontrolündeki bir yargıdan söz edilemez.¹²⁸ İktidar, yoruma fazlasıyla açık kanunlar yapmakla ya da soruşturma açılmasına izin vermekle eleştirilebilir, ancak nihai analizde, bahsedilen sorunların yargı yorumuyla en aza indirilebilmesinin önünde büyük bir engel de bulunmamaktaydı. Türk yargısında, bireysel özgürlükleri genişletici yorum yapma eğiliminin güdük kalması basın özgürlüğü alanındaki sorunları daha da artırmıştır.

DP'li Bakan Mükerrer Sarol "... gazete ve gazetecilerle ilişkiler prensiplere, kanunlara ya da kararnamelere bağlanacağı yerde Menderes dostluğuna dayandığı için dostluk bu med- cezirler arasında yalpalayarak yürür, daha doğrusu yürümez"¹²⁹ derken, hükümet ile basın ilişkileri hakkında önemli bir noktaya temas eder. Ahmet Emin Yalman'a yönelik suikast girişiminden sonra, Menderes'le birlikte bazı bakanların da katılacağı bir bakanlar kurulu salonunda gazetecilerle toplantı düzenlenmiş, toplantıya Nihat Erim (*Ulus*), Cevat Fehmi Başkut (*Cumhuriyet*), Falih Rıfkı Atay (*Dünya*) gibi muhalif isimler çağrılmış, toplantıdan sonra birlikte yemek yenildikten sonra Bayar ziyaret edilmiştir. Menderes bu toplantıların her 15 günde bir yapılacağı sözünü de vermiştir.¹³⁰ Yalman, bir süre devam eden bahar havası boyunca, Menderes, "on beş kadar gazeteciden mürekkep olan bir gruba, devamlı müşavirler ve umumi efkârın nabzını günün gününe yoklamaya hizmet eden vasıtalar olarak bakmaya alıştı, bu arkadaşları memleketin içinde ve dışında yaptığı dolaşmalarda kendi gölgeleri gibi etrafında bulundurdu" der.¹³¹

Menderes, özellikle muhalefete meyletme potansiyeli taşıyan gazetecilerle özel bir yakınlık tesis etme çabası içinde olmuştur. Örneğin gazete sahiplerini Atina ve Paris gibi yurtdışı gezilerine götürmektedir.¹³² Bu, o dönem için önemli bir ayrıcalıktır.¹³³ Siyasi mücadelenin iyice sertleştiği 1959 Ekim'inde bile, Menderes, CENTO toplantısı için ABD'ye giderken, Nadir Nadi, Haldun Simavi ve Ercüment Karacan'ı yanında götürmüş ve ABD'de Basın Yayın Genel Müdürü Altemur Kılıç eliyle bu gazetecilere 400 dolar da

¹²⁸ *Ulus* gazetesi, İnönü'nün heykelini parçalayan Gelibolu Belediye Başkanı ve Meclis üyelerinin hapse mahkûm edildiklerini yazmaktadır. *Ulus*, 7 Temmuz 1955. DP'nin yayın organı *Zafer* gazetesi-nin de kapatıldığını biliyoruz. *Vatan*, 1 Haziran 1959.

¹²⁹ Sarol, *Bilinmeyen Menderes*, cilt 2, s. 302.

¹³⁰ Bkz. Yalman, *Gördüklerim, Geçirdiklerim*, cilt 2, s. 1618-1621.

¹³¹ Bkz. Yalman, *Gördüklerim, Geçirdiklerim*, cilt 2, s. 1621.

¹³² Bkz. Yalman, *Gördüklerim, Geçirdiklerim*, cilt 2, s. 1582-1630.

¹³³ Bir Paris gezisinde, Türk elçiliğinin Fransız Başbakanı ve Dışişleri Bakanı şerefine verdiği yemeğe Menderes'le birlikte Paris'te bulunan altı başyazar sadece resepsiyona davet edilip yemeğe davet edilmeyince Menderes elçilik mensupları ve yakınlarının yerine başyazarları sofraya davet ettirmiştir. Tokar, *DP'nin Altın Yılları*, s. 220.

harcırah ödenmesini sağlamıştır.¹³⁴ Nadir Nadi, başka bir gazeteciye 1.000 dolar daha verildiğini görünce, ben de isterim diye tutturmuş ve *Cumhuriyet* hesabından ödenmek üzere o parayı da almıştır!¹³⁵ Keza Nadir Nadi'ye, 1954 seçimleri öncesinde Mükerrer Sarol aracılığıyla Yakup Kadri'den boşalacak Bern büyükelçiliğini öneren de Menderes'tir.¹³⁶ Hapse atılan Hüseyin Cahit Yalçın'ın Cumhurbaşkanı tarafından affedilmesi için Menderes'in gayret gösterdiği yazılmıştır.¹³⁷

Sarol, Menderes'in 3 Mayıs 1950'de kurulan *Milliyet* gazetesini "kalkındırdığı"nı, kendisinin de gerektiğinde kendi "kredi imkânlarını" kullanarak Karacan'a yardım ettiğini, Ali Naci Karacan'ın da Başbakanı, "Allah kısmet eder, bu gemi uğurlu ellerinizle denize indiği zaman size ne ölçüde yardımcı olacağını o zaman göreceksiniz beyefendi" dediğini nakleder.¹³⁸ *Vatan* yazarı Kemal Bağlum, gazetelerine kızgın olan Adnan Menderes'i ikna ederek bir telefonla nasıl kâğıt tahsis ettirdiğini anlatır.¹³⁹ Samet Ağaoğlu ise, "Türkiye'nin en büyük gazetelerinden üçü, Menderes'in gösterdiği kolaylıklar sayesinde geliştiler" dedikten sonra babasının ölümü üzerine gazete yönetimini devralan oğulun Menderes'e telefon ederek, "şimdiden sonra babamız sizsiniz beyefendi" diyerek ağladığını ifade eder.¹⁴⁰

Samet Ağaoğlu'nun şu gözlemi de doğrudur:

"Ahmet Emin Yalman, Sefa Kılıçoğlu, Nadir Nadi, Sait Faik Abasıyanık, Ali Naci Karacan, Sedat Simavi gibi şöhretli isimler devir devir Menderes'in çevresinde hükümet üyelerinin bir ikisi dışında hemen hepsinden daha etkili, daha kuvvetli halkalar teşkil etmişlerdir. ... hiç çekinmeden iddia edebilirim, DP iktidarı devrinde gazeteciler üyeleri değişmekle beraber ta sonuna kadar bir gölge hükümet halinde kalmışlardır."¹⁴¹

Ödüllendirme yolunun yeterince başarılı olamadığına inanıldığında ise, cezalandırma öne çıkmıştır. Resmi ilanları ve zaman zaman karborsaya düşen kâğıtları keyfi bir biçimde tahsis etmek, mürekkep veya baskı makina-

¹³⁴ Nadir Nadi, *Olur Şey Değil*, 2. baskı, Çağdaş, İstanbul, 1981, s. 72.

¹³⁵ Nadi, *Olur Şey Değil*, s. 72.

¹³⁶ Nadi teklifi reddeder ama Viyana, Paris, Roma gibi yerler önerilmiş olsa hayır diyebilir miydim diye de düşünmekten kendini alamaz. Nadi, *Olur Şey Değil*, s. 107, 114.

¹³⁷ *Akis*, 23 Nisan 1955.

¹³⁸ Sarol, *Bilinmeyen Menderes*, cilt 2, s. 202.

¹³⁹ Bağlum, *Anı-Politik*, s. 143.

¹⁴⁰ Ağaoğlu, *Arkadaşım Menderes*, s. 139. Ağaoğlu isim vermez ama tarif edilen gazeteci, Ali Naci Karacan'ın ölümüyle *Milliyet* gazetesini devralan oğlu Ercüment Karacan'dır.

¹⁴¹ Ağaoğlu, *Arkadaşım Menderes*, s. 137.

larının ithalini zorlaştırmak, gazetecileri arayarak kızgınlığını belirtmek, özellikle 1957'den sonra sıradan olaylar haline gelecektir.¹⁴² Nihat Erim, 1 Aralık 1954 tarihli günlüğüne, “Gazete çıkarmak, mayın dökülmüş denizde kaptanlık etmekten daha zor bir hal aldı” diye yazacaktır.¹⁴³

DP liderleri, eleştirileri tek parti döneminde bu kadar özgürlüğün de olmadığını ve o zaman kimsenin sesi çıkmadığı gerekçesiyle inandırıcı bulmadıklarını söylüyorlardı. Menderes, basının yapılan işleri halka anlatması, hükümet büyüklerinin gezilerine yer vermesini de beklemekte, bunları göremediğinde ise, basını iyi niyetli olmamakla suçlamaktaydı.¹⁴⁴ CHP sempatzanı basın tıpkı CHP gibi, halkın temsilcilerinin söz sahibi olmasını hazmedememişti. 1954 ve 1957 seçimlerinde DP muhalifleri gazetecilerin varlığına rağmen DP seçim kazanmıştır diyen Samet Ağaoğlu bu tespitten şu sonucu çıkarılmaktadır:

“Demek milletin çoğunluğu o gazeteciler gibi düşünmüyordu. Millet çoğunluğu milli irade demektir. O halde o gazetecilere kalan tek yol başka ideoloji sahipleri ile birleşerek milli irade kavramının karşısına dikilmektir. Bunu yapmaktan çekinmediler ve çoğunluk milli iradeyi temsil edemez gibi aslında sınıf diktatoryasının sloganlarından biri ile ortaya atıldılar.”¹⁴⁵

Basın ile ilişkileri cezalandırma/ödüllendirme politikasına dayalı kişisel ilişkiler temelinde götürebilmek için siyasal sezgilerin çok kuvvetli olması gerektiği gibi, kontrollü, sabırlı ve karşı tarafın atacağı muhtemel adımlara göre ortaya çıkabilecek sonuçları bir santranç oyuncusu gibi hesaplayabilmek de gerekir. Adnan Menderes'in bu niteliklere sahip olduğunu söylemek zordur. Başbakan, okuduğu bir habere sinirlenip, gece yarısı bile olsa anında haberi yapan gazeteciye ya da gazete sahibini telefon açarak azarlayan biridir.¹⁴⁶ Nadir Nadi “Menderes’le ilişkilerimiz on yıl boyunca hep kopuk kopuk sürdü. Eleştirilerime kızdığı zaman selamı keser, aylarca arayıp sormaz” derken Menderes'in –iyi bilinen– alınganlığını örneklemektedir.¹⁴⁷

¹⁴² Bir dönem DP'den ihraç edilen Mükerrrem Sarol'un *Türk Sesi* gazetesi bile, ihraç edildiği bir dönemde bu baskılardan nasibini alacaktır. Sarol, *Bilinmeyen Menderes*, cilt II, s. 653.

¹⁴³ Erim, *Günlükler-1925-1979*, s. 567.

¹⁴⁴ Baban, Almanya'ya resmi bir ziyaret için giden Menderes'in gazetelerin haberi tek sütun vermesine kızarak “ben neyim ..bir başbakan dış memleketi gidiyor, bu küçük beyler bir zabıta vakasına verdikleri önem kadar bile bana önem vermiyorlar” diyerek gazete sahiplerine küfür ettiğini iddia eder. Baban, *Politika Galerisi*, s. 160.

¹⁴⁵ Ağaoğlu, *Demokrat Partinin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri*, s. 222.

¹⁴⁶ Karakuş, *İşte Ankara*, s. 341.

¹⁴⁷ Nadi, *Olur Şey Değil*, s. 51.

Hükümetin baskı politikalarının başarısız olduğu söylenemez. Para cezalarından bunalan, hapis tehdidini hisseden Nihat Erim, 1954 seçimlerinden sonra *Halkçı* ve *Yeni Ulus* gazetesinde yürüttüğü sert muhalefeti yumuşatır. Gerekçe, *Yeni Sabah* gazetesi sahibi Safa Kılıçlıoğlu'na söylediği gibi anlamlıdır: “Dağ başında eşkiya elinde kalan insanlar gibiyiz... Hukuk adalet beklemeyelim. Eşkiyayı kandırarak canımızı malımızı kurtarmaya çalışalım...”¹⁴⁸ Dönemin basınına inceleleyen biri, gazetelerin hükümete yaklaşımının nasıl aniden değiştiğini görerek şaşırır. Gazetecilerin, başından bu yana tutarlı bir biçimde iktidarı eleştirdikleri, hep aynı çizgiyi izledikleri sonradan yaratılmış bir mittir. Gazeteci Yılmaz Çetiner'in gözlemleri anlamlıdır:

“Zaman zaman *Yeni Sabah* saldırır, yeni bir yolsuzluk iddiasını ortaya atardı. Bazen *Vatan*, Menderes'in çok önemli bir konuşmasını yayınlamaz atlardı. *Hürriyet*, hükümetin önem verdiği bir konuyu önemsemez, haberlerini daha vermezdi. Ama iki gün sonra Ankara'ya yemeğe çağrıldıkları zaman veya Park Otel'de baş başa oturup sohbet ettiklerinde buzlar eriyiverirdi. Adnan Bey'den büyüğü dirayetlisi olamazdı! Ertesi gün mayna ederlerdi gemicilik deyimiyle!

Menderes'in Babıali patron veya başyazarlarından birini çağırıp, diğeri çağırılmaması da mutlaka başına iş açardı. Gözden düşüğünü düşünen koskoca başyazarlar, gazete sahipleri, çocuklar gibi küserlerdi; önce Adnan Bey'e, sonra birbirlerine ...İşte Babıali'yle iktidarın alışverişi böyleydi.”¹⁴⁹

Nihat Erim, 30 Aralık 1959 tarihli günlüğüne, “*Hürriyet* gazetesi hariç, gazeteler iktidarın aleyhındeler” diye yazdıktan sonra “Menderes onları gene çevirir” demekten kendini alamaz.¹⁵⁰

Basın ile DP'nin temsiline soyunduğu taban arasında hayat tarzı ve yaşam felsefesi açısından bir karşıtlık-zıtlık olmadığı gibi, hükümetin ekonomik ve sosyal politikaları basını büyük ölçüde rahatsız da etmemektedir. Batılı, zengin ve devlet güdümünde olmayan kapitalist bir toplum olma gayesi basının büyük çoğunluğunca da benimsenmektedir, DP'nin bürokrasi tarafından eleştirilen, genişlemeye dayalı politikaları gazetecilerin büyük çoğunluğu için de takip edilmesi gereken politikalardır.

Atatürk/İnönü döneminde basın Cumhuriyetçi idealleri yayma aracı olarak görülmüş ve çabalar başarılı olmuştur. Milliyetçi ilkeler ışığında yeni

¹⁴⁸ Erim, *Günlükler-1925-1979*, s. 564.

¹⁴⁹ Çetiner, *Nefes Nefese Bir Ömür*, s. 257.

¹⁵⁰ Erim, *Günlükler-1925-1979*, s. 698. *Yeni Sabah* gazetesi sahibi Safa Kılıçlıoğlu'nun dönem dönem Menderes'e nasıl yaklaşıp nasıl uzaklaştığı, yine Erim'in günlüklerinden takip edilebilir.

ve medeni bir ülke/toplum yaratma özlemi basındaki birçok ismin de kendi gazeteciliklerinin misyonu olarak algıladıkları/tanımladıkları bir misyon haline gelmiştir. Esasen başlangıcından itibaren Osmanlı-Türk basını olabildiğince az yorumla habercilik yapmaktan ziyade, daha iyi bir toplum yaratma hedefi doğrultusunda halkı aydınlatmak misyonuna yakın durmuştur. Gazeteci/fikir adamı/bürokrat arasındaki ayrımların bulanıklaşmasının nedenlerinden biri burada aranmalıdır. Türk gazeteciliğinin sembol ismi Şinasi, ki Batılılaşma çizgisinin en kuvvetli savunucularından biridir, 1862 yılında yayınlamaya başladığı *Tasvir-i Efkar*'ın amacının “halka halkın yararlarını düşünmeyi, sorunları üstünde durmayı göstermek” olduğunu belirtecektir.¹⁵¹

Ancak, askeri ve sivil bürokrasiden farklı olarak, basının çoğunluğunun özellikle de 1930/40'lı yıllarda doğmuş genç kuşağın kendilerini tam olarak Cumhuriyet elitinin organik bir parçası gibi hissettiğini söylemek zordur. Tek partili yıllarda milletvekilliği ya da elçiliklerde görev almış olanlar kadar, devlette hiç çalışmamış olanlar da mevcuttur (Sedat Simavi, Safa Kılıçlıoğlu, Ali Naci Karacan, Bedii Faik) ve bunların sayısı da giderek artmaktadır. Ömrü boyunca devletten maaş alan bürokrat –CHP'lilerin çoğu böyledir– ile her gün sıradan insan tarafından satın alınabilecek bir gazete hazırlama zorunluluğunu duyan gazeteci arasında bu kadar farkın olması doğaldır. Cumhuriyet elitinin organik parçası olmamakla beraber, demokratik rejimi Cumhuriyet devriminin devamı olarak gören düşünce basında da yankı bulmaktadır. *Akis* muhabiri Cüneyt Arcayürek, “Atatürk inkılaplarının sonuncusu olan Demokrasiyi –sıfatsız bir demokrasi– bu topraklar üzerinde bu millet için gerçekleştirmek bize mevdudur. Bu; bir neslin verdiği savaştır” diye yazacaktır.¹⁵²

Bu meyanda, basın bu bölümde tartışılan diğer muhalefet unsurları içinde, hükümet karşıtlığı potansiyeli en düşük olan muhalefet unsurlarından biri görüntüsündedir. DP iktidarının fayda/maliyet analizi yapılmamış politikalarıdır ki, basının çok büyük bir kesimini hükümet karşıtlığına yönlendirmişti.¹⁵³

Hükümetin bütün çabasına rağmen, basındaki muhalif sesleri sustura-

¹⁵¹ Orhan Koloğlu, “Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 1, s. 78.

¹⁵² Cüneyt Arcayürek, “Bir Neslin Vazifesi”, *Akis*, 12 Haziran 1955.

¹⁵³ Bu gerçek, Samet Ağaoğlu tarafından ancak 1965 yılında görülebilecektir. Ahmet Emin Yalman'ı anlattığı kısımda Ağaoğlu, “politikacı düşmanını da dostunu da bir bakıma kendisi yaratır. Demokrat liderler de şu ve bu yolda hareketleri ile, böyle birçok dostlar ve düşmanlar edinmişlerdi. Amma, hiçbir devrin başları onlar kadar durup dururken, karşılarında kahraman yaratmadı” der. Samet Ağaoğlu, *Aşına Yüzler*, Ağaoğlu, İstanbul, 1965, s. 164.

mamış olması iktidara muhalefet geleneğinin ortadan kalkmadığının bir göstergesi olarak da okunabilir. 1950'lerle birlikte, bu geleneği güçlendiren esas amil, muhalif olmanın bedelinin eskiye nazaran daha da düşmesidir. II. Abdülhamid döneminde muhalifler sürgüne yollanırken, İttihat ve Terakki iktidarında Hasan Fehmi, Ahmet Samim, Zeki Bey gibi gazeteciler öldürüldüler. Tek partili yıllarda ise, sürgün ve hapis cezaları devam etti. 1950'lerde hiç değilse öldürülmeyeceğiniz ya da sürgüne gönderilmeyeceğinizden emin olabildiniz. Hapis cezaları vardı ancak bu cezalar çoğu zaman –rapor alınarak– hastanelerde geçiriliyor, hapishanelerde gazetecilere ayrıcalıklı muameleler yapılıyordu. Muhalif gazeteciler CHP'nin desteğini hissedebiliyorlar, kendilerini bu parti önderliğindeki demokrasi cephesinin parçası olarak görüyorlardı. CHP'nin varlığı muhaliflere iktidar tarafından neler “yapılamayacağının” sınırlarını da belirliyor, muhalif olmanın maliyeti düşüyordu. CHP de basın sıkıntılarını dile getirme misyonunu severek üstlendi. Partinin il ve ilçe kongrelerinde “hür ve bağımsız Türk basınına teşekkür edilmesi” bir gelenek halini aldı.¹⁵⁴ İsmet İnönü, genelde Ankara Merkez Cezaevi'nde hapse giren –Cüneyt Arcayürek, Bedii Faik ve Metin Tokar– gibi gazetecileri ve cezasını hastanede tamamlayan Ahmet Emin Yalman'ı ziyaret etti. İnönü, “dünya ölçüsünde bir tefekkür ve hürriyet mücahidi” olarak nitelendirdiği Hüseyin Cahit Yalçın'ı da kısa süren hapis döneminde ziyaret etti.¹⁵⁵

ÜNİVERSİTE VE ÖĞRENCİLER

DP hükümetine karşı üniversite öğretim üyelerinin bir kısmı etkili bir diğer muhalefet odağını oluşturdular. Öğretim üyeleri, muhalif basın ve CHP'nin iktidara karşı mücadelede kullandığı tezlerin entelektüel temellerini ortaya koydukları gibi, darbenin gerçekleşmesi sürecinde hayati bir rol oynayacak olan öğrencilerin de DP karşıtı cepheye konumlanmasında etkili oldular.

CHP ve basın gibi, öğretim üyelerinin tepkileri de hükümetin özgürlükleri ihlal ettiği iddiası çerçevesinde şekillenmekteydi. Osmanlı-Türk toplumunda yükseköğretim kurumları ticarileşme ve sanayileşme süreçlerinin yarattığı eğitilmiş insan talebini karşılamaktan ziyade ordu ve sivil bürokrasiye teknik ve idari eleman yetiştirmek için devlet eliyle kurulan ve sürdürülen kuruluşlar olma hüviyetinden uzaklaşmamışlardır. Siyasi iktidara mesafeli durma, bilim için bilim ve özerklik geleneği –en başta bu sebeple– zayıf kalmıştır. 1933 yılında Dar'ül Fünun kapatılmış, yerine İstanbul Üniversitesi ku-

¹⁵⁴ Güngör, *Muhalefette CHP*, s. 149.

¹⁵⁵ Erdemir, *Muhalefette İsmet İnönü*, cilt 1, s. 389 (21 Mayıs 1956).

rulmuştur. Amaç hantal Dar'ül Fünun'u ülkenin kalkınmasına yardımcı olacak bilgi üreten bir kurum haline dönüştürmek olduğu kadar, rejimin ilkelelerini genç kuşaklara aktaracak bir kurum da oluşturmaktır.

Milli Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel, Dar'ül Fünun hakkında şöyle diyecektir:

“Memlekette siyasi, içtimai, büyük inkılaplar oldu. Dar'ül Fünun bunlara karşı bitaraf müşahit kaldı. ... Harf inkılabı oldu, özdil hareketi başladı, Dar'ül Fünun hiç tınmadı. Yeni bir tarih telakkisi, milli bir hareket halinde bütün ülkeyi sardı, Dar'ül Fununda buna bir alaka uyandırabilmek için üç yıl kadar beklemek ve uğraşmak lazım geldi. Türkiye gibi radikal bir inkılap memleketinde vatanın müstakbel zimamdarlarının terbiyesi, hayattan bu kadar uzak duran bir müesseseye artık daha uzun müddet tevdi edilemezdi.” ¹⁵⁶

Üniversite kurulurken 240 öğretim üyesinden 157'si dışarıda bırakılmıştır. Osmanlı Darülfünun'un ne kadar özerk ya da ne kadar üniversite adına layık bir kurum olabildiği tartışılır ancak, 1934 sonrası düzenlemelerde o güne kadar hiç değilse kâğıt üzerinde kabul edilen özerklik bile tamamen kaldırılmıştır. Darülfünun'un feshi ile Üniversite Maarif Vekâleti'ne bağlı daire, rektörler ise seçilmelerinde öğretim üyelerinin hiç söz hakkının olmadığı, üçlü kararname ile atanabilen/azledilebilen devlet memurları statüsüne indirgenmişlerdir. Yeni düzenlemelerle birlikte, rejimin istediği isimler, üniversiteyi üniversite yapan kurallar bir yana itilerek unvanlarla donatılmışlardır. Mesela yüzbaşı emekli Recep Peker İnkılap Tarihi, romancı yazar Halide Edip Adıvar İngiliz Dili Edebiyatı Profesörüdür. Afet İnan Viyana Üniversitesi'ndeki eğitimini sürdürürken tarih profesörü olarak DTCF'ye atanmıştır. Yeni rejime coşkulu bir biçimde destek vermeyenler üniversiteden dışlanmışlardır. Katı pozitivist anlayışı eleştirerek Henri Bergson çizgisinde daha farklı bir Kemalizm yorumundan yana görünen, Mustafa Şekip Tunç, Hilmi Ziya Ülken, İsmail Hakkı Baltacıoğlu gibi isimler bile muhalif damgasını yemekten kurtulamamışlar, hatta Baltacıoğlu yeni kurulan İstanbul Üniversitesi'ne alınmamıştır.

İstanbul Üniversitesi rektörü, Tefik Sağlam'ın 10. açılış yılı söylevi biçilen misyonun üniversite tarafından da ne kadar içselleştirildiğinin bir delili gibidir:

¹⁵⁶ *Hâkimiyet-i Milliye*, 1 Ağustos 1933, akt. Ernst Hirsch, *Dünya Üniversiteleri ve Türkiye'de Üniversitelerin Gelişmesi*, cilt 1, Ankara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1950, s. 312.

“İstanbul Üniversitesi, Ebedi Şefimiz Büyük Atatürk’ün nurunu sönmeyen bir meşale gibi taşıyacak ve nesilden nesile nakledecektir. Ne eşsiz bir nimettir ki bir zamanlar Üniversitemizi kuran Hükümetin başında bulunmuş ve Üniversitemizi kurmuş olan Büyük Milli Şef bugün devletimizin başı ve hepimizin baştaçısıdır.”¹⁵⁷

Demokratikleşme ile beraber, 1946 yılında yeni Üniversiteler Kanunu da kabul edilmiştir. Kanun, üniversitelerin siyasi iktidara karşı sahip olduğu “özerk” alanı bir ölçüde de olsa tanıyordu.¹⁵⁸ Ancak sorun uygulamada ne olacaktı. CHP hükümetinin bu konudaki tutumu kısa sürede ortaya çıktı. DTCF’deki bir grup öğretim üyesinin, demokrasi arzusu ve ABD merkezli dış politika çizgisine eleştirel yaklaşımdan öte geçmeyen yazılar yayınlaması bile büyük tepkiler çekmiş, bu öğretim üyeleri yabancı ideolojiler yaymak ve komünistlikle suçlanarak Üniversiteden –hem de yeni bir kanun çıkararak bu üç ismin kadrolarının kaldırılması yoluyla– tasfiye edilmişlerdir.¹⁵⁹

DP hükümeti ile birlikte genişleyen özgürlük ortamı, üniversite öğretim üyelerinin de daha rahatlıkla kendilerini ifade etmelerini kolaylaştırdı. En az CHP kadar anti-komünist olma iddiasındaki DP, 1948 yılındaki DTCF tasfiyesinde hükümetin yanında yer almıştı. Sol fikirlere karşı katı bir tutum devam ettirilirken, diğerlerine karşı nispi bir yumuşama hissediliyordu. Bir grup SBF öğretim üyesi tarafından çıkarılan *Forum* dergisi dönemin önde gelen entelektüellerinin –bunların çok büyük çoğunluğu öğretim üyesiydi– yazdığı ismi gibi bir forum oldu.

Öğretim üyeleri hükümetin hürriyetleri kısıtlamaya yöneldiğini dile getirmekle kalmıyor, dinin siyasete alet edildiği, ciddi bir araştırma ve plana dayanmadan alınan ekonomik kararların ülkeye zarar verdiği gibi iddiaları da dile ge-

¹⁵⁷ Hirsch, *Dünya Üniversiteleri ve Türkiye’de Üniversitelerin Gelişmesi*, cilt 1, s. 473.

¹⁵⁸ 18.06.1946 tarihli ve 4936 sayılı Kanunun 1. maddesi, “Üniversiteler; fakültelerden, enstitütü, okul ve bilimsel kurumlardan oluşmuş özerkliği ve tüzel kişiliği olan yüksek araştırma ve öğretim birlikleridir.” demektedir. Mali özerklik sağlanmış değilse de, üniversitelerin bağlı olduğu Milli Eğitim Bakanı’nın üniversiteler üzerindeki yetkileri sınırlandırılmıştı. Bakanlık emrine alma ya da siyasi yayınlarda ya da beyanda bulunma gerekçesi ile öğretim üyelerinin ilişkilerinin kesilmesi yasanın ilk halinde yer almıyordu.

¹⁵⁹ 1946 yılında Milli Eğitim Bakanı Reşat Şemsettin Sirer, bazı öğretim üyelerinin komünizm propagandası yaptıkları teşhisiyle AÜ rektörüne başvurmuş, rektör Senatoyu toplamış ancak Senato herhangi bir işlem yapılmasına gerek görmemiştir. 27 Aralık 1946 tarihinde bir grup öğrenci DTCF’deki odasında Rektör Aziz Kamsu’yu tehdit ederek istifasını sağlamışlardır. Senato, Berkes, Boran ve Boratav hakkında dersten men kararı almış, öğretim üyeleri üniversitelerarası kurula başvurmuşlardır. Kurul, disiplin bakımından ceza verilmesine gerek olmadığı kararını almış, çok kızan TBMM, “Ankara Üniversitesi Kuruluş Kadroları Kanunu” adıyla yeni bir kanun çıkararak bu üç öğretim üyesinin kadrolarını kaldırmıştır. Ayrıntılar için bkz. Mete Çetik, haz. *Üniversitede Cadı Kazanı: 1948 DTCF Tasfiyesi ve Pertev Naili Boratav’ın Müdafası*, Tarih Vakfı, İstanbul, 1998.

tiriyorlardı. Hükümet eleştirileri gündelik siyasete karışmak olarak nitelendirip sert bir tutum takınma yoluna girdi. Önce, “siyasi teşekküllerde fiili vazife alanlar” ile bu kanunun cevaz vermediği “siyasi yayınlarda veya beyanlarda bulunma” meslekten çıkarma sebepleri arasında sayıldı.¹⁶⁰ Burada dikkat edilmesi gereken nokta çıkarma kararının ancak yine Üniversite Senatosu tarafından verilebileceği, Milli Eğitim Bakanlığı’nın böyle bir yetkisinin olmadığıdır.¹⁶¹ Eleştiriler durmayınca tedbirlerin şiddeti de artırıldı. AÜHF Anayasa Hukuku Profesörü Bülent Nuri Esen, okullarda din derslerinin mecburi hale getirilmesine karşı Danıştay’da dava açmış, TBBM kararı olmadan Kore’ye asker gönderilmesinin anayasaya aykırı olduğunu iddia etmişti. Esen’in eylemlerini siyaset yapmak olarak gören hükümet, 5 Temmuz 1954 tarihinde yapılan 6435 sayılı değişiklik ile Milli Eğitim Bakanlığı’nın Senato’nun da görüşünü aldıktan sonra, öğretim üyelerini bakanlık emrine alabilecekleri hükmünü getirdi.

AÜ SBF Dekanı Profesör Turhan Feyzioğlu, 1956-57 ders yılı açılış konuşmasında hem “nabza göre şerbet veren münevverlerden olmayın” dediği ve hem de profesörlüğünün tasdiki bakanlık tarafından geciktirilen Aydın Yalçın’ı gündeme getirdiği için, Üniversite Senatosu’nun olumsuz görüşüne rağmen, bakanlık emrine alındı.¹⁶² 1958 yılında İÜHF Anayasa Hukuku Profesörlerinden Hüseyin Nail Kubalı, hükümetin Meclis görüşmelerinin basında dile getirilmesini zorlaştıran içtüzük değişikliklerini eleştirdiği için ve yine Senato’nun olumsuz görüşüne rağmen bakanlık emrine alınan bir diğer isim oldu. Üniversite’de DP’ye sempati besleyen nadir isimlerden biri olan Ali Fuat Başgil bile verdiği bir konferans nedeniyle sorguya çekilmişti.¹⁶³ Bir DP milletvekilinin muhalif hocaları bünyesinde barındıran SBF’yi Milli Eğitim Bakanlığı’na bağlı okul haline getirmek için –bu halde SBF var olan üniversite özerkliğinden faydalanamayacaktır– önerge verdiği de bilinmektedir.¹⁶⁴

DP’liler basında destek aramaya özel bir önem verirken, üniversite söz konusu olduğunda benzeri bir özeni göstermediler.¹⁶⁵ Muhtemelen, öğretim

¹⁶⁰ Üniversiteler Kanununun 46. Maddesinin (d) Fıkrasının Değiştirilmesi Hakkında Kanun, 21 Temmuz 1953 tarihli ve 6185 sayılı, RG, 28 Temmuz 1953, 8469.

¹⁶¹ Bu dönemde siyasi faaliyetlerde bulunma nedeniyle hiçbir üniversite öğretim üyesi üniversiteden atılmamıştır. Kalaycıoğlu, üniversite öğretim üyelerinin kovulduklarını söylerken yanlış bilinen bir bilgiyi tekrarlamaktadır. Ersin Kalaycıoğlu, *Turkish Dynamics: Bridge Across Troubled Lands*, New York, Palgrave, 2005, s. 83.

¹⁶² Bu karar, Turhan Feyzioğlu ve Aydın Yalçın başta olmak üzere, SBF öğretim üyelerinden Doç. Dr. Muammer Aksoy ve asistanlardan Coşkun Kırca ve Şerif Mardin’in istifalarına yol açtı.

¹⁶³ Bkz. Başgil, 27 Mayıs İhtilalinin Sebepleri, s. 113.

¹⁶⁴ *Cumhuriyet*, 6 Şubat 1960.

¹⁶⁵ Kubalı olayı gündemde iken, İÜ Rektörü, Ali Tanoğlu, Hukuk Fakültesi Dekanı Hıfzı Timur, Tıp

üyelerinin oy kazandırma ya da kaybettirme kapasitelerinin basına göre çok daha düşük olduğunu düşündüler. Öğretim üyeleri milli iradeye tabi olması gereken bürokrasinin bir parçasıydılar ve böyle olmaları hasebiyle, özel bir muameleyi hak etmiyorlardı. Partililer, tek parti döneminde suskun kalan öğretim üyelerinin CHP'nin kışkırtmasıyla CHP çizgisinde muhalefet yaptıklarını, dolayısıyla söylediklerinin bilimsel olmayıp siyaset yapmak anlamına geldiğini, üniversite özerkliğinin de siyaset yapmayı kapsamadığını ileri sürüyorlardı. DP, öğretim üyelerinin de hükümete yönelik tavırlarını sanki karşılarındaki seçimle gelmiş bir hükümet değil de, otoriter bir hükümetmiş gibi ayarlamalarını bekliyor, kendi politikalarının 1945 öncesindeki gibi çok yumuşak bir biçimde eleştirilmesini istiyordu. Bu, doğal olarak yapılmadığında da, eleştirilerin –sanki bu da bir kusurmuş gibi– kötü niyetli olduğu iddia ediliyordu. 10 yıllık DP iktidarı boyunca hâkim olan bu zihniyeti, Menderes en açık bir biçimde, 18 Mayıs 1960 Turgutlu konuşmasında ifade edecektir:

“Bunlar 1950 ve ondan evvelki yıllarda çoluk çocuk mu idiler? O tarihlerde bunların hangisi acaba Anayasa’dan hürriyetten bahis cesaretini gösterebilmişler, Anayasa’nın ihlal edildiğini hürriyetin olmadığını serbest seçimler yapılmadığını iddia edebilmişlerdir... Hürriyet rejimini, hürriyet havasının bu memlekette teneffüsünü mücadelelerimiz mümkün kıldıktan sonradır ki, bunlar görülmemiş bir fırsatçılık ile bedavadan hürriyet kahramanı kesilmeğe çıktılar.” ¹⁶⁶

Ayrıca, DP liderleri, öğretim üyelerini CHP sempatzanı tekkelci azınlık iktidarının destekleyicileri olarak resmederek, millet ve ona hükmetmeye çalışan “arif” milletin kendiliğinden olan bilgi ve hikmetini anlayıp/takdir edemeyen yabancılaşmış azınlık temasından da faydalanabilecekleri hesabını yapıyorlardı. Milleti, milletinden uzaklaşmış hürriyet kahramanlığına soyunanlar değil, ancak millete saygı duyan, onunla haşır neşir olanlar anlarlardı. Entelektüeller (‘kitabiler’) kendi ürettikleri teorilerle yaşarlar, halkı küçümserler, yapılanlara da karşı çıkarlardı. Esasen, kitabilğe karşı olmak, hükümetin yönetimde uzmanlık ve bilimin sağlayabileceği verilerden bağımsız olarak liderlerin istediği biçimde hareket etmesini kolaylaştırmaya hizmet ediyordu. Ayrıca, hak ve hürriyetlerin sınırlandırıldığı eleştirileri münhasıran bu kesimden geldiği için de sevilmiyorlardı. Menderes, “Bu devleti idare eden binlerce

Fakültesi öğretim üyeleri İsmail Kâzım Gürkan, Ekrem Şerif Egelî Menderes’in yakınlık kurmaya çalıştığı isimlerin başında geliyordu.

¹⁶⁶ Sabahat Erdemir, *Millî Birliğe Doğru*, cilt 1, Bakanoğlu, Ankara, 1961, s. 135.

ve binlerce insanın hepsi üniversiteleri bitirdikten sonra, *hayatta onların öğrenmekten ve anlamaktan mahrum kaldığı birçok şeyler* öğrenmişler ve memleketin sıkıntılarını öğrenmişlerdir” diyecektir.¹⁶⁷

Hükümetin giderek sertleşen tutumuna rağmen, öğretim üyelerinin bazıları sessiz kalmaya niyetli değillerdi. Muhalif olmanın bedeli, tek parti dönemi ile kıyaslanamayacak ölçüde azalmıştı. Hükümet, bakanlık emrine almayacağı ya da kadro vermeye dışında öğretim üyeleri hakkında herhangi bir yaptırım gücüne sahip değildi. Erken emekliye ayırma uygulaması, kararın bir üst makam olan senato tarafından alınması gerektiği için, pratikte anlamsız hale geliyordu. Yargı organına baskı yaparak öğretim üyelerinin cezalandırılması bir ihtimaldi ancak gazetecilerin aksine hiçbir öğretim üyesi hapse girmeyecektir.

Muhalif öğretim üyeleri, tıpkı muhalif basın gibi, kendilerini yalnız hissetmemektedirler. CHP, basın ve askeri/sivil bürokrasinin de benzer uygulamalardan şikâyetçi olması, öğretim üyelerinin baskıcı/zulmeden bir iktidara karşı (haklı) prensipler temelinde bir araya gelmiş mağdur cephenin bir parçası olma hissiyatını dolayısıyla da, daha güçlü hissetmelerini kolaylaştırmıştır. Profesör Tarık Zafer Tunaya “...yalnız ümit değil, o ihtiyar bizim için bir teminattı. Onun başta bulunması demokrasinin ne de olsa var olduğunu gösterecek bir kanıttı bizim için”, “... İsmet Paşa orda oldukça bunlar orayı yıkamazlar diye düşünüyorduk” diyecektir.¹⁶⁸

Destek sadece manevi değildir. Bakanlık emrine alınan profesör Turhan Feyzioğlu, SBF’den istifa edince CHP’ye girmiş daha sonra da milletvekili olmuştur. Coşkun Kırca, CHP’ye giren bir diğer öğretim üyesidir. Doç. Dr. Muammer Aksoy, sanki bir partiliymiş gibi, “Hürriyet ve demokrasi bayrağını elinde tutan CHP’nin saflarında veya onun müttefiki olarak, ilk hedefe –yani fiilen hürriyet ve demokrasi düşmanı haline gelen DP’nin iktidardan düşürülmesi hedefine– yönelmek, aklın ve vazife şuurunun kaçınılmaz icabıdır” diyecektir.¹⁶⁹ Basın da muhalif öğretim üyelerine sayfalarını açmakta cömert davranmıştır. Benzer eğitim ve sosyalleşme süreçlerinden geçmiş olmanın bu yakınlaşmayı kolaylaştırdığından şüphe edilmemelidir. Şehir kökenli olmak, yüksek eğitimden geçmek, CHP tarafından yorumlandığı şekliyle Cumhuriyet ideolojisine sempati duymak anlamında bir yakınlıktan söz etmek mümkündür.

Üniversitenin muhalifetinin anlaşılmasında liberal demokratik rejimi

¹⁶⁷ 18 Mayıs 1960 tarihli Turgutlu konuşması, Erdemir, *Milli Birliğe Doğru*, s. 135. 26 Mayıs tarihli konuşmada ise “Kara cübbe giymiş kuklalar”dan bahsedilecektir, s. 141.

¹⁶⁸ Akt. Bedri Baykam, *27 Mayıs İlk Aşkımızdı*, Ümit, Ankara, 1994, s. 296.

¹⁶⁹ Muammer Aksoy, *Partizan Radyo ve DP*, Ankara, Ayyıldız, 1960, s. 8-9. DP’nin iktidardan düşürülmesi hedefinden söz edilirken, demokratik yollara referans verilmemesi dikkate şayandır.

savunmanın aynı zamanda iki yüzyıllık Batılılaşma ve onun tepe noktası olan Cumhuriyet esaslarını savunmak ile aynı anlama geldiği şeklindeki yorumun altı çizilmelidir. Bu tema en olgunlaşmış haliyle *Forum* dergisi sayfalarında dile getirilecektir.¹⁷⁰ Dergi bir yazıda “Kurduğumuz çok partili, fikir hürriyeti ve tartışmaya dayanan siyasi nizam doğrudan doğruya Atatürk inkılaplarının tabii bir neticesidir” diyordu.¹⁷¹ Bir başka yazıda, “Bugün bizi Atatürk’e bağlayan en mühim unsur, hürriyetsizlik, metotsuzluk ve bilgisizlik içinde çalkalandığımız bir devrede, onun fikirlerinde ve metotlarında kurtuluş yolu görebilmemizdir” denildikten sonra, Atatürk, “memlekette cereyan eden hürriyet mücadelesinde tabii bir müttefik” olarak nitelendiriliyordu.¹⁷²

O döneme kadar Cumhuriyetin liberal demokratik bir yorumu gölgede kalmıştı. Demokrasinin, genç Cumhuriyet rejimi yeni kuşağı milliyetçi/laik ilkelere ışığında eğitip, Cumhuriyet aleyhtarlarının iyice sindirilmesine kadar ertelenmesi gerekiyordu. Yeni yeni dile getirilmeye başlanan liberal demokrat yorum ise, hürriyetçi parlamenter rejimin Batı medeniyetinin ayrılmaz bir parçası olduğunu, Batılılaşma/çağdaşlaşma tarihinde bir dönüm noktası olan Cumhuriyet’in 1950 ile birlikte demokrasi ile birlikte yaşamayı öğrenmeye başladığını, bu noktadan geriye gidişin ise “siyasi irtica” sayılacağını söylüyordu. *Forum*’a göre, dertlerimizin asıl kaynağı “Batı medeniyetinin özünü teşkil eden ilim zihniyeti ve metodunun devlethayatımızda henüz yerleşmemesi”ydi.¹⁷³ İlim zihniyeti ve metodu ise ancak çok partili hürriyet rejimi içinde yeşerebilirdi. Turhan Feyzioğlu, “hür münakaşa ve murakabe rejimini korumaya ve kökleştirmeye bakmalıyız. Memleket ve dünya meseleleri hakkında doğru teşhislere ve isabetli kararlara ulaşmak için tek ümidimiz buradadır” diyerek demokrasinin araçsal bir savunusunu dile getiriyor, onu Cumhuriyetin bekası ile ilişkilendiriyordu.¹⁷⁴ *Forum* yazarlarının işlediği en temel tema hürriyetlerin tanınmasının birçok meselenin çözümünde anahtar rol oynayacağı, asırlardır özlemi çekilen Batı uygarlığına yürüyüşümüzü kolaylaştıracağı idi.¹⁷⁵

¹⁷⁰ *Forum* dergisi layık olduğu akademik ilgiyi görebilmiş değildir. Derli toplu bir ilk değerlendirme için bkz. Hamit Emrah Beriş, “Kemalist-Liberal Sentez Çabası: *Forum* Dergisi”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, cilt 7, *Liberalizm*, İletişim, İstanbul, 2005, s. 530-540.

¹⁷¹ *Forum*, (Başyazı) “Bir Tarih ve Bir Ders”, 2, 16, 15 Kasım 1954; “Yıllar Sonra Atatürk” (imzasız yazı) “O, bu memlekette, hürriyet ve medeniyet mücadelesi yapanların baş mürşidi olarak daima yaşamakta devam edecektir”, 4, s. 40, 15 Kasım 1955.

¹⁷² *Forum*, (İmzasız yazı OGN) “Atatürk ve Bugün”, 8, s. 88, 15 Kasım 1957.

¹⁷³ *Forum*, (Başyazı) “Dertlerimizin Asıl Kaynağı”, 3, s. 32, 15 Kasım 1955.

¹⁷⁴ Turhan Feyzioğlu, “Neden Hürriyete İhtiyaç Vardır”, *Forum*, 2, 17, 1 Aralık 1954.

¹⁷⁵ “Türkiye’de yıkıcı cereyanların bir gün hakiki tehlike haline gelmesi, halkın ve aydınının memleketimizde demokrasiden ümit kesmesinden sonra olacaktır”, *Forum*, 3, s. 30, 15 Haziran 1955.

Batılılaşma taraftarlığı, demokrasi taraftarlığından çok daha güçlü ve köklüydü. Böyle bir yorum ikisi arasındaki mesafenin daralması anlamına geldi ve Batılılaşmacı/Cumhuriyetçi kampa yöneltilen tepeden inmecilik eleştirileri zayıflatıldı. Muhalefet döneminde DP de buna benzer iddiaları utan- gaç bir biçimde de olsa dile getirmişti, bu iddiaları olgunlaştırmak *Forum* der- gisi çevresinde yer alan isimlerle mümkün oldu.

Anglo/Sakson hukuk devleti (rule of law) ve parlamentonun üstünlüğü anlayışından çok, Alman *Rechtsstaat* ve Fransız III. Cumhuriyetinin kuruluş felsefelerinden esinlenen bu demokrasi anlayışında, parlamento bürokrasiye yön vermek ve onu denetlemekten çok devletin asli bürokratik unsurları ile işbirliği içinde çalışması gereken en iyi politikaların akılcı tartışmalar yoluyla bulunabilmesine hizmet eden bir kurum olarak algılanıyordu. Parlamento bunu yap(a)madığında ise, devletin diğer –ve tabii asıl– unsurları harekete geçmeliydiler. Bu yorumun, rahatlıkla, elit vesayetine dayalı sınırlı bir de- mokrasiyi desteklemeye gidebileceği 27 Mayıs sonrasında görülecektir. An- cak 1950’lerde hükümete muhalefet eden üniversitenin demokratik rejimi or- tadan kaldıran bir rejim arzusu içinde olduğunu söylemek haksızlık olur; ol- sa olsa eylemlerinin başkaları tarafından nasıl kullanılacağı konusunda ger- çekçi değerlendirmeler yap(a)mama söz konusudur.

Üniversite ile CHP, askeri/sivil bürokrasi arasındaki yakınlaşma po- tansiyeli, öğretim üyelerine gölgede kaldıkları yılların boşluğunu doldurma fırsatı da sunuyordu. Türk devriminde bir zümre olarak fikir adamlarının katkısı ihmal edilebilir boyutlardadır. Türk devrimi bu yönüyle örneğin Fran- sız ya da Rus devriminden farklılaşmıştır. Mustafa Kemal ve arkadaşları Na- mık Kemal ve Ziya Gökalp gibi isimlerden etkilenmişlerdir. Ancak, devrim kendisini doktrinlerden güç almaktan ziyade hayatın içinde olmakla tanımla- mış; bu pragmatik felsefeye uygun olarak yeni rejimin kuruluş ve yerleşme sü- recinde etkili olduğu söylenebilecek bir entelektüel odak söz konusu olma- mıştır.¹⁷⁶ Tersine, rejim Mustafa Kemal tarafından belirlenen (ve duruma gö-

“Türkiye’de yıkıcı cereyanlar Meselesi”; “Hürriyeti kısmakla değil, bilakis daha fazla artırmakla her şeyi eninde sonunda hallederiz.” *Forum*, 2, s. 20, 15 Ocak 1955, “Türkiye’de Demokrasi ve Batı Alemi”.

176 Eklemeye gerek yok ki, geriliğin kaynağı olarak algılanan hurafe İslâm’ın savunucusu olarak gö- rülen –ve zaten zayıflamış olan– ulema ile yakınlaşma, bir ihtimal bile değildi. Dindar/muhafa- zakâr isimler, rejime şekil vermek bir yana, ya tamamen suskunluğa yönelmişler ya da rejimin di- ne vereceği zararı azaltmak için, kendileriyle de çelişerek, rejimle bir ölçüde uzlaşmaya gitme yo- lunu seçmişlerdi. Bkz. İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslâm*, Dergâh, İstanbul, 2008, s. 182 vd. İsmail Kara, “Bizden Biri olarak Ahmet Hamdi Akseki”, *Şeyh Efendi- nin Rüyasındaki Türkiye*, Kitabevi, İstanbul, 1998, s. 23-30.

re değişebilen) pragmatik düsturları canla başla savunacak fikir adamlarını yetiştirmeye ve desteklemeye yönelmiş, ortaya düşünce üretmekle görevlendirilmiş, bir oksimoron olan Recep Peker ve Mahmut Esat Bozkurt ile cisimleşen “kadrolu entelektüel”ler çıkmıştır. Sınırları zorlamaya çalışan *Kadro* dergisi örneğinde görüldüğü gibi, kurucunun fikirlerinden en ufak bir sapmaya tahammül gösterilmemiştir.

Üniversite de bu anti-entelektül denilebilecek politikadan payına düşeni almıştır. “Hayatta En Hakiki Mürşit İlimdir” söylemine rağmen, Atatürk ve İnönü döneminde üniversiteye sadece, rejimin temellerine ya da kamusal meselelere temas etmeyecek dar bir akademik alanda faaliyet gösterme rolü biçilmişti. Ek olarak üniversiteden rejimi alkışlama ve yeni değerleri yayması da bekleniyordu. Böylece, öğretim üyeleri ve daha geniş anlamda entelektüel zümre kritik kararlarda değil ikinci planda kalmak, dikkate bile alınmamıştı.

Demokratikleşmeyle beraber yeni bir fırsat doğmuş, ancak İnönü, 1947 tasfiyesi ile, dar sınırları hatırlatmıştı. İşte şimdi, yeni bir fırsat doğmuştu. Madem ki, rejim en hakiki mürşit ilimdir demekteydi, madem ki muasır medeniyete ancak ilim yolu ile ulaşılabilceği kabul edilmişti, o halde doğru yolu gösteren ve bunu genç kuşaklara öğreten üniversite de rejimin/devletin temel unsurlarından biri olmalıydı. Bir demeç ile siyasal tartışmanın odağı olmak cazip bir durumdu. Hükümetin öğretim üyelerini susturmaya çalışması da, gündemde kalmayı beraberinde getiriyor, üniversite meselesi, iktidar/muhalefet çatışmasının cereyan ettiği önemli platformlardan biri haline geliyordu.

1950’lerin sert muhalefet eden hocaları işgali yaşamış, yeni bir devlet (ve toplum) yaratma heyecanını derinden hisseden, varlıklarını ve kariyerlerini yeni rejime borçlu oldukları bilinci içinde sosyalleşmiş bir kuşağa mensup-turlar. Sıddık Sami Onar 1898, Hüseyin Nail Kubalı 1903, Hıfzı Veldet Velidedeoğlu 1904, Muammer Aksoy 1917 doğumludur. Velidedeoğlu, Aksoy ve Kubalı devlet bursuyla İsviçre’de doktoralarını tamamlamışlardır. Onar ve Velidedeoğlu, yeni kurulan İstanbul Üniversitesi’nin Dar’ül Fünun kadrosundan gelmeyen önde gelen isimlerindendir. Bu kuşağın kendisini devletin, siyasetin iktidarın asla ihmal etmemesi gereken bir organik parçası olarak algılama eğilimi içinde olması sürpriz değildir.

Reinhard Bendix, 19. yüzyıl Rusyası’na referansla “intelligentsia” kavramının doğuşundan bahsederken, bu kesimin temel özelliklerinin halk ya da ülke kaderi ile ilgilenme ve kişisel çıkarların kamusal çıkarlar karşısında ikinci plana itilmesi, sosyal düzene muhalefet ve sosyal değişimin aracı olarak

düşüncelere verilen önem olarak sıralamıştır.¹⁷⁷ Aktif muhalafet eden üniversite öğretim üyelerinde bu özelliklerin olduğu açıktır. Bu kesimi, Rus “intelligentsia”sından ayıran faktörlerin başında ise, kurulu düzene kapsamlı muhalafet unsurunun zayıflığı gelir. Dönemin muhalif fikir adamları, soysuzlaşmış olduğuna inanılan bir rejime muhalafeti dile getirmekten çok, özünde iyi olduğuna inanılan rejimi soysuzlaştırdığına inandıkları siyasi iktidara hürriyet ve hukuk devleti gibi evrensel idealler aracılığıyla muhalafet etmektedirler. Esasen kurulu düzene karşıtlığın, hakikat diye sunulanın ardındakileri ortaya çıkarmanın (unmasking reality) entelektüel olmanın gereği olduğu konusunda bir uzlaşmadan söz etmek mümkün olsa da,¹⁷⁸ entelektüel payesinin mutlaka muhalafet olma anlamına gelmesi gerektiği düşüncesinin de, ayrı bir entelektüel kavramlaştırmasına dayandığı da unutulmamalıdır.¹⁷⁹

Forum dergisinde yayımlanan “Demokratik Bir Düzendeki İlim Adamının Yeri” başlığını taşıyan yazı misyon sahibi entelektüel fikrini işler. Her şeyin “yüzüş ve hareket halinde” olduğu kültür değiştirmeye çalışan ülkelerde, “inanılarak bağlanılacak fikirler, şahsiyetler, müesseseler henüz vazih olarak belli değildir.” Bu istikrarsız ortamda, ilim adamları, “Yüksek kültürü temsil etmesi gereken bir zümre olarak, cemiyet hayatının önsafına atılmalı, fikirlerinin kıymet ve ideallerinin misyonerliğini yapmalıdır.” Yoksa, “inkılap kolaylıkla bir kontrevolusyona maruz kalır ve ekalliyet olan aydınlar zümresi cemiyet üzerindeki tesirini kaybeder.”¹⁸⁰ Aynı yazı, “Halk tarafından işbaşına getirilen kimseler ilim adamlarının azimli, bilgili telkin ve ikazlarından mahrum bırakılırlarsa, girift devlet idaresi imkânsız bir hal alır diyerek” devlet ortaklığı düşüncesini savunmaktadır. Aydın Yalçın, “Atatürk inkılabı, aydınlara özel bir yer tanımıştır. Seçkin zümrenin önderliği sayesinde inkılap memlekette tam yerleşebilecektir” der.¹⁸¹ Öğretim üyelerinin neden demokrasi mücadelesinde yer almaları gerektiğine ilişkin diğer bir savunu ise, hürriyet ortamı olmadan ilim yapılamayacağından yola çıkarak, “yarım ilim” yapmaktansa, DP’ye karşı demokrasi cephesine fiilen katılarak rejim meselesini halletme yoluna gitmelerinin tercih edilir olduğunu ifade etmekteydi.¹⁸²

¹⁷⁷ Reinhard Bendix, *Kings or People*, s. 552.

¹⁷⁸ Edward Said, *Entelektüel-Sürgün, Marjinal*, Yabancı, çev. Tuncay Birkan, Ayrıntı, İstanbul, 1995, s. 35 vd. Michel Foucault, “The Concern for Truth”, *Michel Foucault - Politics, Philosophy, Culture - Interviews and Other Writings*, 1977-1984 içinde, der. Lawrence D. Kritzman, Routledge, New York, Londra, 1988, s. 263-4.

¹⁷⁹ Edward Shils, “Intellectuals”, *International Encyclopedia of Social Sciences*, cilt 7, s. 413.

¹⁸⁰ *Forum*, “Demokratik Bir Düzendeki İlim Adamının Yeri”, 3, s. 35, 1 Eylül 1955.

¹⁸¹ Aydın Yalçın, “Üniversitemizin Aksıyan Tarafları”, *Forum*, 3, s. 36, 15 Eylül 1955.

¹⁸² *Forum* (Başyazı), “Kubalı Hadisesi mi, Üniversite Meselesi mi, Yoksa Hukuk Devleti Davası mı?”,

Osmanlı “ulema”sının İmparatorlukta oynadığına inanılan hayati fonksiyonlar, rol modeli olarak zihinlerden silinmiş gibi görünmemektedir. Şer’i Şerif’in ne olduğu, devlet adına yapılanların bu temel norma uygun olup olmadığı konusunda fikir serdetme yetkisini elinde bulunduran ulema iktidarın el değiştirmesi sürecinde rol oynayan bir unsurdur. Ulemanın başı olan şeyhülislâmın padişahlar tarafından atanıp azledilebilmeleri kurumun gücünü sınırılıyordu. 17. yüzyılın başlarından itibaren ömür boyu şeyhülislâmlık ortadan kalkmıştı.¹⁸³ Esasen ulemanın yaptığı fiilen iktidarı ele geçirmiş bulunan gücün Şer-i Şerif’e uygun olduğunun belirtilmesinden ibaretti. Sultan Abdülaziz’in devrilmesi sürecinde hayati bir rol oynayan Süleyman Paşa “hele bir karar verilsin çarşaf kadar fetva verilmesi mümkündür” derken bu gerçeğe temas etmekteydi.¹⁸⁴ 19. yüzyıl boyunca yaşanan sekülerleşmeye paralel olarak ulema hem elit hem de kitle nezdinde eski gücünden çok şeyler yitirmeye devam etti. Dinsel tezler bir yana itildi ancak “tek doğru” (nas) anlayışı ile doğruyu iyi eğitim almış olanların ifade edeceği ve bunun iktidarın meşrulaştırılmasında işlevsel bir rol oynayacağı düşüncesi yaşamaya devam etti. 1950’li yıllarda, devlet ve millet hayatında aşkın (transcendental) doğru ve yanlıştın ne olduğu hakkında hüküm verme makamı olarak üniversite anlayışı güç kazandı. DP’nin dini siyasete alet ettiği iddialarının hız kazandığı Londra uçak kazası sonrasında *Forum*’da yayınlanan başyazı, yazarların demokrasi anlayışlarının sınırlarını gösterir:

“Muasır medeniyetin yolu, Doğunun türbe kapılarından iftar sofralarından ve kurban törenlerinden geçmez. Oralarda ancak, bir buçuk yüzyıldır bir türlü koparıp atamadığımız ‘şark kafası’ yetişir.

Demokrasinin fazileti ancak bir ‘forum rejimi’ olarak kaldığı müddetçe devam eder. *Fikir dinlemeğe alışmış bir kütle karşısında fikirlerin söylenmesi ve fikirlerin o kütlenin hayatına, ferahına ve kafasına zarar vermeyecek cinsten olması şarttır.* Mücadele ‘forum’dan ‘arena’ya kaydığı gün oynanan oyun artık demokrasi olmaktan çıkmıştır” (vurgular benim).¹⁸⁵

Hangi fikirlerin “kütlenin hayatına, ferahına ve kafasına zarar verme-

8, s. 94, 15 Şubat 1958.

¹⁸³ Bkz. Madeline C. Zilfi, “The Ottoman Ulema”, *The Cambridge History of Turkey*, cilt 3, *The Later Ottoman Empire, 1603-1839*, der. Suraiya Faroqhi, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, s. 214.

¹⁸⁴ Süleyman Paşa, *Hiss-i İnkılap*, Berksoy, İstanbul, s. 1958. Akt. Oktay, *Siyaset Bilimi İncelemeleri*, s. 36.

¹⁸⁵ *Forum* (Başyazı), “Arena ve Forum”, *Forum*, 11, s. 121, 1 Nisan 1959.

yecek” fikirler olduğuna karar verecek olanlar, tabiidir ki, ilim adamlarıydı. Enver Ziya Karal, 27 Mayıs sonrasında yazdığı bir makalede, “Tarihimizin ileriye doğru olan hamleleri bu yönden incelendiği vakit görülür ki, hepsi ilim adamları ile ordunun birlikte ve beraber olarak çalışması neticesinde meydana gelmiştir” der.¹⁸⁶

İktidarın yıpranması sürecinde değil ama 27 Mayıs darbesinin gerçekleşmesi sürecinde kritik bir rol oynayan üniversite öğrencilerinin muhaleteti de bu kısımda ele alınmalıdır. Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerinde medrese öğrencilerinin (Suhte ya da softa diye okunur) iktidar mücadelesi veren kesimler tarafından sokak gösterilerinde öne çıkarıldığı bilinir.¹⁸⁷ Özellikle de, Tanzimata yönelik Müslüman kesimlerinin tepkilerinin dile getirilmesi ve yöneticiler üzerinde bir kamuoyu baskısı da diyebileceğimiz bir baskının oluşturulması sürecinde İstanbul’daki kolayca organize edilebilecek grup olarak medrese öğrencileri siyasal süreçte hayati roller oynadılar.¹⁸⁸ Bizatihi kendisi bir Askeri Tıbbiye’de kurulmuş bir öğrenci hareketi olarak doğmuş olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, öğrencilerin hem milliyetçi değerlerin yayılmasında hem de siyasal hayatta oynayabilecekleri rolün çok erken farkına varmıştır.

Cumhuriyet aynı çizgiyi, daha da belirgin bir biçimde devam ettirmiş; öğrenciler, yeni milliyetçi değerlerin savunulması/yaygınlaştırılması aşamasında sürükleyici güç olarak algılanmışlardır.¹⁸⁹ Eski kuşağı kapsamlı şiddet kullanarak ortadan kaldırmak yolunu seçmeyen rejim, yeni kuşağın milliyetçi idealler doğrultusunda yetiştirilmesine özel bir önem atfetmekteydi. Atatürk hem Bursa Nutkunda¹⁹⁰ ve Gençliğe Hitabesinde bu bekçilik misyonunu

¹⁸⁶ Enver Ziya Karal, *27 Mayıs İnkılabının Sebepleri ve Oluşu*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1960, s. 20.

¹⁸⁷ Bkz. Yücel Aktar, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Öğrenci Olayları (1908-1918)*, İletişim, İstanbul, 1990.

¹⁸⁸ Bedri Gencer, “The Rise of Public Opinion in the Ottoman Empire (1839-1909)”, *New Perspectives on Turkey*, 30, 2004, s. 134-5, 137-8.

¹⁸⁹ Leyla Neyzi, “Object or Subject? The Paradox of ‘Youth’ in Turkey”, *International Journal of Middle East Studies*, 33, 2001, s. 416-418.

¹⁹⁰ Bursa Nutku Atatürk’e atfedilir. Nutuk şöyledir: “Türk genci devrimlerin ve Cumhuriyetin sahibi ve bekçisidir. Bunların gereğine ve doğruluğuna herkesten çok inanmıştır. Yönetim biçimini ve devrimleri benimsemiştir. Bunları güçsüz düşürecek en küçük ya da en büyük bir kıpırtı ve bir davranış duydu mu bu ülkenin polisi vardır, jandarması vardır, ordusu vardır, adalet örgütü vardır demeyecektir. Elle, taşla, sopa ve silahla; nesi varsa onunla kendi yapıtını koruyacaktır. Polis gelecek asıl suçluları bırakıp, suçlu diye onu yakalayacaktır. Genç, ‘polis henüz devrim ve cumhuriyetin polisi değildir’ diye düşünecek; ama hiçbir zaman yalvarmayacaktır. Yine düşünecek, ‘demek adalet örgütünü de düzeltmek, yönetim biçimine göre düzenlemek gerek’ onu hapse atacaklar. Yasal yollarla karşı çıkışlarda bulunmakla birlikte, bana, başbakana ve meclise telgraflar yağdırıp, haklı ve suçsuz olduğu için saliverilmesine çalışılmasını, kayrılmasını, çalışılmasını iste-

açıkça belirtmişti. Okullar yeni doktrinasyonun temel araçları oldular. Halide Edip Adivar, Cumhuriyet döneminde eğitimin amacının “çocuklara ve gençlere A’dan Z’ye kadar totaliter bir zihniyeti aşlamak idi” derken önemli bir noktaya temas eder.¹⁹¹ 1911 doğumlu Hüseyin Hüsnü Ciritli, Cumhuriyetin ilan edilmesini öğretmeninin kendilerine bundan sonra “padişahım çok yaşa” diye değil, “yaşasın Cumhuriyet” diye bağıracaksınız demesiyle hatırladığını belirtirken, doktrinasyonun biçiminin değil sadece içeriğinin değiştiğini vurgular.¹⁹²

1916’da kurulmuş olan Milli Türk Talebe Birliği (MTTB) 1924 yılında yeniden yapılandırılmıştı. CHP, örgütü yakından takip etmiş tanımlanan sınırlar dışına çıkma eğilimlerine engel olmaya gayret göstermişti. MTTB, koyu milliyetçi ve ırkçı tonlar taşıyan düşünce ve eylemlere yatkın olduğu gibi, siyasi iktidar tarafından kolayca manipüle edilebilmekteydi. Yeni milliyetçiliğin pratiğe döküldüğü, “vatandaş Türkçe konuş” kampanyası, yerli mallarını teşvik ve azınlıklara karşı açılan kampanyalarda örgüt aktif biçimde yer almıştı. 1936 yılında izinsiz Hatay mitingi yaptıkları gerekçesiyle kapatılan bu örgüt, CHP’nin kendi dışındaki örgütlenmeler söz konusu olduğunda inisiyatifi kendi elinde tutma konusunda ne kadar kararlı olduğunu gösteren güzel bir örnektir. 1946’da yeniden açılan MTTB, *Tan* gazetesi baskını ve Boratav/Berkes/Boran olayında DTCF dekanının istifa ettirilmesinde –hükümetin göz yummasıyla– etkili bir rol oynarak, komünizm karşıtı bir çizgiyi sahipleniyordu.¹⁹³

MTTB örneğinde de görüldüğü gibi, öğrenciler, kendilerine yeni rejim tarafından biçilen misyonu taşımaktan şikâyet etmek bir yana, onu daha da ileriye taşıyacak neferler olarak görüyorlardı. Şapka giymenin zorunlu hale getirilmesinden sonra, İzmirli gençlerin sokakta çarşafli kadınların çarşaflarını yırttıkları görülmüştü.¹⁹⁴ Güç ve otorite söz konusu olduğunda yaşa önem

meyecek. Diyecek ki, ‘ben inanç ve kanaatimin gereğini yaptım. Araya girişimde ve eyleyimde haklıyım. Eğer buraya haksız olarak gelmişsem, bu haksızlığı ortaya koyan neden ve etkenleri düzeltmek de benim görevimdir.’ İşte benim anladığım Türk genci ve Türk gençliği.” Türk Tarih Kurumu “bu sözlerin Atatürk’ün 1933 Şubatında Bursa’da yaptığı konuşmadan *meal* alınmak suretiyle çeşitli tarihlerde basılmış olduğu kanaatine oybirliği ile varılmıştır...” demektedir. Bkz. Reşit Ülker, *Tanıklar ve Belgelerle Atatürk’ün Bursa Nutku*, İstanbul, Okat, 1967, s. 149 (vurgu bana ait).

¹⁹¹ Adivar, *Türkiye’de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri*, s. 340.

¹⁹² Mine Göğüş Tan ve diğerleri, *Cumhuriyette Çocuklar*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 229.

¹⁹³ MTTB hakkında bkz. Çağatay Okutan, *Bozkurttan Kur’an’a Milli Türk Talebe Birliği (MTTB)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004.

¹⁹⁴ Emekli bir tarih öğretmenin tanıklığı için bkz. Esra Özyürek, *Modernlik Nostaljisi-Kemalizm, Laiklik ve Gündelik Hayatta Siyaset*, Boğaziçi, İstanbul, 2008, (çev. Ferit Burak Aydar), s. 75.

verilen bir kültürde, yeni ilerlemeci/milliyetçi değerlerin taşıyıcısı olarak gençliğin öne çıkarılması, kişisel kimlik ve anlam arayışlarını yoğun bir biçimde hisseden gençliğin kendilerine biçilen koruyuculuk rolünü içselleştirmelerini kolaylaştırıyordu. Milli idealler çerçevesinde ve bir baba figürü olarak Atatürk'ün önderliğinde devlet ile toplumun bütünleştiği inancı ile beraber, çok daha iyi olacağına hiç şüphe duyulmayan geleceğin kendilerinin de katkısıyla inşa edileceği ve sürdürüleceği inancıyla birleşmesi yeni rejime coşkulu bir bağlılık yaratmış gibidir.¹⁹⁵

Osmanlı-Türk yükseköğretim kurumlarının kuruluşunda, piyasaya yönelik değil de, devletin ihtiyaçlarına göre/devlete adam yetiştirmek felsefesinin hâkimiyeti devlet destekli milliyetçi söylemin benimsenmesini de kolaylaştırıyordu. Özellikle teknik dallarda okuyan öğrencilerin önemli bir kesimi devlet kurumlarında çalışma karşılığında burs alırlarken, Ankara'daki öğrenci olaylarının odaklarından biri olan AÜ SBF işlevi bürokrasiye üst düzey yönetici yetiştirmek olarak tanımlanmış bir kurumdu.¹⁹⁶

1946 sonrasında öğrencilerin kendilerine biçtikleri rejim bekliliği ve yeni milliyetçi değerler savunuculuğu misyonunda köklü bir değişim olduğu söylenemez. Bir yanda komünizm ve Kıbrıs meselesi dolayısıyla yükselen Yunanistan karşıtlığı öne çıkarken, diğer yandan da liberalleşme ile daha görünür hale gelen dindar/muhafazakâr kesimlere karşı Cumhuriyet inkılapları savunuculuğu da görülür. Fevzi Çakmak'ın cenazesinde yaşanan olaylar ve takip eden Ticani eylemlerinden sonra bir bildiri yayınlayan, MTTB, örgüt, "Türk Gençliği inkılabı bütün mana ve icaplarıyla benimsemiştir. İnkılabın ruhuna hâlel getirecek her teşebbüs karşısında bizi bulacaktır" demektedir.¹⁹⁷ MTTB, İsmail Hami Danişmend'in *Osmanlı Tarihi Kronolojisi* isimli eserinde Cumhuriyet inkılaplarının ruhuna aykırılık olduğu gerekçesiyle kita-

¹⁹⁵ Bu kuşak mensupları ile yapılan sözlü tarih çalışmalarında ortaya çıkan tablo, coşku, kendine güven, kendi görüşlerinden emin olma, sorumluluk ve borçluluk ile iç içe geçmiş misyon duygularının yoğunluğudur. Bkz. Firdevs Gümüşoğlu, *Cumhuriyet İz Brakanlar ve 10 Yıl Kuşağı*, Kaynak, İstanbul, 2001. Astronomi profesörü Nüzhet Gökdoğan bu borçluluk duygusunu dile getirir, s. 54, Tarih öğretmeni Refet Angın sınıfını ziyaret eden Atatürk'e öğretmen olmak için söz verdiğini gururla belirtir, s. 123; Özyürek, *Modernlik Nostaljisi*, s. 30 vd. Feriha Baymur, genç bir öğretmen olarak tayininin Şarka değil de İzmir'e çıkmasından rahatsızlık duymuştur, s. 172, Tan ve diğerleri, *Cumhuriyet Çocukları*, s. 172.

¹⁹⁶ Dönemin SBF'sinde öğrencilerin bu eğilimleri yapılan sınırlı sayıdaki araştırmalarda da ortaya konmuştur. Herbert Hyman ve Arif Payaslıoğlu, "The Values of Turkish College Youth", *Public Opinion Quarterly*, cilt XXII, Sonbahar 1958, s. 275-291; Nermin Abadan-Unat, "Values and Political Behaviour of Turkish Youth", *Turkish Yearbook of International Relations*, 1964, s. 81-102.

¹⁹⁷ *Ulus*, 16 Nisan 1950.

bı bir törenle yakmaktan geri kalmadığı gibi,¹⁹⁸ Türk kültürüne uymayan “rock and roll” ve “striptiz”in de yasaklanmasını istemiştir.¹⁹⁹ Kıbrıs’ta Türklere yönelik muameleyi protesto eden, Ankara Üniversitesi Talebe Birliği, “Türkler yeni bir 30 Ağustos’a hazırdır. Bir gün Akropolde Türk Bayrağını görmeyi arzu etmiyorsanız, sesinizi kesin” diye bir bildiri yayınlamıştı.²⁰⁰ Bir sonraki gün İstanbul Üniversitesi Talebe Birliği, Yunan tabiiyetine geçmiş olanların mallarının müsadere edilmesini ve Türkiye’de bulunanların da yurtdışına çıkarılmasını isteyen bir bildiri yayımlamış, savcılık bildiri hakkında toplatma kararı çıkarmıştı.²⁰¹

Muhalefette iken, DP liderleri de, öğrenci kuruluşlarından kendi siyasi amaçları doğrultusunda faydalanmayı denemiş, aynı siyasi söylem içinden konuşarak bu geleneğin kendini yeniden üretmesine hizmet etmişlerdir. Mesela tartışmalı Bursa Nutkunu, Celal Bayar, 1949 yılında II. Büyük Kongre’de okutmuştu. Menderes, İstanbul Üniversitesi’nde yaptığı konuşmada “Gençlik inkılapların korunmasıyla vazifelidir” diyerek resmi söylemi tekrar edecektir.²⁰²

1950’lerin sonlarına yaklaşıldığında kendilerini Atatürk’ün biçtiği misyonun taşıyıcısı, eğitim olanaklarına sahip azınlık olarak ülkeye karşı sorumlulukları büyük olan elit kesim olarak algılayan öğrencilerin bir kesimi, CHP ve üniversitedeki muhalif hocalardan esinlenerek bu misyonun bir parçasının DP hükümetinin otoriter yönelimlerine karşı çıkmak olduğu fikrini benimsemişlerdi. CHP, gençlik kolları vasıtasıyla, üniversite öğrencileriyle iyi ilişkiler kurma peşindeyken, iktidar sarhoşluğu içindeki DP aynı çabayı göstermekten uzaktı. Çeşitli dönemlerde bakanlık yapan Tevfik İleri –İleri 1930’lu yıllarda MTTB’nin başkanlığını yapmıştı– üniversite öğrencileri arasında örgütlenmenin önemini anlamıştı. Bayar ve Menderes içinse üniversite öğrencilerinin milliyetçi eğilimleri daha çok komünizmle mücadele sürecinde kullanışlı olabilecekti. Milliyetçi muhafazakâr üniversite öğrencilerinin oluşturduğu (ve bir dönem Milli Eğitim Bakanlığı da yapmış olan Tevfik İleri’nin desteklediği) Milliyetçiler Derneği gericilik iddiasıyla 1952 yılında kapatılmıştı.

¹⁹⁸ Bkz. *Forum*, “Ateş Dansı ve Osmanlı Tarihi Kronolojisi”, 3, s. 33, 1 Ağustos 1955.

¹⁹⁹ CA, 7 Ocak 1957, s. 322.

²⁰⁰ *Ulus*, 18 Ağustos 1955.

²⁰¹ *Ulus*, 29 Ağustos 1955. Atatürk’ün ölüm yıldönümü münasebetiyle, 10 Kasım 1954 tarihinde bir bildiri yayınlayan Türkiye Milli Gençlik Teşkilatı ise, “Tarih boyunca Türkiye Cumhuriyeti, gençlerinin damarlarında dolaşan kanın kudreti ve dudaklarından eksilmeyecek Atatürk isminin ilhamile mesud muvaffak ve muzaffer olacaktır” diyordu. *Cumhuriyet*, 10 Kasım 1954.

²⁰² CA, 8 Ocak 1953.

CHP, MTTB ya da diğer öğrenci örgütlenmeleri ile dolaysız ilişki kurmadı. Daha çok gençlik kolları vasıtasıyla, üniversitelerde partiye sempati ile yaklaşan bir gençlik grubu oluşturmaya çalıştı. İnönü, partinin gençlik kolları kongrelerine sıcak mesajlar yolluyor, üniversite gençleri Lozan Antlaşması'nın, İnönü Savaşları'nın ya da SBF'nin kuruluşunun yıldönümü gibi çeşitli vesilelerle CHP genel merkezinde İnönü'yü ziyaret ediyorlardı.

CHP'ye göre DP, çok partili hayatı ortadan kaldırmaya çalışıyor, destek arayışı içinde yobazlar gibi rejim düşmanlarına da göz kırpyordu. Hükümetin sadece maddiyatı ve kişisel zenginleşmeyi öne çıkardığı, devletin bir çiftlik gibi yönetildiği, ülkeye hizmet gibi idealist değerlerin ve idealistlerin ikinci plana itildiği de belirtiliyordu. Bu kötü gidişe karşı durmak minimum ahlâki değere ve karakter sağlamlığına sahip her insanın ödeviydi. Devlet otoritesinin keyfi kullanımına karşı çıkmamanın medeni bir hayat yaşamamanın ilk ve en önemli şart olduğu gibi, vicdani bir borç olduğu düşüncesinin işlenmesinin idealist değerler temelinde harekete geçme eğilimi yüksek üniversite gençliği arasında etkili olacağı görülmüştü. İnönü, 15 Nisan 1960 tarihinde “Cemiyetimizin ciddi bir ahlâk buhranından geçtiği bir zamanda genç nesillerimizin sağlam bir ahlâk sütunu olarak yükselmeleri, milletimizin geleceği için büyük bir kuvvettir” diye konuşuyor ve “cemiyetin her zümresine siyasi tazyikin getirebileceği yılgınlığı siz hiçbir güçlük tanımayan iradenizle dağıtmaya, yok etmeye ve teveccühünüzle yenmeye çalışacaksınız” diyordu.²⁰³ İlginç bir biçimde, öğrencilerin muhalefesinde üniversite eğitiminin niteliğine ilişkin taleplerin öne çıkarılmadığını görüyoruz. Bu yönüyle, tek partili yılların öğrenci hareketlerine benzerlik dikkat çekicidir.

Öğrenciler arasında hükümet karşıtlığının yükselişinde sevilen öğretim üyelerine yönelik hükümetin hoyrat tutumu da etkili oluyordu.²⁰⁴ Mağdurun yanında olma duygusunun en yoğun biçimde hissedildiği dönemlerin gençlik dönemi olduğu hükümet tarafından ikinci plana itilmişti. CHP'nin varlığının, basın ve öğretim üyelerine güç verdiği gibi, Tahkikat Komisyonu'nun kuruluşundan sonra CHP ile işbirliği içinde yasallığı tartışılabilir faaliyetleri sürdüren öğrenci grupları için büyük bir cesaret kaynağı olduğunu da söylemek gerekir.

Ve nihayet, hükümet karşıtlığından söz ediyoruz ama, bu karşıtlığın

²⁰³ Erdemir, *Muhalefette İsmet İnönü*, cilt 3, s. 80-1 (Üniversiteli Gençlere Hitabı, 15 Nisan 1960).

²⁰⁴ Alev Coşkun, “bizim o günkü gençliğin fikir kaynakları, Tarık Zafer, Hüseyin Nail Kubalı, Sıddık Sami Onar ve sonradan fikirleri değişmesine rağmen İsmet Giritli.” Baykam, *27 Mayıs İlk Aşkımızda*, s. 88.

1967-8 yıllarındaki gibi bir kitle hareketi niteliği taşımadığını da kesinlikle belirtelim. 27-28 Nisan olaylarında yer alan öğrenciler, üniversite öğrencileri arasında küçük bir kesimi oluştururlar. Herhangi bir kitlesellik söz konusu değildir.

ORDU

DP hükümetine karşı yükselen muhalefet askerler arasında da yankı bulmaya başlamıştır. Hükümeti iktidardan uzaklaştırma yönünde faaliyet gösterecek ilk örgütlenme girişiminin 1954 yılında Dünder Seyhan ve arkadaşları tarafından oluşturulduğu iddia edilmiştir. Bunu 27 Mayıs'ta iktidarı ele alacak komitenin bir çekirdeği olarak görmesek bile, 1950'lerin başlarından itibaren subaylar arasında hükümet karşıtlığının büyük bir artış gösterdiği söylenebilir. Ordu muhalefeti anlamak için gerilere gidilmelidir.

Kurtuluş Savaşı'na önderlik eden TBMM'nin önde gelen isimleri ordu mensuplarından oluşmaktadır. Muhalefeti oluşturan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası da askerler tarafından kurulmuştur. İsmet İnönü, "milli mücadele esasen bir ordu ihtilali idi" derken abartmamaktadır.²⁰⁵ Ordu, uzun süren savaş ve işgal yıllarına rağmen ayakta kalabilen en örgütlü kurum hüviyetindedir. Esasen, 1826'da yeniçeriliğin kaldırılması ve Tanzimat döneminin güçlü bürokratlarının varlığı nedeniyle ikinci plana düşen askerlerin siyasal sistem içindeki ağırlığı II. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte kendini hissettirmeye başlamış, 1913 Bab-ı Âli baskını ile doruk noktasına çıkmıştır. Bu tarihten sonra, imparatorluğun (ve sonradan kurulacak) Cumhuriyetin kaderini askerler şekillendirecektir. İttihat ve Terakki kadrolarının tasfiyesi, ordunun ağırlığının tasfiyesi anlamına gelmeyip, ordu içindeki, İttihat ve Terakki'ye kısmen mesafeli durmuş bir başka kanadın hâkimiyeti anlamına gelmektedir.

Yeni rejim oluşurken askerler, Balkan Savaşları sonrasında kitleselleşme eğilimi kazanan yeni Türk milliyetçiliğinin bayraktarlığını yapmışlardır. Türk milliyetçiliğinin gelişiminde askeri olmayan unsurların önemini küçümsememek gerekir fakat askerler, milliyetçi heyecanın benimsenmesi ve kendilerine mal edilmesi konusunda alternatif diğer gruplara (öğrenciler, üniversite, basın gibi) nazaran daha avantajlı bir konumda bulunmuşlar ve bu konumdan faydalanmışlardır. 19. yüzyıl olmasa da, çöküş ve milli mücadele döneminde ordu en örgütlü, Batılı fikirlere açık, en ileri eğitim düzeyine sahip bir kurumdur.

Cumhuriyetin askerler tarafından kurulması, millet inşası, yeni milli-

²⁰⁵ İpekçi, *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor*, s. 41.

yetçi değerler etrafında sosyalleşme, milliyetçi ideolojinin üretiminde, militarizm ve ordunun ağırlığının artması anlamına gelmiştir. Türklerin ordu-millet oldukları, her Türkün asker olarak doğduğu tezleri, Türk milliyetçiliğinin kurucu mitlerindendir.²⁰⁶ Modern ve milliyetçi temalar dini/geleneksel kültür kodlarında varolan “gaza” ve “şehitlik” temaları üzerinde şekillenmiştir.²⁰⁷ Türkiye’de milliyetçilik, kapsamlı bir militarizm ile iç içe geçmiştir, bu eğilim Cumhuriyetin kuruluşu ile birlikte katmerli hale gelmiştir. En geniş anlamıyla militarizm, ordu ve askerlik faaliyeti ile ilişkili düşünce, pratik ve değerlerin yüceltilmesini ifade eder.²⁰⁸ Hem toplumsal hem de devletlerarası ilişkilerde fiziki gücün, çıplak şiddetin belirleyiciliğini vurgular. Milletin varlığını koruma ve milleti yüceltme iddiasındaki milliyetçilik ile militarizm arasındaki bağ da böyle kurulur.

Milliyetçi ideolojilerde militarizmin varlığı değil derecesi değişir. Türk milliyetçiliğindeki militarizm dozunun yüksekliği, ordunun önderliğini son sözü söyleyen kurum olmasını meşrulaştırmaya hizmet etmesiyle ilişkilidir. Sözü edilen iç içe geçmişlik, milliyetçilik ile militarizm arasındaki ince çizgiyi görünmez hale getirmiş ve militer olmayan milliyetçilik biçimlerinin silikleşmesini beraberinde getirmiştir. Süreç içinde, milliyetçi olmak, sivil alanın silindiği ya da militer değerler tarafından boğulduğu, militer toplum tasavvurundan yana olmak anlamına gelir olmuştur.²⁰⁹ Öğretmenler, eğitim ordusunun “nefer”leridirler, askerlik aynı zamanda –rejimin arzuladığı– vatandaşlığa hazırlayan bir eğitim ocağıdır. Milli eğitim ideolojisinin belirlenmesi ile meşgul olan kurulun adı “Talim” ve Terbiye Kurulu’dur. Sıtma ve vereme karşı “savaş” açılır. Endüstrileşme refah içinde yaşamının bir gereğinden ziyade, her şeyden evvel ülke güvenliği açısından gerçekleştirilmesi gereken bir idealdir. Ordu ve askerler Türk milletin gözbebeğidir.²¹⁰

²⁰⁶ Ayşe Gül Altınay, *The Myth of Military Nation - Militarism, Gender and Education in Turkey*, Palgrave, Macmillan, 2004, s. 14.

²⁰⁷ Enver Behnan Şapolyo, *Türk Menkıbeleri* isimli kitabında, “Muharebe meydanı cennet ovasıdır”, “Silah askere din yoldaşı, ahret kardeşidir”, “Gaza meydanı, Allah arşının aynasıdır”, “Askerin yarısı Allah’ın çiçeğidir” gibi menkıbeleri belirtir. Enver Behnan Şapolyo, *Türk Menkıbeleri*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1964, s. 27, 28, 29.

²⁰⁸ Bkz. Volker R. Berghman, *Militarism The History of an International Debate, 1861-1979*, Cambridge University Press, Cambridge, 1981.

²⁰⁹ Ayşe Gül Altınay, Tanıl Bora, “Ordu, Militarizm ve Milliyetçilik”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, cilt 4, *Milliyetçilik*, İletişim, İstanbul, 2002, s. 140-154.

²¹⁰ Behçet Kemal Çağlar, Harbiye’nin Ankara’ya taşınması vesilesiyle yazdığı bir yazıda şunları söyler:

“En kahraman milletin en kahraman çocukları hoş geldiniz! Bozkır bunun için mi bugüne kadar çoraktın? Bu seli mi bekliyordun? Bozkır toprağına boz insan seli Hoş geldin. Toprağın en

Cumhuriyetin kuruluşuyla birlikte, ordu yeni rejimin en önde gelen teminatı olarak görülmüştür. Mustafa Kemal'e göre, Türk ordusu, "Türk birliğinin, Türk kudret ve kabiliyetinin, Türk vatanseverliğinin çelikleşmiş bir ifadesi" ve Türk inkılabının "yenilmesi imkânsız" teminatıdır.²¹¹ 1928 tarihli Harbiye Marşı "kanla irfanla kurduk biz bu Cumhuriyeti, cehennemler kurdursa ölmez nigâhbaniyız" derken aynı koruyuculuk anlayışını ifade etmektedir.

Comte du Mirebau (1749-1791) Prusya'yı kastederek, "her ülkenin ordusu, ancak Prusya ordusunun ülkesi vardır" demişti. Bu değerlendirmeye, Prusya için olduğu kadar Türkiye için de abartılı görünebilecekse de, orduların bu ülkeler içindeki ağırlığı da bundan daha güzel bir biçimde ifade edilemezdi. 19. yüzyıl Türk ordusunun eğitiminde Moltke'den, Limon van Sanders'e oradan Von der Goltz Paşa'ya Prusya etkisi hep hissedilmiştir.²¹² Goltz'un bütün yurttaşların asker, orduların da milletlerin silahlanmış halleri olduğu şeklindeki yaklaşımı askerlerin kendilerine biçtikleri rolü meşrulaştırmalarını kolaylaştırmıştır.²¹³ Millet, varolma kaygısı içinde her an savaşa hazır bulunması gereken (topyekûn harp ortamında yaşayan) bir varlıktır. Ekonomi, eğitim, kültür politikaları hep bu amaca yönelik olmalı, millet ile ordusu arasındaki suni ayrımlar kaldırılmalıdır. Ordu milletin seçkin evlatlarından oluşan ve öncü olduğu için diğer unsurlara örnek teşkil edip eğitecek hem de liderlik yapacak özel bir kurum olarak algılanmıştır. Bu amaçla, Prusya ve Japon militarizminde ikinci planda kalan, zorunlu askerlik müddeti boyunca erlere okuma yazma, temel sağlık bilgileri ve çeşitli meslek ve zanaatların öğretilmesi gibi uygulamalar başlatılmıştır.²¹⁴

şanslısı en cevherlisi ... Harbiyeli! Hoş geldin...

Ankara'yı sayesinde kurduklarımız, yurdu sayesinde kurtardıklarımız, milleti sayesinde yetiştirdiklerimiz. Hoş geldiniz...

En büyüğümüz, en büyüğünüz de ordan geldi. Bu demektir ki, hepiniz onun yolundan karınca kararınca, birer parça Mustafa Kemal olmak için Ankara'ya hayata geleceksiniz. Hoş geldiniz..." (Ulus, 26 Eylül 1936, akt. Cemalettin Taşkıran, *Yüzyıllardır Harbiye*, Doğan, İstanbul, 2009, s. 98).

²¹¹ Mustafa Kemal Atatürk, *Söylev ve Demeçler*, cilt 1, s. 420-1 (1 Kasım 1937).

²¹² İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Kaynak, İstanbul, 1983, s. 71-87.

²¹³ Harp Okulu'nda da ders veren Goltz'un bu kitabı Türkçeye çevrilmiş ve askeri okullarda ders kitabı olarak okutulmuştur. Colmar Goltz, *Millet-i Müsellaha: Asrımızın Üsul ve Ahvali- Askeriyesi*, çev. Mehmet Tahir, İstanbul, Matbaai Abuzziya, İstanbul, 1888. Ayrıca bkz. Gencer Özcan, "Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi Ordusunda Prusya Etkisi", *İdea- İnsan Bilimleri Dergisi*, 1, 1, 2009, s. 10-69.

²¹⁴ Bkz. Daniel Lerner ve Richard D. Robinson, "Swords and Ploughshares: The Turkish Army as Modernizing Force", *World Politics*, 13, 1, 1960, s. 19-44. Azgelişmiş ülkelerde modernleştirici bir güç olarak ordu anlayışı, klasik modernleşme kuramlarının 1960'larda oldukça revaçta olan

Toplumsal sınıf ve gruplara mesafeli, her bir gruba karşı devlet olmanın gerektirdiği biçimde “adil” davranıyor görünümü vermenin öneminin farkına varmış, devletin çıkarlarını her şeyin üzerinde gören yönetim geleneği Cumhuriyet döneminde ordu ve sivil bürokrasinin bir kesimi tarafından sahiplenilmektedir. Rejim bekçiliği rolünün içselleştirilmesi, subayların büyük çoğunluğunun, orta ve alt/orta sınıf kökenli ailelerden gelmeleri sebebiyle kolaylaşmıştır. 27 Mayıs darbesini gerçekleştiren Milli Birlik Komitesi (MBK) üyelerinin büyük çoğunluğu alt ve orta sınıfa mensuptur. Önemli bir kısmı bürokrat çocuklarıyken, diğer kesim ise küçük esnaf çocuklarıdır. Sadece üç tanesi köy kökenlidir.²¹⁵ Tipik örneğinin Çarlık Rusyası, Prusya ve bazı Latin Amerika ülkelerinin olduğu, büyük toprak sahibi ailelerin çocuklarının askerliğe yönelmesi durumu söz konusu değildir. Alt/orta sınıftan gelmiş olmak, bulunduğu konuma TSK’ya katılmış olmak nedeniyle gelindiği düşüncesini yaratarak kuruma ve kurumun savunduğu değerlere yönelik nimet ve bağlılık hissini de artırmaktadır. MBK üyesi Sami Küçük’ün ailesi, Bulgaristan Drama’dan göç etmek zorunda kalmıştır. Babası Birinci Dünya Savaşı’nda öldüğü için yoksul dayılarının desteği ile ilkokulu bitiren Küçük, bulunduğu koşullarda en iyi alternatif görünümünde olan, yatılı askeri ortaokula girdiği gün olan 1 Eylül 1930 için “1 Eylül 1930 tarihi benim için çok önemlidir. Beni karanlıktan aydınlığa taşıyan bir gündür. Yaşamıma yön veren bir tarihtir. Benim için yeniden doğuş günüdür” derken bu ruh halini çok iyi özetlemektedir.²¹⁶

“Millet-i müsellaha” anlayışına paralel olarak, ordu, Batı’yı bilen seç-

bir temasıydı. Morris Janowitz, *The Military in Political Development of New Nations, An Essay in Comparative Analysis*, The University of Chicago Press, Chicago, 1964; Dankwart A. Rustow, “The Military: Turkey”, *Political Modernization in Japan and Turkey*, der. Robert, E. Ward ve Dankwart A. Rustow, Princeton Princeton University Press, 1964, s. 395, 431. Ahmet Faik isimli Askeri Lise öğretmeninin yazdığı *Askerliğin Psikolojisi* isimli eserde kışlanın rolü hakkında çarpıcı tespitler vardır: “Türk inkılabının medeniyet ışığı, asker ocaklarından çıkmıştır. Asri hayatın bütün yeniliklerini halk kütlesine (Mektep) değil, (Kışla) aşılamıştır” (s. 168), “Kışlalar Türk köylüsüne birer hars yuvası olmuştu... Askerliğini bitiren gençler, çok tecrübeli ve olgun bir halde köylerine dönüyor, köydeki görgüsüz halka tefevvuk ediyordu. Bunların çocuklarına verecekleri terbiye de mükemmel oluyordu” (s. 170), “kışlalar yirmi yaşını geçen her genci, muhitinden (hususî hayatından) ayırarak tek bir çatı altında topluyordu. Ve orada memleketin her tarafından gelen vatandaşları ile görüştürüyor, icap ederse memleketin her tarafını dolaştırıyordu. Kışlalar bu suretle millete, geniş memleket mefhumunu duyuran bir müessese olmuş ve millî hissin terbiye ve inkışafını, yaratan bir muhit vücuda getirmişti” (s. 171). Ahmet Faik, *Askerliğin Psikolojisi*, Burhaneddin, İstanbul, 1933.

²¹⁵ Kemal H. Karpat, “The Military and Politics in Turkey, 1960-1964”, *American Historical Review*, 75, 1970, s. 1666-7.

²¹⁶ Sami Küçük, *Rumeli’den 27 Mayıs’a*, Mikado, İstanbul, 2008, s. 31.

kin azınlığın bir parçası olarak rejimin koruyuculuğu ile beraber, halkı eğitme ve Cumhuriyetin değerlerini aşılama misyonu ile de görevlendirilecektir. Bu fonksiyonu yerine getirmek üzere, –bütün vatandaşlar için– zorunlu askerlik hizmeti en elverişli araçlardan biri olarak algılanmıştır.

Devletin çekirdek kurumu olarak ordu, aşayış ve/veya iç güvenliğin sağlanmasında da birinci derecede sorumlu kurum hüviyetindedir. Kırsal alanda –bu Türkiye’nin neredeyse % 90’ı demektir– güvenliği sağlamak jandarmanın görevidir. 1950 yılına kadar, ülkenin çeşitli yöreleri –uzun yıllar boyunca– sıkıyönetim ile idare edilmiştir. Kısaca, kurum olarak ordu, sadece büyük siyasi meselelerde tavrını belli eden ve fakat gündelik işleyişte ikinci planda kalan bir kurum olmamış; tersine bürokrasinin ayrıcalıklı bir parçası olarak aktif bir biçimde yönetim faaliyetlerinde rol oynamıştır.

Kurtuluş Savaşı’ndan sonra Mustafa Kemal Cumhuriyet devrimlerinin niteliği ve zamanlaması konusunda kendisine muhalif olabileceklerinden şüphe ettiği Kâzım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Refet Bele, Rauf Orbay gibi silah arkadaşlarının ordudan destek bulmasını engellemeye çalışmıştır. Önce bir ordu mensubunun aynı zamanda milletvekili olabilmesi yasaklanmış ve paşalar iki görevden birini seçmek zorunda bırakılmışlardır. 3 Mart 1924 tarihinde ise Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâleti kaldırılarak bunun yerine Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti kurulmuştur. Bu, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti’nin fiilen meclis kontrolünden masun kılması anlamına geliyordu zira Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekâleti –en azından teorik olarak– TBMM tarafından denetlenebiliyordu. Bu değişikliğin Genelkurmay Başkanlığına atanan Mareşal Fevzi Çakmak’ın isteği üzerine yapıldığı ve orduyu Mustafa Kemal’e bağlı tutmak için ödenmesi gereken bir bedel olduğu düşünülebilir. Muhalif paşaların ordu içindeki desteğinin önü, ordu Fevzi Çakmak idaresine bırakılarak kesilmiştir. Bu değişiklikte yaratılan yeni durum, ordunun dolaysız bir biçimde Kral ya da İmparatora karşı sorumlu olduğu Prusya (ve 1871’den sonra) Alman İmparatorluğu’na benzer.²¹⁷

Fevzi Çakmak tam 22 yıl Genelkurmay Başkanı olarak görev yapmış, görev süresi boyunca Atatürk’ten hürmet görmüştür.²¹⁸ İnönü’nün Cumhur-

²¹⁷ Bendix, *Kings or People*, s. 430.

²¹⁸ Atatürk’ün hizmetkârı Cemal Granda ise, şöyle yazar: “Atatürk Mareşal Çakmak’ın ziyaretine çok önem verir ve hiç kimseye göstermediği saygıyı ona gösterirdi. Çankaya davetlerinde bile öyleydi. Mareşal’in bulunduğu ziyafetlerde masaya içki konmaz. Atatürk de o gece yemekte içki perhizi yapar ya da bir iki kadeh içer, sofraya en geç saat yirmi üçte dağıtılır, sabahlara dek süren şölenlere veda edilirdi.” *Atatürk’ün Uşağı Cemal Granda Anlatıyor*, Kristal, Ankara, 2007, s. 332.

başkanlığına seçilmesi Çakmak'ın desteği (ya da en azından diğer adayları desteklememesi veya kendisinin aday olmaması) ile mümkün olabilmiş ve Çakmak benzer bir rolü İnönü döneminde de oynayabilmiştir.²¹⁹ Çakmak, ordunun Cumhuriyet rejiminin bekçisi olduğu, devletin gündelik işleri ile ilgilenmenin ya da dolaysız bir biçimde devlet yönetmeye kalkışmanın her şeyden önce orduya zarar vereceği fikrini işleyerek subayların muhalif akımlara kaymasını önlemeye çalışmış, bunda da büyük ölçüde başarılı olmuştu. Bu dönemde subayların oy hakkı bulunmadığı gibi, sosyal ve siyasal meseleler hakkında düşünceleri de iyi karşılanmıyordu.

Fevzi Çakmak 1944 yılında 68 yaşında iken emekli edilmiştir.²²⁰ İnönü'nün Çakmak'ı çok partili hayata uyum göstermekte zorlanacağı gerekçeyle emekli etmiş olma ihtimali düşüktür. Asıl gerekçe, Çakmak'a yönelik ordu içindeki tepkilerin kendisine yönelmesini önlemek gibi görünmektedir. Ordu-üst kademesinde değişiklik yapılmamasının gençlerin önünü tıkadığı söylenirken, Çakmak'ın ordunun modernleştirilmesine yönelik radikal tedbirler alabileceğine de güvenilmiyordu. Askerler, ordunun silah ve eğitim açısından çok gerilerde kaldığının bilincindeydiler.²²¹ Keza ordunun piramidi-nin/mahrutunun ters döndüğü –yüksek rütbeli subayların sayısının diğerlerine göre çok arttığı– da biliniyordu. Savaş beklentisi nedeniyle 1935 yılından itibaren harp okuluna alınacak öğrenci sayısı her yıl artırılmıştı.²²² Bu da üst kadrolarda şişkinlik anlamına geliyordu. Yoksulluk herkes gibi subayların da derdiydi. Savaştan sonra ordu içinde İnönü/Çakmak ikilisine yönelik eleştirilerin arttığını ve DP'nin bir umut olarak görüldüğünü biliyoruz.²²³ DP de bi-

219 Hilmi Uran'ın Fevzi Çakmak hakkında yazdıkları anlamlıdır: "O, devlet teşkilatında ordunun başı olarak müstakil gibi idi. Devlet teşrifatında da bütün vekillere tekaddüm eder, Başvekilten sonra gelirdi. Ziyaret kabul eder, fakat ziyaret iade etmezdi." Uran, *Hatıralarım*, s. 468.

220 Siyasal sistemi liberal demokratik normlara yaklaştırma gayesine paralel olarak, Çakmak'ın emekli edilmesinden sonra, Genelkurmay Başkanlığı, 1944 yılında Başbakanlığa, 1949 yılında ise Milli Savunma Bakanlığı'na bağlanmıştır. Baban'ın aktardığına göre, Çakmak'a Şükrü Saracoğlu aracılığıyla daha sonra milletvekilliği ve Meclis Başkanlığı teklif edilmiş Çakmak teklifleri reddetmiştir. Baban, *Politika Galerisi*, s. 97.

221 Dündar Seyhan, *Gölgedeki Adam*, İstanbul, Nurettin Uycan, 1966, s. 9; Bekir Tünay, *Menderes Devri Anıları*, İstanbul, Nilüfer, tarih yok, s. 106; Hulusi Turgut, *Türkeş'in Anıları-Şahinlerin Dansı*, ABC, İstanbul, 2005, s. 31. Ahmet Yıldız, *İhtilalin İçinden-Anılar ve Değerlendirmeler*, İstanbul, Alan, 2001, 20-21, s. 245; Adnan Çelikoğlu, *Bir Darbeci Subayın Anıları - 27 Mayıs Öncesi ve Sonrası*, YKY, İstanbul, 2010, s. 54.

222 Bir değerlendirmeye göre, 1960 yılında kara kuvvetlerinde 9.251 binbaşı yarbay ve albaya karşılık, 5 bin yüzbaşı ve teğmen bulunuyordu. 27 Mayıs sabahı ordudaki toplam general sayısı 255'ti. Sinan Onuş, *Parola/İnkılap - 27 Mayıs'ı Yapanlar Anlatıyor*, Kaynak, İstanbul, 2003, s. 190-1.

223 Bkz. Kenan Evren, *Kenan Evren'in Anıları*, cilt 1, Milliyet, İstanbul, 1990, s. 86; Küçük, *Rumeli'den 27 Mayıs'a*, s. 13; Cemal Madanoğlu, *Anılar, 1911-1953*, Evrim, İstanbul, 1982,

linmezlik perdesi altındaydı ancak değişikliğin iyi olabileceği fikri ile birçok askerin partiye sempati ile bakmaya başladıkları da bir gerçektir.

1946 seçimlerinde yapılan yolsuzlukların tekrar edilmemesi ve/veya İnönü'nün iktidarı terk etmemesi ihtimaline karşı, Bayar ile görüşmeye giden ve bu ihtimali önlemek için hazırlık yaptıklarını söyleyen subaylar bile olmuştur.²²⁴ Daha sonra 27 Mayıs darbesinde yer alacak birçok asker –Ahmet Yıldız, Faruk Güventürk, Cemal Yıldırım, Dünder Seyhan gibi isimler– 1950 seçimlerine fesat karıştırmaları ihtimaline karşı neler yapılması gerektiğini daha o dönemde tartıştıklarını söyleyen isimlerdendir. Bu grubun ordu içindeki ağırlığını kestirebilmek kolay değildir. Bildiğimiz bir şey varsa, ordudaki hâkim eğilimin ne çok partili hayata dönüş kararına ne de DP'nin iktidara gelmesine açık bir tepki –bunun bilinen tek istisnası İkinci Bölüm'de tartışılmıştır– göstermediğidir.

Altını çizmeli, askerlerin demokratikleşme sürecine karşı çıkmamaları hatta bazılarının DP'ye sempati duymaları, demokratik rejim ile birlikte yaşamaya hazır oldukları anlamına gelmemektedir. CHP ve sivil bürokrasinin diğer kesimleri gibi askerler de, seçilmiş temsilcilerin ağırlıkta olduğu bir yönetime geçişin gerektirdiği zihniyet, değer ve davranış kalıpları değişiminin derinlik ve zorluğu konusunda bilgisizdirler. Militer değer ve davranış kalıplarının değişimi bir yana, bu mevzunun farkında olunduğunu söylemek bile zordur. DP'yi destekleyenler, demokrasinin değerine inanmaktan çok, yeni bir hükümetin ordunun modernleşmesine hizmet edebileceğini, yaşlı asker kuşağını tasfiye edebileceğini ve ülkenin kangren olmuş sorunlarına yanıt verebileceğini düşündükleri için desteklemektedirler.

27 Mayıs'tan hemen sonra yazılan bir kitapta, Kurmay Binbaşı Avni

s. 334; Sadi Koşar, *Atatürk'ten 12 Mart'a Anılar*, cilt 1, s. 203-4; Erkanlı, *Anılar, Sorunlar, Sorumlular*, s. 343; Tünay, *Menderes Devri Anıları*, s. 91-2; Yıldız, *İhtilalin İçinden*, s. 152.

224 İsmet Bozdağ'a göre, Albay Cemal Yıldırım, Adnan Menderes ve yine DP'li Salahattin Güvenderin'in evinde Yıldırım'ın isteği üzerine buluşuyorlar. Yıldırım burada CHP'nin normal yollarla gitmeyeceğini gücünü göstermek için öneriyor fakat bu öneri reddediliyor. Bozdağ, *Demirkırat Aldatmacası*, s. 227. Başgil de, ismini vermediği bir general ve üst rütbeli kurmay subayların 1949 Aralık ayında kendisiyle temasa geçerek seçimlere hile karıştırılması ihtimaline karşılık CHP iktidarını devirmeyi ve hemen seçimlere giderek iktidarı kazanan partiye devretmek niyetinde olduklarını söyleyerek, kendilerini desteklemesini istediklerini nakleder. Başgil, kendisinin bu tarz hukuk dışı eylemleri desteklemediğini belirtince görüşme de sona ermiştir. Başgil, *27 Mayıs İhtilali*, s. 152-154. Bekir Tünay, adını vermediği bazı askerlerin, ikinci başkan Orgeneral Muzaffer Tuğsavul'a giderek, 1950 seçimlerine hile karıştırılırsa darbe yapılması gerektiğini söylediklerini belirtir. Tuğsavul darbelerin çözüm olmadığı gerekçesiyle reddediyor ancak bir işlem de yapmıyor. Tünay, *Menderes Devri Anıları*, s. 93. Çelikoğlu da, seçim yolsuzluğu ihtimaline karşı bir grup subayın hazırlık yaptığını yazar. Çelikoğlu, *Bir Darbeci Subayın Anıları*, s. 63.

Elevli, “Bir vekilin vazifesi, ordu için lüzumlu kanunları çıkartmak ve orduya lüzumlu tahsisatı temin etmektir. Halbuki vekil faaliyetlerimize burnunu sokmaktan başka bir şey bilmiyor idi” diye yazacaktır.²²⁵ Askerlerin de, bazı DP’liler gibi, demokrasiye, sıfır maliyetli bir sihirli değnek gözüyle baktıklarını söylemek, abartılı olsa da, yanlış olmaz. Hükümete çok kısa bir süre sonra tepki göstermeye başlamaları da, bu tutumun en bariz göstergesidir.

Yüksek beklentilerle karşılanan DP hükümetinin, bunları karşılaması zordu. Beklentiler yüksekti zira, savaş yılları tecrübesine ek olarak Türk subayları NATO üyeliği ve ABD ile gelişen askeri ilişkiler çerçevesinde TSK’nın içinde bulunduğu kötü durumu her geçen gün daha iyi görüyorlardı.²²⁶ Richard Robinson, Türk ordusunun 1947-1960 itibarıyla aldığı mali ve teknik yardımların yaklaşık 2 milyar dolar civarında olduğu değerlendirmesini yapar.²²⁷ Eşasen, ABD etkisinde şekillenmeye başlayan yeni kuşak, hâkim Prusya ekolünden –ki bu ekol daha çok bürokratik atalet, inisiyatif ortadan kaldıran katı disiplin ile özdeşleştiriliyordu– ve o ekole göre yetişmiş eski kuşağın söz sahibi olmasından rahatsızdı.²²⁸ Kaynak sıkıntısı ve DP’nin –diğer konularda olduğu gibi– ordu reformu konusunda hazırlıksız olması en önemli faktörlerdendi.

Parti tabanının bürokrasiye bakışı da askerlerin durumlarının iyileştirilmesine yönelik adım atılmasını zorlaştırıyordu. Yarbay iken istifa ederek DP’ye katılmış olan Seyfi Kurtbek’in –ikinci Menderes kabinesinde Milli Savunma Bakanlığına getirilecektir– bir reform projesine sahip olduğu bilinmektedir. Seyfi Kurtbek Von Der Goltz Paşa’dan mülhem katı bir “millet-i müsellaha” yaklaşımını benimsemiş biridir.²²⁹ Kurtbek’in –kısa bir süre için bile ol-

²²⁵ Avni Elevli, *Hürriyet İçin– 27 Mayıs 1960 Devrimi*, Yeni Desen, Ankara, 1960, s. 29. Benzer şikâyetler için, bkz. Çelikoğlu, *Bir Darbeci Subayın Anıları*, s. 69.

²²⁶ Amerikan subaylarının dönemin TSK’sına ilişkin iç karartıcı tespitleri için, bkz. Kemal Yamak, *Gölgede Kalan Anılar ve Gölgeleşen Bizler*, Doğan, İstanbul, 2006, s. 133.

²²⁷ Robinson, *The First Turkish Republic*, s. 252. Robinson, 1947-1956 yılları arasındaki ABD yardımını ise 447 milyon dolar olarak verir, s. 140-1.

²²⁸ Özcan, “Türkiye’de Cumhuriyet Dönemi Ordusunda Prusya Etkisi”, s. 57-60; Talat Aydemir, *Talat Aydemir’in Hatıraları*, İstanbul, Mayıs 1968, s. 23. Güvenç, “Amerikan askeri yardımının belki de en önemli sonucu genç ve düşük rütbeli subayları mesleki açıdan öne çıkarmasıdır” der. Serhat Güvenç, “ABD Askeri Yardımı ve Türk Ordusunun Dönüşümü: 1942-1960”, Evren Balta Parker, İsmet Akça, der. *Türkiye’de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010 s. 282 vd.

²²⁹ Bkz. Seyfi Kurtbek, *Harp ve Ekonomi*, İnsel, İstanbul, 1942. “Milletler arasındaki mücadele bir tabiat kanunudur; onu hiçbir şey değiştiremeyecektir” (s. 9), “Türklerde harp, hayatın biricik manası idi; onlar çadırda doğar, çayırdaki ölürlerdi. Türkler, sakin, rahat, zevk ve safa içinde geçen kolay bir hayatın milletleri nasıl yumuşatıp gevşettiğini, nihayet çürütüp yok ettiğini biliyorlardı” (s. 10), “Milletlerdeki benlik ve tahakküm fikirleri yaşadıkça ciddi olarak harbin kaldırılması düşünüldüğüne inanılmaz” (s. 12), (total harpte) “Devlet her ferdi ve her maddeyi zaferin elde edilme-

sa- bakanlığa getirilmesi DP'nin militarist eğilimlere yakınlığını gösterdiği gibi, ordu konusunda ne yapmak istediğini bilmediğinin bir başka delilidir. Yarbay emeklisinin Milli Savunma Bakanı yapılmasının yarattığı rahatsızlık ve Seyfi Kurtbek'in kişisel bazı zaafiyetleri (Enver Paşa'nın masasını buldurup kullanmaya başladığı söylentileri çıkmıştı) tepkilere yol açmış, bunun farkına varan hükümet adımlar atmaktan kaçınmıştır.²³⁰ Kurtbek'in istifasından sonra da, bu konuda bekle-gör politikası takip edilmiş, reform meselesi, TSK'yı NATO ile uyumlu hale getirme çabaları ile sınırlı kalmıştır. NATO'ya giriş modern silahlar konusunu öğrenmeye hazır olan kurmay subaylarla hazır olmayan eski kuşak arasındaki huzursuzluğu daha da artırmıştır.²³¹

DP hükümeti savunma harcamalarında kısıtlama yapmış ya da ordunun ihtiyaçlarına sırt çevirmiş değildir. 1950'li yıllarda savunma harcamaları sürekli artmıştır.²³² Güçlü ordu güçlü millet olmanın bir gereğidir. Türkiye komünizme karşı hür dünyanın kalesidir, bu kale ancak güçlü bir ordu ile savunulabilir. DP'de militarizm/silahlanma karşıtı bir tutum bulabilmek mümkün değildir. Olsa olsa TSK'nın yaptığı harcamaların daha iyi denetlenmesine ilişkin talepler gündeme gelmiştir. Bunlar bile orduyu küçük düşürebileceği gerekçesiyle, DP önderleri tarafından eleştirilmiştir.²³³ CHP milletvekili Selim Soley'in Silahlı Kuvvetler mensuplarının mali durumlarına ilişkin sözlü sorusu üzerine *Zafer* gazetesi, "Ordumuzun Kutsiyeti ve Mehabetine Bühtana Kalkışıldı" diye başlık atarak yanıt vermiştir.²³⁴

Eleştirmek bir yana, hükümet militer/kültürel gelenekleri devam ettirmiştir. Milli Savunma Bakanlığı bütçesinin kabulü ya da diğer vesileler kullanılarak

si için kullanacaktır."

²³⁰ Özdağ, *Menderes Döneminde*, s. 29-30.

²³¹ Aydemir, *Talat Aydemir'in Hatıraları*, s. 24. Ahmad, *The Turkish Experiment in Democracy*, s. 153-4.

²³² Feroz Ahmad'a göre, 1950 yılında 248 milyon dolar olan harcamalar, 1951'de 272, 1952'de 307, 1953'te 381 milyon dolara çıkacaktır. Feroz Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, Londra, New York, Routledge, 1993, s. 124. Bir başka çalışma ise, 1986 ABD doları baz alınarak yapılan değerlendirmede, 1950'de 2 milyar dolar olan savunma harcamalarının, 1960'da 3 milyar dolara yükseldiğini belirtir. Bu 10 yıllık süre içinde % 50 artış demektir. Charles Wolf ve diğerleri, *Long Term Military and Economic Trends, Rand Note*, Nisan 1989, RAND/N-2757-USDP, <http://rand.org/pubs/notes/2005/N2757.pdf>, s. 17.

²³³ Bir DP milletvekilinin ordu içinde çeşitli suistimaller olduğu şeklindeki iddialarına Menderes şöyle yanıt verecektir: "Ali Fahri'nin bugünkü sözleri, kahraman Türk ordusunu kapkara gösteren bir tablo halindedir. Elbette vicdanlarımız müteessir olmuştur. Ordumuzun şerefini müdafaa ile kendimi vazifeli görüyorum. Ordu, Türk milletinin en aziz varlığıdır. Subaylarımızı, neferlerden kesilen paralarla geçinir gibi göstermelerini şiddetle reddederim." Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes*, s. 119.

²³⁴ *Zafer*, 18 Temmuz 1959. Burada, CHP'ye karşı ordunun savunuculuğuna soyunarak puan kazanma motifi de söz konusudur.

şanlı ve kahraman gibi övücü sıfatlarla Meclisin “Orduya Takdir, Selam ve Güven Bildirmesi” geleneği sürmektedir. Bu bildiriler *Resmî Gazete*’de yayınlanmaktadır.²³⁵ Harp Okulları ve Akademilerinin mezuniyet törenlerine, Reisicumhur, Başbakan ve Bakanların katılmaları uygulaması devam ettirilmektedir.²³⁶ Gazetelerde harp manevraları uzun uzun tefrika edilmektedir. Ordu terfi listelerine *Zafer* gazetesinin ilk sayfalarında yer verilmesi,²³⁷ hatta terfi eden generallerin resimlerinin yayımlanması²³⁸ da askerlere verilen önemi göstermektedir.

Emireri ve seyiserleri kurumu konusundaki tartışmalar, DP’nin dikkatli tutumunun bir diğer örneğidir. Asteğmenlerden generallere kadar emireri –bunlara hizmetçi eri de denilmekteydi– verilmesini öngören hükümler, emirerlerinin subayların çamaşır, bulaşık, yemek gibi ev hizmetlerinde çalıştırıldığı, erlerin subayların hanımları ve çocukları tarafından azarlandıkları ve böylece askerliğin gereklerini yerine getiremeyecek bir hale geldikleri gerekçesiyle eleştirilmeye başlanmıştı. Emirerliği müessesesinin kötüye kullanıldığı gerekçesiyle kaldırılmasını teklif eden kanun teklifi,²³⁹ DP çoğunluğu tarafından, ordudan gelen baskılar nedeniyle, reddedilmiştir. Bunun yerine bu müessesenin kötüye kullanılmasını cezalandıran bir hükmün olmadığından yola çıkılarak Askeri Ceza Kanunu’nda emirerlerini yönetmelikte tespit edilen hizmetler dışında kullanan subaylar için hapis cezaları öngören hükümler getirilmiştir.²⁴⁰ Emirerleri konusunda kastı aşan ifadeleri nedeniyle tepki çeken DP milletvekili Ahmet Kocabaş partiden ihraç edilmiştir.

235 Orduya Türkiye Büyük Millet Meclisinin Güven ve Sevgilerinin İbلاغına Dair (RG, 27 Şubat 1951, 7745); Orduya Türkiye Büyük Millet Meclisinin Sevgi ve Selamlarının İbلاغına Dair (RG, 25 Şubat 1953, 8344); Ordularımıza Türkiye Büyük Millet Meclisinin Takdir ve İtimadıyla Selam ve Muhabbetlerinin Bildirilmesine Dair (RG, 1 Mart 1954, 8646); Ordumuza Türkiye Büyük Millet Meclisinin Selam ve Muhabbetlerinin Tebliğine Dair (RG, 25 Şubat 1955, 8940); Şanlı Ordumuza Türkiye Büyük Millet Meclisinin Selam ve Sevgilerinin Bildirilmesine Dair (RG, 29 Şubat 1956, 9246); Şanlı ve Kahraman Ordumuza Türkiye Büyük Millet Meclisinin Selam ve Sevgilerinin Bildirilmesine Dair (RG, 27 Şubat 1957, 9546); Şanlı ve Kahraman Ordumuza Türkiye Büyük Millet Meclisinin Güven, Selam ve Muhabbetlerinin İbلاغına Dair (RG, 27.2.1958, 9845); Şanlı ve Kahraman Ordumuza Türkiye Büyük Millet Meclisinin Güven, Selam ve Muhabbetlerinin İbلاغına Dair (RG, 26.2.1959, 10145); Şanlı ve Kahraman Ordumuza Türkiye Büyük Millet Meclisinin Güven, Selam ve Muhabbetlerinin İbلاغına Dair (RG, 27 Şubat 1960, 10443).

236 *Zafer*, 25 Ağustos 1959. Aynı uygulama *Ulus* gazetesinde de görülür, bkz. 30 Ağustos 1955.

237 *Zafer*, 29 Ağustos, 1959.

238 *Zafer*, 30 Ağustos 1957.

239 Teklifin gerekçesi, ilgili kanunun, “orduya mensup subay ve efradı ailelerini diğer sınıflar üzerinde imtiyazlı bir sınıf olarak kabul edip bir kısım vatandaşları askeri kisveler altında kapıkulu yapmıştır” demektedir. Bkz. Kâzım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi TBMM - IX Dönem, 1950-1954*, III. cilt, s. 3232-3233.

240 Askeri Ceza Kanununun 114. Maddesinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun, 25 Mart 1953, 6078, RG, 1 Nisan 1953, 8374.

Bunun dışında, askerlik süresi kısaltılmış, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, 3, Jandarma Komutanlığı, 2.5, diğerlerinde ise 2 yıla indirilmiştir. Ancak buna CHP dışında askerlerin tepki gösterdiğine ilişkin bir kanıt yoktur.²⁴¹ Hükümet sadece geliri artan diğer kesimlerin yanında gelirini artıramayan askerlerin yükselen enflasyon nedeniyle nispi bir yoksunluk duygusu içine düşmelerine seyirci kalmıştır. Düşük rütbeli birçok subayın mesleğin cazibesinin azalması nedeniyle istifa ettikleri gözlenmiştir. İhtiyacı gidermek için Kara Kuvvetleri Komutanlığı, yedeksubaylardan uygun şartlara sahip olanların muvazzaf subaylığa alınabilmelerinin önünü açmıştır.²⁴² Ücret düzenlemeleri yanında, askeri kooperatifler açılması, subay çocuklarına askeri okullarda öncelik tanınması, lojmanların sayılarının artırılması, tayin (harcırah) bedelleri, askeri memurların durumlarının düzeltilmesi, subaya yakışır kılık kıyafet gibi talepler de dile getirilmiştir.²⁴³

Birçok kimseye göre gösterişçi sayılabilecek tüketim kalıplarıyla yeni zenginler ortaya çıkarken, milletin “göz bebeği” olduğuna inanan subayların bu zenginlikten pay alamadıklarını düşünmeleri hükümete yönelik tavrı etkilemiştir.²⁴⁴ Osmanlı-Türk toplumsal dağarcığında alım satım ile uğraşma anlamında tüccarlık hiçbir zaman cazip bir iş olarak görülmemiştir. Tüccar kelimesinin karşılığı olarak kullanılan “bezirgân” TDK sözlüğünde, “mesleğini salt kazanç için kullanan kimse” ile “Yahudilere verilen ad” olarak açıklanmaktadır. Bürokratlar için “bezirgân” ve “tüccar” kavramının küçültücü anlamlarının çok daha köklü olduğu söylenebilir. Albay oğlu Gün Zileli, 1950’li yıllarda, “amcamın oğulları ile birbirimizi ‘büyüyünce tüccar olacaksınız’ diye kızdırırdık” der.²⁴⁵

1950’lerin tüccarları ve para kazanmayı öne çıkaran iklimi, diğer bürokratlar gibi, askerleri de derinden rahatsız etmiş gibidir. Milletin, millet için canını verebilecek idealist evlatları sefaletle sevk edilirken, vurguncu ve kendi çıkarlarından başka hiçbir şeyi düşünmeyen materyalist olarak görülen tüccarlar ve para kazanma eylemi bir rol modeli olarak gösterilmişlerdir.

²⁴¹ *Milliyet*, 13 Temmuz 1950. CHP’lilerin rahatsızlığı için, bkz. Erim, *Günlükler*, cilt 1, s. 469.

²⁴² *Akis*, 12 Ocak 1957.

²⁴³ Emekli olduktan sonra CHP’ye katılan bir askerin, *Ulus* gazetesinde dile getirdiği bu ve benzeri talepler için, Hicret Hürkan Canbazoglu, *27 Mayıs’a Doğru DP Devrinde Türk Silahlı Kuvvetleri*, Ankara, 2005, s. 41-77.

²⁴⁴ Hükümet, ancak 10 Mayıs 1960 tarihinde, subayların memur bareminden ayrılacaklarını, ayrıca rütbe ile maaşın birbirinden ayırt edileceğini açıkladı. *Cumhuriyet*, 10 Mayıs 1960. *Zafer* gazetesi de 25 Mayıs 1960 tarihinde askerlerin maaş ve lojmanlarına ilişkin düzenlemeler yapılmakta olduğunu bildirmişti. Celal Bayar, Kayseri cezaevinde, “ben maddi durumun, maaş durumunun bu kadar önemli olabileceğini aklıma getirmedim. Ordumuza işte bu derece güvenim vardı” diyecektir. Akt. Burçak, *On Yılım Anıları*, s. 535.

²⁴⁵ Gün Zileli, *Yarılma, 1954-1972*, Ozan, İstanbul, 2000, s. 46.

Fırsatçılar, iktidarın sayesinde zengin olmaktadırlar, iktidar da zaten kaynakları memleket menfaatine kullanmaktan ziyade seçim kazanmak uğruna kullanmaktadır.²⁴⁶ Çürüyen sadece DP ve onun işbirlikçileri değildir. Ülke, sınırsız servet edinme hırsının hâkim değer olarak sunulduğu bir moral çöküntü içine girmiştir.²⁴⁷ Böyle bir toplumun varlığını uzun süre devam ettirebilmesi mümkün değildir. Hükümetin askerlerin ücretlerini düşük tutmak özel çabası içinde olduğunu düşündürecek bir kanıtı sahip değiliz. Ancak, bürokrasiye duyulan tepki bu kesimin taleplerine kayıtsız kalma sonucuna yol açmıştır.

Hükümetin dindarlara göz kırpması ve muhalefete yönelik politikaları da tepki çekmeye başlamıştır. Askerlerle, CHP, sivil bürokrasi, öğretim üyeleri arasında benzer kökenlerden gelme ve yüksek eğitime sahip olma anlamında bir yakınlaşma noktası da vardır. Yaşam tarzı açısından pek farklı olmadıkları gibi, tek partili yılların –nispeten– ayrıcalıklı kesimleri olarak birbirlerini anlayabilen kesimlerden bahsediyoruz. Geniş anlamda Cumhuriyet ideolojisine –özellikle laiklik ve milliyetçilik anlayışına– sempati ile yaklaşmak onu içselleştirmiş olmak ortak noktaların başında gelmektedir. Devlet memuru olma, hayatını ve bulunduğu konumu devlete borçlu olduğu düşüncesi bir diğer ortak noktadır; bu, devleti sahiplenme, onu korunması gereken değerler sisteminin başına yerleştirme gibi özellikleri de beraberinde getirmiştir.

Asker ve tarihi bir şahsiyet İnönü’ye yönelik davranışlar da, hükümete olan tepkiyi artırmıştır. Askerler, “ocak” dayanışması içinde, kendileri sevmeseler bile sivillerin askerleri eleştirmesinden rahatsızlık duyar, diğerlerine ölme ve öldürme emrini verme konumunda olanların, diğer meslek gruplarından farklı olarak para ya da maddi menfaatler için değil, namus, onur, vatan gibi idealist motiflerle hareket ettiklerini ifade ederek ayrıcalık talep ederler.²⁴⁸ Bir askeri ancak bir diğer asker eleştirmeli ve cezalandırabil-

²⁴⁶ Bkz. Sıtkı Ulay, *Harbiye Silah Başına*, Hüsnü Tabiat, İstanbul, 1968, s. 24-9; Seyhan, *Gölgedeki Adam*, s. 13-16. Ayrıca, Karpat, “The Military and Politics in Turkey, 1960-1964”, s. 245 vd.

²⁴⁷ “Böylece muazzam bir para, eğlence lüks ve sefahat hırsı yanında memlekette büyük bir zümrenin sefalet içinde yaşamasına sebebiyet verdiler. Maddiyat her şeye hâkim oldu. Manevi duyuş ve düşünsümler yok edildi. İşte sabıklar böyle bir morfinle bu memleketi uyutmaya çalıştılar.” Erelvi, *Hürriyet İçin*, s. 155.

²⁴⁸ Emirlerinin kaldırılması tartışmasında, Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Kurtcebe Noyan subayların diğer memurlar gibi görülemeyeceklerini ifade ederek, “...subay askeri memur değildir. Subay vatan muhafazası uğrunda serdengeçti bir ruhla yetişen insandır” diyecektir (s. 204). Bir başka general ise, “Bir Türk subayının sokakta koltuğunun altında bir sürü paket ve sepet taşıması çok ağır bir hareket olur” demiştir. Askeri Şûra Salonu’nda Milli Savunma Bakanı Hulusi Köy-

melidir. Bu görev sivillere –ya da daha düşük rütbeli diğer askerlere– düşmez.²⁴⁹

Kendisine misyon atfeden ve dahası bu misyon toplumun bazı kesimleri tarafından da kabul gören bir orduya sahip toplumlarda orduyu kışlada tutabilmek için seçimle gelen hükümetlerin olağanın ötesinde çaba göstermeleri gerekir. Asker-sivil ilişkileri literatürünün tavsiyesi şudur; askerlere bir yandan özel ve değerli olduklarını hissettirirken, diğer yandan da seçilmiş iradeye tabi olduklarını da unutturmamak gerekmektedir. Demokratik rejimin ordunun korumaya soyunduğu misyona en uygun rejim olduğu, demokrasi-nin alternatifinin bulunmadığı, var olan sorunların yine en iyi demokratik rejim içinde kalınarak çözüleceği gibi tezleri sürekli vurgulayan bir çabaya ihtiyaç vardır. Keza, profesyonellik düzeyini ve donanımı artırmak ya da dış tehdit vurgusunu öne çıkarmak da iç siyasetten bir nebze olsun uzaklaştırmaya yardım edebilir.²⁵⁰ Askerlerin, sivillerin bu tutumunu güçsüzlük olarak yorumlamaları tehlikesi vardır.²⁵¹ Ancak bu noktada maliyeti olmayan sihirli bir strateji de bulunmamaktadır. Siyasetin sanat ve maharet niteliği en çok bu noktada ihtiyaç duyulur.

Bu noktada DP'nin tutarlı bir çizgi izlediğini söyleyemeyiz. Bazı DP'liler subaylarla diğer memurlar arasında önemli bir fark olmadığını düşünmekte ve buna uygun davranmaktadırlar.²⁵² Demokratik idealler açısından bakıldığında olması gereken budur. Fakat, siyaset var olanı olması gereken farklıdır diyerek görmeme lüksüne sahip değildir. Olan ile olması gereken arasındaki mesafeyi daraltmak, demokratik siyasetin görevidir.

DP, komuta kademesinin taleplerini doyurduğunda sorun kalmadığı varsayımına sarılmıştır. Yüksek komuta kademesine ise, partiye kişisel bağlı-

men başkanlığında yapılan bu toplantı Samet Ağaoğlu tarafından aktarılmaktadır. Ağaoğlu, *Demokrat Partinin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri*, s. 211.

²⁴⁹ Mustafa Kemal, bir toplantıda Orgeneral İzzettin Çalışlar'ın "gerdanını" gıcıklayan Recep Peker'e kızarak, "bir yüzbaşı efendisi olan Recep Peker nasıl olur da bir paşanın yüzünü okşuyor, gıdığını elleyerek ona hal hatır sorabiliyor. Bir yüzbaşı efendisi haddini bilmeli. Demek ki, fazla şırmamış" diyecektir. Granda, *Atatürk'ün Uşağı Cemal Granda Anlatıyor*, s. 145.

²⁵⁰ Bu konuda, bkz. Constantine P. Danopoulos, "Democratizing Military: Lessons From Mediterranean Europe", *West European Politics*, 14, 4 (1991), s. 34-7; Hans Kohn, "How Democracies Control the Military", *Journal of Democracy*, 8, 4, 1997, s. 152.

²⁵¹ Guillermo O'Donnell'in isabetle belirttiği gibi, demokrasinin bir darbe ile sona ermesini önlemeye matuf bu davranışlar, demokratik pratiğin erozyonuna dolayısıyla demokrasinin yavaş ölümüne yol açabilirler. Guillermo O'Donnell, "Transitions, Continuities and Paradoxes", Scott Mainwaring, Guillermo O'Donnell ve J. Samuel Valenzuela, *Issues in Democratic Consolidation: The New South American Democracies in Comparative Perspective*, IN University of Notre Dame Press, Notre Dame, 1992, s. 33.

²⁵² Ağaoğlu, *Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri-Bir Soru*, s. 217.

lıklar temelinde öne çıktığı düşünülen kişiler getirilmiştir. Bu politika, askerlerin önemli bir kesiminin partiye yönelik sempatisinin yerini antipatiye bırakmasında rol oynamıştır. Darbe planlayanlar bu gerginlikten faydalanmayı başaramışlar, üst kademeye yönelik tepki ile hükümete yönelik tepki aynı potada eritilebilmişlerdir.

27 Mayıs'a gidecek olan süreçte, ordu üst kademesi ile genç subaylar arasındaki çatışmaların altı bir kez daha çizilmelidir. Ordu alt kademesinin huzursuzluğunun önemli kaynaklarından biri, hiyerarşik yapı içinde yükselme ve yükselinse bile, önemli komuta pozisyonlarına gelme ihtimalinin düşük olmasıdır. Gelecek kaygısı, subayları hükümete ve hükümete karşı gerekli tepkiyi göstermediklerini düşündükleri yüksek komuta kademesine karşı tavır almaya itmektedir. Eski kuşağın modası geçmiş doktrinlere bağlı olmakla eleştirildiğini belirtmiştik. Buna bir de ahlâki zaafiyet eklenmiştir. Gençlere göre, yükselmenin yolu askerlik şerefini unutarak siyasilere dalkavukluktan geçmektedir.²⁵³ Her kurum içinde var olan genç yaşlı çekişmesi böylece siyasal bir anlam da kazanmıştır. MBK üyesi Şefik Soyuyüce, Genelkurmay Başkanı Orgeneral Erdelhun'un Amerikalı çavuş ile aynı masada yemek yediğini, paltosunu tuttuğunu iddia eder.²⁵⁴ Samet Ağaoğlu'nun Menderes'e yazıldığını söylediği mektup ile, yine General Ali İhsan Sabis'in Menderes'e ilettiği bir diğer mektupta, subaylar, komuta kademesindekileri, bilgisizlik ve dalkavuklukla suçluyor, hakaretamiz sözler etmekten kaçınmıyorlardı.²⁵⁵ Örneğin, yedeksubay olarak askerlik görevini yapan Başbakanın oğlu Yüksel Menderes ile DP milletvekili Selahattin İnan'ın oğlu Kâmrân İnan'ın görevli olarak Paris'e gönderildikleri yazılmıştır.²⁵⁶

Genç subayların rahatsızlık duymalarını gerektirecek düzeyde dalkavukluk kokan davranışlar da yok değildir. Mesela Genelkurmay Başkanı Nurettin Baransel'in Cumhurbaşkanı Celal Bayar'a geçirdiği ameliyat nedeniyle gönderdiği ve radyolarda da okutulan telrafa bakalım:

“Geçirmiş olduğunuz ameliyatın fevkalade bir başarı ile neticelenmesi ve bütün milletin üzerine candan titredığı sağlık durumunuzun mükemmel bulunuşu haberi karşısında, zati devletinize varlığını vakfeyleyen Türk ordusu sonsuz bir sevinç ve inşirah duymaktadır.

Tanrı ve talihin büyük bir lütfkârlığı olarak başımızda var olan en büyüğümüz aziz ve muhterem reisicumhurumuza acil şifa ve afiyetlerini şah-

²⁵³ Özkaya, *Adım Adım 27 Mayıs*, s. 46.

²⁵⁴ Akt. Nazlı Ilıcak, *27 Mayıs Yargılamıyor*, cilt 2, s. 568.

²⁵⁵ Ağaoğlu, *Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri-Bir Soru*, s. 190-195.

²⁵⁶ Hicret Hürkan Canbazoglu, “Paris'e Tayin Edilen Yedeksubaylar”, *Ulus*, 6 Mayıs 1956.

sım ve kahraman Türk Silahlı Kuvvetleri adına candan temenni ve niyaz ederken, daha birçok yıllar büyük varlığınızın etrafında ve ışığında bulunmak bahtıyarlığıyla üstün saygı ve tazimlerinizi arz ederim.”²⁵⁷

Kurmay Binbaşı Avni Elevli’nin, 29 Ekim 1959 kutlamalarındaki davranışları nedeniyle Genelkurmay Başkanı Rüştü Erdelhun hakkında yazdıkları hem subay zihniyetini açığa çıkarması hem de tepkinin dozunu göstermesi açısından anlamlıdır:

“O gün Erdelhun’u görmek lazımdı. Celal Bayar’ın solu gerisine adı bir sandalye koydurtmuştu. Bayar’ın koltuğu ise inadına kocamandı. Paşa bu sandalyeye oturmuş, yarısından fazlası görülmüyordu. İki de bir hacıyatmaz gibi kalkıyor, kapıkulu neferi gibi Bayar’a bir şeyler söylüyor ve tekrar mahcub bir köylü edası ile oturuyordu. O gün mesleğimden ve kendimden utanmıştım. Hatta içimden birkaç def’a Celal Bayar’la beraber onu öldürmek bile geçmişti.”²⁵⁸

Hükümetten bekledikleri muameleyi gör(e)meyen askerler arasında, hükümet üyelerinin orduyu söz ve davranışlarla aşağıladığı şeklindeki dedikodular hızla yayılmaya başlamıştır. Subaylar, CHP’lilerin de aktif desteğiyle, bu söylentileri yaymışlardır. Bunların çoğu asılsızdır. Örneğin, Adnan Menderes’in “ben orduyu yedeksubaylarla da yönetim”, “şövalye zabitlerin burunlarını kıracağız” şeklinde sözler söylediği ifade edilmekte fakat bu ifadelerin nerede ve ne zaman söylenildiği belirtilmemektedir.²⁵⁹ DP’nin orduyu kaldırıp “polislerden iki hassa alayı yapmak buna iki alay da jandarma ilave etmek istediği” bir diğer söylentidir.²⁶⁰ Keza, “emirlerini subayların yatak odalarından çıkartacağız” şeklinde bir ifade de kullanılmış değildir.

Menderes’in bir toplantıda, ordunun kendisine karşı gelmeyeceğini çünkü hükümetin orduyu Battalgazi ordusu olmaktan kurtardığını söylediği isim Sarol tarafından da kabul edilmektedir. Bu söz, ordunun daha önce Battalgazi ordusu olduğunun kabulüdür ki, subaylar böyle bir şeyi kendileri kabul etseler de, bir sivilden duymak istemezler. Milli Savunma Bakanı Ethem Menderes’in Genelkurmay Başkanı Orgeneral Baransel’i bir geçit resminde parmağı ile işaret ederek çağırdığı yine Baransel’in bakanın özel kalem odasında bekletildiği

²⁵⁷ Akis, 30 Nisan 1955.

²⁵⁸ Elevli, *Hürriyet İçin* - 27 Mayıs 1960 Devrimi, s. 30-1. Elevli, Ankara Sıkıyönetim Komutanı Namık Argüç için de, “Demokrat Partinin maşası, beyninden çok midesi çalışan, subaylık ve generalliğin yüz karası” gibi sıfatlar kullanacaktır, s. 36.

²⁵⁹ Elevli, *Hürriyet İçin*, s. 28.

²⁶⁰ Elevli, *Hürriyet İçin*, s. 70.

dedikodularını Orgeneral Kenan Evren de nakleder.²⁶¹ Sıtkı Ulay ise, Menderes'in kızgın bir anında “ben bu orduyu gerekirse yedeksubaylarla da yönetirim” dediğini belirttiikten sonra, bakanların askeri maçlarda genelkurmay başkanına ayrılan yerlere oturduklarını, hükümetten gelen bir evrakın altına “olmaz böyle şey” diye yazan korgeneralin 48 saat içinde emekliye ayrıldığını, Samet Ağaoğlu’nu dalgınlıkla görmediği için selam vermeyen bir generalin bakan tarafından birkaç keza çağrılıp bekletildikten sonra nasihat edildiğini, dışişleri bakanının alt rütbeli subayların yanında generaller hakkında “kakavanlar” dediğini ve bazı bakanların evrak çantalarını rütbeli askerlere taşıttıklarını, davalarını hava meydanında otlatmak isteyen DP’li bir ocak başkanına hayır diyen havacı bir generalin 48 saat içinde yerinin değiştirildiğini, orduyu rahatsız eden olaylardan bazıları olarak nakleder.²⁶² Nevzat Bölügiray, Menderes’in “subayların kravatlarını kıçlarına yama yaparım” dediği söylentisi ile beraber bazı DP milletvekillerinin de “bazı subay eşlerinin kendi külotlarını hizmet erlerine yıkattıkları” söylentisinin de DP’ye karşı bir “nefret kampanyası” oluşmasında etkili olduğunu yazar.²⁶³ O döneme ilişkin hatıralarını yazan askerlerin hepsi bu ve benzeri durumlardan şikâyet etmişlerdir.²⁶⁴

Yazılanların çoğunun 27 Mayıs darbesini meşrulaştırma gayreti içinde dile getirildiğini gözden kaçırmamalıyız. Atatürk ve İnönü döneminde ayrıcalıklı muamele görmeye alışmış askerlerin basit nezaket kurallarının ihlali olarak da okunabilecek davranışları kendilerine yönelen bir aşağılama olarak algılama ihtimalleri de unutulmamalıdır. Doğruluk derecesi ne olursa olsun, hükümetin büyük hatalarından birisi, bu dedikodu ve söylentileri yalanlama, ortadan kaldırma ve alternatif bir söylem üretme konusunda yeterli çaba göstermemesidir. Söylentiler, bir noktadan sonra gerçekmiş gibi algılanmaya başlanmıştır. DP’liler ancak Yassıada tecrübesinden sonra, “ne oldu da bu düzeyde bir nefret uyandırabildik” sorusunu kendilerine sormaya başladıkları anda bu olgunun önemini keşfedebilmişlerdir.

Siyasal güç dengesi ve meşruiyet algısının oluşumunda bu türlü dedikodu ve söylentiler –önemi akademik camia tarafından pek takdir edilme-

²⁶¹ Evren, *Kenan Evren’in Anıları*, cilt 1, s. 95. Evren, Ethem Menderes’in, NATO toplantısına katılmak için beraber gideceği heyetten iki gün erken gitmek için izin çıkartan Baransel hakkında kendisine “git o adama söyle bunu geri alsın” dediğini de yazar. Evren’in iddiasına göre, kendisi daha önce Menderes’in sözlü onayını almıştır, s. 96.

²⁶² Ulay, *Harbiye Silah Başma*, 20-21.

²⁶³ Nevzat Bölügiray, *Geçmişten Geleceğe-Anılar*, Tekin, İstanbul, 2009, s. 86.

²⁶⁴ Özkaya, *Adım Adım 27 Mayıs*, s. 62-63; Sadi Koças, *Atatürk’ten 12 Mart’a*, cilt 1, Ajans Türk, 1972, İstanbul, s. 441-445.

yen– izler bırakırlar.²⁶⁵ Özellikle siyasi iktidarın –demokratik olmayan yollarla– el değiştirmesi sürecinde bu böyledir. III. Selim’in sonunu getiren Kabakçı isyanında, isyan öncesinde, Yeniçeriler arasında, Selim hakkında çıkarılan söylentiler padişahın dinsiz olduğu; aklında noksanlık olduğu; yeniçeriyi Moskof’a kırdırtacağını söylediği; Frank esvabından sonra şapka giyileceğini ifade ettiği; bundan böyle Cuma selamlığına Nizam-ı Cedid Esvabı ile çıkacağı gibi söylentilerdir.²⁶⁶ Patrona Halil isyanında ise, devlet ricalinin zevk ve sefaya daldığı, Vezir Damad İbrahim Paşa’nın Tebriz’i İranlılara sattığı, kefere yerine İran’a savaş açıldığı gibi söylentiler ayyuka çıkmıştır.²⁶⁷ Sultan Abdülaziz’in hal’i öncesinde de, yine, Abdülaziz’in koç ve horoz dövüştürüp kazanan hayvanlara nişanlar taktığı gibi dedikodular ortaya atılacaktır.²⁶⁸

DP hükümetinin kendilerine yakın kişileri komuta kademelerine atama eğilimi ile birlikte, sadece atanan bu kişilerin verdiği güvencelere dayanarak ordunun nabzını tuttuklarını düşünmeleri, hayati sonuçlar doğuracak bir başka büyük hata olmuştur. Hükümete yakın durarak ilerleme bekleyen bu komutanların her şeyin yolunda olduğunu söyleme eğilimleri daha yüksektir. Mesela 2. Ordu Müfettişi Orgeneral Rüştü Erdelhun’un 9 Subay olayı üzerine Menderes’e yolladığı şu telgraf anlamlıdır:

“Radyo yayınlarından öğrendiğimiz İstanbul’da 9 subayın tevkifi suretile vaki ve tamamen hayalde kalan müessif hareketi, bütün 2. ordu personeli nefretle reddeder ve başta reisicumhurumuz olmak üzere, bütün hükümet büyüklerimize olan sarsılmaz saygı ve bağlılığımızı teyit ile her an emirlerine hazır olduğumuzu arzederim.²⁶⁹

Erdelhun’un 23 Ağustos 1958 tarihinde Genelkurmay Başkanlığına atanmasında yukarıdaki telgrafın bir etkisi olmadığı söylenebilir mi? Bu ve benzeri garantilere inanmak isteyen DP, 1923-50 döneminin otoriter ve fakat “sivil” rejiminin Atatürk ve İnönü’nün ustalıkla politikalarıyla sürdürülebildiğini anlayamamıştır. Milli Şef iken, “Harp okulu ikinci sınıfındaki öğrenci-

²⁶⁵ Pamela J. Stewart ve Andrew Strathern, *Witchcraft, Sorcery, Rumors, and Gossip*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, s. 198, 203.

²⁶⁶ Reşad Ekrem Koçu, *Kabakçı Mustafa*, Doğan, İstanbul, 2001, s. 38; Reşad Ekrem Koçu, *Osmanlı Padişahları*, s. 338 vd.

²⁶⁷ Münir Aktepe, *Patrona İsyani*, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1958, s. 41-45, 96, 100.

²⁶⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri (1861-1876)*, VII. cilt, TTK, Ankara, 1995 (ilk yayımlanma 1956), s. 114.

²⁶⁹ Koçaş, *Anılar*, cilt 1, s. 394.

ler, cumhurbaşkanı olmaya birinci sınıftakilerden bir yıl daha yakındır” diyen İnönü, içinden geldiği askerlerin nabzını tutmanın önemini bildiğini göstermiştir.²⁷⁰ Asker-sivil ilişkileri açısından nispeten sorunsuz geçen bu dönem, Bab-ı Âli baskını ya da “Halaskâran-ı Zabitan” gibi darbe örgütlenmelerinin –bir daha dönmek üzere– sona erdiği şeklinde trajik sonuçlar doğuracak bir iyimserliği beslemiştir.

Esasen, askerler arasında DP hükümetinin dış politikası tepki çekmediği gibi, ekonomi politikalarının özüne ilişkin çok kuvvetli bir muhalefetin var olduğu da söylenemez. Dışa açılma ve özel sektör vurgusu ordu içinde benimsenmiş değildir, ancak subaylar kendi içine kapalı ya da koyu planlamaya dayalı bir rejim arzusu içinde de değillerdir. Geleneksel düşman olarak algılanan SSCB ile komşu olmak, subayları, sosyalist “tınılı” fikirlerden uzak tutan bir işlev görmüştür. Bu coğrafyada sosyalist tınılı fikirlerin hâkimiyetinin Rus egemenliği altına girmek olduğu düşüncesidir bu. Tepki, 1947 sonrasında girilen dışa açık kapitalist yolun sorgulanmasından ziyade bu süreçte memur/ücretli kesimin daha az maliyet ödemesi gerektiği teması üzerinde şekillenmektedir. Subay muhalefeti, daha ziyadesiyle, iktidardan seçimlerle uzaklaştırılan eski elitin parçası olmaktan kaynaklanmaktadır. Kendilerine biçtikleri devlet muhafızlığı rollerini kaybettikleri ve bu nedenle de devletin yanlış ellerde yanlış yollara sürüklendiği kuşkusunu içindedirler, iktidar kaybını hazmetmekte zorlanmaktadırlar. Yeni elit de, eski eliti sistem dışı arayışlara itmeyecek, yeni sisteme bağlayacak şekilde davranmamaktadır.

Tıpkı muhalefetin diğer unsurlarında olduğu gibi, askerlerin de başından beri DP hükümetine karşı oldukları yanlışına düşülmemelidir. DP’nin çeşitli politikaları, 1950’lerin başında birbirlerine pek de yakın oldukları söylenemeyecek grupları, –CHP ve basın örneğinde olduğu gibi– birbirlerine yakınlaştırdığı gibi, ordunun da bu gevşek koalisyona/ittifaka meyletmesini kolaylaştırmıştır.

Muhalefet bahsini kapatmadan yanlış anlaşılmaya yol açabilecek iki noktayı belirtelim. Birincisi, şekillenen muhalefet cephesi DP karşıtlığı ile öne çıkmış, demokratik rejimden umudu kesmiş monolitik bir blok gibi görülmemelidir. CHP içinde DP’yi anlayan ılımlılar olduğu gibi, basında, üniversitede, öğretim üyeleri arasında ve nihayet orduda hükümete yönelik sempati yok olmamıştır. Mesela Şubat 1959’da *Akis* okurlarına ideal kabinde kimleri görmek istedikleri sorulduğunda Adnan Menderes’in İmar Bakanı olarak

270 Çelikoğlu, *Bir Darbeci Subayın Anıları*, s. 39.

görölmek istendiği sonucu ortaya çıkmıştır.²⁷¹ 27 Mayıs sabahında bile bu sempatinin tamamen yok olduğu söylenemez. Azınlıkta da kalsalar, DP'yi destekleyen askerler (özellikle yüksek rütbeliler), bürokratlar, basın mensupları ve öğretim üyeleri de vardır. Muhalefet cephesi içinde de sürekli bir değişim ve yeniden saflaşma devam etmektedir. Siyaset, ağırlığı olan güçleri kendi yanınıza çekebilme ya da size karşıt güçleri yalnızlaştırabilme mücadelesidir. DP karşıtları, iniş çıkışlarla dolu, ittifakların ve dengelerin kısa sürede değişebildiği bu dinamik süreçte henüz yolun sonuna gelmiş değillerdir.

İkincisi, muhalefet cephesinin varlığı darbenin gerçekleşmesi/başarıya ulaşabilmesi için yeterli değildir. Darbenin gerçekleşmesi için, ordunun kendi çıkarlarını korumak için darbeden başka bir yol kalmadığı noktasına gelmesi ile birlikte, böyle bir eylemin mümkün (başarılı) olabileceğini de düşünebilmesi gerekir. İkinci şartın gerçekleşmesi ise, muhalefetin diğer unsurlarının asli çıkarların korunması için darbeden başka bir yol olmadığı düşüncesine inanmaları ve darbecilere bu yönde mesajlar vermeleri ile mümkün olabilecektir. Sonraki bölümde, sözü edilen noktaya nasıl gelindiğinin hikâyesi anlatılacaktır.

271 *Akis*, 21 Şubat 1959.



SEKER FABRİKASINI
İŞAKTAN KALDIRMAK İS-
TİYENLERİ
İSTEMİYORUZ !

BİZİ GÖLLE
REVA GÖLLE

BEYAZ TİRENİN
DAHİ USAK'I
GÖRMEK İSTEMİYORUZ
İSTEMİYORUZ

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Hükümetin Sonbaharı

**Uşak olayları sırasında
İsmet İnönü'ye karşı DP'lidir.**

“(Menderes) milletçe makbul, temiz, dürüst, imanlı, heyecanlı ve çok iyi niyetli olmasına rağmen, ne ilmi ne siyasi kifayete sahip, ne de devlet mantığı tanımaktaydı.”

Samiha Ayverdi, Yazar¹

“Menderes’in kişiliğinde Başvekilliği sürecince değişiklikler olmadı değil. 1954’e kadar başka idi, 1954 seçimleri bittiği gün yeni bir devri başladı.”

Samet Ağaoğlu, DP Milletvekili²

“Hürriyeti yalnız istemek değil, onu kullanmayı bilmek lazım gelir. Ve her şeyden olduğu gibi hürriyet de kullanılabilceği ölçü ve derecede verilir. Hürriyet onu başına bir mürekkep kovasına geçirir gibi geçirip palyaço gibi ortaya çıkacaklar için bir felaket teşkil eder.”

Adnan Menderes, Başbakan³

“...Müsamaha karşılıklı olur. Bir yanağına tokat yiyenin öbür yanağını da çevirmesini telkin eden müsamaha anlayışı bize göre değildir. Bizim milli ruhumuz böyle miskince düşüncelerin zebunu olmamıştır. Muhalefet zorlayacaksa, karşısında kendisinininkinden daha kahhar bir zor bulacaktır.”

Zafer gazetesi (Başyazı)⁴

¹ Samiha Ayverdi, *Ne İdik Ne Olduk –Hatıralar*, Hülbe, İstanbul, 1985, s. 112-3.

² Ağaoğlu, *Arkadaşım Menderes*, s. 103.

³ Menderes, *Başbakan Adnan Menderes’in Meclis Konuşmaları*, s. 228 (20 Şubat 1955).

⁴ Zafer, “Bu Ateş Bizi Yakmaz”, 26 Eylül 1959.

“İlk yıllardaki çetin mücadelemiz sade işlerin tenkit ve münakaşası üzerinde kalmıştı. 1954’ten sonra, eski iktidarın şiddet tedbirleri karşısında, pasif mukavemet metodu içinde çalıştık. 1957’den sonra mukavemetimiz, *taarruzi ve fiili* bir mahiyet aldı. Hükümetin meşruiyetini kaybettiğini ilan ettik.

Avni Doğan, CHP Milletvekili⁵

“Bizde iktidar, etrafına yalnız müraileri ve müdahinleri toplayan bir hakikatleri tahrif (distorsion) cihazı haline geliyor ve onun için iktidar merkezlerine hiçbir hakikat yaklaşamaz oluyor. Hatta hiçbir hayırhah sokulmuyor. Sadece ikbal taparlar bu tehlikeli zemine döşemelik ediyorlar. İkbal sahibi gidince de bunların hiçbir ardına gitmiyor. Tıpkı bir otel odasından çıkan müşteriyi mobilyaların takip etmediği gibi. Canını feda edeceği sanılan kimseler düşene ilk taşı atıyorlar. Belli ki insanın düşebileceği en büyük gaflet dostunu düşmanını seçmemesidir.”

Burhan Felek, Gazeteci⁶

YIPRANMA SÜRECİ

Hükümetlerin yıpranması, seçmen nezdinde popülerliğini kaybetmesi, sıradan bir olgudur. Demokratik standartları tutturabilen ülkelerde, üst üste üç ya da dört kez seçim kazanmak nadir görülür. Seçmenin yeni yüz görme ihtiyacı, iktidarın yozlaşması, hükümetlerin heyecan kaybı nedeniyle ortaya çıkabilecek performans düşüklüğü yıpranma sebepleri arasında sayılabilir. Ekonomik ve sosyal yaşama ilişkin beklentilerin yükseltilmesi/körüklenmesi üzerine kurulu kapitalist ekonomik sistemde, beklentilerin tatmini diye bir durum söz konusu değildir zira beklentiler de sürekli yüksel(til)mektedir. Hükümetin yıpranmasını da bu perspektif içinde ele almak, yıpranmanın sadece iktidarın hatalı icraatları yüzünden ortaya çıktığını düşünmemek gereklidir.

DP için yıpranma sürecinde dönüm noktası 1954 seçimlerindeki başarıdır. Sonuçlar, dört yıllık icraatın onaylanması olarak yorumlanmış, hükümet, otoriter yönelimlerini sınırlandırma konusunda göstermek zorunda hissettiği baskıyı daha az hisseder hale gelmiştir.⁷ Bu yeni kavrayışın icraatlarına yansıması uzun zaman almayacaktır. DP’ye oy vermeyen Kırşehir ilçe,

⁵ Avni Doğan, *Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası*, Dünya, İstanbul, 1964, s. 321.

⁶ Burhan Felek, “İbret Levhaları”, *Cumhuriyet*, 1 Haziran 1960.

⁷ Seçim sonuçlarını yorumlayan *The Economist*, muhalefetin zayıflığının hükümete de zarar vereceği öngörüsünde bulunmuştu ki, olaylar bu gözlemi doğrulayacaktır. *The Economist*, “Turkey Chooses the Same Again”, 8 Mayıs 1954.

Kastamonu'nun Abana ilçesi de bucak yapılmıştır.⁸ Millet Partisi Genel Başkanı Osman Bölükbaşı'nın dokunulmazlığı kaldırılarak cezaevine girmesinin önu açılmıştır. Yargının da millet iradesine tabi olmasından daha doğal bir şey olamayacağı iddiası kullanılarak,⁹ yargıç ve diğer yüksek dereceli memurların emekliye sevk edilmeleri kolaylaştırılmıştır.¹⁰ Önce Adalet Bakanlığı'nın kararı ile aralarında Yargıtay üyelerinin de bulunduğu 16 yargıç emekliye sevkedilecek, daha sonra Yargıtay Başkanı'nın da aralarında bulunduğu 7 yargıç için de aynı işlem uygulanacaktır.¹¹

27 Haziran 1956 tarihli Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Hakkındaki Kanun ise, seçim propaganda devreleri dışında siyasi partilerin açık hava toplantıları yapmasını yasaklıyor, bildirim sisteminden izin sistemine geçerek kapalı salon toplantılarını en büyük mülki amrini iznine tabi tutuyordu. Düzenlemeye göre, mülki amire en az 48 saat önceden haber verilecekti. İzinsiz toplantı ve gösteri yürüyüşü yapılmasında ısrar edilmesi halinde, kalabalığın dağıtılması için hedef göstermeksizin ateş açtırma hakkı da, mülki idare amirlerine tanınmıştı.¹² 1957 seçimleri arefesinde, Milletvekili Seçim Kanunu'nda yapılan değişikliklerle, siyasi partilerin karma liste yapmalarının –bu seçimlerde işbirliğinin imkânsız hale getirilmesi demekti– önu kesildiği gibi, muhalefet partilerinin radyodan faydalanmaları da zorlaştırılmıştır. Basın Kanunu'nda yapılan değişikliklerle de gazetecilerin cezalandırılmasının kolaylaştırıldığını biliyoruz.

İktisadi problemler yıpranma sürecinde rol oynayan bir diğer etkidir. 1954 sonrasında krizin etkileri ciddi olarak hissedilmeye başlayacaktır. Yükselen ithalat için döviz bulma sıkıntısı had safhaya ulaşmıştır. Kuraklık nedeniyle tarım ürünleri hasadındaki düşme, yine tarımsal ürünlere uluslararası talebin düşük kalması, borçlanma ve kredi olanaklarının giderek zorlaşması sebeplerin başında gelmektedir. Dünyada tarımsal malların fiyatları düşerken, hükümet TMO ve Ziraat Bankası aracılığıyla buğday taban fiyatlarını yüksek tutuyor, kredi bulabilmek için IMF tarafından önerilen standart poli-

8 1957 seçimlerinden önce Kırşehir yeniden il yapılacaktır.

9 Mesela Celal Bayar, "mahkemeler TBMM adına kaza yetkisini yürütmektedirler" demiştir. Bkz. Bozdağ, *Bir Darbenin Anatomisi*, s. 36.

10 21 Haziran 1954 gün ve 6422 sayılı kanun ile resen emekliye sevk hükmü, Sayıştay, Danıştay, Yargıtay başkan ve üyeleri ile Üniversite öğretim üyelerini de içine alacak şekilde genişletilmiştir. Hükümet 1953 yılında da resen emekliye sevk için gerekli olan 30 yıllık hizmet süresini 25'e indirmişti. Keza, vekâlet emrine alma işlemleri aleyhine yargı yolu da kapatılmıştır.

11 Eroğul, *Demokrat Parti*, s. 191.

12 27 Haziran 1956 tarih ve 6761 sayılı Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Hakkındaki Kanun (RG, 9346, 30 Haziran 1956).

tikalara karşı direniyordu. Bu politika enflasyonun yükselmesi anlamına geliyordu.¹³ Enflasyonun yanında, ihracat gelirleri düşerken, ithalatın frenlenmesi ve dış açığı karşılayabilecek diğer kaynakların konjonktürel olarak elverişli olmaması, 1980'lere kadar Türk ekonomisinin kronik sorunlarından biri olacak döviz sorununu gündeme getiriyordu. Döviz kıtlığı, yurtiçi üretimin sürdürülebilmesi için gerekli olan ithalatın sekteye uğraması anlamına geldiği gibi, ara malı ve yedek parça ithalini de zorlaştırarak üretime bir başka açıdan da sekte vuruyordu. Keza devam eden kamu yatırımları ile artmaya devam eden kamu harcamaları da bütçeyi zorlamakta ve enflasyonist baskılar yaratmaktaydı. Fiyatlar artarken, birçok mal –çivi, şeker, oto lastiği, at nalı ve mıhı, kahve– bulunamaz hale geldi. İthalatta yaşanan sıkıntılar üretim sürecini yavaşlattı. Özellikle oto, kamyon ve traktör yedek parçalarının ithal edilememesi sorun yarattı. Bunun üzerine kötü hava koşulları da eklenince Türkiye ilk defa buğday ithal etmek durumunda kaldı.

DP'nin iç tutarlılığı yüksek bir iktisat politikasının olmadığı ifade edilmişti. 1950-54 genişlemesini kontrol altında tutarak daha dengeli bir büyüme yoluna gitmek bir seçenektir. Ancak, uzun dönemi düşünerek kısa dönemden vazgeçmek demokratik rejimlerde siyasetçilerin kolaylıkla takip edebildikleri bir yol değildir. Konjonktürün sağladığı ekonomik ve siyasal getirilerden faydalanırken, biriken sorunları gelecek hükümetlere havale etmenin bir mantığı vardır. DP'liler için kontrollü bir ekonomi siyaseti, bürokratik atalet ve ülkeye güvensizlik olarak görülen eskiye dönüş gibi algılanmıştır. Kamusal yatırımların kısa süre içinde kendilerini finanse edecekleri, tarımsal alanda verimlilik ve üretim artışının süreceği, kredi ve borçlanma olanaklarının benzer şekilde devam edeceği düşünülmüştür. *Time* dergisi, Amerikalı bir görevlinin, "Türklerin 50 yıllık ilerlemeyi 5 yıla sığdırmaya çalıştıkları fakat bunu yapacak ekonomik altyapıdan yoksun olduklarını" söylediğini yazarken haklıdır.¹⁴ Menderes'i "sabırsız mimar/inşacı" olarak nitelendirerek kapak yapan dergi Menderes'in "hiç kimseyi/hiçbir şeyi düşünmeyen sabırsızlığı ile, sağduyulu insanların yapmaya asla teşebbüs etmeyecekleri şeyleri başardığından" söz eder. Fakat bir yandan da, bu genişlemeci politikanın zararlarını vurgulamaktan da vazgeçmez.¹⁵

¹³ DP hükümetleri döneminin enflasyon rakamları şöyledir; 1950 (% -4.3), 1951 (% -1.1), 1952 (% 5.1), 1953 (% 4.8), 1954 (% 9.0), 1955 (% 11.9), 1956 (% 11.5), 1957 (% 12.5), 1958 (% 15.7), 1959 (% 22.6), 1960 (% 7.4). Fatma Doğruel, A Suut Doğruel, *Türkiye'de Enflasyonun Tarihi*, Tarih Vakfı, İstanbul, 2005, s. 160.

¹⁴ *Time*, "Turkey: A Friend in Trouble", 24 Ekim 1955.

¹⁵ *Time*, "Impatient Builder", 3 Şubat 1958. Ayrıca bkz. Feridun Cemil Özcan, "Demokratik ve Sü-

Yaşanan sıkıntı, tarım ürünleri ihracatı ile dış kaynak girişine ve ithalata dayalı büyüme sürecinin tıkanmaya başlamasının bir sonucuydu. Türkiye gibi ülkelerde bu devrede, kabaca ithal ikameci sanayileşme stratejisi dışında değişik bir iktisat politikası seçeneği bulunmamaktaydı. Hükümet aldığı tedbirlerle bu yola, belki ne yaptığını bile bilmeden, ürkek de olsa girmek zorunda kalacaktır.¹⁶

Ekonomik sıkıntıların aşılabilmesi için ithalatta sınırlamalar getirildi. Yetkili devlet organlarına iktisadi hayata müdahale etme yetkisi veren Milli Korunma Kanunu'na dayanılarak çıkarılan kararname ile hükümete fiyat, kâr hadleri ve üretilecek malın miktarını belirleme gibi konularda yetkiler verildi. Darlık veya fiyat üstünlüğü yaratacak propaganda yapmak da ceza kapsamı içine alındı.¹⁷ 20 Şubat 1956 tarihinde yine Milli Korunma Kanunu uyarınca çıkarılan bir kararname ile, tüm sanayi işyerlerini Hafta Tatili Kanunu'ndan istisna ederek, haftanın yedi günü çalışma esası getirildi.¹⁸ Aynı Kanun'a dayanılarak fiyat kontrolleri getirilmeye çalışıldı. Bu noktada da müdahaleler bilinçli iktisadi tercihlerden ziyade, el yordamıyla o anın ihtiyaçlarını doyurmak için yapılıyor, çıkarılan kararnameler aynı hızla değiştiriliyor, iktisadi istikrarın temellerinden biri olan güven unsuru zedeleniyordu. Polis tedbirleri ile iktisadi hayatın düzenlenebileceği fikri, Osmanlı'da da hâkimdi ve DP de bir istisna olmadı.¹⁹ Tedbirler, DP'nin iktisadi liberalizm kavramına ne kadar uzak olduğunu da gösterdi.²⁰ Özel sektöre devredileceği söylenen Kamu İktisadi Teşebbüslerine yenileri eklendi. Para hacmi azaltıldı, yatırımlar kısılmaya çalışıldı. Hükümet, ithalatı pahalılaştıracak ihracatı yükseltebilecek devalüasyona yanaşmadığı gibi, standart istikrar politikalarını kendiliğinden uygulama yoluna da gitmedi.

Menderes, Türkiye'ye kredi açılacağı ya da borçlarının erteleneceği

ratlı Kalkınma': Demokrat Parti Tecrübesi", *Demokrasi Platformu*, 5, 18, Bahar, 2009, s. 161-186.

16 Şevket Pamuk, "İthal İkamesi, Döviz Darboğazları ve Türkiye, 1947-1979", *Osmanlı'dan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, Seçme Eserler II*, İş Bankası, İstanbul, 2008, s. 251.

17 *Ulus*, 12 Temmuz 1955. İlgili Kararname için RG, 11.7.1955. Birçok esnafa stokçuluk yaptıkları, respit edilen fiyatlardan pahalı mal sattıkları vs. gibi sebeplerle komik cezalar verilmiştir. Albayrak, *Demokrat Parti*, s. 358.

18 Makal, "65 Yılında MKK", *Ameleden İşçiye*, s. 173.

19 Bkz. Metin Tokar "Polis Tedbirleri", *Akis*, 23 Kasım 1957; *Forum* (Başyazı), "İktisadi Gerçekleri Kavrama Derecemiz", 4, s. 47, 1 Mart 1956.

20 Bir CHP belgesinde DP'nin "Halk Partisi'nin Devletçiliğini de geride bırakarak Devlet ve tröst inhisarcılığına yol açtığı" ifade edilmiştir. CHP, *CHP İstanbul İli, 1957-8 Kongresi, İl İdare Kurulu Raporu*, Ekicigil, İstanbul, 1958, s. 9.

varsayımı ile hareket ediyor, talep edilen istikrar önlemlerini hayata geçirme doğrultusunda kararlı bir tutum sergilemiyordu. SSCB'nin komşusu komünizm karşıtı Türkiye kolayca bir kenara itilemezdi.²¹ DP Meclis Grup Başkanvekili Burhanettin Onat'ın "ABD, Türkiye'yi yalnız harp vasıtalarıyla değil, iktisaden de teçhiz etmeye mecburdur" dediği yazılmıştır.²² Önlemlerin alınması geciktikçe de, gerekli olan kemer sıkma politikalarının daha sert ve uzun bir dönem uygulanması gerekmiştir. Hükümet ancak 1958 yılında paketi uygulamayı kabul edecektir. 400 milyon dolarlık dış borcunun yeniden yapılandırılması ve Türk ekonomisine 360 milyon dolar civarında bir kaynağın kullanıma hazır hale getirilmesi karşılığında, 4 Ağustos kararları ile alınan tedbirler arasında, Türk lirasının devalüasyonu, Kamu İktisadi Teşebbüsü ürünlerine zam yapılması, harcamaların kısılması, ithalattaki çeşitli sınırlamaların kaldırılması ve bir planlama komisyonunun kurulması da vardı.²³

Kamu maliyesinin içine düştüğü bunalım nedeniyle ücretlilerin yükselen enflasyona karşı korunması mümkün olamamıştır. 1946-1953 döneminde tüm sosyal grupların gelir ve yaşam koşullarında düzelme görülmüş, ücretli maaşlı grupların ücretleri "görelî" olarak gerilemişti.²⁴ 1954 sonrasında ise, ücretli kesimin özellikle de memurların durumundaki kötüleşme devam edecektir. Bir değerlendirme, 1947-1960 döneminde tüm memurlar itibarıyla "gerçek" aylıkların % 25 dolayında azaldığı, 1954-60 döneminde ise gerçek aylıklardaki düşme oranının % 35 civarında olduğu sonucuna varır.²⁵ Rakam abartılı görünse de, görelî gerilemenin varlığı aşîkârdır. Memurlar açısından durumun kabulünü zorlaştıran en önemli etken, "ayrıcalıklı" olmaya alışmışken, şimdi ücretleri yükselen diğerlerine nazaran daha yoksul olduklarını hissetmeleridir.²⁶ Yüksel(til)miş olan beklentiler, sıkıntılara katlanma

21 ABD yönetimin DP hükümetini aşırı ve plansız genişleme politikası nedeniyle eleştirdiğini ve 300 milyon dolarlık krediyi vermeyi reddettiğini biliyoruz. Yönetim ayrıca Türk yöneticilerinin, Türkiye'nin stratejik önemi nedeniyle, herhangi bir mali krizde ABD tarafından yardım edileceğine inandıklarını da belirtir. Bkz. Hakan Yılmaz, "American Perspective On Turkey: An Evaluation of the Declassified U.S. Documents Between 1947 and 1960", *New Perspectives On Turkey*, Sonbahar 2001, 25, s. 84-5.

22 *Halkçı*, 9 Mart 1956. Keza, Zorlu'nun ABD'de iken, aynı çizgideki konuşmalarının bazı ABD görevlilerince şantaj olarak nitelendirildiği de yazılmıştır. *Time*, "Turkey: A Friend in Trouble" (24 Ekim 1955).

23 ABD'nin bu desteği vermesinde Temmuz 1958 Irak darbesinden sonra Türkiye'de de bir siyasi istikrarsızlık yaratmama isteği rol oynamıştır. Bkz. Yılmaz, "American Perspectives On Turkey", s. 87.

24 Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi, 1908-2002*, s. 105-6.

25 Ahmet Makal, *Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1963*, İmge, Ankara, 2002, s. 453-4.

26 Makal'a göre, 1951-60 döneminde İşçi Sigortaları Kurumu'na tabi (kayıtlı çalışan) işçilerin gerçek

kapasitesini de zayıflatmıştır. Aynı düzeyde kalmak ya da beklentilerin altındaki bir seviyede zenginleşmek bile yetmemektedir.²⁷

İktisadi problemler, hükümetin tahammül eşliğini daha da düşürmüştür. Muhalefet bir de ekonomik bozgunculuk çıkarmakla suçlanmaya başlamıştır. Yaşanan sıkıntıların, iktidara zarar vermek için abartıldığı dile getirilerek muhalefeti sınırlandırmaya yönelik eylemlerin aynı zamanda ekonomik sıkıntıların giderilmesine de yardım edeceği iddia edilmiştir. DP seçmeni açısından ekonomik problemler partiye yönelik sempatiyi azaltmış ancak yok edememiştir. Sıkıntılara rağmen, ortada açlık ya da kıtlık gibi, sıradan insanı sokağa dökebilecek bir durum söz konusu değildir. Hükümetin bu konudaki inandırıcılığı tamamen yok olmadığı gibi, CHP'nin daha iyisini yapacağına ilişkin umut da güçlü değildir. Ekonomik sıkıntıların yıpranmaya katkısı hem muhalefet cephesine katılan insan sayısının ve hem de muhalefetin inandırıcılığının artması noktalarında yoğunlaşmış görünmektedir.

Yıpranma sürecinden bahsederken, süreci hızlandıran bir faktör olarak siyasi parti patronajı ve partizanlık olgusundan bahsetmeliyiz. Her iki olgu da iktidardaki kadronun kamusal meseleleri partili gözüyle ele alarak değerlendirmesi ve buna uygun kararlar alma eğilimi ile ilgilidir. Kamusal kaynakların evrensel/hukuki nitelikli normlara göre değil de, keyfi ve tikelci normlar temelinde dağıtılması parti patronajı olarak değerlendirilir.²⁸ Partizanlık ise, yandaşları çeşitli şekillerde ödüllendirmek kadar, muhalifleri cezalandırmayı da içine alır.²⁹

ücretlerindeki artış % 27 dolaylarındaydı. Makal, *Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1963*, s. 454.

²⁷ Ekonomik sıkıntılardan bahsederken 1950-54 arasında beklentilerin –DP'lilerin de katkısıyla– çok yükselmiş olduğunu da belirtelim. Winston Churchill'in İkinci Dünya Savaşı esnasında yaptığı gibi, demokrasilerde kan ve gözyaşı vaat ederek iktidara gelmek kolay değildir. Siyasetçiler beklentileri ne kadar yükseltirlerse, hayalkırıklığı yaratma ihtimali de o kadar yüksek olacaktır. Sorunlar ve çözüm yolları hakkında gerçekçi ve bilgili olunduğu izlenimi ile beraber güven veren bir politika izlenmesi beklentisi yönetimin altın kurallarının başında gelir. Hükümetin bu konuda iyi bir sınav ver(e)mediğini söylemek gerekir.

²⁸ Alex Weingrod, "Patrons, Patronage and Political Parties", *Comparative Studies in Society and History*, 10, 1968, s. 379.

²⁹ İlginç bir partizanlık örneğini CHP Ordu Milletvekili Atıf Topaloğlu Meclis gündemine getirmiştir. İddiaya göre, İsmet İnönü'nün Ünye-Fatsa ziyaretinde İnönü'nün otobüsün içinde davul ve zurna çalan davulcuları Fatsa'dan gelen vergi memurları gelip durdurmuşlar, davulcuların isimlerini almışlar ve vergi tahakkuk ettirmişlerdir. İsimleri alınanlardan biri DP'ye kaydolunca ceza verilmemiş, diğerlerine vergi tahakkuk ettirilmiştir. Cevap veren Hasan Polatkan ise, olaydan hükümetin haberinin olmadığını fakat yapılan işlemin kanuni olduğunu belirttiikten sonra "keşke, denetim o gün yapılmısaydı" diyerek yanıt vermiştir. Kâzım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi, TBMM-IX Dönem, 1950-54*, cilt V, s. 6477-6484.

Siyasi partilerin tabanlarını tatmin etmeye yönelik siyasetler geliştirilmesinde ve iktidarda bulunmanın nimetlerini kullanarak gelecek seçimlere hazırlanmalarında yadırganacak bir taraf yoktur. Sorun, bu yapılırken, hukuk devleti idealinin temellerinden biri olan siyasi aidiyetlerine bakılmaksızın vatandaşlara eşit muamele edilmesi ve kamusal kaynak ve hizmetlerden eşitlik çerçevesinde yararlandırılmaları gibi temel ilkelerin ne ölçüde bir kenara itildiğinde düğümlenmektedir. Patronaj kavramının ne ölçüde anlamlı olduğuna ilişkin tartışmaya burada³⁰ girmeden hemen belirtelim ki, evrensel/hukuki normların ne ölçüde bu niteliğe sahip olduklarını net bir biçimde belirlemek imkânsızdır. Parti patronajı ile yolsuzluk ve demokrasi-nin şartlarından biri olan siyasi iktidarın kaynak dağılımındaki takdir yetkisi arasındaki çizgi de muğlaktır. Parti patronajı, sadece geleneksel ya da geçiş toplumlarına özgü yerleşik demokrasilerde görülmeyen bir olgu da değildir. Dolayısıyla, patronajın varlığı ya da yokluğu değil, derecesi önemlidir.

DP, iktidara gelenin devletin sahibi olarak algılandığı, devlet üzerinde dilediğince tasarruf edebileceğinin kabul edildiği devletin/ülkenin/tebaanın atalardan kalan miras gibi görüldüğü patrimonyal (mülk egemenlik ya da mülk devlet)³¹ anlayışından sıyrılabilmiş değildir. Hükümet olmakla bütün devlet mekanizması partinin emri altına girmiştir. Gerekirse, eşitlik ilkesi gözardı edilmeli, kaynaklar yandaşlara aktarılmalı, muhalefete mensup olanlar ya da partiye yakın durmayanlar bedel ödemelidirler. Bu davranış ahlâki –zira seçim kazanılmış ve ‘devlet’ milli iradenin egemenliği altına girmiştir– olduğu gibi, iktidarda kalmaya hizmet ettiğinden işlevseldir de. Döviz tahsislerinde, ithalat izinlerinin verilmesinde, teşvikler ve devlet bankalarının sağladığı kredilerde, devlet ihalelerinde, imar ve inşaat ruhsatlarında, yol, su, elektrik gibi kamu hizmetlerinin sağlanmasında partililerin öne çıkarılarak muhaleflerin cezalandırıldığı sıkça ifade edilmiştir. Bakanlıklar CHP’li Vehbi Koç’a ait Mobil şirketinden benzin almayı durdurmuşlar,³² yine Koç’a ait Divan Oteli’nin yapımı esnasında döviz tahsisleri geciktirilmiştir.³³ Vehbi Koç’a, DP’ye geçmesi için hükümet tarafından şirketler üzerindeki denetimlerin artırılacağı, krediler kesileceği gibi tehditlerle baskı yapılmıştır.³⁴ CHP’li oldu-

³⁰ Bkz. Demirel, *Adalet Partisi-İdeoloji ve Politika*, s. 120-3.

³¹ Oktay, *Siyaset Bilimi İncelemeleri*, s. 30.

³² Can Dünder, haz. *Özel Arşivinden Belgeler ve Anılarıyla Vehbi Koç*, cilt 1, Doğan, İstanbul, 2006, s. 175.

³³ Dünder, haz. *Özel Arşivinden Belgeler ve Anılarıyla Vehbi Koç*, cilt 1, s. 179.

³⁴ Dünder, haz. *Özel Arşivinden Belgeler ve Anılarıyla Vehbi Koç*, cilt 1, s. 189, 211, 216, 241.

ğundan şüphelenilen daha küçük çaplı işadamlarına yönelik benzer baskıların olduğu sonucunu çıkarabiliriz.

Menderes'in, bir bakan hakkındaki yolsuzluk iddialarını dile getiren Bedii Faik'e, "biz, benim arkadaşlarım beş parasız muhalefet yapmanın bütün acılarını ve sıkıntılarını çekerken, CHP'liler keseleri ve kasaları dopdolu, mideleri tok, yanakları beslenmekten al al, meydanlarda bize karşı dikiliyordu. Yok artık böyle yağma, anlayınız ve bırakınız da bizim arkadaşlarımızın da benizlerine kan gelsin" dediği iddia edilir.³⁵ İddialardaki abartma payını bir yana bıraksak bile, hükümetin bu noktada iyi bir sınav ver(e)mediği doğrudur.

Parti patronajı, kamusal kaynakların verimli biçimde kullanılmasının önündeki önemli engellerden biri olarak karşımıza çıkar. Girişimcileri, siyasi rant aramaya teşvik etmesinin yanında, iktisadi rasyonalite dikkate alınmadan devlet eliyle kurulmuş fabrikalar, çok pahalıya mal olan altyapı yatırımları, yerinde kullanılmayan dış borç ve yardımlar, ekonomik sıkıntıların artmasında rol oynamışlardır.

Patronajın siyasal düzlemde yarattığı olumsuz etkiler ise daha az takdir edilmiştir. Siyasi iktidarların kontrol ettiği kaynaklar kanalıyla kendisine yönelik desteği artırarak iktidarının ömrünü uzatabildiği bir gerçektir. Rantiye devletlerinde, muhalefet etme potansiyeline sahip olanların muhalefetleri daha ortaya çıkmadan bastırılır ya da yumuşatılır.³⁶ Türkiye klasik bir rantiyeye devleti olarak görülemez ise de, iktisadi hayat üzerindeki devlet kontrollerinin yoğunluğu siyasi iktidarların kaynak dağılımı sürecindeki rolünü artırmıştır.

Demokrasilerde kaba partizanlığa dayalı kaynak dağılımı üzerinden bir meşruiyet inşa edebilmek zor olduğu gibi, buna fazlaca ihtiyaç da yoktur çünkü siyasi iktidar meşruiyetini başta seçilmiş olmak ve şeffaf hükmetme pratikleri olmak üzere çok çeşitli faktörlerden sağlamayı deneyebilir. Ağırlıklı olarak kayırmacılıkla meşruiyet sağlamaya çalışmak, iktidarın ancak keyfi kaynak dağıtabildiği ölçüde meşru olabileceğini, bu yapı(a)madığında ise meşruiyet bunalımının olabileceğini baştan kabul etmek demektir. Bu yolla sağlanan "desteğin" ne kadar temelsiz ve kırılgan olduğu 27 Mayıs darbesinden sonra ortaya çıkacaktır.

Hükümetin patronaja yatkınlığı, büyük yolsuzluklara bulaştığı algısını güçlendirmiştir. Patronaj ile yolsuzluk arasındaki sınır belirsizdir. İkincisinde

³⁵ Bedii Faik, *Matbuat, Basın, derkeen... Medya*, cilt 3, s. 170.

³⁶ Hazem Beblawi ve Giacomo Luciano, der. *The Rentier State*, Croom Helm, Londra, 1987.

hukuki normların açık ihlali söz konusu iken, patronaj demokratik rejimlerde siyasi iktidarın sahip olması gereken takdir yetkisinin suç teşkil etmeyecek bir biçimde kötüye kullanılması olarak görülebilir. Fakat patronajın şüphe götürmeyen derecede yaygın hale gelmesi bu ikisi arasındaki sınırın muğlaklığı neticesinde, yolsuzlukların da doruk noktasına çıktığı şeklindeki bir algının yerleşmesini kolaylaştırmıştır.

İktidarı yıpratana bir diğer olay, 6-7 Eylül 1955'te İstanbul ve İzmir'de yaşanan müslüman olmayan Türk vatandaşlarına yönelik yağmalama ve tahrip eylemleridir. Londra'da devam etmekte olan Kıbrıs görüşmelerinde kamuoyunun Kıbrıs konusundaki hassasiyetini göstererek hükümetin elini güçlendirmek için kitlesel bir protesto mitingi –muhtemelen Başbakan ve bazı bakanların bilgisiyle– Kıbrıs Türktür Cemiyeti ve Milli İstihbarat Teşkilatı tarafından planlanmış ve Atatürk'ün Selanik'teki evine Yunanlılar tarafından bomba atıldığı haberi (bombayı atan kişinin de istihbarat teşkilatına mensup olduğu konusunda şüpheler vardır) yayılmıştır. Kıbrıs Türktür Cemiyeti, öğrenci dernekleri, bazı sendikalar ve yerel DP örgütleri kalabalık toplanmasına yardım etmiştir. Çoğunluğu İstanbul dışından protesto için getirilmiş kişiler³⁷ daha sonra kontrolden çıkmışlar (ya da kontrolden çıkmalarına göz yumulmuş) gayrimüslimlere ait olduğu düşünülen dükkân ve evlere saldırıda bulunmuşlardır. İzmir ve gayrimüslim vatandaşların neredeyse ihmal edilebilir bir sayıda olduğu Ankara'da da öğrencilerin başını çektiği protesto gösterileri olmuştur. Hükümet, İstanbul, Ankara ve İzmir'de sıkıyönetim ilan etmek zorunda kalmış, İçişleri Bakanı Namık Gedik istifa etmiştir.

DP Müslüman olmayan Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının fiili ayrımcılığa tabi tutulması şeklindeki Cumhuriyet politikasını sorgulamış değildir. Gayrimüslimleri özbeöz Türk vatandaşı olarak görmekten çok en iyi ihtimalle “korumamıza” (Türk milletinin alicenaplığına) bırakılmış, hakiki Türklerin onlara Cumhuriyetin misafirleri oldukları için sabır gösterdikleri ikinci sınıf vatandaşlar gibi algılama eğilimi DP kanadında da çok yüksektir.³⁸ Muhtemelen Müslüman olmayan azınlığın, Müslüman burjuvazi yaratılması hedefi doğrultusunda uzaklaştırılmasından da şikâyet etmeyecekler-

³⁷ Güven'in, Yassıada Yüksek Adalet Divanı Tutanaklarından aktardığına göre olaylardan sonra tutuklanan 977 tutuklunun sadece 273'ü İstanbul'da ikamet etmekteydi. Güven, 6-7 Eylül, s. 64. Yine Güven'in bir başka kaynağa referansla aktardığına göre, bu 977 kişiden 607'si işçi, 54'ü üniversite öğrencisi, 86'sı seyyar satıcı, 71'i hamal, 29'u işsizdi. Tutuklananların olayların katılanların küçük bir bölümü olduğu hatırdan çıkarılmamalıdır, s. 63. Olaylarda 300-600 civarında kişi yaralanmış, 40-60 civarında kadına tecavüz edildiği iddia edilmiştir, s. 39.

³⁸ Dilek Güven, 6-7 Eylül Olayları, s. 138-9.

dir. Bütün bunlara rağmen, 6-7 Eylül olaylarını, Müslüman olmayan azınlığı ülkeden uzaklaştırmak saikiyle hükümet tarafından planlanmış bir hareket olarak görmek abartılı olur. Ufak çaplı bir protesto gösterisi düşünülürken, kontrol kaybedilmiş, popüler milliyetçi tahayyülde içimizdeki “öteki” olarak resmedilen gayrimüslimler, ekonomik sıkıntıları derinden hisseden yeni kentli alt tabakanın hedefi olmuştur. Hükümetin sorumluluğu, olayları öngörememesi ve emniyet tedbirleri yoluyla önleyememesinde aranmalıdır.³⁹ (1957 seçimlerinde gayrimüslimler yine ağırlıklı olarak DP’ye oy vermişlerdir. Buradaki temel neden CHP antipatisinin hâlâ güçlü olması ve bir diğer alternatif olan Hürriyet Partisi’ne oy verilmesi halinde DP iktidarının husumetine maruz kalılabileceği korkusudur.)⁴⁰

Ekonomik sıkıntılar, hükümet hakkındaki yolsuzluk iddiaları, anti-demokratik kanunlar ve uygulamalar, 6-7 Eylül olaylarının yarattığı gerilim, parti içinde de kabineye yönelik eleştirilerin artmasına yol açmıştır. Parti içi muhalefet, hükümetin muhalefete yönelik politikalarını eleştirdiği gibi, ekonomik sıkıntıların kötü yönetimden kaynaklandığı, Adnan Menderes’in tek adam olma eğilimi içinde olduğu gibi eleştirileri de dile getirmekteydi. Muhalefet yıllarında Bayar’ın, iktidarda iken de Adnan Menderes’in ağırlıklarını artırmalarına rağmen DP, parti meclis grubunda cisimleşen kuvvetli bir parti içi eleştiri geleneğine sahipti.

Muhalefet yıllarının parti üyeliğinin getirebileceği maddi bir menfaatin olmadığı yıllarda bir değer olarak tanınma ihtiyacını dile getirme, tek parti dönemi haksızlıklarını sona erdirmeye temelinde siyaset yapma arzusu, birçok partiliyi zor koşullarda siyaset yapmaya iten önemli etkenlerden biriydi. Partinin iktidara gelebileceğinin anlaşılmasından sonra bu eğilim yok olmadı, sonuna kadar da olmayacaktır. Fakat, kuruluşundan itibaren var olması doğal olan menfaat temelli siyasetin ağırlığı, birincinin azalmasına paralel olarak, giderek artmaya ve partiye hâkim olmaya başladı.

Hangi saiklerden esinlenirse esinlensin, her iki eğilim de Bayar/Menderes ikilisi üzerinde sınırlayıcı etki yaratabiliyordu. Milletvekili adaylarının

³⁹ “Hadise, başladığında, tamamıyla nezih bir talebe ve gençlik topluluğu şeklinde cereyan etti. Haberimiz yok mu idi? Vardı, neden önlemediniz diyeceksiniz. Önlemek için kâfi kuvvetlerimiz mevcuttu. Fakat hadise bir anda öylesine inbisat etti ve yaratılmış psikoz o derece müessir bir şekilde bütün zabıta kuvvetlerini ilk anda hareketsiz bıraktı ki, milletçe bir milli felakete maruz kalındığını hakikaten baskına uğranıldığını kabul etmek lazımdır.” Menderes, *Başbakan Adnan Menderes’in Meclis Konuşmaları*, s. 260 (12 Eylül 1955). “Şurasını arz edeyim ki, mahiyeti itibarıyla başka olmakla beraber, 31 Mart hadisesiyle boy ölçüşebilecek bir seviye ve vahamette bir hadise karşısında bulunduğumuzu kabul etmek lazım gelir”, s. 262 (12 Eylül 1955).

⁴⁰ Güven, *6-7 Eylül Olayları*, s. 149-150.

belirlenmesinde, çatışma olması halinde son kararları genellikle genel merkez vermekteydi ancak il ve ilçe teşkilatlarının merkezden gelen talimatları uygulayan araçlar olmadığı da açıktı. Özellikle büyük şehirlerdeki ocak ve bucak teşkilatlarının bazılarının gayet aktif olduklarını biliyoruz. Keza, başından itibaren, DP meclis grubu, parti içi meseleler de dahil olmak üzere, sorunların tartışılabilirdiği, liderlerin kıyasıya eleştirilebildiği bir platform olmuştu. Etkisi giderek azalmakla beraber, bu grup, 27 Mayıs darbesi arefesinde bile Başbakanı istifa etmesi gerektiğini söyleyebilen bir gruptu.

1954 seçimleri sonrasındaki muhalefete yönelik tavır değişikliği, parti içi muhaliflere de yansımış, Menderes, grup toplantılarında karşılaştığı eleştirilere karşı tahammülsüz bir tutum almaya yönelmiştir. Parti kurucularından, Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü 15 Nisan 1955 tarihinde sert ifadelerle istifasını ilan edecektir. Siyaseti bıraktığını söyleyen Halide Edip Adıvar'ın istifasında da yaşadığı hayal kırıklığı rol oynamış olsa gerektir. Parti içi muhalefetin doruk noktasına ulaşması "ispat hakkı" tartışmaları nedeniyledir. Dönemin Türk Ceza Kanunu 481. maddesine göre, herhangi bir şahıs hakkında basın yoluyla bir suçlamada bulunan kişi, elindeki delilleri neşretmek hakkına sahip değildi. Madde, kamuoyunda bir skandal yaratılmamasını, keyfi suçlamaları önleme gayesini güdüyordu. Aynı madde, suçlanan şahıs devlet memuru ise delilleri ibraz yetkisi veriyordu. Yargıtay 1949 tarihli İçtihadı Birleştirme Kararı ile, bakan ve milletvekillerinin devlet memuru sayılmamaları gerekçesiyle bunların da özel kişiler gibi muamele görmesi gerektiğini belirtti.

Buna göre, herhangi bir hükümet yetkilisi hakkında basında bir iddia bulunan kişi, bu yetkilinin izni olmadan iddiasına temel teşkil eden delilleri yayımlayamayacaktır. İspat hakkının tanınmamasını sağlayan Yargıtay kararıdır, DP'nin ilgili kanunda değişiklik yaparak bu kararı hükümsüz hale getirmesi istenmektedir. İspat hakkının tanınmamasının, herhangi bir hükümet yetkilisine suç isnat etmek için, o yetkiliden izin almak gerektiği şeklinde yorumlanması doğru olmadığı gibi, suç isnat eden kişinin delilleri yargı kuruluşlarına sunmasının önlenmesi de söz konusu değildir. Sadece suç isnadı basın yoluyla yapılıyorsa suçla ilgili delillerin yayımlanması için izin alma gibi bir durum söz konusudur.

İspat hakkının tanınmasını isteyen 19 DP milletvekili bir önerge imzalarak bu taleplerini dile getirmişlerdir. İspat hakkı mevzuu, parti içi demokrasinin sınırlarının ne olacağı meselesi üzerinde Menderes ve parti içi muhalefet arasında bir güç gösterisi hüviyeti taşıyordu. Bazen nispeten küçük meseleler açıkça ifade edilmek istenmeyen büyük çatışmaların ifade edildiği

bir platforma dönüştürülürler. İspat hakkı meselesi tam da budur. Geri adım atması halinde gücünün sınırlanacağını düşünen Menderes, taleplerin ispat hakkı ile ilgili olmayıp, kendisinin parti içindeki gücünün sınırlarını denemeye yönelik CHP tarafından da desteklenen bir eylem olduğunu iddia etmiş ve önergeyi verenlerden 9'u partiden ihraç edilirken, kalan 10 kişi de istifa etmişlerdir. Çatışma Menderes'in üstünlüğü ile bitmiş görünmektedir ancak sular henüz durulmamıştır.

Bu ortamda, 29 Kasım 1955 tarihinde yapılan DP grup toplantısı, hem parti içi muhalefetin kaderi, hem de hükümetin bundan sonraki çizgisi açısından önemlidir. Toplantıda hükümetin ekonomi politikaları ve bazı bakanlar çok sert bir biçimde eleştirildiler. Grubun istifa etmelerini istediği, Ticaret, Maliye, Dışişleri bakanları istifa ettiler. Daha sonra bütün bakanlar istifa etti. Mükerrerem Sarol, Menderes'ten gruptan tek başına güvenoyu istemesini önerdi. Bu, anayasal bir güvenoylaması olmayıp, Menderes'e yönelik grup desteğini ölçmeye yönelik bir eylemdi ve Menderes hariç bütün bakanların çekilmesi grup oylamasıyla kabul edildi. Daha sonra Menderes, Bayar tarafından hükümeti kurmakla yeniden görevlendirildi.⁴¹

DP parti grubu, bakanları istifa ettirerek hükümete yönelik tepkisini dile getirmenin verdiği rahatlık ve gücünü ispatlama ruh hali içinde Menderes'e dokunmadı. Kabinenin tamamının sert eleştirilere tabi tutulduğu bir durumda bile Menderes'e dokunul(a)maması Menderes'in bakanlar üstü konumu ve –konumu daha farklı olan Bayar bir yana bırakılırsa– parti içindeki tek adamlığını perçinlemeye hizmet etti.⁴² Samet Ağaoğlu, “artık dost düşman herkes DP grubunun ona, yalnız ona güvendiğini görecek” der.⁴³

Hürriyet Partisi DP'den istifa edenler tarafından 14 Aralık 1955 tarihinde kuruldu.⁴⁴ Partinin kuruluşu, DP içindeki liberal eğilimli kanadın daha da zayıflaması anlamına geliyordu. Parti kurucuları, Batı uygarlığının özünün liberal demokratik idare olduğunu ifade ediyorlar, Kemalizmin kısmen libe-

⁴¹ Menderes yeni hükümet programında, anayasa değişiklikleri yapılacağını, seçim kanununda 1954 öncesinde yapılan değişikliklerin geri alınacağını, emeklilik müddetinin yeniden 30 seneye çıkarılacağını da söz etme ihtiyacını hissetmiştir. Menderes, *Başbakan Adnan Menderes'in Meclis Konuşmaları*, s. 272 (14 Aralık 1955).

⁴² Sarol, Menderes'i kendisi için güvenoylaması istemeye yönlendirdiği için pişmanlığını yazar. “Menderes çekilseydi, kısa bir süre sonra başbakanlıktan çekilmenin kendisi için bir felaket olmadığını anlayacaktı. ...sابق başvekil olma korkusu ruhuna yerleşmeyecekti.” Sarol, *Bilinmeyen Menderes II*, s. 589.

⁴³ Ağaoğlu, *Arkadaşım Menderes*, s. 120.

⁴⁴ Bkz. Burak Özçetin, Sibel Demirci, “Hürriyet Partisi”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Liberalizm*, 7, İletişim, İstanbul, 2005, s. 541-547.

ral bir yorumunu dile getiriyorlardı. Cumhurbaşkanının tarafsızlığı, çifte meclis, üniversite özerkliği, yargı bağımsızlığı, basın hürriyeti, partizanlıktan uzak idare partinin dile getirdiği taleplerden sadece birkaçıydı. Hürriyet Partisi'nin kuruluşu, DP ile daha fazla özgürlük talebiyle partiyi destekleyen entelektüel tabaka arasındaki gerilimli de olsa devam eden beraberliğin de sonunu simgeliyordu.

Hürriyet Partisi'nin kopuşu DP'den Ağustos 1950'de Milli Eğitim Bakanı Avni Başman ile başlayan istifalar zincirinin bir devamıydı. Nihat Reşat Belger, Refik Şevket İnce, General Fahri Belen, Cihad Baban, Fevzi Lütfü Karaosmanoğlu, Ekrem Hayri Üstündağ, Fethi Çelikbaş, Fuad Köprülü başbakan yardımcılığı da olmak üzere çeşitli bakanlıklarda görev yapmış isimler, bakanlıktan istifa etmekle kalmadılar, partiden de ayrıldılar. Parti-içi demokrasinin sınırlandırılması, Menderes'in gerek kabinede gerekse partide tek adam olma arzusunu gizlememesi ve DP'nin kuruluş yıllarının idealist partisi olmaktan çıkıp, "mideciler" in egemen olduğu bir menfaat dağıtım örgütüne dönüştüğü iddiaları başta gelen istifa sebepleri arasında sayılıyordu. Bakanlık yapmamakla birlikte, Emrullah Nutku, Ahmet Hamdi Başar, Cihad Baban gibi gazete ve dergilerde yazan isimler de benzer eleştirileri dile getirerek DP'den istifa etmişlerdi.

İstifalar, partiye sonradan katılmış, daha az tanınan ve bilinen, siyasal hayattaki konumlarını DP liderlerine borçlu olduğunu düşünen kimselerin parti ve hükümet kademelerinde yükselmeye başlaması anlamına gelmektedir. Doğru bildiğini söyleyecek kimselerden ziyade, liderin tavrına göre tutum belirleyen onun isteklerine diyerek yerlerini sağlamlaştırmayı deneyen kimselerin varlığı ve ağırlığı artmaya başlayacaktır. "Vasatın egemenliği" de diyebileceğimiz, Menderes'in kendisini öne çıkarmak için desteklediği bu süreç ivme kazanacaktır. CHP'ye yönelik daha sert muhalefet izlenmesi, eleştirilerin kötü niyetin bir neticesi olduğu, Menderes'in millete hizmet etmek yaratılmış misyon sahibi bir insan olduğu gibi görüşleri dile getirenlerin sayısı artmış,⁴⁵ DP grubunun parti önderleri üzerindeki gücü tırpanlanmıştır. Parti-içi eleştiri mekanizmalarının tıkanması hükümetin hatalı kararlara yönelmesini de kolaylaştırmaktadır.

45 Konya milletvekili Himmet Ölçmen, "bu milletin başında Allahın, peygamberin tayin ettiği bir lider var; bu da Adnan Menderes'tir", Bozdağ, *Darağacında Bir Başbakan*, s. 202.

BİR PARANTEZ: LİDERLİK SORUNU

Siyasal/sosyal olguların ortaya çıkışında liderlerin katkısının düzeyi konusunda doyurucu cevaplar verilmesinin zor olduğunu kabul etmek durumundayız.⁴⁶ Liderler farklı davranmış olsalardı, ne olabileceği hakkında ancak spekülâtif nitelikli çıkarımlar yapılabilir bunun ötesine gidemeyiz. Bu konuda kuvvetli çıkarımlar yaptığını iddia eden her çalışmanın, aynı derecede kuvvetli itirazlarla karşılaşması mümkündür.

Keza, liderlerin/aktörlerin kendilerinin yapısal denilen koşullarla bir etkileşim içinde ortaya çıktıkları ve bu koşulların etkisi altında kaldıkları gibi, aynı zamanda bunların yeniden üretimine de katkıda bulunduklarını da unutmamalıyız. Aktör ve yapı sürekli bir etkileşim içindedir. Bu ikisi sanki farklı zamanlarda oluşmuş olup daha sonra birbirleriyle etkileşime geçmişler gibi, birbirlerinden bağımsız bir biçimde düşünülemez ve ele alınamazlar. Aktör/yapı dikotomisini yeniden üretmek yerine, bu etkileşim ve karşılıklı bağımlılığı, bağımlılık içinde şekillenmeyi öne çıkaran farklı bir dil ve kavramlaştırmaya ihtiyaç duyuyoruz.

“Tarihi insanlar yapar; ancak bunu canları istedikleri gibi veya kendi ledikleri gibi değil, kendilerini içinde buldukları geçmişten gelen koşullar çerçevesinde yaparlar.”⁴⁷ Liderlerin rolü, çağın akışına, dip dalgalarına, zamanın ruhuna, büyük ve sınırlandırıcı toplumsal/siyasal dinamiklere meydan okumaktan ziyade verili koşulların biçimlendirdiği (belirlediği değil) sınırlar içinde ve bu sınırları belli derecelerde zorlayarak dönüştürme potansiyelinde yatar.

Güç kullanmaktan (ya da güç kullanma tehdidinden) ziyade rıza üretimine, etkilemeye ve ikna etmeye öncelik veren demokratik rejimlerde, liderler yaptıkları ve yap(a)madıkları ile hayati roller oynama potansiyeline sahiptirler. Özellikle de demokratik rejime çok da elverişli olmayan ülkelerde demokrasi tecrübelerinin sürdürülmesinde liderlerin önemi artacaktır. Sınırlı siyasi iktidar prensibi üzerine dayalı demokrasi var olan toplumsal/siyasal güç dengelerini fazlaca sarsıntıya uğratmadan da varlığını devam ettirebilir. İktidarı kaybeden eski elitleri ya da yükselen güçleri sistemle bütünleştirebilme ihtimali yüksektir velev ki, liderler bu ustalığı gösterebilsinler. Bir liderin Türkiye’nin dünya ekonomik sistemine eklemlenme biçimini, jeopolitiğin biçimlendirdiği siyasal ittifak ilişkilerini ya da ülke için sınıfsal dengeleri kısa ve or-

⁴⁶ Bu konu bir başka yazıda daha ayrıntılı bir biçimde incelenmiştir, bkz. Tanel Demirel, “Türkiye’de Siyasal Liderler ve Demokrasi: Bir Kitabın Düşündürdükleri”, *Prof. Dr. Ergun Özbudun’a Armağan*, cilt 1, *Siyaset Bilimi*, Yetkin, Ankara, 2008, s. 150-4.

⁴⁷ Karl Marx, *Selected Writings*, der. David McLellan, Oxford University Press, Oxford, 1977, s. 300.

ta vadede radikal bir biçimde değiştirebilme şansı çok düşüktür. Fakat, aynı koşullar çerçevesinde, siyasi rejimin demokratik bir niteliğe haiz olup olmayacağı sorununda liderlerin manevra alanının çok dar olduğunu da söyleyemeyiz. İsmet İnönü'nün demokratikleşme sürecindeki katkısını hatırlayalım. Demokratik rejimin statükodan faydalanan muktedirleri fazlaca rahatsız etmeden yaşaması olasılığı olduğu gibi eski elitlerin güçlerinin/ayrıcılıklarının bir kısmından vazgeçmezlerse uzun dönemde daha kötü sonuçlarla karşılaşacaklarına ikna edilmeleri de mümkün olabilir.

Hükümetin yıpranma sürecinde, Adnan Menderes'in iyi liderlik ile bağdaştırılması mümkün olmayan eylemlerinin katkısı büyüktür. Menderes önemlidir zira hükümet demek Menderes demek abartılı olsa da, özellikle 1954 sonrasında yaşanan gerçekliğin bir boyutuna temas eder. Celal Bayar'ın Cumhurbaşkanlığına seçilmesiyle, hükümeti kurmakla görevlendirilen Adnan Menderes, aynı zamanda DP Genel Başkanı da seçilmişti. 1951 yılında yapılan kongre dışında, parti herhangi kongre yapmamış; Menderes, hem başbakan hem de parti genel başkanı olarak görev yapmıştır.⁴⁸ DP'de genel başkan yardımcılığı ya da parti genel sekreterliği gibi bir pozisyonun olmadığı da belirtelim.

Halkla her zaman iyi ilişkiler kurabilmiş Menderes, 1954 seçim başarısından sonra, seçimleri Bayar ya da diğer DP'lilerin değil, kendisinin kazandığını düşünmeye başlamıştır.⁴⁹ Bu, başkalarının tavsiyelerini dinlememe, doğru bildiği çizgide ısrar etme, uzlaşmadan kaçınma, tek adamlık gibi eğilimleri de güçlendirmiştir. Parti içi muhalefetin tasfiyesine giden yolun 1954 seçimlerinin hemen sonrasında açıldığını hatırlayalım. Sözü edilen eğilim, birdenbire ortaya çıkmış değildir, sadece bu eğilimlerin frenlenmesi ihtiyacı hissedilmemektedir.

Menderes'in kendisinin ülke ve millet için vazgeçilmez ve özel bir misyon için varolduğuna inanma eğilimi içine girmesi de bu dönemden sonradır.⁵⁰ Şu sözler bu psikolojiyi yansıtır:

“Ben kendimi bu millete hizmet için adanmış bir insanım? Bu millet de, kendisini hizmete adayan başbakanını bağrına basmış! Millet ile ben, iki su gi-

⁴⁸ 27 Mayıs sonrasında DP, parti kongrelerini düzenli yapmadığı gerekçesiyle, Sulh Ceza Mahkemesi tarafından kapatılacaktır.

⁴⁹ Ağaoğlu şöyle söyler: “Menderes'in kişiliğinde Başvekilliği sürecince değişiklikler olmadı değil. 1954'e kadar başka idi, 1954 seçimleri bittiği gün yeni bir devri başladı.” *Arkadaşım Menderes*, s. 103.

⁵⁰ Başgil, *27 Mayıs İhtilali*, s. 21.

bi karışmışız birbirimize... Türkiye’de demokrasi ayakta durdukça, insanlar seçimle gelip gittikçe, bu millet beni, hizmet edeceğim yerde tutacaktır...”⁵¹

Baban’a göre, kendisini Atatürk’le karşılaştıran milletvekiline verdiği yanıtta Menderes, “ne zannettiniz ya, İstiklal Mahkemeleri kurarak, adam asarak inkılabı herkes yapar. Asıl zor olan bizim yaptığımız inkılaptır. Milletin kaderini değiştirdik. Köy köy ev ev dolaştık, yepyeni bir millet yarattık...” da diyecektir.⁵²

Liderlerin kendilerine misyon atfetmeleri garipsenecek bir özellik değildir. Tarihte iz bırakmış büyük liderlerin çoğunda bu ve benzeri misyon, adanmışlık ve özdeşleme duyguları görülmüştür. Önemli olan misyonun ne olduğu ile, misyon sahibi bir liderin nasıl davranması gerektiğine ilişkin beklentilerdir. Menderes’in kendine biçtiği misyonda ırkçı, yayılmacı ya da tek adam diktatörlüğü kurma yönünde bir eğilim görülmez, kalkınma temelli bir Türkiye arzusu söz konusudur. Menderes, özel/istisnai/seçilmiş olduğuna inanmaya başladığı oranda, sıradan bir lideri büyük yapan başkalarını dinlemek, eleştiriye tahammül, kendi yaptıklarını sorgulama, yanlış yaptığını kabul etme gibi özellikleri bir yana atabileceğini düşünmeye başlamıştır. Böylece, Menderes’in “her hareketinin, her kararının, kendisine göre, uygun gördüğü her şeyin beğenilmesini bekler bir hale” gelen bir lider haline dönüşme süreci hız kazanacaktır.⁵³ Menderes çevresinde kendisini eleştiren kişileri görmek istemeyecek, bütün eleştirilerin kötü niyetli olduğunu dile getirecektir. Başbakan ve onun her yaptığını alkışlayanlar öne çıkacak, farklı yaklaşımları dile getirenler yakın çevreden uzaklaştırılacaktır.

Nizamü’l-Mülk *Siyasetname*’sinde, “meselelere dair istişare eylemek kişinin muhakemeden yoksunluk ve başına buyruk olmaklık alametidir” der.⁵⁴ Bu anlayış ancak ve ancak yüksek bir sezgi, teşhis, güç dengelerini görme/okuma yeteneğine sahip, eleştiriye tahammülü olmasa da, kendi eylemlerinin hatalı olduğunu görebilen ve gördüğünde de geri adım atabilen liderler söz konusu olduğunda daha az zararlı olabilir. Menderes’in böyle bir lider olduğunu söylemek mümkün değildir. Eleştirileri dile getirecek kişi sayısı azalınca da, hükümetin hata yapma ihtimali artmaktadır.

Liderler içinde doğup büyüdükları sosyal/siyasal koşulların ürünüdür-

⁵¹ Bozdağ, *Darağacında Bir Başbakan*, s. 238.

⁵² Baban, *Politika Galerisi*, s. 180.

⁵³ Sarol, *Bilinmeyen Menderes II*, s. 788; Başgil, *27 Mayıs İhtilali*, s. 25-6.

⁵⁴ Nizamü’l-Mülk, *Siyasetname*, çev. Mehmet Taha Ayar, İş Kültür, İstanbul, 2009, s. 128.

ler. Menderes'in de büyük misyon sahibi tek adam psikolojisine girmesinde kişilik özelliklerinin yanında kişiliğinin içinde evrildiği yapısal koşullara da bakmalıyız. Her toplumda muktedirlerin çevresinde gerek muktedirlerin ve rebileceği zarardan korunma ve gerekse menfaat elde etme saikiyle oluşan lideri yüceltme eğilimi ile öne çıkan bir halka söz konusudur. Bu kesimin varlığı ya da yokluğu değil, niceliği tartışılabilir. Merkezi iktidarın cezalandırma ve ödüllendirme kapasitesinin yüksek olduğu bir toplumda, kapılanma ve intisab kültürünün yaygınlaşacağı ve bu halkanın büyük olacağı aşikârdır. Osmanlı-Türk toplumunda, özerk şehirler, kuvvetli aristokrasi, otoriteden özerkliği yüksek din adamları zümreleri gibi alternatif güç odaklarının zayıflığı, merkezi iktidarı ellerinde tutanlara yönelik ilginin yüksek olmasının önde gelen sebeplerinden biridir.⁵⁵ Yarı-kutsal özelliklere sahip lider anlayışı bu yapılanma üzerinde yükselmiş ve yönetilenler katında yankı bulmuştur. Cumhuriyet yönetimi bu anlayışı sorgulamak bir yana “Ebedi” ve “Milli” Şef kavramları vasıtasıyla yeniden üretmiştir.⁵⁶

Demokrasilerde, liderlerin diğerlerinde olmayan bazı özelliklerinin (gerçekliği algılama, diğerlerini ikna etme, akla gelmeyen çözümler önerebilme, umut aşılayabilme) varlığı kabul edilir ancak bu lidere yarı kutsal özellikler atfetmek derecesine varmaz. Lideri lider yapan özelliklerin varlığı kişisel değer açısından lider ile sıradan vatandaş arasında herhangi bir hiyerarşi tahayyül edilmesini gerektirmez. Demokratik rejime geçişle birlikte asırlık geleneklerin algılama biçimlerinin kısa sürede değişmesi beklenemezdi.

Menderes de, yarı-kutsal, insanüstü özelliklere sahip bir mertebedeymişçesine muameleye tabi tutulmuştur. Tarsus'ta Menderes'e oğlunu kurban etmeyi teklif eden bir babanın var olduğunu biliyoruz. Paris Büyükelçisi Numan Menemencioğlu'nun “Menderes'in zuhurunu Allahın Türkiye'ye ihsan ettiği en büyük bir lütuf” olarak gördüğünü söyleyen bir mektubunu Mende-

55 Bkz. Halil İnalıcık, *Şair ve Patron –Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerinde Sosyolojik Bir İnceleme*, Doğu Batı, Ankara, 2003.

56 İnönü hakkında 1955 tarihli bir başka güzellendirme için, bkz. Yusuf Ziya Ademhan, *Namertlere Karşı Büyük İsmet İnönü'ye*, 1955, yayın yeri belirtilmemiş. Bu eserden iki dörtlük için,

Türkler senin uğrunda eriyip ölse azdı,
Sen olmasan milletin o gün işi ayazdı.
Milli dert ateşinin kavurduğu bir yazdı;
Parmakların Lozan'da istikbalimi yazdı.

Gönlümde ruhların en sıkı sensin!
Vatan ve milletin aşığı sensin!
Sen hep ebedileş, Sen ölme paşam!
Bu yurdun biricik ışığı sensin!

res, Sarol'a büyük bir gururla gösterecektir.⁵⁷ Sarol, Menderes'e "benim size bağlılığım doktor Goebbels'in duygusal gibi görünen vefa çizgisinin rakımındadır" dediğini belirtir.⁵⁸ Sarol, hem Menderes hem de Bayar ile görüşmeleri sona erdiğinde Bayar ve Menderes'in ellerini öpmeden ayrıldığını da yazar.⁵⁹ Tefvik İleri Yassıada'da idam edilmekten son anda kurtulan Bayar'la ilk karşılaştıklarında birçok DP'linin Bayar'ın elini –ilk kez– öptüklerini yazar.⁶⁰ Ahmet Emin Yalman, Menderes'in ABD ziyareti hakkında yazarken, Amerikalılar "bizim neden bu ayarda, bu kadar kuvvetli ve açık görüşte devlet adamlarımız yok" dediklerini belirtir.⁶¹ Milletvekili olmak isteyen Necip Fazıl'ın kendisine gereken ilginin gösterilmediğine ilişkin şikâyetlerini dile getirdiği mektubu, "ellerinizden gözyaşı ile öperim" diyerek bitirmesi bir başka örnektir.⁶² El öpme geleneği huzurdan çıkmadan önce vezir ve diğer yüksek rütbelilerin padişahın eteğini öpmeden ayrılmama geleneğinin yumuşatılmış bir halidir. Necip Fazıl yurtdışı seyahatine giden Menderes'in ardından *Büyük Doğu* dergisinde şöyle der:

"Her şey güzel ... Fakat o buradan ayrılıp milletin menfaatini uzaklarda takip ederken, biliyor mu ki, milyonlarca insanı ve bizi, babası gurbete çıkmış çocuklar gibi mahzun bırakmaktadır? Bu öyle bir his ki, belirtmeden duramıyoruz."⁶³

DP'li Remzi Birand, Konya/Hadim ilçe kongresinde, "ancak Allahın milletimize lütfu olan Menderes gibi bir dahi 500 yılda yapılacak işleri 9 yıla sığdırmıştır" diyecektir.⁶⁴ Burhan Belge'nin, uçak kazasından sonra Ankara'ya dönen Menderes'in karşılanması töreni hakkında yazdıkları da anlamlıdır:

⁵⁷ Sarol, *Bilinmeyen Menderes II*, s. 788. Sarol'a göre, yüklü miktarda kumar borcu bulunan Mene-mencioğlu, borçları ödetmek için böyle bir yolu seçmiş ve borçlar "devletin itibarı" düşünülerek ödenmiştir.

⁵⁸ Sarol, *Bilinmeyen Menderes II*, s. 721.

⁵⁹ Sarol, *Bilinmeyen Menderes II*, s. 577-9. Liderin elini öpme geleneği sadece DP'lilere özgü değildir. Kasım Gülek'in de İnönü'nün elini öptüğü yazılmıştır. *Akis*, 22 Ocak 1955.

⁶⁰ Tefvik İleri, *Yassıada ve Kayseri Günlükleri*, haz. Cahide İleri, s. 374.

⁶¹ *Vatan*, 1 Ocak 1955.

⁶² Şen, *Yassıada'nın Karakutusu*, s. 106, 108-9. Devlet büyüklerinin ellerini öpme geleneğinin Necip Fazıl'a has olmayıp diğer yazarlarda da görüldüğünü söyleyelim. Mesela Ahmet Hamdi Tanpınar da Hasan Saka'nın cenaze töreninde İsmet İnönü'nün elini öptüğünü, onun elini öperken "Orhan Gazi cinsinden bir adamın elini öpüyorum sandım" diyerek aktarır. İnci Enginün, Zeynep Ker-man, *Günlüklerin Işığında Tanpınar'la Başbaşa*, Dergâh, İstanbul, 2007, s. 203, 205. Olayın geçtiği 1960 tarihinde İnönü 77, Tanpınar ise 59 yaşındadır.

⁶³ Fazıl, *Hadiselerin Muhasebesi 2*, s. 240 (Büyük Doğu, 24 Nisan 1959, sayı 8).

⁶⁴ *Cumhuriyet*, 16 Temmuz 1959.

“Bir kavuşma! Dilimizin bu kelimesinde, iki birbirine mahsus parçayı yek vücut kılma istikametinde, asırların biriktirdiği insan hassasiyeti namına ne varsa, Menderes ile milletimiz, birbirleri ile o ayar üzerinden tekrar buluşmuş ve kucaklaşmış oldular. Frenkler buna “communion” derler. Ruhların birbirine doğru akışı! İstikamet almış, birbirini münteha bellemiş, göze görünmez seyyalelerin, deruni bir incizab ile birbirinde erimesi.

..İzahı yok! Tasavvuru ancak buluşanlar için –o da kısmen– mümkün. Tasviri ise daima noksan kalmaya mahkûm.”⁶⁵

Halkanın büyüklüğü, iktidarı kullananların kendilerine güç vehmetme ya da vazgeçilmez adam olarak görme eğilimlerini de yükseltecektir, velev ki iktidarı kullananlar ilginin kendi kişiliklerinden ziyade işgal ettikleri pozisyonlara gösterildiğini akıllarından çıkarmasınlar. Atatürk’ün dalkavukları sevmediği ve bu türlü davranışları sergileyenleri küçük düşürmeye çalıştığı bilinen bir vakiadır. Her zaman ihtiyatlı olan ve aile çevresi dışında kimseye güvenemeyen İnönü’nün de, benzeri bir tutuma sahip olduğu söylenebilir. Bu kadar dikkatli İnönü’nün bile, “etraf”ın da büyük katkısıyla 1950 seçimlerinin sonucunu öngörememesi, halkanın etkisinden kurtulmanın ne kadar zor olduğunun bir göstergesidir. Menderes’i, bu noktada Atatürk ve İnönü ile karşılaştırmak mümkün değildir.

Liderler içinde doğup büyüdüleri sosyal/siyasal koşullanmaların bir ürünüdürler ancak tamamen bu koşullar tarafından da belirlenmemişlerdir. Derecesini hiçbir zaman bilemeyecek olsak da yapısal denilen koşullardan kısmen bağımsız; liderlerin mizaçları ve kişilik özelliklerinden kaynaklanan belli bir özerkliğin varlığını kabul etmek durumundayız. Menderes’in psikiyografisi henüz yazılmamıştır. Konuya ilişkin ilk bilgilerden yola çıktığımızda ise, kendisinin davranışlarını daha iyi anlamada ipucu sağlayabilecek verilere sahibiz. Menderes çok küçük yaşlarda önce anne ve babasını daha sonra da çok sevdiği ablasını verem hastalığı dolayısıyla kaybetmiştir. Kendisi de ağır hastalıklarla boğuşmuş, babaannesi tarafından üzerine titrenilerek büyütülmüştür. Hem kendisinin hastalıkları hem de dönemin Türkiye’sinin sürekli bir okul hayatını imkânsız kılan zor koşulları nedeniyle, Menderes, çocukluk ve gençlik döneminde okul ve arkadaş çevresi edinmekte de zorlanmıştır.

Trajik denebilecek bu tecrübeler Menderes için tek başına kalma ve buna eşlik eden güçsüzlük hissi yaratmış olmalıdır. Diğerleri tarafından takdir edilme, sevilme ve beğenilme hislerinin Menderes’te daha kesif bir biçim-

⁶⁵ Burhan Belge, “Menderes Sevgisi”, *Zafer*, 1 Mart 1959.

de görülmesinin sebeplerinden biri burada aranmalıdır. Keza Menderes yaşadıkları nedeniyle kendisini büyük haksızlıklara uğramış hissediyor olsa gerektir. Mazlumluk, eziklik ve yetimlik duyguları Menderes'in kişiliğinin bir parçası gibi görünüyor. Yakın hissettiği kişilerle beraber olduğunda yaşadığı acıları anlatması, hatta onların yanında hıçkırıklarla ağlaması⁶⁶ ancak bunları anlatmaktan da hiç vazgeçmemesi hatta “zevk alması”⁶⁷ anlamlıdır. Bu davranışın arka planında üzücü mazisini sık sık dile getirerek rahatlama motifi – bu yaşanan travmanın ne kadar büyük olduğunu gösteren bir diğer göstergedir – ile beraber, bu olaylara işaret ederek diğerlerinden sevgi, ilgi, anlayış ve bağlılık talep etme motifi de söz konusu olabilir.

Sevilmeye ve takdir edilme ihtiyacı yüksek bir kişiliğe sahip olduğu anlaşılan Menderes, etrafında talep edileni verebilecek bir grup görmekten rahatsız olmamaktadır. Halkın etkisini azaltmak için çaba gösterme veya bu davranışların gerisindeki samimiyetsizliği görmek istememe gibi bir temayül ortaya çıkmamıştır. Menderes'in kalabalık halk kitlelerine konuşmalar yaptığı mitingleri çok sevmesi de bununla bağlantılıdır. Mitinglerde karşı karşıya geldiği olağanüstü sevgi gösterilerini kendine güven tazeleme yoluyla rahatlatma aracı olarak görmektedir.

Tek adamlık eğilimlerinin artması ile beraber, iyi liderlik çerçevesi içinde düşünülmesi zor olan fakat Menderes'in ilk dönemde frenlemeye çalıştığı bazı özelliklerin de açığa çıktığını görüyoruz. İyi liderlik nedir sorusuna cevap vermek kolay olmasa da, hangi davranışların bu kategori altında ele *almama-yacağı* üzerinde durmak faydalı olabilir. Menderes'in bürokratik kurallara ve protokole karşı gösterdiği kayıtsızlık göze batmaya başlamış,⁶⁸ bakanlar kurulu toplantılarında bile not tutulmasından hiç hoşlanmadığı dile getirilmiştir.⁶⁹ Ercüment Yavuzalp, başbakanın çoğu zaman önceden tespit edilmiş bir programı olmadığını ve o günün programının gün içindeki gelişmelere göre tayin edildiğini yazar.⁷⁰ Menderes'in randevularına sadık kalmama eğilimi her zamankinden daha görünür hale gelmiş, değil milletvekillerini bakanları bile, özel kalem müdürlerinin odasında hiç neden yokken beklettiğinden şikâyet edilmiştir. Bir Almanya seyahatinde Alman Şansölyesi Konrad Adenauer

⁶⁶ Ağaoğlu, *Arkadaşım Menderes*, s. 34.

⁶⁷ Sarol'a göre Menderes, acılı geçmişini anlatırken “büyük bir zevk duyardı.” Sarol, *Bilinmeyen Menderes I*, s. 10.

⁶⁸ Ağaoğlu, *Arkadaşım Menderes*, s. 98.

⁶⁹ Sarol, *Bilinmeyen Menderes I*, s. 306.

⁷⁰ Ercüment Yazvuzalp, *Menderes'le Anılar*, Bilgi, Ankara, 1991, s. 17. Yavuzalp, Şubat 1959-Mayıs 1960 tarihleri arasında Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü görevinde bulunmuştur.

ve Ekonomi Bakanı Ludwig Erhard'a sinirlenen Menderes, daha önceden planlanmış akşam yemeğine gitmekten son dakikada vazgeçmekte bir sakınca görmemiştir.⁷¹ Bir bahar havası esnasında İnönü ile Gülek'e Refik Koraltan'ın evinde randevu veren Menderes, yemeğe bir saat geç gelecektir.⁷² Vehbi Koç, kendisini görmek isteyen Menderes'i Antalya valî konağında ziyarete gittiğinde sırada yine Menderes'in söz verdiği 30 kişinin de görüşme için beklediğini görüp şaşırır.⁷³ Örtülü ödeneğin kullanımında Menderes'in, kişisel menfaat sağlama kasdı olmadan, ne kadar özensiz davrandığı Yassıada yargılamalarında ortaya çıkacaktır.

Menderes vaktinin önemli bir kısmını çok sevdiği İstanbul'da Park Otel'de geçirmekte, bakanlar, yüksek düzey bürokratlar ve konuklarla da orada görüşmektedir. Bakanların, kendilerinin bile haberleri olmadan atanmaları veya görevden alınmaları sıradan olaylar haline gelmiştir. Bakanlıkları vekâletle idare etmek de Menderes'in zaman zaman başvurduğu bir yoldur. Kabinde bulunan bir bakanın başka bir bakanlığa kaydırılması da yine çok kullanılan usullerdendir.⁷⁴ Örneğin V. Menderes (25 Kasım 1957-27 Mayıs 1960) hükümetinde yer değiştirmeler doruk noktasına çıkmıştır. 30 ay süren bu hükümet döneminde yedi ayrı bakan iki bakanlıkta görev almışlardır. Tevfik İleri Nafia Vekili/Devlet Vekili ve Başvekil Yardımcılığı, Samet Ağaoğlu Sanayi Vekili/Devlet Vekili, Muzafer Kurbanoglu Devlet Vekili/Münakalat Vekili, Etem Menderes Nafia Vekili/Milli Savunma Vekili, Hayrettin Erkmen Ticaret Vekili/Çalışma Vekili, Sıtkı Yırcalı Basın-Yayın ve Turizm Vekili/Sanayi Vekili, Sebati Ataman Koordinasyon Vekili/Sanayi Vekili olarak atanmışlardır. Abdullah Aker ise, otuz ay içinde üç ayrı bakanlıkta (Ticaret Vekili/Devlet Vekili/Koordinasyon Vekili) olarak görev yapmıştır.⁷⁵

Menderes'in "küsmek uzaklaşmak, arkadaşlarının ısrarlı ricaları üzerine yine işe koyulmak" gibi taktiklere başvurduğunu da biliyoruz.⁷⁶ Samet Ağaoğlu, Menderes'in başbakan olarak görev yaptığı süre boyunca en az beş altı defa istifasını Celal Bayar'a gönderdiğini ve fakat bunların Bayar tarafından kabul edilmemesi üzerine hiçbir şey olmamış gibi devam ettiğini belir-

71 Baban, *Politika Galerisi*, s. 163.

72 Erim, *Günlükler-1925-1979*, s. 612 (25 Mayıs 1955). Toplantıda da sadece dış politika konuşup başka kimsenin konuşmasına fırsat vermeyecektir. Bu tarihten sonra da İnönü ile Menderes TBMM dışında bir daha bir araya gel(e)meyeceklerdir.

73 Dündar, *Özel Arşivinden Belgeler ve Anılarıyla Vehbi Koç*, cilt 1, s. 181.

74 Bkz. Türker Sanal, *Menderes Hükümetleri*, s. 15-6, 29-31, 42-3, 65-6, 73-5.

75 Sanal, *Menderes Hükümetleri*, s. 73-5.

76 Ağaoğlu, *Arkadaşım Menderes*, s. 40.

tir.⁷⁷ Emin Kalafat, Bayar'ın kendisine Menderes'in en az 15 kez istifasını gönderdiğini fakat başvekil yapacak başka adam olmadığı için, her seferinde bu talebi reddettiğini belirtir. Bu istifa mektuplarından birini Bayar'ın talebi üzerine Menderes'in huzurunda yırtıp attığında Menderes'in sevinip, kendisinin “boynuna sarılıp öptüğünü” de Kalafat, Erim'e anlatmıştır.⁷⁸ İstifaların alternatifinin olmadığını Bayar'a hatırlatmak gibi bir işlevi olmasına rağmen, Menderes'in küsmek, kızmak, alınganlık göstermek gibi davranışlarında samimi olmadığını düşünmek zordur. Zira bu yolla, ilgi çekmek ve ne kadar önemli bir kişi olduğunu Menderes bir kere daha kendi kendine teyid etmektedir. ed.

Menderes'in kolayca öfkelenme, dedikodulardan etkilenme, vehimlere kapılma ve bunların sonucunda alınganlık ve kızma/küsme eğiliminin yüksek olduğu yakın çalışma arkadaşları tarafından belirtilmiştir.⁷⁹ Emrullah Nutku, Refik Şevket İnçe'nin Menderes için, “hissen kadın gibi nazlı ve naziktir” dediğini aktarır.⁸⁰ 25 Mayıs 1960 tarihindeki son parti meclis grubu toplantısında da, kendisini eleştirmek için söz almak isteyen arkadaşlarına kızgın ve kırgın bir biçimde “size teessüf ederim” diyerek toplantıyı bitirmeden terk edecektir.⁸¹ Özel Kalem Müdürü Yavuzalp, Başbakanın “ben o ihtiyarı (İnönü kast ediliyor) mahvedeceğim” diye bağırıldığını hatırlar.⁸² Kızgınlık, kırgınlık, insani özelliklerdendir, ancak liderlik iddiasını taşıyanların bu duyguların etkisi altında kalarak karar vermelerinin vahim sonuçları olabilir.

Bir başbakan için gereksiz denilebilecek ayrıntılar üzerinde fazlaca durmak –bu daha hayati ve zor kararları gerektiren meselelerden kaçış isteğinin bir tezahürüdür– da yakın çevrede bulunmuş olanların dile getirdiği eğilimlerden biridir. Dönem dönem değişmekle beraber, Menderes'in ilgi duyduğu konulara fazlaca yoğunlaşarak diğerlerini ihmal ettiği dile getirilmiştir. Yapımı devam eden barajlar, çimento ve şeker fabrikalarının durumlarını her gün sormak⁸³ ya da İstanbul'daki imar çalışmalarını bir imar uzmanı gibi takip etmek bu eğilimin somut örneklerindendir.

Bu dönemde Menderes, zorlanmadan tutum, tavır ve karar değiştirebilen, davranışlarını öngörebilmenin zor olduğu bir lider izlenimini de vermek-

⁷⁷ Ağaoğlu, *Arkadaşım Menderes*, s. 40.

⁷⁸ Erim, *Günlükler-1925-1979*, s. 642 (28 Aralık 1957).

⁷⁹ Sarol, *Bilinmeyen Menderes*, cilt II, s. 844; Ağaoğlu, *Arkadaşım Menderes*, s. 116.

⁸⁰ Nurku, *Demokrat Parti Neden Çöktü*, s. 118.

⁸¹ Sarol, *Bilinmeyen Menderes*, cilt II, s. 1094.

⁸² Yavuzalp, *Menderes'le Anılar*, s. 103.

⁸³ Sarol, *Bilinmeyen Menderes I*, s. 402; Ağaoğlu, *Arkadaşım Menderes*, s. 41.

tedir. Gazetecilerle inişli/çıkışlı ilişkileri üzerinde bir önceki bölümde durmuş-tuk. Eski DP'li yeni HP'li (ve gazeteci) Cihad Baban, ispat hakkını savundu-ğu için kendisini azarlayan Menderes ile telefonda tartıştığını sonra da Menderes'in yine telefonla ve bizzat arayarak kendisini Bağdat gezisine davet ettiğini nakleder.⁸⁴ Gezide Menderes, Baban'a ispat hakkı meselesi konusun-da yanlış yaptığını ve geri adım atacağını söyler, yine kendisinin bir süre isti-fa edip dinlenmesi teklifine de reaksiyon göstermez. Baban, Menderes'in bir-kaç gün sonra, grup toplantısında konuşurken ispat hakkını savunanların partiyi arkalarından vurduklarını ve bazı bedbahtların kendisinin istifasını is-teme cüretinde bulunduklarından şikâyet ettiğini şaşkınlıkla anlatır.⁸⁵

Menderes, 4 Temmuz 1955 günü, İstanbul Emniyet Müdürü aracılı-ğıyla, Vehbi Koç'a uçakta yerinin ayrıldığını da belirterek Ankara'ya gelme-sini istemiştir. Vehbi Koç'a göre, "Koç benzin karaborsası yapıyor benzinleri saklıyor" dedikoduları üzerine Menderes, "çağırın şu Koç'u haddini bildire-lim" demişti.⁸⁶ Menderes toplantıdan sonra Koç'un gönlünü almayı da ih-mal etmemiş, "sen bu memlekete çok hizmet ettin. Benim senin gibi adamlar-a ihtiyacım var. Zaman zaman beni ikaz et" de demiştir. Keza Henry Ford'a Koç hakkında tavsiye mektubu yazan da yine Menderes'tir.⁸⁷

Menderes'in karşısındakileri etkileme gücünün yüksek olduğunu bili-yoruz. Durumun gerektirdiği biçimde, gerekli olduğunu düşündüğü anda bel-li insanlara yaklaşabilme ve yine gerekli gördüğü anda aynı kolaylıkla uzak-laşabilme eğiliminin de üst düzeyde olduğunu biliyoruz. Menderes, ağırlığını koyduğu anda kendisinin de zarar göreceğini hesap ederek, yakın mesai arka-daşı ve dostu Mükerrrem Sarol'un partiden ihraç edilmesine karşı sert muha-lefet göstermemiş, ancak daha sonra yine gönlünü almayı başarmıştır.⁸⁸ 1955 yılı Aralık ayında tüm bakanların parti meclis grubu tarafından istifaya zorlanmasına da seyirci kalmış, birlikte geldik birlikte gideriz, dememiştir.

Londra'da mucizevi bir şekilde kurtulduğu uçak kazasından sonra, Sa-met Ağaoğlu'nun bu olayı CHP ile mücadeleyi yumuşatmak için kullanması gerektiğine ilişkin sözlerine "evet öyle yapacağım" diyen Menderes, Bayar'la görüştüktan sonra aynı şekilde devam edecektir. Bu noktada, Bayar'ın Menderes'i etkilemesinden çok, Ağaoğlu'nun önerisine hayır demeyi zül ad-deden Menderes'in olayı evet diyerek geçiştirmiş olması ihtimali yüksektir.

⁸⁴ Baban, *Politika Galerisi*, s. 186-7.

⁸⁵ Baban, *Politika Galerisi*, s. 189, 197-8.

⁸⁶ DüNDAR, *Özel Arşivinden Belgeler ve Anılarıyla Vehbi Koç*, cilt 1, s. 189-191.

⁸⁷ DüNDAR, *Özel Arşivinden Belgeler ve Anılarıyla Vehbi Koç*, cilt 1, s. 191-2.

⁸⁸ Sarol, *Bilinmeyen Menderes II*, s. 721.

İhsan Sabri Çağlayangil, kendisine Çanakkale milletvekilliği sözünü veren Menderes'in adaylık için başvuru süresinin bitimine 10 dakika kala, ismini milletvekili aday listesinden sildiğini belirtir.⁸⁹ İnönü hakkındaki düşünceleri çok iyi bilinen Menderes, bir bahar havası esnasında, İnönü'ye Safa Kılıçlıoğlu aracılığıyla gönderdiği mesajda “ben de parti grubuma anlatamadığım şeyleri İsmet Paşa ile konuşurum. İsmet Paşa emin olmalıdır ki, ben kendisine karşı büyük bir muhabbetle meşbuumdur. ...ben İsmet Paşa'yı elimdeki bütün kuvvet ve imkânlarla takviye edeceğim” gibi cümleler kullanmaktan geri kalmaz.⁹⁰

Necip Fazıl da Menderes'in benzer eğilimlerinden şikâyet edecektir. Menderes, dindar/muhafazakâr kanada yaklaşmak istediğinde Necip Fazıl'ı arayacak, *Büyük Doğu* dergisine destek verecek, koşulların değiştiğini düşündüğü anda ise, telefonlara bile çıkmayacaktır.⁹¹ Tabii daha sonra yeniden bağlantı kurulacak ve yeni kopukluklar gündeme gelecektir. Necip Fazıl'ın yorumu acımasızdır: “Adnan Bey, hem tek ve hem çift numaraya para koyan mizacıyla hep buydu ve hep bu olarak kaldı.”⁹²

Bu ve benzeri örneklerden yola çıkarak Menderes'in kolaylıkla etki altında kaldığı ve başkaları tarafından kontrol edildiği ya da çift kişilikli olduğu iddia edilmiştir.⁹³ Bu konuda hüküm verebilmek için yeterli veri yok gibi görünüyor. Samet Ağaoğlu'nun “Menderes hiçbir zaman falan ve filanın etkisi altında kalmamıştır. Sadece böyle gözükmeyi lüzumlu bulduğu günler de olmamış değil” şeklindeki değerlendirmesi daha gerçekçi durmaktadır.⁹⁴ Başbakanlık Müsteşarı Ahmet Salih Korur'un, Menderes'in “kimsenin yüzüne karşı olumsuz bir cevap veremediği” gözlemini de dikkate almak gerekir.⁹⁵ Öyle görünüyor ki, Menderes farklı arzu, beklenti ve taleplere sahip insanları kendi belirlediği hedefler doğrultusunda yönlendirebilmek için kısa dönemde çok değişken davranış kalıplarını kabul etmekte bir sakınca görmemiştir. Ahlâken kınanabilir olsa da, siyasetin doğasında bu ve benzeri pratiklerin olduğu inkâr edilemez. Sorun Menderes'in zaman zaman ölçüyü kaçırması ve ne yapacağı öngörülemez bir lider görüntüsü vermesinde yatar. Bu noktada da kızma, küsme, alınganlık ve çok yüksek olan kendini sevdirmeye, övgü duyma/beğenilme ihtiyacı gibi kişilik özellikleri etkili olmuş görünmektedir.

89 Çağlayangil, *Anılarım*, s. 39-40.

90 Mesaj metni için bkz. Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl*, s. 218.

91 Fazıl, *Benim Gözümde Adnan Menderes*, s. 229.

92 Fazıl, *Benim Gözümde Adnan Menderes*, s. 195.

93 Şevket Süreyya Aydemir, *Menderes'in Dramı*, Remzi, İstanbul, 1969, s. 179.

94 Ağaoğlu, *Arkadaşım Menderes*, s. 153.

95 Ahmet Salih Korur, “27 Mayıs ve Menderes”, Abdi İpekçi ile Söyleşi, *Milliyet*, 26 Mayıs 1975.

Menderes'in söyledikleri ve yaptıklarının başkaları tarafından nasıl kullanılabileceği konusunda da hassas olduğunu söylemek zordur.⁹⁶ DP Meclis grubunun gururunu okşamak için ayaküstü söylediği iddia edilen “siz isterseniz hilafeti bile geri getirebilirsiniz” sözü buna bir örnektir. Silahlı Kuvvetler'deki modernleşme çabalarını ifade etmek için kullandığı “Ben bu orduyu Battalgazi ordusu olmaktan kurtardım” sözü bir diğer örnektir.

Aldığı düzensiz eğitim itibarıyla iyi yetişmiş denilemeyecek olan Menderes'in DP'nin kuruluşundan önce, kendini yetiştirmek için gayret gösterdiği, öğrenmeye açık bir kişiliğe sahip olduğu söylenmelidir. Milletvekili iken Ankara Hukuk Fakültesi'ni bitirmesi bu eğilimin en önemli göstergelerinden biridir.⁹⁷ Fakat, iktidar yılları, Menderes'in bu özelliğinden de çok şey alıp götürmüş görünmektedir. Uzmanlık bilgisine giderek daha az ihtiyaç duyduğunu düşünmeye başlayan Menderes'in, kendini yenilemek için özel çaba gösterdiği söylenemez.

Menderes'in feci akıbeti, kötü liderlik konusundaki bu ve benzeri eylemlerinin özellikle DP'ye önyargı ile yaklaşmayan kesimlerde ele alınmasını zorlaştırmıştır. Samiha Ayverdi bu konuda bir istisnadır ve onun Menderes hakkındaki şu hükümlerine katılmamak mümkün görünmemektedir: “(Menderes) milletçe makbul, temiz dürüst, imanlı, heyecanlı ve çok iyi niyetli olmasına rağmen, ne ilmi ne siyasi kifayete sahip, ne de devlet mantığı tanımaktaydı.”⁹⁸

Kötü liderliğin hükümetin yıpranma sürecine katkıda bulunduğunu söylemeye gerek bile yoktur. 1946-50 döneminde Menderes'in bu ve benzeri özellikleri öne çıkmış değildir. Celal Bayar birinci plandadır ve Bayar, CHP ile ilişkilerini büyük bir ustalıklı sürdürübilmiştir. 1954 sonrasında Cumhurbaşkanı Celal Bayar, CHP'ye yönelik gerçek duygularını kontrol etme ihtiyacı duymadığı gibi, Bayar, Menderes üzerindeki gücünden çok şeyler yitirmiştir. Bayar daha tarafsız bir Cumhurbaşkanı olmayı deneseydi, iktidar muhalefet ilişkilerinin seyri farklı olurdu. Partilerüstü Cumhurbaşkanlığı bir yana, Bayar sertlik eğilimini körüklemiştir. Ancak yine de hükümetin yıpranma sürecinde Bayar'ın rolünü abartmamak gerekir. Birçoklarının Bayar'ın etkisizli-

96 “Menderes, 1957'den sonra grup kürsülerinde, başka toplantılarda, hatta arkadaşlar arası sohbetlerde neler söylenmemesi gerektiğini zaman zaman düşünmez olmuştu”, Ağaoğlu, *Arkadaşım Menderes*, s. 127.

97 Dönemin Ankara Hukuk Fakültesi'nin ne ölçüde iyi eğitim verebildiği ayrı bir konudur. Necip Fazıl'a göre, “O dönemlerde Ankara hukuku, memuriyet sahibi olduktan sonra tahsillerini tamamlamaya çalışan yaşını başını almış kimselerle doludur; acil yardım kliniği halinde acil tahsil ocağıdır.” Fazıl, *Benim Gözümde Adnan Menderes*, s. 174.

98 Samiha Ayverdi, *Ne İdik Ne Olduk-Hatıralar*, Hülbe, İstanbul, 1985, s. 112-133.

ğini ifade etmek için kendisine “Sultan Reşat” dediğini hatırlamak lazımdır.⁹⁹ Bu da, sözünü ettiğimiz eğilimleri frenleyebilecek bir gücün yokluğu anlamına gelmiştir. İşlerin kötüye gittiğini gördükçe, Menderes soğukkanlılığını yitirecek ve böylece kötü gidişe katkıda bulunan liderlik özellikleri daha da görünür hale gelecektir.

1957 SEÇİMLERİ

Öncesi ve sonrasıyla 1957 seçimleri hükümetin yıpranma trendinin hız kazanarak devam ettiğini tartışma götürmeyecek bir biçimde netliğe kavuşturan bir gösterge oldu. 1958 baharında yapılması gereken seçimler, 27 Ekim 1957 tarihine alınmıştır. *Zafer* gazetesinin “Perendebazlar Toplantısı” olarak nitelendirdiği¹⁰⁰ Hürriyet Partisi ile birlikte sayıları üçe çıkan muhalefet partilerinin işbirliği arayışları içine girmeleri, seçimler için normal süre beklenirse hükümetin oy kaybetmeye devam edebileceği ihtimali önde gelen sebeplerdendir. 1954 sonrasında devam eden sert eleştirileri, sağlanacak bir seçim zafarıyla susturma isteği de etkili olmuştur.

Muhalefetin güçbirliği çabaları, *Zafer* gazetesi tarafından “Milli İradeye Hiyanet yolundadırlar”,¹⁰¹ “Bir ‘Kundak’ Hareketiyle Yüzyüzeyiz”¹⁰² gibi 8 sütuna manşet başlıklarla eleştirilmişti. Seçimler öncesinde, muhalefet partilerinin güçbirliği yapmalarını önleyecek düzenlemeler yapılmıştır. Partiler her seçim çevresinde tam aday listesi yapmaya mecbur tutuldukları gibi, Fırat Köprüsü’nün aday olmasını engellemek için getirilen bir düzenleme ile bir partiden istifa eden bir kişinin 6 ay geçmedikçe başka bir parti tarafından aday gösterilmesi de yasaklanmıştır. Muhalefet partilerinin, kazanma ihtimali düşük olan yörelerde, aday göstermeyip, kazanma ihtimali en yüksek partinin adaylarını desteklemeleri için herhangi bir engel yoktu fakat, kendi güçlerini fazla abartan Hürriyet Partisi ve Hürriyet Partisi’ni fazla ciddiye almayan CHP’nin de katkısıyla, bu yolun önü de kapandı. Hükümet ordunun da DP’yi desteklediği iddiasını güçlendirebilmek için, Kara Kuvvetleri Komutanı Nurettin Aknoz, Hava Kuvvetleri Komutanı Fevzi Uçaner’i ve Deniz Kuvvetleri Komutanı Sadık Altıncan’ı parti listelerinden aday göstermiştir.

1957 seçimleri belki de iktidar muhalefet ilişkilerinin en gergin olduğu

⁹⁹ Nutku, *Demokrat Parti Neden Çöktü?*, s. 285.

¹⁰⁰ *Zafer*, 18 Ağustos 1957. Taşıktaki “müşterek fesat’ocağı” nitelendirmesi de kullanılacaktır. *Zafer*, 21 Ağustos 1957.

¹⁰¹ *Zafer*, 21 Ağustos 1957.

¹⁰² *Zafer*, 22 Ağustos 1957.

kampanyalardan birine şahit olmuştur.¹⁰³ CHP'nin stratejisi 1954 stratejisi ile aynıdır. Hükümeti hem otoriter bir idare kurmak, hem de müsrifçe ve hesap-sız hareket ederek ekonomik çöküşe gidişle suçlamak. Hürriyet Partisi ve genel başkanı Osman Bölükbaşı cezaevinde bulunan Cumhuriyetçi Millet Partisi de hükümete yönelik benzeri eleştirileri dile getiriyorlardı. DP kurucularından Fuad Köprülü, “demokrasi nizamına iman etmiş bütün Türk vatandaşlarının, aralarındaki her türlü ihtilafları bir tarafa atarak bu gaye (DP'nin iktidardan uzaklaştırılması) uğrunda işbirliği yapmaları bir vatan borcudur” diyordu.¹⁰⁴ İsmet İnönü, “seçimi kazanırsak Mayıs'ta yenileyeceğiz. Seçimde emniyet ve serbestiyi tahdit eden bütün hükümleri kaldıracacağız. Nispi temsille yeni seçim yapacağız” diyerek,¹⁰⁵ demokratikleşmenin bayraktarlığına soyunuyordu. CHP seçim beyannamesi, partizan idareye son verileceği, hâkim teminatının ve üniversite muhtariyetinin sağlanacağını, anayasa değişiklikleri yapılarak çift meclis ve anayasa mahkemesi kurulacağını, içtüzük değişiklikleri yapılarak TBMM'nin denetim fonksiyonunun güçlendirileceğini belirtiyor, iktidara gelinmesi halinde seçim sistemini nispi temsil esaslarına göre düzelttikten sonra en geç Mayıs 1958'de seçime gidileceğini de vurguluyordu. Milli Korunma Kanunu'nun kaldırılması, kalkınmanın ihtiyaçlarla imkânlar arasında “dinamik ve ahenkli bir muvazene kuran bir plan ve programa” bağlanması, işçilere grev hakkının tanınması da beynamede yer alıyordu.¹⁰⁶

Demokratikleşme platformu üzerinden siyaset yapma stratejisi, CHP'ye kendini toparlama fırsatı sağlamış, 1950 öncesinde çok zayıflamış olan, CHP, askerler, öğretim üyeleri ve basın arasındaki bağların yeniden tesisine vesile olmuştu. CHP, artan yolsuzluk iddialarıyla birlikte, yaşanan ekonomik buhranın olumsuz etkilerini de dile getiriyor eğitimli orta sınıflar nezdinde destek bulabiliyordu.

CHP, iktidara geldiğinde hesap soracağı temasını da her zamankinden daha kuvvetli bir şekilde işlemeye devam ediyordu. İsmet İnönü, “bu iktidarın şansı varsa benim sağlığımda iktidardan çekilmeyi görür. DP'yi bugünkü haksızlıklarının yarındaki akıbetlerinden kurtaracak adam benim” diyerek,

¹⁰³ Seçimler hakkında bir değerlendirme için, Kemal H. Karpat, “The Turkish Elections of 1957”, *Studies on Turkish Politics and Society— Selected Articles and Essays*, Brill, Leiden, 2004, s. 71-103.

¹⁰⁴ *Cumhuriyet*, 8 Eylül 1957.

¹⁰⁵ Erdemir, *Muhalefette İnönü*, cilt 2, s. 126 (3 Ekim 1957); Giritlioğlu, *CHP'nin Mevkii I*, s. 366. Partiden aday olan milletvekili adaylarının da buna benzer bir metni imzalamaları istenmişti. *Ulus*, 8 Ekim 1957.

¹⁰⁶ CHP, 1957 *CHP Seçim Beyannamesi*, Kültür, Ankara, 1957.

DP'yi –kendince– uyarma siyasetine devam ediyordu.¹⁰⁷ İnönü dışındaki diğerleri ise daha sert konuşuyorlardı. Kars Milletvekili Sırrı Atalay, “Menderes bütün sözlerinin hesabını verecektir. Bağımsız bir mahkeme kuracağız. Ve Menderes bu mahkeme huzurunda bütün iktidarının hesabını verecektir. Neticeyi bu mahkeme tayin edecektir” diyordu.¹⁰⁸

Hesap sorma iddiası, hem iktidardakilerin suçluluğunun zaten açık olduğu imasını içeriyor ve hem de nasıl hesap sorulacağı konusu bilinçli bir şekilde bulanık bırakıldığı için DP içindeki ılımlıları, CHP'nin bu iddialarını tehdit olarak yansıtan sertlik yanlıları tarafına itebiliyordu.¹⁰⁹ Hükümeti ne pahasına olursa olsun iktidarda kalmak istemekle suçlayan CHP, bir yandan da partililer için iktidarı bırakmanın maliyetinin büyük olabileceği (zira hesabın nasıl sorulacağı, devr-i sabık yaratılıp yaratılmayacağı gibi konularda ayırtılara girilmiyordu) temasını işleyerek riskli bir yol tutmuştu.¹¹⁰

İnönü'nün CHP iktidarında, özel mahkemeler kurarak DP'yi cezalandırmaya yönelme niyetinin olduğu söylenemez; fakat parti-içi bütünleşmeyi sağlamaya matuf bu türlü sert söylemlerin karşı taraf tarafından nasıl algılabileceği konusunda bir kayıtsızlık söz konusudur. Kasım Gülek ve parti tabanı, intikam çağrışimleri bulunan hesap sorma temasının işlenmesinden yananır. 6 Ekim 1959 tarihli *Cumhuriyet* gazetesi, parti alt kademelerinin özel kanunlar çıkarılmasını, zaman aşımının geçerli sayılmamasını arzuladıklarını ifade ederek bu meselenin parti içinde ihtilaf yarattığını belirtmişti. Genel Sekreter Kasım Gülek'in hesap sorulacağı beyanlarının dozunun iyi ayarlayamadığı gerekçesiyle eleştirildiğini biliyoruz.¹¹¹

İnönü, “bizim iktidara geldiğimizde hukuk dışı hareket edeceğimiz şüphesini asla kabul etmeyiz. Biz seçimle kendi iktidarımızın hitamını sağlamış insanlarız. biz gelecekte istesek de bugün çektiklerimizi rakiplerimize

¹⁰⁷ *Muhalefette İnönü* - 2, s. 143, 16 Ekim 1957 Konya, Erdemir.

¹⁰⁸ Erer, *On Yılın Mücadelesi*, s. 274.

¹⁰⁹ Kasım Gülek'in “milli iradenin tecellisine engel olacak idare amiri, hâkim ve memur en ağır şekilde cezalandırılacaktır” şeklinde bir söz söylediğini belirten *Zafer* gazetesi, “Tehdide Başladılar” başlığı altında, “iktidara geldikleri takdirde, seçimlerde arzularına göre çalışmayanları cezalandırmakla kalmıyarak, tekaütlik haklarından da mahrum edeceklermiş” diye yorumlamıştır. *Zafer*, 27 Ağustos 1957.

¹¹⁰ Toker'e göre, İnönü 1958 Nisan'ının sonlarında kendisine, “şimdi ben neden korkarım bilir misin? Kendilerini öyle suçlu bulurlar ki, bir defa bu kudret mevkilerinden düştüler mi, dünyada başlarına gelmeyecek olanın kalmayacağını düşünürler ve her şeyi göze alırlar. Halbuki kudretleri hiçbir şeye yeter ölçüde değil. Bunu bilmiyorlar. Akılları varsa benim zamanımda düşerler dedigimde, aklımdaki budur. Toker, *Demokrasiden Darbeye*, 1957-1960, s. 88.

¹¹¹ *Cumhuriyet*, 27 Eylül 1959.

tatbik edemeyiz” diye konuşacaktır.¹¹² Yine 12 Ekim 1959 tarihinde İnönü, nereden buldun kanunları çıkarmayacaklarını, hukuk dışı usullere gitmeyeceklerini bir kere daha teyit etmişti.¹¹³ Gülek’in istifasından sonra Genel Sekreterliğe getirilen İsmail Rüştü Aksal “hususî mahkemeler kurulmayacaktır, ancak suç sayılan hareket ve suistimallerin üzerinden sünger geçirilmesi de düşünülemez” (5 Ekim 1959) diyecektir. Parti üst yönetiminin yatıştırıcı beyanlarının alt kademeler ve keskin milletvekilleri tarafından ne kadar ciddiye alındıkları şüphelidir. CHP’liler iktidara gelindiğinde hükümettekiler gibi, kanunları çiğneyen memurlardan da hesap sorulacağını yüksek perdeden dilendirmeye devam ediyorlardı. İktidardan ayrılmanın maliyetinin yüksek olmayacağına ilişkin çok daha aktif bir propagandanın en azından ılımlı DP’lilerin elini güçlendireceği düşünülebilirdi. DP cenahında İnönü’nün kin-darlığına ilişkin inanç çok katıydı.

DP’nin stratejisi de yeni değildi. Türkiye’de bir rejim sorunu yoktu. İktidarı kaybetmeyi hazmedemeyen muhalefet, sarılacak başka dal bulamadığı için bir rejim sorunu varmışçasına hareket etmekte, ülke içinde kargaşa ve kaos çıkarmaya, huzursuzluğu teşvik etmeye meyletmekteydi.¹¹⁴ Rejim sorunu yokken, CHP insan haklarının ihlal edildiği iddiasıyla huzursuzluk çıkararak, demokrasiyi soysuzlaştırıyor, rejim sorununu kendisi yaratıyordu. İktidarın her yaptığı kötüleniyor, geçici ekonomik sıkıntılar abartılıyordu. CHP’liler, iki defa seçim kaybetmelerine rağmen milli iradeye olan saygısızlıklarını gösterircesine tepeden konuşmaya devam ediyor, ülkenin sahipleri sanki kendileriymiş gibi davranıyorlardı.¹¹⁵ DP’lilere suçlu muamelesi yapmak, özel mahkemeler kurularak kendilerinden hesap sorulacağını söylemek ne demekti? CHP’liler kim oluyorlardı da böyle konuşabiliyorlardı? Bu kanun tanımazlık değil de neydi?

DP, komünistlerin CHP’ye sızdığı ya da CHP’lilerle komünistlerin DP’yi iktidardan devirme hedefi noktasında birleştikleri iddiasını da şiddeti giderek artan bir sıklıkta dile getirmeye başlayacaktır. Komünistler kimliklerini gizleyerek CHP içine karışmışlardır. Türk komünistleri, diktatörlüğe meylettiğini iddia ettikleri DP’nin iktidardan gitmesini istemekte, bu taleplerini de da-

¹¹² Erdemir, *Muhalefette İnönü*, cilt 3, s. 130 (3 Temmuz 1959).

¹¹³ *Cumhuriyet*, 12 Ekim 1959 (Kadıköy İlçe Kongresi).

¹¹⁴ Recep Peker hükümeti de, DP’yi ihtilal teşvikçiliğiyle suçlamıştı. Tedbirlerin memleketi DP’nin tektilediği bir ihtilalden korumak için alındığını iddia ediyorlardı. Akt. Bozdağ, *Darağacında Bir Başbakan*, s. 76.

¹¹⁵ İnönü, “Eğer DP’nin şansı varsa benim sağlığında çekilmek lütfuna uğrar. Onları ileride müdafaa edecek tek adam ben olacağım” demiştir. *Cumhuriyet*, 17 Ekim 1957.

ha fazla demokrasi sloganı altında dillendirmektedirler. Komünistler bu uğurda kargaşa çıkarmaktan, ülke içinde ikilik yaratmaktan geri kalmamaktadır. Zaten CHP ile komünistler arasında bir yakınlaşma noktası da vardır; komünizm CHP'nin laiklik politikalarının yarattığı manevi boşluktan cesaret alarak filizlenmiştir.¹¹⁶ SSCB merkezli Türkiye'ye yönelik yayın yapan Bizim Radyo'nun söyledikleri ile CHP muhalefetine dili birbirine çok benzemektedir. CHP, komünizme karşı olmakla birlikte, hükümetin yıkılması uğruna komünistlerden gelen yardıma karşı çıkmamaktadır. Oysa, DP, kendi partilerine yaklaştırmaya çalışan komünistlere muhalefetteyken prim vermemiştir.¹¹⁷

1945 sonrası Türk siyasetinde muhaliflere yöneltilebilecek en sert suçlama komünistlik suçlamasıdır. Komünist olmak dini geleneksel çevreler tarafından, dinin ve onun dayandığı başta namus, aile gibi ahlaki değerlerin reddi, insanın hayvan seviyesine inmesi olarak anlaşılırken, daha seküler çevrelerde ise SSCB emrine girerek, milli bütünlük ve bağımsızlığın kaybı olarak anlaşılmıştır. Hatırlanacağı gibi, 1946-50 döneminde, bazı CHP'liler, Fevzi Çakmak ve DP'lileri komünist olmakla suçlamışlardır. Şimdi roller tersine dönmüş, CHP'nin komünistlerin dümen suyuna girdiğini düşünen DP'liler ortaya çıkmıştır. Komünist olma suçlamaları, muhalefeti, en çok tepki çekeceği umulan bir şey olmakla (ya da ona destek vermekle) suçlama geleneğinin devamıdır ve DP bunu kullanmaktan vazgeçmeyecektir.

Ülkenin karşı karşıya kaldığı bütün sorunların temelinde iktidara gelmek için her şeyi yapmaya hazır muhalefetin kışkırtması olduğu teması, sertlik yanlılarınca işleniyordu. Mesela Zeki Erataman, 5 Eylül 1957 tarihli grup konuşmasında şöyle diyecektir:

“Muhalefet bir iken, bir doğan gayrimeşru çocuk ile iki oldu, tekrar gayrimeşru bir çocuk daha çıkardık üç oldu. *Biz muhalefeti meşru veya gayrimeşru birleşmiş zehirli bir yılan olarak kabul edeceğiz.* Şöyle ki, üç kuyruklu ve üç başlı bir yılan ve nihayet onun etrafında müstakil kisvesi altında bugün güya birleşme temayülü gösteren bir muhalefetle karşı karşıyayız.”¹¹⁸

116 “...komünizmin anası, maddi ve manevi iki şekilde sefalettir. Hatta dikkat edilirse, komünizm maddi sefaletten ziyade manevi sefaletin çocuğudur. Manevi sefalet ise inansızlık ve idealsizlikten doğan ruh perişanlığıdır.” Ali Fuat Başgil, *Din ve Laiklik*, Yağmur, İstanbul, 1962, 2. baskı (ilk yayımlanma 1954), s. 200.

117 Bozdağ, *Bir Darbenin Anatomisi*, s. 28.

118 DP Meclis Grup Toplantı Zabıtları henüz yayımlanmamıştır. Zabıtların bir kısmı, TBMM kütüphanesinde mikrofilm/mikrofiş halinde mevcuttur. Ancak biz araştırmalarımızda birçok kritik toplantı zabıtlarına rastlayamadık. Örneğin, 28 Kasım 1955 tarihli toplantı zabtı bulunmuyor, keza, 2 Mayıs ve 25 Mayıs 1960 tarihli toplantı zabıtlarına da ulaşamadık. Bu çalışmada, ulaşabildiğimiz toplantı zabıtları yanında –bundan sonra DPMGTZ– Yüksek Adalet Divanı'nın gerekçeli kararlar-

DP, bozgunculuk yapan muhalefete gerekli dersin verilmesi için, partinin yeniden iktidara gelmesi gerektiğinin altını çiziyordu. Halkın desteği bir kez daha alınarak, hükümetin desteklendiği dosta düşmana gösterilmeliydi. Tamamen muhalefet eleştirisi üzerine kurulu bir seçim stratejisinin varlığı o kadar açıktı ki, DP bir seçim beyannamesi bile yayınlamamıştı.

Seçime katılım oranının 1950 ve 1954 seçimlerine nazaran düşük olduğu seçimlerde –sırasıyla % 89.06, % 88.75, % 77.15– ortaya çıkan sonuçlar tek başına hükümet kuracak bir çoğunluğu elde etmesine rağmen DP hükümetinin yıpranmışlığının seçmen tarafından tescili anlamına da geliyordu.¹¹⁹ Sandığa gitmeyenlerin, eski heyecanı duymayan DP seçmenleri olduğu düşünülebilir zira oylarını yükselten muhalefet partileridir. DP 4.372.621 oy alarak (% 47.9) 424 milletvekili çıkarıyordu. CHP ise, 3.753.136 oy alarak (% 41.1) 178 milletvekiline ulaşmıştı. 1954 seçimlerine göre DP, 800.000'e yakın oy kaybederken, CHP ise 600.000'e yakın oy kazanıyordu. İki parti arasındaki oy farkı sadece, 619.485 olmuştu.¹²⁰

DP, tüm ülke çapında oy kaybetmişti. Partinin oyunun 1954 seçimlerine göre % 10'dan fazla düştüğü iller arasında Ankara (% 13), Antalya (% 12), Artvin (% 12), Ağrı (% 20.1), Bolu (% 15.8), Çankırı (% 15.3), Çorum (% 15.8), Diyarbakır (% 12.2), Elazığ (% 16.2), Eskişehir (% 10.5), Gaziantep (% 10.5), Giresun (% 18), Hatay (% 14.5), Isparta (% 18.3), Kayseri (% 13.8), Kocaeli (% 12.5), Kütahya (% 12.8) Kahramanmaraş (% 13.2), Kastamonu (% 15.6), Malatya (% 11.7), Mardin (% 13.6), Niğde (% 17.2), Ordu (% 12.1), Samsun (% 12), Sivas (% 13.1), Tekirdağ (% 11.7), Tokat (% 10.2), Uşak (% 10.1), Van (% 22), Zonguldak (% 13.6) bulunuyordu. DP, Ankara'da ikinci parti olurken, kazandığı İstanbul'da % 9.2, İzmir'de % 5.4, Bursa'da % 5.1, hatta Adnan Menderes'in memleketi Aydın'da bile % 4 oy kaybediyordu. DP'nin oyunu yükselttiği iller sadece Bingöl (% 6.8) Hakkâri (% 13.4), Muş (% 1.1) ve Sinop (% 3.2) olmuştu.

O kadar ki, bazı seçim çevrelerinde % 1.2'lik oynamalar olmuş olsa, CHP çoğunluğu ele bile geçirebilirdi. Örneğin DP, Sinop'ta 303, Amasya'da

rında atıfta bulunulan grup toplantı zabıtlarına da referans verilmektedir. Bu olağanüstü hal mahkemesinin gerekçeli kararlarının güvenilirliği tartışılabilir. Biz, ulaşabildiğimiz tutanaklarla yaptığımız karşılaştırmalar (cross-check) neticesinde, bağlamından koparılarak yer verme dışında, tutanaklara ilişkin çarpıtma ekleme çıkarma gibi durumlarla karşılaşmadık. Zeki Erataman'ın konuşması için bkz. Yüksek Adalet Divanı'nın "Anayasayı İhlal Davası ve Bu Dava ile Birleştirilen Diğer Davalar Hakkındaki Kararı", *Yüksek Adalet Divanı Kararları*, Kabalcı, İstanbul, 2007, s. 293.

¹¹⁹ "Amber For Menderes" *The Economist*, 2 Kasım 1957.

¹²⁰ Tuncer, *Osmanlı'dan Günümüze Seçimler*, s. 365.

515, Gaziantep'te 542, Giresun'da 865 oy farkıyla seçimi kazanıyordu.¹²¹ Öte yandan CHP de Hatay (% 46.9, % 45.5), Gümüşhane (% 49.5, % 47.8), Niğde'de (% 40.7, % 40.3) kıl payı farkla seçim kazanacaktı.¹²²

Seçim sonuçlarının ayrıntılı bir analizi yapılmış değildir. Fakat şu bir gerçektir ki, CHP klasik seçmen tabanını genişletmiştir. Geleneksel mahalli eşraf-CHP bağlantısı kuvvetli olduğu gibi, “laik”, “milliyetçi” modernite modelini besleyen, Kamu İktisadi Teşebbüsleri ve bunların ürettiği malların dağıtımını temelinde iş gören kesim CHP'nin yanındadır. Hükümetin kamusal kaynakların tahsisi noktasındaki kaba partizanlığa dayalı ayrımcı uygulamaları da daha önce DP'yi destekleyen işadamlarının bir kesiminde tepki yaratmış gibi görünmektedir. Keza, partinin geleneksel gücü memurlar yanında, yeni Cumhuriyet ethosu içinde yetişmiş profesyonel meslek gruplarının da – partizanlık, otoriter eğilimler, partinin giderek taşra ve geleneksel kesimlerin etkisi altına girdiği imajının yaygınlaşması gibi sebeplerle– daha önce hiç olmadığı kadar CHP'ye yöneldiği söylenebilir.

Kentli orta sınıf denilebilecek bir kesim, DP'de laik/modernist algı ile bağdaşmayan dini geleneksel değerlerden beslenen sığ kasaba popülizminin ve DP'yi desteklediklerini düşündükleri kent-göçmeni, eğitimsiz, medenilikten yoksun alt sınıfların kendi yaşam alanlarını tehdit ettikleri düşüncesine giderek daha sempatik yaklaşımaya başlamışlardır. DP bir yandan alt sınıfları bünyesinde barındırırken diğer yandan da idealizmden uzaklaşmış, zenginleşmek için siyaset yapan fırsatçılarla dolu, sonradan görme ve aslında bulundukları pozisyonun hakkını veremeyen “hacıağalar” tarafından yönetilen, parti içi demokrasinin olmadığı ve Cumhuriyetin modernist ruhu ile ters düşen bir parti hüviyetine bürünmüş gibidir.

1957 seçimleri, seçim yolsuzluklarının yapıldığı iddialarına da sahne olmuştur. İnönü, iktidarın “radyo ve kütükler vasıtasıyla seçimin doğruluğunu bozduğu” şeklinde demeç vererek bu politikanın ilk adımını atmıştır. Oy verme işlemi tamamlanmadan hükümet kontrolündeki radyo seçim sonuçlarını yayınlamaya başlamıştı. Bir seçim bölgesinde kayıtlı seçmenlerin tamamı oy kullanmış ise –oy verme saati gelmeden de– sayıma geçilebiliyordu. DP'liler bu hükme dayanarak özellikle DP'nin kazandığı bu türlü yörelerde kesinleşen sonuçları ilan etmeye başladılar. YSK itiraz üzerine uygulamanın suç olduğunu ilan etmiş ve karar Fatin Rüştü Zorlu'ya tebliğ edilmişse de,

¹²¹ Giritlioğlu, *CHP'nin Mevkii* 1, s. 364.

¹²² İller bazında seçim sonuçları için, bkz. Sabri Sayarı ve Yılmaz Esmer, *Politics, Parties & Elections in Turkey*, Lynne Rienner, Boulder, Londra, 2002, s. 194-5.

Zorlu'nun kararın mühürsüz olduğu gerekçesiyle radyo yayınına devam ettiği iddia edilmiştir.¹²³ Birçok il ve ilçede, oy kullanılmayan seçmenler olduğu, seçmen kütüklerine eklemeler yapıldığı, mükerrer oy kullanıldığı, muhalif parti gözlemcilerine sayımlar esnasında baskı yapıldığı gibi şikâyetler duyulmaktadır. İnönü'nün "kütük marifetleri" diyeceği bu uygulamalar arasında kütüklerin düzenlenmesi sırasında ismen bilinen bazı CHP'lilerin kaydedilmemesi, itiraz üzerine düzeltme yapıldığında bile, düzeltilmiş listelerin esas kütükleri muhafaza ile yükümlü olanlara ulaştırılmaması gibi uygulamalar da vardır. Adalet Bakanlığı'nın son gün çıkardığı bir beyanname ile, isimleri yazılı olmayan vatandaşların muhtarların tasdik belgesiyle oy kullanabilecekleri hükmü getirilmiş ve fakat bundan daha ziyadesiyle muhtarlıkları ellerinde tutan DP'lilerin yararlanmış olmaları da eleştirilmiştir.¹²⁴

İddiaların tamamının abartılı olduğunu söyleyemeyiz. Seçimlerde görev alan ve iktidar partisinin baskısını hisseden mülki idare amirlerinin tamamının tarafsızlıklarını sürdürdüklerine inanmak kolay değildir. Seçmen kütükleri kötüye kullanmanın önünü tamamen kesebilecek bir biçimde düzenlenebilmiş de değildir. Sorun usulsüzlük olup olmadığı değil, usulsüzlüklerin ne ölçüde yaygın/kapsamlı olduğu ve ne ölçüde sonuca etki ettikleri noktasında düğümlenmektedir. Elimizde kesin sonuçlara varabilecek veriler bulunmamaktadır. Fakat Ahmet Emin Yalman'ın iddia ettiği gibi, 1946'yı gölgede bırakan bir seçim yolsuzluğunun yaşandığını söylemeye olanak yoktur.¹²⁵ Böyle olmuş olsaydı, muhalefetin bu kadar güçlenmesi mümkün olmazdı. İnönü, seçim gecesinin kızgınlığı içinde, ".... Yüzler içinde kalan farklarla hep biz kaybettik. Hiçbir yerde bu şekilde kazanmadık. İlimde ve sağduyuda böyle bir neticenin selametine inanılmaz" derken de abartıyordu.¹²⁶ Çünkü Hatay, Niğde ve Gümüşhane'de kıl payı kazanan DP değil CHP idi.

Yolsuzlukların yapıldığı söylenen İstanbul'da DP ile CHP'nin oy oranları arasında % 9.2'lik bir fark söz konusuydu. DP'nin çok ufak bir oy oranı ile kazandığı Gaziantep, Giresun, Amasya, Sinop gibi illerde CHP kazanmış

¹²³ Radyo Davası Kararı Gerekçesi, no 11, Esas No: 960/20, *Yüksek Adalet Divanı Kararları*, Kabalcı, İstanbul, 2007, s. 688-9. Fatin Rüştü Zorlu, savunmasında seçim neticelerini radyoda yayınlama kararının kendisi tarafından değil, hükümet tarafından alındığını ve bu kararın da kanuna aykırı olmadığını ileri sürmüştür, s. 691-2.

¹²⁴ Giritlioğlu, *CHP'nin Mevkii* 1, s. 370-1; ayrıca bkz. Başar, *Yine Hayal Aleminde Uçuyorum*, s. 545.

¹²⁵ Yalman, *Gördüklerim, Geçirdiklerim*, cilt 2, s. 1659. Ersin Kalaycıoğlu da, seçimlerdeki yolsuzlukların oldukça aleni, aşikâr göze batan bir biçimde yapıldığını ("fairly flagrant") yazar. Kalaycıoğlu, *Turkish Dynamics: Bridge Across Troubled Lands*, s. 82.

¹²⁶ Erdemir, *Muhalefette İnönü*, cilt 2, s. 169 (27 Ekim 1957).

olsa bile, DP'nin milletvekili sayısı 394'e incekken (bu iller sırasıyla 10, 8, 6, 6 milletvekili çıkarıyorlardı) CHP'ninki 208'de kalacak, meclis aritmetiği yine değişmeyecekti.

Usulsüzlük iddiaları siyasal atmosferi daha da gergin hale getirmekteydi. Gaziantep, Mersin, Giresun, Çanakkale, Samsun, Bayındır, İzmit, Adana, Devrek ve İstanbul'da halk ile idareciler arasında seçim sürecinde yaşanan sürtüşmeler patlama noktasına gelmişti. Mersin'de CHP'li bir vatandaş öldürülmüş, zanlılar tutuklanmış fakat katilin Mersin DP milletvekili Hüseyin Fırat olduğuna ilişkin söylentiler yayılmıştı. Özellikle Gaziantep olayları ülke çapında yankı bulmuş, iktidar muhalefet ilişkilerini yakından etkilemiştir. Gaziantep olayları daha sonra yaşanacak olan Tokat/Zile, Uşak, Kayseri ve Topkapı olaylarının habercisi gibidir.

Olayların genel gelişim çizgisi birbirine benzer. Gergin olan taraflar, karşı taraftakilerin gerginlik bu düzeyde olmasa normal karşılanabilecek ya da bu kadar tepki gösterilmeyecek hareketlerine aşırı tepki göstermektedir. "Karşı tarafa ilişkin bakışın olumsuz, güvensizlik ve şüphenin yoğun olduğu durumlarda, her davranış olabilecek en kötü biçimde algılanır."¹²⁷ Hareketi başlatanlar da bu tepkiye daha sert tepki ile karşılık vermekte ve olay büyümektedir. Kalabalığın karıştığı bütün toplumsal olaylarda olduğu gibi, her taraf kendisinin masum diğerinin haksız olduğu davranışlar arayıp bulmakta sıkıntı çekmemekte, kendilerine haksızlık edildiği düşüncesi ile daha da sertleşmektedirler.

Gaziantep'te seçimlerde çok az bir farkla DP'nin kazandığı ilan edilmişti. CHP'liler aslında önde olduklarını fakat köylerden gelen oylarla DP'nin seçimi kazandığının ilan edildiğini iddia ederler. İtirazlar sonucunda oylar yeniden sayılmış ve yine DP birinci gelmiştir. Sonucu sindiremeyen CHP'lilere göre, pazar gecesi oy pusulaları adliyede çıkartılan ufak bir yangın ile yakılmıştır. Seçimlerden iki gün sonra yapılan 29 Ekim törenlerinde, Atatürk anıtına çelenk koyan CHP'liler tören alanına doğru yürümek istemişlerdir. Bunu önlemek isteyen valinin kalabalığa yönelik uyarıları fayda etmeyince kalabalığa su sıkılmış, su sıkılmasından rahatsız olan grup arazözlerin peşine düşmüş arazözler belediyeye sığınınca da, belediye binası tahrip edilmiş, camlardan birine 6 oklu CHP bayrağı çekilmiş, daha sonra da DP il binası ve vali konağına doğru yürüyüşe geçilmiştir. Binalar tahrip edilmiş, parti il binasındaki DP'lilerin, kendi iddialarına göre, havaya ateş açmaları neti-

¹²⁷ Eliot Smith, Diane M. Mackie, *Social Psychology*, 3. baskı, Taylor, Francis, 2007, s. 496.

cesinde silahlar patlamış, bir komiser yardımcısı ile bir çocuk hayatını kaybetmiştir. Olaylara müdahale için askerler çağırılmış, uçaklar şehir üzerinde alçak uçuşa geçmişlerdir.¹²⁸

CHP'liler cephesinden bakıldığında olayın görünümü şudur: Seçimlerde haksızlık yapılmıştır. Bu haksızlığı protesto etmek isteyen partililere valilik tahammül etmeliydi. Tahammül bir yana yürüyüş yapanlara sert tepki göstererek kalabalık sağa sola saldırmaya teşvik edilmiştir. CHP'liler saldırmamış ancak arazözlerin su sıkmasını engellemeye çalışmışlardır. Ancak DP il binasına doğru yaklaşıldığında DP binasında silah atılmış bunun üzerine paniğe kapılan kitle binaya hücum etmiştir.

DP'liler açısından ise olay seçim yenilgisini hazmedemeyen CHP'lilerin valilik emrini dinlememeleri ve önce bir kamu binasını daha sonra da DP il binasını kundaklama hareketinden başka bir şey değildi. CHP'liler 29 Ekim törenlerinde kargaşalık çıkarmak için özel olarak toplanmışlar ve CHP bayraklarıyla resmigeçide katılmak istemişlerdi. Vali milli bir bayramda parti bayrağı ile yürüyüş yapılamayacağından su sıkarak engel olmak istemişti. Di-renen CHP'liler hortumu kesmişler, üç kola ayrılan partililer daha önceden hazırlıklı olarak geldiklerinden, hükümet konağı, belediye binası ve DP il başkanlığına doğru yürüyüşe geçmişlerdir. Belediye binası tahrip edilmiş, Türk bayrağı indirilmiş daha sonra da şehir içinde kargaşa devam etmiş, bir komiser ve bir çocuk CHP'lilerce öldürülmüştü.¹²⁹ Emniyet güçlerini dinlemeden binaları tahribe yönelenlerin parti il binasına geldiğini gören partililerin kendilerini korumak için havaya ateş etmeleri doğaldı. Olay, CHP'nin iktidarı yıpratmak adına neler yapmaya hazır hale geldiğinin yeni bir göstergesiydi.

Olayları seçimlerde kendilerine haksızlık yapıldığı hissinden kurtulamayan –burada DP'lilerin sorumluluğu söz konusudur– CHP'lilerin başlattığı ve tetiklediği ve fakat başta vali olmak üzere güvenlik güçlerinin yerinde olduğu söylenemeyecek müdahalelerinin olayların raydan çıkmasında etkili olduğu söylenebilir. CHP haklı protestolarını, karşı taraf tarafından tahrik olarak algılanması muhtemel bir biçimde dile getirmekte, tahrik olarak algılanan bu eyleme karşı toplumsal olaylar konusunda tecrübesiz ya da kraldan fazla kralcı davranmaya meyyal idarecilerin sert tepkisi partilileri daha da tahrik etmekte ve olaylar kontrolden çıkmaktadır.

Görüldüğü gibi partililer yaşananların bir kısmını algılayıp, diğer kıs-

¹²⁸ Karakuş, *İşte Ankara*, s. 390 vd.

¹²⁹ Nusret Kirişcioğlu, 12 Mart, *İnönü –Ecevit ve Tahkikat Komisyonu Raporu*, Baha, İstanbul, 1973, s. 43-4.

minı inkâr etme eğilimi içindedir. Gruplararası çatışmalarda neredeyse kural haline gelmiş olduğu gibi, karşı grubun doğru, kendilerinin de yanlış yapabileceği ya da her iki grubun davranışlarının başka bir biçimde de algılanabilmesinin mümkün olduğu şeklinde bir yorum ise duyulmamaktaydı. Mesela, CHP'lilerin belediye binasına saldırıp, CHP bayrağı çekmesini “halk bir kere galeyana gelmesin” diyerek anlamaya (ve meşrulaştırmaya) çalışan Metin Toker,¹³⁰ iki yıl sonra aynı halkın içinden birinin İnönü'ye Uşak'ta taş atmasını galeyan ile değil de, DP'lilerin planlı eylemi ile açıklamakta herhangi bir çelişki görmeyecektir.

Sözünü ettiğimiz olguların bir kısmını ihmal etme veya öne çıkarma eğiliminin tamamen bilinçli olduğu düşünülmemelidir. Olayların, taraflar tarafından *sahiden öyle* algılandığını söyleyebiliriz. İşte bu noktada kemikleşmiş grup algı ve davranışlarının ötesine geçebilen, bunu yapabildiği gibi kitleyi de kontrol edebilen kişilere duyulan ihtiyaç her zamankinden daha belirgin hale gelir. Gaziantep olaylarında bu ve benzeri herhangi bir kişi olmamış ve olaylar büyümüştür. Gergin başlayan seçim kampanyası, başladığından çok daha gergin bir biçimde sona ermiş, benzeri olaylarla dolu olacak iki-buçuk yıllık bir dönem başlamıştır.

Seçim sonrasında kurulan DP hükümeti, seçim öncesinde olduğundan daha yorgun ve yıpranmış bir halde gibidir. DP 424 milletvekili çıkararak bir kez daha çoğunluğu sağlamıştı ancak partililer inişe geçtiklerinin farkındaydılar. Hükümetin ilan edilmesi neredeyse seçimlerden bir ay sonra mümkün olabilmisti. Bu da, parti içi dengeleri tutturma konusunda Menderes'in ne kadar zorlandığını gösteriyordu. Menderes'in seçim gecesini kastederek yakın arkadaşlarına “Allah bize bir daha böyle bir gün göstermesin” dediği söylenir.¹³¹ Bu, Menderes'in iktidarı bırakmaktan ölesiye korktuğunun mu ifadesidir? Yoksa bütün seçim dönemi boyunca artarak devam eden sinirliliğinin seçim gecesinde doruğa çıkması mıdır? Menderes'in muhalefete düşerse, muhtemel bir CHP iktidarının husumetine maruz kalacağından korktuğunu biliyoruz. Hükümet etmeyi çok sevdiğini ve cezalandırılma korkusu kadar, iktidardan düştüğünde dalkavuk halkasını özleyebileceğini de düşünebiliriz. Fakat, bu endişelerin onu iktidardan gitmemek için her şeyi yapmaya hazır bir ruh hali içine soktuğunu söylemek kolay değildir. Ancak, bir daha böyle

¹³⁰ Metin Toker, *İsmet Paşayla 10 Yıl, 1957-1960, Akis*, 1966, s. 11.

¹³¹ Sarol, *Bilinmeyen Menderes, II*, s. 781. Samet Ağaoğlu da “Menderes'i yedi yılda o geceki kadar üzgün bir sinirlilik içinde görmemişim. Kendisini manen biraz yenilmiş buluyordu” diyecektir. Ağaoğlu, *Arkadaşım Menderes*, s. 132.

kıl payı seçim heyecanı yaşamak istemediği ve bunu garantiye almak için daha yoğun bir çaba içine girmek gerektiğine inandığı söylenebilir.

VEHİMLER VE OTORİTER EĞİLİMLER

Seçim sonrasında DP'liler oy kaybını hükümetin hatalarından ziyade, yapılanların yeterince anlatılamaması ve muhalefetin iftira ve tezvir kampanyası ile açıklama yoluna gitmiştir. Muhalefet, her şeyi olduğundan daha kötü göstermektedir. Sarol, Menderes'in "İsmet Paşa'nın eli benim eteğimde. Çünkü böyle bir Türkiye'nin ortaya çıkması, akıllarına sığmayan bir iş. Biz yapmadık onlar da yapmasın diyorlar" dediğini aktarır.¹³² Menderes Hürriyet Partisi'ni kuran eski arkadaşlarını da suçlamaktadır.¹³³ İsmet Paşa'nın CHP'ye oy verilmezse her şey daha kötü olur diyerek korkutma siyaseti uyguladığı, bu nedenle de gerçekte alması gerektiğinden daha yüksek oy aldığı da söylenmiştir.¹³⁴

Bu meyanda, konulan teşhisin sadece Menderes'e ait olmadığını belirtmekte fayda vardır. İçişleri Bakanlığı yapan ve Celal Bayar'a yakınlığı ile göze çarpan Namık Gedik, muhalefete karşı Menderes'ten daha sert bir tutum almasını isteyen bir isimdir.¹³⁵ Sonraki günlerde İnönü karşıtlığı ve olup bitenler dolayısıyla muhalefeti suçlama eğilimi doruk noktasına çıkacaktır. DP milletvekili Halil Turgut, bir parti Meclis Grubu toplantısında İnönü hakkında şöyle konuşacaktır:

"...Halk Partisi'nin melulane zihniyeti meçhul olan bir şey değildir. İnönü'nün ihtirası, hiçbir milli hissi, dini hissi, insani hissi olmayan bir insan olduğunu, *fevkalade iğrenç bir insan* olduğunu içimizde bilmeyen bir tek arkadaş tasavvur etmiyorum.

...Diyorum ki, grubumuzun içinde bulunan herkes Demokrat Parti iktidarı içindedir. Binaenaleyh Demokrat Parti'yi idare eden insanlarla beraberdir. Beraber olmamaya da imkân yoktur. Böyle olmazsa ben onun Türklüğünden şüphe ederim."¹³⁶

Aynı çizgide bir başka milletvekili Münif İslamoğlu şöyle der:

¹³² Sarol, *Bilinmeyen Menderes*, II, s. 935.

¹³³ Sarol'a göre, Menderes, "Sen ettin ben ettimin hiçbir faydası yoktur. Bilakis muhalefet bunları aleyhimize kullanacaktır. ...kusurumuzu hatamızı biliyoruz başımıza bu dertleri açan eski arkadaşlardır. ... Günahları çoktur. Ama Allah da onları cezalandırdı ve görüyorsun işte millet seçimlerde hepsini hüsrana uğrattı" demiştir. Sarol, *Bilinmeyen Menderes* II, s. 782.

¹³⁴ Burçak, *10 Yılın Anıları*, s. 614.

¹³⁵ Bağlum, *Anı-Politik, 1945-1960*, s. 218.

¹³⁶ Yüksek Adalet Divanı'nın "Anayasayı İhlal Davası ve Bu Dava ile Birleştirilen Diğer Davalar Hakkındaki Kararı", *Yüksek Adalet Divanı Kararları*, Kabalcı, İstanbul, 2006, s. 221 (toplantı tarihi -TT, 5 Haziran 1958).

“DP’nin gerek iktisadi ve gerek siyasi sahadaki muvaffakiyetleri, seçimle bir başka partinin iktidarı almasına imkân bırakmayacağı ve hele Hürriyet Partisi bunu herkesten daha iyi anladığı için iktidara geçmenin tek yolu, gayrimeşru şartlarla iktidara geçmek yolu olduğunu bilerek harekete geçmiş bulunuyor... Yani İsmet Paşa memleketi felakete, ihtilale götürmektedir. ...*bu menfur adamı* politikanın dışına atmak lazımdır. Ancak o zaman bu memleketin huzura kavuşacağına kani bulunuyorum.”¹³⁷

CHP’lilerin tehditvari konuşmalarının nasıl algılandığını gösteren ilginç bir örnekte Cemal Tüzün ise daha da ileri gider:

“O (İsmet Paşa) bir mürekkep balığı gibidir. Her bulunduğu muhiti karartmakta ve orada tagaddi etmektedir. *Onun için pabuç pahalıdır. Yalnız mebusluğumuzu değil, belki diplomalarımızı bile elimizden alacaklar...* Bunlar, karılarını, çocuklarını hatta 7 yaşındaki çocuklarını mekteplerde vazifelendirmişlerdir.”¹³⁸

Petrol Ofisi ve lastik bayiliklerinin CHP’lilerin elinde olduğundan bahseden Zeki Erataman ise yaşanan mal darlığından da bu partiyi sorumlu tutar ve “kamyonu onlar alır, zamanında gaz buhranını onlar yaratır, kendi adamlarına benzin alın mazot alın, diye buhran çıkartır” diyerek, kötü giden her şeyden muhalefeti sorumlu tutma zihniyetinin ne kadar kronikleştiğinin bir örneğini sunar.¹³⁹

Siyasal mücadelede olguların bazı yönlerini öne çıkarırken diğer yönlerini ikinci plana itmek işin doğası gereğidir. Siyasetin önemli bir boyutu “gerçeklik” algısı inşası mücadelesidir. Çarpıtılmamış gerçekliğin ne olduğu (ya da olup olmadığı) konusunda emin olamaz isek de, çarpıtmanın düzeyi hakkında fikir yürütmek mümkündür. DP cephesinin 1957’den sonra gerçekliği oluşturma faaliyetlerinde bünyevi (in built) çarpıtmanın sınırlarını oldukça zorladıkları görülmektedir. Propaganda grup dışındakileri etkilme sanatı olduğu kadar, grup dayanışmasını güçlendirmeye de hizmet eder. Fakat propaganda nitelikli iyi niyetli algılama ve yansıtma biçimlerine bir süre sonra, gerçekleşmiş gibi inanılmaya başlanması riski de vardır. Eleştiri-

¹³⁷ Yüksek Adalet Divanı’nın “Anayasayı İhlal Davası ve Bu Dava ile Birleştirilen Diğer Davalar Hakkındaki Kararı”, *Yüksek Adalet Divanı Kararları*, Kabalcı, İstanbul, 2007, s. 254 (TT, 6 Mayıs 1958).

¹³⁸ Yüksek Adalet Divanı’nın “Anayasayı İhlal Davası ve Bu Dava ile Birleştirilen Diğer Davalar Hakkındaki Kararı”, *Yüksek Adalet Divanı Kararları*, Kabalcı, İstanbul, 2007, s. 260 (TT, 5 Haziran 1958).

¹³⁹ Albayrak, *Demokrat Parti*, s. 359.

ri tam da bu noktada devreye girerse, bu kaçınılmaz eğilim bir ölçüde kontrol altında tutulabilir. DP'de olmayan da budur. 18 Şubat 1958 tarihli *Zafer* gazetesi, 8 sütuna manşet verdiği haberde, “Türk Otomobilinin İlanı Gerçekleşiyor” demektedir ve “İstanbul Dün Türkiye’de Yepyeni bir Sanayinin Doğuşuna Şahit Oldu” diye devam etmektedir. Oysa bu kadar abartılarak sunulan iş, Ayazağa semtinde temeli atılan bir oto sanayi/tamir sitesidir!¹⁴⁰ *Zafer* gazetesinde hemen her gün, CHP’den istifa ettiği ileri sürülen partililerin isimleri verilmektedir. CHP’nin çöktüğü, DP’nin her yerde halk tarafından kucaklandığı şeklinde haberler de sıradanlaşmıştır. DP’lilerin bu propagandanın etkili olabileceğini düşündüklerini ve hakikaten de bir kesimi etkilediklerini düşünmemiz doğru olursa da, düzey ve dengenin kaçırıldığı da göz ardı edilemez. Safları sıklaştırma amacıyla yapılan propaganda kendi kendini kandırma, gerçeklikten uzaklaşma gibi eğilimleri beslemektedir.

Hülasa, DP olup biten her şeyden muhalefeti sorumlu tutma düşüncesinden hareket ederek politika belirlemeye devam edecektir. Muhalefet, Gaziantep olaylarında bir kez daha ortaya çıktığı gibi, seçimle gelen iktidarın meşruluğunu tanımamakta ısrar etmektedir. Hükümetin davranışlarını bir güçsüzlük belirtisi gibi algılamaktadır. Bunun böyle olmadığının bütün muhalif unsurlara gösterilmesi gerekmektedir. “Bu Ateş Bizi Yakmaz” başlığı ile *Zafer* gazetesinde yayımlanan yazı bu zihniyeti örnekler:

“...Müşamaha karşılıklı olur. Bir yanağına tokat yiyenin öbür yanağını da çevirmesini telkin eden müşamaha anlayışı bize göre değildir. Bizim milli ruhumuz böyle miskinçe düşüncelerin zebunu olmamıştır. Muhalefet zorlayacaksa, karşısında kendisinininkinden daha kahhar bir zor bulacaktır.”¹⁴¹

Madem ki, sıkıntıların kaynağında muhalefet yatmaktadır, o halde muhalefetin “ıftira ve tezvir”den başka bir şey olmadığına inanılan, bozgunculuk yaratmayı amaçlayan hareketlerini kontrol altına almak için çok daha kararlı bir biçimde harekete geçmek gereklidir. Menderes, 9 Kasım 1957 tarihli toplantıda, “Gaziantep hadiseleri Yozgat mahkemesinde rüyet edilecek. Fakat bu bizim mahkemelerin üzerinde bir iş. Bizim mahkemelerimiz 22 kişiyi idam edemez”¹⁴² der.

¹⁴⁰ *Zafer*, 18 Şubat 1958.

¹⁴¹ *Zafer*, 26 Eylül 1959.

¹⁴² Yüksek Adalet Divanı’nın “Anayasayı İhlal Davası ve Bu Dava ile Birleştirilen Diğer Davalar Hak-

Altını çizelim, Menderes demokratik rejimi soysuzlaşmaktan korumak için harekete geçildiği iddiasını dile getirmektedir. Ona göre, “sabah akşam hükümete sövülürse, sabah akşam iktidarda bulunanlar her türlü isnat ve iftiraya maruz bırakılırsa, şerefler haysiyetler bir pula indirilecek olursa elbette başvekilin hademeleri dahi onun emrini dinlemezler.”¹⁴³ Menderes, Cumhuriyet döneminde millî hâkimiyetin tesisi için alınan birçok önleme rağmen, demokratik inkılabın tahakkuk ettirilememesini de, “hürriyetlerin suistimaline” bağlamaktadır.¹⁴⁴ Bayar ise, “En iyi niyetlerle demokrasiyi tesis etmeye gelmiş bir parti; basından vatandaş haklarına kadar bütün anayasa alanında en geniş hürriyet kapılarını açmış, fakat bu hürriyetlerin suistimali karşısında tedbir ala ala dar hürriyetli bir idare haline gelmişti” der.¹⁴⁵ Aynı çizgide Nami Gedik “millet olarak bütünlüğümüzü parçalamayı, devlet ve hükümet denilen müesseseleri temelinden sarsmayı hedef tutabilecek siyasi mücadelelere her istikamette dur demek, kanunları zorlayan, kitleleri günün 24 saati ve senenin 365 gününde ecir gibi emrinde tutan siyasi nümayişlerden vatan sat-hını temizlemek” için alınması gereken tedbirlerden bahsedecektir.¹⁴⁶

Bu arada hükümet için bir uyarı olabilecek 9 subay olayı patlak vermiştir. Bir sonraki bölümde üzerinde durulacağı gibi, 1954 sonlarından itibaren ordu içinde hükümeti devirme amacıyla çeşitli örgütlenmeler boy göstermeye başlamıştı. Örgütlenme çabalarının içinde olan ve fakat yakalanacakları kuşkusıyla diğerlerini ihbar ederek kendini kurtarma çabası içine giren Binbaşı Samet Kuşçu’nun ihbarı¹⁴⁷ geldi ve 1957 Aralık ayında 9 subay tutuklandı.¹⁴⁸ Tutuklananlar arasında bu örgütlenmelerden en büyüklerinden birinin önde gelen ismi olan Yarbay Faruk Güventürk de vardı.¹⁴⁹ Hatta bir

kındaki Gerekçesi”, s. 126, *Yüksek Adalet Divanı Kararları*, Kabalcı, İstanbul, 2007, s. 126.

¹⁴³ Menderes, *Başbakan Adnan Menderes’in Meclis Konuşmaları*, 27 Haziran 1956, s. 348.

¹⁴⁴ Menderes, *Başbakan Adnan Menderes’in Meclis Konuşmaları*, s. 349.

¹⁴⁵ Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes*, s. 168.

¹⁴⁶ *Zafer*, 6 Ocak 1959.

¹⁴⁷ Kuşçu’nun kızına göre ihbarın gerekçesi ihtilalciler arasında sivri fikirlerin konuşulmaya başlamasıydı. Nazan Kuşçu, *Milliyet*, 22 Kasım 2009. Samet Kuşçu 27 Mayıs sonrasında hem Özdilek ve Güventürk gibi isimlerle görüşmeye hem de devlette görev almaya devam edecektir.

¹⁴⁸ Olayın ayrıntılı bir anlatımı için, Abdi İpekçi, Sami Coşar, *İhtilalin İcyüzü*, Milliyet, İstanbul, 1965, s. 69-100. Kuşçu’ya göre bu bir ihbar değil, tahkikat talebi idi. Nazlı Ilıcak, *27 Mayıs Yargılanıyor*, cilt 1, s. 204.

¹⁴⁹ Diğer tutuklular ise emekli Kurmay Albay Cemal Yıldırım, Kurmay Albay Naci Aşkun, Kurmay Albay İlhami Barut, Binbaşı Ata Tan, Yüzbaşı Kâzım Özfırat, Yüzbaşı Hasan Sabuncu, Binbaşı Ural ve Binbaşı Ahmet Dalkılıç idi. İpekçi ve Coşar’a göre, Albay İlhami Barut, Yüzbaşı Özfırat ve Binbaşı Dalkılıç bir diğer örgüte mensuplardı. İpekçi, Coşar, *İhtilalin İcyüzü*, s. 85. Faruk Güventürk de, “Samet Kuşçu bizden değil, başka bir komiteden” demekteydi. Ilıcak, *27 Mayıs Yargılanıyor*, cilt 1, s. 1925.

ara, bir başka ihbar mektubu yüzünden Orhan Erkanlı, Suphi Gürsoytrak gibi daha sonra Milli Birlik Komitesi'nde yer alacak örgütçü subayların da ifadeleri alınmış ancak sonra serbest bırakılmışlardır. Gerek soruşturmacıların – soruşturma General Cemal Tural başkanlığındaki askeri mahkeme tarafından yürütülmekteydi– askerlere duyduğu sempati ve gerekse hükümet kandanın işin fazla uzatılmaması yönünde gelen mesajlar neticesinde, tutuklanan subaylar hızlı bir yargılama süreci sonunda beraat etmişler (Mayıs 1958), ihbarı yapan binbaşı ise ceza almıştır.

Bayar'ın soruşturmanın derinleştirilmesi isteğini “oğlunun suçunu tahkik etmek istemeyen mustarip bir babanın ruh halı” içindeki Menderes arzulamamıştır.¹⁵⁰ Komuta kademesinin bağlılık mesajlarına güvenen Menderes, açılacak soruşturmaların, CHP muhalefetine ordu ile oynuyorlar eleştirilerine yol açacağı gibi, askerler arasında hükümete karşı duyulan tepkiyi daha da artıracaklarını düşünmüş olsa gerektir.¹⁵¹ Menderes'in teşhisinde gerçeklik payı yok değildir. Ancak bu, var olan örgütlenmeler önemsizmiş gibi davranmayı gerekli kilmazdı. Hükümete yönelik tepkiyi artırmadan da örgütlenen subayları tasfiye edebilmek mümkün olabilirdi. Biliyoruz ki, bizatihi soruşturma sürecinin varlığı bile, bütün örgütlenme çabalarının askıya alınması sonucunu doğurmuştu.

Menderes'in kararında İnönü ve CHP saplantısının rolünü de belirtmeliyiz. Hükümet, sorgulanan subayları CHP ile ilişkilendirme ve bu olay üzerinden CHP'yi güç duruma düşürme arzusundaydı. Beklenen bağlantı kurulamayınca, hükümete yakın komutanların yansıttıkları resmin ötesinde ordu içinde ne olup bittiğini anlama gibi bir kaygı olmadığından mesele geçiştirilmiştir. Mesele sadece geçiştirilmekle kalmamış, olayın arızı bir durum olduğuna da inanılmıştır.

Muhalefet partilerinin işbirliği çabaları,¹⁵² DP hükümetini –kin, husumet ve ehlisalip cephesi olarak nitelendirilen– muhalefete karşı Vatan Cephesi (VC) ismi verilen bir başka oluşum kurmaya sevk etmiştir. Menderes,

¹⁵⁰ Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes*, s. 120. Bir başka yerde Bayar, “Abdülhamid'in koyu bir düşmanı idim. Bu jurnalcılık nefreti bende öylesine derin izler bırakmıştır ki, sonradan, devlet sorumluluğunu aldığım günlerde bile istihbarat işlerini bir türlü sevedim. Bu kusurumu samimiyetle itiraf ederim” diyor. İsmet Bozdağ, *Zaferlerle Şereflerle Dolu Bir Hayat-İsmet Bozdağ*, Tercüman, İstanbul, 1986, s. 12.

¹⁵¹ Sarol'a göre Menderes, “bu orduya ait bir yaradır, orduya ait bir ızdıraptır. Bunu yaymak, bütün Türk ordusuna sirayet ettirmek olurdu. Bunlar kendileri tezyii ettiler. Kendi aralarında halletsinsinler” demiştir. Birand, Dündar, Çaplı, *Demirkırat*, s. 147.

¹⁵² Köylü Partisi ile Cumhuriyetçi Millet Partisi seçimlerden önce birleşmişlerdi. Seçimlerden sonra da Hürriyet Partisi kendisini fesh ederek (Kasım 1958) CHP'ye katılmıştır.

“politika ve ihtirastan vareste vatandaşların kin ve husumet cephesine karşı Vatan Cephesi” kurmaları gerektiğini söylemişti.¹⁵³ VC, DP’li olanlardan ziyade, muhalefetin temsil ettiğine inanılan zararlı “politika ve ihtirastan” şimdiye değin uzak kalmış vatandaşları, partili olmadan muhalefet karşıtı cepheye çekmeyi amaçlamaktadır. VC’nin hukuki niteliği net değildir. O ne bir parti, ne partinin yan kolu, ne dernek, ne de DP’nin hukuken tanınmış bir parçasıdır. Partinin ocak teşkilatları tarafından kurulmuş, kimi zaman ocak teşkilatından başka bir şey olmadığı da iddia edilen bir oluşumdur.

VC partinin iktidarı bırakmamak ve muhalifleri şiddet kullanarak sindirmek için hazırladığı bir milis örgütü değildir. Muhtemel bir darbeye karşı koyabilecek kitleleri, hazırlama hareketi de değildir. DP kitle mobilizasyonuna mesafelidir. 1946-50 döneminde kitlenin kontrolden çıkması ve özellikle de partinin kabul edebileceğinden daha fazla İslâmi sloganlara başvurma ihtimali göz önünde tutulmuş, bunun CHP’ye koz vereceği düşünülerek dikkatli davranılmıştır. İktidarda da benzer bir tutum izlenmeye çalışılmış, bir kez çizgi dışına çıkıldığında (6-7 Eylül) neler olduğu görülmüş ve partinin bu yaklaşımı pekiştirilmiştir.

Parti, kendisini kitlelere iyi anlatamadığı, bu konuda üstünlüğü CHP’ye kaptırdığı şüphesi içindedir. O nedenle yeni bir inanç ve iman tazeleme hareketi gerekmektedir. Zeki Erataman’ın ifadesiyle “VC milyonları aşan kararlı insanlarıyla, maddi ve manevi varlıklarıyla Halk Partisi karşısında *demokrasinin emniyet sübabı* olarak durmakta ve duracaktır.”¹⁵⁴ DP’liler muhalefet cephesine karşı kendilerinin de ne kadar güçlü olduklarını göstermek, kendi saflarını sıklaştırmak ve yeniden maneviyat tazelemek peşindedirler. Aslında ne kadar güçlü olduklarını biraz da kendilerine göstermek ihtiyacı duymaktadırlar. *Zafer* gazetesinde her gün DP’ye katılan ya da Menderes’e çekilen “bağlılık” telgraflarından –genellikle ilk sayfada– bahsedilmektedir.¹⁵⁵ Tanınmış işadamlarının (mesela Vehbi Koç) da VC’ye katılmaya zor-

¹⁵³ 12 Eylül 1958 (Manisa). Ahmet Salih Korur, İsmet Paşa’nın “Garp cephesinden taarruza geçiyorum” sözüne karşılık, Menderes, “vatan cephesinde toplanın bitaraf vatandaşlar” dediğini belirtir. Ahmet Salih Korur, “27 Mayıs ve Menderes”, *Milliyet*, 26 Mayıs 1975.

¹⁵⁴ 24 Şubat 1960 tarihli Meclis Konuşması, Akt. Yüksek Adalet Divanı’nın “Anayasayı İhlal Davası ve Bu Dava ile Birleştirilen Diğer Davalar Hakkındaki Kararı”, *Yüksek Adalet Divanı Kararları*, İstanbul, Kabcacı, 2007, s. 294.

¹⁵⁵ Ermenek kazasından Mustafa Yıldız tarafından çekilmiş bir telgraf, “Vatanımızı sayısız ve modern eserlerle dolduran DP hükümetimizin bu eserlerini tebcil edeceklerken kötöleyen CHP’den on nüfusuyla ayrılarak DP’nin şanlı saflarına katıldığımı saygılarımla arz ederim” demektedir. *Zafer*, 12 Ocak 1959. Diğer telgraf örneklerinde köylerin ocak başkanları ya da ihtiyar heyeti üyesi ibareleri de bulunmaktadır. Örnekler için, *Zafer*, 3-4 Ocak 1959.

lanması, bu durumun göstergelerinden birisidir.¹⁵⁶ Baskı sadece Vehbi Koç ve diğer bazı işadamlarına uygulanmış değildir. İktisadi devlet teşekküllerinde, belediyelerde, Devlet Opera ve Balesi'nde çalışanlar üzerinde de VC'ye katılım hususunda bir tazyik uygulandığına ilişkin kanıtlar vardır. VC'ye katılanlara avantajlar sağlanırken, diğerleri cezalandırılmaktadır. İstanbul Galata'da işsiz güçsüz haraç alarak hayatlarını idame ettirenlerden bazılarının VC'ye geçerek, başbakanıdan imzalı katıldıklarına ilişkin belgeleri komiserlere göstererek serbest bırakıldıkları bile iddia edilmiştir.¹⁵⁷ Ahmet Salih Korur, VC'ye “bir şey olurum”, “bu bir fırsattır ben geride kalmayayım” gibi düşüncelerle girenlerden bahsetmektedir.¹⁵⁸

Bir parti faaliyetinin daha iyi anlatılması, partiyi tanımlayan ilkeler ışığında yeni bir katılım kampanyasının açılması, parti ile sıradan vatandaşlar arasındaki bağların sıklaştırılması, belli esaslara riayet edildiğinde meşru bir eylemdir. Bizatihi cephe kurulmasının kötü olduğu fikri, yekpare toplum anlayışının bir ürünüdür. Siyaset farklılaşmadan beslenir. Bu türlü cepheleşme gö-nüllülük esasından sapılmadığı müddetçe –devlet gücü kullanılmadığında– sözü edilen işlevleri yerine getirebilirler. Menfaat temini ya da hükümet korkusu asli saik haline geldiğinde arzu edilen faydaların ortaya çıkması çok zordur. Baskılar, ılımlı ya da tarafsız diyebileceğimiz kesimleri de saf tutmaya zorlar ve hukuk devletinde en aza indirmesi gereken parti temelli ayrımcılık ve partizanlık daha da keskinleşir. Menfaat temini saikiyle böyle bir cephenin parçası olanların, ilk fırsatta uzaklaşacakları da bir vakıadır.

VC kuruluşunun olumsuz ya da ters tepebilecek sonuçları hakkında bazı DP'lilerin uyarıları dikkate alınmamıştır.¹⁵⁹ Cepheler kurulmaya devam etmiş, parti propagandasından başka hiçbir şey yazmayan “besleme basın” gazetelerin sayısı artmıştır. Hükümet kontrolündeki radyo, yurttaşların akın akın Vatan Cephesi'ne doğru koştuklarını iddia etmiş, her gece katılanların ismi okunmuştur. İsimlerin birçoğunun uydurma olduğu da açıktır. Kötü oynanan bu müsamereden rahatsızlık duyanların radyolarını kapattığı, DP'lilerce bile ifade edilmiştir.¹⁶⁰

¹⁵⁶ Vehbi Koç'u CHP üyeliğinden istifa ettirip, DP'ye kaydetmek için yapılan baskılar için bkz. Can Dündar, *Vehbi Koç*, s. 211 vd.

¹⁵⁷ (İstanbul Vilayet Umumi Meclis Üyesi İsmet Yaşinel'in ifadesi) Vatan Cephesi Davası Kararı Gerekeşi, Esas no 961/7, *Yüksek Adalet Divanı Kararları*, Kabalcı, İstanbul, 2007, s. 857.

¹⁵⁸ Ahmet Salih Korur, “27 Mayıs ve Menderes”, *Milliyet*, 26 Mayıs 1975.

¹⁵⁹ DP, Gaziantep il kongresinde bile, bazı delegeler, VC yayınlarına son verilmesini istemişlerdir. Sarol, *Bilinmeyen Menderes II*, s. 914.

¹⁶⁰ Mesela DP milletvekili, İlhan Sipahioğlu, 10 Nisan 1958 tarihli grup toplantısında, “Sayın Başvekilin bir fikrine iştirak etmiyorum. Diyorlar ki, üniversitelerde pek ufak bir kısmı müstesna ekse-

VC olayı, 27 Mayıs'a doğru dolu dizgin giderken, hükümetin içine düştüğü kendini kandırma ve gerçeklikten giderek kopma eğilimini örnekler. DP, muhalefetin eylemlerine karşı anlık tepki vermekten öte geçmeyen, sonucu iyi düşünülmemiş ve fakat uzun dönemde partiye büyük zarar veren politikalar takibine sürüklenmiştir. Tutarlı hareket eden Bayar dışında, DP hükümeti attığı adımların fayda ve maliyet analizini yapmak veyahut yapılan yanlışlardan geri dönme gibi yönetebilmek için gerekli olan en kritik hususiyetlerini kaybetmiş gibidir. Menderes'in Yassıada'daki savunmasında, VC'nin "tesadüfen sarfedilen bir sözün akislerinden" doğduğunu ifade eden sözleri bu durumu örnekler:

"Vatan Cephesi ocakları, Demokrat Parti bucağına bağlı olan bir Demokrat Parti Ocağından ibarettir... .. muhalefet bir cephe altında toplanırken, iktidara mensup olanların bu teşekkül karşısında birlik olarak hareket etmelerini temin etmek için, *tesadüfen sarfedilen bir sözün, akisler yaratarak vatandaşların DP Vatan Cephesi ocağına kaydoluyoruz şeklindeki sözlerinden doğmuştur*. Vatan Cephesi sözü bir siyasi slogandan ibarettir. DP'den ayrılanların veya tarafsız vatandaşların bir birlik haline getirilmesi için sarfedilmiş bir slogan.... Mevcudiyeti, maddi yeri yoktur. Elle tutulur, gözle görülür bir teşkilat değildir. Memleketi asayiş bakımından bir müdafaa davranışından ibarettir. Bir Vatan Cephesi kurmak suretiyle bütün vatandaşları tek parti içinde toplamak akla hayale gelecek şey değildir.." ¹⁶¹

Menderes'in soğukkanlılıktan uzak tutumu 1958'de Irak'ta meydana gelen darbe sonrasında da görülecektir. Kral Faysal ve Başbakan Nuri Sait, Menderes'in görüştüğü, hele hele Nuri Sait, arkadaş olduğu biridir. Menderes arkadaşının başına gelenleri duyduğunda gözyaşı dökmüştür.¹⁶² Hükümetin Irak'a müdahaleyi bile düşündüğü ancak hem Genelkurmay'ın hem de ABD'nin karşı çıkması nedeniyle adım atmadığı bilinmektedir. Irak olayı, CHP ve muhalif basın için, Menderes'in sinirlerini daha da bozma gayesiyle kullanılmıştır. Öldürülen devlet adamları ve ailelerinin sokaklarda sürüklenen cesetlerinin fotoğrafları, "ibret alın" dercesine gazeteleri süslemektedir. Metin Toker, diktatörlüğe meylettiğini düşündüğü Menderes'in

riyet bizimidir. Yanlıştır. Ekseriyet bize karşıdır ve ekseriyetin bize karşı olması için makul sebepler de vardır. ...propagandamızın da çok tuhaflığı var. Ben radyoyu dinlemez oldum. Bunu halk hiç dinlemez. Her akli başında insan bunları dinlemez" diyecektir. Yüksek Adalet Divanı'nın "Anayasayı İhlal Davası ve Bu Dava ile Birleştirilen Diğer Davalar Hakkındaki Kararı", *Yüksek Adalet Divanı Kararları*, Kabcacı, İstanbul, 2007, s. 154.

¹⁶¹ Akt. Giritlioğlu, *CHP'nin Mevkii 1*, s. 393.

¹⁶² Çetiner, *Nefes Nefese Bir Ömür*, s. 325.

Irak olayları nedeniyle korkuya kapıldığını belirttiikten sonra “muhafelet bunu hissetmişti ve damarlarına basmaktan sadist bir zevk alıyordu” diye yazacaktır.¹⁶³

Tam da muhafeletin beklediği gibi Menderes’in bu haber ve fotoğraflara tepkisi çok sert olmuştur. Menderes, 21 Eylül 1958 tarihli Balıkesir konuşmasında:

“Komşu memleketlerde öldürülen devlet adamlarının resimlerini gazetelelerinde pafta pafta basmak ve bu resimlerin altına imalı tehdit cümleleri yazmak küstahlığında bulunabiliyorlar. Demek ki bu iki hareket arasındaki tezadı görmeyecek kadar hırslılar. ...Yine bunlar kalkıyor, Irak’ı misal göstererek ve mütemadiyen ve ısrarla gazetelerinde milleti tahrik ve teşvik ederek, adeta bunları da öldürecek bir sergerde, bir serseri çıkmayacak mı demektedirler.”¹⁶⁴

diye sormaktadır.

1957 sonrasında siyasi faaliyetlerini artıran, il ve ilçe kongrelerini dolayan, çok sık basın toplantısı düzenleyen CHP’nin her türlü eylemi hükümeti rahatsız etmekte, bu eylemler huzursuzluk yaratma niyetinin belirtisi olarak okunmaktadır.

Menderes’in 8 Aralık 1958 tarihli grup konuşması bu psikolojiyi ifade eder:

“Bugün memleket gayri kabili idare bir hale gelmiştir. Bir muhafelet partisi lideri kalkar, yılın büyük aylarını bir vilayetten bir diğer vilayete gitmek suretiyle kongre kongre dolaşır, haftanın her gününde seçim beyannamesi mahiyetinde tebliğler yapar, efkârı umumiyeyi aldatarak neşriyat yapar, basın toplantısı yaparak memleket menfaatlerine saldırır. Bu nerede görülmüştür. Onların zamanında bir parti kurulamazken, bir gazete çıkarılmazken, iki kişi bir araya gelip konuşamazken bugün neler olmaktadır...”

Son derece ilginç olan bu grup konuşmasından görüleceği gibi, İnönü’nün kongre kongre dolaşması, basın toplantıları düzenlemesi, suç gibi teklakki edilmektedir. Menderes, sanki demokratik rejime geçilmemiş gibi, İnönü’den tek parti dönemindeymişçesine davranışlar beklemektedir. Otoriter ve sınırlı bir demokrasi anlayışını gösteren bu beklentiler hükümeti daha

¹⁶³ Toker, *İsmet Paşayla 10 Yıl, 1957-1960*, s. 105. Menderes’in “ıdam sehpalarında can verenlerden ders alsalar ya” sözünü, İnönü, “sehpalar bir kez kurulursa nasıl işleyeceğini kimse bilmez” diyecek yanıtlaştırmıştır.

¹⁶⁴ Giritlioğlu, *CHP’nin Mevkii*, 1, s. 396.

sert tedbirler almaya iten –tedbirler komisyonu 1958 Aralık ayında oluşturulmuştur– en önemli motif haline gelmiştir. Metin Toker, “Demokrasi, haddi zatında iş başındakilerin rahat çalışma imkânına sahip olmadıkları bir rejimdir” demektedir ve DP’lilerin bunu anlamadıklarını vurgulamaktadır ki, çok haklıdır.¹⁶⁵

Hükümetin otoriter tedbirleri sadece CHP ve sosyalist sola yönelik değildir. Kürt meselesi söz konusu olduğunda, DP’nin bu konudaki ikircikli tavrı ortaya çıkacak ve askerler ile hükümet arasındaki ortaklık ve işbirliği kendini gösterecektir. 17 Aralık 1959’da, Irak’ta Barzani hareketlenmesinin Kürt milliyetçiliğini tetikleyebileceği endişesiyle, aralarında gazeteci, yazar, avukatların yanında aşiret beylerinin de bulunduğu Kürt kökenli 50 kişi bölücülük (ve ayrıca komünistlik) suçlamasıyla tutuklanmışlardır. DP milletvekili Abdülmelik Fırat’ın Fatin Rüştü Zorlu’ya referansla aktardığına göre, başta Bayar, Menderes, Genelkurmay Başkanı Rüştü Erdelhun, Kara Kuvvetleri Komutanı Cemal Gürsel olmak devlet zirvesi toplanmış –Cemal Gürsel’in hazırladığı rapora binaen– sayıları binlerle değişen Kürtleri sürgün ya da imha seçeneği tartışılmıştır. Bayar, Gürsel, Namık Gedik ve Rüştü Erdelhun sertlik yanlısı politikaları savunurken Menderes ve Zorlu önde gelen isimlerin tutuklanarak sorgulanmaları ve bir harekât yapılacaksa bundan sonra yapılması görüşünü savunmuşlar ve bu görüş hâkim olmuştur. Tutuklanan 50 kişi 6.5 ay boyunca hücrede yargılanmayı beklemişler bu süre zarfında da kimseyle görüştürülmemişlerdir.¹⁶⁶ O kadar ki, DP milletvekili Abdülmelik Fırat, tutuklularla görüşmek isteyince, Başbakan, İçişleri Bakanı, 1. Ordu Komutanı, merkez komutanı ile diyaloguna rağmen tutuklularla görüştürülmemiştir.¹⁶⁷

DP’nin muhalefetin normal karşılanması gereken eylemlerini kargaşa yaratma çabası olarak görme eğilimi, büyük siyasi etkileri olacak olayları tetikleyecektir. Mülki amirlere gerekli gördüklerinde siyasi nitelikli toplantıları yasaklama yetkisi veren Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu’ndan daha

¹⁶⁵ Metin Toker, “Derdin Başı”, *Akis*, 16 Kasım 1957. “Anakronizm bir demokraside totalitarizmin büyüklere sağladığı rahatlığı aramaktır.”

¹⁶⁶ Ferzende Kaya, *Mezopotamya Sürgünü – Abdülmelik Fırat’ın Yaşam Öyküsü*, Anka, İstanbul, 2003, s. 133-4. Ayrıca bkz. Musa Anter, *Hatıralarım - 1*, Doz, İstanbul, 1990, s. 151 vd; Nurettin Yılmaz, *Yakın Tarihin Tanıyım*, Veng, Ankara, 2008, s. 44. Tutuklular, 27 Mayıs darbesinden sonra mahkemeye çıkarılacaklar, sanıklardan bir kısmı beraat ederken bir kısmı ceza alacaklardır.

¹⁶⁷ Fırat, *Mezopotamya Sürgünü*, s. 119-120. Olay’ı Menderes’e aktaran Fırat, Menderes’in de yakınlığıyla karşılaştığını ve başbakanın (MIT sorumlusu olduğundan şüphelendiği birilerine) telefon açarak “size mahkemeye çıkarmak için bir ay daha süre veriyorum” dediğini nakleder. s. 121.

önce bahsedilmişti. Çoğunluğu tek parti döneminde sosyalleşmiş mülki idare amirleri, gerek hükümete yakın görünme arzusu, gerekse hükümete yönelik muhalefeti devlete muhalefet olarak algılama eğiliminden kurtulamadıklarından, kanunu sınırlayıcı biçimde yorumlayarak, demokrasilerde olağan karşılanması gereken siyasi toplantıları yasaklamaya kalkışacaklardır. 31 Mayıs 1958'de İstanbul Vali Vekili Ethem Yetkiner, beraberindeki Polis Müdürü ile beraber (Cemal Tarlan) İsmet İnönü'yü ziyaret ederek daha önce yapacağını ilan ettiği basın toplantısını yapmamasını isteyebilmişler; ancak İnönü'nün sert tepkisini gördüklerinde geri adım atmışlardır. CHP'liler, bu uygulamalara tepki gösterdikçe de DP, CHP'de aradığı ihtilal tahrikçiliğinin delilini bulduğunu düşünmekte ve daha sert tedbirlere doğru yönelmektedir.

Tokat/Zile olayı bunlardan ilkidir. İnönü, parti kongreleri için Sivas ve Tokat'ı ziyaret etmeyi planlamaktadır. Sivas'ta yetkililerin sağduyulu tutumu neticesinde olay çıkmaz. Tokat Valisi ise, CHP örgütünü İnönü'nün sınırlı sayıda araçla karşılanması, araçlar arasında 400 metre mesafe olması ve İnönü'nün kışkırtıcı hareketlerde bulunmaması konusunda uyarmıştır. Valinin uyarıları, partilileri sinirlendirmiş, kabile Tokat'a "kalabalık bir otomobil dizisi halinde ve doğrusu istenilirse vali beyin isteklerine hiç aldırmaksızın" girmiştir.¹⁶⁸ İnönü daha sonra CHP'yi desteklediği bilinen Zile'yi ziyaret etmeye karar verecektir. Metin Toker'e göre, Zile kaymakamı, İnönü'yü karşılamak isteyenlere engel olmak için ilçe halkını "evlerine ve dükkânlarına hapsetmiş",¹⁶⁹ kafilenin ilçeye gelişiyle birlikte halk polis ve asker kordonlarını aşarak "kurtar bizi baba" diyerek İnönü'nün arabasına koşmuşlardı. Emniyet amiri, İnönü'yü bekleyen kalabalığın dağılmasını isteyip, su sıkırtınca olaylar çığrından çıkmış, CHP'liler ile emniyet güçleri arasında çatışmalar çıkmıştı. Bu esnada halka ateş edilmesi emrinin verildiği ancak emrin yerine getirilmediği de iddia edilecektir.¹⁷⁰ Sonuçta, İnönü Zile'de bir süre daha vakit geçirdikten sonra şehirden ayrılacaktır.

Olayların DP'liler cephesi tarafından nasıl görüldüğü ise açıktır. İnönü, yasalara uymamış, kendisini uyaran mülki amirlere karşı koymuş ve CHP'lileri de teşvik etmiştir. DP'li Nusret Kirişcioğlu'nun ifadesiyle, "komiseri CHP mebuslarının elinden kurtarmak ancak bir polis memurunun hava-ya üç el ateş etmesiyle mümkün" olabilmıştır.¹⁷¹

¹⁶⁸ Toker, *Demokrasiden Darbeye*, 1957-60, s. 178.

¹⁶⁹ Toker, *Demokrasiden Darbeye*, 1957-60, s. 180.

¹⁷⁰ Toker, *Demokrasiden Darbeye*, 1957-60, s. 180-183.

¹⁷¹ Kirişcioğlu, *12 Mart ve Tahkikat Komisyonu Raporum*, s. 77-78.

Hemen belirtelim ki, hükümetin yaklaşımını parti içinde eleştiren milletvekilleri de söz konusudur. Bu grup zayıflamıştır ancak son ana kadar da hükümeti eleştirmekten geri kalmamıştır.

Abdurrahman Fahri Ağaoğlu, 10 Haziran 1958 tarihli toplantıda hükümetin İnönü’ye yönelik tutumunu eleştirecektir:

“İnönü Cumhuriyeti tehlikede görmüş. Eğer böyle görmüş ise bunu söylemek elbette onun hem hakkı hem de vazifesidir. Bunda bir suç aramak yersiz bir tevehhümden başka bir şey değildir. ...İnönü vesayete muhtaç mıdır ki bir toplantıda söyleyeceği sözler bakımından kendisini ikaz etmeyi düşünüyorlar. Bu hareket demokratik bir rejimde asla tecviz edilmeyen haksız bir müdahale, insan şeref ve haysiyetine riayetsizlikten başka bir şey değildir. ... Asıl kusuru kendimizde aramak suç mudur? Biz memleketi kurtardık; her şey yapmak hakkımızdır. Yahut biz memleketi kalkındırdık büyük hizmetlerimiz var, diğer şeyler küçüktür demek ve bu açıdan olayları göerek tahakküm yapmak yanlıştır...”

Fahri Ağaoğlu yine aynı toplantıda, otoriter yönelimlerden şikâyet edecektir:

“Demokrasi, hak ve hürriyet bahsi açıldıkça Menderes daima Balkanlar’dan Fransa’dan misaller verir; iç ve dış tehlikelerden hükümetin kuvvetli ve istikrarlı olması lüzumundan bahseder. Herkesin bir türlü demokrasi anlayışı olduğunu söyler. Bu tarz tehlikelidir. Keyfi idare temayülünü, istibdat temayülünü gösterir. Ne için Anglosakson âleminde örnek vermezler de dejenere sistemlerden misal gösterirler.”¹⁷²

Benzer şekilde İlhan Sipahioğlu, 8 Aralık 1958 tarihli grup toplantısında “muhalefet liderinin gittiği yerlerde tezahürat görmesinin en mühim sebeplerinden birisi bence şu Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu’nun adaletsiz tatbikidir” diyecektir.¹⁷³

Edirne milletvekili, Rüknettin Nasuhioğlu, 8 Aralık 1958 grup konuşmasında aynı meseleye değinecektir:

“1950 yılında cami avlusunda ceviz oynayan çocuklar bugün üniversite talebesidir. O gün sığara düşen İnönü, bugün hâkim vaziyette ortada dolaşıyor. Halbuki bu unutulur giderdi... Hükümetten istirhamım, tedbirlerini

¹⁷² Yüksek Adalet Divanı’nın “Anayasayı İhlal Davası ve Bu Dava ile Birleştirilen Diğer Davalar Hakkındaki Kararı”, *Yüksek Adalet Divanı Kararları*, Kabalcı, İstanbul, 2007, s. 261.

¹⁷³ Yüksek Adalet Divanı’nın “Anayasayı İhlal Davası ve Bu Dava ile Birleştirilen Diğer Davalar Hakkındaki Kararı”, *Yüksek Adalet Divanı Kararları*, Kabalcı, İstanbul, 2007, 154-5.

sert ve tatbiki muhal olacak şekilde değil, umumi efkârı bize çekecek şekilde ele alması lazımdır...”¹⁷⁴

Naci Berkman’ın konuşması ise, durumu olgun ve sağduyulu bir biçimde analiz etmeye çalışan partililerin varlığını gösteren ilginç bir örnektir:

“Halk Partisi, prensipler üzerinde münakaşaya tahammül göstermediği için yıkılmıştır. Halk Partisi tutulmaması gereken insanları tutmakta ısrar ettiği için yıkılmıştır. ... Şimdi arkadaşlar, bizim de aynı yolda olduğumuzu müşahade etmekle üzüntü duymaktayım. ... (Münevverleri neden kaybettik?) 1953’te başladı bu maraz bizde, 1952’ye kadar bu hava mevcut değildi. Ondan sonra partimiz içinde bir takım mideciler türedi. Hizmet faturasını gösteren bir nimet istedi, bir taviz istedi. Ne oldu ne olduğu belirsiz bir takım insanlar bünyeye girdi. Bunlar partili olmak, bazı idare heyetlerinde şarlatanlık, dalkavukluk yaparak yer almak suretiyle mahalli idarelerde memurlar üzerinde kendi arzu ve istekleri yolunda baskılar yaptılar. İşini yapmıyan memuru oradan uzaklaştırmak, onun ekmeğine mani olmak için, onun haysiyet ve otoritesini zedelemek için mebuslara müracaat ettiler. Bizler de maalesef bunlara alet olduk. ...Bugün üç defa hapse mahkûm olmuş ilçe başkanlarımız, afyon kaçakçılığı yapmış il ikinci başkanlarımız var. ...Nerede bizim ahlâkiliğimiz? Millete telkin ettiğimiz ahlâkiliği ihtiram mevkiinde tutacağız sözü nerede?”¹⁷⁵

...Bugün arkadaşlarımız, gece şoförlük yapan subaylarımız vardır. Gece garsonluk yapan öğretmenlerimiz vardır. Millet in bu şerefli memurlarını bu hale düşürmeğe hiçbir zaman hakkımız yoktur.

...şunu da söyleyeyim bir İnönü fobisi vardır. Aslında olmaması icap eder. Diyor ki, 1950 senesine kadar, yani seçime girdiğimiz tarihe kadar, iktidarı bizim devraldığımız tarihe kadar mevcut olan kanunları aynı hüviyetle iade edin... Bunları söylemek bir suriş çıkarmak telakki ediliyorsa bu pek isabetsiz bir hüküm olur arkadaşlar.”¹⁷⁶

Anayasayı değiştirilim, Anayasa Mahkemesi kuralım. Başka türlü rejim teminat altına alınmayacak ve emin olun ki, Allah göstermesin Halk Partisi iktidara geldiği zaman birçok vilayetlerde, birçok vatandaşlarımız evini tarlasını bırakıp başka yerlere göç etmek mecburiyetinde kalacaklardır...”¹⁷⁷

Maalesef bu görüşlerin azınlıkta kaldığını ve DP yönetici kadrosu için

¹⁷⁴ Karakuş, *İşte Ankara*, s. 354.

¹⁷⁵ Yüksek Adalet Divanı’nın “Anayasayı İhlal Davası ve Bu Dava ile Birleştirilen Diğer Davalar Hakkındaki Kararı”, *Yüksek Adalet Divanı Kararları*, İstanbul, Kabaıcı, 2007, s. 280-2.

¹⁷⁶ s. 284.

¹⁷⁷ s. 285. Berkman aynı konuşmada, Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu’nun değiştirilmesini, Burdur, Antep, Zile gibi yörelerdeki mülki idare amirlerinin değiştirilmesini de önermektedir. Berkman’ın Türk siyasetinde az görülen bir içtenlikle “biz CHP’lilerin yapmasına izin vermediğimiz şeyleri rahatlıkla yapıyorduk” (s. 286) demesi de belirtilmelidir.

de, CHP'nin taleplerini dikkate alıp, hükümetin de hatalar yapmış olabileceği kabul edilse belki CHP de daha ılımlı bir çizgiye gelebilir beklentisinin yanı sıra bulmadığını görüyoruz. Bu durumun analşılmasında seçmen tabanının büyük bir kısmının, sözü edilen özgürlüklere karşı duyduğu hassasiyetin zayıf olmasının altı çizilmelidir. Menderes, “memleket bizden bu gibi hizmetler bekliyor. Muhalefetin söz konusu ettiği ve önemli dediği meseleleri hamd olsun bizim köylü bilmiyor, ehemmiyet vermiyor; hatta haberdar bile değildir”¹⁷⁸ diyecektir. İspat hakkı, yargı bağımsızlığı, üniversite özerkliği, basın özgürlüğü köylü, kasabalı ya da gecekondu için büyük bir anlam ifade etmemektedir.¹⁷⁹ Önemli olan, oy verme özgürlüğü ve seçilenlerin hiç değilse bir süre kendilerine gelip oy istemeleri ve idareden şikâyetlerini dile getirebilmeleridir. Hükümet bunu sağlamaktadır, partizanlık ve ekonomik sıkıntılar vardır ancak bunlar da zaten seçim sonuçlarına yansımıştır.

Entelektüel tabakaların ve pek de samimi görünmediği özgürlük elden gidiyor temasını işleyen CHP'nin dışında hak ve özgürlükler konusunu mesele haline getirenler sınırlı sayıdadır. Demokratik özgürlüklere bir nebze olsun daha fazla sempatiyle bakması beklenen işçiler ise –hükümet etkisindeki– işçi sendikalarından başka bir alternatife sahip değillerdir. Üstelik, herhangi bir talebin komünizm geliyor söylemi ile cezalandırıldığı bir ortamda talepleri dile getirebilmek güçtür. Böylece, liderlere yönelik gidilen yol yanlış (ya da doğru değil) mesajının verilmesi de söz konusu olmamıştır.

İlginç olan nokta, birçok DP'linin CHP'nin sert muhalefet çizgisine, aynı sertlikle mukabele edilmesinin partiye fayda sağlamayacağına inanmaları ve bunu müteaddit defalar ifade etmeleridir. Mükerrrem Sarol, Samet Ağa-oğlu, Atıf Benderlioğlu ve Kemal Zeytinoğlu tarafından 1958 yılında başbakanı gönderilen bir mektuptan söz eder. Üniversiteye yönelik hükümet baskısının arttığı bir dönemde yazılan mektupta:

“Halk Partisi bizi kendisini yakaladığımız hürriyetsizlikler rejimine doğru sürüklemek istemektedir. ...Biraz daha baskı yapmağı bizi zorlamak ve işi rejim davasına getirip kısa yoldan seçim kazanmak. Onun bizi çekip sürüklediği bu yolda yuvarlanıp giderken vatandaşın muhabbetini büyük ölçüde kaybetmekte olduğumuzun farkında bile değiliz.”¹⁸⁰

¹⁷⁸ Burçak, *10 Yılım Hikâyesi*, s. 611.

¹⁷⁹ Frey köylülerin sadece % 65'inin bir parti adını söyleyebildiklerini, kadınların yarısının ise bir parti adını bile bilmediklerini ifade eder. Frederick Frey, *Surveying Peasant Attitudes in Turkey*, Cambridge, Center For International Studies, tarihsiz, mimeograph. “Social Structure” adlı bölüm, Frey tarafından kaleme alınmıştır. “Social Structure”, s. 30.

¹⁸⁰ Sarol, *Bilinmeyen Menderes I*, s. 189-190.

Daha da garibi Menderes'in kendisi de bu fikirdedir. 9 Şubat 1958 tarihli konuşmasında Menderes şöyle diyecektir:

“Muhalefetin zorlaya zorlaya bizi bazı tedbirler almaya mecbur etmeleri, demokrasiye uygun neticeler değildir. Eğer onlar zorlamasalar, bugün beğenmedikleri birçok kanunun çıkmasına imkân yoktu. Sizin üstünüze yürünürse elbet müdafaa tedbirleri alırsınız. Fakat daha şiddetli kanunların çıkması için ne derece zorlarsa zorlasınlar, Demokrat Parti sınır aşmak, ölçüyü kaçırmak gafletini göstermeyecektir.”¹⁸¹

Keza, Menderes, 26 Mayıs 1960 Eskişehir konuşmasında, CHP'nin tertiplerinden bahsettikten sonra, aynen şöyle demektedir:

“Ya bu zorlama politikası karşısında hareketsiz ve aciz kalacağız; bu takdirde nizamın muhafazası mümkün olmayacak ve bu zorlamalar ile iktidara gelmenin yolu açılmış olacak, veyahut, nizamın muhafazası için birtakım tedbirler almamız üzerine, bizim bu tedbirlerimizi aleyhimize kullanıp hürriyetleri tahdit etmekte olduğumuz ileri sürülerek bizi Türk milletinin teveccüh ve itimadından mahrum bırakmak hedefine doğru gidilecek...”¹⁸²

DP'liler neden, kendi içlerinden birçoklarının da farkında olduğu bu tuzığa düşmüşlerdir? Parti içinde bu görüşün azınlıkta kaldığını belirtmemiz gerekir. Celal Bayar, sertlik yanlısıdır ve öyle olduğunu da hiç inkâr etmeyecektir.¹⁸³ Ayrıca yukarıdaki alıntılarda da dile getirildiği gibi, İnönü karşıtlığı birçok DP'li için refleks halini almıştır. Menderes'in de 10 yıllık iktidar dönemi boyunca her zaman bu görüşte olduğunu söylemek zordur. Menderes bu konuda kararlı olsa ya Bayar'ı da ikna etmeye çalışır ya da istifa ederdi. Kolayca etki altında kalan, o anda işine geldiğinde farklı görüşleri kabul etmiş gibi görünmeyi daha uygun bulan, çabuk sinirlenip çabuk unutan Menderes'in, bu görüşü de, belli aralıklarla ifade etmiş olsa da, bu uğurda maliyet ödemeyi göze alabilecek derecede ciddiye almadığını düşünmek daha doğru olur. Mesela Menderes bu fikri hem CHP hem de parti içi muhalefeti yatıştırmak için kullanmış da olabilir. Bu konuşma “daha ileri gitmeyeceğiz, son bir destek istiyoruz” demenin bir yolu olarak yapılmış da olabilir.

¹⁸¹ Ahmad ve Ahmad, *Türkiye'de Çok Partili Hayat*, s. 176.

¹⁸² Burçak, *10 Yılın Anıları*, s. 753.

¹⁸³ Bayar, DP hükümetinin hürriyeti kısıtlayıcı tedbirler almaması mümkün değil miydi sorusuna, hayır cevabı vererek, bunlar olmasaydı, “hükümet hizmet alanında hiçbir eser veremez, sosyal ortam daha 1955'lerde, 1968-69 yıllarının sokak çatışması işgalleri, kanlı vatandaş kavgalarına dökülürdü” diyecektir. Akt. Ilıcak, *27 Mayıs Yargılanıyor*, cilt 2, s. 635.

SERTLEŞEN MUHALEFET

1957 seçimleri CHP'lileri de etkilemiştir. Partinin oylarını yükseltmesine rağmen üçüncü kez seçim kaybetmesi, bazı çevrelerde bir umutsuzluk ve yılgınlığın doğmasına yol açmıştır. DP'lilerin iddia ettiği gibi, CHP'nin seçimle iktidara gelmesinin mümkün olmadığını anlayarak, ne olursa olsun iktidar dediği ve darbe kışkırtıcılığına soyunduğu iddiası ne ölçüde anlamlıdır?¹⁸⁴

Parti içinde, seçim yolsuzlukları bundan sonra da görülecek, DP seçim yaptırmamak için her yola gidecek biz de buna uygun olarak yasal sınırları zorlayalım düşüncesi kesinlikle vardır. Ancak bu seçimlerden umudu kesip askeri müdahaleyi teşvik edelim anlamına gelmese gerektir. İnönü, “ihtilalle iktidara gelmek ihtimalini bize isnat etmek başbakanın ilk günden beri adettir. Bu hal baskı idaresi kurmak hevesinin mantığı neticesidir. Baskı idaresi kurmak isteyenler, tabii olarak kendilerini daimi ihtilal tehlikesi karşısında görürler” derken önemli bir noktaya temas eder.¹⁸⁵

CHP –beklenildiği kadar olmasa da– oylarını artırmıştır, üstelik Hürriyet Partisi de kendilerine katılmıştır. 1954 hele hele 1950 seçim sonrasında kilere benzer bir bozgun havasından söz edilemez. Tersine, parti muhalefette de varlığını sürdürebildiğini göstermiş, çeşitli toplum kesimleriyle daha önce pek zayıflamış olan bağlarını yeniden pekiştirme şansını elde etmiştir. Seçim sonuçları partinin doğru yolda olduğunun seçmen tarafından da onaylanması olarak algılanmıştır. Seçim kaybedilmiştir ancak birçok yolsuzluklar yapıldığı gibi, DP hem dini siyasete alet etmiş hem de bütün devlet olanaklarını partizanca kullanmıştır. Bunlar olmasaydı, bir CHP zaferi muhtemeldi. Doğru yolda olan parti aynı çizgide devam etmeli, meydanın boş olmadığını iktidarın demokratik rejimi kaldırmaya gücünün yetmeyeceğini göstermeliydi. Böylece, eski politikalar ve eski muhalefet yapma biçiminin daha da bilinmiş bir biçimde takip edilmeye devam etme kararlılığı ile karşılaşırız. Mesela İzmir CHP İl Başkanlığı, “sokak sakinlerini şahıs şahıs bilecek ve orada otu-

¹⁸⁴ Sarol, Lütfi Kırdar'ın ağzından anlattığı bir olayı nakleder. Kırdar'a göre, 1954 yılında İnönü'nün evinde Faik Ahmet Barutçu, Sadi Konuk, Cevat Dursunoğlu'nun bulunduğu bir toplantıda Dursunoğlu, DP'yi seçimle deviremeyiz ihtilalden başka yol yoktur diyor. Barutçu gönülsüzce de olsa bunu onaylıyor. İnönü ise, “önümüzde seçim var. Bütün gücümüzle saldıracağız ve boş yerlerini kolayacağız. Eğer yine de deviremezsek, o zaman sizin dediğiniz yolu deneyeceğiz. Fakat tutumlarına bakıyorum da ben de siz katılmak ihtiyacını duyuyorum, ama kararı seçimden sonra vereceğiz” demişti. Sarol, *Bilinmeyen Menderes I*, s. 227. Lütfi Kırdar bu toplantıdan sonra partiden istifa etmiştir. Yakup Kadri Karaosmanoğlu da “bu partinin lider kadrosu, her nedense, iktidara seçim yoluyla gelmek ümidini kaybetmiş durumdadır” diye yazmıştır. Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl*, s. 229.

¹⁸⁵ Erdemir, *Muhalefette İnönü*, cilt 3, s. 49 (22 Ocak 1960).

ran diğer Halk Partililerin de yardımlarını isteyerek o bölge ile devamlı alakadar olacak” Sokak Temsilciliği kurumunu ihdas etmiştir.¹⁸⁶ Bu noktada Avni Doğan’ın gözlemleri anlamlıdır:

“İlk yıllardaki çetin mücadelemiz sade işlerin tenkid ve münakaşası üzerinde kalmıştı. 1954’ten sonra, eski iktidarın şiddet tedbirleri karşısında, pasif mukavemet metodu içinde çalıştık. 1957’den sonra mukavemetimiz, *taarruzi ve fiili* bir mahiyet aldı. Hükümetin meşruiyetini kaybettiğini ilan ettik.”¹⁸⁷

Sert muhalefete devam etme kararlılığının ilk göstergesi sonuçlara ilişkin usulsüzlük iddialarının dile getirilmesinde görülmüştür. Partililere göre, CHP’nin kazanmadığı seçim bölgelerinin neredeyse tamamına yakınında, yolsuzluklar yapılmıştır. Seçim sonuçları –CHP’nin kazandığı yerler istisna olmak üzere– yanlışdır ve seçimler yenilenmelidir. Milletvekili Fahri Giritlioğlu partililerde refleks haline gelmiş olan itiraz etme davranışının hangi düzeye ulaşabildiğini örnekler. Seçimlerde Hatay teşkilatı, kazandığını bir telgraf-la genel merkeze müjdelediğinde genel merkezden Hatay’a çekilen telgraf “seçimlerin neticesine derhal itiraz ediniz” olmuştur.¹⁸⁸ Seçimlerdeki düzensizlikleri araştırarak organların hükümetin baskısı altında olduğuna inanılması ve hükümetin basın üzerindeki baskısı nedeniyle, CHP liderlerinin tepkisi sıradan parti üyelerine yayılıyor, bir şeylerin gizlendiği fikri yankı buluyordu. Seçimlerin haksızlık yapılarak ellerinden alındığı duygusu zaten gerginlik içinde bulunan birçok partiliyi çileden çıkarıyordu.

Muhalefet için muhalefet yapmanın çarpıcı örneklerinden birini de Toker nakleder. Ağustos 1958’de hükümetin ABD hükümeti ile anlaşarak para bulduğuna ilişkin haberleri, CHP’lilerde büyük bir panik ve telaşa sebep olur. “CHP milletvekilleri sahiden, Menderes’in en büyük handikapı olan iktisadi çemberden kurtulduğu endişesindeydiler” der Toker. Ekonomide nefes alan bir DP hükümetinin güçlenebileceği ihtimali, CHP’lileri paniğe sürükler ve Toker vasıtasıyla, o esnada İstanbul’da olan İnönü’nün acilen Ankara’ya dönmesini isterler. Toker, Paşa’nın da aynı fikirde olduğunu eklemekten geri kalmaz.¹⁸⁹ İktidardan gitmek istemediğine inanılan hükümeti uyarmak gaye-

¹⁸⁶ CHP Sokak Temsilcisi Vazifeleri, Marmara, İzmir, 1959.

¹⁸⁷ Doğan, *Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası*, s. 321.

¹⁸⁸ Giritlioğlu, *CHP’nin Mevkii* 1, s. 367.

¹⁸⁹ Toker, *Demokrasiden Darbeye, 1957-1960*, s. 145. Aynı Toker, 3 Kasım 1957 tarihli yazısında İsmet İnönü’yü CHP içindeki sertlik yanlılarına prim vermemesi için uyararak kişidir. Bkz. Metin Toker, “Huzura Götüren Tek Yol”, *Akis*, 3 Kasım 1957.

siyle kullanılan sert muhalefet söylemi de aynen devam ediyordu. Kemal Sattır “milli iradeye boyun eğmeyenler olursa, hareketlerinin karşılığı olarak, boyunları ipten vücutları kurşundan kurtulamayacaktır” diyordu.¹⁹⁰

CHP’nin “muhalefet namına pek müfridane” hareket ettiğini belirten Ahmet Bedevi Kuran:

“Siz muhalifler bin bir lüzumsuz tenkit ile iktidara kavuşmayı her usulün fevkinde bir hak sayarsanız, dahili ve harici bir sürü garaz ve ivaza maruz bir hükümetin her türlü faaliyetini gelişigüzel tenkit ederseniz, netice nereye varır. Bu yolda ısrar, ihtirasın ve milli şeflik hastalığının su götürmez nişanesi addedilmektedir. Bunu bilin”¹⁹¹

demektedir.

Yakup Kadri Karaosmanoğlu ise:

“...temkinli, itidalli bir devlet adamı olarak tanıdığım İsmet Paşa, gençlik çağlarında bile göstermediği bir atılganlık, bir coşkunlukla açtığı mücadelede bütün memleketi bir muharabe meydanına çevirmek üzere değil miydi? Ve iki kişi arasındaki kördüğüşüne katılmaktan kim kurtulabilmişti? O kördüğüşü memleketin her yanını sarmıştı”¹⁹²

diyecektir.

CHP’de sert muhalefet DP’yi daha da sertleştiriyor şeklindeki bir anlayışın yankı bulması mümkün müydü? Mesela, seçim sürecinde yolsuzluklar olmuştur ama her yerde değil ve bundan mutlaka yetkililerin haberdar olmaları gerekmez, biz iyi niyet gösterelim ve bunu önlemek için beraber adım atalım denilemez miydi? 1954 seçimleri sonrasında Nihat Erim buna benzer bir çizgiyi savunacaktır.¹⁹³ Niğde milletvekili Ali Gürün, sertlik politikasının memlekete fayda getirmeyeceğini söyleyerek istifa etmiştir.¹⁹⁴ Bu politika –teorik olarak– mümkündü.

Ancak iki parti yöneticileri arasındaki güvensizlik ve aşırı uçların varlığı bu ihtimalin gerçekleşmesini imkânsızlaştırıyordu. Partililer bu ve buna benzer adımların atılması halinde, DP’lilerin CHP’yi nihayet “yola getirdikleri” şeklinde propaganda yapacaklarını düşündükleri gibi, demokrasiyi ortadan kaldırmaya matuf hareketlere yönelik politikaların ivme kazanarak de-

¹⁹⁰ Zafer, 13 Kasım 1959.

¹⁹¹ Ahmet Bedevi Kuran, *İsmet İnönü Paşa’ya Açık Mektup*, Çeltüt, İstanbul, 1958, s. 9, 48.

¹⁹² Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl*, s. 207-8.

¹⁹³ Güngör, *Muhalefette CHP*, s. 289.

¹⁹⁴ Zafer, 13 Ağustos 1958.

vam edeceğini de düşünüyorlardı. Kendilerini sert muhalefet yapmaya iten DP olmuştu. Şimdi –hiçbir şey değişmediği halde– vazgeçerlerse, DP’nin eleştirilerini kabul etmiş olmayacaklar mıydı?¹⁹⁵ Hükümet radyoda muhalefeti çok ağır kelimelerle suçlarken,¹⁹⁶ yumuşamak geri adım atmak olmaz mıydı?

Çokça görüldüğü gibi, uzlaşma kavramından anlaşılan şey, karşı taraf-takinin kendi konumundan geri adım atarak CHP’nin konumuna yaklaşmasıydı. Oysa uzlaşma kavramı, tanımı gereği ideal olan olarak görülen/algılanan şeyden daha azına, daha az tercih edilene razı olmak anlamına gelmektedir. Geri adım atmanın karşılığında, karşı taraf da geri adım attığı için, ikinci ya da üçüncü en iyiye razı olunmaktadır. Böyle bir uzlaşmayı mümkün kılmak için her zaman bir noktaya varmayacağı görülse bile, *karşı tarafı anlamaya çalışma ve diyalogu sürdürme* kararlılığı gereklidir. CHP daha azına razı olmayı kabul etmemektedir.

İnönü bir röportajda şöyle söyler:

“Biz tecavüzler ve şiddet tedbirleri karşısında susamayız. Bizim çok tesirli ve keskin bir silahımız vardır. Bu silahımız rızamız ve kabulümüzdür. Tek başına dahi kalsak, bütün tehditler karşısında ‘bu yaptıklarınız doğru değildir. Bunları kabul etmedik, kabul etmiyoruz ve kabul etmeyeceğiz’ diyeceğiz. Şimdiye kadar rejim ıslahatı için bizim iklim yaratılmasına yardım etmemiz söylendi. Yani şeklen ve geçici olarak da olsa, ‘şimdilik razı olduk’ dememiz istendi. Reddettik. Böyle usulleri kabul etmeyiz. Birbirimize insanlar gibi muamele etmek, her türlü medeni münasebetin temelidir. Muvakkat olarak da insan karşısındakinden insanlığını bırakmasını isteyemeyiz.”¹⁹⁷

İnönü sanki CHP’den partinin kapatılması istenmiş ya da tamamen otoriter yasalar silsilesi çıkartılmış da bunun kabulü isteniyormuş gibi bir hava yaratmaktadır. İstenen bu değildir. Hükümeti daha az tahrik edici bir politikanın hem CHP’ye hem de demokratik rejime daha iyi hizmet edebileceği fikrine prim verilmemekte, bu yola gidilmesi halinde hükümetin de geri adım atabileceği ihtimali düşünülmemektedir. Mesela aynı İnönü, 1962 yılında kendisinin Başbakanlığı sırasında, darbe teşebbüsünde bulunan Talat Aydemir’le uzlaşacak, kendisine cezalandırılmayacağı sözünü yazılı bir biçimde vermekte bir sakınca görmeyecektir.

¹⁹⁵ CHP Ankara il idare heyeti, partinin DP’ye yönelik bahar havası siyasetini yerinde bulmadığı gerekçesiyle istifa edecektir. Ahmad ve Ahmad, *Türkiye’de Çok Partili Hayat*, s. 160 (1 Mart 1957).

¹⁹⁶ Radyoda muhalefet için “çöl faresi”, “nebbas” gibi sıfatların da kullanıldığını *Cumhuriyet* gazetesi yazacaktır. *Cumhuriyet*, “Devlet Radyosunda Küfür”, 9 Ekim 1959.

¹⁹⁷ Erdemir, *Muhalefette İnönü*, cilt 2, s. 391, *Kim*, 29 Mayıs 1959.

CHP'lilerin çok büyük bir kısmı, İnönü ile aynı fikirdedir. Menderes aralarında Bedii Faik, Falih Rıfkı Atay, Doğan ve Nadir Nadi, Haldun Simavi, Safa Kılıçlıoğlu,ERCÜMENT Karacan gibi isimlerin de yer aldığı gazetecilerle, gazetecilerin inisiyatifıyla görüştüğünde, milletvekili Bülent Ecevit *Ulus* gazetesinde “gölge etmeyin başka ihsan istemem” diye yazıyor, CHP çizgisindeki muhalefet Atay ile Faik’e de “dünyevi pazarlıkçılar” ismini takıyorlardı.¹⁹⁸ “İktidarın hoşuna gidecek haberlerde muhalefet, muhalefetin hoşuna gidecek haberlerde iktidar bizi suçluyor” diye yakınan Nadir Nadi, kendilerinin “partilere karşı tarafsız” fakat “öz olarak Atatürk’ten yana” olduklarını belirttikten sonra, “Tarafsız olmak suç mu” diye soracaktır.¹⁹⁹

Siyasal hayatta uzlaşmanın çok kolay olduğunu ve fakat CHP’nin bunu istemediğini söylemiyorum. Söylemek istediğim şey, uzlaşma konusunda CHP’nin bütün adımları attığı, DP’nin tepki göstermediği şeklindeki anlayışın doğru olmadığıdır. Her iki parti de, doğası gereği zor olan, uzlaşma konusunda samimiyetle adım atmak istememişlerdir.

Sebepler ne olursa olsun, iki parti arasındaki ilişkilerin bu anlayışla devam ettiği her gün, bu doğrultuda atılan her adım, güvensizliği, kızgınlığı ve iki taraf arasındaki mesafeyi artırmaktadır. Geçen her gün, ötekinin niyetlerine ilişkin algıların pekişmesi anlamına gelmekte, geri çekilmenin maliyetini yükseltmektedir. Bahar havalalarının giderek daha kısa sürmesinin sebeplerinin başında da bu faktör gelmektedir.

İnönü, yüklendiği her görevi büyük bir ciddiyet, kararlılık ve sabırla yerine getiren biridir. 70 yaşını aşmasına rağmen büyük bir enerjiyle hareket etmiştir. Muhalefet lideri olarak demokratikleşmeyi mümkün kılan, sonra da onu koruyan en önemli güç kimliğini çeşitli kesimlere kabul ettirerek – belki de ilk defa– halkın bir kesiminden gerçek ve samimi bir sevgi görmek İnönü’ye büyük bir enerji vermiştir:

“Ömrümün en mesut devresini şu son sekiz senede yaşadım. Gerçi topluca, millet olarak ıstıraplarımız var, şikâyetlerimiz var. Fakat manen çok bahtıyarım. Yetişen genç nesiller, rejimin istikbali için tam bir teminatıdır. ...Ben ki birçok askeri ve siyasi zaferler kazanmıştım, ne oldu? 2-3 sene devam eden propaganda hepsini unutturdu, hepsini aldı götürdü. 8 sene içinde, her şeye yeniden başladım ve ihtiyarlık yaşımda, aklımla sinirlerimle kalbimle ömrümün en çetin mücadelesini yaptım.”²⁰⁰

¹⁹⁸ Bedii Faik, cilt 3, s. 256-7.

¹⁹⁹ Nadir Nadi, “Tarafsız Olmak Suç mu?”, *Cumhuriyet*, 9 Eylül 1959.

²⁰⁰ Kim, 6 Şubat 1959, Sadun Tanju’nun yaptığı röportaj, Erdemir, *Muhalefette İnönü*, cilt 2, s. 356.

İnönü'nün kararlı tutum ve davranışları, DP'lileri çileden çıkarttığı bilinen tepeden ve küçümseyici bakışın daha da vurgulu hale gelmesi anlamına gelmiştir. Mesela, Gaziantep olayları nedeniyle alçak uçuş yapan ordu birliklerini şikâyet etmek için Menderes'e telgraf yollayan İnönü, "Bütün dünyaya gazi adlarını tanıtmış olan bir vatandaş kitlesine karşı kendi evlatlarının tayyare ve silahlarını kullanmak şiddetini *derhal* durdurmanızı talep ederim" şeklinde hitap edecektir. Aynı gün çekilen bir başka telgrafta, Osman Bölükbaşı'nın yeniden seçildiği ve meclis dokunulmazlığının yürürlüğe girdiği başbakana hatırlatılarak, "şu halde mevkuf bulunması Anayasaya aykırıdır. Milletvekilinin *derhal* tahliyesinin temin buyurulmasını istida ederim" diyecektir (vurgular bana ait).²⁰¹ Bir diğer tehditvari mesajda İnönü, "seçim emniyeti üzerinde ısrar edeceğiz. Seçim teminatını verirsен rahat edeceksin, vermezsen gideceksin. Hem fena gideceksin. Tokat valisi Fazıl Kaftanoğlu'nun idaresine benzemeyen eşit idare kurmağa baksınlar. Başka türlü huzur tesis etmez.." diyecektir.²⁰² Keza İnönü, Tokat'ın Zile ilçesinde, meydana gelen olaylardan sonra, "halkla temas maksadıyla daha sık seyahat etmek benim için vazife olmuştur" diyecek ve bu sözünü tutacaktır.²⁰³

1959 Nisan'ında İnönü 46 milletvekili ile (neredeyse CHP milletvekillilerinin 1/3'üdür bu sayı) Uşak'tan başlayan –Bahar Taarruzu da denilen– bir geziye başlamıştır. CHP'liler, partinin ayakta ve demokratik rejimi savunur olduğunu göstermek, DP hükümetine meydan okurken bir yandan da parti teşkilatlarına moral aşılamak istemektedirler. Mülki idare amirleri, gergin ortamda, İnönü'den toplantı yapmamasını, gezileri kısa tutmasını istiyorlardı. İnönü, genelde saygılı davrandı ancak, geri çekilmiş izlenimini de vermek istemedi. Gergin atmosferde bir kesimin hiç o niyeti taşımayan davranışları bile, diğer kesim tarafından tahrik olarak algılanmaktaydı.

Mesela, İnönü, Uşak'tan geçerken DP il başkanı çay bardağını CHP konvoyuna fırlatmış, CHP'liler karşılık vermiş, çıkan arbedede, *Akis* muhabiri hafif şekilde yaralanmıştı.²⁰⁴ Partililer, bunun üzerine il binasını taşlamışlardı. İnönü, valinin bütün çabalarına rağmen, Yunan Generali Trikupis'in kılıcını Atatürk'e teslim ettiği evi de ziyaret ediyor, bu sırada valinin İnönü hakkında "vur emri" verdiği şayiaları yayılıyordu.²⁰⁵ Dönüş için trene bineceği sırada, atılan bir taş İnönü'nün kafasına geliyor, İnönü bu olayı "hayatı-

²⁰¹ 29 Ekim 1957 tarihli telgraflar için, Erdemir, *Muhalefette İnönü*, cilt 2, s. 170.

²⁰² 17 Ekim 1958, Tokat, Erdemir, *Muhalefette İnönü*, cilt 2, s. 271.

²⁰³ Erdemir, *Muhalefette İnönü*, cilt 2, s. 268.

²⁰⁴ *Akşam*, 1 Mayıs 1959.

²⁰⁵ Albayrak, *Demokrat Parti*, s. 525.

ma kast edildi” diyerek bir “suikast girişimi” olarak nitelendiriyordu. (“Uşak’ta uğradığımız tecavüzler birer tertip eseridir ve canımıza kastedilmiştir.”)²⁰⁶ CHP’li Hasan Tez, İnönü’ye karşı takınılan tavrın Türkün tarihine el uzatmak olduğunu söyleyerek, taşı atanlara Türklük kanı aşılınması gerektiğini söylemekteydi.²⁰⁷ Olayı izleyen –CHP’li– bir gazetecinin 47 yıl sonra yazdığı anılardan anlaşılıyor ki, tam tren Uşak’tan ayrılacağı zaman trenden yaptığı el işaretleriyle DP’lileri tahrik eden de parti sempatzanı bir gazetecidir. Taşlama bu tahrikten sonra patlak vermiştir.²⁰⁸ İnönü de yaralanmamıştır sadece bir ufak bir çizik söz konusudur.²⁰⁹

İzmir’de de partililer arasında çıkan kavgalar nedeniyle seyahatini kısa keserek İstanbul’a dönme kararı veren İnönü’yü karşılamak için CHP’liler tören düzenlemek istediler. İstanbul Valiliği Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu’na aykırı olduğu gerekçesiyle törenin yapılmayacağını bildirdi. Menderes, DP İstanbul İl Başkanı Kemal Aygün’den bazı DP’lilerin de İnönü’nün geçiş güzergâhında toplanarak İnönü’yü protesto etmelerini istemişti.²¹⁰ Bu hareketin büyük sorunlara yol açabileceği uyarısını yapan Aygün, Menderes’i ikna edemeyince durumu Bayar’a anlatmış fakat Bayar da hayır demiştir. İnönü’nün aracına Topkapı yakınlarında partili bir grup saldırmıştır. Tesadüfen orada bulunan bir binbaşının müdahalesiyle olaylar daha fazla büyümeden sona ermiştir.

Yargı organlarının Uşak olayları ile ilgili olarak neşir yasağı koymaları, CHP’lilerin bu konuyu ocak bucak kongrelerinde dile getirmeye kalkıştıklarında hükümet komiserlerinin yasağa aykırı davranıldığına ilişkin eleştirileri ile karşılaşılıyor, bu yeni bir gerginlik unsuru olarak ortaya çıkıyordu. İstanbul Göztepe CHP kongresinde, Hükümet Komiseri Bumin Yamanoğlu, kongreyi dağıtmak için havaya üç el ateş etmişti.²¹¹ Topkapı olaylarının gerginliği bitmeden, Çanakkale Geyikli olayları gündeme geldi. Kasım Gülek, üç milletvekili ile Ezine ilçesine bağlı Geyikli bucağına gitmeye karar vermişler-

²⁰⁶ Erdemir, *Muhalefette İnönü*, cilt 2, s. 379 (2 Mayıs 1959).

²⁰⁷ *Cumhuriyet*, 12 Temmuz 1959.

²⁰⁸ Güngör Yerdeş, *Başkentte Önemli Olaylar ve Yazamadıklarım*, Umut, Ankara, 2006, 24-5.

²⁰⁹ Güngör, dönemin CHP milletvekillerinden olan Turgut Göle’nin kendisine, “CHP’nin Uşak olayını propaganda amacıyla abartarak kullandığını açıklıkla söylediğini” ifade eder. Güngör, *Muhalefette CHP*, s. 496.

²¹⁰ Menderes, Yassıada’da, “Bu memlekette iktidar hükümetinin pek çok insan tarafından tasvip edilip desteklendiğini göstermek için mukabil bir kitle topluluğunun tezahürünü temin etmek istedim” diyecektir. Topkapı Olayları Davası Kararı Gerekçesi, Bölüm Sıra No: 5, Esas No: 960/7, *Yüksek Adalet Divanı Kararları*, Kabcacı, İstanbul, 2007, s. 578.

²¹¹ *Cumhuriyet*, 13 Temmuz 1959.

dir (Eylül 1959). Geyikli’de DP’lilerin protestosu ile karşılaşan heyet, Çanakkale’ye geri dönerken limana çıkamadılar ve geceyi gemide geçirmek zorunda kaldılar.²¹² CHP olayları incelemek üzere milletvekillerinden oluşan bir heyet göndermek istemiş, hükümet bu isteğin kanunsuz olduğu heyetin tahkik değil tahrir heyeti olduğu gerekçesiyle karşı çıkmış ve yayın yasağı konulmuştur. Gülek de, İnönü gibi, Geyikli’de yaşadığı olayları “yeni bir cana kasıt ve öldürme teşebbüsü” olarak nitelendirecektir.²¹³ *Zafer* gazetesine göre, olayları yerinde incelemek için Geyikli’ye gitme kararı alan CHP milletvekilleri, ilçe teşkilatına haber yollayarak “silahlı olarak hazır olmalarını”, her ne pahasına olursa olsun Geyikli’ye gideceklerini bildirmişlerdi.²¹⁴ İçişleri Bakanı Namık Gedik imzasıyla olayları yerinde incelemeye giden heyete gönderilen telgrafta, “Devlet içinde Devlet, Hükümet içinde Hükümet olmaz. Siz bir Tahkik Heyeti değilsiniz ve olamazsınız”, “Hükümet yolların bekçisidir. Amma ihtilal tahrirçilerinin değildir” denilecektir.²¹⁵

Sorun sadece, yaşananlardan siyasi fayda sağlamak için olup bitenin çarpıtılması değildir. Yılların getirdiği birikim o düzeydedir ki, siyasi olsun olmasın en ufak bir olay siyasileşmekte ve şiddet spiralini besleyen kıvılcımı ateşlemeye yetmektedir. Taraflar, olup biteni *sahiden* öyle algılamaktadırlar. Özellikle yerel yöneticiler, partili olsun ya da olmasın kalabalıkları bir araya toplama potansiyeline sahiptirler. Hele hele iktidar partisi açısından kalabalık toplamak kolay bir iştir. Cezalandırılma ihtimali düşükken, ödüllendirilme ihtimali de vardır. DP, bu türlü protesto mitinglerinde parti seçmen tabanının bir kesimini oluşturan ve kendini ezilmiş, dışlanmış hisseden ve ancak popüler dini söylemlerle kendini ifade edebilen alt ve alt orta tabakadan insanları rahatlıkla bulabilmektedir. Yassıda kararlarında DP’li grupları tanımlamak için “sarhoş”, “sarhoş edilmiş” ve “elleri sopalı” gibi sıfatlar kullanılmıştır. Şehirli, bürokrat, Batılılaşmış azınlığa duyulan tepki kitleyi hare-

212 Yüksek Adalet Divanı’nda olayın sebebi, Çanakkale’yi ziyaret eden CHP milletvekillerinden Esat Mahmut Karakurt’un “CHP seçim kazansa dahi DP iktidarı vermeyecekmış” sorusuna “öyleyse gayrimeşru olurlar” diye cevap verdiğinin duyulması ve bu cevap üzerine DP’lilerin “siz bize gayrimeşru, dediniz piç dediniz” diyerek Geyikli nahiyesinde CHP konvoyunu taşlamalarıdır. Çanakkale İskele ve Geyikli 31. Kilometre Olayları Davası Kararı Gerekçesi, Bölüm Sıra No: 13, Esas No: 1960/30, *Yüksek Adalet Divanı Kararları*, Kabcı, İstanbul, 2007, s. 782-3.

213 *Cumhuriyet*, 13 Eylül 1959. Gülek, hükümeti Geyikli’ye giderek gereksiz yere tahrir ettiği için parti içinde de eleştirilecek ve zaten İnönü tarafından da sevilmediği için, olaydan 16 gün sonra, 27 Eylül 1959’da istifa etmek durumunda kalacaktır. Bkz. *Cumhuriyet*, 27 ve 28 Eylül 1959.

214 *Zafer*, 21 Eylül 1959.

215 Çanakkale İskele ve Geyikli 31. Kilometre Olayları Davası Kararı Gerekçesi, *Yüksek Adalet Divanı Kararları*, Kabcı, İstanbul, 2007, s. 787-788.

kete geçirmeyi kolaylaştırmıştır. 6-7 Eylül olaylarında yağmayı yapan kitlenin İstanbul'un yoksul semtlerinden Beyoğlu'na taşınanların olduğu bilinmektedir. Zengin gayrimüslimlere yönelik milliyetçi/muhafazakâr tepki kulanılmıştır. Topkapı olaylarında İnönü'nün konvoyunu protesto edenlerin “vurun papaza” diye bağırdıkları ifade edilmiştir.²¹⁶ DP İzmir İl Başkanının suçlandığı, *Demokrat İzmir* gazetesinin gösteri yapan kalabalıklar tarafından tahrip edilmesi olayında da, kitlenin, “yakın yıkın burası komünist gazete ve matbaasıdır” diye bağırdıkları da gözlenmiştir.²¹⁷

Gergin atmosferde, liderler, isteseler bile, yerel unsurların ya da sıradan parti sempatizanlarının davranışlarını kontrol etmekte zorlanmaktadır. En ufak bir asayiş vakası bile siyasi platforma çekilmekte olaylar özel bir çaba gösterilmesini gerektirmeden büyümektedir. Olup biten her şeyin liderlerin bilgisi ve kontrolü dahilinde geliştiği gibi bir yorum doğru değildir. Olayların parlama potansiyelinin bilinmesine rağmen her iki parti önderlerinin gerekli hassasiyeti göstermedikleri açıktır. Ancak bu olayların tüm ayrıntılarıyla planlandığı ya da önceden öngörülebildiği anlamına gelmemelidir.

²¹⁶ Topkapı Olayları Davası Kararı Gerekçesi, Bölüm Sıra No: 5, Esas No: 960/7, *Yüksek Adalet Divanı Kararları*, Kabalıcı, İstanbul, 2007, s. 591.

²¹⁷ İzmir'de Yayınlanan “Demokrat İzmir” Gazete ve Matbaasının Tahribi Davası Gerekçesi, Bölüm Sıra no: 15, Esas no: 1960/32, *Yüksek Adalet Divanı Kararları*, Kabalıcı, İstanbul, 2007, s. 835.

27 MAYIS



BEŞİNCİ BÖLÜM

Darbe



**27 Mayıs 1960 darbesinden sonra
Cemal Gürsel ile Milli Birlik Komitesi üyelerini
yemin ederken gösteren bir propaganda afişi.**

“Benim zayıf yerim, kolay hâkim olunacak yerim güler yüz ve tatlı dildir. *Zıttıma gittiğiniz zaman yapmayacağım yoktur*. Ben kendimi haksız büyük kütlelerin taarruzu karşısında müdafaa etmeğe muktedir adamım.”

İsmet İnönü, CHP Genel Başkanı¹

“Biz aldığımız tedbiri aldık yürüteceğiz diyorsunuz. Gayrimeşru baskı rejimine girmiş olan idarelerin hepsi böyle söylemişlerdir. Siz de öyle diyorsunuz fakat muvaffak olamayacaksınız. Kore başkanı Syngman Rhee kurtuldu mu? Üstelik onun ordusu, polisi, memuru elinde idi. Halbuki sizin elinizde ne ordu var, ne memur ne üniversite ve hatta ne de polis var ...olur mu böyle baskı rejimi muvaffak olur mu bu”

İsmet İnönü, CHP Genel Başkanı²

“ Basın, üniversite, adalet istiklali, Büyük Meclis’te konuşmayan kalmamıştı. Memleketi gayri-mesul teşekküller idare ediyordu. Bunlardan daha ağır olarak partizan idare elinde hususi silahlı kuvvetler teşkiline girilmişti. Bütün bu ahvale seçim yoluyla çare bulmak imkân haricine girmişti.”

İsmet İnönü, CHP Genel Başkanı³

1 10 Haziran 1957 tarihli konuşma, Erdemir, *Muhalefette İsmet İnönü*, cilt 2, s. 64-65 (vurgular benim).

2 Erdemir, *Muhalefette İsmet İnönü*, cilt 3, s. 96.

3 Sabahat Erdemir, *İhtilalden Sonra İnönü*, cilt 4, İstanbul, 1962 s. 8. (1 Haziran 1960, BBC muhabirinin sorusuna yanıt).

“Yeşilhisar tam Halk Partisi’nin kısıkvrak yakalanacağı yerdir. Orada İdare-i Örfiye ilan edip *birkaç kişiyi sallandırıldım*. ... Arkadaşlar devletin kararı bir kere çıkar, devletin yumruğu bir kere kalkar. Ondan sonra onu kimse durduramaz. Ben İsmet İnönü’yü Himmetdede istasyonunda durduracağım, üç saat sonra buyurun gidebilirsiniz diyeceğim. Yazıktır arkadaşlar yazık. Yeşilhisar’a sokulmamış marifet. O vakit devletliğin nerede kalır?”

Zeki Erataman, DP Milletvekili⁴

“İsmet Paşa ölür, ama leşi kalır ortada. Tefessüh etmiş leşi, zihniyeti kalır. Onu da bertaraf etmeye mecbursunuz. O halde tahkikat açalım... Fakat daha acil bir tedbir ne olur? ... Hadise merkezde bir Halk Partisi’nin Merkez muamelatını ve Merkez faaliyetini bir tahkikat mevzuu yapabilir miyiz? Yılanı başından kavırıyoruz demektir.”

Bahadır Dülger, DP Milletvekili⁵

“Zeki Erataman’ın şiddet ifade eden, ileri tedbir isteyen sözlerini hürmetle ve tasviple karşılıyorum. Ben de onu istiyorum, onun için karşınızdayım... ...açın bir meclis tahkikatı tespit edin bunları. Meclis’te düşünelim konuşalım. *Ahlâksızlar, namussuzlar sizi kapatıyoruz diye Büyük Millet Meclisi’nin kararı ile kapatalım*.”

Adnan Menderes, Başbakan⁶

“1960 Türkiye’inde birkaç bin kişiyi harekete geçirmenin, muayyen tahrik ve hareket yuvaları hazırlamanın, iktidara gelmenin yolu olmadığını elbette öğreneceklerdir” ... “Taksim’de ve NATO’nun toplandığı binanın etrafında birtakım nümayişçilerin ayak patırtısı ile sökülüp atılacak, yere vurulup yok edilecek bir iktidar mı var karşılarında?”

Adnan Menderes, Başbakan⁷

“Türkiye modern kafalı, Atatürk ruhlu, hamleci dürüst ve fedakâr bir idare edenler kadrosuna muhtaçtı. Biz bunu getirecektik. *Böyle bir ekip getirilebildiği takdirde Türkiye’nin hangi derdine çare bulunmazdı?*”

Dündar Seyhan, Albay⁸

4 Yüksek Adalet Divanı’nın “Anayasa’yı İhlal Davası ve Bu Dava ile Birleştirilen Diğer Davalar Hakkındaki Gerekçeli Kararı”, *Yüksek Adalet Divanı Kararları*, Kabalcı, İstanbul, 2007, s. 295.

5 Yüksek Adalet Divanı’nın “Anayasa’yı İhlal Davası ve Bu Dava ile Birleştirilen Diğer Davalar Hakkındaki Gerekçeli Kararı”, *Yüksek Adalet Divanı Kararları*, Kabalcı, İstanbul, 2007, s. 163.

6 Yüksek Adalet Divanı’nın “Anayasa’yı İhlal Davası ve Bu Dava ile Birleştirilen Diğer Davalar Hakkındaki Gerekçeli Kararı”, *Yüksek Adalet Divanı Kararları*, Kabalcı, İstanbul, 2007, s. 119.

7 Sabah Erdemir, *Millî Birliğe Doğru*, cilt 1, Bakanoğlu, Ankara, 1961, s. 116-7 (2 Mayıs 1960).

8 Seyhan, *Gölgedeki Adam*, s. 45.

“Zavallı Adnan Menderes diktatörlüğe dair her şeyi öğrenmişti, ama sinsî propagandanın ne ve nasıl bir kuvvet olduğunu bilmiyordu. Zaten bilseydi, asla gazetecileri hapsedmez, asla hakikatleri konuşmak isteyenleri susturmağa çabalamazdı. ...Zira fısıltı ile yapılan propagandanın yıkamayacağı hiçbir inanış, düşünüş olmadığı gibi, aşamayacağı hiçbir engel de yoktur. Çünkü onda gizlilik ve bundan doğan bir cazibe vardır. Her insan bu cazibeye kolayca ve isteyerek katılır.”

Avni Elevli, Albay⁹

BİR EŞİK NOKTASI: TAHKİKAT KOMİSYONU

1 1960 yılına da büyük bir siyasal gerginlik içinde girilmiştir. Tek yenilik 1961 yılında yapılması gereken seçimlerin öne alınacağı, bir erken seçime gidildiği iddialarının dile getirilmesidir. İnönü, 6 Ocak 1960 tarihinde “seçimler olacak görüyorsunuz seçimlere gidiyoruz” diyecektir.¹⁰ Erdal İnönü’ye yazdığı 23 Mart 1960 tarihli mektubunda İsmet İnönü “seçim durumum eskisi gibi hazırlık çok, henüz karar yok” derken¹¹, Başbakan Yardımcısı Medeni Berk ise, 27 Mart 1960 tarihinde seçimler sonbaharda yapılacak mesele artık tarihin ilanından ibarettir” diyerek seçim dönemine girildiğini açıklamıştır.¹²

Seçimlerden bahsedilmesi, siyasal mücadelede yeni bir sertlik evresinin açılmasına engel olamamıştır. İnönü, 10 Ocak 1960 tarihinde Bursa’da yaptığı konuşmada şöyle diyecektir:

“Vatandaşlarım emin olsunlar ki seçimi kaybedecek olanlar iktidarda kalmak isterlerse dünya başlarına yıkılacaktır. Dünyanın başlarına yıkılması için ben, bütün idealistlerle beraber, tasavvur ettikleri, tasavvur edebilecekleri derslerin en ağırını onlara öğretmesini bileceğim. Benim hayatıma kast etmek suretiyle, dünyanın başlarına yıkılmasını önlemek mümkün olmayacak benim elimle verilecek medeni insanı bir dersi onlara bin defa aratacak akıbetler göreceklidir.”¹³

Yıllardır süren partiler arası gerginlik, kitle düzeyinde de her zamankinden daha çok yankı bulmaya başlamıştır. Kahvehanelerin, camilerin ve

⁹ Elevli, *Hürriyet İçin*, s. 23.

¹⁰ 6 Ocak 1960, gazetecilere “seçimler olacak, görüyorsunuz seçimlere gidiyoruz...” Erdemir, *Muhalefette İnönü*, cilt 3, s. 32; “1960 ilkyazında seçim yapılması içim iktidarca hazırlığa girilmiş-tir..., s. 33; Tokat de, Adalet Bakanı Esat Budakoğlu’nun muhalefetin taleplerini de dikkate alan bir seçim yasası üzerinde çalıştığını, Turhan Feyzioğlu’nun da çalışmalara katıldığını yazar. Tokat, *Demokrasiden Darbeye, 1957-1960*, s. 296.

¹¹ Özel, *Baba İnönü’den Erdal İnönü’ye Mektuplar*, s. 226.

¹² Ahmad ve Ahmad, *Türkiye’de Çok Partili Hayat*, s. 206.

¹³ Erdemir, *Muhalefette İnönü*, Cilt 3, s. 37 (10 Ocak 1960, Bursa).

hatta mezarlıkların bile ayrıldığı dile getirilmektedir. Böyle ortamlarda hep olduğu gibi, siyaset dışı kişisel ve gruplararası çatışmalar da parti kimlikleri semsiyesi altında dile getirilmeye başlanmıştır. 1960 yılı Mart ayında Kayseri'nin Yeşilhisar ilçesinde, Tarım Kredi Kooperatifleri üyelerinin seçimini CHP'lilerin kazanması nedeniyle, partililer arasında kargaşa yaşanmıştır. Toker'e göre, jandarma olaylara karışanları gözaltına almış, fakat DP ilçe başkanı müdahale ederek, DP'lilerin serbest kalmasını sağlamıştı. Gözaltındaki CHP'lilerin feryatları sokağa taşınca, "halk müdahale etmiş ve dayak yiyen CHP'liyi bıraktırmıştı(r)." Bunun üzerine DP'li başkan şehirde karakolda gördüğü muameleyi anlatan CHP'lilere saldırı emrini vermiş ve iki kişi silahla yaralanmış, CHP'liler de "galeyana gelip", "saldırganları kovalamışlardır." ¹⁴ Valilik ise Halk Partililerin polise saldırdığı yönünde bir açıklama yaparak iki DP'linin tutuklandığını ifade etmişti.

İktidar ve muhalefet olaylar nedeniyle birbirlerini suçlarken, daha önceden planlanan İnönü'nün Kayseri CHP kongresine katılmak için düzenlediği seyahat yeni bir önem kazanmıştı. Kayseri'yi ziyaret eden İnönü, Yeşilhisar'a da uğramak isteyebilirdi. Kayseri Valisi, İçişleri Bakanı Namık Gedik'in talimatıyla, İnönü'ye parti kongresinin iptal edilmesi yönünde –gece yarısı tebliğ edilen– bir telgraf göndermiş, İnönü telgrafı ciddiye almamış ve kongre yapılmasa bile Kayseri'ye gideceğini yine telgrafla valiye bildirmiştir. ¹⁵ İnönü'nün treni Kayseri yolunda Himmetdede istasyonunda durdurulmuş, İnönü seyahattan vazgeçinceye kadar, trenin hareketinin engelleneceği ifade edilmiştir. İnönü burada, valinin kendi telgrafına vali muavini eliyle gönderdiği cevap metnini zarfı bile açmadan yırtıp atmıştır. ¹⁶ Yaklaşık dört saat bekletilen trenin İnönü'nün ısrarlı tavırları neticesinde hareketine izin verilmiştir.

Hükümet istemeyerek de olsa geri adım atmış fakat İnönü'nün Kayseri dönüşünde Yeşilhisar'a uğrama ihtimalini engellemek için yol üzerindeki İncesu kasabasında köprü üzerinde askeri araçlardan oluşturulmuş bir bariyer kurulmuştur. İnönü, yürüyerek askerlerin kurduğu barikadı aşmıştır. İnönü'nün "üzerime ateş açtıracak mısın?" sorusu ile karşılaşan görevli kurmay binbaşı da "size ateş ettirmektense kendime ateş edip intihar ederim" ce-

¹⁴ Toker, *Demokrasiden Darbeye*, 1957-1960, s. 304-5.

¹⁵ Toker, *Demokrasiden Darbeye*, 1957-60, s. 306.

¹⁶ İnönü, "bu kanun dışı müdahaleyi şiddetle reddettim ve dünyada hiçbir kuvvetin beni Kayseri'ye girmekten men edemeyeceğini bildirdim. ... Vali muavininin bu tebliği müteakip elime tutuşturmak istediği ve içinde valinin yazısının bulunduğunu bildirdiği bir zarfı açmaya dahi lüzum hissetmeksizin yırtıp kendisine reddettim." Erdemir, *Muhalefette İnönü*, cilt 3, s. 74 (3 Nisan 1960).

vabını vermiştir. (Subaylar daha sonra, CHP'lilerin katkısıyla, istifa edeceklerdir.¹⁷) İnönü barikatı yürüyerek geçmiş fakat yol açılmamıştır.

Tüm bu olaylar esnasında CHP örgütü önceden planladığı gibi, hükümet mensuplarına telgraflar yollamakta, İnönü'ye destek vermek için İncesu'ya doğru yola çıkmaya hazır 500 otomobililik kabilelerden söz edilmektedir. Yaklaşık 8 saat süren gergin ortam, Yeşilhisar'a gidilmemesi karşılığında yolun açılması gibi bir ara çözümle sona erdirilmiştir. İnönü, askerler üzerindeki etkisinin gücünü dosta düşmana gösterdiğini düşünürken, hükümet ise Himmetdede olayındaki gibi geri adım atmadığı iddiasını ileri sürebileceğini düşünmüş olsa gerektir.

Kayseri ve Yeşilhisar olaylarının tarafların hiçbir tarafından öngörülemediği gibi, niyet de edilmemiş hayati sonuçları olmuştur. Her iki olay da hükümetin muhalefetin ihtilal hazırlığı içinde olduğu, fesat çıkarmaya gayret gösterdiği şeklindeki inançlarını pekiştirmiştir.¹⁸ DP'lilere göre, böyle bir ortamda gidilecek seçimlerde CHP'liler seçim sürecini sabote edecekler, seçimler yapılabilirse bile, DP'nin kazanması halinde seçimlerin hile ile kazanıldığı iddiasını dile getirerek halkı isyana teşviğe devam edeceklerdi. Seçim hazırlıkları bir yana bırakılmalı, Kayseri/Yeşilhisar olayları ile iyice ayyuka çıkan ve artık devlet otoritesi ve toplumsal düzeni de tehdit eden CHP şımarıklığına karşı köklü tedbirler alınmalıydı.¹⁹ Böylece Ocak ayı başından itibaren sözü edilen, hatta başbakan yardımcısının "mesele artık tarihin ilanından ibarettir" dediği seçim hazırlıkları bir yana bırakılacak, bu hazırlıkları CHP'li Turhan Feyzioğlu ile dirsek teması içinde yürüten Adalet Bakanı Esat Budakoğlu 2 Nisan 1960 –bu İnönü'nün treninin Himmetdede istasyonunda durdurulduğu tarihtir– tarihinde istifa edecektir.

7 Nisan 1960 tarihinde yapılan DP meclis grubu toplantılarında söyle-

¹⁷ Toker, *Demokrasiden Darbeye, 1957-60*, s. 318. Ferda Güley, Binbaşı Selahattin Çetiner'i istifa etmeye kendisinin ikna ettiğini, istifa dilekçesini de gece yarısı daktilo ettirdiklerini söyler. Güley'in çağrısı üzerine parti merkezine gelen Turhan Feyzioğlu ve Bülent Ecevit de dilekçenin hazırlanmasına yardımcı olmuşlardır. Bir gün sonra istifa edecek Binbaşı Osman Özkoçak ve Kurmay Albay Kâmil Savaş da Güley ile görüştüktan sonra istifa etmişlerdir. Ferda Güley, *Kendini Yaşamak– Anılar*, Cem, İstanbul, 1990, s. 276-7. Her üç subay da daha sonra tutuklanacaklardır. Güley'in Çetiner'in istifası üzerine *Ulus* gazetesinde yayımladığı tebrik telgrafı da tahrik edicidir. Güley telgrafında, "Mert, cesur ve fedakâr hareketiniz, ettiği yeminin ve giydiği şerefli üniformanın yüksekliğinden aşağı düşmemek isteyen her subaya ışık tutacaktır" diye yazmıştır (s. 276).

¹⁸ Namık Gedik, bir grup toplantısında, "İnönü, ihtilalin peşindedir; ihtilal hatta başlamıştır, buna karşı tedbir alınmalıdır" diyecektir. Akt. Burçak, *10 Yılın Hikâyesi*, s. 617. Kayseri/Yeşilhisar olaylarından sonra Bayar'ın Menderes'e yazdığı mektup ve Menderes'in cevabı için bkz. Giritlioğlu, *CHP'nin Mevkii*, II, s. 571-4.

¹⁹ Sebati Ataman, *27 Mayıs Yargılanıyor*, cilt 1, s. 267.

nilenler, partililerin olayları nasıl yorumladıklarını göstermektedir. Birkaç örnek verelim (bütün vurgular bana ait):

“Yeşilhisar tam Halk Partisi’nin kısıkvrak yakalanacağı yerdir. Orada İdare-i Örfiye ilan edip *birkaç kişiyi sallandırır*dım. ... Arkadaşlar devletin kararı bir kere çıkar, devletin yumruğu bir kere kalkar. Ondan sonra onu kimse durduramaz. Ben İsmet İnönü’yü Himmetdede istasyonunda durduracağım, üç saat sonra buyurun gidebilirsiniz diyeceğim. Yazıktır arkadaşlar yazık. Yeşilhisar’a sokulmamış marifet. O vakit devletliğin nerede kalır?²⁰ (Zeki Erataman)

“İsmet Paşa ölür, ama leşi kalır ortada. Tefessüh etmiş leşi, zihniyeti kalır. Onu da bertaraf etmeye mecbursunuz. O halde tahkikat açalım... Fakat daha acil bir tedbir ne olur? ... Hadise merkezde bir Halk Partisi’nin Merkez muamelaatını ve Merkez faaliyetini bir tahkikat mevzuu yapabilir miyiz? Yılları başından kavırıyoruz demektir.”²¹ (Bahadır Dülger)

“Nasıl Amerika ile Rusya’nın anlaşmasına imkân yoksa CHP ile DP’nin de anlaşmasına imkân yoktur. Açıkça ilan etmiştir. Ben senin kelleni istiyorum; mevkiini istiyorum demiştir. Biz hâlâ ne tedbir alalım diye düşünüyoruz. Bu düşünme uzarsa Irak’ın başına gelen bizim de başımıza gelir. Yapılacak tedbir gayet basit, ya komünizmi önleyecek tedbirler alalım, bu da CHP’ni kapatmaktır; yahut bırakalım *tekabül* edelim...” (Kemal Serdaroğlu)

“Takriri Sükûn Kanunu bir sene müddetle tekrar mer’iyete konulmalı, CHP kanun dışı ilan edilmeli...”²² (Muhlis Erdener)

Sertlikten yana olanlar sadece milletvekilleri değildir. Menderes, ilk kez CHP’nin kapatılmasından bu toplantıda söz edecektir:

“Zeki Erataman’ın şiddet ifade eden, ileri tedbir isteyen sözlerini hürmetle ve tasviple karşılıyorum. Ben de onu istiyorum, onun için karşınızdayım... ...açın bir meclis tahkikatı tespit edin bunları. Meclis’te düşünelim konuşalım. *Ahlâksızlar, namussuzlar sizi kapatıyoruz diye Büyük Millet Meclisi’nin kararı ile kaptalım.*²³

20 Yüksek Adalet Divanı’nın “Anayasa’yı İhlal Davası ve Bu Dava ile Birleştirilen Diğer Davalar Hakkındaki Gerekçeli Kararı”, *Yüksek Adalet Divanı Kararları*, Kabalcı, İstanbul, 2007, s. 295.

21 Yüksek Adalet Divanı’nın “Anayasa’yı İhlal Davası ve Bu Dava ile Birleştirilen Diğer Davalar Hakkındaki Gerekçeli Kararı”, *Yüksek Adalet Divanı Kararları*, Kabalcı, İstanbul, 2007, s. 163.

22 Yüksek Adalet Divanı’nın “Anayasa’yı İhlal Davası ve Bu Dava ile Birleştirilen Diğer Davalar Hakkındaki Gerekçeli Kararı”, *Yüksek Adalet Divanı Kararları*, Kabalcı, İstanbul, 2007, s. 238-9.

23 Yüksek Adalet Divanı’nın “Anayasa’yı İhlal Davası ve Bu Dava ile Birleştirilen Diğer Davalar Hakkındaki Gerekçeli Kararı”, *Yüksek Adalet Divanı Kararları*, Kabalcı, İstanbul, 2007, s. 119.

DP liderleri ve meclis grubu sorunun hükümetin tutumundan kaynaklanmış olabileceği ihtimalini hiç akla getirmeden yeni önlemler alma yolundan başka bir metod düşünemez hale gelmişlerdi. Örf-i idare ilanı yetmiyor, kanunlar yeterli olmuyor, yargı yavaş çalışıyordu. Özel mahkemeler kurulmalıydı. Oysa Kayseri’de olayları İnönü’nün tahrik etmesine meydan veren, İnönü’nün Kayseri’ye gelişini kanunsuz bir biçimde önlemeye çalışan ve bunu çok yüksek bir maliyetle yapabilen hükümetin kendisiydi. Nadir Nadi’nin yazdığı gibi İnönü, “Kayseri’de on söylev verse, yahut memleketi baştan başa yirmi kez dolaşsa, iktidarın şu son hareketiyle partisine sağlanan kazancı elde edemezdi.”²⁴ Hükümet inisiyatifi tamamen muhalefete kaptırmış, muhalefetin kendisini sürüklemek istediği kulvara sürüklenmekten başka bir şey yapamaz hale gelmişti. Oysa iktidar mücadelesinde en fazla sorun yaratan davranışların başında rakiplerin eylemlerine aşırı tepki göstermek gelir.²⁵ Keza bir kez başkasının başlattığı bir kavgaya girmek zorunda kaldığınızda inisiyatifi kaybetmiş olursunuz.²⁶ Nezip Fazıl şöyle yazar:

“Artık muhalefet matadorunun tuttuğu kırmızı şal etrafında, burnundan kıvılcımlar fışkırtarak dört dönmekten başka işi kalmamıştır. Bağırma, çağırma, çığlık basma, hasımlarına sayıp sövmeye, fakat daima onların tabiyetine mahkûm bulunma ve bir köşeye çekilip düşünmeden boyuna cevap vermeye çalışma...”²⁷

Alınabilecek tedbirleri görüşmek üzere 12 Nisan 1960 tarihinde yenden toplanan parti meclis grubu yine benzer bir hava içindedir. CHP’den şikâyet ederek “...bir milimetre insanlık görsek, bir kilometre insanlık yapacağız” diyen Tefik İleri, yürütülen yalan kampanyasından bahisle, “...bir tekinizin ırz ve namusu garanti altında değil, her birinizin karısı ve kızı için kulak gazetesi işliyor” diyecektir.²⁸ İleri’ye göre, CHP’liler “...yolunu sapıtmışlardır. Bunlar her köyde her kasabada eşkiya kılıklı adamları iş başına getirmişlerdir. Yüzbinlerce adama bir düğmeye basmak suretiyle vazife vermeyi kararlaştırmışlardır.”²⁹ Muhalefetin her yol mübahtır anlayışından yakınan “dünyanın hiçbir yerinde böylesine beliye, böylesine soysuz bir rejim görülmemiştir” diyen Menderes tedbir alınmasını gerektiğini bir kez daha vurgula-

²⁴ Nadir Nadi, “Ey Sağduyu, Neredesin?”, *Cumhuriyet*, 5 Nisan 1960, Nadir Nadi, *Uyarılar*, s. 450.

²⁵ Robert Greene, *The 48 Laws of Power*, Penguin, Londra, 1998, s. 167.

²⁶ Greene, *The 48 Laws of Power*, s. 152.

²⁷ Fazıl, *Benim Gözümde Adnan Menderes*, s. 387.

²⁸ Tefik İleri, DPMGTZ, s. 218-219 (12 Nisan 1960).

²⁹ Tefik İleri, DPMGTZ, s. 223 (12 Nisan 1960).

mıştır.³⁰ Sosyal psikologların grup kutuplaşması adını verdikleri süreç gerçekleşmiş, grup toplantılarından sonra içinde herkes toplantı öncesi olduğundan daha uç bir noktaya doğru kaymıştır.³¹ Bu toplantıda konuşma ve aykırı görüşleri dile getirme cesaretini gösteren milletvekili Şevki Erker'in konuşması uzun bir alıntıyı hak etmektedir:

“Biz iktidar olarak bütün tedbirlerimizi muhalefete ve muhalefeti tutan müesseselere tevcih ediyoruz. Keza icraatımızı topyekûn haklı ve doğru kabul ediyor ve yöneltilen dış tenkit ve murakabeyi toptan reddediyoruz, bazıların haklı olabileceğini düşünmüyoruz, kendi iç murakabamızı da ihmal ediyoruz. Her tehlike işareti verilince ‘tesanüt, en fazla şimdi tesanüt lazım’ diyerek liderimizin etrafında saflarımızı sıklaştırıyor, onun görüş ve düşüncelerine göre kararlar alıyoruz.”

...(Kayseri olaylarında) “ortada bir mes’uliyet vardır. Fakat bu mes’uliyet verilen emrin yürütülmesinden değil verilmesinden ileri gelmiştir...”

...İspat hakkını tanımadığımız müddetçe kulak gazetelerinin türeyip ürettiğini cemiyet kanunlarının tabii bir neticesi olarak kabul etmeliyiz. ... Kaldı ki bir gazete kapatmak selahiyetini hükümete verirse bu kulak gazetelerinin büsbütün yayıldığını ve pervasız hale geldiğini göreceğimiz muhakkak gibidir.”³²

Konuşma sürerken araya giren Menderes’in ilk tepkisi konuşmayı Erker’in yazıp yazmadığını sorgulamak olmuştur. Farklı görüşlere, içimizdeki öteki/hain damgası vurmak siyaset kültürümüzün özelliklerinden biridir ve Menderes çok kullanılan bu yola bir kez daha başvurmuştur:

“...nasıl bir haleti ruhiyenin kendisini bu dalaletle düşürdüğünü anlamaya imkân yoktur. On seneden beri ayaktayız. Ne konuşuyorsunuz? O sizin söylediğiniz elfazı bimana onu mekteplerde hocalar güzel edebiyat numuneleri olarak okuturlar. ... İster tedbir alırsınız ister almazsınız. Bana göre hava hoş. Siz bilirsiniz. İş bu raddelere geldikten sonra arkası uçurumdur. ...bir adım geriye atın görürsünüz memleket nereye gider? ...şimdi Şevki Bey bizim kendimiz için de tedbir almamız lazımdır diyor. Bunun altındaki mantık şudur; kabahatli olan yalnız onlar değildir, hat-

30 Adnan Menderes, DPMGTZ, s. 56. (12 Nisan 1960) (Burada, “beliye”, bela, felaket anlamında kullanılmış olsa gerektir).

31 Grup kutuplaşmasının nedenleri arasında, çoğunluğa uyma eğilimi, çoğunluğun dile getirdiği iddiaların daha fazla duyulması ve bu nedenle ikna edici görünmeleri, iyi bir grup üyesi olunduğunu başkalarına gösterme gibi eğilimler söz konusudur. Eliot Smith, Diane M. Mackie, *Social Psychology*, s. 324.

32 Yüksek Adalet Divanı’nın “Anayasayı İhlal Davası ve Bu Dava ile Birleştirilen Diğer Davalar Hakkındaki Kararı”, *Yüksek Adalet Divanı Kararları*, Kabcacı, İstanbul, 2007, s. 226-227.

ta onlar değil, asıl kabahatli olan biziz, asıl tedbirleri kendimize karşı almalıyız.”³³

“Kan dökeceğim diyor. Çeteler teşkil ediyor. Elleri silah veriyor. Haberiniz var mı? Neyi konuşuyorsunuz? Biz müdafa-i nefis halindeyiz.”³⁴

Toplantıda, Menderes, durumun vahametinden bahsederek, CHP’nin kendilerinin sınırlarını görmek istediği için böyle davrandığını, yaptıkları yanlarına kâr kalırsa, bu türlü faaliyetleri daha da artıracaklarını ifade etmiştir. Menderes, “bir adım daha geriye atın görürsünüz memleket nereye gider” derken devlet otoritesinin sarsılacağı ve ülkenin idare edilemez hale geleceğini ifade etmiş olsa gerektir. Muhalefetin taleplerine olumlu cevap vermek güçsüzlük ve geri adım atma belirtisidir. Tersine güçlü olduğunu göstermek –idare edebilmek için, iktidarda kalabilmek için– şarttır. Hiçbir biçimde, muhalefetin taleplerinde haklı bir yön olabileceği düşünül(e)memiş CHP’nin seçimlerle iktidara gelme ümidini kaybettiğinden şüphe duyulmadığı için karğaşa çıkardığına ilişkin teşhiste ısrar edilmiştir. Bugüne kadar alınan önlemler yetersiz kaldığı için yeni bir önlem olarak Tahkikat Komisyonu (TK) kurulmasına karar verilmiştir.³⁵

TK’nın kurulmasına ilişkin önerge “CHP’nin yıkıcı, gayrimeşru ve kanundışı faaliyetlerinin memleket sathında cereyan tarzı ve bunların nelerden ibaret olduğunu tahkik, tespit ve memleketin her tarafında yaygın bir halde görülen kanun dışı siyasi faaliyetlerin muhtelif sebeplerine intikal etmek, matbuat meselesi ile adli ve idari mevzuatın ne suretle tatbik edilmekte olduğunu tetkik eylemek üzere” Meclis tahkikatı açılmasını istemişti. CHP ve bir kısım basının yıkıcı, gayrimeşru ve kanundışı faaliyetleri olduğu önsel (a priori) olarak kabul ediliyordu.

Resmî Gazete’de yayımlanan Meclis kararında CHP’nin araştırılması istenen faaliyetleri arasında, halkı kanunları ihlale, hükümete, idari ve adli mercilere karşı galeyana ve fiili tecavüzlere teşvik ve tahrik; “partilileri silahlandırarak” iktidar partisi mensupları aleyhine saldırıları teşvik etmek; orduyu siyasete karıştırmak ve emniyet güçlerini vazifelerini yapmaktan alıkoymaya teşebbüs; Bizim Radyo’yu CHP radyosu gibi göstermeye çalışarak bu radyonun dinlenilmesini teşvik; TBMM’nin meşruiyetinden halkı şüpheye düşürecek hareketlere yönelmek; “gelecek seçimlerin de meşruiyetini şimdi-

³³ Adnan Menderes, DP MGTZ, s. 40-41 (12 Nisan 1960).

³⁴ Adnan Menderes, DP MGTZ, s. 60 (12 Nisan 1960).

³⁵ 16 Nisan 1960 günü emekli askerlerden oluşan bir grup İsmet İnönü’yü ziyaret etmiş, ziyaret başında geniş yer bulmuştur.

den mualllel imiş gibi” göstermek; “hücre teşkilatı ile işleyen gizli kollar kurmaya çalışarak yukarıda maruz faaliyetleri daha müessir hale getirmek” sayılmıştır. Kararda, “Aynı maksat ve gayelerle ve neşir yolu ile faaliyette bulunarak, Cumhuriyetimizin ve genç demokrasimizin fikri ve manevi temellerini tahribeden, Devletin ve cemiyetin ana müesseselerini şantaj, baskı ve tehdit suretiyle işlemez bir hale getirmek, hakikatleri tahrif etmek, yalan neşriyatta bulunmak suretiyle memleketin siyasi, iktisadi, mali, içtimai hayatını tehlikeye maruz bırakan bir kısım basın” faaliyetlerinin tahkikat konusu olacağı belirtilmekteydi. ed.³⁶

TK’nın kurulması muhalefetin tek parti diktatörlüğüne gidildiğine dair kaygılarını artırmıştır. İktidar ile muhalefet arasındaki gerginliğin arttığı her iki tarafın eylemlerinin diğeri tarafından meşruiyet dışı olmakla suçlandığı dönemlerde, alınan karar ya da kalkışılan eylemlere temel teşkil eden hukuk normlarının tartışılması her zamankinden daha önemli hale gelir. Taraflar yapılanların kanunlara uygun ya da aykırı olduğu iddiası üzerinden kendi konumlarını ve meşruluk iddialarını güçlendirmek isterler. Hukukun en fazla siyasileştiği ve hukuki yorumunun sınırlarının en fazla zorlandığı dönemler de bu dönemlerdir.

1924 Anayasası ve yürürlükteki içtüzük, meclise belli bir konuda araştırma yapmak ve meclise bilgi vermek tahkikat komisyonları kurulmasına cevaz veriyordu. Gerek tek partili dönemde gerekse 1950 sonrasında çeşitli komisyonlar kurulmuştu. Hukukçuların büyük çoğunluğu ve tabii CHP’liler bu komisyonun sadece hükümet üyelerinin çeşitli faaliyetlerinin incelenmesi amacıyla kurulabileceğini ifade ederlerken,³⁷ bazı hukukçular ise, meclisin herhangi bir konuda bilgi edinmek gayesiyle kendi bünyesi içinde böyle bir komisyonu kurabileceği kanaatindeydiler.

CHP’liler komisyonun kurulmasının bile anayasa ihlali anlamına geldiğini ifade ediyorlardı. Ali Fuat Başgil ise farklı görüşteydi.³⁸ Meselenin hukuki boyutunun tartışılacağı yer burası değildir.³⁹ Fakat söylemek gerekir ki, ne türlü yetkiler kullanacağı açığa kavuşmadan, bizatihi komisyonun kuruluşunun anayasa aykırılık teşkil etmediği yorumu yabana atılamaz.

³⁶ *Resmî Gazete*, 19 Nisan 1960, 10484.

³⁷ Bkz. Orhan Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, Yenilik, İstanbul, 1973, s. 108-9.

³⁸ Başgil, *Ali Fuat Başgil’in Anıları*, s. 67-8.

³⁹ Konunun hukuki boyutu hakkında bir değerlendirme için bkz. Selin Esen, “18 Nisan 1960 Tarihli Tahkikat Komisyonu”, *Prof. Dr. İsmail Türk’e Armağan*, Sermaye Piyasası Kurulu, Ankara, 1996, s. 333-358.

Komisyonun yetkilerinin ne olacağı konusu ise kısa sürede ortaya çıkacaktır. DP, 27 Nisan tarihinde TBBM'ye "Türkiye Büyük Millet Meclisi Tahkikat Encümenlerinin Vazife ve Salahiyetleri Hakkında Kanun" teklifi ile geldi ve teklif kabul edildi. Kanunun 1. maddesi, komisyon "Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu, Askeri Muhakeme Usulü Kanunu, Basın Kanunu ile diğer kanunlarda Cumhuriyet müddeiumumisine, sorgu hâkimine, sulh hâkimine ve askeri adli amirlere tanınmış olan bilcümle hak ve salahiyetleri haizdir" demektedir. Komisyon, yayın yasakları koyabilecek, siyasi faaliyetler hakkında karar alabilecek ve "tahkikatın selametle intacı için lüzumlu göreceği bilcümle tedbir ve kararları ittihaz" edebilecekti. Kesin hüküm mahiyetinde olan komisyon kararlarına muhalefet edenler "bir seneden üç seneye kadar cezalandırılırlar" da denilmekteydi.

Tahkikatın selametini sağlamak gerekçesiyle bile olsa, milletvekillerinden oluşmuş bir komisyona ancak yargı organlarının kullanabileceği yetkiler vermek 1924 Anayasası bakımından bile savunulması zor olan bir görüştü. Hükümet, yargı yetkisinin komisyon üyelerine devredilmediğini, komisyonun ceza verme yetkisinin sadece hazırlık soruşturması ve ilk tahkikata ilişkin soruşturmanın yürütülmesini sağlamaya matuf sorgu yargıçlarına tanınan yetkiler olduğunu söylüyordu. Menderes, komisyona mahkeme yetkileri verildiği iddiasını bir "yalan" olarak nitelendirecek,⁴⁰ Yassıada savunmalarında da bu görüş ileri sürülecektir.⁴¹ Ancak kanunun lafzı bu şekilde bir yoruma cevaz vermekten çok, CHP'lilerin iddia ettikleri gibi, komisyonun münhasıran ceza mahkemelerine tanınmış bazı kritik yetkilerin de üstlenmesine izin veriyor gibiydi. Kaldı ki, eğer DP'liler böyle bir kaygının oluşmasını istememiş olsalardı kanun metnini bu yoruma cevaz vermeyecek şekilde kaleme almaları gerekirdi.⁴²

DP'liler komisyon yetkilerini belirsiz tutarak, bu belirsizliği kendi istedikleri gibi yorumlama stratejisini benimsemiş görünüyorlardı. Bunun işe yaramadığının anlaşıldığı günlerde ise, Menderes ortaya çıkıp, diğer yoruma meyletmeye başlıyordu. Esasen DP sempatizanı ve Anayasa Hukuku profesörü Ali Fuat Başgil bile, komisyon kurmanın anayasaya uygun ve fakat komis-

40 "Şayet muhakeme edilmek lazım gelen mevzular ile karşılaşırsa, o takdirde işbu komisyona meclisçe tanınan bazı salahiyetler mahkemelere intikal eder." Erdemir, *Millî Birliğe Doğru*, s. 121 (15 Mayıs 1960).

41 Bkz. *Yassıada Yargılamaları-Müşterek Müdafaa, Kararlar, Kararların Eleştirisi*, Demokratlar Kulübü 9, Ankara, 1995, s. 70-81.

42 DP, Genel İdare Kurulu üyesi Sıtkı Yırcalı, "teklif anayasamıza ve hukuk sistemimize külliyen aykırıdır" diyecektir. *Milliyet*, 27 Nisan 1960.

yonu tanınan yetkilerin anayasaya aykırı olduğunu ifade etmişti. Başgil'e göre, hem kuvvetler ayrılığı hem de meclis müzakerelerinin aleniyeti ilkesi ihlal ediliyordu.⁴³

TK biri CHP'nin diğer basının faaliyetlerini incelemek üzere iki milletvekilini (Nusret Kirişçiöğlu ve Bahadır Dülger) Tali Encümen Reisi sıfatıyla görevlendirmiştir. Komisyon yetkilerini geniş bir biçimde yorumlayarak yargı organı gibi hareket etme eğilimi içinde olmuştur. Komisyon soruşturma sürecinde tanık olarak dinlenen gazeteci Kurtul Altuğ ile CHP'li Cemal Yıldırım hakkında komisyona malumat vermekten çekinme gerekçesiyle hapis kararı verdiği gibi, daha önce mahkemeler tarafından verilebilen yayın yasakları kararları ile bazı muhabere evrakına el koymak ve siyasi nitelikli toplantıları yasaklamak gibi kararlar da almıştır.⁴⁴ Dahası, meclisin aleni müzakerelerine ilişkin zabıtların yayımlanması da yasaklanmıştı. Başkan Nusret Kirişçiöğlu, parti toplantılarını durdurma gerekçesi olarak CHP'nin tahrikleri ile komünistlerin tahriklerini birbirinden ayırma gayesini güttüklerini söyler. CHP'ninkiler durdurulunca komünistlerinki de görünür hale gelecektir.⁴⁵ Keza neşir yasaklarının gerekçesi olarak da "tahriklerin hangisinde muhalefetin, hengisinde beynelmilel komünizmin parmağı olduğunu" anlama gayesinin olduğunu belirtir.⁴⁶

Bunun ötesinde, CHP'yi kapatma ya da milletvekillerinin dokunulmazlıklarını kaldırma gibi bir niyet açığa vurulmuş değildir. Tersine, gösterilen tepkilerin büyüklüğünden olsa gerek, zamanla bir yumuşama eğilimi içine girildiği bile söylenebilir. Mesela, komisyona ifade vermek için çağrılan CHP milletvekili Ferda Güley, "aşırı bir nezaketle" karşılanmıştır. Güley'in tutuklandığı şüphesiyle, "bazılarının elleri bellerinde", "20-30 CHP milletvekili" koridorlarda gürültü yapıp, "ifade bitmeden meclisi terketmeyeceğiz" dediklerinde, Kirişçiöğlu, Güley'den başka bir gün bilgisine başvurulacağını söyledikten sonra komisyon adına özür de dileyerek gidebileceğini söylemiştir.⁴⁷

⁴³ Başgil, *27 Mayıs İhtilali*, s. 130. Aynı çizgide, Burçak, "şiddet siyaseti izleyen muhalefete karşı şiddetle cevap vermek en büyük hatamızı", Rıfıkı Salim Burçak, *10 Yılım Anıları*, s. 590.

⁴⁴ Esen, *Tahkikat Komisyonu*, s. 347-353. TK'nın ilk tebliğleri için, bkz. Giritlioğlu, *CHP'nin Mevkii*, cilt 2, s. 583-4.

⁴⁵ Ilıcak, *27 Mayıs Yargılanıyor*, cilt 2, s. 515.

⁴⁶ Kirişçiöğlu, *Raporum*, s. 516.

⁴⁷ Güley, *Kendini Yaşamak*, s. 312-3. Güley bir daha da çağrılmayacaktır. Emniyet güçlerinin nazik muamelesini profesör Muammer Aksoy da dile getirecektir. Aksoy, şube müdürünün evine gelerek kendisini şubeye götürdüğünü daha sonra da, ertesi gün gelmek üzere serbest bıraktığını "ne kadar efendice ve haysiyetli bir şekilde" gözüaltına aldığı 12 Mart ile kıyaslayarak belirtir. İl-

Komisyon çalışması olarak elimizde Kirişçiöğlu tarafından başbakana 25 Mayıs tarihinde teslim edilen ve 10-25 Mayıs tarihleri arasında yazıldığı söylenen CHP hakkındaki rapor vardır.⁴⁸ Rapor, DP'nin CHP'ye bakış açısını yansıtan ilginç bir belgedir. CHP'nin araştırıldığı ifade edilen faaliyetleri yanında, bu partinin siyasal açıdan değerlendirilmesini de içerir. Buna göre, CHP (İnönü döneminde) Atatürk'ü unutturmak istemiştir (s. 11-3); devri sabık yaratılmaması bir talihsizlik olmuştur (s. 15), “tam on iki sene zorla millete tahakküm etmiş bir insanın muhalefet lideri olarak siyasi hayatına devam etmesine müsaade edilen tarihte ve dünyada başka memleket yoktur” (s. 97).

Raporun temel tezi CHP'nin kaos yaratarak iktidara gelmeyi amaçladığıdır. Türk milletine önerecek hiçbir şeyi kalmadığı için adım adım kanun dışı yolları zorlamak ve gayrimeşru zeminlere kaymak CHP'nin iktidara gelmek için kullanabileceği tek yoldur (s. 36) ve bu nedenle 1957 seçimlerinden sonra “ayaklanma ve isyan” (s. 22) stratejisi uygulamaya konmuştur. “Millet için ilk çare de son çare de seçimdir. CHP için ise artık ilk ve son çare ihtilaldir” (s. 97). CHP, DP'lileri olduğu gibi kanun adamlarını da sindirmeye çalışmakta, tehdit etmektedir.⁴⁹ Yalan ve iftira partinin kullandığı esas muhalefet araçlarından biridir ve TK'na soruşturma yargıçlarına tanınan yetkiler dışında başka yetki tanındığına ilişkin haberler de bu iftirallardan biridir (s. 53); İnönü'nün Uşak'ta başından yaralandığı haberi de uydurmadır (s. 115-7); Antep, Zile ve Uşak'ta olayları tetikleyenler, kanunları ihlal eden, görevlilere mütecevaz davranışlarda bulunarak güç gösterisi yapan, DP'lilere saldırı tahrir eden, İnönü ve diğer CHP milletvekilleridir (s. 43-5; s. 76-9; s. 82-4); 555 K CHP'nin tertiplelediği “ayaklanma teşebbüs”lerinden biridir (s. 194); Bizim Radyo tarafından yapılan komünist propaganda ile muhalefet propagandası birbirinden ayrılmaz hale gelmiştir, ikisi arasındaki “müşabehet korkunçtur ve vahimdir” (s. 160 vd., s. 86); “memlekette hürriyet noksanı değil hürriyetlerin anarşi hudutlarına varmış olan suüstimali ile karşı karşıya bulunuyoruz” (s. 96).

cak, 27 Mayıs Yargılanıyor, cilt 1, s. 146-7.

⁴⁸ Kirişçiöğlu, basın hakkındaki raporun yazılmasının bitmediğini ancak bu raporda da, basına 59 komünistin sızdığı tespitinin yapıldığını söyler! Kirişçiöğlu, *Raporum*, s. I.

⁴⁹ Raporu, Suphi Baykam'ın “iktidarı ele aldığımız takdirde sokaklarda leşi sürünmeyen siyaset adamı kalmayacaktır” (Kadirli, 4 Ocak 1960), Sırrı Atalay'ın “1961'de bu yasakçı ve bataklı zihniyetten kurtulmak için icap ederse vatanın her yeri bir Gaziantep olacaktır” (2.8.1959, Kadıköy), Ratip Tahir Burak'ın “kendisini bu milletin efendisi sayanlar yarın benim yattığım hapishaneyi boylayacaklardır” (Zeytinburnu, 11 Temmuz 1959), dediği belirtilmektedir (s. 63). Bu sözlerle bir kaynak gösterilmemiştir.

Rapor, İnönü kompleksi ve sınırlı demokrasi anlayışından belirtiler de içerir. İnönü'nün “bugün hükümetin milletin başına bir kaza getirmesinden ciddi olarak endişe ediyoruz” sözü “milletin hükümetine karşı güvenini zehirlemek” olarak görülmektedir (s. 62). Yine İnönü'nün “bundan sonra hükümet müzaharetinden azade olarak kendi kudretimizle memleketin ali menfaatlerini muhafaza ve müdafaa etmeye çalışacağız” sözü hakkında “sanki hükümet memleketin ali menfaatlerini muhafaza ve müdafaa etmeyecekmiş veya bu istikametteki çalışmalara müzaharet göstermeyecekmiş gibi vazifeyi üzerine alıp, kendisini hükümet müzaharetinden azade gören bir zihniyet dünyanın hiçbir yerinde görülmemiştir” şeklinde sadece İnönü kompleksi düşünüldüğünde anlam kazanacak bir cümle sarfedilmiştir (s. 62).

Raporun sonuç kısmında verilen hüküm uzun bir alıntıya layıktır:

“Tertipçilerin gayeleri seçimsiz iktidara gelmektir: Bu bir ihtilal teşebbüsü, asilik ve ayaklanma hareketidir. Bütün bu hareketler hükümet darbesi ve siyasi suikast teşebbüsleridir. Bu teşebbüsler tam teşebbüs denilen icrai bir safhaya kadar getirilmiştir. Çünkü CHP liderleri ihtilal çıkması için ellerinden gelen ve hatta gelmeyi dahi yapmaya çalışmışlar; akıllarına getirdikleri her çareye ve vasıtaya başvurmuşlardır. İhtilalin muvaffak olamaması ve olamayacağı hakikati CHP liderlerinin iradeleri dışında kalan sebeplerden ileri gelmiştir” (s. 198-199).⁵⁰

Bundan sonra rapor cezaların ağırlaştırılması, zabıta kuvvetlerinin güçlendirilmesi gibi önlemlerin alınmasını önerecektir. “Seçim kütüklerinin adli teminata bağlanması ve seçim kütüklerinin tanziminde ihmal ve suistimalleri görülen vazifeliler için mevcut müeyyidelerin ağırlaştırılması” da önerilmektedir (s. 205). CHP hakkında ise, parti aynı usullerle çalışmaya devam ederse, “parti selahiyetlileri ve hatta bizzat partinin manevi şahsiyeti hakkında bazı kazai tedbirlerin alınması icap eder” denilmektedir (s. 207).⁵¹

Komisyon'un eylemleri ve elimizdeki tek veri olan raporun içeriğini de göz önüne alarak bir değerlendirme yapmak gerekirse, TK'nın kurulması ile amaçlanan ne idi? Başta Menderes olmak üzere, grup toplantılarında suçlu olduğundan hiç şüphe duyulmayan CHP'nin kapatılması isteğinin dile getirildiğini belirttik.⁵² DP'liler böyle bir kararı alabilmek için kamuoyunu hazırla-

⁵⁰ Kirişcioğlu, “ayaklanma teşebbüslerinin CHP idarecileri tarafından tertip edildiği reddi mümkün olmayacak delil ve emarelerle tespit edilmiş bulunmaktadır. Bu deliller raporumuza ekli olarak ayrıca tabedilmiştir” (s. 196) demektedir. Raporun ekine kitapta maalesef yer verilmemiştir.

⁵¹ Ayrıca bkz. Kirişcioğlu, Ilıcak, *15 Yıl Sonra 27 Mayıs Yargılanıyor*, cilt 2, s. 507-517.

⁵² Bu talep, kutuplaşmanın arttığı 1958 yılından itibaren VC ocakları kongrelerinde dile getirilmek-

ma ve muhtemel bir karara karşı direnişi etkisiz kılma gayesini gütmüş olabilirler. Komisyon, CHP'nin ve muhalif basının bütün yer altı faaliyetlerini açığa çıkaracak, kamuoyu ve DP içindeki ılımlı kanat bu parti ve onu destekleyenlerin içyüzünü öğrenecektir. Bunlar açığa çıktıktan sonra meclis ne gibi tedbirler alınacağına karar verecektir. Bu senaryonun DP'lilerce en iyi çözüm olarak algılanmadığı söylenemez. Fakat, DP bu senaryoyu uygulamaya çalışmanın yaratacağı tepkilerin büyük olacağını da öngörebildiği için her zaman bir açık kapı bırakmaktan da vazgeçmemiş görünmektedir. Dolayısıyla, eğer CHP kapatılabilirse iyi olacaktır, ikinci en iyi hükümetin kararlılığını gören CHP ve basının geri adım atması ve DP'nin arzuladığı uysal muhalefet kalıplarına yaklaşmasıdır. Bu iki senaryo gerçekleşme bile, muhalefete gözdağı verilmiş olacaktır. En kötü ihtimal olan komisyonun kuruluşunun darbe için fırsat arayanlara aradıkları fırsatı verebileceği –ki gerçekleşen de bu olacaktır– ise düşünülmemiştir. ⁵³

Esasında, 1957 seçimlerinden sonra, DP hükümeti için iki farklı seçenek vardı. Birinci seçenek, muhalefetin seçim yasalarını düzeltmek, yargı bağımsızlığını güçlendirmek, Basın Kanunu'ndaki bazı hükümleri değiştirmek, daha teminatlı bir demokratik rejimin altyapısını hazırlamak gibi taleplerini dikkate alarak uzlaşma yoluna gitmektir. DP bu talepleri reddetmemektedir; sadece bunlara şimdi ihtiyaç olmadığını iddia etmektedir. Fakat, karşı olunmayan bu talepleri yerine getirerek muhalefetin elinden kullandığı (ve kullanmaya devam ettiği) kozları almak biçiminde bir akıl yürütme yapı(a)mamaktadır. Makul de olsa, bir talep muhalefet tarafından dile getiriliyorsa o talebe sıcak bakılmamalıdır. Zihniyet budur. Siyaset içeriği boşaltılmış, birbirini besleyen tepkiler silsilesi görünümünden başka bir hava vermemektedir.

İkinci seçenek ise otoriter çizgide devam ederek belki CHP'nin kapatılmasına kadar varabilecek ölçülerde sertleşmeyi göze almaktı. Devr-i sabık yaratılması ve CHP'nin cezalandırılmasını isteyen ve bu yapılmadığı takdirde DP'nin sonunun geleceğini söyleyen Necip Fazıl, DP'ye “ya ol ya öl” tavsiye-

teydi. Basında da, CHP'nin kapatılma ihtimali üzerine tartışmalar hiç eksik olmamaktaydı. Böyle bir kararın alınmasının maliyetinin büyük olacağı temasını işleyen iki yazı için, bkz. “Haydi Ne Duruyorlar...”, *Ulus*, 15 Eylül 1959; Nadir Nadi, “Karparsa Ne Olur?”, *Cumhuriyet*, 23 Eylül 1959.

53 Menderes savunmasında TK'nın amacının “zararlı ve gizli faaliyetleri araştırmak” muhalefetine bulunacağı mecliste bunları tartışarak “salim seçim vasatını bulmak, karşılıklı ithamların çözülmez gibi görünen düğümlerini çözmek ve hatta seçimler üzerinde müşterek anlayış ve kararlara varmak” olarak ifade etmiştir. Menderes, “maalesef bunun hatalı bir teşhis ve düşünce mahsulü ve hatalı bir yol olduğu anlaşıldı” diyecektir. Şen, *Yassıada'nın Karakutusu*, s. 161.

sinde bulunmaktadır.⁵⁴ Çok geniş yetkilerle donatılmış bir komisyon kurarak DP, ikinci seçeneğe daha yakın durduğunu gösteriyordu. Fakat bu riskli politikayı uygulamaya güçlerinin yetip yetmeyeceği konusunda gerçekçi bir değerlendirme yapabilmekten de uzaktılar. Başarılı bir stratejinin temelleri, açıkça tanımlanmış amaç, karşı tarafın gücünün gerçekçi bir biçimde değerlendirilmesi, kendi gücünün ve zafiyetlerinin –ve karşı tarafın bunları nasıl kullanabileceğinin– açık bir biçimde bilinmesi/değerlendirilmesi, arzu edilen politikanın eldeki araçlarla yürütülüp yürütülemeyeceğinin düşünülmesi ve bu noktada esnekliğe hazır olmak olarak belirtilebilir.⁵⁵ DP, bu meyanda, gayet kötü bir sınav vermiştir. Partililer, beklemedikleri tepkilerle karşı karşıya kaldıkça, seçtikleri politikanın gerektirdiği şekilde davranamayacaklar ve fakat geri adım atmakta da zorlanacaklardır. En kötü seçenek olan sertlik politikası izlemeye çalışıp izleyememek ve fakat geri dönememek durumu ile karşılaşılacaktır. Bir yandan muhalefetin diktatörlüğe gidildiği iddiasını güçlendirecek politikalar sergilenir ve muhalefet daha da bilenmiş hale getirilirken, diğer yanda ise sertlik politikasını uygulayabilecek kadar güç toplama hedefinden de uzaklaşmaktadır. En kötüsü ise, gerçekçi bir durum değerlendirmesi yapıl(a)madığından, olabildiğince az zararlı geri çekilme arayışlarına da girilmemektedir.

“YERALTI” MUHALEFETİ: CHP VE ÖĞRENCİLER

TK'nın kurulması ile başlayan olaylar zinciri iki parti arasında iplerin kopmasını beraberinde getirmiştir. Muhalefet açısından TK, bardağı taşıran son damladır. Hükümete bir şans daha tanyalım, onları da biraz da bu türlü sertlik tedbirlerine biz ittik diyen ılımlılar bile umudu kesme noktasına yaklaşmışlardır. İsmet İnönü, önergenin görüşüldüğü 18 Nisan 1960 tarihli toplantıda:

“Eğer insan hakları yürütülmez, vatandaş hakları zorlanırsa, baskı rejimi kurulursa ihtilal behemehal olur. ...beni dinleyin biz böyle bir ihtilal içinde bulunmayız. Böyle bir ihtilal bizim dışımızda bizimle münasebeti olmayanlar tarafından yapılacaktır. ...bu yolda devam ederseniz ben de sizi kurtaramam.”⁵⁶

⁵⁴ Fazıl, *Hadiselerin Muhasabesi*, s. 257-9, *Büyük Doğu*, 22 Mayıs 1959, sayı 12.

⁵⁵ Carnes Lord, *The Modern Prince-What Leaders Need to Know Now*, Yale, Yale University Press, New Haven ve Londra, 2003, s. 197.

⁵⁶ İsmet İnönü, *İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları, 1920-1973*, 2. cilt (1939-1960), Ankara, 1993, s. 300.

diyecek ve meclis görüşmelerini terk edecektir. İnönü'nün bu sözleri, DP'lileri çileden çıkaracak ve ihtilal teşvikçiliğine artık kanıt aranmaması gerektiği ifade edilecektir.

TK'nın görev ve yetkilerini belirleyen yasanın görüşüldüğü 27 Nisan 1960 günü ise İnönü mecliste söz alacak ve "bu iktidar üç aylık bir seçim hazırlığı yapıp şartları kendisine hazırladıktan sonra, seçimi yapacaktır. Üç ay kâfi gelmezse bu üç ayı artıracaktır. Kendi kanaatine seçim şartları olgun halle gelecek, ondan sonra seçimi yapacak ve % 96.6 ekseriyetle seçim kazandığını ilan edecektir" demiştir. DP'lilerin tepki göstermeleri ve Meclis'te yaşanan itiş kakış arasında İnönü sözlerine devam edecektir:

"Biz aldığımız tedbiri aldık yürüteceğiz diyorsunuz. Gayrimeşru baskı rejimine girmiş olan idarelerin hepsi böyle söylemişlerdir. Siz de öyle diyorsunuz fakat muvaffak olamayacaksınız. Kore başkanı Syngman Rhee kurtuldu mu? Üstelik onun ordusu, polisi, memuru elinde idi. Halbuki sizin elinizde ne ordu var, ne memur ne üniversite ve hatta ne de polis var ...olur mu böyle baskı rejimi muvaffak olur mu bu? Bir baskı rejimin kurulduğu zaman onu kuranlar artık mukavemet kalmayacak zannederler. Bizdeki baskı rejimini kuranlar da öyle zannediyorlar. Baskı tertipçileri bilsinler ki, Türk milleti Kore milletinden daha az haysiyetli değildir."⁵⁷

Bu konuşmayla birlikte milletvekilleri birbirlerine girmiş, sıra kapakları kırılmıştır. İnönü'ye 12 oturum meclisten çıkarma cezası verilmiş, CHP ve CHP meclisi boykot etmiştir. Aynı gün olağanüstü bir DP meclis grubunda konuşan Menderes, "bu günün hadiseleri de ayan beyan göstermiştir ki, tedbir almakta ne kadar haklı imişiz... Hatta bugünün realiteleri göstermiştir ki, tedbir almakta gecikmişiz" diyecektir.⁵⁸ 28 Nisan tarihinde olağanüstü bir toplantı yapan CHP parti meclisi tarafından yayımlanan genelge, partinin "iktidarın Anayasa dışına çıktığını, hukuk devleti prensiplerini çiğnediğini, insan hak ve hürriyetlerini gayrimeşru baskılar altına aldığını, Türkiye'de demokratik rejimi ve Anayasaya müstenit devlet nizamını tahribe kast ettiğini müşahade ve tespit" ettiğini söyleyecektir. Genelge, "parti meclisi her zamankinden daha zinde ve azimli olan CHP teşkilatı adına heyet olarak ve parti meclisi üyeleri müşterek ideallerin tam bir tesanütle birleştirdiği vatandaşlar olarak yıkılmağa mahkûm baskı rejiminin getireceği şartlar ne olursa olsun Anayasa nizamının yeniden kurulması uğrunda bü-

⁵⁷ Erdemir, *Muhalefette İnönü*, cilt 3, s. 96.

⁵⁸ Adnan Menderes, *DPMGTZ*, s. 4 (27 Nisan 1960 olağanüstü toplantı).

yük Türk milletine layık mücadeleye kararını vermiştir” diye sözü noktalamıştır.⁵⁹

Bildiri açıktır. TK ile anayasal demokratik nizam iktidar partisi tarafından sona erdirilmiştir. CHP’nin görevi, “yıkılmaya mahkûm” baskı rejimi karşısında, “anayasa nizamının yeniden kurulmasıdır.” Parti, hükümetin dayatmak istediği rejime karşı direnişe geçecek ulaşabildiği tüm kanalları kullanarak muhalefeti örgütleyecektir. Ordu içindeki hareketlenmelerden de haberdar olduğu düşünüldüğünde, bu tutum iplerin kopmasının zamanının geldiğinin de işaretidir.

Bildiri, hükümetin geri adım atmasını zorlaştırmaktadır. Baskı rejiminin kurulduğu iddiasını sorgulamak mümkündür. Parti kapatılmamış, muhaliflere yönelik kitlesel tutuklamalar görülmemiştir. Hükümetin seçim yapmayacağı ya da seçimi kaybederse bile iktidarı bırakmayacağına ilişkin kuvvetli deliller yoktur. Hükümet, örneğin Nazi SA güçlerine benzer bir silahlı güç oluşturmamış,⁶⁰ partiye bağlı bir ordu kurma yoluna da gitmemiştir. Fakat, DP hükümetinde bu yönde –fazla güçlü olmasa da– bir iradenin de olmadığı söylenemez. En kötü ihtimalle, muhalefetin zaten sınırlı olan hareket alanının daha da sınırlandırılması gibi bir durum ortaya çıkmıştır. Her demokrasi, zaman zaman, özgürlüklerin sınırlandırılmak durumunda kaldığı devreler yaşar. Sorun bu devrelerden yine demokrasi içinde kalarak çıkılıp çıkılmayacağı ile ilgilidir. Burada muhalefetin ne yapacağı önemlidir.

CHP’yi, bunlar henüz yapılmadı diye suskun kalma yolunu seçmediğini söylemek dar şekilci bakış açısı ya da safdillik gibi görünebilir. Partiden normal koşullar sürüyormuşçasına getirilen yeni düzenlemelere uymasını beklemek, demokratik değerler açısından kolayca savunulamaz. Sivil direniş ve/veya itaatsizlik eylemleri otoriter rejimleri devirmek ya da belli sınırlar içine çekmek için kullanışlı olabilir. Hükümetin ne ölçüde diktatörlüğe yöneldiği sorusu bir yana, ilan edilen sert tutum ve neredeyse açıkça yapılan isyan çağrılarının da CHP’nin demokrasiyi koruma çabalarına en iyi hizmet eden bir yol olduğunu söylemek de aynı şekilde zordur. Partinin tamamen pasif kalmak ile isyan belirtisi olarak algılanma potansiyeli yüksek direniş kararlılığı arasında varolan çetritli ara yol ve seçenekleri yeterince zorladığı söylenemez.

⁵⁹ Erdemir, *Muhalefette İnnönü*, cilt 3, s. 97.

⁶⁰ Lepsius, 1932 yılı öncesinde, Nazi Partisi’ne mensup SA güçlerinin yaklaşık 500.000 kişi civarında olduğunu belirtir. M. Rainer Lepsius, “From Fragmented Party Democracy to Government by Emergency Decree and Nationalist Socialist Takeover: Germany”, Juan Linz ve Alfred Stepan, *Breakdown of Democratic Regimes– Europe*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1978, s. 68.

İktidarda iken, İnönü, “BMM’nin Anayasaya muvafık kabul ettiği kanun, bu vasfın bütün kudretini taşır” dediği gibi, “her memlekette onun seviyesine ve ihtiyacına göre nazariye itibarıyla anti-demokratik sayılacak kanunlar veya haller mevcut olabilir. Bu haller, o memlekette hürriyet ve demokrasi olmadığının delili sayılamaz” da demişti.⁶¹ İnönü, bu fikirlerini hatırlamış olsa ya da DP’ye geri adım atma konusunda bir alan bırakmış olsa belki gerilimin düşme ihtimali de mevcut olabilirdi. Siyasal ya da değil, herhangi bir müzakere sürecinde bir ortak nokta ya da başarının sağlanabilmesi için, tarafların her birinin mutlak zafer ilan edemeyecek bir durumda olması gerektiği bilinir. Diğer bir söyleyişle, varılan anlaşmadan herkes kendine bir başarı payı çıkarabilmeli, verilen tavizlerin diğer tarafın attığı geri adımlara karşılık geldiğini iddia edebilmelidirler.⁶² Böyle bir anlayış, rakiplerin içinde bulunduğu durumu anlayabilmeyi gerektirir.

CHP’nin tutumu, muhalefetin diğer unsurlarını cesaretlendirmiş ve şiddete başvurmadan yasallık ile yasadışılık arasında gidip gelen yeraltı faaliyetleri diyebileceğimiz bir örgütlenme gündeme gelmiştir. Bu noktada üniversite öğrencileri hayatı bir rol oynayacaklar, 1968-9 yıllarındaki kitlesellik düzeyinden çok uzak olmalarına rağmen, sokak muhalefetine en görünür unsur olarak gündeme geleceklerdir. 28 Nisan tarihinde İstanbul Üniversitesi’nde öğrenciler hükümeti protesto edecekler ve polisle çatışacaklardır. Öğrenciler Namık Kemal’in “Felek her türlü esbab-ı cefasın toplansın gelsin, Dönersem kahbeyim millet yolunda bu azimetten” şiirini söyleyerek toplanmışlardı.⁶³ “Kahrolsun Menderes”, “diktatör istifa”, “hürriyet”, “Atatürk”, “İsmet Paşa çok yaşa” atılan sloganlardan bazılarıydı.⁶⁴ “Ya ya ya, şa şa şa ordu ordu çok yaşa” ve “ordu gençlik elele” öğrencilerin askerleri etkilemek

61 *Ulus*, 10 Mayıs 1950.

62 Mahatma Gandhi’nin dikkatli tutumu için, Louis Fisher, *Gandhi: His Life and Message For the World*, New American Library, New York, 1954.

63 Heroik bir anlatım için bkz. Erdemir, *Milli Birliğe Doğru*, s. 19 vd.

64 MTTB Başkanı Yaşar Özdemir tarafından darbe sonrasında yazılan bir yazı, gençlerin kendilerini nasıl gördüklerini anlatır: “... Tarihin derinliklerine bakılırsa, Türk milleti hürriyet ve istiklal mevhumlarının aşığı olarak en başta yer alır. İşte 27 Mayıs inkılabını hazırlayan ruh maziden atıye bir sel gibi akan bu inanış ve davranıştan şekil bulur. Daha dün hürriyet ve demokrasiyi öven nutukları ile işbaşına gelenler bu milleti unuttular. Onun kanı ve canı pahasına bayraklaştırdığı hürriyetine göz diktiler. Milletin sinesinde ebedi uykusuna yatmış Atatürk’ü unutturmaya düşünebildiler. Dini istismar ederek irtica’ı desteklemeyi, hakiki dindarların dini hisleri ile alay etmeyi, milli varlığımızı politik ihtirasları uğruna parçalamayı vatanseverlik saydılar. Kendilerini uyarmaya çalışanları lekelemeye çalıştılar. İşte bütün bu davranışların nereye gittiğini gören Türk gençliği türlü menfaat kaygusunun dışında şahlandı.” “27 Mayıs ve Gençlik”, Ali İsmet Gencer, haz. *Hürriyet Yolunda*, MTTB Yayınları, Ankara, 1960, s. 138.

için kullandıkları bir diğer slogandı. Plevne ya da Gazi Osman Paşa marşı olarak bilinen marş uyarlanarak Hürriyet marşı haline getirilmişti.⁶⁵ Marş kardeşin kardeşi vurmaması gerektiğini, dünyanın diktatörlere kalmayacağını belirtiyor ve orduya övgü ile bitiyordu. Dağ Başı Duman Almış marşı da söylenilen bir diğer marş idi.

Polisin kitle gösterileri ile nasıl başa çıkılabileceğini bilmeden geleneksel sert tutumunu takınması, Rektör Sıddık Sami Onar'ın başının yarılması, Sulhi Dönmezer'in dövülmesi, seken bir kurşunla bir öğrencinin hayatını yitirmesi, sıradan öğrencileri bile eylemlerin içine sürükleyebiliyordu. Yayın yasakları yüzünden, olayın gerçek niteliği konusunda bilgi alınamayınca, öğrencilerin üzerine ateş açıldığı, sayılamayacak kadar öğrencinin öldürüldüğü gibi söylentiler CHP'lilerin yardımıyla yayılmıştır.⁶⁶ Daha sonra olaylarda iki öğrencinin –biri seken kurşun diğeri de tankın altında kalma nedeniyle– öldüğü ortaya çıkacaktır.⁶⁷ DP'li Nusret Kirişcioğlu, 16 öğrencinin yaralandığını, ayrıca biri ağır olmak üzere 15 polisin de yaralı olduğunu ifade eder.⁶⁸

65 Uyarlama marş şöyleydi:

Türk Gençliği Korkmam Diyor
Etrafımı yıkmam diyor
Atatürk'ün çocukları hak yolundan çıkmam diyor
Olur mu böyle olur mu
Kardeş kardeşi vurur mu
Kahrolası diktatörler
Bu dünya size kalır mı
Kılıcını vurdun taş
Taş yarıldı baştan başa
Şanlı Büyük Türk ordusu
Askerinle binler yaşa.

Kaynak: *Milli İnkılap Nasıl Oldu– Olayların İç Yüzü*, haz. Erdoğan Alkan ve diğerleri, Ankara, Balkanoğlu, 1960, s. 4. Bu marşın değişik versiyonları da söylenmiştir:

Türk gençliği korkmam diyor,
Hürriyeti satmam diyor,
Atatürk'ün yolundayım
Ben bu yoldan sapmam diyor.

Veya
Kızılmak akmam diyor,
Etrafımı yıkmam diyor,
Ünü Büyük İsmet Paşa
Ben sözümden caymam diyor... *Milli Birliğe Doğru*, s. 70.

66 Alev Coşkun, “tabii haberler o kadar geliyor ki, bir yerde bir kişi vurulduğu zaman yüz kişi vurulmuş gibi...” Baykam, 27 Mayıs, s. 95-6.

67 Orman Fakültesi birinci sınıf öğrencisi Turan Emeksiz (28 Nisan) ve İstanbul Erkek Lisesi öğrencisi Nedim Özpölat (29 Nisan).

68 Kirişcioğlu, 12 Mart, İnönü – Ecevit ve Tahkikat Komisyonu Raporum, s. 189.

Eylemler Ankara'ya, Hukuk ve Siyasal Bilgiler Fakültelerine sıçrayacaktır. Ankara örf-i idare komutanı Korgeneral Namık Argüç'ün çıkan karışmada ıslanmasından sonra piyade birlikleri havaya ateş açmışlardır.⁶⁹ Bu olay Siyasal Bilgiler Fakültesi öğrencilerine ateş edildi şeklinde lanse edilecektir.⁷⁰ İstanbul (ve Ankara'da) öğrencilerin kendi aralarında komiteler kurarak Atatürk'ün Bursa nutkunu, yasaklanmış meclis görüşmelerini, İnönü'nün konuşmalarını, yabancı basın bültenlerinin çevirilerini, Gürsel'in istifa mektubunu içeren bildirileri çoğu zaman İstanbul dışındaki matbaalarda basarak dağıttıkları da bilinmektedir. Hatta organizasyon için “beş kişilik bir kurmay komisyon” kurulduğu söylenmiştir.⁷¹ Mayıs ortalarına gelindiğinde ise, kurmay komisyon “üniversiteden bazı asistanları”, “bir işçi temsilcisi” ve “genç işadamları”nı da bünyesine alacak şekilde genişlemişti.⁷²

Dağıtılan beyannamelerden biri şöyle demektedir:

“İhtiram Duruşuna Davet

...

Ne acıdır ki, hürriyet, adalet, demokrasi yolunda şehit edilen kardeşlerimizin cesetleri bugüne kadar ne ailelerine ne de bizlere teslim edilmştir.

Şu anda mukaddes davamızın şehitleri hakkında elde ettiğimiz malumat, insanlık tarihinin en şerefsizlik devrini yaşadığımıza en büyük bir delildir. Onlar hakkında giriştiğimiz her teşebbüsten gözlerimiz yaşlı, başımız önümüzde döndük. İdare adamlarının malum politikacıların bize karşı taındıkları tavır iğrenç kelimesiyle ifade edilemeyecek kadar adidir.

Biz ATATÜRK GENÇLİĞİ, kanımızın son damlasına kadar davamızdan, soracağımız hesaplardan vazgeçmiyeceğimizi burada bir kere daha tekrarlarken, siz asil milletimizi de mukaddes inançlarımız uğruna şehit düşen arkadaşlarımızın huzurunda beş dakika ihtiram duruşuna davet ediyoruz.”⁷³

Diğer bildirilerde ise, “Katiller cezalandırılmadıkça susmayacağız”, “Katillere ölüm”, “Şehitlerimizin kanları üzerine taht kurdurmayacağız”, “İstifa et Menderes” deniliyor, bildiriler Üniversiteliler anonim ismiyle yayımlanıyordu. Hükümet olayları durdurabilmek için her iki ilde de sıkıyönetim ilan etmiş, gazeteler geçici sürelerle kapatıldığı gibi yayın yasakları da devam et-

69 Ceyhan Mumcu'nun anlatımı için, Cüneyt Akalın, *27 Mayıs Bir Devrimdir*, Kaynak, İstanbul, 2010, s. 146.

70 Erdemir, *Milli Birliğe Doğru*, s. 58 vd.

71 Erdemir, *Milli Birliğe Doğru*, s. 50.

72 Erdemir, *Milli Birliğe Doğru*, s. 53.

73 Erdemir, *Milli Birliğe Doğru*, s. 231.

miştir.⁷⁴ Sıkıyönetim ilanı bir yandan sivil siyasal güçlerin yetersiz kalmasının bir diğer belirtisi olarak önemliyken, diğer taraftan da, orduyu hükümet ile muhalefet arasında tercih yapmaya zorlaması nedeniyle de anlamlıydı. Olayları bastırmakla görevli subayların öğrencilere karşı yumuşak tavrı hükümet tarafından dikkate alınmamıştır.

DP'lilerin Bayar/Menderes ikilisine yönelik Kızılay civarında bir destek gösterisi yapacağı haberini alan CHP'lilerin 555 K (5 Mayıs saat 5'te Kızılay'da) sloganıyla, bu planı bozmak için yaptıkları eylem, direniş kararlılığının bir diğer göstergesidir. Kalabalığı gören ve aracından inerek göstericilerin arasına dalan Menderes'in bu esnada yere düşmesi ve bir gazetecinin otomobiline bindirilerek olay yerinden uzaklaştırılması, gösterilerin cesaretini artırdığı kadar, Menderes'i de çileden çıkarmaya yetmiş gibidir.

Öğrenci olaylarının patlak vermesinde CHP'nin katkısı en üst düzeydedir. Özerk ve otorite karşıtı bir öğrenci hareketi geleneği pek zayıf olan Osmanlı-Türk siyasetinde, CHP'nin bu çabaları olmasaydı, protestoların gayet sönük kalacağı bile söylenebilir. CHP milletvekili Ferda Güley şöyle yazar:

“Evet, İnönü'nün meclisten çıkarılmasından ve İstanbul/Ankara kanlı olaylarının yaşanmasından sonra gençlik sıkılmış bir yumruk haline gelmişti. Bu sıkılı yumruğu DP zulmünün suratına bir gürz gibi indiren kol başlangıçta, açık bir gerçektir ki, CHP gençlik ve kadın kollarının başçekteği 'gençlik' idi. Sonraları bu kol 'halk' oldu.”⁷⁵

28-29 Nisan olaylarından önce CHP'nin teşviki ve planlamasıyla gerçekleştirilen korsan mitingin hikâyesi anlamlıdır. Tüm siyasi toplantı ve gösteri yürüyüşlerinin yasaklanmasından sonra, 19 Nisan tarihinde milletvekili Suphi Baykam, “ben bu yasağı nasıl delerim” diye düşünürken, İsmet Paşa'yı Kızılay'da bankadan para çekmek bahanesiyle durdurup, o esnada paşaya sevgi gösterileri yaptırmanın uygun olacağını düşünmüş ve “yarın saat üçte İsmet İnönü İş Bankası'ndan para alacak, gelsinler orada nümayiş yapsınlar” diye üniversite öğrencilerine haber yollamıştır.⁷⁶ Baykam'a göre, İnönü'nün plandan haberi yoktur fakat kendisine açıklanınca uygun görmüş ve Baykam'ın istediği gibi davranmış; parayı aldıktan sonra, “alabildiğine ağırdan

⁷⁴ 1 Mayıs, *Cumhuriyet* 10 gün, 4 Mayıs, *Yeni Sabah* 10 gün, 8 Mayıs, *Milliyet* 15 gün, *Zafer* 7 gün, 18 Mayıs, *Akşam* 20 gün süreyle kapatılmışlardır. Ahmad ve Ahmad, *Türkiye'de Çok Partili Hayat*, s. 209.

⁷⁵ Güley, *Kendini Yaşamak*, s. 301-2.

⁷⁶ Baykam, *27 Mayıs İlk Aşkımızdı*, s. 62-3.

olarak” (Kızılay İş Bankası şubesinden yine Kızılay’daki Parti Genel Merkezine) yürümeye başlamışlardır. Toplanan büyük kalabalık (kalabalık “yaşa İsmet Paşa yaşa, kahrolsun diktatörler, kahrolsun Menderes” sloganları atmaktadır) nedeniyle yürüyüş yaklaşık bir buçuk saatte ancak tamamlanabilmiştir.⁷⁷

CHP Gençlik Kolları İstanbul Başkanı olan Alev Coşkun parti meclisinin 28 Nisan tarihli genelgesinin kendilerine direniş kararlılığı verdiğini belirttikten sonra, 28 Nisan’ı kast ederek, “...ama bir gün önce bu konunun bütün üniversitelerin çeşitli yerlerinde, çeşitli kantinlerde, yurtlarda, partinin çeşitli gençlik örgütlerinde doğrusu konuşulduğunu da ifade etmeliyim” diyecektir.⁷⁸ Ali Fuat Başgil, Hukuk Fakültesi sekreterinin 27 Nisan günü “Halkçıların üniversite içindeki gençlik kolu elebaşlarının” yarattığı hareketlilikten rektörü haberdar ettiğini ancak hiçbir tedbir alınmadığını kendisine söylediğini belirtir.⁷⁹ Dönemi anlatan bir kitapta, “bir gün önce kararlaştırıldığı gibi saat 7:00’de Üniversite bahçesinde toplanıldı. Ancak 200 kişiyi bulan bir grup aralarında vazife taksimi yaparak İktisat ve Hukuk Fakültesi anfilerine dağıldılar” denilmektedir.⁸⁰ Bu kişiler, öğrencileri boykota davet edeceklerdir. 200 kişiyi bulan bir grubun kendiliğinden bir araya geldiği düşünülebilir mi?

28 Nisan sabahı, İstanbul Hukuk Fakültesi’nde ateşli bir konuşma yaparak, ders boykotu ve eylemleri başlatan isim olarak bilinen Nuri Yazıcı (lakabı Kastro Nuri’dir) parti gençlik kollarının faal elemanıdır. Bozkurt Nuhoğlu, “28 Nisan olaylarının tek hazırlayıcısı Kastro Nuri’ydi. Tahmin ediyorum, askerlerden de sinyal alıyordu. Bugün yarın darbe olacağını bekliyor gibiydi” der.⁸¹ SBF öğrencilerinden İhsan Yalçın (aynı zamanda Baykam’ın kayınbiraderidir) da, “samimi olarak ifade edeyim, 27 Mayıs ve daha önceki

77 Baykam, “sizin gençliği tahrik ettiğiniz doğrudur” yorumuna, “başka yapacak hiçbir şeyim yoktu, hiçbir gücüm yoktu ki. Yazı yazamam, gazeteler artık Tahkikat Encümeninin baskısı altında, hiçbir güçleri kalmamış. Dernekler de hiçbir hareket yapamaz, yürüyüş yapamaz toplantı yapamaz. Tabii ben de kendime göre, bıçak kemiğe dayanmış bir durumda, bir gücün karşısına ancak yine aynı gücü koyarak, yani benzer bir güç koyarak karşı konulabileceğini düşünüyorum” diye cevap verecektir. Baykam, *27 Mayıs İlk Aşkımızdı*, s. 70. Toker, banka olayının CHP’nin öncü kuvvetlerince planlandığını belirttikten sonra, “daha sonraları bunun gibi birçok tertip yapıldı. Turhan (Feyzioğlu), Suphi (Baykam), Bülent (Ecevit), İstanbul’da, Orhan Birgit, Alev Coşkun gençlikle teması bulunan partililer dünya kadar gösteri başlattılar” der. Metin Toker, *İsmet Paşa’yla 10 Yıl- 1957-1960*, 2. cilt, Akis, Ankara, 1966, s. 238.

78 Baykam, *27 Mayıs İlk Aşkımızdı*, s. 95.

79 Başgil, *Anılarım*, s. 68.

80 Erdemir, *Milli Birliğe Doğru*, s. 19.

81 Emre Demir, söyleşi, *68’in Liderlerinden Bozkurt Nuhoğlu Anlatıyor*, Destek, Ankara, 2009, s. 76.

olaylarda ben talimatı Suphi Baykam'dan alıyordum” der.⁸² Ankara Üniversitesi Talebe Birliği Başkanı Yavuz Esmer de, CHP Genel Merkezini arayarak “hadise falan var mı yarın bir şey yapacak mıyız” diye sorduğunu belirtir.⁸³ İÜ Talebe Birliği Başkanı Ayhan Toraman ise, Suphi Baykam'ın Alev Coşkun'un da bulunduğu bir toplantıda, “Bir bomba verelim götürün Demokrat Partinin binasına atın” dediğini fakat kendilerinin bunu reddettiğini söyler.⁸⁴ Toraman, “öğrenci olaylarını hergün motive ediyorduk” dedikten sonra, darbe sonrasında da, kendilerine silah üzerine yemin ettirilmeye çalışıldığını da ekler.⁸⁵ Milli Birlik Komitesi üyesi Ahmet Er yine Milli Birlik Komitesi üyesi Orhan Erkanlı'nın daha sonra iki CHP'li milletvekili olduklarını öğrendiği iki kişinin “binbaşım Saraçhanede iki grubu birbiriyle çatıştırdık, kavga bütün şiddetiyle devam ediyor, başka bir emriniz var mı?” diye sorduklarına şahit olduğunu belirtir. “Bu ne haince iştir” diye tepki gösteren Er'e, Erkanlı “olaya öyle bakma onlar ihtilale zemin hazırlıyor” cevabını vermiştir.⁸⁶ Adnan Çelikoğlu (1990 yılında kaleme aldığı ve 2010 yılında yayımlanan) anılarında “daha sonra öğrendim ki, ihtilale hazırlanan subayların bazıları CHP üst yönetimiyle temas içindeymişler ve hatta İsmet Paşa durumu adım adım takip ediyormuş. Öyle zannediyorum ki (Turhan) Feyzioğlu, Halk Partisi içinde işin kordinasyonunu yapıyordu” diye yazacaktır.⁸⁷

Menderes'in arzusuyla 11-12 Mayıs 1960 tarihinde Rektör Sıddık Sami Onar ile görüşen Sarol'un aktardığına göre, Onar kendisine, “tehlike çok ciddidir. CHP'nin bazı çevreleri ihtilal yapmak istiyorlar. Gençlik kollarını bunun için hazırlıyorlar” diyerek hükümeti oyuna gelmemesi konusunda uyaracak, VC neşriyatının bitmesini ve öğrencilere sert davranan emniyet görevlilerinin cezalandırılmasını isteyecektir.⁸⁸

Hayatı boyunca meşruiyet sınırlarını zorlamama hassasiyetini gösteren İnönü bile, bu tutumunu bir yana bırakmıştır. Siyasal mücadelede “huku-

⁸² Baykam, 27 Mayıs İlk Aşkımızdı, s. 316.

⁸³ TK'nın incelediği dinleme belgelerinde yer alan bir konuşma. Akt. Şen, Yassıadanın Karakutusu, s. 47. CHP Gençlik Kollarına mensup öğrencilerin 29 Nisan tarihinde kimsenin derslere girmemesi için Ankara'daki fakülte ve yurtları dolaştıkları da yazılmıştır. Erdemir, Milli Birliğe Doğru, s. 58.

⁸⁴ 2 Kasım 1997 tarihli toplantı tutanağı, der. Suna Kili, 27 Mayıs 1960 Devrimi, Kurucu Meclis ve 1961 Anayasası, s. 167.

⁸⁵ 2 Kasım 1997 tarihli toplantı tutanağı, der. Kili, 27 Mayıs 1960 Devrimi, Kurucu Meclis ve 1961 Anayasası, s. 167.

⁸⁶ Ahmet Er, 27 Mayıs'tan 12 Eylül'e Hatıralarım, Alternatif, Ankara, 2003, s. 29.

⁸⁷ Çelikoğlu, Bir Darbeci Subayın Anıları, s. 121.

⁸⁸ Sarol, Bilinmeyen Menderes II, s. 920.

ka uygun davranma” iddiasının getirebileceği herhangi bir meşruiyet kalmadığına artık inanılmıştır. Birçok CHP’liye göre, tek parti iktidarı fiilen kurulmuş, hukuken ilanına da ramak kalmıştır. Hukuk dışına çıktığına şüphe edilmeyen bir iktidara karşı hukuk içinde mücadele edelim anlayışının savunulabilir olup olmadığı bir yana, bu çağrıya insanların kulak verip vermeyeceği de ayrı bir sorudur.

Bu eylemleri “sivil itaatsizlik” ya da sivil direniş olarak görmek mümkün müdür? Sivil itaatsizlik, ahlâki, siyasi ya da dini prensipler açısından adaletsiz olduğuna inanılan yasalara uymama veya bu yasalara karşı şiddete başvurmaktan karşı koyma kararlılığını ifade eder.⁸⁹ Timothy Garton Ash, en despot yöneticilerin bile idare edilenlerin minimum işbirliğine ihtiyaç duyduklarından yola çıkarak, sivil direniş eylemlerinin yönetilenlerin sahip olduğu “yumuşak güç” olarak görülebileceğini söyler.⁹⁰ Sivil itaatsizlik, liberal siyaset felsefesinin araç devlet kavramlaştırmasının ürünü olan direnme hakkı kavramıyla yakından ilgili, belki de onun daha yumuşatılmış halidir. “Sivil itaatsizlik eylemleri otoriteye devrim ya da isyan ile her türlü mer’i düzenlemeye uygun eylemler arasında bir ara formlar olarak görülebilir.”⁹¹

Direnme hakkında da olduğu gibi, temel sorun iktidarın ya da karşı çıkan düzenlemelerin ne zaman adaletsiz olarak kabul edilecekleri veya sivil itaatsizliğin ne zaman meşru olacağı noktasında yoğunlaşır. Demokrasiyi önemseyen bir bakış açısından sivil itaatsizlik ve şiddete başvurmaktan direnişe yönelik eylemlerin değeri kesinlikle inkâr edilemez. Şekli bir meşruiyetçilik, barbarca davranışların normal gibi görülüp itiraz edilmeden uygulanmasını Hannah Arendt’in kötülüğün sıradanlaşması dediği bir atmosferi yaratır. Öte yandan, kesif siyasi kutuplaşma ortamında sivil direniş ile çatışan taraflar arasındaki iktidar mücadelesi arasındaki ayrım silikleşmeye yüz tutar.

Eylemleri sivil itaatsizlik çerçevesi içinde görmek eylemlerin sadece otoriter tedbirler alan hükümeti bu düzenlemeleri geri alma ve normalleşme yönünde adım atmaya zorlama gayesi ile yapıldığına inanılması halinde mümkün olabilir. Darbeye ya da otoriter bir başka rejime zemin hazırlamak amacıyla, bilerek ve isteyerek yapılmış provokatif eylemleri sivil itaatsizlik çerçevesi içinde düşünebilmek mümkün değildir. Bu halde amaç, demokrasi-

⁸⁹ Henry David Thoreau, *Civil Disobedience and Other Essays*, Dover, New York, 1993.

⁹⁰ Timothy Garton Ash, “A Century of Civil Resistance: Some Lessons and Questions”, *Civil Resistance and Power Politics – The Experience of Non-violent Action from Gandhi to the Present*, der. Adam Roberts, Timothy Garton Ash, Oxford University Press, Oxford, 2009, s. 374.

⁹¹ April Carter, “Civil Disobedience”, *The Blackwell Encyclopedia of Political Thought*, der. David Miller, Oxford, Blackwell, 1991, s. 76.

yi korumaktan ziyade demokratik rejime bağlılığı aynı derecede şüpheli bir diğer gruba iktidar mücadelesinde destek vermektir. Diğer taraftan eylemlerin hangi motiflerle yapıldığını tespit edebilmek hiç kolay değildir. Eylemcilerin bir kısmı hükümeti demokratik standartlara çekebilmekle motive olarak hareket ettikleri gibi, bir kısmının da hazırlanmakta olduklarını iyi bildikleri bir askeri darbeye zemin yaratmak için harekete geçtikleri vakıadır. Dolayısıyla, bu ayırım yapılmadan 27 Nisan sonrasında hükümete karşı tüm eylemleri sanki homojen bir motifle yapılmış gibi sivil itaatsizlik ya da darbeye zemin hazırlayıcı provokatif eylemler gibi görmek hatalıdır.⁹²

Metin Toker, İstanbul İl Başkanlığının yayınladığı –gizlidir– ibaresi taşıyan bir tamimden bahsetmektedir. Buna göre, gizliliği muhafaza edebilmek için kademeler arasındaki seçimle ilgili yazışmalar kademelerin tayin edeceği (fotoğraflı birer özel karta sahip olan) üyeler arasında yapılacaktır. Tamim ayrıca, “ilçelerin irtibata memur ettikleri üyeler, aynı zamanda Kulak gazetesini de deruhte edeceklerinden bu arkadaşlar şimdilik haftanın Salı ve Cuma günleri saat 14 ila 16 arasında İl Seçim Komitesinden Cemal Yıldırım ile muntazaman temas edeceklerdir” demektedir. Cemal Yıldırım, 1950 seçimleri öncesinde CHP’nin adil seçim yapmama ihtimalini bertaraf gerekçesiyle ordu içi örgütlenmelerde yer almış emekli Kurmay Albaydır. Bu, CHP’nin propaganda savaşına nasıl hazırlandığını da göstermektedir. Toker, DP’liler tarafından ele geçirilen bu tamime yukarıda adı geçen fıkranın konmasını “ihtiyatsızlık” olarak nitelendirmekte ve İnönü’nün bundan haberi olmadığını söylemektedir. Ancak Toker şunları yazmayı da ihmal etmeyecektir:

“Gerçek şudur ki o günler, *CHP bir yer altı faaliyetinin bütün hazırlıklarını tamamlamaktaydı* ve İstanbul teşkilatının tamimi bu faaliyetin bir parçasıydı. DP iktidarı CHP’ye yer üstünde meşru bir çalışma hakkını yasak ettiği takdirde CHP ne teslim olacaktı ne de memleketi Bayar-Menderes ikilisine teslim edecekti. Tıpkı, *sanki bir yabancı müstevli gelip yurda yerleşmiş gibi, bu idareyi devirinceye kadar uğraşacaktı*. Zaten 28 Nisan ile 27 Mayıs arasında CHP’nin bu şekilde çalışmış olduğu bir gerçektir. O günlerin bütün hadiselerinde birinci derecede rol sahibi olan CHP’dir.”⁹³

Toker’in burada belirtmediği nokta, sözü edilen belgenin TK kurulmadan önce gönderilmiş olduğudur. Tamim 21 Mart 1960 tarihli ve 373 sa-

⁹² Eğer eylemlerin neticesinde Menderes hükümeti istifa etmiş ya da seçimlere gitmiş olsaydı, bu olaylar demokratik özü çok kuvvetli sonuç vermiş sivil direniş örnekleri olarak görülebileceklerdi.

⁹³ Toker, *İsmet Paşayla 10 Yıl, 1957-1960*, s. 236.

yıldır.⁹⁴ Yani daha TK kurulmadan önce “kulak gazetesini” deruhte edecek faaliyetler içine girilmiştir.

Darbe planlayan askerler ve –bilerek ya da bilmeyerek– bu sürece destek verenlerin iktidarın meşruiyetinin erozyona uğratılması sürecinde söylen-ti ve dedikoduların önemini çok iyi kavradıkları anlaşıyor.⁹⁵ Hükümetin ABD yardımından faydalanmak için, Türk kızlarını ABD’ye gönderip peşkeş çektiği, en güzel yerleri onlara sattığı, Amerikalıların işledikleri suçlara göz yumulduğu,⁹⁶ Türkiye’yi ziyaret eden Endonezya Devlet Başkanı Sukarno’nun kadın istemesi üzerine hükümet üyelerinin seferber olduğu fakat kadının hastalıklı olması nedeniyle büyük bir skandal yaşandığı,⁹⁷ DP’nin Said-i Nursi’yi seçimlerde partiye çalışması için görevlendirdiği, Said-i Nursi’nin öldükten sonra da Said-i Nursi’yi DP’nin öldürttüğü,⁹⁸ hükümet üyelerinin dış kredilerden komisyon aldığı dile getiriliyordu. DP’lilerin ramazan ayında rakı içtikleri söyleniyor,⁹⁹ Londra uçak kazasında ölen Kemal Zeytinoglu’nun hesaplarında 3.5 milyon TL çıktığı şeklinde haberler yayılıyordu.¹⁰⁰ Bayar’ın Güneydoğu Anadolu’yu gözden çıkardığı, “nasıl olsa elden çıkacak oraya yatırım yapmayın” dediği de ifade ediliyordu.¹⁰¹ TK’nın kuruluşundan sonra, hem söylenenlerin vahameti ve hem de bağımsız bilgi kaynaklarının susturulması nedeniyle, söylentilerin inandırıcılığı arttı.¹⁰²

DP’lilerin hükümet tarafından silahlandırıldıkları, Ankara ve İstanbul’da protesto gösterisi yapan öğrencilerin üzerine ateş edildiği, ölü ve yaralı sayısının bilinmediği, ölülerin gizlendiği, tutuklanan öğrencilerin Et ve Balık Kurumu’nda kıyma makinalarında yok edildiği gibi haberler de yayılıyor-du. Haberler üzerine CHP üç kişilik bir parlamento heyeti kuruyor ve bir ra-

⁹⁴ Bu belge, 6 ve 7 Nisan 1960 tarihinde *Zafer* gazetesi tarafından yayımlanmıştır.

⁹⁵ Literatürde kaynağı belli olmayan ya da belli olsa bile yanlış olan aldatmaya yönelik, uydurma haberler için “kara propaganda” ifadesi kullanılır. Bkz. Garth S. Jowett, Victoria O’Donnel, *Propaganda and Persuasion*, 3. baskı, Sage, Londra, 1999, s. 13.

⁹⁶ Kirişcioğlu, *Raporum*, s. 139.

⁹⁷ Kirişcioğlu, *Raporum*, s. 147.

⁹⁸ Kirişcioğlu, *Raporum*, s. 148.

⁹⁹ Hamdi Ongun (DP Mersin milletvekili), DPMGTZ, s. 80-1 (12 Nisan 1960).

¹⁰⁰ Adnan Menderes, DPMGTZ, s. 54 (12 Nisan 1960).

¹⁰¹ Numan Esin, *Devrim ve Demokrasi - Bir 27 Mayısçının Hatıraları*, 2 baskı, Doğan, İstanbul, 2001, s. 158.

¹⁰² Elevli, “Zavallı Adnan Menderes diktatörlüğe dair her şeyi öğrenmişti, ama sinsi propagandanın ne ve nasıl bir kuvvet olduğunu bilmiyordu. Zaten bilseydi, asla gazetecileri hapsedmez, asla hakikatleri konuşmak isteyenleri susturmağa çabalamazdı. ...Zira fısıltı ile yapılan propagandanın yıkamayacağı hiçbir inanış, düşünüş olmadığı gibi, aşamayacağı hiçbir engel de yoktur. Çünkü onda gizlilik ve bundan doğan bir cazibe vardır. Her insan bu cazibeye kolayca ve isteyerek katılır” der. Elevli, *Hürriyet İçin*, s. 23.

por hazırlıyordu. Ancak rapor böyle bir olayın olmadığını vurguluyordu. CHP'li Kâmil Kırkoğlu'na göre, "parti grubunda rapor okununca İsmet Paşa'nın sert eleştirisine takılıyor ve Paşa, 'Olmaz. Yoktur demeyeceksiniz, vardır imajı vereceksiniz'" demişti.¹⁰³ Oysa ölüm ve yaralanma bir tarafa, gözaltına alınan öğrenciler, Davutpaşa kışlasına götürüldüklerinde çok iyi muamele görüyorlar, yollarda kaçmalarına göz yumuluyordu. Başbakana gönderilen telgrafta 3.500 kişinin gözaltına alındığı ifade edilmesine rağmen,¹⁰⁴ sadece 43 öğrenci Davutpaşa kışlasına getirilmişti.¹⁰⁵ Öğrencilerden İhsan Yalçın, bazı subayların, "çocuklar dayanın bu itler gidiyorlar, bitmek üzere bunlar" biçiminde bilgi vererek kendilerini cesaretlendirdiklerini belirtir.¹⁰⁶

14 Mayıs 1960 tarihinde DP'lilerin İstanbul'da, Taşlıtarla ve Zeytinburnu gibi gecekondu semtlerinden partilileri toplayarak muhalefet partilerine, gazete binalarına ve üniversitelilere saldıracakları haberleri de yayılmıştı.¹⁰⁷ Ankara'da aynı haberler, Dışkapı, Cebeci ve İstasyon bölgelerinde toplanacak olan DP'lilerin üç koldan Kızılay'a yürüyeceği, parti genel merkezini tahrip ettikten sonra İnönü'nün evine yürüyüp kendisini yok edecekleri şeklindeydi.¹⁰⁸

Söylentilerin bir diğer hedefi Harp Okulu idi. Ankara'daki hedeflerin ele geçirilmesinde oynayacağı etkin rol sebebiyle, darbenin vurucu gücünü oluşturacak olan Harp Okulu öğrencilerinin DP karşıtı bir tutumu benimsemeleri özel bir önem taşımaktaydı.¹⁰⁹ Harp Okulu'nun tatile ya da Ankara/İncek'e gönderilerek etkisiz kılınacağı, bu okulun basılarak talebelerin tutuklanacağı, Harbiye'nin –başka yerlerden birlikler getirilerek– tard edileceği söylentileri büyük bir hızla yayıldı. Ankara'da birçok subayın polisler tarafından dövüldüğü ve tutuklandığı da söylentiler arasındaydı.¹¹⁰ Hitler'in propa-

¹⁰³ Tanju Cızoğlu, *Kırık Politika-Anılarla Kâmil Kırkoğlu*, Güneş, İstanbul, 1987, s. 91.

¹⁰⁴ Erdemir, *Milli Birliğe Doğru*, s. 43.

¹⁰⁵ Özkaya, *Adım Adım 27 Mayıs*, s. 127-128.

¹⁰⁶ Baykam, *27 Mayıs İlk Aşkımızdı*, s. 320. Ayrıca bkz. Nermin Neftçi, *Demokrasinin Kilittası Anılar*, TESAV, Ankara, 1997, s. 39. Yine İnönü'nün konuşmalarının ordu dil okulunda subaylar tarafından çoğaltıldığı da bilinmektedir. Çelikoğlu, *Bir Darbecinin Anıları*, s. 126.

¹⁰⁷ Erdemir, *Milli Birliğe Doğru*, s. 52.

¹⁰⁸ Erdemir, *Milli Birliğe Doğru*, s. 75-76. Yazar, "öte yandan gençler bir haber almışlardı. Bu haberin doğruluğuna emindiler" demektedir.

¹⁰⁹ Harp Okulu'nun darbelerde ilk kez kullanıldığı tarih olarak Sultan Abdülaziz'in devrilmesi gösterilir. Askeri Mektepler Nazırı Süleyman Paşa, Harp Okulu'na gelerek, "Padişahımız memleket idaresini en büyük düşmanımız olan Rusların eline teslim etmiştir" diyerek öğrencileri etkilemeye çalışmıştır. Bkz. Yücel Aktar, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Öğrenci Olayları (1908-1918)*, İletişim, İstanbul, 1990, s. 58-9.

¹¹⁰ Kirişcioğlu, *Raporum*, s. 195; *Milli Birliğe Doğru*, s. 81.

ganda sorumlusu Joseph Goebbels, dehşetengiz iddiaların gerçeği sadece biraz çarpıtan iddialara kıyasla çok daha inandırıcı olduklarını söylemişti. Goebbels'in Türkiye örneğinde yanıldığı söylenemez. Propagandanın inandırıcılığının artmasında haber kaynaklarının susturulduğu gergin atmosferin rolünü de belirtmeliyiz. İnsanlar en ehemmiyetsiz bir olayı bile olabilecek en kötü biçimde algılamaya/yorumlamaya ve bu yoruma inanmaya eğilimli hale gelmişlerdi.¹¹¹

CHP önderliğindeki muhalefet cephesinin aktif sosyalist ve komünistleri de DP'yi iktidardan uzaklaştırma hedefi doğrultusunda yanına çekebildiğini de söyleyelim. Bizim Radyo ile CHP'nin dile getirdiği hükümet karşıtı iddialar arasındaki benzerlikler, Türkiye Komünist Partisi'nin DP'nin devrilmesini nefes alınabilecek bir siyasal alanının açılması olarak gördüğü anlamına gelmektedir. Türkiye'de sosyalist ve hatta komünist eğilimler Cumhuriyetçi ideolojiden yakından etkilenmiş ve Cumhuriyeti üzerine sosyalizmin inşa edileceği temelleri hazırlayan ilerici aydınlanma geleneğinin izdüşümü olarak algılama eğilimine girmişlerdir. Türk Devrimi dinci, feodal ve Ortaçağ artığı kurumlara ve ekonomik olmasa da siyasal emperyalizme karşı ulusal bağımsızlığı öne çıkaran bir hareket olarak görülmüştür.¹¹² Sol hareket üzerindeki baskı arttığında Kemalizme yönelik eleştiriler de sertleşecek, Hikmet Kıvılcımlı gibi isimler burjuva diktatörlüğünden bahsedeceklerdir fakat bu tavır temel yaklaşımı değiştirmeyecektir.

1950'li yıllarda, DP'nin özel sektör vurgusu, ABD ile yakınlaşma arzusu, dindar/muhafazakâr kesimlerle yakınlaşması, Cumhuriyet kazanımlarının tehlikeye düştüğü ve solcuların da bu duruma tepki göstermeleri gerektiği düşüncesinin canlanmasında etkili olmuş görünmektedir.¹¹³ DP hükümetini ik-

¹¹¹ “İnsanlar inanmak istedikleri şeylere inanma eğilimi içindedirler. Bir kişinin cadı olduğunu yeterince vurgularsanız, o kişi toplumun gözündeki haline gelir.” Pamela J. Stewart ve Andrew Strathern, *Witchcraft, Sorcery, Rumors and Gossip*, s. 52.

¹¹² Bkz. Bülent Somay, “Türkiye Solunun Kemalizmle İmtihanı”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Sol*, cilt 8, İletişim, İstanbul, 2007, s. 647-659; Tanel Demirel, “1946-1980 Döneminde ‘Sol’ ve ‘Sağ’”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Dönemler ve Zihniyetler*, cilt 9, İletişim, İstanbul, 2009, s. 413-451.

¹¹³ Nâzım Hikmet’in “Adnan Bey’e Sözü” isimli 1959 tarihli şiiri DP’nin sol çevrelerde nasıl algılandığını gösteren çok önemli bir diğer örnektir:

Adnan Bey’e Sözü
Türküler söylendikçe Türk diliyle
Seni seviyorum gülüm dendikçe Türk diliyle
Türk diliyle gülünüp
Türk diliyle ağıtlar yakıldıkça, Adnan Bey,
ben anılacağım
anılacak Türk diliyle size sövüşüm.

tidardan uzaklaştırmak için, CHP ve ordu en azından geçici de olsa ittifak yapılabilecek bir siyasal eğilim hüviyetine bürünmüştür. Mesela Hikmet Kıvılcımlı, 27 Mayıs sonrasında Orgeneral Cemal Gürsel'e kutlama telgrafı göndercektir.¹¹⁴

Burada bir yanlış anlaşılmaya mahal vermemek gerekir. TK'nın kuruluşundan sonra protestolara katılan veya destek veren güçlerin büyük bir kısmının gelmekte olan darbeden haberdar oldukları ve süreci hızlandırmaya çalıştıkları varsayılmamalıdır. Darbe hazırlıklarından haberdar olan CHP'lilerin varlığını biliyoruz. Fakat protesto gösterilerine katılan herkesin hükümetin bir darbe ile devrilmesi doğrultusunda harekete geçtikleri söylenemez. Öğrenci ve CHP'lilerin önemli bir çoğunluğunun meydanın boş olmadığını gösterek, DP'ye geri adım attırmaya çalıştıkları söylenebilir. Otoriter eğilimlere karşı direnen basın ve entelektüel tabaka da benzer bir motivasyonla harekete geçmiştir. Bu noktada, darbe planlayanların –kısmen– kendileri dışındaki gelişmelerden, faydalanmaları söz konusudur. Yükselen muhalefet dalgası, darbe için uzun zamandır fırsat kollayanların elini güçlendirmiştir. Bu, sakınılması kolay olmayan bir durumdur. Ancak ve ancak, muhalefetin hükümetin otoriter eğilimlerine karşı çıkarken, herhangi bir askeri rejim de istemediklerini belirtmeleri halinde böyle bir faydalanma durumu ortadan kaldırılabilirdi.

Öte yandan, CHP'nin bu eylemlerinin de DP'lilerin, muhalefetin karışa ve ihtilal peşinde olduğuna ilişkin inançlarını tamamen pekiştirdiğini görüyoruz. Menderes, 29 Nisan 1960 tarihli grup toplantısında “Emir verdik derhal girin dedik. Üniversiteye girmek değil, temelinin altına gireceğiz ... belki bu akşam belki yarın hususi bir mahkeme kuracağız... Tek başımıza silah-

Tarlalarımıza girmiş değil sizin gibisi yaban domuzunun
Şehrimiz görmüş değil yangının sizden kanlısını
Bir adınız var, Adnan Bey adımıza benzeyen.
Dilimiz kuruyor dilimizi konuştuğunuz için.
Bitten, aklıktan, sıtmadan betersiniz.
Yüz Türkiye olsa
elinizden de gelse
yüzünü de zincire vurur
yüz kere satarsınız.
Milletimin en talihsiz gecesi

Ana rahmine düştüğünüz gecedir. *Nâzım Hikmet Şiirleri, 5, Bir Hazin Hürriyet*, Bilgi, Ankara, 1976 (birinci basım).

¹¹⁴ Kıvılcımlı daha sonra Gürsel'e “...yiğit ordumuzun kötülüğe baş eğdirişini huşula selamlarım” diyerek bir açık mektup yazacaktır. Bkz. Hikmet Kıvılcımlı, *İkinci Kuşay Milliyeçiliğimiz –MBK'ne İki Açık Mektup*, Tarihsel Maddecilik Yayınları, İstanbul, 1965, s. 2.

ları alıp, kahru tedmir ederiz” demiştir.¹¹⁵ Başbakan, 2 Mayıs 1960 tarihli bir başka grup toplantısında da aynı tutumu sergilemiştir.

“Bugünkü üniversiteyi birkaçı müstesna tarih lanet ile kaydedecektir. Mülkiye’nin duvarlarındaki kurşunlar ika edilen şeni hareketin sembolü olarak orada kalacaktır. Vatana değil iktidara, Devlete düşmanlık etmeye her zaman hazır ve nazır kafalar yetiştiren bu müesseseyi kökünden ele almak lazımdır. (üniversite öğretim üyeleri)... Hürriyet mevzuunda 1946’dan evvel söylenmiş bir tek cümleleri var mı? Bunlar bedavadan kahraman kesilen soytarılardan ibarettir. Yalancı bedavadan şöhret kazanmak isteyen bu insanların defterini dürmek, hesaplarını görmek mecburiyetindeyiz. Mülkiye Mektebini set ve bent etmek lazımdır.”¹¹⁶

Bu toplantıda, görüş açıklayanlar TK kurulmasının da sonuç vermediğini, var olan kanunlarla sıkıyönetim ilanı halinde bile olayları durdurmanın mümkün olmadığı ve özel kanunlar ve özel mahkemeler kurulmasının şart olduğu temasını dile getirmişlerdir. Bunlar yapılmalı, olayları teşvik eden CHP’liler cezalandırılmalı hatta gerekirse CHP bile kapatılmalıdır. Birkaç örnek grubun havasını vermeye yeterli olacaktır:

“Ne pahasına olursa olsun bunların teşrii masuniyetlerini kaldırmak zaruretindeyiz... Mebusu tevkif edeceğiz. Bugün artık normal tedbirlerle, mahkeme kararları ile bu memleketi idare etmek imkânı yoktur. *Kanunda yeri varmış yokmuş tıkarız içeriye kanunu da sonra çıkarırız...* Başta Sıddık Sami Onar içeri girecek, profesör içeri girecek, doçenti girecek, mebusu da içeri girecek. Başka türlü olmaz.” (Zeki Erataman)¹¹⁷

“(yetki kanunu görüşmelerinde) Birdenbire karşımıza suçlu fırlayarak ‘suçu ben işledim, ben işleyeceğim’ dedi. Suçlu meydandadır. Şimdi artık tahkikat yapmak değil meydana gezen suçluyu muhakeme etmek gerek, mahkeme kuracaksınız. Yapılacak iş budur... Encümen’in size getireceği şeyler fiilen ortada. Artık bugün yapılacak iş tahkikat değil takibat ve tecziyedir. Vakit geçirecek zamanımız yoktur.” (Ahmet Hamdi Sancar)¹¹⁸

“Ben masum talebelerim, aldatılmış talebelerimiz, bilmem ne gibi yumuşak tabirlerle iş kabul eden bir arkadaşınız değilim. ... Profesörü nasıl teczi-

¹¹⁵ Adnan Menderes, DPMGTZ, s. 18-19 (29 Nisan 1960).

¹¹⁶ Yüksek Adalet Divanı’nın “Anayasayı İhlal Davası ve Bu Dava ile Birleştirilen Diğer Davalar Hakkındaki Kararı”, *Yüksek Adalet Divanı Kararları*, Kabcacı, İstanbul, 2007, s. 128.

¹¹⁷ Yüksek Adalet Divanı’nın “Anayasayı İhlal Davası ve Bu Dava ile Birleştirilen Diğer Davalar Hakkındaki Kararı”, *Yüksek Adalet Divanı Kararları*, Kabcacı, İstanbul, 2007, s. 296.

¹¹⁸ Yüksek Adalet Divanı’nın “Anayasayı İhlal Davası ve Bu Dava ile Birleştirilen Diğer Davalar Hakkındaki Kararı”, *Yüksek Adalet Divanı Kararları*, Kabcacı, İstanbul, 2007, s. 156.

ye edecek isek, polise taşı fırlatan 20 yaşındaki adamı da öylesine tecziye etmek lazım gelir. ... bugünkü isyan hareketini 6/7 Eylül hadiseleri gibi, örfi idare mahkemesine tevdi edecek olursak bu hadiseyi de korkarım ki elimizden kaçırmak gibi bir vaziyete geliriz. O halde hususi selahiyetleri haiz olmak üzere ... Hususi selahiyetli mahkemelerin kurulması bugün bir mecburiyet halindedir.” (Bahadır Dülger)¹¹⁹

“Ne istiyorlar bunlar. Hükümeti devirmek değil mi? Evet, başka ne istiyorlar? Sizin başınızı istiyorlar. O kadar mı? Hayır, Türk milletinin başını istiyorlar. Türk milletinin başını teslim etmemek için *Halk Partisi’ni en kısa zaman içinde, o Fwayyyeyi kapatmak mecburiyetindeyiz*. Tarih bizi vazife-ye davet ediyor arkadaşlar.” (Muharrem Tunçay)¹²⁰

Böylece her iki parti içindeki sertlik yanlılarının öngördükleri biçimde kendi kendini besleyen bir dinamik yaratılmıştı. CHP, DP’yi otoriter önlemlere adeta itmek gibi bir amaca sahip idiye bu amaca ulaşmış; DP, CHP’nin ihtilal teşvikçiliğine soyunduğunu, ispatlamaya çalışıyor idiye CHP’yi hakikaten o noktaya getirmişti.¹²¹ Bu durumdan çıkış, taraflardan birinin ya da her iki tarafın aynı anda tavizler vererek geri adım atmalarına bağlıdır. Ancak, siyasal mücadele o hale gelmiştir ki, bütün iletişim kanalları kapanmıştır. Bu olmayınca yapılacak şey, önceden kabul edilmiş pozisyonunu haklılaştırmak için gerginliği bir üst düzeye taşımaktır ve hem DP hem de CHP bu yolu izleyeceklerdir.

ASKERLER VE DARBE HAZIRLIKLARI

Siyasal tansiyonun yüksekliği ordu içindeki örgütlenmelerin çalışmalarını teşvik etmiştir. Ortamın giderek daha fazla gerildiği durumun böyle gitmeyeceği fikri, darbe yapmayı planlayanlara fırsatlar sunarken, ılımlıları da bu kesime yakınlaştırmaktadır. Darbe için örgütlenme sürecinin ayrıntıları karmaşıktır. Gizliliğin üst düzeyde tutulduğu, hiçbir yazılı belgenin bulunmadığı koşullarda bazen iki bazen üç kişiden oluşan birden fazla örgüt –esasen bu küçük gruplara örgüt demek bile zordur– ya da o dönemlerde kullanılan de-

¹¹⁹ Yüksek Adalet Divanı’nın “Anayasayı İhlal Davası ve Bu Dava ile Birleştirilen Diğer Davalar Hakkındaki Kararı”, *Yüksek Adalet Divanı Kararları*, Kabalcı, İstanbul, 2007, s. 164.

¹²⁰ Yüksek Adalet Divanı’nın “Anayasayı İhlal Davası ve Bu Dava ile Birleştirilen Diğer Davalar Hakkındaki Kararı”, *Yüksek Adalet Divanı Kararları*, Kabalcı, İstanbul, 2007, s. 195.

¹²¹ Güley’in sözleri anlamlıdır; “kurulan sofranın sahibi ‘şiddet’ ise gelecek ve başköşeye oturacak konuk da ‘şiddet’ olur. Ve böyle oldu: DP iktidarının önümüze çıkardığı şiddete şiddetle karşı koyduk ve onlar önde biz arkada 27 Mayıs 1960 ihtilaline doğru uzanan bir merdivende üçer beşer basamak atlayarak 1958 yılında birlikte tırmandık.” Güley, *Kendini Yaşamak-Anılar*, s. 225.

yimle komiteler kurulmuştur. Bazı isimler birden fazla örgüt içinde yer almışlardır. Başarılı bir darbenin ardından darbeyi sahiplenme çabalarının olması ne kadar normal ise, darbenin oluşumuna katkıda bulunmuş olan kişilerin kendi katkılarını öne çıkarma eğilimi içinde olmaları o kadar doğaldır. Tüm bu nedenlerle örgütlenme sürecine ilişkin anlatının güvenilirliğine ilişkin şüpheciliği korumak gerekir. Bu uyarı hatırdı tutulmak şartıyla, örgütlenme sürecini temel hatlarıyla bildiğimiz söylenebilir.¹²² Burada, bilinenleri tekrar etmek yerine, sürecin bazı özellikleri üzerinde durulacaktır.

1954 seçimlerinden sonra ilk örgütlenmelerin birbirinden habersiz olarak oluştuğunu biliyoruz. Daha önce de subaylar bir araya gelip konuşuyorlardı.¹²³ Ancak bir darbe ile iktidarı ele almak gerekli olabilir düşüncesinin birden fazla grup içinde benzer zamanlarda hissedildiği tarih 1954 seçimleri sonrasındır. DP'nin seçim başarısı, hükümetin seçimler yolu ile iktidardan uzaklaştırılmasının çok güç olacağı düşüncesini besleyerek, darbe arayışlarına hız vermiş gibi görünmektedir. 1954 sonbaharında Tuzla Uçaksavar Okulu'nda Dünder Seyhan ve Orhan Kabibay tarafından oluşturulan örgüt, 1955 yılında Yıldız Harp Akademisi bünyesinde oluşturulan ve içinde Dünder Seyhan, Faruk Güventürk, Orhan Kabibay, Necati Ünsalan, Faruk Ateşdağı, Naci Asutay (son iki isim Harp Akademisi'nde ders vermektedir) ve daha sonra Orhan Erkanlı ve Suphi Gürsoytrak, Ahmet Yıldız gibi isimlerin katılacağı bir başka örgüt –bu örgüte Atatürkçüler Cemiyeti de denilmekteydi– kurulmuştu.¹²⁴ Ankara'da 1956 yılında kurulan Sezai Okan ve Talat Aydemir örgütü –Osman Köksal ve Adnan Çelikoğlu bu örgütün önde gelen diğer isimleridir– ve yine aynı yıl Ankara'da oluşturulan Sadi Koçaş, Kenan Esengin, Vefa Karatay gibi isimlerin yer aldığı örgütler bilinen ilk örgütlenme teşebbüsleridir. Aynı dönemde, üç ya da daha fazla subaydan oluşan diğer örgütlenme teşebbüsleri olduğundan da bahsedilmektedir.¹²⁵

Sözü edilen askerlerin hepsi o yıllarda binbaşı, albay, yarbay ve hatta yüzbaşı rütbesindedirler. Örgütlerin değişmez kurulma gerekçeleri olarak ordunun içinde bulunduğu durumun düzeltilmesi gösterilmektedir. Bundan

¹²² İpekçi, Coşar, *İhtilalin İçyüzü*; Ümit Özdağ, *Menderes Döneminde Ordu-Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali*, Boyut, İstanbul, 1997; Doğan Akyaz, *Askeri Müdahalelerin Orduya Etkisi*, İletişim, İstanbul, 2002.

¹²³ Talat Aydemir, darbeden sonra Milli Birlik Komitesi üyesi yüzbaşı Muzaffer Özdağ'ın kendisine 1952 yılında Harp Okulu'nda arkadaşları ile beraber darbe yapmak için komite kurduklarını söylediklerini, kızgınlıkla, nakleder. Aydemir, *Aydemir'in Hatıraları*, s. 70.

¹²⁴ Faruk Güventürk, Ilıcak, *27 Mayıs Yargılanıyor*, cilt 1, s. 190-1.

¹²⁵ Özdağ, *Menderes Döneminde Ordu-Siyaset İlişkileri*, s. 112, 116.

sonra, düzeltmenin DP iktidarınca yapılmayacağı işlerin düzelmek bir yana daha da kötüye gittiği tespiti gelmekte ve hükümete karşıtlık ilk hedefin doğal bir neticesi gibi sunulmaktadır. İlk hedefler ise örgütü genişletmek ve örgüt mensuplarının etkili mevkilere gelmesini sağlamaktır. Örneğin Osman Köksal 1959 Şubat ayında Erkan Şubesi Müdürlüğüne getirilecektir. Varlığından haberdar olunan diğer örgütlere sızma arzusu da görülmektedir. Hükümeti devirme ortak gayesi dışındaki diğer amaçlar hakkında bir tartışma söz konusu değildir. Böyle bir tartışma açılmış olsa yeni bölünmeler ortaya çıkabilecektir. Bu da, örgütlere olabildiğince fazla sayıda etkili adam devşirme hedefine terstir.

1957 yılı Ağustos ayına geldiğimizde birbirinden haberdar olan örgütler arasında birleşme çabalarını görüyoruz. Birleşme çabaları neticesinde, Ümit Özdağ'ın Birinci Birleşik Örgüt adını verdiği yapılanma ortaya çıkmıştır. Bu örgütte, Talat Aydemir, Osman Köksal, Faruk Güventürk, Faruk Ateşdağı, Sezai Okan, Orhan Kabibay, Dündar Seyhan, Orhan Erkanlı, Ahmet Yıldız gibi isimler bir araya gelmişlerdir.¹²⁶ Alparslan Türkeş bu örgüte Talat Aydemir aracılığıyla 1958 yılında katılacaktır. 9 Subay olayı, örgütün çalışmalarının askıya alınmasına yol açmıştır. Zira tutuklananlar arasında örgütün en önde gelen isimlerinden biri olan Faruk Güventürk de vardır.

9 Subay olayından yara almadan çıkılması, askerlerin kendilerine olan güvenlerini artırmış, hükümetin aczine bir delalet olarak yorumlanmıştır.¹²⁷ Yargılama sürecinde, birçok subayın olayı örtbas etme eğilimi içine girmesi, hiç tanımadıkları/bilmedikleri subaylardan gördükleri yardımlar, ordu içindeki desteklerinin yüksek olduğu fikrini pekiştirmiştir. Bu olaydan sonra ilk örgütün yapısında önemli değişiklikler meydana gelmiş, Talat Aydemir'in Kore'ye görevli olarak gitmesiyle, Aydemir tarafından CHP'lilerle ilişki kurduğu gerekçesiyle şüphayle bakılan Sadi Koçaş'ın öne çıktığı yeni bir yapılanmaya doğru gidilmiştir.¹²⁸ Koçaş'a göre, 1959 Mayıs'ında, kendisi Osman

¹²⁶ Özdağ, *Menderes Döneminde Ordu-Siyaset İlişkileri*, s. 84.

¹²⁷ Bu olayın üzerine gidilmiş ve failer yakalanmış olsa, darbe ihtimali ortadan kalkmazdı ancak, örgütler kesinlikle önemli ölçüde sekteye uğramış olurlar, yeniden toparlanana kadar yeni bir seçim yapılabilirdi. İktidardakilerin kararsızlığının isyancılara nasıl cesaret verdiğinin örnekleri pek çoktur. Patrona Halil ayaklanmasında isyanın ilk belirtilerinin görüldüğü gün, III. Ahmed'in kararsız kalması ve isyancıları dinlemeye/onlarla görüşmeye hazır olduğunu ima eder tarzda hareket etmesi, isyancıları cesaretlendirdiği gibi katılımcıların sayısını artırmıştır. Bkz. Münir Aktepe, *Patrona Halil İsyanı*, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1958, s. 136, 141.

¹²⁸ Suphi Karaman, 9 Subay olayından sonra o güne kadar var olan bütün örgütlenmelerin dağılmış ve sıfırlanmış olduğunu iddia eder. Cumhuriyet Utku, haz. *14'lerden Suphi Karaman'a İhtilal Mektupları*, Kaynak, İstanbul, 2006, s. 111-2.

Köksal, Sezai Okan, Suphi Karaman'ın yaptıkları toplantı 9 Subay olayından sonraki ilk toplantıdır.¹²⁹ 14 Eylül 1959 tarihinde Gençlik Parkı'nda Alparslan Türkeş, Rıfat Baykal, Sadi Koçaş, Suphi Karaman, Mustafa Kaplan, Refet Aksoyoğlu, Osman Köksal ve Sezai Okan'ın bulunduğu bir başka toplantı yapılacaktır. Orhan Erkanlı ve Dündar Seyhan da o sırada Paris'te olan Orhan Kabibay'ın çabasıyla bu örgüte 1959 yılı sonlarında,¹³⁰ Sami Küçük ve Ahmet Yıldız 1960 yılı başlarında katılacaklardır. Ekrem Acuner ve Fikret Kuytak da, Muzaffer Özdağ'ın İkinci Birleşik Örgüt dediği bu oluşum ile 1960 Nisan'ında ilişkiye geçeceklerdir.¹³¹ Bu esnada Koçaş ile ilişkide olan Alparslan Türkeş de kendi fikriyatına yakın Muzaffer Özdağ, Numan Esin ve Ahmet Er gibi isimleri etrafına toplama çabası içindedir.

İkinci önemli değişiklik, örgütlenmeyi kolaylaştıracak general seviyesinde asker arayışıdır. Harekete hâkim olabilecek gerçek bir lider aramamaktadırlar. Aranan, örgüt içindekilerin tespit edilen kritik mevkilere gelmesini kolaylaştırdığı gibi, albaylar grubunun hareketine sıcak bakmayacak askerleri de harekete katılmaya ikna edebilecek ancak bir kez başarılı olunduktan sonra hareketi yönlendirmeye de çalışmayacak ordu içinde saygı duyulan yüksek rütbeli bir isimdir. Hiyerarşi ve disiplinin son derece önemli olduğu bir orduda, general seviyesinde bir ya da birkaç ismin desteği olmadan teşebbüs edilecek herhangi bir hareketin başarılı olma ihtimalinin zayıf olduğu düşünülmekteydi.

Binbaşı Sadi Koçaş, 1958 Haziran'ında gerçekleşen görüşmede Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Necati Tacan'a kendi grubundan¹³² bahsetmiş, Tacan açıkça evet dememekle birlikte, bir süre daha beklenmesi gerektiğini, bu sürede olağanüstü bir durum ortaya çıkarsa kendisine başvurabileceklerini söylemişti. Tacan'ın beklenmedik ölümü nedeniyle, onun yerine Kara Kuvvetleri Komutanlığı'na gelen Orgeneral Cemal Gürsel'e teklif –yine Koçaş tarafından– Şubat 1959'da götürülmüştür. Gürsel, sevilen bir isimdir.¹³³ Diğer

¹²⁹ Koçaş, *Atatürk'ten 12 Mart'a Anılar*, cilt 2, s. 509-510. Suphi Karaman da Koçaş'ı teyit eder. Suphi Karaman, *Yazılı Yanıtlar*, der. Suna Kili, 27 Mayıs 1960 *Devrimi Kurucu Meclis ve 1961 Anayasası*, 1998, s. 177.

¹³⁰ Özdağ, *Menderes Döneminde Ordu-Siyaset İlişkileri*, s. 128. Talat Aydemir, Osman Köksal'ın önerisiyle bu grubun dışındadır ve zaten Kore'ye görevli olarak gitmiştir. Koçaş, *Menderes Döneminde Ordu-Siyaset İlişkileri*, s. 512.

¹³¹ Suphi Karaman, *Yazılı Yanıtlar*, der. Suna Kili, 27 Mayıs 1960 *Devrimi Kurucu Meclis ve 1961 Anayasası*, 1998, s. 177.

¹³² Koçaş'a göre, bu anda sadece Osman Köksal ve Suphi Karaman kendisine destek vaat etmişlerdi. Koçaş, *Atatürk'ten 12 Mart'a*, cilt 1, s. 409.

¹³³ Sarol'a göre Gürsel, 1955 yılında kendisine gelip ya daha iyi bir göreve atanmasını ya da milletve-

generallere nazaran hükümete yakın bir görüntü vermemesi, babacan ve dürüst/delikanlı imajına sahip olması Gürsel'i öne çıkaran özelliklerdendi. Müdahalenin muhtemel sonuçları konusunda kaygılı olan Gürsel, Koçaş'a ne evet ne de hayır demeden, örgütün hazırlıklarına devam etmesi gerektiğini bildirmekle beraber, kendisine haber verilmeden bir müdahale yapılmamasını söylemeyi de ihmal etmemiştir.¹³⁴ Koçaş, örgüt içindekilerin müdahaleden sonra aktif bir görev alamayacaklarını, Atatürkçü görüşle hazırlanmış bir anayasanın hazırlanması ve bazı politikacılara siyaset yasağı getirildikten sonra seçime gidileceğini söylemiş, bunları duyan Gürsel evet demiştir.¹³⁵ Gürsel'in olumlu yanıt vermesinde siyasi gelişmelerden kendisinin de duyduğu endişe kadar, alt kademedekilerin taleplerini dikkate almayan bir asker olmama isteği de etkili olmuş olsa gerektir. Bir ast bir üste böyle bir teklifle gelebiliyorsa, yapılacak şeyler teklif sahibini cezalandırmak, hayır diyerek suskun kalmak ya da belli bir mesafeyi de koruyarak olumlu yanıt vermektir. Gürsel bu üç seçenek arasından üçüncüsünü seçmiştir. Gürsel'in davaya kazanıldığına inanılması –inanılması diyoruz çünkü işin doğası gereği Gürsel toplantılara katılıyor değildir ve son dakikada vazgeçerse de kimse için sürpriz olmayacaktır çünkü asli çekirdek içinde değildir– örgüt üyelerinin moral kazanmasına ve çalışmaların hızlanmasına yol açmıştır.

Örgüte katılımları kolaylaştıran, katılmayanları da suskun kılan en önemli faktör, siyasi gelişmelerdir. Kayseri/Yeşilhisar olayları ve TK'nın kuruluşundan sonra askerler arasındaki CHP sempatisi ve hükümet karşıtlığı doruk noktasına varmıştır. Millî Birlik Komitesi üyelerinden Suphi Karaman, kendilerinin haberi olmadan İnönü'nün sözlerini dağıtan subayların varlığından söz eder.¹³⁶ CHP'li Suphi Baykam ise, 27 Nisan sonrasında bir İstanbul seyahati esnasında Gölcük'e uğrayıp orada orduvinde kaldığını ve askerlerin kendisine mükellef bir ziyafet çekerek, Cumhurbaşkanlığı dairesini kendisine tahsis ettiklerini aktarır.¹³⁷ 27 Mayıs'ın tüm ordu tarafından desteklendiğini vurgulama ihtiyacı duyan CHP'lilerin abartma paylarını bir yana bıraktığımızda bile, bu sempatinin gerçek olduğunu inkâr edemeyiz.

Örgütlenme sürecine bu aşamada sekte vuran olay, 14 Temmuz tari-

kili olmak istediğini belirtmiş, o da bu talebi Menderes'e söyleyince de Gürsel 3. Ordu Komutanlığı'na atanmıştı. Sarol, *Bilinmeyen Menderes II*, s. 948.

¹³⁴ Koçaş, *Atatürk'ten 12 Mart'a*, cilt 1, s. 433-451.

¹³⁵ Koçaş, *Atatürk'ten 12 Mart'a*, cilt 1, s. 433-458. Oysa örgüt üyeleri, Koçaş'ın Gürsel'e söylediği hususlarda karar almamışlardı.

¹³⁶ Baykam, *27 Mayıs İlk Aşkımızdı*, s. 155.

¹³⁷ Baykam, *27 Mayıs İlk Aşkımızdı*, s. 63.

hinde emekli olacak olan Gürsel'in 3 Mayıs 1960 tarihinde kendi arzusuyla izne ayrılması olmuştur. Hükümetin öğrencilere yönelik tepkisinden rahatsız olan Gürsel –ki kendisi 14 Temmuz 1960 tarihinde yaş haddinden emekli olacaktır– emirleri uygulamak zorunda kalmamanın yolunu “kendi arzusuyla” (3 Mayıs 1960) izne ayrılmakta bulmuştur.¹³⁸ Gürsel, Milli Savunma Bakanlığı'na ve Kara Kuvvetleri Komutanlığı'na iki ayrı mektup yazarak izne ayrılmıştır.¹³⁹ Yeni bir general arayışı içindeki örgüt, önce İstanbul Örf-i İdare Kumandanı Orgeneral Fahri Özdilek'e gitmiş, Özdilek teklifi reddetmesine rağmen aracı Muzaffer Yurdakuler hakkında hiçbir işlem yapmamıştır.¹⁴⁰ Orhan Kabibay'la görüşen Tümgeneral Cemal Madanoğlu ise “erkeklik” uğruna örgüte katılmayı kabul edecektir.¹⁴¹ Tuğgeneral İrfan Baştuğ da, olumlu cevap veren generallerdendi. Genelkurmay Başkan Vekili Orgeneral Cevdet Sunay ise teklifi reddedecek ancak herhangi bir ihbarda bulunmayacaktır. Bu esnada, iktidara yakın olduğundan şüphelenilen Harp Okulu Kumandanı Tuğgeneral Sıtkı Ulay da, destek vermeye hazır olduğunu bildiren tutum ve davranışlar içine girmiştir.¹⁴²

138 Gürsel kendi rızası hilafına izne çıkarıldığını iddia etmiştir. Milli Birlik Komitesi albümünde “3 Mayıs 1960 tarihinde düşük hükümet tarafından kendisine 60 gün mecburi izin verilmiştir” denilmektedir. Milli Birlik Komitesi Albümü, s. 1, Ankara, 1960. Muzaffer Özdağ (s. 162) ve Hale (s. 107) dışındaki literatür, Gürsel'in izne kendi rızası hilafına gönderildiğini ifade eder. Bu görüş, Gürsel'in –herhalde bilerek– düzeltmekten kaçındığı hatalı bir görüştür. Gürsel'e, izne gitmemesini ve 4 Mayıs tarihinde harekete geçmeyi öneren Türkeş'in iddiasına göre, Gürsel, “bu şartlarda müdahaleye lüzum yok. Müdahale planını geriye bırakın, şayet iki parti arasında zıtlama daha çoğalırsa ve halk ikiye bölünür, vuruşma, çatışma baş gösterirse, o zaman müdahale edelim” demiştir. Türkeş, *Şahinlerin Danış*, s. 111. Ekrem Acuner de, Gürsel'e izne gitmemesi gerektiğini söylediğini ancak Gürsel'in gidersem iyi olur çünkü şüphe altındayım siz daha rahat çalışırsınız dediğini aktarır. Baykam, *27 Mayıs İlk Aşkımızdı*, s. 157-8; aynı çizgide, Yıldız, *İhtilalin İçinden*, s. 159; Tunçkanat, *27 Mayıs 1960 Devrimi*, s. 258; Çelikoğlu, *Bir Darbeci Subayın Anıları*, s. 110-111. Sadi Koçaş ise, Gürsel'in rızası hilafına izne gönderildiği efsanesini tekrarlar. Koçaş, *Atatürk'ten 12 Mart'a*, cilt 2, s. 631.

139 Milli Savunma Bakanlığı'na gönderilen mektup bütün fenalıkların Bayar'dan gelmekte olduğuna dair bir inançtan bahsederek, Bayar'ın istifa etmesini, Cumhurbaşkanlığına Menderes'in getirilmesini istiyordu. Darbeden sonra, mektupta geçen Menderes'in Cumhurbaşkanı olması gerektiğine ilişkin ifadeler çıkartılmış, 12 Temmuz 1960 tarihli *Resmî Gazete*'de değiştirilmiş mektup yayımlanmıştır. Mektubun orijinali için, bkz. Şen, *Yassıadanın Karakteri*, s. 28-9. Sadi Koçaş'ın iddiasına göre, Gürsel, mektubun kendisinden habersiz olarak değiştirildiğini söylediği gibi, mektupta Menderes'in başbakanlığa getirilmesi isteğini de böylesine cüretkâr bir mektup yazan biri hakkında başbakan olmak istiyor şeklindeki bir düşüncenin oluşmasını önlemek olduğunu söylemiştir. Koçaş, *Atatürk'ten 12 Mart'a*, cilt 2, s. 631-633 (dipnot 188).

140 Özdağ, *Menderes Döneminde Ordu-Siyaset*, s. 167.

141 İpekçi Coşar, *İhtilalin İçyüzü*, s. 158. “Erkeklik uğruna kabul ediyorum” cümlesini teyiteden Türkeş, Madanoğlu'nun “ulan biliyorsun ben de t... var, beyin yok” dediğini de aktarır. Türkeş, *Şahinlerin Danış*, s. 116. Keza Adnan Çelikoğlu, 28 ya da 29 Mayıs tarihinde başbakanlık koridorlarında karşılaştığı Madanoğlu'nun kendisine, “yahu Adnan izin kağıdını da almıştım onun da içine yaptık” dediğini nakleder. Çelikoğlu, *Bir Darbecinin Anıları*, s. 139.

142 Ulay, *Harbiye Silah Başına*, s. 66.

Örgütlenme sürecinde öne çıkan üç isim Talat Aydemir (Güney Kore), Dündar Seyhan (Washington) ve Sadi Koçaş (Londra) yurtdışı görevlere atanınca Alparslan Türkeş, Sezai Okan, Osman Köksal gibi isimlerin önderliğinde harekâta son şekil verilecektir. Fakat yine de ortada, darbe sonrasına ilişkin hedeflerle birlikte, liderlerin ve yetkili organların açık bir biçimde belli olduğu bir örgütlenmeden söz etmek kolay değildir.¹⁴³ Hatta İkinci Birleşik Örgüt'ün toparlayıcısı olan Koçaş bile Talat Aydemir'e "bu yepyeni bir örgüt Türkiye'de olsaydın bile seni yine içlerine almayabilirlerdi" dediğini aktarır.¹⁴⁴

Hükümete katıksız bir düşmanlık duyanlar, hükümeti devirdikten sonra iktidarı hemen İnönü'ye devretmeyi düşünen CHP sempatzıvanları, her iki partiye de mesafeli duranlar, uzun süre iktidarda kalmayı planlayanlar hepsi bir aradadır. Herkes bir diğzerinin niyeti hakkında kuşku duyuyor ve fakat bu kritik aşamada bölünmeyi getirebilecek tartışmalara girmenin yerinde olmayacağı düşüncesiyle suskun kalınıyordu. Ne yapmak istediğini kısmen iyi bilen bir isim Türkeş idi, Türkeş'e çok yakın ve öğrencisi olmuş bir iki isim (Numan Esin, Muzaffer Özdağ, Mustafa Kaplan) dışında diğzer isimlerin güvenmediklerini biliyoruz.

Bir parantez açarak hemen belirtelim ki, komünist gayri-nizami harb usullerine yanıt verebilme amacıyla NATO'ya girişten hemen sonra kurulan Seferberlik Tetkik Kurulu –ki daha sonraki yıllarda provokasyon amaçlı çeşitli eylemlerde bulunduğu iddia edilen Özel Harp Dairesi'ne dönüşecektir– ile darbeciler arasında bir bağlantı olduğuna dair kanıt yoktur. 28 Nisan sonrasındaki tahrik ve provokasyon amaçlı eylemler ve dedikodu yayma süreçleri tamamen cunta mensupları ve –bir kısım– CHP'liler tarafından yürütülmüştür. Seferberlik Tetkik Kurulu, hükümetin emrinde bir örgüt gibi algılanmış ve darbe sonrasında kurulun başındaki iki isim görevden alınmıştır.¹⁴⁵ Bu

¹⁴³ "Fakat şu da açıktı ki; bu süre içinde de müşekkel, uzvları belli bir ihtilal komitesi kurulamamıştı." Seyhan, *Gölgedeki Adam*, s. 75. Esin de muazzam bir örgütten söz etmenin mümkün olmadığını, ancak küçük bir grubun ordunun diğzer kademelerini etki altına alabildiğini söyler ki, haklıdır. Esin, *Devrim ve Demokrasi*, s. 104. Bu konuda İstanbul Davutpaşa Kışlası'nda Zırhlı Piyade Tabur Komutanı olan (Milli Birlik Komitesi üyesi) Şükran Özkaya ise Ankara komitesinin de 28/29 Nisan olaylarından sonra bir araya gelmiş ve kendisi ve Orhan Erkanlı'nın başını çektiği İstanbul grubunun da katkısıyla darbeye ilişkin tereddütleri giderilmiş bir grup asker olduğu görüşünü savunur. Özkaya, *Adım Adım 27 Mayıs*, s. 57, "27 Mayıs'tan önce, kendine bağlı silahlı birlikleri bulunan güçlü bir ihtilal merkez ve planlama örgütü yoktu", s. 228.

¹⁴⁴ Koçaş, *Atatürk'ten 12 Mart'a*, cilt 2, s. 641-642.

¹⁴⁵ Bkz. Şenol Özbek, "Özel Harp'i Siyasiler Kurdu", *Taraf*, 3 Ocak 2010. Psikolojik Harekât Dairesi'nden emekli olan Yarbay Özbek, kendisinin Seferberlik Tetkik Kurulu Başkanı İsmail Tansu ile görüşüğünü ve Tansu'nun kendisine "ihtilalden haberimiz olsaydı hükümete haber verirdik" de-

anlamda 27 Mayıs, 12 Mart ve 12 Eylül'e nazaran yerleşik güvenlik ve istihbarat kurumlarının inisiyatifleri dışında gelişen bir örgütlenmedir.

Görüldüğü gibi, 1957 seçimleri sonrasında artan baskı önlemleri ve olup bitenler aslında hiç var olmayan darbe fikrini gündeme getirmiş değildir. Hükümetin eylemleri darbenin nedeni olmaktan çok, subaylarda içten içe hep var olan devlet sahipliği düşüncesinin olgunlaşması ve pratiğe dökülmesi fırsatını sunmuştur. Askerler bir müdahale için, konuşma, tartışma ve örgütlenme alışkanlığına sahiptirler. Siyasal konjonktüre göre bu konuşmalar ve bu konuşmalara katılan asker sayısı artar veya azalır ancak hep vardır. Bu gelecek gerek ordunun durumu ve gerekse ülkenin içinde bulunduğu hali gündeme getirerek, kendi doğal yetki alanı olarak gördüğü devlet yönetiminde etkili olmak ister. Kimi zaman, seçimlerde yolsuzluk yapılmasını önlemek, kimi zaman ise, DP'ye iktidarı vermemek için darbe yapılsın denilir. Diğer zamanlarda ise, ordu reformu, kardeş kavgasını önlemek, laikliği, demokrasiyi, ülkenin bölünmez bütünlüğünü veya Atatürk ilkelerini korumak gibi sebepler müdahale gerekçesi olarak resmedilir.¹⁴⁶ Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren yeni bir iştahla vurgulanan devletin sahibi ve rejimin bekçisi olan ordu düşüncesinin ürünü olan bu anlayış, askerin siyasete çeşitli şekillerde müdahalesini görevin sıradan bir gereği gibi algılar.¹⁴⁷

Darbeyi planlayan çekirdek kadro üyeleri, 1920'lerde doğmuş,¹⁴⁸ yeni rejimin coşkulu milliyetçi atmosferi içinde Türklüğün, büyüklüğü, azameti, gücüne inandırılmışlar, büyük bir uygarlığın mirasçıları olduklarına ilişkin nutuklar dinleyerek büyümüşlerdir. Öğretilen ile gerçeklik arasındaki büyük fark subayları harekete geçmeye iten faktörlerden biri olmuştur.¹⁴⁹ Her milli-

diğini belirtir.

¹⁴⁶ Mesela emekli olduktan sonra CHP'ye katılan ve 27 Mayısçılarla CHP arasındaki bağlantı noktalarından birini oluşturan Albay Cemal Yıldırım, 1946'da Celal Bayar'a, bu sefer CHP'ye karşı beraber hareket etme teklifinde bulunmuş biridir. Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes*, s. 119.

¹⁴⁷ Finer, ordunun kendisine devletin/milletin koruyucusu misyonu biçtiği bu anlayışa ("manifest destiny of soldiers") sahip orduların darbe yapma eğiliminin yüksekliğinden bahseder ve TSK'yı örnek verir. Samuel E. Finer, *The Man on Horseback - The Role of Military in Politics*, 2. baskı, Westview, Boulder, 1988, s. 29.

¹⁴⁸ 38 Milli Birlik Komitesi üyesinden 30'u 1915 ile 1929 tarihleri arasında doğmuşlardır. 6 üye 1925, 4 üye 1921 doğumludur. Bkz. *Milli Birlik Komitesi Albümü*, 1960, s. 42-3.

¹⁴⁹ 1948'de Amerika'ya gönderilen 16 Türk subayından biri olan Türkeş'in gözlemleri aydınlatıcıdır: "Amerika birdenbire gözümü kamaştırdı. Kıbrıs ve Türkiye'nin dışında hiçbir ülkeyi görmemiştim.... Yol'un ne olduğunu ilk defa Amerika'da gördüm. Daha o tarihlerde üç şeritli, dört şeritli gidişi ayrı, dönüşü ayrı muazzam yollar vardı. ...Onlar 50 yıl önce refahı yakalamıştı." Türkeş, *Şahinlerin Dansı*, s. 79 (Karpas'ın da belirttiği gibi, 38 Milli Birlik Komitesi üyesinden 36'sı ya görev ya da ziyaret amacıyla yurtdışında bulunmuş insanlardır. Hepsini en az bir yabancı dil bildiklerini de iddia etmektedirler). Karpas, "The Military and Politics in Turkey, 1960-1964", s. 1668.

yetçi ideolojide bulunan romantizm, ülke sevgisi gibi unsurlar 27 Mayıs'ı planlayan askerlerde de mebzul miktarda mevcuttur.¹⁵⁰ (Darbecilerin İstanbul kanadının parolası “vatan” ve “namus”tur.)¹⁵¹ Ülkenin maddi/somut ölçütlerle ifade edilebilen geri kalmışlığından duyulan rahatsızlık, kalkınma, sanayileşme ve zenginleşme arzusu ideal Türkiye'nin olmazsa olmazlarının başında gelmektedir.¹⁵² Türk milliyetçi eğitim sisteminin misyon edinme ve bu misyon doğrultusunda büyük adam/kahraman olma arzularını teşvik ettiği bilinir. Bu vurgu askerler arasında daha da belirgindir. Hem en büyük kahraman ve Türkün bütün hasletlerini bünyesinde barındıran bir arketip olarak resmedilen Atatürk ile özdeşlik kurulur ve hem de Cumhuriyet/rejim bekçiliğinin altı çizilir. Askerlerin aynı gelenek içinde bulundukları 1908 devriminin öndegelen isimlerinden Resneli Niyazi'den ya da Enver Paşa'dan hiç bahsetmemeleri, yeni rejimin İttihat ve Terakki ile kopuş arzusu ile bağlantılıdır. Fakat bu, sözü edilen ordu, askerlik ve devlet anlayışının İttihat ve Terakki devresinde şekillenip Cumhuriyet tarafından tevarüs edildiği gerçeğini unutturmamalıdır. Yemin ritüellerinden, gizli örgütlenme pratiklerine kadar, İttihat ve Terakki'nin etkisi her aşamada görülecektir.

Devletin kaderinden kendini sorumlu görme anlayışı subaylara, Harp Okulu'na girdikleri ilk günden itibaren öğretilmektedir. Milletin gözbebeği ordu mensupları, milletin bağrından çıkan hakiki evlatlar, bu yüce gönüllü millete gerektiğinde kendilerini feda etme pahasına hizmet etmekle mükellef kişilerdir. İmparatorluğun parçalanma sürecinden kalan “içimizdeki düşmanlar” vurgusu kolaylıkla ordunun dışı karşı koruma görevi/misyonundan

150 “Türkiye’yi tanımak için; yüksek bir tahsil yapmak, Batı uygarlığı ile kucaklaşmak, Ankara ve İstanbul’un kaloriferli ılıklığında hayal ve ahkâm kesmek yetmez... Tanımak için, görmek de yetmez... Türkiye’nin damarlarında ve hücrelerinde duyacaksınız... Kafanda yaşayacaksınız... Bir gençlik vereceksin onu tanımak için. Vücudun toprağının ılıkliğini alacak, soğukluğundan donacak, yıllar yılı asırların derdi folklor olmuş hikâyesini dinleyeceksin Türkiye’nin... Türkiye’yi okumak da yetmez. Türkiye ile ağız ağıza, koyun koyuna seneler senesi yaşayabiliyor musun? ... O zaman anlarsın Türkiye’yi... Anladıkça dertlenirsin, dertlendikçe sevdalanırsın.

Toprak bitkisiz, baca dumansız, millet donsuz ise kara kara sevgin de çöker zehir zemberek gibi içine... Çalı çalı, için için yanarsın...

İçinde bu yangını duymayan Türkiye’ye kendinden bir şey veremez.” Seyhan, *Gölgedeki Adam*, s. 8.

151 Esin, *Devrim ve Demokrasi*, s. 105.

152 Milli Birlik Komitesi üyesi Ahmet Er, darbenin hemen sonrasında İstanbul’dan Ankara’ya uçakla dönerken, çıplak tepeleri işaret ederek, Muzafer Özdağ’a “Muzafer, bak geçtiğimiz bu tepeler, çiplak, ağaçsız, kıraç topraklar inşallah buralara saçacağımız hak hakikat tohumları bizleri maddi manevi bakımdan doyuracaktır” demesi üzerine hem Özdağ’ın hem kendisinin ağladığını yazar. Er, *27 Mayıs’tan 12 Eylül’e* s. 52. Daha sonra Libya’ya sürgüne gönderilen Er, memleket suyudur diye Ömerli’den aldığı bir şişe suyu Libya’ya götürdüğünü de ekler, s. 88.

iç düşmanlara karşı koruma görevine geçişini kolaylaştırmıştır. 27 Mayıs arefesinde “içimizdeki düşman” DP’lilerdir. Avni Elevli, “zaten Menderes de içimizde yaşayan Rus’tu, etrafı da öyle” diye yazacaktır.¹⁵³ Elevli, Yunanistan Başbakanı Karamanlis ve Dışişleri Bakanı Averof’un Türkiye’yi ziyaret etmeleri ve karşılanmaları hakkında da şu hükmü verecektir: “Dostluk perdesi altında, sabıkların gelecek şahıslarla bir damar ve kan karışması varmış hissin insana vermeğe çalışıyorlardı.”¹⁵⁴

27 Mayıs sabahı kaza kurşunu ile hayatını kaybeden Harp Okulu Takım Komutanı Teğmen Ali İhsan Kalmaz’ın darbe için harekete geçileceği emrini aldığı 26 Mayıs gecesi günlüğüne yazdıkları misyon duygusu, Atatürk sevgisi, ocak anlayışını veciz bir biçimde özetlediği için uzun bir alıntıya layıktır:

“Türk tarihinde yeni bir sayfa başlamak üzere. Saat 22.45’te memleketin mukadderatını emin ellere tevdi etmeye hazırlanan, *tarihte ikinci defa* (birincisi Kurtuluş Savaşı olsa gerek) şerefli bir vazifeye çağrılan Harbiye’nin genç teğmenlerine yirmişer mermi verildi. Kader gülerse memleket de yarın mübarek Cuma namazı kalplerde huzur, gönüllerde imanla kılınacak. Hepimiz daha yeni bıyığı terleyen en genç mensuplarıyla, başta inandığımız kumandanlarımızla şerefli sancağımızı Harp Okulu kulesinden Çankaya sırtlarına taşımaya hazırlanıyoruz. Aldığımız irfan, Kahraman Atatürk’ün Harbiye’nin giriş yerinde mermer üzerinde değil de kalbimize hakkettiği Gençliğe Hitabesi. Harbiyeyi taşıyan sütunlar üzerindeki şehit ağabeylerimizden üstün olarak bir mazlum milletin hürriyetini iade etmek için değil, asırlarca hürriyete susamış, hürriyet aşığı aziz Türk halkına huzur getirmeye memurduk. PAROLA: İNKILAP. İŞARETİ: EL KALDIRMA. Şu anda saatler ilerliyor. Kader gülerse sayfalarımı yarın devam edeceğim. İnandığımız şafak altında yürürken talih gadrine uğrarsak, inanarak öleceğiz. Kalbimizde huzur var. Arkamda kalan anamla babam ve kardeşlerim müsterih olsunlar. Bugün için doğdum, severek gidiyorum.”¹⁵⁵

Hülasa, askerlerin önemli bir kesimi darbeyi belli koşullar gerçekleştiğinde yerine getirilmesi profesyonel ve ahlâki bir sorumluluk olan bir *görev* addetmektedir. Darbenin kanunen suç, ahlâken de asla düşünülmemesi gerektiği gibi bir anlayış var olmakla beraber yeterince derinlere kök salabilmiş değildir.¹⁵⁶ Cemal Gürsel, Cemal Madanoğlu, hatta Sıtkı Ulay gibi generale-

¹⁵³ Elevli, *Hürriyet İçin*, s. 95.

¹⁵⁴ Elevli, *Hürriyet İçin*, s. 69.

¹⁵⁵ Sami Küçük, *Rumeli’den 27 Mayıs’a*, s. 102. Darbe sonrasında meşruiyet sağlama gayesinin bir parçası olarak radyolardan da okutulan bu metnin sonradan üretilmiş olduğuna dair iddialar da vardır.

¹⁵⁶ Ümit Özdağ, Milli Birlik Komitesi üyesi Cemal Madanoğlu’nun, Milli Savunma Bakanı Ethem

rin uzun soluklu bir rejim yanlısı olmadıklarını, hükümeti istifaya zorlamak ve bir an evvel seçimlere gitmek gibi seçenekleri zorladıklarını biliyoruz. Keza 27 Mayısçılara verilen desteğin alınması sürecinde hukuk devletinin tesisi, hürriyet rejiminin geri getirilmesi, iç savaşın önlenmesi gibi gerekçelerin kullanıldığını da biliyoruz. Bunlar, TSK içindeki darbeci çekirdeğin gücünün fazla abartılmaması gerektiğini hatırlatan işaretler olarak da görülebilir. Fakat, bu subayların muhafızlık rolünü sorgulamayıp, sadece kullanılacak metot konusunda bir nebze farklı düşündüklerini de gözden kaçırmamalıyız. Herhangi bir darbe teşebbüsüne çeşitli sebeplerle taraftar olmayanlar bile, haberdar oldukları örgütleri ihbar etmemişlerdir.

Subayların siyasal hayata müdahale eğilimlerini güçlendiren bir diğer faktör siyasi ve sosyal meselelerin iyi niyetli bilgili idareciler başa geldiğinde çözüm yoluna girebileceği inancıdır. Meselelerin basit ve mekanik neden-sonuç ilişkileri ile açıklanması bu görüşü temellendiren en önemli varsayımdır. Kimi asker için sorunların kaynağında eğitim eksikliği yatar.¹⁵⁷ Cemal Gürsel “..en büyük derdimiz ve ıstırabımız cehaletimizdir” der.¹⁵⁸ Kimisi için sorun dış düşmanlar tarafından desteklenen içimizdeki düşmanlardır. Kimisi için ise sorun kötü niyetli, bilimden faydalanmayan, aymaz, milliyetçi ruhtan uzak, yozlaşmış yöneticilerdir. Dünder Seyhan, tek parti dönemi bağlamında Japonya’nın gelişip, Türkiye’nin geri kalmışlığından bahsederken, “çünkü Türkiye’nin talihsizliği kendisini idare edenlerin çorak kafa oluşundan ileri geliyordu” der.¹⁵⁹

Teşhis böyle olunca çözüm önerileri de basittir. İdealist, iyi niyetli, çalışkan, kendilerini ülkelerine/milletlerine adayan insanlar başa gelirse ülke yoksulluktan kurtulup kolayca kalkınabilir, devlet güçlenebilir, milletler camiasında layık olduğu noktaya ulaşabilir. Seyhan, “Türkiye modern kafalı, Atatürk ruhlu, hamleci dürüst ve fedakâr bir idare edenler kadrosuna muhtaçtı. Biz bunu getirecektik. *Böyle bir ekip getirilebildiği takdirde Türkiye’nin*

Menderes’in Genelkurmay Başkanı Orgeneral Nurettin Baransel’i parmağıyla çağırmasından sonra, (olay 1954 yılında geçmektedir) Baransel’e gelen Korgeneral Eşref Manas’ın, “emredin hepsini tutuklayalım” dediğini nakleder. Özdağ, *Menderes Döneminde Ordu-Siyaset İlişkileri*, s. 207.

¹⁵⁷ Sadi Koçaş, *Atatürk’ten 12 Mart’a*, cilt 1, s. 141.

¹⁵⁸ Ali İsmet Gencer, *Hürriyet Savaşı*, İÜ Hukuk Fakültesi Talebe Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1961, s. 96.

¹⁵⁹ Seyhan, *Gölgedeki Adam*, s. 15. Enver Paşa’nın II. Abdülhamid hakkında yazdıkları geleneğin devamlılığını gösterir: “Bu hain herif, istese bir anda her şeyi yapar; memleketi bahtiyar eder; etrafındaki alçakları dağıtır; hem memleket, millet bahtiyar olur, hem kendisi diyordum.” *Enver Paşa’nın Anıları*, haz. Halil Erdoğan Cengiz, İletişim, İstanbul, 1991, s. 41.

hangi derdine çare bulunmazdı?” diyecektir.¹⁶⁰ Oysa tam tersine idealizm yerine, bencil maddi çıkarların öne çıkarıldığı bir dönemden geçilmektedir.¹⁶¹ Demokrasi soysuzlaştırılmış, soysuz ve uğursuz bir didişme haline gelmiştir. Partizan hükümet iktidarda kalmak için büyük Türk milleti içinde nifak tohumları ekmiş, bir iç savaşa doğru gidiş başlamıştır.¹⁶²

Bu ve benzeri düşüncelerin iktidar hırslarının maskelenmesinde elverişli olduğu açıktır.¹⁶³ Fakat ifade edilen görüşlere hiç inanılmadığı da düşünülmemelidir. Milli Birlik Komitesi üyelerinin büyük çoğunluğunun –kitap Milli Savunma Bakanlığı tarafından zabıtlere tavsiye edilmiştir– okuduklarını söyledikleri kitapların başında Rus yazarı Gerigori Petrof’un *Beyaz Zambaklar Memleketinde* isimli kitabı gelir. Kitap Finlandiya örneğinden yola çıkarak seçkinlerin halka giderek gerçekleri anlatmaları, onları uyandırmaları ve ülke/millet ve insan sevgisi ile bezenmiş fedakâr davranışları ile örnek olmaları halinde toplumsal sorunların çözülebileceği temasını işler. “İnsanın zekâsı, dehası, kudretli iradesi, tabiatın muzlim kuvvetlerinin hepsinden üstündür” (s. 123). Millet/kahraman ikiliğinden ziyade, ikisinin birbirlerinden güç aldıklarını ifade eder. “Kahraman halkı heyecanlandırır ve alevlendirir. Fakat onu milletinden aldığı ateş ve heyecanla yakar” (s. 44). “Medeniyetin nurile ışıklanan her bir kimsenin buna (ahalinin kalabalık ve cehalet içinde olması) lakayt kalması bir cinayettir” (s. 146). Kışanının milleti “fikren ve ahlâken” yükseltecek bir bir halk mektebi olduğu (s. 80) ifade edilir.¹⁶⁴

Tek partili yıllarda subayların rejimin belirlediği doğrultudan uzaklaş-

¹⁶⁰ Seyhan, *Gölgedeki Adam*, s. 45.

¹⁶¹ “Dünya yüzünde, diktalı diktasız, açık kapalı, zengin fakir nasıl bir rejim veya statü içinde bulunulursa bulunulsun, o günkü Türkiye iktidarına yanaşmış gözde zümrenin elde ettiği korkunç imkân, havadan gelir, tasasız harcama, yarını umursamaz zevk ve sefa hiçbir devirdeki iktidarın yaratabildiği veya yeniden sağlayabileceği bir düzeye ulaşamayacaktır. Bir kısımları için o günler, elbiselerin Dior’dan, iskarpinlerin İtalya’dan hatta yemeklerin Pan American ile Paris’in meşhur Maxim lokantasından getirildiği devirdi.” Seyhan, *Gölgedeki Adam*, s. 62.

¹⁶² Özdağ ise şöyle yazmıştır: “Milletin saadet ve selamet ümidi ile bağlandığı demokrasi davasının, politikayı geçim kapısı edinen muvafık ve muhalif bir zümre tarafından soysuz ve uğursuz bir didişme haline getirmesi tehlikeyi yakınlaştırıyor ve büyütüyordu. “Parçala hükmet” felsefesini idare politikası yapan iktidar sahipleri vatandaş vatandaşa karşı, Türk kültürünü benimsememiş toplumları Türklüğe karşı silahlandırmaktan çekinmiyordu. Nifak tohumları köylere kadar saçılmıştı. Camiler, kahveler, mezarlıklar dahi ayrılmıştı. Gittikçe sertleşen bu şuursuz politika, ulusu bir iç savaşın arifesine getirmişti.” *Muzaffer Özdağ*, “30 Ağustos’tan 27 Mayıs’a”, *Hürriyet Yolu*nda, haz. Ali İsmet Gencer, MTTB Yayınları, Ankara, 1960, s. 81.

¹⁶³ Bu nokta, Esin tarafından da belirtilir: “Vatana hizmet edebilme duygusu idealize edilmiş olarak vardır, ama temelde kişilik yaratma kavgası da yer alır. Bir yerde idealler bir yerde ihtiraslar var.” Numan Esin, *Devrim ve Demokrasi Bir 27 Mayısçının Anıları*, s. 67.

¹⁶⁴ Gerigori Petrof, *Beyaz Zambaklar Memleketinde*, tercüme Ali Haydar, Devlet Matbaası, İstanbul, 1930. Kitap Bulgarcadan çevrilmiştir.

mamaları maksadıyla, tamamen askeri bilgiler verilmesi üzerine kurulu bir eğitim süreci söz konusuydu.¹⁶⁵ Rejim bir yandan subayları öne çıkarır, ülkeyi onlara emanet ettiğini ilan eder ve bu doğrultuda bir eğitim ve sosyalleşme sürecini devam ettirirken, bir yandan da, askerin sosyal/siyasal meseleler hakkında düşünmesini/iyi bir temel almasını –muhtemelen subayların arzu edilmeyen yönde siyasileşecekleri korkusuyla– da istememiştir. Askeri liselerden gelen öğrenciler, iki yıllık bir Harp Okulu eğitiminden sonra (20-21) yaşlarında teğmen olarak çalışmaya başlıyorlardı. Bu süreçte, subay adaylarının kendilerine öğretilenlerden başka, farklı herhangi bir materyali okumalarına iyi bakılmazdı.¹⁶⁶ NATO’ya girişle beraber bu durumda önemli bir değişiklik olmadı.¹⁶⁷ Orhan Erkanlı, 1940’lı yıllarda bazı komutanların “Harbiye’den sonra gazeteden başka hiçbir şey okumadım” diye öğündüklerinden bahseder.¹⁶⁸ Numan Esin öğrenciyken dolabında Descartes, Aristo gibi filozofların kitaplarını bulundurduğu ve hem de okuma saatinde *La Republique* okuduğu için 21 gün hapis cezası aldığını belirtir. Esin’e göre, üstleri “bu adam piyade, ama talimname okumuyor; dolabında bir yığın garip kitap var” diyerek onu cezalandırmışlardı.¹⁶⁹

Hiyerarşi dışı bir darbe planlayanların kaygılarının başında, diğer askerlerin kendilerini desteklemeyecekleri ve hatta karşı koyacakları korkusu gelir. Böyle bir teşebbüsün ordunun çoğunluğunun onayını alması beklenebilir. Çoğunluk, rengini belli etmeme ve bekle/gör siyasetini tercih edecek, kim başarılı oluyorsa onun yanında yer alma fırsatı kollayacaktır. Darbelerin başarılı olmasının şartlarından biri çok iyi organize olmuş kritik birkaç birliğin tam desteği, karşı koyma ihtimali olan –yine az sayıda– birliklerin etkisiz hale getirilmesidir.¹⁷⁰ Başarı ihtimalinin artmasıyla birlikte, bekle/gör tutumu da yerini aktif desteğe bırakabilecektir. İstanbul Örf-i İdare Kumandanı Orgeneral Fahri Özdilek, aşağı yukarı 27 Mayıs günü katıldığı ihtilale katılma gerekçesi olarak, “lüzumsuz bazı şeyler olabilirdi. Nihayet vazifeli bir insandım. Bu vazifemin gereği arkadaşları biraz da sükûnetli bir biçimde hizmete davet et-

¹⁶⁵ Mesut Uyar, A. Kadir Varoğlu, “In Search of Modernity and Rationality-The Evolution of Turkish Military Academy Curricula in a Historical Perspective”, *Armed Forces & Society*, 35, 1, 2008, s. 191-2.

¹⁶⁶ Küçük, *Rumeli’den 27 Mayıs’a*, s. 230; Tünay, *Menderes Devri Anıları*, s. 349.

¹⁶⁷ Bu konudaki yakınmalar için bkz. Ahmet Yıldız, *İhtilalin İçinden*, s. 75.

¹⁶⁸ Erkanlı, *Anılar, Sorunlar, Sorumlular*, s. 377.

¹⁶⁹ Esin, *Devrim ve Demokrasi*, s. 45.

¹⁷⁰ Eric A. Nordlinger, *Soldiers in Politics- Military Coups and Governments*, Prentice Hall, New Jersey, 1977, s. 102-103.

mek ve hizmeti bir düzende yürütmek için katılmam gerekirdi”¹⁷¹ diyecektir. Yarbay Adnan Çelikoğlu, daha bir ay önce, Milli Savunma Bakanlığı’nın evini olası bir ihtilale karşı korumayı teklif eden ve DP’li olduğu bilinen Ankara Merkez Komutanı Tuğgeneral Muammer Ülgen’in, 27 Mayıs sabahı kendilerini ağlayarak karşıladığı ve vatanın kurtulduğunu anlattığını belirtir.¹⁷²

28/29 Nisan sonrası yükselen tansiyon sayesinde ortada denilebilecek subaylar da bir şeyler yapılması gerektiğini düşünmeye başlamışlardır. Sıkıyönetim ilanıyla birlikte, ordunun öğrenci hareketlerini bastırmakta kullanılmak istenmesi süreci hızlandırmıştır.¹⁷³ Subaylar, ya öğrencilere karşı sert davranacaklar ya da hükümet emirlerine riayet etmeyeceklerdir. Her iki ihtimal de rahatsız edicidir ve “karar anı”nın yaklaşmakta olduğunu düşündürür. Bu da, nispeten tarafsız ya da ılımlı olanların bile, harekete geçen birilerine sempatiyle yaklaşmalarının önünü açmıştır.

Darbe planlayan askerler, sivil güçlerin desteğini ya da en azından tarafsız kalmalarını sağlamak isterler. Her darbe teşebbüsü, sonucu hapis ya da idamın olabileceği riskli bir iştir. Riskin en aza indirilmesi sivil kesimin de bu darbeyi destekleyecek olduğuna inanılması halinde gerçekleşir. Darbe “makul bir eylemdir” düşüncesi “iktidarı ele geçirebiliriz” düşüncesiyle birleştiğinde darbe için çok önemli bir adım atılmış olur. Böyle bir risk düşük olsa bile, yaptığı eylemin meşruiyeti meselesine özel önem atfeden ordular için (ki TSK böyle bir ordudur, meşruiyet eksikliğinin şiddet kullanımını gerekli kılcığı, bunun ise bir süre sonra ters tepeceğinin bilincindedir) sivillerin desteği hayati önem arz etmektedir.

Bu meyanda, CHP’nin desteği hayati bir öneme haizdir. En büyük örgütlü güç olan CHP’nin basın ve üniversite üzerindeki etkisi de büyüktür. Askerler arasında, 1940’larda görülen İnönü karşıtlığından eser kalmamıştır. Tıpkı, entelektüeller ve gazeteciler arasında olduğu gibi, Milli Şef İnönü, özgürlükçü rejimin teminatı İnönü haline gelmiştir. Uzun süreli askeri rejim kurmak isteyen ve bu nedenle de İnönü karşıtlığı daha belirgin olan askerlerin, İnönü ile ne yapacaklarını düşünmedikleri söylenebilir. Diğerleri ise, yapılacak bir seçimden sonra CHP’nin zaten iktidara gelebileceğini varsaymaktaydılar.

1957 seçimleri öncesinde Dünder Seyhan’ın arkadaşı, Faruk Ateşdağ-

¹⁷¹ Ilıcak, *27 Mayıs Yargılanıyor*, cilt 2, s. 611.

¹⁷² Çelikoğlu, *Bir Darbeci Subayın Anıları*, s. 133.

¹⁷³ Ergun Özbudun, *Role of Military in Recent Turkish Politics*, Center For International Affairs, Harvard, 1966, s. 14.

lı, Faik Ahmet Barutçu kanalıyla İnönü'ye ulaşmış ve darbe yapmaktan söz etmişlerdir. Ateşdağlı ile birlikte hareket eden Talat Aydemir'e atfedilen plana göre, 29 Ekim kutlamaları nedeniyle tören alanında bulunan devlet erkânı tutuklanacak ve daha sonra da henüz elde edilemeyen birliklerin de yeni otoriteyi kabul etmeleri sağlanacaktı.¹⁷⁴ Gerek bu planın destek bulmaması ve gerekse İnönü'nün, "onlar böyle şeylere karışmasınlar, CHP seçimi mutlak kazanacaktır" diye mesaj göndermesi nedeniyle teşebbüs akim kalmıştı.¹⁷⁵ Bundan sonra da, darbe hazırlayan askerlerin kafasındaki İnönü ne der sorusu hep var olmuştur. Askerler bazı CHP'lilerle yakın ilişki içine girmişlerdir, emekli albay ve (daha sonra) CHP üyesi Cemal Yıldırım, Faik Ahmet Barutçu (1959 yılında ölmüştür), Suphi Baykam, askerlerin bağlantı kurabildiği CHP'lilerdendir.

1957 seçimleri öncesinde İnönü'den hayır yanıtı aldıktan sonra, darbe planlayanların hiçbiri bir daha İnönü ile dolaysız bir bağlantı kurma yoluna gitmemişlerdir. İnönü, ordu içindeki kaynaşmalardan haberdardır ancak, örgütlenmelerin içinde olduklarından şüphelendiği subaylarla ilişki içine olmaktan kaçınmıştır. Toker, Uşak ve Topkapı olaylarından sonra İnönü'nün askerleri kastederek, "geliyorlar, olanlardan üzüntülerini söylüyorlar. Gözlerinin yaşlandığını, hırs içinde olduklarını fark ediyorum. Biraz cesaret versem, beraber ihtilal yapmayı teklif edecekler. Lafı değiştiriyorum, işi şakaya vuruyorum. *Ödüm patlıyor bana bir sır söyleyecekler diye*. Zira söyleyecekleri sırrın ne olduğunu biliyorum" dediğini ifade eder.¹⁷⁶ (vurgular benim)

İnönü'nün, 27 Nisan tarihli, "şartlar tamam olursa ihtilal uluslar için meşru bir hak olur" konuşması, -gerçekçi bir biçimde- yeşil ışık olarak yorumlanmıştır.¹⁷⁷ "Eğer o günlerde İsmet Paşa'ya 'DP diktası mı, ihtilal mi?' diye sorulacak olsaydı ve İsmet Paşa buna serbest cevap verebilseydi 'ihtilal' derdi" diyen Toker, daha sonra "imalı" (Toker'in kitabının her iki baskısında da bu cümle, satırbaşına alınmış ve takip eden cümle yeniden satırbaşı ile başlamıştır) bir biçimde, "ihtilalciler bundan haberdar oldular" demekte ve

¹⁷⁴ Onuş, *Parola İnkılap- 27 Mayıs'ı Yapanlar Anlatıyor*, s. 26-7.

¹⁷⁵ Seyhan, *Gölgedeki Adam*, Uycan, İstanbul, 1966, s. 64. Talat Aydemir, *Talat Aydemir'in Hatıraları*, s. 51; Seyhan, İnönü'nün bu davranışı "yarım yamalak yapılacak bir müdahaleyi önlemişti" diye yazar.

¹⁷⁶ Toker, *Demokrasiden Darbeye - 1957-1960*, s. 234.

¹⁷⁷ Bu cümle sarf edildikten sonra, Erkanlı arkadaşlarıyla konuşup cümlenin anlamını değerlendirdiklerini belirtir ve "o gece anlaşıldı ki, Paşa bizimle olmasa dahi, ihtilalin karşısında vaziyet alamayacaktır... Bu sonuç bize güç ve hız verdi." Erkanlı, *Anılar, Sorunlar, Sorumlular*, s. 310-11.

noktayı koymaktadır.¹⁷⁸ İhtilalcilerin bundan nasıl haberdar oldukları sır değildir. Son tahlilde, 27 Nisan sonrası olayları CHP'lilerce planlanmış, müdahaleye İnönü'nün karşı çıkmayacağı, askerlere İnönü tarafından zımnî diğer CHP'liler tarafından da muhtemelen açık bir biçimde iletilmiştir. Türkeş, Muzaffer Karan, Fikret Kuytak gibi isimler, CHP Genel Sekreteri İsmail Rüş-tü Aksal ile görüştüklerini söyler.¹⁷⁹ Hatta CHP milletvekili Turgut Göle darbenin ne zaman gerçekleşeceğini önceden bildiklerini bile ifade etmiştir.¹⁸⁰

İnönü, darbecilerle dolaysız bir bağlantı kurmadığı için 27 Mayıs'ın arkasındaki adam hüviyetinden kurtulacağını düşünmüş olsa gerekir. Demokrasilerde muhalefetin demokrasiyi rafa kaldıracak hareketlerden haberdar olduğu halde, suskun kalmaması, iktidardaki partiye muhalif olmakla rejimi savunmak arasındaki ince çizgiyi tutturabilmesi beklenir ki, yapı(l)mayan da budur. CHP içinde İnönü'nün rızası olmadan herhangi bir politikanın uzun dönemde uygulanma şansı olmadığından, İnönü'nün askerlerle dolaysız biçimde bir araya gelmemesi abartılmamalıdır. İnönü, açıkça karşı çıksaydı, diğer CHP'liler de buna cesaret edemezlerdi. Dolayısıyla örtük ve gayet ince bir teşvikten söz edilebilir.¹⁸¹ Toker'in yukarıdaki satırları bile, İnönü dışındaki CHP'lilerin İnönü'nün göz yummasıyla, askerlere karşı çıkılmayacağı mesajını gönderdiğini ispatlamaya yeterli olsa gerekir.

Darbeye karşı olabileceklerin direniş ortaya koyabilme ihtimallerinin düşük olduğu tespiti de, 27 Mayısçıların harekete geçmelerini kolaylaştıran bir faktör olmuştur. Tanklara karşı direnen insanlar görüntüsü yaygın bir durum olmaktan çok, olması gerektiğine inanılan bir ideal durumu temsil eder. Demokrasinin yaşamasının, demokratların sokaklarda dövüşmesine bağlı hale gelmesine izin vermemek gerekir. Bir kez bu noktaya gelindiğinde muhtemelen geç kalınmıştır.¹⁸² Kendi içinde bölünmemiş bir orduya karşı koyabil-

¹⁷⁸ Toker, *İsmet Paşayla 10 Yıl*, 1957-1960, s. 236-7.

¹⁷⁹ Türkeş, *Şahinlerin Dansı*, s. 97.

¹⁸⁰ Cüneyt Arcayürek, Turgut Göle'ye sorduğu, 27 Mayıs'ın gününü saatini biliyor muydunuz sorusuna 1970'lere değin yanıt alamadığını, aynı soruyu 1983'te yeniden sorduğunda, "bilmiyoruz diyebilir miyim, elbette biliyorduk. 26 Mayıs gecesi yatarken eşime, yarın sabah erkenden 'bir şeyler' olacağını söyledim. Olacaktı. Biliyorduk" dediğini nakleder. Cüneyt Arcayürek, *Cüneyt Arcayürek Açıklıyor 3 - Bir İktidar Bir İhtilal 3*, Bilgi, Ankara, 1984, s. 130.

¹⁸¹ Toker'in "İsmet Paşa partisinin bu rolü (27 Nisan sonrasının yer altı direnişi) oynadığından haberdardı. Ama kendisi hiçbir zaman yer altına geçmedi. Daima açıkta kaldı ve her sözünü açıkta söyledi. Bir tek kişiyle bir komploya girişmedi" sözünün pek bir anlamı olmasa gerekir. CHP'lilerin eylemlerinden haberdar olan İnönü'nün suskun kalması onaydan başka ne anlama gelebilir? Toker, *İsmet Paşayla 10 Yıl*, 1957-1960, s. 237.

¹⁸² Juan J. Linz, *The Breakdown of Democratic Regimes - Crisis, Breakdown & Reequilibration*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore ve Londra, 1978, s. 85.

mek zordur. Kanlı çarpışmaların olduğu 1973 Şili darbesinde bile orduya karşı direnenler bir avuç inançlı militandan ibarettir. 27 Mayıs arefesinde Ankara ve İstanbul'daki önemli birçok birlik darbeyi destekleyen komutanlar tarafından idare edilmektedir. Harekâtı desteklemeyeceklerinden şüphelenilenler tutuklanacaklardır. Kendisinden şüphe duyulan birliklerin de, gücün el değiştirmesiye beraber, yeni duruma uyum gösterecekleri tahmin edilmektedir ki, öyle de olmuştur.

DP'ye oy veren kitlenin karşı koyma ihtimali yok denecek kadar azdır ve askerler bunu tahmin edebilmektedirler. Askerler, tersini iddia etmelerine rağmen, DP'nin ayrı bir silahlı/milis gücünün olmadığını da iyi bilmektedirler. Osmanlı-Türk siyaset geleneğinde “devlet” algılaması isyan ya da direnme hakkı gibi kavramların yankı bulmasını zorlaştırmıştır. İslâmiyet'te devleti, Hıristiyanlık'ta olduğu gibi kaçınılmaz gerekli şeytan olarak değil de, düzeni mümkün kılıp anarşiyi önleyen, toplumu mümkün kılan üstün bir mekanizma olarak görme eğilimi yüksektir.¹⁸³ Sünni İslâm'ın hâkim yorumlarında din ile devlet çatışmak bir yana ikiz kardeş (tev'em) gibidirler, birinin zayıf düşmesi ya da olmaması diğerrinin de zayıflığı anlamına gelir. Devlet ilahi kutsallığı bünyesinde taşır, devlete isyan, sadece tehlikeli değil aynı zamanda günahıdır da. İyi yönetim ya da adalet talep etmek idare edilenlerin bir hakkıdır; fakat bu talebin isyan derecesine taşınmaması gerekir.¹⁸⁴ Osmanlı devlet anlayışı benzer temalara dayanır.¹⁸⁵ Devlet, bolluk ve bereket ve sevinç halini ifade etmekte kullanılır. Kavram olarak devlet ile, devlet gücünü elinde tutan kişiler arasında ayrım yapılarak devlet kavramına halel getirilmemesi ve kişilerin sorumlu tutulmaları da meşruluk algısını güçlendiren bir diğer özelliktir.¹⁸⁶ Sünni İslâm'ın hâkim yorumlarında, zulm de etse, “Ulû-l-emr'e” itaat edilmesi gereği, kötü hükümdarın Tanrı'nın takdiri olarak bir hikmeti olabileceği, isyan halinde müminlerin kanının dökülebileceği, koşullar uygun olana kadar sabretmek gerektiği gibi iddialarla temellendirilmeye çalışılmıştır. Jandarma ile çatışma yaratıp kan dökmek adına ağlaya ağlaya Türkçe ezan okuyan imam¹⁸⁷ bu anlayışın hayat pratiğindeki yerini gösterir.

Dinsizlik propagandası sınırlarında dolaşan laiklik politikalarına rağ-

¹⁸³ Lewis, *The Political Language of Islam*, s. 26. Ya devlet başa ya kuzgun leşe bu algıyı ifade eden önemli bir atasözüdür. İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri*, İz, İstanbul, 1994, s. 209-210.

¹⁸⁴ Bernard Lewis, *Islam in History-Ideas, People, and Events in the Middle East*, Illinois, Chicago ve Lassalle, 1993, s. 314.

¹⁸⁵ İnalcık, “Osmanlı Padişahı”, s. 68-79.

¹⁸⁶ Akarlı, “The Socio-cultural phenomenon of the state”, s. 138.

¹⁸⁷ Armağan, *Türkçe Ezan ve Menderes*, s. 191.

men bile, dini endişe sahiplerinin dikkate değer bir açık direniş ortaya koymamalarında ne olursa olsun itaat anlayışının –diğer faktörler yanında– da etkisi olsa gerektir.¹⁸⁸ Dini meşrulaştırmanın ikinci plana itildiği bu dönemde, rejim yok olmanın eşliğinden ordu ve devlet öncülüğünde kurtulan millet temasını işleyerek militarist milliyetçi kodlar temelinde güçlü bir ikame meşruluk algısı yaratabilmiştir. Rejimin Türklük ile Müslümanlık arasındaki bağları gevşetme çabalarına rağmen, popüler düzlemde etki sınırlı kalmış; Türklük ile Müslümanlığın ayrılamaz bir bütün olduğu görüşü yankı bulmuştur. Türk toplumunun önemli bir kesiminin Balkanlar ve Kafkasya’dan göçmek zorunda kalan Müslüman nüfustan oluşması bu algının benimsenmesini kolaylaştırmış gibidir.¹⁸⁹ Bir vatan kaybettik bir daha kaybetme lüksümüz yok anlayışı elitler tarafından desteklenen büyük tehditlerle karşı karşıya olduğu algısının dalga dalga topluma yayılmasını kolaylaştırmıştır. Kaldı ki, 1947’den başlayarak devlet ile din arasındaki ilişkiler tek parti döneminde farklılaşmış, bu da 1923-47 döneminin bir istisna olduğunu düşündürmüştü de olabilir.

Sözü edilen algının oluşumu ve gelişim süreci toplumsal yapımızın özellikleri ile beraber düşünülmelidir. Kutsal devlet algısı kendi kaderine hâkim olabilen üretim ve eğitim düzeyi düşük, özerk birey fikrine uzak burjuvazi ve aristokrasi denebilecek kesimlerin zayıf olduğu geleneksel köylü toplumlarında daha kolay kabul edilir. 1950’li yıllarda palazlanan ve DP’yi destekleyen orta ve üst sınıflar ne örgütlüdür, ne de otoriteye karşı *kolektif örgütlü ve kurumsallaşmış* bir mücadele geleneğine sahiptirler.

Türk burjuvazisi, geç modernleşen birçok ülkede olduğu gibi, devlet destekli politikalar sayesinde varolduğunun ve varolmaya devam edebileceğinin farkındadır. Türkiye’de bağımlılık duygusunu artıran bir diğer etken de, Müslüman olmayanların mal ve servetlerine Cumhuriyet rejiminin Türkleş-

¹⁸⁸ İsmail Kara, “Cumhuriyet ideolojisine, dini endişe sahiplerini tek tip bir direniş, başkaldırı, muhalefet örgütledikleri bir hurafedir” derken önemli bir noktaya temas eder. İsmail Kara, *Cumhuriyet Döneminde Bir Mesele Olarak İslâm*, Dergâh, İstanbul, s. 183. Kara bu eserinde şapka giyinen, kravat takan şeyhlerden bahsettiği gibi (s. 187-8) inkılap kanunları lehinde konuşan birçok hoca ve şeyhin olduğundan da bahseder (s. 195).

¹⁸⁹ Bkz. Suavi Aydın, “Amacımız Devletin Bekası” *Demokratikleşme Sürecinde Devlet ve Yurttaşlar*, TESEV, İstanbul, 2005, s. 27-39. Kendisi de bir göçmen çocuğu olan İlber Ortaylı’nın gözlemleri anlamlıdır; “Fütuhat yapan, sonra da o toprakları kaybeden, yerinden yurdundan olan, zulüm gören kitleler için çok önemlidir devlet. Böyle ‘anti-devletçi’ bir tutum bekleyemezsin o insanlardan... unutmayın Birinci Cihan Harbi’nden sonra bu devlete sahip çıkanlar Balkan Savaşı’nda yerini yurdundan kaybeden subaylar ve bürokratlardır...” İlber Ortaylı, *Zaman Kaybolmaz-İlber Ortaylı Kitabı*, der. Nilgün Uysal, 2006, s. 502.

tirme politikaları sayesinde sahip olunduğunun iyi bilinmesidir. Çağlar Keyder, 1950’den sonra siyasi gücün burjuvazinin elinde bulunduğu, bürokratların gücünün ancak burjuvazi içindeki kavgalardan, hâkim burjuva hizbinin güçsüzlüğünden ya da dünya sistemi ile ilişkilerdeki dalgalanmalara referansla açıklanabileceğini ileri sürmüştür.¹⁹⁰ Kapitalizme karşı radikal bir çıkış yapılamaması anlamında burjuvazinin gücü tehdit altında değildir. Fakat, bürokrasinin bu genel çerçeve içindeki siyasi güç üzerindeki kontrolü asla küçümsememelidir. Burjuvazi açısından rejimin niteliğine katkıda bulunmaktan çok, kendi iradeleri dışında gördükleri rejim değişikliklerine karşı kendilerini koruma arayışı esastır.¹⁹¹ Kaldı ki, DP ile işadamları arasında 1950’li yılların başında kurulan güçlü bağlar, sonraki yıllarda giderek zayıflamaya başlamıştır. Keyfi uygulamalar, hükümet üyelerinin partizanca, tepeden bakan ve dışlayıcı politikaları bu noktada etkilidir. Hiçbir zaman iş dünyası düşmanı olarak algılanmadığı gibi, son yıllarda bu çevreyle yakınlaşma izlenimini veren bir CHP iktidarının ya da siyasi mücadeleyi yumuşatabilecek bir ara rejimin, sürekli gerginlik üreten DP iktidarına göre daha tercih edilir olarak algılandığı bile söylenebilir.

Vehbi Koç’un 1946-1960 döneminde yaşadıkları işadamlarının devlete nasıl baktıkları ile beraber, işadamlarının davranış ve zihniyet kalıplarını göstermesi açısından öğreticidir. Koç, DP dönemi boyunca, usta bir diplomat gibi hareket etmek zorunda kalmıştır. Seçim kampanyalarında her iki partiye de para yardımında bulunmaktadır. Menderes tarafından neredeyse polis nezaretinde Ankara’ya çağrılacak, bürokrat ve bakanlar tarafından en hafif deyimle nezaketsiz muamelelere tabi tutulacaktır. CHP üyeliğinden istifa etmesi için baskı altında tutulan Koç, İnönü’ye yazdığı mektupta, CHP iktidara geldiğinde “müsaade buyrulursa” bu partiden istifa edip, partiler dışında kalmaya karar verdiğini belirtecektir.¹⁹² Koç, “DP’ye geçmesen bile sevgimden muhabbetimden bir şey eksilmez” diyen Menderes ile konuşurken de, “sağ ol var ol daima emrine amadeyim. ...ben DP’den ziyade size bağılıyım. ... ben-den sevgini ve muhabbetini esirgeme” gibi cümleler kullanacaktır.¹⁹³ Artan baskı karşısında, Koç, 10 Mart 1960 tarihinde CHP’den istifa edip, DP’ye katılmamak gibi bir orta yol seçecektir.¹⁹⁴ 27 Mayıs sonrasında ise, Koç, yeni

¹⁹⁰ Keyder, *State and Class in Turkey*, s. 127.

¹⁹¹ Türk iş dünyası, 27 Mayıs’a yönelik tepkisini, bazı Milli Birlik Komitesi üyelerinin konuşmaları ve eylemleri, özel mülkiyete zarar verebilecekleri kuşkusu yarattığında çok tereddütlü bir biçimde dile getirecektir.

¹⁹² Dündar, *Özel Arşivinden Belge ve Anılarıyla Vehbi Koç I*, s. 211. 14 Ekim 1957 tarihli mektup.

¹⁹³ Dündar, *Özel Arşivinden Belge ve Anılarıyla Vehbi Koç, I*, s. 237.

¹⁹⁴ Dündar, *Özel Arşivinden Belge ve Anılarıyla Vehbi Koç I*, s. 216-248.

rejimle ilişkileri düzeltmenin yollarını arayacaktır. 26 Haziran 1960 tarihli *Cumhuriyet* gazetesi Koç'un yeni rejimin açtığı kampanyaya "26 kilo altın ve bir bina", Koç grubunun 14 firmasının da "bir kilo altın, 250 adet reşat altını ve 235 bin TL" bağışladıklarını yazmaktadır.¹⁹⁵ Koç bir istisna değildir. *Akis* dergisi, 27 Mayıs sonrasında reklam vermek isteyen işadamlarının çokluğu nedeniyle reklam sayfalarının sayısını artırmış ve bu nedenle de, 125 kuruş olan fiyatını 100 kuruşa indirmiştir!¹⁹⁶

Patrimonyal nitelikli birçok imparatorlukta olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda da iktidarın el değiştirmesi, bu mücadelede bir ölçüde rol oynayabilen bir avuç insan dışında, kendilerinin etkili olamayacakları bir oldu-bitti (fait accompli) görünümündeydi. Devletin işlerinin nasıl döndüğüne akıl ermeyeceği gibi, sıradan insanın bunu düşünebilmesi bile haddini aşmaktı. İktidarın meşrulaştırılması sürecinde, kimin iktidara nasıl geldiği değil de, iktidarda iken nasıl hükmedildiği öne çıkardı ki, Osmanlı da bir istisna değildi.¹⁹⁷ Yapılabilecek şey bu durumu en az hasarla atlatabilmek ve yeni gelen padişahın adil davranacağını umut etmektir.¹⁹⁸

Bu gelenek Türk milliyetçiliğinin militarist yapısı ve bu değerleri normalleştirmiş bir kuşağın yetiş(tiril)mesi ile daha da pekişmiş gibidir. Zorunlu askerlik hizmetinde öğretilen askeri üsluplara kayıtsız şartsız itaat, içinde barındırdığı risk dolayısıyla doğası gereği zor bir davranış olan silahlı gücü sorgulamama eğilimini daha da törpülemiştir.¹⁹⁹ Bir araştırma, köylülerin % 66'sının hükümetin haksız ya da kendilerine zarar verdiğini düşündükleri eylemlerine karşı hiçbir şey yapamayacaklarına inandıklarını belirtir.²⁰⁰ 27 Mayıs sonrasında Menderes için, "...iyi adamdın, millete iyi çalıştın. Kendini sevdirdin. Ama bir de *devletin siyasetine* karışmasaydın olmaz mıydı? Bak işte

¹⁹⁵ Ahmad ve Ahmad, *Türkiye'de Çok Partili Hayat*, s. 219.

¹⁹⁶ *Akis*, 30 Haziran 1960.

¹⁹⁷ Lewis, *Political Language of Islam*, s. 102.

¹⁹⁸ Ahmet Refik Altınay'ın yorumu ilginçtir: "...Bâb-ı Hümayun'a vurulan kuvvetli bir darbe bütün imparatorluğun sınırları üzerinde hiçbir tesir icra etmezdi. Sarayda meydana gelen bir oldu-bittiye karşı koca Osmanlı İmparatorluğu'nun vilayetlerinden hiçbir itiraz veya kabul sesi yükselmezdi. ...sarayda meydana gelen değişiklikler meşru ve itaati gerektiren bir oldu-bitti sayılırdı. Halk esasen yardıma ve korumaya muhtaç bir durumda bulunuyordu. Memlekette şahsi teşebbüslerle, ferdi servetler ortaya çıkmamıştı. Herkes hükümdarın vereceği ulûfeye, efendilerinin ihsanına muhtaç durumdaydı." Ahmet Refik Altınay, *Lale Devri*, sadeleştiren Dursun Gülek, Timaş, İstanbul, 1997, s. 98.

¹⁹⁹ Paul Stirling, *Turkish Village*, New York, John Wiley and Sons, 1965, s. 270.

²⁰⁰ Frederick Frey, *Surveying Peasant Attitudes in Turkey*, Center For International Studies, Cambridge, tarihsiz, mimeograph. "Social Structure" adlı bölüm, Frey tarafından kaleme alınmıştır. "Social Structure", s. 10.

asıldın sonunda” diyen köylü bu durumu örnekler (vurgular benim).²⁰¹ DP milletvekili Nusret Kirişçioglu, TK raporuna 1970’li yıllarda düştüğü dipnotunda; “Türk milleti bütün hileleri yenmekte, bütün yalanlara sırt çevirebilmektedir. *Yapamadığı, yapmaması icab eden tek şey kendi ordusuna karşı çıkmaktır*” der.²⁰² Darbeden sonra Orta Anadolu illerini kapsayan gezilerde bulunduktan sonra Orhan Erkanlı, “Parti kadrolarını teşkil eden bir avuç insanın dışında kalan çok büyük bir çoğunluğun iktidarın mahiyeti, şekli üzerinde durmadıklarını” anladık der.²⁰³

Askerlerin ABD’nin bir darbeye karşı ne gibi bir tutum takınacağına ilişkin şüpheler taşıdıklarını biliyoruz. ABD’nin tutumu çok önemlidir zira desteğin kaybedilmesi, ekonomik ve askeri yardımların sekteye uğratabilecek ve en kötü senaryoda, SSCB’ye karşı büyük güvenlik zaafiyetleri yaratabilecektir. Türkiye ile ABD arasında 5 Mart 1959 tarihinde imzalanan ikili anlaşma nedeniyle hükümeti savunmak için ABD’nin, çeşitli biçimlerde müdahale edebileceği ihtimali kaygı yaratmıştır.²⁰⁴ ABD’nin Cumhurbaşkanı’nın talebi üzerine Lübnan’a (İncirlik üzerinden) asker göndermesi benzer bir olayın Türkiye için de söz konusu olabileceğini düşündürmüştür. Oysa kaygılar abartılıdır zira, anlaşma, ABD açısından Irak’ın çekilmesinden sonra Türkiye, İran, Pakistan ile ikili anlaşmalar yaparak, Bağdat Pakti’ni yeniden canlandırma arzusunun bir ifadesiydi. Sadece dolaysız saldırılara karşı değil, dolaylı tecavüzlere karşı da, ABD ilgili hükümetlerin isteğiyle, askeri ve ekonomik yardımlar yapabilecekti.²⁰⁵ NATO üyesi olması hasebiyle Türkiye zaten herhangi bir saldırı anında yardım talebinde bulunabilirdi. Anlaşmanın, bu durumun bir kez de CENTO çerçevesinde teyit edilmesinden başka bir anlam taşıdığını söylemek zordur.

Kaygılara rağmen, askerler, ABD (ve NATO) ile ilişkileri sorgulamadıkça, olumsuz bir tepki görmeyeceklerini kestirebilmişlerdir. Darbe planlayanların Türkiye’nin dünyadaki yeri konusunda, DP hükümetinden farklı bir çizgisi yoktur. ABD Büyükelçisi Fletcher Warren, 19 Nisan 1960 tarihli me-

²⁰¹ (Vurgular benim) Aynı köylüye göre, “bir türlü padişah olarak tasarlanan” İsmet İnönü siyasetle uğraşabilirdi. Özer Ozankaya, *Köyde Toplumsal Yapı ve Siyasal Kültür*, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1971, s. 140.

²⁰² Kirişçioglu, 12 Mart, *İnönü Ecevit ve Tahkikat Encümeni Raporum*, s. 177 (dipnot 28).

²⁰³ Erkanlı, *Anılar, Sorunlar, Sorumlular*, s. 35.

²⁰⁴ Ekrem Acuner, “...hükümete karşı yapılacak bir hareket, komünist ayaklanması kabul edilerek, Amerikan silahlı gücüne müdahale hakkı veriyordu” ... (DP) hükümet olarak deseydi ki, “o dolaylı saldırı anlaşmasına girer mahiyette komünist ayaklanmasıdır” bu yabancı güçlerin müdahalesine yol açabilirdi. Akt. Baykam, 27 Mayıs İlk Aşkımızdı, s. 34; Seyhan, *Gölgedeki Adam*, s. 75; Yıldız, *İhtilalin İçinden*, s. 79; Küçük, *Rumeli’den 27 Mayıs’a*, s. 89.

²⁰⁵ Bkz. Oral Sander, *Türk-Amerikan İlişkileri, 1947-1964*, AÜSBF, Ankara, 1979, s. 171-176.

sajında, CHP'nin parti içindeki Amerikan karşıtlarına tepki göstermediğinden DP'nin de CHP'yi ABD karşıtı göstererek puan toplamaya çalıştığından bahsetmekte ancak her iki partinin de Amerikan ittifakına bağlı olduklarını da bildirmektedir.²⁰⁶

CIA Başkanı Allen Dulles, 28 Nisan 1960 tarihli Milli Güvenlik Konseyi toplantısında, Türkiye'de de Güney Kore benzeri bir askeri harekât olma ihtimalinden bahsetmiştir.²⁰⁷ Yüksek komuta kademesi ile düşük rütbeli subaylar arasındaki çatışmalarla beraber, ordu polis ayrılığından da bahseden Dulles aynı olasılığı 24 Mayıs tarihli bir başka toplantıda tekrarlamıştır.²⁰⁸ CIA Türk güvenlik güçleri ile yakın ilişkidedir. Seferberlik Tetkik Kurulu, Amerikan Askeri Yardım Heyeti (JUSMAT) Bahçelievler binasında faaliyet gösteriyordu. CIA'nın Türk İçişleri Bakanlığı binasında “yıkıcı eylemlere karşı” Türk polisini eğitmeyi amaçlayan –istihbarat elemanlarının girip çıktığı– bir büroya sahip olduğu, polis teşkilatına para aktarıldığı, 27 Mayıs sonrasında ortaya çıkacaktır.²⁰⁹ Keza diğer bazı görevlilerin darbe ihtimalinden şüphe duyduklarını bilmemize rağmen,²¹⁰ askeri bir kalkışmanın gelebileceği ihtimaline büyükelçi Warren'ın prim vermediğini biliyoruz.²¹¹ ABD Dışişleri Bakanlığı da darbenin kendileri için tamamen sürpriz olduğunu açıklamışlardır.²¹² Bundan öte, DP karşıtlarının ABD'nin hükümeti desteklemelerinden şikâyet ettiklerini²¹³ biliyoruz.

ABD'nin 27 Mayıs'ı teşvik ettiği, planlayanlarla birebir ilişki içinde olduğuna dair herhangi bir delil –şu ana kadar– ortaya çıkmamıştır. Amerikan yönetimi, yaşanan kargaşadan ittifakın güney kanadının zarar göreceği kesti-

²⁰⁶ Telegram From Embassy in Turkey, to the Department of State, April 19, 1960, no. 355, Ronald D. Landa, James E. Miller, William F. Sanford, Sheill Brown Wells, der. *Foreign Relations of the United States, 1958-1960, vol X, Part 2, Eastern Europe; Finland; Greece; Turkey*, Dept of State, US Government Printing Office, Washington, 1993, s. 831.

²⁰⁷ Editorial note, 357. Landa ve diğerleri, *Foreign Relations of the United States, 1958-1960, X, 2, Eastern Europe; Finland; Greece; Turkey*, Dept of State, US Government Printing Office, Washington, 1993, s. 833.

²⁰⁸ Editorial Note, 364. Landa ve diğerleri, *Foreign Relations of the United States, 1958-1960, X, 2, s. 843.*

²⁰⁹ Hulusi Turgut, *Şahinlerin Dansı*, s. 209-212.

²¹⁰ Ulay, darbeden “10-15 gün önce, Ankara Palas'ta Fatin Rüştü Zorlu tarafından verilen bir yemekte Türkçe bilen Amerikan ateşemiliterinin kendisine bir şeyler olacağını biliyorum acaba bunları sizden öğrenebilir miyim” dediğini nakleder. Sıtkı Ulay, *Giderayak*, Milliyet, İstanbul, 1996, s. 57.

²¹¹ 22 Mayıs tarihli telgrafta, Warren, Genelkurmay Başkanının hükümeti desteklediğini bildiren mesajı yollamıştır. *Foreign Relations of the United States, 1958-1960, X, 2, s. 842-3.*

²¹² *The New York Times*, 28 Mayıs 1960.

²¹³ Büyükelçiliğin hükümetle yakın ilişkilerini eleştiren bir yazı için bkz. *Akis*, “Sam Amcadan Şikâyetimiz”, 23 Haziran 1959 *Akis* (imzasız, Haftanın İçinden).

rimiyle endişe duymakta, ancak DP ile CHP arasında net bir tercih yapmak istediği için, taraflara ılımlı olmalarını tavsiye etmektedir.²¹⁴

Menderes'in Temmuz ayında yapacak olduğu Moskova gezisini daha Nisan ayında ilan ettiği, ABD'nin de, Türkiye SSCB yakınlaşmasını önlemek için darbe girişimlerini teşvik ettiği görüşü doğru değildir. ABD yardımı için şart koşulan koşulları yumuşatmak isteyen hükümet Moskova ziyareti planlayarak pazarlık gücünü artırmak istemiştir. Bu, tipik bir Soğuk Savaş dönemi anti-komünisti olan Menderes'in SSCB ile yakınlaştığı anlamına gelmez.²¹⁵ Menderes, 13 Ekim 1959 gibi bir tarihte bile, "Rus barış çağrıları Türk milletini aldatmamaktadır" diyen bir politikacıdır.²¹⁶ 6 Aralık 1959'da Türkiye'yi ziyaret eden Başkan Eisenhower, "We like Ike" pankartlarıyla karşılanmış, Eisenhower'ın "İkinci evimde gibiyim. Hayatım boyunca böyle sıcak bir hüsnü kabule şahit olmadım" dediği yazılmıştır.²¹⁷ Fatin Rüştü Zorlu'nun ABD SSCB yumuşaması ve iki ülke arasında yapılan gizli toplantıların diğer ülkeler nezdinde yaratabileceği olumsuz etkiler üzerinde Amerikalıları uyarmaya çalıştığını da ABD belgeleri dile getirmiştir.²¹⁸ 19 Mayıs 1960 tarihinde Menderes ile görüşmek isteyen Büyükelçi Fletcher Warren, görüşmede Menderes'in DP'nin ABD'ye yakınlığını bir kere daha vurgulaması nedeniyle, "daha iyi bir müttefik görmedim" diye yazacaktır.²¹⁹ Stalin sonrasında başta ABD olmak üzere Batılı devletler de, SSCB ile ilişkileri geliştirme eğilimini hissetmektedirler.

ABD, Türkiye'nin SSCB ile yakınlaşma çabalarını dikkatle izlemiştir, ancak, Türk dış politikasında köklü bir değişiklik olabileceğine ilişkin bir kaygının hissedildiğini söylemek zordur.²²⁰ İyi komşuluk ilişkileri çerçevesinde gerçekleştirilecek bir ziyaret, bir darbeyi kışkırtmak ve hatta teşvik için yeterli bir gerekçe olmasa gerekir.²²¹ Planlanmış Moskova ziyaretinin, 27 Mayıs sabahı DP hükümetine –belki– verilebilecek bir desteğin verilmemesi sonucunu doğurmuş olabileceği düşünülebilirse de, DP'nin ABD nezdinde zaten

²¹⁴ Bu konuda bkz. Fahir Armaoğlu, *Amerikan Belgelerinde 27 Mayıs Olayı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996, s. 213, 214, 215.

²¹⁵ Erel Tellal, "SSCB ile İlişkiler", *Türk Dış Politikası 1919-1980 I*, der. Baskın Oran, İletişim, İstanbul, 2001, s. 520.

²¹⁶ *Cumhuriyet*, 13 Ekim 1959.

²¹⁷ *Hürriyet*, 7 Aralık 1959.

²¹⁸ Yılmaz, "American Perspectives On Turkey", s. 88.

²¹⁹ Telegram From Embassy in Turkey, to the Department of State, 20 Mayıs 1960, no. 363, Landa ve diğerleri, *Foreign Relations of the United States, 1958-1960*, X, 2, s. 842.

²²⁰ Yılmaz, s. 90. 16 Aralık 1959 tarihli Milli Güvenlik Konseyi'ne sunulan raporda, Türkiye'nin güçlü bir biçimde özgür dünyayı desteklediği ve ABD ve müttefiklerinin Türk kaynakları ve askeri tesislerine rahatlıkla erişmeye devam ettikleri belirtilmektedir.

²²¹ Aynı görüş, Yılmaz, "American Perspectives on Turkey", s. 93.

yıpranmış olduğunu ve maliyeti yüksek olabilecek bir desteğin verilmeyeceğini varsaymak daha doğrudur.

ABD'nin, ordu içinde ne olup bittiğini anlamak ve gelişmeleri yönlendirmek için özel bir gayret gösterdiği de söylenemez. Yerinde bir teşhisle darbe yapabilecek olanların da farklı (ABD karşıtı) bir çizgiye kayma ihtimallerinin olmadığını tahmin edebilmişlerdir. Daha sonra Milli Birlik Komitesi'nin çekirdeğini oluşturacak olan kurmay kadronun önemli bir çoğunluğu, ABD'de bulunmuş, komünizmle mücadele kapsamında komünist tehdidin var olduğuna inanılan ülke subaylarına verilen kısa süreli kurslara katılmışlardır.²²² TSK içinde, SSCB sempatisi yüksek ya da iki blok arasında “tarafsız” kalma düşünceleriyle flört eden dikkate değer bir eğilimin olmadığını bilmekten kaynaklanan bir rahatlıktır bu.²²³ İktidara kim gelirse gelsin, ABD ile ilişkilerin temel doğrultusu değişmeyecektir. Bu nedenle, Türkiye'deki rejimin demokratik olup olmadığı ikinci planda kalmaktadır.²²⁴ Amerikalılar, Menderes hükümetinin ABD'nin hayati çıkarlarına zıt bir doğrultuda davranmaya başladığını ya da TSK içinde SSCB sempatisi olduğunu düşünmüş olsalardı, herhalde, bu hareketleri yönlendirmek için çok daha aktif bir çizgi izlerlerdi.²²⁵ Bu ihtimalin düşük olması, Türkiye'deki iktidar mücadelesine fazla ehemmiyet verilmemesi sonucunu doğurmuş görünüyor.²²⁶

222 Türkeş, 16 Türk subayı ile beraber, Kansas'ta ABD Kara Harp Akademisi'nde Şili, Bolivya, Brezilya, Arjantin gibi ülkelerden gelen subaylarla birlikte eğitim aldıklarını söyler. Turgut, *Şahinlerin Danış*, s. 79. Soğuk savaş döneminde Türk subaylarının ABD'de nerede ve tür eğitimler aldığı konusundaki bilgilerimiz zayıftır. Diktatörler ya da suikastçiler okulu olarak da adlandırılan ve Latin Amerika askerlerinin eğitildiği “The School of Americas”da (Forth Benning, Georgia) Türk subaylarının da eğitim aldıkları iddia edilmiştir. Daniele Ganser, *NATO'nun Gizli Orduları-Gladio Operasyonları, Terörizm ve Avrupa Güvenlik İlkeleri*, çev. Gülşah Karadağ, Güncel, Ankara, 2005, s. 407. Okulun web sayfasına göre ise, 60.000'i aşkın mezun arasında Latin Amerika ülke vatandaşlarından başkaları yoktur. <http://www.soaw.org/grads/>.

223 Darbe sonrasında Türkeş, SSCB elçiliğinde yemeğe davet edildiğini ve kendisine Türkiye'nin NATO'dan çıkması karşılığında, ordunun modernleştirilmesi, her yıl 500 milyon dolar yardım ve Türkiye sınırını silahlardan arındırmayı önerildiğini belirtir. Konuyu sadece Gürsel'e açtığını ifade eden Türkeş, öneriyi “görüşmeye değer bulmadıklarını” belirtir. Turgut, *Şahinlerin Danış*, s. 220-3.

224 Aynı tespit, Büyük Britanya için de geçerlidir. Bkz. Cihat Göktepe, *British Foreign Policy Towards Turkey, 1959-1965*, Frank Cass, Londra, 2003, s. 72.

225 ABD'nin Guatemala'daki kışkırtıcı faaliyetleri için bkz. Richard H. Immerman, *The CIA in Guatemala: The Foreign Policy of Intervention*, University of Texas Press, Austin, 1982. Yine Britanya gizli servisi ile işbirliği içindeki ABD'nin 1953 yılında İran Başbakanı Musaddık'ı devirmek için çabalayıp başarılı oldukları bilinir, bkz. Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, çev. Dilek Şen-dil, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2008.

226 27 Mayıs sabahı okunan bildiri yeni yönetimin NATO'ya inanıp bağlı kalacağını, CENTO'ya ise sadece bağlı kalacağını vurgulamış, 28 Mayıs tarihinde Gürsel ile ABD elçisi görüşmüşler ve 30 Mayıs tarihinde de temel çıkarlarına zarar gelmeyeceğinden makul bir biçimde emin olabilen ABD

İronik bir biçimde, hem ABD elçisi Warren Fletcher'in raporlarından hem de Güvenlik Konseyi'ne sunulan 5 Ekim 1960 tarihli rapordan Amerikan yönetiminin cuntanın SSCB ile yakınlaşabilme ihtimalinden söz edildiğini biliyoruz.²²⁷ Bu endişe daha sonra giderilecek ve ABD, dış temsilciliklerde çalışan personeline maaş ödemekte zorlanan yeni rejime para yardımı yapacağı gibi, darbeden sonra emeklilik yoluyla tasfiye edilecek subaylara ödenecek parayı da sağlamıştır.²²⁸

Burada bir parantez açalım ve siyasal mücadele gerginleştikçe, hem DP hem CHP'nin ABD'nin desteğini almak ve karşı tarafı bu ülkeye ya da bu ülkenin önem verdiği değerlere uzak göstermeye çalıştıklarını belirtelim. 19 Nisan 1960 tarihli mesajda, Warren Fletcher, DP'nin CHP'nin Amerika karşıtı eğilimlerini öne çıkarmaya çalıştığından söz eder.²²⁹ DP'liler mahalli gazetelerde yer alan –ve muhalefetin ABD karşıtlığını gösterdiği iddia edilen– haberlerden oluşan dosyaları elçiliğe iletmiştir. Bu yolla muhalefete yönelik alınan tedbirlerin desteklenmesinin istendiği açıktır. Allen Dulles, geleceklerinden endişe duyan bazı CHP önderlerinin de ABD'de mülteci statüsü için başvurabilme ihtimalini elçilik görevlileriyle tartıştıklarını Milli Güvenlik Konseyi toplantısında aktarır.²³⁰ CHP'liler de, durumun ne kadar vahim olduğunu göstererek, ABD'yi hükümet üzerinde baskı kurmaya ikna etmeye çalışmaktadırlar. İkinci Bölüm'de de tartışıldığı gibi, ABD'nin desteğini alabilmek ya da hiç değilse ABD'yi karşısına almamak iktidar mücadelesi veren bütün güçlerin en başta gelen kaygılarından biri olmuştur. ABD'nin vereceği destek, mutlak belirleyici olmasa da, kesinlikle ihmal edilemeyecek bir katkı anlamına gelmektedir.

REJİMİN SONU / DARBE ÖNLENEBİLİR MİYDİ?

Başlayan öğrenci olayları, örgüte ait olmayan askerlerin bile hükümetin emriyle güç kullanmaktan kaçınma eğilimi içinde olmaları, yoğunlaşan faaliyetlerin beraberinde getirdiği açığa çıkma korkusu bir an önce harekete geçilmesi lüzumunun hissedilmesi sonucunu doğurmuştur. 18 Mayıs günü Genelkur-

yeni hükümeti tanımıştır.

²²⁷ Yılmaz, "American Perspective On Turkey", s. 90-2. Fletcher Warren'ın 11 Ağustos 1960 tarihli uzun mektubu için bkz. Armaoğlu, *Amerikan Belgelerinde 27 Mayıs Olayı*, s. 220 vd. *Relations of the United States, 1958-1960*, X, 2, s. 869-78. Warren bu mektupta, Batı dünyasının Gürsel hükümetine yardımcı olması gerektiğini belirtir.

²²⁸ Türkeş, hibe şeklinde gerçekleşen yardımın yaklaşık 15 milyon dolar civarında olduğunu söyler. Turgut, *Şahinlerin Dansı*, s. 213-6.

²²⁹ Landa ve diğerleri, *Foreign Relations of the United States, 1958-1960*, X, 2, s. 830.

²³⁰ Editorial note 360, Landa ve diğerleri, *Foreign Relations of the United States, 1958-1960*, s. 836 (5 Mayıs 1960 tarihli toplantı).

may'da Suphi Karaman, Orhan Kabibay, Fikret Kuytak, Sezai Okan, Kadri Kaplan, Ertuğrul Alatlı ve Ekrem Acuner gibi isimlerin bulunduğu bir toplantı yapılmıştır. Acuner'in bir orgeneral bulunmazsa kendisinin harekâta katılmayacağını söylemesi tartışma yaratmış,²³¹ ancak darbenin mutlaka 21-26 Mayıs tarihleri arasında yapılması kararlaştırılmıştır. Toplantıya, tek başına hareket etme eğilimi içinde olan Türkeş davet edilmemiştir.²³²

1960 yılı Mayıs ayı içinde gerginliğin en üst noktaya tırmandığı tarih 21 Mayıs'ta Harp Okulu öğrencileri ve bazı subayların Kızılay'da yaptıkları yürüyüştür. Öğrenci olaylarında çok sayıda kişinin öldüğü haberleri hükümet karşıtı tutumu pekiştirmekteydi. 7/8 Mayıs'ta bir gece vakti Harbiye öğrencileri nöbetçilere de itiraz ederek, okulun kapısını kırıp şehre akmak istemişler ancak Komutan Sıtkı Ulay'ın yatıştırıcı müdahalesiyle sakinleştirilebilmişlerdi.²³³ 20 Mayıs gecesi bir subayın gözaltına alınıp polisler tarafından dövüldüğü haberinin yayılması ile, öğrenciler kontrol edilemez hale geldiler.²³⁴ Bu arada okul komutanının tutuklandığı haberi de yayılmış ancak birkaç saat sonra haberin gerçek olmadığı anlaşılmıştı.²³⁵ Hindistan Başbakanı Nehru'nun Türkiye ziyareti nedeniyle kendilerine verilmiş nöbet vazifesini yerine getirdikten sonra okullarına dönmeyen öğrenciler Sıhhiye orduevindeki bazı üst rütbeli subayların da tahrikiyle Kızılay'a doğru yürüyüşe geçmişlerdir. Kızılay'daki polis karakolu basılmış orada tutuklu bir subay bulunamamıştır.²³⁶ Olayı haber olan Harp Okulu Komutanı Sıtkı Ulay da yürüyüşçülere katılacaktır. Ulay'ın aktardığına göre, kendisi öğrencileri Meclis Başkanı Refik Koraltan'ın evine yönlendirmiş, burada Koraltan vasıtasıyla Cumhurbaşkanı yaveriyle görüştürülmüş ve tutuklanan bazı subayların serbest bırakılacağı belirtilmiştir. Bundan sonra yürüyüş durdurulmuştur.²³⁷

²³¹ Küçük, *Rumeli'den 27 Mayıs'a*, s. 92; Ekrem Acuner ise, "25 Mayıs tarihi için bir iki nokta şüpheli kaldı" diyerek bu olaydan hiç bahsetmez. Bkz. Baykam, *27 Mayıs İlk Aşkımızdı*, s. 160-1.

²³² Özdağ'a göre Türkeş, bu toplantıya "bir riziko faktörü" olarak görüldüğü için davet edilmemiştir. Özdağ, *Menderes Döneminde Ordu/Siyaset İlişkileri*, s. 172. Türkeş ise, kendisinin de toplantıya davet edildiği, çok fazla sayıda insan katılacağı için gelmediğini söyler. Turgut, *Şahinlerin Dansı*, s. 133.

²³³ Ulay, *Harbiye Silah Başına*, s. 67.

²³⁴ Elevli'ye göre Doğanbey polis karakolunda gözaltına alınan bu subay, "cop darbelerine dayanmayarak bayılmış ve iple ayağından tavana bağlanmıştı." Elevli, *Hürriyet İçin*, s. 131. Elevli'ye göre, "bir şayia daha vardı. O da, Demokrat Partili lokanta sahibi, bir subaya yemek vermemiştir. Bunun da hesabı görülmeli idi", s. 132.

²³⁵ Salih Acarel, *Yassıada'dan Cudi'ye -Yakın Tarihimize Samimi Bir Derkenar*, İğus, İstanbul, s. 31.

²³⁶ Acarel, *Yassıada'dan Cudi'ye*, s. 32.

²³⁷ Ulay, *Harbiye Silah Başına*, s. 76-80.

Harp Okulu yürüyüşü daha ziyade Ankara'daki subaylar yürüyüşüydü.²³⁸ Bayar olayın vahametinin farkındadır. Milli Savunma Bakanı Ethem Menderes ve Genelkurmay Başkanı Harp Okulu'na yollanmış, Orgeneral Rüştü Erdelhun sorumluların cezalandırılmasını okul komutanı Ulay'dan istemiştir.²³⁹ Olayları geçiştirmeye çalışan Ulay, daha sonra Erdelhun'u ziyaret ederek, birkaç generalle birlikte başbakana gidip başbakanı istifaya zorlamayı önermiş, Erdelhun reddetmiştir. Aynı gün Erdelhun Ankara Garnizonu subaylarının katıldığı bir toplantı yapmış ve son olaylardan duyduğu üzüntüyü belirtmiştir. Ulay'a göre bu toplantıda Erdelhun, "en ufak harekete teşebbüs edeni öldürürüm" demiştir.²⁴⁰ Bu toplantı subaylar arasında Erdelhun'a yönelik tepkiyi artırmaktan öte bir işe yaramamıştır.²⁴¹

Subay yürüyüşü nihai kararın daha fazla geciktirilemeyeceği mutlaka harekete geçilmesi fikrini beslemiştir. Zira bu esnada hükümet Harp Okulu'nun planlanmış yaz kampını erkene alarak, İzmir/Menteşe'deki kampa yollanmasını kararlaştırmış, karar sözlü olarak Kara Kuvvetleri Kurmay Başkanı Orgeneral Alankuş tarafından Sıtkı Ulay'a bildirilmiştir. Fakat yazılı emir, Ulay'a göre Genelkurmay'daki darbecilerin geciktirme çabaları sayesinde, bir türlü gelmemiştir.²⁴² Daha sonra, Harp Okulu'nun silahsız ve gündelik elbiselerle bir biçimde Ankara/Ahlatlıbel'de kampa gönderileceği ve kampın etrafının da tel örgülerle çevrileceği yine sözlü bir biçimde, Orgeneral Alankuş tarafından Ulay'a iletilmiştir. Alankuş'un da bu emrin uygulanmasını istemediğini düşünen Ulay, "muhtemel bir baskın ve toplama hali" karşısında hem kendisi silahlanmış hem de talebelerin silahlanmasına göz yummuş, okul etrafına nöbetçiler dikmiştir.²⁴³ Genelkurmay tarafından her ihtimale karşılık Konya'dan Ankara'ya bir grup asker getirilmiştir. Bu grup ile de temas sağlanmış ve Harp Okulu'na yönelik bir harekete bu taburun iştirak etmeyeceği fikrine varılmıştır.²⁴⁴ Böylece geri dönüşün olmayacağı bir noktaya iyice yaklaşılmıştır. Harbiye yürüyüşüne ceza verilmemesi, hükümetin hükmetme gücünü kaybettiğinin belirtisi gibi yorumlanmıştır.²⁴⁵

23 Mayıs'ta General İrfan Baştuğ'un evinde yapılan bir toplantıda ha-

²³⁸ Ulay, *Harbiye Silah Başına*, s. 77.

²³⁹ Ulay, *Harbiye Silah Başına*, s. 81.

²⁴⁰ Ulay, *Harbiye Silah Başına*, s. 120.

²⁴¹ Ulay, *Harbiye Silah Başına*, s. 85.

²⁴² Ulay, *Harbiye Silah Başına*, s. 87-88.

²⁴³ Ulay, *Harbiye Silah Başına*, s. 88.

²⁴⁴ Ulay, *Harbiye Silah Başına*, s. 95.

²⁴⁵ Küçük, *Rumeli'den 27 Mayıs'a*, s. 92.

rekât tarihi 25/26 Mayıs olarak kararlaştırılmıştır. Toplantıda Türkeş de vardır. Türkeş, Özdağ, Esin ve Er gibi isimlerin, Türkeş olmadığı takdirde kendilerinin de olmayacağını dile getirmeleri üzerine toplantılardan haberdar edilmeye başlamıştır. 25 Mayıs tarihi kararlaştırılıp İstanbul'a bildirilmiştir. Ancak son anda bazı birliklere ilişkin tereddüdün sürmesi, Menderes'in beklenmedik (26 Mayıs gecesi Menderes'in Atina'ya ziyarette bulunmak üzere Türkiye'den ayrılacağı bilinirken, bu seyahat ülkenin içinde bulunduğu durum gerekçe gösterilerek iptal edilmiş, Menderes Eskişehir'e gitmeye karar vermiştir) Eskişehir seyahati gibi nedenlerle harekâtın bir gün sonraya bırakılacağı haberi gelmiştir.²⁴⁶ Bütün hazırlıkları tamamlamış olan İstanbul grubu, bir gün daha bekleyeceğini ancak başka bir erteleme halinde Ankara'dan bağımsız harekete geçeceğini bildirmiştir.²⁴⁷ 26 Mayıs günü sabahından itibaren Ankara'da yoğun bir hareketlilik vardır. Gece Harp Okulu'nda toplanan askerler son detayları da hazırladıktan sonra harekete geçilmiş ve darbe ciddi hiçbir mukavemetle karşılaşmadan başarılmıştır.²⁴⁸

Gürsel'in darbecilerle ilişkisi tam olarak aydınlatılabilmiş değildir. 3 Mayıs 1960'ta istifa eden Gürsel ile örgüt bağlantısının bundan sonra devam ettiğine ilişkin bir kanıt yoktur. Gürsel ile 27 Mayıs sabahı kimin konuştuğu ve kendisini Ankara'ya gelmeye ikna ettiği aydınlatılabilmiş değildir. Bir anlatıma göre Gürsel'in Ankara'ya getirilmesine ilişkin karar, İstanbul grubu tarafından alınmış, Ankara grubu da buna itiraz etmemiştir. Avni Elevli, İstanbul Sıkıyönetim Komutanı Fahri Özdilek'in kartvizitine eski yazı ile bir şeyler yazıp Mucip Ataklı'ya verdiği ve Ataklı ile beraber Selahhatin Aydınoglu, Nazif Akdağ, Vedii Bilget, Muzaffer Özdağ ve kendisi olmak üzere beş kişinin İstanbul'dan İzmir'e Gürsel'i almak üzere gittiklerini belirtir.²⁴⁹ Tunçkanat, bu anlatımı doğrular fakat Fahri Özdilek'ten bahsetmez.²⁵⁰ İzmir'e gelindiğinde Gürsel'in Orgeneral Canip İskilipligil ile havaalanına geldiğini öğrendiklerini ve Gürsel ile hiç konuşmadıklarını da yazar.²⁵¹

Acaba Gürsel, tereddüt içinde bulunan 3. Ordu Komutanı Orgeneral

²⁴⁶ İpekçi, Coşar, *İhtilalin İçyüzü*, s. 188.

²⁴⁷ Özdağ, *Menderes Döneminde Ordu-Siyaset İlişkileri*, s. 184-185.

²⁴⁸ Tek ciddi mukavemet Çankaya Köşkü'nde Celal Bayar'dan gelmiş, o da etkisiz hale getirilmiştir. 27 Mayıs gecesi Teğmen Ali İhsan Kalmaz bir er kurşunuyla vurularak hayatını kaybederken, Sökmen Gültekin isimli Harp Okulu öğrencisi ve Ersan Özey isimli 11 yaşında bir çocuk da olaylarda hayatlarını kaybetmişlerdir. 10 Haziran 1960'ta yapılan cenaze töreni ile 28 Nisan 1960'ta seken bir kurşunla ölen Turan Emeksiz ve 29 Nisan 1960 tarihinde tanktan düşerek ölen Nedim Özpolar da dahil olmak üzere, "devrim şehitleri" denilen bu beş kişi büyük bir törenle Anıtkabir'e gömülmüşlerdir.

²⁴⁹ Elevli, *Hürriyet İçin*, s. 32.

²⁵⁰ Tunçkanat, *27 Mayıs 1960 Devrimi*, s. 268.

²⁵¹ Elevli, *Hürriyet İçin*, s. 34.

Ragıp Gümüşpala'yı ikna etmek için mi getirilmiştir?²⁵² Bu görüşe katılmak zordur zira, darbeden haberdar edilmeyen Gümüşpala'nın tereddüdü uzun sürmemiştir, hele hele "3. orduyu arkama takıp Ankara'ya yürürüm" dediği iddiasına inanmak kolay değildir.²⁵³ Türkeş, Gürsel'i getirme fikrinin kime ait olduğunu belirtmeden, 11.30 sularında Ankara'ya gelen Gürsel'den henüz ikna edilmemiş olan Gümüşpala ile telefonla konuşmasını rica ettiğini söyler.²⁵⁴ Türkeş ile röportajı gerçekleştiren gazeteci Hulusi Turgut ise, Türkeş'in kararıyla Gürsel'i almaya gidildiğini Türkeş'e referans vermeden yazar.²⁵⁵ Yeni kanıtlar ortaya çıkmadıkça, Gürsel'in 28-29 Nisan'dan sonraki olaylar ve hazırlıklardan haberdar olmadığı, komite içinde Gürsel'in getirilmesinin tartışıldığı ancak kendisi de darbeye son anda katılan Fahri Özdilek'in genç subayları frenlemek ve kendisine en yüksek rütbeli yol arkadaşı bulmak için Gürsel'i davet ettiği ve bu karara Ankara grubundan itiraz gelmediği söylenebilir.²⁵⁶

Cemal Gürsel ise, kendisine altın tepside sunulmuş başarılı harekâtın liderliğini üstlenmiş,²⁵⁷ ve 27 Mayıs günü saat 16.00'da yaptığı konuşmada başından beri planlamaların içinde olduğunu ima eder tarzda "İşte bu düşünce ve mülahazalarla bu feci gidişe son vermeye karar verdim. Ve devletin idaresine el koydum" diye konuşmuştur.²⁵⁸ Ulay, deşifre olduğu için başarısızlık halinde bile her halükârda yargılamaya tabi tutulabilecek olan Gürsel'in eğer ihtilal bir çarpışma ile başlasa dahi uçağa binip gelmek zorunda olduğunu söylerken önemli bir noktaya temas eder.²⁵⁹ Gürsel'in ne olup bittiğini tam olarak anlamadan kendisini liderlik koltuğunda bulduğunu destekleyecek bir diğer olay, 27 Mayıs öğleden sonra, Şûra salonunda toplanan subaylara "Arkadaşlar harekât kansız ve kısa sürede tamamlanmıştır. Teşekkür ederim, şimdi herkes işinin başına dönsün" demesi ve Yarbay Sezai Okan'ın sert çıkışına maruz kalmasıdır.²⁶⁰

²⁵² Hiçbir kaynak gösterilmeden dile getirilen bu iddia Avni Özgürel'e aittir. Avni Özgürel, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İktidar Oyunu*, Etkileşim, İstanbul, 2009, s. 279.

²⁵³ Özgürel, *İktidar Oyunu*, s. 279.

²⁵⁴ Turgut, *Türkeş'in Anıları* s. 145-6.

²⁵⁵ Turgut, *Türkeş'in Anıları*, s. 144.

²⁵⁶ Tunçkanat, izlenildiğinden şüphelenilen Gürsel ile tüm irtibatların kesildiğini, Gürsel'in Ethem Menderes'e yazdığı mektuptan sonra "görevini yapmış olmanın rahatlığı içinde" emekliliğini beklediğini ve 27 Mayıs sabahı hükümetin yıkıldığından habersiz olduğunu yazar. Tunçkanat, *27 Mayıs 1960 Devrimi*, s. 267-8, 271.

²⁵⁷ Gürsel, Seyhan, "Neye uğradığından ve devlet kuşunun böyle bir anda, bu kadar kolaylıkla başına konmasından kısmı şaşkınlık içerisindedir" der. Seyhan, *Gölgedeki Adam*, s. 82.

²⁵⁸ Bkz. *Ak Devrim*, Başbakanlık, Ankara, 1960, s. 50-51.

²⁵⁹ Ulay, *Harbiye Silah Başına*, s. 110.

²⁶⁰ Küçük, *Rumeli'den 27 Mayıs'a*, s. 104.

Görüldüğü gibi, TK'nın kurulması ve yetki yasasının çıkarılması darbeye giden olayları tetikleyen yolda bardağı taşıran damlalar olmuştur. 27-28 Nisan'dan sonra yapılabilecek herhangi bir hareket, atılabilecek herhangi bir adım, darbeyi önleyebilir miydi? Bu soruya hiçbir zaman net bir yanıt veremeyeceğiz. Aktörlerden birinin eylemi gerçekte olduğundan farklı olmuş olsaydı diğer aktörlerin yeni değişikliğe nasıl cevap vereceğini bilemeyiz. Yapabileceğimiz şey, en iyi ihtimalle çıkarımlar olacaktır. Ancak böyle bir düşünce egzersizinin yapılması da gereklidir. "Olmuş ne varsa olmak zorunda olduğu için olmuştur" gibi bir anlayış, aktörleri/bireyleri kendisinin kontrolü dışındaki güçlerin bir oyuncağı gibi görmek anlamına gelir ki, bu görüşe katılabilmek kolay değildir.

24-25 Mayıs'a kadar –bu tarihten sonra artık düğmeye basılmıştır– Menderes hükümetinin istifasının ya da seçim tarihini açıklamasının darbe tarihinin ertelenmesine yol açabileceğini söylemek mümkün olabilirdi. Ertelelenmesi diyoruz zira, yılların getirdiği birikimin, karşılıklı kızgınlıkların bir anda yok olması söz konusu değildir. Sadece tepkilerin daha tedrici ve maliyeti çok yüksek bir kopuş olmadan dile getirilmesi ve yumuşatılmasının önünün açılması ihtimalinden bahsediyoruz. Mesela bir kez darbe tarihi ertelenince, ortaya yeni dinamiklerin –darbecilerin yakalanması, kendi içlerinde bölünmeleri, hükümetin istifası, yeni bir gücün ortaya çıkması– çıkabileceği yeni bir zaman dilimi kazanılmış olabilirdi.

Hükümetin istifası halinde, darbeyi meşrulaştırmak için ileri sürülecek diktatörlük suçlaması temelsiz hale gelecekti. Öte yandan seçim tarihi açıklanmadan ilan edilen bir istifanın –diğer bir deyişle Menderes olmadan kurulacak yeni bir hükümetin– ortamı değiştirebileceğine inanmak zor ancak bu darbeyi bir süre daha geciktirebilirdi. Bu halde, Bayar'ın etkisi daha da artmış olacaktı ve Bayar'ın etkisindeki bir DP hükümetinin muhalefete yönelik daha yumuşak bir çizgi izleme ihtimali bir Menderes hükümetine nazaran çok daha düşüktü. Dolayısıyla, istifa ile birlikte seçime gidilmesi resmi değiştirebilecek adımlardan biri olabilirdi. DP'li Sıtkı Yırcalı'nın başını çektiği –ve Yaylaçılar denilen grup– TK'nın kaldırılması gibi taleplerle hükümetin bu yolu denemesi gerektiğini dile getirmişlerdir. Yetki kanununun görüşüldüğü günlerde, Ankara'ya çağrılan Ali Fuat Başgil'in²⁶¹ de hükümete benzer tavsiyelerde bulunduğunu biliyoruz.

Şimdiye kadar alınan bütün tedbirlerin ters teptiğinden yola çıkarak

²⁶¹ Konuşma 30 Nisan gecesi, Ankara'da, yapılmaktadır. Bkz. Başgil, *27 Mayıs İhtilali*, s. 128-140.

bu yolun sonunun daha hırçın bir muhalefet yaratmak olduğunu –üstelik muhalefet bizi tuzağa düşürmeye çalışıyor diye beyanat veren– Menderes öngörememiş midir? Tedbirler nasıl ve hangi güce dayanılarak uygulanacaktır? Bugüne kadar yılmayan muhalefet bundan sonra yılacak mıdır? Eğer alınan tedbirler uygulanamayacaksa –ki öyle görünmektedir– uygulanamayacak tedbirlerde ısrar etmek hükümetin otoritesini daha da sarsmayacak mıdır? İyi liderlik (statecraft) her şeyden önce amaçlar ile araçlar arasındaki ilişkiyi gerçekçi bir biçimde kurabilmektir.²⁶² Araçlar konusundaki değerlendirme hataları, ne şekilde tanımlanmış olursa olsun amaçları da zedeleyecektir.

Menderes, muhalefetin taleplerinde anlamlı, makul, ciddiye alınabilir öneriler olduğu gerçeğini bir türlü kabullenmek istememektedir. 1 Mayıs tarihinde radyoda yaptığı bir konuşmada olayları asilik, ayaklanma teşebbüsü, siyasi irtica, hükümet darbesi, siyasi suikast gibi terimlerle nitelendirecektir. CHP'nin bir seçim daha kaybetmeye tahammülünün kalmaması olayların ardındaki temel sebeptir:

“Kavgasız, gürültüsüz, sükûnet içinde ve serbest bir seçimde Halk Partisinin şansı nerede ise sıfıra düşmüş ... Ve dördüncü bir seçimi kaybetmeye ne Halk Partisinin ne de onun eski ve hakiki temsilcilerinin tahammülleri yok... O halde ne olacak? Gerilla teşkilatı. Şayet seçim olursa, bu teşkilat ile seçim günlerini bir cehenneme çevirmek, kan ve ateş tufanı içinde seçimleri ve onun neticelerini yakıp yok etmek. Veyahut da böyle bir teşkilat kurulduğunu ve her sandık başını bir maktel haline getireceklerini gösterip herkese öğreterek, seçimlerde asacağız keseceğiz diyerek hakiki bir yılgınlık yaratarak seçimi imkânsız hale getirip bir seçimi daha kaybetmenin yıkıcı akıbetinden yakayı kurtarabilmek.”²⁶³

8 Mayıs tarihli Vilayet İdare Heyeti Reisliklerine gönderilen bir tamimde, arkasında “Balkan komiteciliği” usulleri ile çalışan Halk Partisi Umum Merkezi ve Gençlik Kollarının bulunduğu bir “isyan ve kıyam” hareketinden söz edilmektedir. Hükümetin aldığı tedbirlerin yeterli olduğundan bahsedilerek, “Bu memlekette isyanın ne şartları, ne de vasatı mevcut değildir” denilmektedir.²⁶⁴

Olup bitene gerçekçi bir teşhis koy(a)mayan hükümetin her zamankinden daha fazla kendi kendini aldatma eğilimi içine girdiğini söylemek gerekir. ABD Büyükelçisi Warren Fletcher'in aktardığına göre, 19 Mayıs tarihinde,

²⁶² Lord, *The Modern Prince– What Leaders Need to Know Now*, s. 113.

²⁶³ Erdemir, *Milli Birliğe Doğru*, cilt 1, s. 109.

²⁶⁴ Belgenin kopyası için, bkz. *Tarih ve Toplum*, Mayıs 1988, 9, s. 531.

Menderes kendisine, en kötünün savuşturulup, durumun artık kontrol altına alındığını bildirmekteydi. Menderes bu toplantıda, mücadelenin partiler arasında değil, meşru hükümeti devirmek isteyen gruplarla olduğunu belirtiyor ve İnönü'nün ordu tarafından da sevilmediğini söylüyordu.²⁶⁵

Subay yürüyüşü ile ilgili olarak elçiliklere, konsolosluklara, BM ve NATO daimi delegeliklerine gönderilen 21 Mayıs 1960, 2233/130 sayılı şifrede, Harbiye Mektebi talebesi “Dahili Nizamnamelerine ait bir tatil meselesi sebebiyle sessiz ve silahsız bir yürüyüşe mübaşeret etmişlerse de, Kumandanların müdahalesiyle mekteplerine muntazam bir şekilde girmişlerdir” denilmektedir.²⁶⁶ İsmet Bozdağ, Berin Menderes'in ağzından, Adnan Menderes ile İçişleri Bakanı Namık Gedik arasında geçen bir telefon konuşmasını aktarır. Bu konuşmada Menderes, Gedik'e, 27-28 Nisan olayları ve 555 K gibi olaylarla kendisinin planlanan Moskova gezisinin önlenmeye çalışıldığını aktarmıştır. Menderes'e göre, kendisi Moskova gittiğinde, Sovyet makamlarını uyuracak onlar da Türkiye'de kargaşa çıkartan komünistlere dur diyeceklerdir! Komünistlerden yardım alan CHP böyle bir şeyi istemediği için kargaşa çıkartarak gerilimi yükseltmeye ve Menderes'in bu gezisini önlemeye çalıştığı için eylemlerin dozunu artırmaktadırlar.²⁶⁷

Benzer biçimde, Menderes, Gürsel'in veda mektubundaki, “siyasi ihtiraslar” sözünün ancak muhalefete yönelik olarak söylenmiş olabileceğini Ağaoğlu'na söylemiştir. Ağaoğlu, bu yorumun doğru olmadığında ısrar edince, “canım ne lüzum var böyle menfi tesirlere? Farzet öyle kulağının üzerine yat” diyecektir.²⁶⁸ Menderes'in olayları kendi görmek istediği gibi algılama eğilimine bir başka örnek de 18 Mayıs 1960 tarihli Manisa konuşmasında görülür. Burada Menderes, “Bizi seçimden başka hiçbir kuvvet iktidardan uzaklaştıramaz. Ayak patırtıları ile sokakta, aldatılmış, şaşırtılmış ve hatalı yollara saptırılmış insanlarla iktidara geleceklerini zann ediyorlarsa, kendilerini vahim akıbetlerin beklediğini bilmelidirler”²⁶⁹ diye konuşacaktır.

Menderes, mitinglerde gördüğü yoğun halk desteğine güvenmektedir. Mesela Bergama (17 Mayıs) konuşmasında, “bunlara anlatmak lazım gelir ki, Türkiye'nin kaderi 2 km'lik bir bulvarda yahut 4 km'lik caddede halledilir işlerden değildir. Türkiye'nin kaderi 1946'dan ve 1950'den bu yana sizle-

²⁶⁵ Landa ve diğerleri, *Foreign Relations of the United States, 1958-1960*, X, 2, s. 842.

²⁶⁶ “Anayasayı İhlal Davası ve Bu Dava ile Birleştirilen Diğer Davalar Hakkındaki Karar”, *Yüksek Adalet Divanı Kararları*, Kabalcı, İstanbul, 2007, s. 133.

²⁶⁷ Bozdağ, *Darağacında Bir Başbakan*, s. 253.

²⁶⁸ Ağaoğlu, *Arkadaşım Menderes*, s. 161.

²⁶⁹ Erdemir, *Milli Birliğe Doğru*, s. 132.

rin ellerinizdedir. Türk milletinin elindedir” demektedir.²⁷⁰ Menderes arkasında milletin olduğunu düşünmektedir.²⁷¹ Oysa, yüksek komuta kademesini oluşturan askerler, DP grubu, *Zafer* gazetesi dışında, bütün elit grupları hükümete karşıdır. 1957 seçimlerinde CHP ile DP arasındaki oy farkı sadece 619.485 olmuştur. Hükümeti en az CHP kadar eleştiren Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi’ni de düşündüğümüzde, DP oy çokluğuna bile sahip değildir. Milletin DP’nin arkasında olup olmadığı bir yana “fiktif” bir varlık olarak örgütsüz milletin somut/kurumsal ve silahlı bir örgüte karşı neler yapabileceğini düşünememek siyasal gerçekçilik noktasından hayati bir zaaf oluşturmaktadır.

Bütün bu teşhis hatalarına rağmen, Menderes’in on yıllık iktidar döneminde birkaç kez yaptığı gibi, istifayı düşündüğünü arkadaşlarıyla bu konuda çeşitli konuşmalar yaptığını, ancak her seferinde Bayar’ın kendisini ikna ettiğini biliyoruz. 30 Nisan’da Çankaya’da Profesör Ali Fuat Başgil’in de bulunduğu toplantıda Menderes’in, Başgil’e “hocam eğer benim istifam ile bu tahrik ve tezvirlerin sona ereceğini bilsem, bir an tereddüt etmem, derhal çekilirim. Fakat sona ermiyecektir” dediği ifade edilmiştir.²⁷² Toplantıda Bayar “dere geçilirken at değiştirilmez” diyerek, istifa fikrine kesinlikle karşı çıkmıştır. Hükümetin istifası, “zaaf alameti” olacak, muhalefetin eline büyük bir koz verecek, onu cesaretlendirecek, sokaklardaki kaos durmayıp artarak devam edecektir.²⁷³ Şimdi tenkit değil, tahrikçileri “numune-i imtisal” olmak üzere “tenkil” zamanıdır.²⁷⁴

Menderes istifanın bir çıkış olabileceğini düşünüyordu ancak Bayar’ı ikna edemedi görüşüne katılmak zordur.²⁷⁵ Menderes, istifa silahını parti için-

²⁷⁰ Erdemir, *Milli Birliğe Doğru*, s. 128. Menderes, 2 Mayıs tarihli konuşmada ise, “1960 Türkiye’inde birkaç bin kişiyi harekete geçirmenin, muayyen tahrik ve hareket yuvaları hazırlamanın, iktidara gelmenin yolu olmadığını elbette öğreneceklerdir”, “Taksim’de ve NATO’nun toplandığı binanın etrafında bir takım nümayişçilerin ayak patırtısı ile sökülüp atılacak, yere vurulup yok edilecek bir iktidar mı var karşılarında?” diye soracaktır. Erdemir, *Milli Birliğe Doğru*, s. 116-117.

²⁷¹ Şevket Süreyya Aydemir’in neye güveniyorsunuz sorusuna Menderes “millele, milletten başka dayanacak bir şey olur mu?” diyerek cevap verecektir. Sarol, *Bilinmeyen Menderes II*, s. 938.

²⁷² Başgil, *Ali Fuat Başgil’in Hatıraları*, s. 73 (dipnot 3).

²⁷³ Başgil, 27 Mayıs *İhtilali*, s. 137.

²⁷⁴ Başgil, 27 Mayıs *İhtilali*, s. 134. Tepelemek, yoketmek anlamına da gelen “tenkil” kelimesinden yola çıkanlar, burada Bayar’ın muhalefeti ezmek kararının en açık delilini görürler. Oysa “tenkil”in bir anlamı da, diğerlerine örnek olacak şekilde sert cezalandırmadır. Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, s. 1080.

²⁷⁵ Mesela Aydın Menderes “Babam Adnan Menderes kesinlikle kavga adamı değildi. Buna mukabil merhum Bayar, sert mizaçlı, yaşamı boyunca ölümle kol kola gezmiş, konuların üzerine sert bir biçimde gitme yapısında bir kişiydi. Ve unutulmamalı; tekrar İsmet Paşa’yla halef selef olan Celal Bayar’dır” der. Turgut, *Yassıada’da Yapılmayan Savunmalar*, s. 232.

de güç toplama ve güven tazeleme yolunda kullanmaya teşne bir liderdir.²⁷⁶ Eğer istifanın çıkış yolu olduğuna inansaydı, Bayar'ı dinlemeyebilirdi.²⁷⁷

Menderes'in 1960 Nisan-Mayıs aylarında fayda/maliyet analizi yapabilecek kadar sağduyulu, serinkanlı ve dengeli bir ruh hali içinde olduğunu söyleyemez.²⁷⁸ Menderes kâh istifadan bahseden,²⁷⁹ kâh seçim tarihini ilan edelim diyen, kâh yakın arkadaşlarına karşı olmadık sebeplerden kızıp köpüren, verdiği randevulara her zamankinden daha fazla sadakatsiz davranan, ani karar değişikliklerine giden biri hüviyetindedir.²⁸⁰ 5 Mayıs'ta Kızılay'da hürriyet istiyoruz diyen öğrencilerin üzerine arabasından inerek yürüyen ve "öyleyse beni öldürün" diyen ve linç tehlikesinden bir gazetecinin arabasına binerek kurtulan bir kişidir Menderes.²⁸¹ Ne yapacağını bilemez bir halde olan Menderes'i Bayar'ın hiç şüphe götürmeyen sertlik yanlısı tutumu etkilemiş olsa gerektir.²⁸² Menderes kesinlikle ılımlı politiklardan yanaydı, onu Bayar sertliğe zorladı görüşünü savunmuyoruz.²⁸³ Bayar'ın tersine, onun yaklaşımı,

²⁷⁶ Menderes, kendisinin istifa etmek istediğini fakat Bayar'ın engel olduğunu Yassıada'da kendisini ziyaret eden Milli Birlik Komitesi üyelerinin bazılarına söylemiştir. Bu davranış muhtemelen kendini koruma güdüsü içinde yapılmış bir harekettir. Erkanlı, *Anılar, Sorunlar, Sorumlular*, s. 346; Seyhan, *Gölgedeki Adam*, s. 124.

²⁷⁷ Aynı görüşte, Burçak, *10 Yılım Anıları*, s. 776; Baban, *Politika Galerisi*, s. 225. O dönemde Bursa valisi olan İhsan Sabri Çağlayangil de, Menderes'in kendisine "seni değil beni istifaya zorluyorlar. Ama gürültüye pabuç bırakacak değilim" dediğini aktarır. Çağlayangil, *Anılarım*, s. 18.

²⁷⁸ 1959 Şubat'ındaki uçak kazasından sağ kurtulan Menderes'in kaza sebebiyle, psikolojisinin bozulduğu iddia edilmiştir. Korur'a göre, Menderes doktorların dinlenme tavsiyelerini reddetmiş hemen çalışmaya başlamıştır. *Milliyet*, 26 Mayıs 1975. O yıllarda Londra'da hekim olarak çalışan Dr. Cevdet Aykan –ki daha sonra Adalet Partisi'nden milletvekili olacaktır– Menderes'in doktorunun kendisine başbakanın "ileri derecede nörotik" olduğunu söylediğini aktarır. Cevdet Aykan, *Demokratik Süreç ve Anılar, Bir Psikiyatrist ve Siyaset Adamı Gözüyle*, Grafik, Ankara, 2003, s. 400.

²⁷⁹ Bozdağ'a göre, 2 Mayıs tarihli NATO toplantısında herhangi bir olay olmaması için Bayar, Orgeneral Erdelhun'u İstanbul'a göndermiştir. Bayar'ın bu isteğinden Menderes'in haberi yoktur. Ethem Menderes, Erdelhun'un İstanbul'a gönderilmesinin ordu içinde rahatsızlık yarattığını Bayar'a bildirince, Bayar, Koraltan'ı çağırarak Ethem Menderes'in istifasının sağlanmasını istemiştir. Ethem Menderes ile birlikte Adnan Menderes de istifa ettiğini söylemiştir. Bayar, Ethem Menderes'i koşke çağırarak, "gidip Adnan beyi görecek ve istifasını geri aldtıracaksın! Sizin de istifanız iade edilmiştir" demek zorunda kalmış ve kriz böylece sona ermiştir. Bozdağ, *Darağacında Bir Başbakan*, s. 163-166.

²⁸⁰ Sarol, Menderes'in kendisini acele görüşelim diye çağırmasına rağmen görüşme fırsatı yaratamadıklarından şikâyet eder. Sarol'a göre, "ne yazık ki herhangi bir konuyu sükûnet içinde başvekilile konuşmak artık mümkün olmuyordu. Hemen parlıyor, öfkeleniyor sonunda selameti ilişkileri kesmekte buluyordu." Sarol, *Bilinmeyen Menderes, II*, s. 844. Yalman ve Başar da aynı durumdan şikâyet etmişlerdir; Yalman, *Gördüklerim Geçirdiklerim*, cilt-2, s. 1663-4; Başar, *Yine Hayal Aleminde Uçuyorum*, s. 586.

²⁸¹ Necati Zincirkıran, *Hürriyet ve Semavi İmparatorluğu*, Sabah, İstanbul, 1994, s. 97-8.

²⁸² Yavuzalp, *Menderes'le Anılar*, s. 44, 100, 108.

²⁸³ 5 Mayıs 1959 tarihli –Uşak olaylarından sonra– özel toplantı tutanağında Menderes şöyle diyecektir: "Gerî değil ileri gitmek safhasındayız. Bir futbol maçında hakem daima yanlış düdüğü çalar-

kızgınlık, ne yaptığını bilememe ve duygusallık ile karışık bir kararsızlık halinin sonucu gibidir. Eğer çok daha soğukkanlı bir biçimde düşünüp hareket eden ve Menderes üzerindeki etkisi bilinen Bayar farklı bir çizgi benimsemiş olsaydı Menderes, bu politikayı devam ettirebilir miydi? Evet yanıtını vermek zordur. Menderes, güç dengelerindeki değişimlere ayak uydurabileceğini düşünerek, hiçbir olasılığı peşinen dışlamama eğilimine sahip biridir.

Bu noktada, Bayar'ın ipleri eline aldığından (etkisini artırdığından) daha doğrusu güç durumunda kaldığında Menderes'in kontrolü Bayar'a bırakmaktan kaçınmadığından söz etmek doğrudur.²⁸⁴ Kriz anlarında, her zamankinden daha çok etkilenmeye açık hale gelen Menderes, Bayar'ın kararlı tutumuyla, içinde bulunduğu kararsızlık halinin yarattığı buhranı aşabileceğini düşünmüş olsa gerektir. Böylece Menderes, zaten pek emin olamadığı ve gerçekte de pek istemediği istifa seçeneğini böylece bir kenara itebilmiştir. Menderes, Başgil'in çok yerinde ifadesiyle, "kudretsizliğini kabul etmeyi reddederek en son çare olan istifaya da başvurmak istemedi. Hayallerinde ısrar edip durdu."²⁸⁵

Esasen Cemal Gürsel'in izne ayrılırken hem orduya hem de Ethem Menderes'e yazdığı mektuptaki ifadelerle²⁸⁶ karşı Menderes'in hiçbir şey yapmaması, Bayar'ı mektuptan haberdar etmemesi, kendisinin içinde bulunduğu ruh halini çok iyi özetler. Bir Kara Kuvvetleri Komutanlığı'nın sert açıklamalar yapması, bakana cüretkâr bir mektup yazabilmesi ve Menderes'in bu olaylar karşısında gösterdiği tutum, basiret eksikliğinin bir diğer belirtisinden başka bir şey olmasa gerektir. Menderes, Yassıada'da bu mektubu kendisinin okumadığını, Ethem Menderes'in naklettiği kadarıyla haberdar olduğunu ve Bayar'la ilişkiler bozulmasın diye, bu mektuptan Bayar'a hiç söz etmediğini

sa oyuncular dövüşür. Gazeteciler yanlış hakemlik yapıyor. Onlar iki partiyi dövüştürüp parsayı toplamak istiyorlar. Halkı hakem yapmalıyız, onu harekete geçireceğiz. O nasıl, seçim kazandığımız halde bizi ekalliyette göstermek için halkı yer yer toplamaya çalışıyorsa ben de aynı şeyi yapacağım. Sıfatların tesiri olur. Suçludur. Üzerimde öyle bir şey var ki, bu adamı kolay kolay... İsmet Paşa, İsmet Paşadır al bakalım koy içeri hâkim didinin didisinde bulunuyor. ...beyaz eldivenle evimizin hizmetlerini göremeyiz. Bu adam bir daha dışarı çıkamaz. Hükümet reisi olarak buna imkân veremeyeceğim. Benim için tedbir diye bir şey kafamda yok." Şen, *Yassıada'nın Karakutusu*, s. 51.

²⁸⁴ Sarol, uçak kazasında kurtulan Menderes'i garda karşılayan İnönü'nün jestine jestle karşılık vermesi için Menderes'e "siz de İnönü'ye bir ziyaret yapın" demiş fakat Sarol'a "Menderes'i rahat bırak diyen" Bayar araya girmiş ve bu görüşe karşı çıkmıştır. Sarol, *Bilinmeyen Menderes II*, s. 872-3.

²⁸⁵ Başgil, 27 Mayıs İhtilali, s. 171.

²⁸⁶ Gürsel mektubunda Celal Bayar'ın istifa etmesi ve Adnan Menderes'in Cumhurbaşkanlığına getirilmesini istiyordu. Adnan Menderes hakkındaki sözler, darbe sonrasında, çıkarılacak ve mektup değiştirilmiş halde kamuoyuna açıklanacaktır. Hale, mektupta Menderes'in de istifasının istendiğini ifade eder, bu doğru değildir. Hale, *The Turkish Politics and the Military*, s. 107.

söylemiştir.²⁸⁷ Menderes bu mektubu ordunun da kendisini desteklediği şeklinde –görmek istediği gibi– yorumlamıştır.²⁸⁸

Ve nihayet Menderes, Orgeneral Erdelhun’un her şeyin yolunda olduğu garantilerine inanmakta ve bir darbe beklememektedir. Harp Okulu yürüyüşünden sonra bile, Erdelhun’un (ve o sıralarda darbe hazırlıkları içinde olan komutan Ulay’ın) verdiği garantilere inanılmış, inanılmak istenmiştir. Menderes, Yassıada’da “doğrusu böyle bir ihtilali beklemiyordum. Ordunun bazı unsurlarının gençleri desteklediklerini, örfi idare hizmetlerini ciddiyetle yapmadıklarını söylemişlerdi. Ancak bunlar, ordunun kendi bünyesi içinde halletmesi gereken disiplin hareketleri olarak görünüyordu bize. Hükümet olarak yapılacak bir şey yoktu,”²⁸⁹ diyecektir. Menderes, sadece görmek istememekle kalmamakta bu uyarıları yapanlara da kızmaktadır. Basın Yayın Genel Müdürü Altemur Kılıç’a göre, 23-4 Mayıs tarihlerinde MİT Başkanı Celal Tevfik Karasapan, Menderes’e gelerek, “bir haber aldık birkaç gün sonra darbe yapılacak” demiştir. Çok kızan Menderes, “benimle ordunun arasına girmeyin Celal Bey” diyerek olayı geçiştirmiş ve Karasapan’ı “şeamet tellallığı” ile suçlamıştır.²⁹⁰ Sarol, Menderes’i Ulay hakkında uyarılmış, Menderes Rıfat Kadızade’nin yeğeni olan Ulay’ı kendisinin general yaptığını söyledikten sonra, “ona inanmamak demek sana inanmamak demektir” diyerek kestirip atmıştır.²⁹¹

Menderes, halkın kendisine göstermiş olduğuna inandığı teveccühten yola çıkarak, kendisine zarar vermeyi kimsenin kolaylıkla göze alamayacağını düşünmüş ve bu nedenle de darbe ihtimali üzerinde fazla durmamıştır. Aynı şey Celal Bayar için de söylenebilir. Şükran Özkaya, Bayar’a gönderilmiş ve kendisi ile Orhan Erkanlı’nın ihtilal hazırlığı içinde olduklarına ilişkin bir başka ih-

²⁸⁷ Menderes Yassıada’da “beyefendi nasılsa gaffetime gelmiş, ben bunu okumadım. Bu haliyle asla ve kat’a bana anlatılmış değildir” diyecektir. Şen, *Yassıadanın Karakutusu*, s. 33. Menderes’in bu sözlerini Ethem Menderes’in de teyit ettiğini biliyoruz. Ağaoğlu, *Arkadaşım Menderes*, s. 162.

²⁸⁸ Sarol Cemal Gürsel’in “kendisi için övgü dolu olan sözleri, Menderes’e yetiyor da artıyor bile” diye yazacaktır. Sarol, *Bilinmeyen Menderes II*, s. 1033. Uçak kazasından sonra, Gürsel’in Berin Menderes’e gönderdiği telgraf metnine bakılırsa, Menderes gibi övgüye alışkın bir ismin, neden askerler hep beni destekliyor şeklinde düşündüğü daha iyi anlaşılabilir. Bir yandan darbecilerle ilişkisi içinde olan Gürsel, diğer yandan da, “...değerli başvekilimiz Sn. Adnan Menderes’in İngiltere’deki elim kaza haberini büyük teessürle öğrenmiş bulunmaktayız. En büyük tesellimiz kendilerinin sağ ve salim olarak bu kazadan kurtulmalarıdır. Şahsım ve TSK adına geçmiş olsun der, Tanrıdan lütuf ve afiyetle, kıymetli zevcenizin daha birçok seneler devlet hizmetinde bulunmalarını candan temenni ederim” diye yazacaktır. Sarol, *Bilinmeyen Menderes II*, s. 958-9.

²⁸⁹ Erkanlı, *Anılar, Sorunlar, Sorumlular*, s. 348.

²⁹⁰ Altemur Kılıç, *Kılıçtan Kılıç’a Bir Dönemin Tanıklığı*, Remzi, İstanbul, 2005, s. 199.

²⁹¹ Akt. Ilıcak, *27 Mayıs Yargılamıyor*, cilt 1, s. 43.

bar mektubunu 27 Mayıs sonrasında Milli Emniyette bulduklarını ifade eder.²⁹² Bayar'ın kızı Nilüfer Gürsoy, Irak ihtilalinden beri babasına imzasız tehdit mektupları gönderildiğini belirtir.²⁹³ Keza, Milli Savunma Bakanı yaveri Adnan Çelikoğlu, bakan Ethem Menderes'e gelen ve kendisi ile birlikte Osman Köksal'ın da darbe hazırlığı içinde olduğunu ihbar eden imzasız bir mektubu bakanın kendisine okuttuğu halde, bir şey yapmadan geçiştirdiğini belirtir.²⁹⁴

Darbe hazırlıklarını durdurabilecek veya en azından darbeyi erteletecek ikinci bir seçenek seçim tarihinin ilan edilmesi idi. Gerek Menderes gerekse diğer hükümet üyeleri 1960 yılı başından itibaren seçime gidileceğini çeşitli defalar dile getirmişlerdir. Fakat Yeşilhisar olayları ve sonrasında, CHP'lilerin kanun dinlemez tavırları karşısında gerçek bir seçim yapmanın imkânsız hale geldiği ileri sürülmüştür. Önce durum düzeltilmeli, CHP yola getirilmeli, sonra seçime gidilmelidir. TK'nın kuruluş gerekçelerinden biri de budur. Hatta Menderes, 16 Mayıs tarihinde yabancı basın mensuplarının sorularına verdiği cevapta şöyle demiştir:

“Seçimler yapılacaktır ve bizim devremizde daima olduğu gibi, tam manasıyla serbest ve dürüst seçim yapılacaktır. Bir bakıma teşriî devrenin büyük kısmı geçtiği için seçim yakındır. Seçim yapmayacak, yapsak da serbest olmayacak iddiaları külliye yalandır. Büyük Millet Meclisi Tahkikat Encümeni bilgi edinmek maksadıyla kurulmuştur. Bir mahkeme salâhiyetini hâiz değildir. Mesaisi kısa zamanda neticelenecek ve toplayacağı malumata göre Büyük Millet Meclisi gereğini ifa edecektir.”²⁹⁵

Menderes, yine, 26 Mayıs 1960 Eskişehir konuşmasında, “yolumuz seçim yoludur. Ne nizamın muhafazası hususunda hareketsiz kalacağız ne de karşı tarafın arzu ettiği gibi, ölçsüz hareketlerin hatasına düşeceğiz” demiştir.²⁹⁶

Menderes, Yassıada'da yaptığı yazılı savunmada:

“Hakikat-i halde 960 baharında seçimlere gitmeyi kesin olarak kararlaştır-

²⁹² Özkaya, *Adım Adım 27 Mayıs*, s. 160.

²⁹³ Nilüfer Gürsoy, *27 Mayıs ve Bizler*, 2. baskı, Yeni Ulus, İstanbul, 2010, s. 23.

²⁹⁴ Çelikoğlu, *Bir Darbeci Subayın Anıları*, s. 126. İhtilal olacaksa kendisinin içinde olup olmasının farketmeyeceğini söyleyen ve bakana Adnan Bey diktatör mü olmak istiyor sorusunu yönelten Çelikoğlu'na göre, bakan Ethem Menderes, “o diktatörlük de yapamaz” cevabını vermiştir. Bu, DP'nin son döneminde bakan/bürokrat ilişkileri ile beraber, hükümetin de ne durumda olduğuna dair çarpıcı bir örnek oluşturur.

²⁹⁵ Erdemir, *Millî Birliğe Doğru*, cilt 1, s. 127.

²⁹⁶ Fatin Rüştü Zorlu da, 26 Mayıs 1960 tarihli konuşmasında “bizim en büyük arzumuz sükûnet avdet eder etmez ve halkın heyecanı yatışır yatışmaz en kısa zamanda seçimlere gitmektir” diyecektir. *Milliyet*, 27 Mayıs 1960.

miştık. Seçimlerin en geç yaz sonuna bırakılmasını bilahare bize düşündüren sebep ise çok gergin olan partiler münasebetlerinden dolayı birtakım tahriklerin çok yaygın bir hale gelmiş olduğu hakkında her taraftan aldığıımız malumat olmuştur. Bu yüzden seçimlerde müessif hadiseler çıkması kuvvetli bir ihtimal olarak görünüyordu. Tahkikat Encümeninin kurulmasına yol açan da bu endişe idi; seçimlerde kaybetmek endişesi değil”²⁹⁷

diyecektir.

Bu sözler her şeyi kötüye kullanmaya hazır bir muhalefet ve darbe için fırsat bekleyen bir grup olmasaydı etkili olabilirdi. Bu olmadığında, muhalefetin seçim yapılmayacağı, yapılsa bile serbest seçim olmayacağı iddialarını çürütecek tek şey seçimlerde şikâyetlere yol açan uygulamaların önünün kesilmesinden sonra seçim kararının alınmasıydı. Kesin tarih vermeden ve seçim kararı alınmadan bu türlü söylemlerin muhalefeti ve darbecileri durdur(a) mayacağı düşünül(e)memiştir. İktidarı korumak için sadece iyi niyet yetmez, karşı tarafın kullanabileceği bütün kozları da onun elinden almak durumundasınızdır.²⁹⁸

“Başvekil şimdiden seçim tarihi ilan etse vaziyet düzelir mi?” diye soran bir yabancı gazeteciye İnönü, “seçim tarihi değil, şartları mühimdir” cevabını vermiş, TK ve örfi idarenin kaldırılması ve normal seçim şartlarının tesisinden bahsetmiştir. İnönü’ye göre hükümetin niyeti, muhalefeti ezdikten sonra seçim yaparak % 96.6 oyla kazanmaktır.²⁹⁹

26 Mayıs tarihli konuşmasında İnönü:

“Hür seçim müessesesinde bugüne kadar yaptığı tahribatı kâmilten kaldırıp serbest seçim şartlarının iadesi bir satırlık kanun, bir saatlik iyi niyet ve Büyük Millet Meclisi için bir tek oturum meselesidir. İşte ben dürüst seçim yapacağına vatandaş inandırmak için ameli yolu gösteriyorum. ... bir satırlık kanun ile 1950 seçim şartlarına avdet buyursun ve yarından tezi yok partisi teşkilatını vatandaş her köşede takib etmeğe çalışan bir polis teşkilatı halinden çıkardığını ilan eylesin”³⁰⁰

demiştir.

Belki İnönü’nün söylediği gibi, seçim tarihi ilanı huzursuzluğu sona er-

²⁹⁷ Şen, *Yassıadanın Karakutusu*, s. 160.

²⁹⁸ *The Economist* dergisi, Menderes’in “ne yapıp edip” (by hook or by crook”) iktidarda kalmaya niyetli olduğu şeklinde bir görüntü verdiğini belirttikten sonra, bu durum karşısında muhalefetin de demokratik erdemlerden uzak ve kışkırtıcı eylem biçimlerine meyletmesinin sürpriz olmadığını belirtmişti. *The Economist*, “NATO’s Frayed End”, 7 Mayıs 1960.

²⁹⁹ Erdemir, *Muhalefette İnönü*, cilt 3, s. 103.

³⁰⁰ Erdemir, *Milli Birliğe Doğru*, s. 181.

dirmezdi ancak en azından darbecileri bir süre daha beklemeye sevkedebilirdi. Seçime gidilirken (seçim sonuçları beklenmeden) yapılacak bir darbe teşebbüsünün desteklenme ihtimali daha düşük olabilecekti. Bu halde sanki seçimlere karşı bir darbe yapılmış gibi bir durumdan kaçınma güdüsüyle darbe –en azından– ertelenebilirdi.

DP liderlerinin hiç seçim yapmayacakları (ya da) CHP'yi kapattıktan sonra seçime gidecekleri iddiaları CHP'liler tarafından dile getirilmiştir.³⁰¹ Bu iddiaları kanıtlamak zordur. DP içinde, CHP'nin kapatılması gerektiğini ileri sürenler olmuştur, ama seçim yapmadan sürekli iktidarda kalalım diyenler ya da bu doğrultuda plan yapan ya da harekete geçmiş olan kimse yoktur. Yassıada yargılamalarında, Şem'i Ergin, Refik Koraltan, Ethem Menderes'in günlükleri diktatörlük kurma niyetinin açık delilleri olarak sunulmuştur. Ne kadar sahici oldukları tartışması bir yana, basına yansıdığı kadarıyla günlüklerde, DP'liler tarafından dile getirilen gerekirse CHP'nin de kapatılması gerektiği şeklindeki ifadeler dışında, bilinmedik yeni bir şey yoktur.³⁰² TK raporu partinin kapatılması gibi bir tavsiyede bulunmamıştır. Kaldı ki, Menderes komisyonun faaliyetlerini bitirdiğini 25 Mayıs 1960 tarihinde açıklamıştır. DP'lilerin bu noktada kararlı olduklarını ya da hazırlık yaptıklarını gösteren herhangi bir kanıtı sahip değiliz. Menderes Yassıada'da "Tedbirler diye düşündük, isabetli olanları bulamamış olabiliriz; hatalarımız neticelerle tahakkuk etmiş bulunuyor. Fakat tedbirler diye düşünürken, diktatörlük peşinde değil anarşi endişesinin penceresinde çırpındık" diyecektir.³⁰³ DP hükümeti, sadece kendi emrinde olacak ve muhalefete karşı kullanılacak bir milis kuvveti –mesela Nazi Almanyası'nın SA'ları gibi– kurmuş değildir. Silahlı Kuvvetler kademesinden sadece kendi emirlerini yerine getirecek bir kadro hazırlama telaşı içinde de değillerdir. Menderes'in şu sözlerine katılmamak mümkün değildir:

"Hakikat şudur ki, dikta rejimine gidilmek istenirse en evvel bir silaha, bir

301 Hale de, hükümetin veya hükümet yanlılarının tek parti rejimini yeniden kurmak ve hatta muhalefet liderini öldürmek için harekete geçtiklerine ilişkin ciddi belirtiler olduğunu yazar. Hale, *The Turkish Politics and the Military*, s. 104.

302 Soner Yalçın, "Mahkemenin Elindeki En Güçlü Delil - İşte Siyasal Günlükler", *Hürriyet*, 30 Mart 2008. Ethem Menderes'in günlüğünde, Bayar'ın bir grup DP'liye Kasım 1957'de "icap ederse diktatörlükle idare edeceğiz", "icap ederse İsmet Paşa'yı da sehpaye götürmekte hiç tereddüt etmem" gibi sözler söylediği yazılmıştır. DP'nin otoriter yönelimlerini gösteren bu ağır ifadelerin bile delil niteliği tartışılabilir. Zira, uygulamaya geçilen bir plandan, "icap ederse" şartının da belirttiği bir kararlılık ifade etme motifi öne çıkarılmak isteniyor gibi görünmektedir.

303 Şen, *Yassıadanın Karakütüsü*, s. 167.

silahlı kuvvete dayanma ihtiyacı duyulur. Halbuki, Silahlı Kuvvetlerimizin en küçük birliğinin başında bulunan subayından en büyük kumandanlara kadar hiçbirisiyle bu zeminde bir anlaşma dahi hazırlayacak en ufak bir temas ve teşebbüs olmamıştır. Örfi idareye karışmadığımız gibi, harp okulu yürüyüşünde de yumuşaklıkla hareket ettik, böylece hükümet olarak gizli ya da aşikâr hiçbir tedbirimiz olmadığı da olaylar ve neticelerle sabittir. Bu itibarla, dikta rejimi kurmak niyetinde olanların böyle hareket edeceklerine akıl erdirmenin mümkün olmadığını yüksek müsaadeleriyle arzetmek isterim.”³⁰⁴

Bu iddiaya, hükümet orduyu emrinde tutacağı varsayımıyla harekete geçmedi denilerek itiraz edilebilirse de, ordunun hükümetin emri altına girmeyeceğini –İnönü’nün de açıkça ifade ettiği gibi– CHP’liler çok iyi bilmektedirler.³⁰⁵ Buna rağmen CHP’liler DP’nin iktidardan uzaklaştırılması için demokrasiye paydos edildiği, muhalefetin tamamen ortadan kaldırılacağı iddialarını dile getirmekten kaçınmayacaklardır. CHP’yi, DP susturmaya çalışacak lakin bunu yapacak gücü olmadığından diktatörlük kuramayacak ancak bu esnada ülke bir iç savaş eşiğine gidebilir teziyle gelmiş olsa daha makul/ikna edici bir görüş ortaya atmış olurdu.

Öte yandan DP’nin, CHP’nin kışkırtıcı faaliyetleri yüzünden seçim yapılması mümkün değildi görüşü de abartılıdır. TK’nın faaliyetlerini sona erdirmek, toplantı ve gösteri yürüyüşleri yasası ile, seçim yasalarında değişiklikler yapmak, CHP’nin elinden sert muhalefet yaparken kullanabileceği tezleri almak anlamına gelecekti. Ayrıca, CHP’nin devr-i sabık yaratma ihtimaline karşı alınabilecek birçok önlem vardı. Seçim tarihini ilan eden Menderes, seçime kadar geçecek süre içinde (CHP’nin 1946-50 döneminde yaptığı gibi) anayasa ve yasa değişiklikleri yaptıktan sonra seçime gider ve muhalefette kalma ihtimaline karşı partisini garanti altına alabilirdi. DP, TK ile CHP’ye gözdağı vermek istemiş ancak olaylar beklentilerin tam tersi biçimde gelişmiş ve bir daha geri adım atılamamıştır.

Rejim değişikliği sürecinde zamanlamanın ne kadar önemli olduğunu gösteren bir örnek de TK faaliyetlerinin bittiğinin 25 Mayıs gecesi açıklanmasıdır.³⁰⁶ Menderes’in darbe hazırlıklarından haberdar olduğu için mi son ça-

³⁰⁴ Turgut, *Yassıada’da Yapılmayan Savunmalar*, s. 124-5.

³⁰⁵ Mesela, Ankara Örf-i İdare Komutanlığı, Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu’nun basın toplantısı hakkında neşir yasağı koyabilmişti. *Milliyet*, 2 Mayıs 1960. Keza, *Zafer* gazetesi yine Örf-i İdare Komutanlığı tarafından 8 Mayıs tarihinde bir haftalık bir süre için kapatılmıştı. *Milliyet*, 8 Mayıs 1960.

³⁰⁶ Kritik bir anda Menderes’in Ankara’dan ayrılması yine bir basiretsizlik örneğidir. Normalde Atina’ya gidecek olan Menderes, “memleket içindeki meşgalelerin kesreti üzerine” (*Milliyet*, 25

re olarak bu açıklamayı ayaküstü yaptığını bilmiyoruz. Fakat bu açıklamanın, 26 Mayıs gecesi değil de, birkaç gün erken yapılması bile, harekete geçme konusundaki tereddütleri artırabilecekti. Tali Encümen Reisi sıfatıyla, CHP hakkındaki raporu yazan Nusret Kirişçioğlu, 25 Mayıs sabahı raporu tamamladığını başbakana bildirdiğini söyler. Basın hakkındaki raporun yazımı (Bahadır Dülger) ise henüz tamamlanmamıştır.

Darbeyi en azından bir süre için geciktirebilecek bir diğer olay, darbe hazırlıklarından haberdar olan İnönü'nün yasal seçim süresi olan 1961 yılı geçirilmeden yapılacak bir darbenin meşru olmayacağı, böyle bir darbeye kendisinin de karşı çıkacağı mesajını vermesiydi. Esasen İnönü, 4 Nisan tarihinde “dürüst olmayan bir seçim yapmak hazırlığına asla müsaade etmeyeceğiz. Onlar bu gayeyi muhafaza ettikçe biz bütün istisnasız her maniyı millettten aldığımız kuvvetle devirerek dolaşacağız. Ve milleti son ferdine kadar uyaracağız. Seçimleri şimdi tehir etmiş olsalar bile bilmeleri lazımdır ki, 27 Ekim akşam gün battığında seçimleri yenilememişlerse gayrimeşru olacaklardır. Ve bunu ben millete ilan edeceğim” demişti.³⁰⁷ TK kurulduktan sonra İnönü, hükümetin meşruluğuna ilişkin olumlu hiçbir şey söylemediği gibi, bir darbeye karşı olacağı mesajını da vermemiştir. Bu tarihten sonra buna benzer konuşma olmamıştır. Hatta İnönü, 17 Mayıs tarihinde “seçimin bir gün yapılacağına şüphe yoktur. Bu seçim dürüst olacak mıdır? Hür olacak mıdır? Eşit şartlar altında yapılacak mıdır? Millet için ehemmiyetli olan budur” diyecektir.³⁰⁸

Böyle yapmamakla İnönü, demokratik rejimi kurtarabilecek adımlarından birini daha ikinci plana itiyordu. İnönü'nün darbeye karşı olduğunu/daha doğrusu istemediğini “ima eden” tek sözü NATO toplantısı vesilesiyle İstanbul'da bulunan yabancı gazetecilerle yapılan bir mülakatta söylemiştir. İnönü, burada “Büyük Mecliste söyledim. Bu iktidar ihtilalle devrilirse, gelecek rejimin tekrar demokrasiye dönmesi için geçecek zamanı tahmin etmek güçtür. Biz bütün ihtilafları normal usuller içinde halletmekte başlıca selamet yolu görüyoruz” demişti.³⁰⁹ Ziyaretine gelen bazı yabancı gazetecilerle yaptığı bir diğer basın toplantısında ise, İnönü, “emin olunuz ki ve herkes emin olsun ki, ordu-

Mayıs 1960), bu geziyi iptal etmiş ancak Ankara'da kalmak yerine Eskişehir'e gitmeyi tercih etmiştir. Menderes'in Atina'ya Yunan hükümetinin daveti üzerine gideceği 23 Nisan 1960 tarihli gazetelerde yazılmıştı. *Milliyet*, 23 Nisan 1960. Menderes Ankara'nın sıkıntılı havasından bir nebze olsun uzaklaşabileceğini düşünmüş olsa gerektir. Ulay'ın dile getirdiği Menderes'in, Ankara dışı yeni destekler ve kuvvetler bulmak için Eskişehir'e gittiği iddiası temelsizdir. Ulay, *Harbiye Silah Başma*, s. 102.

³⁰⁷ *Ulus*, 4 Nisan 1960.

³⁰⁸ Erdemir, *Muhalefette İnönü*, cilt 3, s. 112.

³⁰⁹ Erdemir, *Muhalefette İnönü*, cilt 3, s. 103.

nun politikaya karışmasını istemiyoruz. Ordu ile iktidara gelmek istemiyoruz. Bir baskı idaresini, millet kuvveti ile yıkmak için mücadele ediyoruz”³¹⁰ demiştir. İnönü, aynı konuşmada, (genç subaylarla) “hiçbir temasım yoktur, hiçbir teşebbüsün ve bu istikamette bir arzunun peşinde değilim” diyecektir.

İnönü’nün bu sözleri ulusal basına değil de yabancı gazetecilere ifade etmiş olması anlamlıdır. (Bunlar Türkiye’ye yansıyınca kadar zaten darbe yapılacaktır). Bu konuşmalarda İnönü, “darbe bana karşı da yapılmış olacaktır ve ben buna karşı koyarım” dememektedir. (İnönü böyle bir tutumu, Talat Aydemir olayında gösterecektir. Kendisinin bu yönde bir arzusu ve teması olmadığıнын altını çizmek istemektedir.³¹¹ Bu ikisi farklı şeylerdir zira ikincisi, yeşil ışık yakmak olarak yorumlanabilecektir.

İnönü’nün, kendisinin de karşı çıkması durumunda ülkede bir iç savaş çıkabileceği, kendisinin de böyle bir darbeyi önleyemeyeceğini düşündüğü için bu yolu seçmediği söylenmiştir.³¹² İki büyük partinin bir araya geldiği, hele hele ülke içindeki prestiji doruk noktasına çıkmış İnönü’nün ve ordu komuta kademesinin karşı çıktığı bir darbenin başarılı olma ihtimali yok denecek kadar azdır. Bu gerçeği 31 Mayıs 1958 tarihli yazısında Toker de ilan edecektir:

“Zira hatırlardan isyan geçirenler, bu memlekette hem Menderes’e, hem İnönü’ye karşı harekete girişmeye imkân olmadığını bilirler.” “...Eğer bugün Türkiye’de, Mısır’daki nevinden bir ‘albaylar cuntası’ için şans yoksa başlıca sebep İsmet İnönü’nün ne albaylar, ne yüzbaşılar cuntasına ismini paravan yapmaya asla yanaşmayacağıdır. İnönü’süz ise, teşkilatlı ihtilal olmaz.”³¹³

İnönü, 27 Ekim 1961’den önce yapılacak bir darbeye karşı çıkacağını resmen ve alenen açıklamış olsa, haberdar olduğu darbe hazırlıklarına seyirci kalmak yerine, siz bir köşede durun demiş olsa, İnönü’yü de aşan bir darbe yapılabilir miydi? Bu soruya evet yanıtını vermek kolay değildir.³¹⁴ İnönü’yü

³¹⁰ Erdemir, *Muhalefette İnönü*, cilt 3, s. 106 (7 Mayıs 1960).

³¹¹ Oğlu Erdal İnönü’ye yazdığı 7 Haziran 1960 tarihli mektupta da İnönü “Ordunun ihtilal hareketi tamamıyla bozulmuş ve soysuzlaşmış bir zulüm idaresinin başka türlü kaldırılması mümkün değildir” dedikten sonra, “İş bir askeri darbeye varmamalıydı. Bu darbenin hiçbir surette tertibi ve tatbiki içinde değilim. Daha önceden tahmin edicisi ve bütün memlekete ve Meclise açıktan söyleyicisiyim. Şimdi gerisini düzeltmek için çalışacağım” diyecektir. Özel, *Baba İnönü’den Erdal İnönü’ye Mektuplar*, s. 229-30.

³¹² Toker, “Ama İsmet Paşa da günü geldiğinde eğer kendisini iktidarın yanında (bu müdahale bana karşı da yapılmıştır) diye bir vaziyet alırsa son derece büyük karışıklıklar hatta kanlı olaylar cereyan edecektir diye korkuyordu.” Birand, Dündar, Çaplı, *Demirkırat*, s. 162.

³¹³ Metin Toker, *Akis*, “Ayaklanma Psikozu”, 31 Mayıs 1958.

³¹⁴ Aynı görüşte, Burçak, *10 Yıllık Hikâyesi*, s. 782.

de karşısına alan bir teşebbüsün başarı şansı –büyük mikyasta kan dökmeyi göze almadıkça– çok düşüktür. Ne Gürsel, ne de Milli Birlik Komitesi içindeki diğerleri daha sonra Talat Aydemir’in yapacağı gibi, sonu belirsiz bir maceraya atılabilecek insanlar değillerdir. Kaldı ki, bu türlü bir beyan ile, DP’lilerin CHP ve İnönü’ye ilişkin şüphelerinin bir kısmı ortadan kalkabilecek, iktidar/muhalefet ilişkilerinde yeni bir dönem açılacaktır. Üstelik böyle bir açıklama DP hükümetine koz vermek anlamına da gelmeyecektir çünkü şarta –27 Ekim 1961 akşamına kadar seçim yapılması– bağlıdır. CHP demokrasiye bağlılığını sadece sözle değil, eylemleri ile de göstermiş olacaktır.

İnönü’nün bu doğrultudaki bir beyanatının parti içinde ve tabanında tepki toplayacağı aşikârdır. İnönü’nün samimiyetine inanmayan DP’lilerin bu hareketin arkasında yeni bir oyun arayacakları da kesindir. Yine bazı DP’lilerin bu hareketi, İnönü’nün hükümetin kararlı tutumu nedeniyle geri adım atması olarak yansıtacakları da tahmin edilebilir. Kısaca, İnönü böyle yapmış olsa bile, yılların birikimi ile oluşan gerginlik ve kızgınlıklar hemen ortadan kalkacak değildir. Ancak, bu adımın atılmış olması halinde darbenin çok büyük ihtimalle ertelenebileceğini söylemek mümkündür. Ertelenen süre zarfında, hiç öngöremediğimiz değişik dinamikler de ortaya çıkabilecektir.

Bu yönde bir adım atmadığı için İnönü’yü 27 Mayıs darbesinin en başta gelen sorumlusu gibi göstermek doğru olmaz.³¹⁵ Demokratik rejimden en çok faydalananlar, kendileri demokratik rejime saygılı davranmak zorunda oldukları gibi, onu devirmeye muktedir olduğunu düşünenlere bu fırsatı vermemekle mükelleflerler. Hükümetin tedbirsizliği, darbe işaretlerini görmezden gelme eğilimi kendi sonunu hazırlayan asli etmenlerden biridir. Ancak demokratik rejimlerde muhalefet de, demokratik rejimin kendisini de erozyona uğratacak ya da onu devirmeye niyetli olanlara fırsat verecek bir biçimde hareket etmemelidir. İkisi arasındaki çizgi kolaylıkla tutturulan bir çizgi değildir. Çok açıktır ki, CHP bu çizgiyi tutturmakta başarılı olamamıştır. Hükümeti eleştirirken, demokratik rejimi devirmeye niyetli olanlara karşı çıkacağı mesajını iletememiştir. Tersine, destek mesajıyla, askerlerin tereddütlerini gidermiş, darbenin altyapısını hazırlamıştır. Bu meyanda, CHP’nin elinden

315 İnönü’nün sorumluluğu konusunda Nihat Erim şöyle der: “Bir 27 Mayıs darbesinin zaruri hale gelmesinde İnönü’nün mesuliyeti yok mu? Ciddi samimi ve ısrarlı bir uzlaşma aradı mı? Bana rağmen yürüttüğü 1955-1960 politikasının ya Menderes diktatörlüğüne veya askeri darbeye götürceğini anlamadı mı? Askeri darbenin neticelerini hesaplayamadı mı? Son bir buçuk yıl nutuklarıyla da böyle bir darbeyi teşvik etmedi mi? Tıpkı 1945’te, 1947’de, 1948’de anayasayı ıslah etmeyişi, nispi temsili kabul etmeyişi gibi.” Erim, *Günlükler-1925-1979*, s. 720.

gelen her şeyi yaptığı tezi kesinlikle doğru değildir.³¹⁶ Darbecilerden Orhan Erkanlı'nın daha sonra da ifade edeceği gibi, CHP "bir taraftan DP yönetimini raydan çıkarmış" diğer taraftan da devamlı muhalefetle "halkoyunu ve orduyu hazırlamıştır."³¹⁷

Bu konudaki literatür, CHP'yi sadece sert muhalefet yapmakla suçlamakta ancak darbeci subaylar CHP bağlantısını gözden kaçırdığı gibi, CHP'nin yapması gereken şeyi yapmaması nedeniyle de darbeye giden yolda oynadığı hayati rolü ikinci plana atmaktadır.³¹⁸ En iyimser yorumla CHP'lilerin bilmeyerek darbecilerle paralel çalıştıkları söylenebilirse de,³¹⁹ askerlerle yakından bağlantılı Suphi Baykam, Turgut Göle, Ferda Güley gibi isimlerin varlığı, CHP'lilerin bilmemezlikten ziyade görmek istememeyi tercih ettiklerini düşündürmektedir.

CHP'liler, hükümeti deviren askerlerin kısa sürede seçime gidip, iktidarı kendilerine altın tepsi içinde sunacaklarını düşünmektedir.³²⁰ Bu nedenle, olası bir darbeye karşı çıkacağını beyan ederek, ordu ile arayı bozma riskini almanın gereği yoktur. İnönü, tecrübesi ve sezgileriyle, askeri bir rejimin yarata-

³¹⁶ Güngör, *Muhalefette CHP*, s. 551. "...olaylara bakıldığında Menderes'e rağmen bile olsa, İnönü'nün istemesinin siyasal ortamı yumuşatmaya yettiği görülmektedir."

³¹⁷ Ilıcak, *27 Mayıs Yargılanıyor*, cilt 1, s. 13. Aynı çizgide, bir diğer Milli Birlik Komitesi üyesi Emin Aytekin, şöyle diyecektir: "...DP iktidarının gerçekten büyük suistimallere karışmış bulunduğu fikri yayılmıştı. İhtilale tekaddüm eden kısa süre içinde de kurulan tahkikat komisyonu ile, adeta bir zulüm iktidarı devrinin oluşturulmakta olduğu, Anayasanın ihlal edilmek suretiyle büyük bir hukuksuzluk düzeninin ortaya çıktığı kanısı meydana geldi. ...Ama tatbikat ve mahkemeler göstermiştir ki, basın ve propagandalar gerçeği aksettirmiyordu", s. 280.

³¹⁸ Bu noktada iki istisna belirtilmelidir. George S. Harris, "The Causes of 1960 the 1960 Revolution in Turkey", *Middle East Journal*, 24, 1970, s. 446; Robinson, *The First Turkish Republic*, s. 263-4.

³¹⁹ "CHP ihtilal hareketinin karşısında bir mevki almamıştır. Baskı rejimine karşı, bu rejimi yok etmek için; bilmiyerek ihtilalcilerle paralel çalışmıştır. Fakat katiyen ihtilalcilerin içinde olmamıştır. Yeşilhisar'dan sonra gelişen olaylar; CHP teşkilatını ihtilalci metotlarla çalışmaya sevk etti. Bu mücadelesiyle de, mevcut iktidarın bir an evvel yıkılmasına hizmet etmiştir. Giritlioğlu, *Türk Siyasi Tarihinde CHP'nin Mevkii*, cilt 2, s. 153.

³²⁰ Bu durum sadece Türkiye'ye özgü değildir. Askerin müdahalesinin kısa süreceği ya da fazla tahribat yaratmadan yeniden demokrasiye geçileceği düşüncesi demokrasiyi savunmak için gerekli gayretin gösterilmemesinde etkili faktörlerden biridir. Örneğin, Brezilya'da 1964 darbesi öncesinde, uzun süreli bir diktatörlük tecrübesinin yaşanmaması Başkan Goulart'ın iktidardan uzaklaşmasını isteyenlerin orduya davetiye çıkarmaktan kaçınmalarını neticesini doğurmuş gibidir. Alfred Stepan, *The Military in Politics: Changing Patterns in Brazil*, Princeton University Press, Princeton, 1971, s. 115-6. Keza, 1973 darbesi öncesinde Şili'de Salvador Allende'ye sert biçimde muhalefet eden, askeri devreye sokmaya çalışan muhalefetin -ki aralarında önemli Hristiyan Demokratlar da vardır- önemli bir kesimi ordunun sadece Allende'yi uzaklaştırıp anayasal yönetime en kısa sürede dönceğini ümit etmekteydiler. Arturo Valenzuela, *The Breakdown of Democratic Regimes -Chile*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, Londra, 1978, s. 108-9; Arjantin (1973) örneği için bkz. Nancy Bermeo, *Ordinary People in Extraordinary Times -The Citizenry and the Breakdown of Democracy* Princeton, Princeton University Press, 2003, s. 219-220.

çağı risklerin farkındadır ancak, muhtemelen DP'lilere olan kızgınlığı ve tepkisi nedeniyle, böyle bir yola başvurmak istememekte, DP'nin askerler tarafından hırpalanmasını ister görünmektedir.³²¹ 27 Mayıs sonrası gelişmeleri, çoğu zaman evdeki hesabın çarşıdakine uymayabileceğini, siyasetin sürprizlere ve beklenmedik olaylara hep açık olduğunu bir kere daha teyit edecektir. Türkiye'ye demokrasinin yerleşmesi için çaba gösteren İnönü, CHP'ye de zarar verecek bir darbeden koruma yolunda harekete geçmeyecek, tarihe geçme yolunda bir adım atma fırsatına sahip olmuş ancak bu fırsat kaçırılmıştır.³²²

Darbe beklemeyen hükümet, doğal olarak kendisini koruyabilecek tedbirleri de almamıştır. Esasen hükümet, on yıllık iktidar süresi boyunca ordu içinde neler olup bittiğini öğrenmek çabası göstermemiştir. CHP'nin ihtilalle iktidara gelmek istediği tezi üzerinden siyaset yapan bir hükümetin, bu politikası ancak CHP takıntısı göze alındığında anlaşılabilir. Hükümet için önemli olan, orduda ne olup bittiğini öğrenmek değil, illegal bir şeyler varsa bunu CHP ile ilişkilendirebilmektir. Bu yapılamayınca da, diğer istihbarat faaliyetleri ihmal edilmiştir. O kadar ki, 1957 seçimleri sonrasında Yarbay Faruk Güventürk, yine teşkilatta bulunmakla beraber lider konumunda olmayan Binbaşı Adnan Çelikoğlu vasıtasıyla, DP hükümetinin Milli Savunma Bakanı Şem'i Ergin ile görüşmüş ve kendisine darbenin başına geçmesini teklif edebilmiştir. "Ben bir kasaba avukatıyım. Benim karakterim buna müsait değildir. O bakımdan siz isterseniz yapın" diyerek hayır cevabı veren Ergin,³²³ Güventürk'ü ihbar etmek bir yana bu olaydan kimseye söz etmeden bakanlığa devam edebilmiş ancak 9 subayın İçişleri Bakanı Namık Gedik'in inisiyatif ile tutuklanmasından sonra Bayar'ın ısrarıyla istifa etmiştir. Güventürk'ün tutuklanması basına yansımadan önce Dündar Seyhan'ı arayarak herkesin dikkatli olması gerektiğini bildiren de aynı Çelikoğlu'dur.³²⁴ (Çelikoğlu da 27 Mayıs'a kadar Milli Savunma Bakanlığı emir subaylığı görevinde kalacaktır.) Bütün bunlar hükümetin ordu içinde ne olup bittiğini öğrenme kapasitesinin ne kadar düşük olduğunu göstermektedir.

³²¹ İnönü, 10 Haziran 1957 tarihli bir konuşmasında, "benim zayıf yerim, kolay hâkim olunacak yerim güler yüz ve tatlı dildir. *Zıttına gittiğiniz zaman yapmıyacağım yoktur*. Ben kendimi haksız büyük kütelerin taarruzu karşısında müdafaa etmeğe muktedir adamım" diyecektir. Erdemir, *Muhalefette İnönü*, cilt 2, s. 64-65 (vurgular benim).

³²² İnönü, 1961-3 yılları arasında rejimi yeniden rayına oturtma yolunda 1950-60 döneminde gösterdiği kadar gayret göstermek durumunda kaldığı gibi, CHP + ordu = iktidar özdeşliğinin kurulmasına yol açarak bir daha kendi sağlığında CHP'nin tek başına iktidara geldiğini de göremeyecektir.

³²³ Birand, Dündar, Çaplı, *Demirkırat*, s. 142.

³²⁴ Birand, Dündar, Çaplı, *Demirkırat*, s. 144.

Gedik'in başbakanı darbe hazırlıkları konusunda uyardığı ve hemen harekete geçilmesini istediği bilinmektedir.³²⁵ 21 Mayıs sonrasında Erdelhun'un Bayar/Menderes ikilisinden daha fazla yetki istediğini biliyoruz. İsmet Bozdağ'a göre, Menderes yetkiyi vermeyi kabul etmiş ve fakat müsteşar Salih Korur "Anayasaya göre böyle bir uygulama mümkün değildir" dediğinde ısrar etmemiştir.³²⁶ Ulay'a göre ise, Erdelhun kendisine, "başvekil idareyi bana teslim etti ve Eskişehir'e öyle gidiyor" demiştir.³²⁷ Erdelhun'un ne gibi bir yetki istediğini katı kesinlikle bilemiyoruz. Muhtemeldir ki, hükümetin göstericilerin üzerine gerekirse ateş açmak gibi sert önlemler alındığında kendisini desteklemeyeceğinden şüphelenen Erdelhun, bu konuda garantiler içeren yazılı bir emre/belgeye sahip olmak istemiştir. Keza, Erdelhun'un Ankara dışından tümen gücünde birlik getirme isteğine önce evet diyen Menderes, komite içinde bulunan Çelikoğlu'nun Ethem Menderes'i etkilemesi nedeniyle, bu karardan da vazgeçmiştir.³²⁸ Tedbir almayan sadece hükümet değildir. Harbiye yürüyüşünden sonra Ulay, Erdelhun'a 8-10 generali alıp, başbakanı istifaya davet etmeyi önermiştir.³²⁹ Öneriyi sinirlenen Erdelhun, hiçbir koruyucu tedbir almayıp, Harp Okulu'nda subayları tehdit ederek olayları önleyebileceğini varsaymıştır.

Bazı DP'lilerin kötü gidişi durdurmak için öngörebildikleri son çare parti meclis grubunu toplantıya çağırmaaktır. 24 Mayıs'ta 93 milletvekili tarafından imzalanmış DP Meclis Grubu'nu derhal toplantıya çağırma için önerge hazırlanmış, TK'nın faaliyetlerinin durdurulması ile beraber, başta Namık Gedik olmak üzere 8 bakanın kabineden uzaklaştırılması istenmiştir. 25 Mayıs'ta yapılan grup toplantısında yoğun eleştirilere maruz kalan Menderes kızgınlıkla toplantıyı terk etmiştir. Okun yaydan çıktığı 25 Mayıs gününden sonra bile, hükümet kanadında hiçbir hareketlilik görülmemesi ilginçtir. 26 Mayıs sabahı, Amiral Rifat Özdeş, Ankara Palas'ta rastladığı Mükkerrem Sarol ve Samet Ağaoğlu'na, "darbe geliyor siz burada oturuyorsunuz, hiç değilse Bayar'a gidin" dediği halde Sarol'un verdiği yanıt, Bayar'ı Özdeş'in bizatihi ziyaret etmesi teklifi olmuştur.³³⁰ Menderes'ten uzun zamandır beklediği randevuyu 26 Mayıs 1960 sabah saat 6'da alabilen ve muhalefetin her türlü yolla bastırılması kanaatinde olan Necip Fazıl da, Menderes'e:

³²⁵ Namık Gedik'in oğlu Arda Gedik ile 27 Mayıs 2010 tarihinde yapılan görüşme.

³²⁶ Bozdağ, *Demirkırat Aldatmacası*, s. 77-8.

³²⁷ Ulay, *Harbiye Silah Başına*, s. 76.

³²⁸ Özdağ, *Menderes Döneminde Ordu-Siyaset*, s. 180.

³²⁹ Ulay, *Harbiye Silah Başına*, s. 84-5.

³³⁰ Sarol, *Bilinmeyen Menderes II*, s. 1099.

“Çengiler gibi tef ve zil çalarak bir ihtilal geliyor! Bütün nümayişlerde, hükümet acaba ne dereceye kadar mevcut, suali hâkim... Eğer hiçbir şey yapılmayacaksa bir (Vaykant) uçağına atlayıp 40-50 kişilik bir kadro halinde kaçmaktan başka çare kalmamış demektir.”³³¹

demıştır.

Fazıl’a göre Menderes bu uyarıyı da çatık kaşlarla karşılamış ve yanıt vermemiştir.

Hiyerarşi içinde yapılacak bir müdahaleye karşı alınabilecek önlemler sınırlıdır. Bu halde, yapılabilecek tek şey, askeri hiyerarşi içinde tereddüt yaratarak hükümeti destekleyebilecek bir grup yaratmaya çalışmaktır. Fakat hiyerarşi dışı bir müdahale için aynı şey söylenemez.³³² Hükümet meşruluk karnesine sahip olduğu gibi, direnişi destekleyebilecek alt kademelere hitap için çok ihtiyaç duyulacak ordu komuta kademesi de hükümetin emrindedir. Zamanlaması iyi ayarlanmış bir direniş, henüz kendi pozisyonunu tayin etmemiş birliklerde tereddüde yol açabilir ve hükümet kontrolü yeniden ele alabilirdi.³³³ Bayar ya da Menderes’in ele geçirilemediği ve saklandıkları yerden Erdelhun’un da desteğini alarak olayı meşru hükümete karşı bir ayaklanma olarak sunduklarını varsayarsak, 27 Mayısçıların işinin çok zor olacağı açıktı. Ankara’da gösterilecek bir direniş halinde, İzmir’de hazırlıklardan haberi bile olmayan Gürsel’in harekâta katılacağı bile şüphelidir. Gürsel’in ikna edilememesi halinde ise, bekle-gör siyaseti izleyenlerin –bunlar arasında Genelkurmay Başkanvekili Orgeneral Cevdet Sunay³³⁴ ve İstanbul Sıkıyönetim Komutanı Orgeneral Fahri Özdilek³³⁵ de vardır– hangi tarafa meyledecekleri asla kestirilemezdi.³³⁶ Oysa, bırakınız, bekle/gör safhasındaki birlikleri, darbe

³³¹ Fazıl, *Benim Gözümde Adnan Menderes*, s. 410; DP milletvekili Abdülmelik Fırat 26 Mayıs’ta başbakanı uyardığını söyleyenlerdendir. Kaya, *Mezopotamya Sürgünü– Abdülmelik Fırat’ın Yaşam Öyküsü*, s. 124-5.

³³² Başarısız darbe teşebbüsleri hakkında bkz. Harvey G. Kebschull, “Operation ‘Just Missed’: Lessons From Failed Coup Attempts”, *Armed Forces & Society*, 20, 4, 1994, s. 568-9.

³³³ 1989 yılında Filipinler’de Başkan Corazon Aquino’ya yönelik darbe teşebbüsü yedi gün süren çatışmalara yol açmış ve Aquino ABD’nin de yardımıyla isyancılara üstün gelmiştir. Kebschull, “Operation ‘Just Missed’: Lessons From Failed Coup Attempts”, (s. 571-2); 1992’de Venezuela’da Başkan Carlos Andres Perez’e bir yurtdışı seyahati dönüşünde havaalanında suikast planlayan isyancılar, harekâtın başarısız olmasından sonra başkanlık sarayına doğru yönelmişler, olaydan haberdar olarak saklanan Perez önceden hazır tuttuğu gizli tüneli kullanarak hem TV’den halka seslenmiş hem de kendisine bağlı birlikleri harekete geçirerek teşebbüsü bastırmıştır (s. 574-5).

³³⁴ Bkz. Ulay, *Harbiye Silah Başına*, s. 112.

³³⁵ Bkz. Esin, *Devrim ve Demokrasi*, s. 108-9.

³³⁶ İkili oynama eğilimi hakkında ilginç gözlemler için bkz. Bölügiray, *Geçmişten Geleceğe-Anılar*, s. 81.

karargâhında bile tereddütler vardır. Tümgeneral Cemal Madanoğlu, 26 Mayıs gecesi bile, “bu işten vazgeçerek Bayar’ı istifaya zorlayalım” diyen biridir.³³⁷ 27 Mayıs sabahı bile, Harp Okulu’na getirilen Bayar’a istifa etmesi teklif edilmiş, Bayar reddetmiştir.³³⁸ Bu davranışın gerisinde de –Bayar ve Menderes’in tutuklanmasına rağmen– darbeye yeterli desteğin sağlanamamış olabileceği düşüncesi yatmış olsa gerektir. Hiçbir koruyucu tedbir almayan Bayar ve Menderes, darbe planlayanların da hiç ummadığı bir rahatlıkla ele geçirilmiş,³³⁹ ancak bu aşamadan sonra bekle/gör siyaseti izleyenler desteklerini yeni rejime yöneltmişlerdir.

Hükümeti savunmaya hazır olan asker sayısının yüksek olduğunu söylemiyorum; söylemeye çalıştığım, hiyerarşi dışı müdahalelerde müdahale kararının alınmış olmasının darbenin başarısını garanti etmeye yetmediği ve bu aşamada rejimi savunanların yerinde müdahalelerinin gidişatı değiştirme potansiyelinin her zamankinden daha yüksek olduğudur. Bugünden bakıldığında, çünkü darbe başarıyla gerçekleşmiştir, bu gerçeğin farkında olan bizler her olayı ülkeyi o noktaya doğru götüren sürecin kaçınılmaz kilometre taşları gibi okumaya meylederiz. Bu, sakınılması gereken bir eğilimdir. Mesela Oktay Ekşi’ye göre hükümeti destekleyen *Hürriyet* gazetesinin 27 Mayıs tarihli nüshası Menderes’in Eskişehir konuşmasını başlığa taşımış ve “Türkiye’nin önü açık” mealinde bir manşet atılmışken, darbenin başarılı olduğu haberi gelince, “ordumuz yönetime el koydu” gibi bir manşet yapılmış, basılan gazeteler ortadan kaldırılmıştır.³⁴⁰ Darbeye maruz kalanların yaptıkları ve yapamadıkları, diğerlerinin yaptıkları ve yapamadıkları kadar önemlidir. Hükümetin davranışlarına bu açıdan bakmak, 27 Mayıs darbesinin tüm boyutlarının gözler önüne serilmesi açısından gerekli bir adımdır.

Hükümet mensupları, 27 Mayıs sabahı bile ne olduğunu anlamaktan uzak görünmektedirler. Bayar’ın direnişi istisnaidir. Ulay’a göre, Menderes, Harp Okulu’na getirildiğinde, “hatalarının çok olduğunu fakat müteaddit teşebbüslerine rağmen ayrılmak ve seçimlere gitmek ihtimalini bulamadığını, gerekirse ve müsaade edilirse radyodan halka beyanda bulunup ihtilale müs-

³³⁷ Türkeş’e göre Madanoğlu, “yahu Türkeş, hazırlık yok, b...yok, kuvvet yok. Bu işten vazgeçelim. Toplanıp Celal Bayar’a gidelim, Adnan Menderes’i Başbakanlıktan alıp, başka iyi bir adamı getirsin, başbakan yapsın. Bu iş de böyle hallolsun. Daha iyi olur” demiştir. Turgut, *Şahinlerin Dansı*, s. 138.

³³⁸ Ulay, *Harbiye Silah Başına*, s. 112.

³³⁹ Başbakanlık, Emniyet Genel Müdürlüğü ve İçişleri Bakanlığı’nda bazı polislerin silahla karşılık vermeye çalıştıkları ve çatışmalar çıktığını biliyoruz. Bkz. Elevli, *Hürriyet İçin*, s. 168.

³⁴⁰ İrem Barutçu, *Babıali Tanrıları– Simavi Ailesi*, Agora, İstanbul, 2004, s. 66.

tehak olduklarını bildirebileceklerini ifade etmiştir.”³⁴¹ Türkeş ise, Menderes’in “bir çıkış yolu bulamıyordum. Ordunun müdahalesi iyi oldu bu bakımdan inşallah memleket için hayırlı olur... size yardımcı olmak isterim, arzu ederseniz kendi sesimden teybe beyanat veririm. Arzu ederseniz kendi el yazımla bir bildiri yayınlayıp size vereyim” dediğini nakleder.³⁴² Harp Okulu’nda tutuklu Ethem Menderes, emir subayı Adnan Çelikoğlu’na, “bu hareketin biraz da haklı olduğunu ve engel olunamayacağını söyler.”³⁴³ Tevfik İleri, 27 Mayıs sabahı, “kısa bir zamanda döneceğini düşünerek”, “huzur içinde, emniyet içinde, kendinden emin, evinin önündeki askeri jipe bindiğini” hatırlar.³⁴⁴ Sarol, 27 Mayıs sabahı harekâtın başında Gürsel’in olduğunu öğrendiğinde “memleket hesabına çok sevinmiş, içine düştüğüm ruhsal yıkıntı korkusundan adeta kurtulmuştum” der.³⁴⁵

Ulay, linç korkusuyla, birçok DP milletvekilinin Harp Okulu’nu arayarak kendilerinin de Harp Okulu’na getirtilmesini istediğini belirtir.³⁴⁶ Hatta TK başkanı Nusret Kirişcioğlu, Harp Okulu’nda alıkonulmak için ısrar ettiğini yazar.³⁴⁷ Fatin Rüştü Zorlu’nın kızı 27 Mayıs sabahı, babaannesinin de, “ordudan zarar gelmez” diyerek kendisinin bütün itirazlarına rağmen evlerinin balkonuna bayrak astığını hatırlar.³⁴⁸ Zaten Zorlu da, Harp Okulu’na telefon ederek kendisinin evde olduğunu bildiren DP’lilerdendir.³⁴⁹

Hayatlarını koruma kaygısı, ne olduğunu anlayamamanın şoku, Alparslan Türkeş’in okuduğu ilk bildiride harekâtın hiçbir siyasi partiyi hedef almadığına ilişkin sözleri, Gürsel isminin yarattığı güven gibi faktörlerin sözü edilen davranışları anlamayı kolaylaştırdığı doğrudur. Darbe durumunda verilen sözlerin hiçbir anlamının olmayacağı zira, sözleri verenlerin ne kadar orada kalabilecekleri veya bu sözlerini tutabilecekleri meçhul olacağının, partililer tarafından düşünül(e)memesi DP’lilerin siyasetin doğasını anlama konusundaki naifliklerinin bir diğer göstergesi olarak da görülebilir.

³⁴¹ Ulay, *Harbiye Silah Başına*, s. 115; Ulay Menderes’in hemen öldürülebileceği korkusu içinde olduğunu da belirtir. s. 114.

³⁴² Türkeş, *Şahinlerin Dansı*, s. 153. Menderes benzeri bir konuşmayı, Yassıada’da kendisi ile görüşen subaylara da yapacaktır. Bkz. Erkanlı, *Anılar, Sorunlar, Sorumlular*, s. 348-9.

³⁴³ Çelikoğlu, *Bir Darbeci Subayın Anıları*, s. 135.

³⁴⁴ Tevfik İleri, *Yassıada ve Kayseri Günlükleri*, Cahide İleri Aksoy, Ötüken, İstanbul, 2003, s. 264.

³⁴⁵ Sarol, *Bilinmeyen Menderes II*, s. 951.

³⁴⁶ Ulay, *Harbiye Silah Başına*, s. 115.

³⁴⁷ Nusret Kirişcioğlu, *Yassıada Kumandanına Cevap- Yassıada, İmralı Kayseri Gerçekleri 2*, Baha, İstanbul, 1971, s. 232-3.

³⁴⁸ Yener, İlcak, *15 Yıl Sonra 27 Mayıs Yargılanıyor*, cilt 1, s. 179.

³⁴⁹ Yener, İlcak, *15 Yıl Sonra 27 Mayıs Yargılanıyor*, cilt 1, s. 180.

SONUÇ

“Sabahleyin iner inmez otelci Türkiye’deki askeri hareketten bahsetti. Vata-
tana ak yüzle dönebileceğiz. Kurtulduk.”

Ahmet Hamdi Tanpınar, Şair Yazar¹

“CHP 27 Mayıs hareketinin ne başındadır ne de içindedir. CHP büyük va-
tandaş çoğunluğu ile beraber, 27 Mayıs’tan önce memleketin içinde bulun-
duğu şartları müşahade, tespit ve teşhis hususunda inkılabı planlayarak tat-
bike koymuş bulunan idealistlerle aynı görüş ve düşüncelere ve aynı inanca
sahiptir...”

İsmet İnönü, CHP Genel Başkanı²

“...değerli başyekilimiz Sn. Adnan Menderes’in İngiltere’deki elim kaza ha-
berini büyük teessürle öğrenmiş bulunmaktayız. En büyük tesellimiz kendi-
lerinin sağ ve salim olarak bu kazadan kurtulmalarıdır. Şahsım ve TSK adı-
na geçmiş olsun der, Tanrıdan lütuf ve afiyetle, kıymetli zevcenizin daha
birçok seneler devlet hizmetinde bulunmalarını candan temenni ederim.”

Cemal Gürsel, Kara Kuvvetleri Komutanı³

1 Enginün ve Kerman, *Günlüklerin Işığında Tanpınar’la Başbaşa*, s. 190. Tanpınar bu satırları 28 Nisan 1960 tarihinde Paris’te yazmıştır.

2 Erdemir, *İhtilalden Sonra İnönü*, cilt 4, s. 11. 21 Haziran 1960, tarihli tebliğ, CHP il idare kurulu başkanlığına yolladığı genelge.

3 Berin Menderes’e Cemal Gürsel tarafından gönderilen telgraf. Bkz. Sarol, *Bilinmeyen Menderes II*, s. 958-9.

“Sözün kısası, bir yanda ikbal ve iktidara erişmiş olanların böbürlenişleri, öte yanda nikbet ve hüsrana düşenlerin teprenişleri arasındaki çatışmalar bence bütün bu hengâmenin asıl sebebinin teşkil ediyordu.”

Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Yazar⁴

“Milleti riyakâr ve parlak vaatlerle kandırarak başa geçen bir avuç belirsiz, şahsiyetsiz ve milli duygulardan mahrum Türk hasletlerinden bihaber insanlar asil milletimin tarihinden başlamak üzere bütün mukaddes varlıklarına hücum ettiler. Mazileri sıfır dahi olmayan bu mahluklar, biriyantinli saçları, yolunmuş kaşları ve rujlu dudaklarıyla milletin karşısına geçip kürsülerden ilme, alime, gence gazeteciye sövüp saydılar. İktidara ayak bastıklarının ertesi günü kahraman Türk ordusuna kopasica dillerini uzattılar, ki bu ordu tarihin en uzak en eski günlerinden bu yana hep zaferler derlemiş, ülkeler fethetmiş tarihler yıkmış ve tarihler yaratmış, dostundan düşmanından ve herkesten sadece hürmetler görmüş, milletin mesnedi. Vatanın tek koruyucusu mukaddes varlıktır.”

Faruk Güventürk, Yarbay⁵

“Sağol generalim, sağol albayım, yarbayım binbaşım, yüzbaşım! Sağolun yiğit komutanlarım! Varolsun Türk ordusu.”

Aziz Nesin, Yazar⁶

1 1946-60 dönemi Türk siyaseti, milli devleti oluşturma ve toplumu modernleştirme misyonu ile kendi meşruiyetini sağlamaya çalışmış çekirdeğini askeri/sivil bürokrasi ve onun toplumsal müttefiklerinin oluşturduğu bir grup ile, seçimlerle gelen ve bu gruba tepki duyan farklı birçok grubu bünyesinde barındıran yeni elitlerin oyunun kuralları ve rejim içindeki konumları üzerindeki anlaşmazlıklarının hikâyesi olarak okunabilir. DP’nin iktidara gelmesinin siyasal anlamı Cumhuriyet rejiminin pekişmesi sürecinde siyasal hayattan dışlanmış kitlenin, yönetici bloka etki edebilme sürecinde varlığını hissettirebilmesinin önünün açılmasıdır. Yaşanan büyük değişimin ikinci boyutu ise, dünya ekonomisindeki genişlemeye paralel olarak iletişim ve ulaşım olanaklarındaki gelişmenin beraberinde getirdiği iç pazarın bütünleşmesi, kente göç, beklentilerin yükselmesi gibi 21. yüzyılın başlarına kadar Türkiye’yi meşgul edecek olan süreçlerin başlangıç tarihi olmasıdır. Hem siyasal hem de ekonomik anlamda önemli başlangıçları, statükonun değişimini işaret eden 1950’li yıllar, doğası gereği sürece yönelik tepkileri de beslemiştir.

4 Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl*, s. 208.

5 Tuğgeneral, MBK Üyesi, “27 Mayıs Niçin Meşrurdu”, *Hürriyet Yolunda*, haz. Ali İsmet Gencer, MTTB Yayınları, Ankara, 1960, s. 73.

6 Aziz Nesin, “Sabık Değil Sabıkalı”, *Akşam*, 28 Mayıs 1960.

DP, CHP'ye karşı çıkan tüm toplumsal kesimleri bünyesinde barındırmayı denemekle birlikte, işadamları ve toprak sahipleri ile, küçük köylünün çıkarlarının ifadesi ve doyurulmasına öncelik vermiştir. Partinin hamurunda, bir değer olarak tanınmak isteyen sıradan insanın, önemsenme ve kendini ifade etme kararlılığı bulunmaktadır. CHP çevresi yeni durumu sindirmekte zorlanmış, DP ise, eski eliti demokratik rejim içinde tutma noktasında başarılı olamamış ve dönemin sonu 27 Mayıs darbesi ile gelmiştir.

Hiyerarşi dışı bir darbe olan 27 Mayıs her şeyden evvel, bir grup düşük rütbeli subayın ordunun içinde bulunduğu durumdan duydukları rahatsızlıktan beslenmiş, örgütlenme yolunda ordu reformu hedefini kullanmıştır. Bir sonraki aşamada ise, askerler ile CHP, üniversite ve basın bir kesiminde adı konulmamış, açıkça konuşulmamış bir hedef ortaya çıkmıştır. Bu hedef, çok partili rejimi sağlam temellere oturtulması, hürriyet ve ülkenin istikbali adına DP'nin iktidardan uzaklaştırılmasıdır. Hükümetin baskıcı eğilimleri, CHP önderliğindeki muhalefeti güçlendiren en önde gelen amillerden biri olmuştur. Darbe planlayan çekirdek kadro dışındakilerin başından itibaren demokratik rejim dışı arayışlar içinde oldukları doğru değildir; fakat 50'li yılların sonlarına doğru bu hassasiyet azalmış ve darbeye karşı çıkılmayacağı mesajları gönderilmiştir.

DP'nin temsiline soyunduğu kitle ile CHP önderliğindeki kesim arasında bireyin nasıl yaşaması ve iyi toplumun nasıl olması gerektiğine ilişkin bazı farklılıklar söz konusudur. İkinci grup büyük şehirlerde yaşayan, hayatını devlet memurluğu ya da devlet ile kurduğu yakın ilişkilere bağlı olarak kazanan eğitilmiş, dini/geleneksel değerlere mesafeli, Cumhuriyetin modernist ruhunu çoğu zaman resmi ve şekilci bir biçimde içselleştirmiş ve kendisini bu nedenle diğerlerinden üstün görme eğilimindedir. "Halk için halka rağmen" sloganı ayrıcalıklı konumun meşrulaştırılmasında kullanılan araçlardan biridir. Devletin sahibi olma ile toplumsal/siyasal hayata yön vermesi gereken doğrunun ne olduğunu bilme iddiasına sıkı sıkıya sarılma da bu grubun özelliklerindendir. Cumhuriyet kuruculuğu ve bir adım daha geriye gidildiğinde İmparatorluğun modern çağa kendini uydurma çabalarının sürükleyici gücü olma iddiasından beslenen bir devlet muhafızlığı ideolojisidir bu.

Modernleştirme, siyasi iktidarın meşrulaştırılmasında dini/geleneksel meşrulaştırma biçimlerinin yerini almıştır. Bir rejim olarak demokrasi, muasır medeniyete ulaşmış olmanın gereğidir denilerek reddedilmemiş ve elitin kendi belirlediği hayati konulardaki söz hakkından vazgeçmeyeceği 'sınırlı' bir demokrasi tahayyül edilmiştir. Keza, bu demokrasi, çıkarlar tehlikeye dü-

şer görüldüğünde kolayca bir kenara da bırakılabilecek bir araç hüviyetini de muhafaza etmiştir.

DP'yi destekleyen kitle ise, daha fazla zenginleşme arayışı içindeki burjuvazinin bir kesimi ile, köy kasaba kökenli, dini/geleneksel değerlere yatkın, birinci grup tarafından dışlandığını düşünen, ortak noktası CHP'ye karşıtlık olan heterojen bir koalisyondur. DP'nin tavanı ile tabanı arasında bir tansiyon söz konusu olmuştur zira DP eliti eğitim ve sosyalleşme, hayat tarzı ve değerler sistemi açısından içinden geldiği CHP çizgisine uzak değildir. Partiyi farklılaşma yönünde zorlayan asli güç tabandan gelen taleplerdir. Tarihsel olarak iktidar nimetlerinin dağıtımı ve DP desteklenmediği takdirde, tek parti döneminin yeniden geri geleceği korkusu, bu zor koalisyonu bir arada tutmaya yarayan en önemli unsurlardan biri olmuştur.

DP demokrasiyi pratikte meclis çoğunluğunun iradesi anlamına gelen milli iradenin sınırsız egemenliği olarak yorumlamıştır. Sadece seçimlere indirgenmiş parlamentonun –neredeyse– sınırsız gücünü vurgulayan, temel hak ve hürriyetler konusunda sınırlı bir yorumdan yana bir demokrasi anlayışı, demokratik değerlerin içselleştirilmesinden ziyade, iktidar mücadelesinde işe yaradığı ölçüde benimsenmesi gibi tavıra da işaret etmektedir. Alamet-i farıka Türkiye'de sınıfların olmadığı iddiası olan milliyetçi/korporatist toplum tasavvuru, partinin çoğulculuğu hazmetmesini zorlaştırmıştır. Keza, söylemindeki bazı liberal vurgulara rağmen, DP toplumu mümkün kılan, ona doğru yolu gösteren koruyucu, kutsal devlet anlayışını da sorgulamamıştır. 1950-60 dönemi komünizmle mücadele gerekçesiyle, siyasi iktidarın hoşlanmadığı düşünce ve hareketlerin ezilmeye çalışıldığı, kaynağını köy kasaba ve taşra muhafazakârlığından alan popüler milliyetçi temalarla bezenmiş tahammülsüzlük atmosferinin kendini hep hissettirdiği sınırlı bir demokrasi tecrübesi söz konusudur.

DP –dar anlamda bürokratik vesayet idaresi olarak tanımlanmadıkça– Cumhuriyetçi modernleşme projesine hiçbir biçimde karşı olmamıştır. Siyasi sömürge olmamış Osmanlı-Türk toplumunda, sömürge toplumlarında görülen derin Batılılaşma ya da Batı kurumları ve düşüncelerinin mutlak reddi gibi bir tutum yankı bulmamıştır. Bu yönüyle Türkiye, Japonya'ya benzer. Batı olgusunu gülü ve dikeniyi algılayabilme ve Batı ile başa çıkabilme için Batı'yı oluşturduğuna inanılan unsurları kabul edebilme kapasitesi yüksektir. DP, CHP tarzı Batılılaşma pratiğini, yine Batılılaşma paradigması içinde kalarak alternatif bir modernlik (ya da modernlikle başa çıkabilme paradigmasıyla) eleştirmiştir. Cumhuriyet ya da Kemalizm karşıtı olmak bir yana, tek

parti döneminde dışlanan ve rejimden uzaklaşan geniş kitlenin, aşırı eğilimlere kapılmamasının ve rejimi benimsemesinin önünü açmıştır.

Cumhuriyetçi modernleşme projesi, gelişmiş bir kapitalist ekonomiye dayalı zenginliği ve üretimin artırılmasını, milli devletin pekişmesini, modern dünyaya ayak uydurmayı amaçlayan Türk milliyetçiliği projesidir. Dar siyasal ayrımları aşan modernleşme ideali, devletin ve devlete tasarruf etmeye talip olanların vazgeçemedikleri bir söylemdir. Sömürgeleştirilmemiş olmasına rağmen Osmanlı-Türk algısında devletin bekası ile modernleşme arasındaki ilişki sorgulanmaz. Modernist ruh, modernleşme tüm toplumsal kesimleri saran bir üst anlatı haline dönüştürülmüştür. Ayrımlar nasıl modernleşileceği, daha doğru bir deyimle toplumun ve devletin nasıl modernleştirileceği noktasından başlar.

DP'nin yaklaşımı, modernleşme mevzuundaki tutumu pragmatik ve esnektir. Ayrıntılı bir doktrinden ziyade pratiğin gereklilikleri içinde, çoğu zaman el yordamıyla, şekillendirilmiştir. Bu süreçte 1945 sonrasının değişen dünya koşulları ve özellikle hegemonik bir güç olarak ABD'nin varlığı önemlidir. DP'nin rol modeli olarak muasır medeniyet anlayışı, Kıta Avrupası'ndan ziyade, ABD'den esinlenmiştir. Parti, daha az bürokratik ve özel sektörü öne çıkaran bir çizgiden yanadır. Dini hayat üzerinde devlet kontrolünü öngören laiklik anlayışı ile bir sorunu olmayan DP, kontrolün çoğunluğu oluşturan Sünni Müslüman inancın taleplerine göre yönlendirilmesi talebini dile getirmiş, zaman zaman dinsizlik propagandası sınırlarında dolaşan laiklik uygulamalarının dini/geleneksel değerlere daha saygılı bir biçim almasını arzulamıştır. Karşı-devrim ya da kısmi karşı-devrim olmak bir yana, Cumhuriyet karşıtı eğilim DP içinde ihmal edilebilir bir azınlıktan öte değildir.

Bu temel farklılaşmanın ötesinde demokratik rejim kuralları içinde, bir uzlaşma noktasının yakalanamamasında ne etnik ve dini/etnik çatışmalar ne de dar anlamda sosyo-ekonomik çatışma temel sebep olmuştur. CHP, DP çatışması, etnik ya da dini/etnik kökenli bir çatışma eksenine dayalı değildir. Kökleri daha derinlerde olan Alevi-Sünni ya da Türk-Kürt farklılaşma eksenleri DP/CHP çatışma eksenini çapraz (cross-cutting) bir biçimde kesmiştir. Aleviler, Sünniler ya da Kürt etnik kimliğini öne çıkarmak isteyenler her iki partide de –değişen derecelerde olmak üzere– yer alabilmişlerdir. Daha doğru bir deyişle her iki parti de sözü edilen meselelerde her iki gruba karşı benzeri uzaklığa sahip olmuşlardır. Kuruluş yıllarında, fark yaratabileceği umuyla DP'ye yönelen Kürt ve Alevi kökenlilerin önemli bir kesimi, ilerleyen

dönemlerde iki parti arasındaki farkların düşündükleri kadar büyük olmadığını görmüşlerdir.

Durum sosyo-ekonomik çatışma eksenleri açısından da benzerdir. DP'nin ücretli kesimlere nazaran, işadamları, toprak sahipleri ve küçük köylü kesimine daha yakın durduğu doğru olmakla birlikte, CHP'yi bu kesimleri dışlayan sadece ücretlilere ve özellikle devlet memurlarına öncelik veren bir parti olarak düşünemeyiz. Her iki parti de, dayandıklarını iddia ettikleri sınıf koalisyonlarını olabildiğince geniş tutma ve hiçbir kesimi dışlamama gayesi içinde olmuşlardır. Max Weber'in belirttiği gibi sınıflar siyasal aktörler değildir; belli bir sınıfa mensup olmak otomatik olarak belli siyasal çizginin savunulmasını gerekli kılmaz. Sınıf çıkarlarının ne olduğu siyasal alanda oluşturulur. 27 Mayısçılar, sözü edilen sınıfların rahatsızlıklarından –değişen derecelerde olmak kaydıyla– beslendiler, durumun kötü olduğu fikrini yaydılar. Farklı kesimlere, kendileri desteklenirse daha iyi olacağını söylediler, siyasal ve ideolojik homojenlikten çok uzak olan Milli Birlik Komitesi üyeleri arasında tek bir kesimin çıkarlarını düşünmek veya tek bir kesime karşı çıkmak gibi bir durum söz konusu olmadı.

27 Mayıs'ın oluşumunda köylü, büyük toprak sahibi, işçi ve/veya burjuvazi gibi herhangi bir sınıfı diğerlerine karşı savunmak motivasyonu ihmal edilebilir boyutlardadır. Hele hele kapitalist ekonomik rejimi değiştirme ve/veya varolan sınıfsal dengeleri (örneğin sanayi burjuvasının çıkarlarını koruma vs. gibi) köklü bir biçimde dönüştürme kaygısının öne çıktığı söylenemez. Daha rasyonel ve planlamaya dayalı bir kapitalizm özlemi söz konusu olsa da, asli kaygı bu olmamıştır. Ücretli kesmin yükselen toplumsal gruplar karşısında kaybettiği nispi pozisyonunu geri alma arzusuna rağmen, darbe işçi köylü ve ücretli kesimlerin durumunu iyileştirmeye matuf bir hareket olarak da görülemez. Askeri ve sivil bürokrasinin çıkarlarını garanti altına alma güdüsü baskın olduğundan darbeyi sınıfsal dinamiklerden çok –askeri sivil bürokrasiyi burada ayrı bir sınıf olarak görmüyorum– bunlarla ancak dolaylı bir biçimde bağlantılandırılabilir olan yönetici elit grupları arasındaki iktidar mücadelesinde önemli bir aşama olarak okumak abartılı olmaz.⁷

Keza, 1958 yılından itibaren etkisi giderek artan biçimde hissedilen ekonomik bunalım, 27 Mayıs darbesinin sebebi değildir. Askerler hem kendi ekonomik durumlarından hem de ülkenin içinde bulunduğu durumdan rahatsızdılar, ancak darbe ülkenin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntıyı aşmak

7 Küçük, “27 Mayıs mevcut sosyal düzeni değiştiren bir ihtilal değildir” der. Sami Küçük, Yazılı Yantılar, der. Kili, 27 Mayıs 1960 Devrimi Kurucu Meclis ve 1961 Anayasası, s. 193.

için yapılmış değildir. Ekonomik krizlerin darbe sürecine etkisi dolaylıdır. Krizler kötüye gidiyoruz, bir şeyler yapmalıyız düşüncesini canlı tutarlar. Ancak bu düşüncenin var olabilmesi için mutlaka ekonomik kriz –saf siyasal nitelikli çatışmalar da aynı hissiyatı uyandırabilir– gerekmez. Ekonomik genişleme zamanlarında da darbelerin görülmesi mümkündür. Ayrıca, bir şeyler yapmalıyız denildiğinde mutlaka rejim dışı arayışlara gidilmesi de gerekmez. Bu anlamda rejim değişikliklerinde siyasi niteliği ağır basan çatışmalar, ekonomik nitelikli çatışmalardan daha önemlidir.

Demokratikleşme süreciyle beraber, eski güç ve prestijini kaybettiğini düşünen CHP çevresinde toplanan grup, böyle devam ettiği takdirde, durumun kendileri açısından daha da kötüye gideceğini düşünmüş ve harekete geçmiştir. Seçimlerle gelen elit ile gücünü devlette sahip olduğu pozisyonlara borçlu olan eski elit arasında, demokratik rejim içinde bir denge oluşturulamamıştır.⁸ Denge derken, her iki grubu makul bir biçimde tatmin edebilecek ya da rejimi darbeye ortadan kaldırmak gibi alternatif arayışlara yöneltmeyecek bir uzlaşma noktasından bahsediyoruz. Dengenin mutlaka demokratik rejim içinde bulunacağı ya da mutlaka bulunması gerektiği gibi bir zorunluluk yoktur. Böylece, eski ile yeni arasında yeni bir *modus vivendi*'nin ortaya çıkamaması, gücünü kaybettiğini düşünen eski elitin askeri darbe yoluyla oyunun kurallarını yeniden yazmaya soyunması neticesini doğurmuştur.

Düşük eğitim düzeyine sahip, nüfusun büyük çoğunluğunun temel ihtiyaçlarını sağlamaktan uzak kaldığı köylü toplumlarında demokrasiyi mümkün kılan tahammül, uzlaşma, muhalifleri düşman değil de rakip olarak görme gibi değerlerin yeşermesi kolay değildir. Bu meyanda 1950'ler Türkiye'si de istisna olmamıştır. Sosyo-ekonomik yapımızın bu özellikleriyle iç içe geçmiş olarak mutlakçı siyaset anlayışının yaygınlığı da etkili olmuştur. Patrimonyal siyasal geleneğin bir parçası olan mutlakçı siyaset anlayışı “farklılık” ile “fesat” arasındaki farkı anlayamaz, demokrasinin olmazsa olmazı olan açık ve kurumsal “muhalafet” kavramını kabul etmekte zorlanır. DP, demokrasinin muhalafete belli garantilerin tanındığı bir iktidar paylaşımı (bu, tabii ki, eşit paylaşım anlamına gelmemektedir) rejimi olduğu gerçeğini içine sindirmekte zorlanmış çoğunlukçu bir demokrasi anlayışını –milli iradenin egemenliği– sloganıyla savunmuştur. Bu, rejimin sınırlarını zorlamaya kararlı muhalafet ile mücadele konusunda yumuşak tutum ve davranış ve ödün

⁸ Demokratik rejimin istikrarında elitlerin önemini vurgulayan bir çalışma için, bkz. “John Highley ve M.C. Burton, “The Elite Variable in Democratic Transition”, *American Sociological Review*, cilt 54, 1989, s. 17-32.

verme yerine sert ve ödün vermez bir tavrın, diğerinin güçsüzlük anlamına geleceği düşüncesiyle, tercih edilmesi sonucunu –patrimonyol iktidar anlayışının bir yansımasıdır bu– doğurmuştur.

Muhalefette bile, rejimin sınırlarının ne olduğunu belirleme hakkına sahip olduğunu düşünen CHP ise, iktidar kaybını sindiremediği gibi, yaptığı sert ve yıpratıcı muhalefet ile, çıkarılan yasaları tanımaz tutumuyla, tepeden bakışlarla, DP hükümetini sert davranışlara itme konusunda teşvik eder bir tutum içinde olmuştur. CHP iktidar partisinin kendi olmasını istediği kalıplar içinde hareket etmesini istemiş, bunun dışına çıktığı anda gericiliği desteklemekle, ülkeyi satmakla ve diktatörlükle suçlamıştır. Birçok CHP’li darbe planlayan askerlerle dirsek teması içinde bulunduğu gibi, hazırlıklardan haberdar olan ancak darbe planlayıcısı konumunda olmamak için askerlerle yüz yüze gelmekten kaçınan İsmet İnönü, darbeye yeşil ışık yakma anlamına gelecek davranışlardan da kaçınmamıştır. CHP önderliğindeki eski elit, Genç Osmanlılardan o güne iktidar mücadelesinde bütün muhaliflerin çekici bir slogan olarak kullanmış oldukları “hürriyet” kavramını bu kez, DP hükümetine karşı kullanmış, bu kavram etrafından yeni bir koalisyon oluşturabilme-yi başarmıştır.

Mutlakçı siyaset geleneğinin olumsuz etkileri siyasetin sıfır-toplam oyunu özelliği taşıması nedeniyle daha da artmıştır. Mecliste çoğunluğa sahip olan partiyi sınırlandıracak herhangi bir kurumsal denge ve kontrol mekanizması olmadığı gibi, çoğunluk sistemine dayalı seçim sistemi de alınan oylar ile mecliste kazanılan milletvekillikleri arasında orantı kalmaması neticesini doğurarak durumu daha da kötüleştirmiştir. Siyaseti sıfır-toplam oyunu niteliğinden çıkaracak kurumsal düzenlemeleri, kendilerinin iktidara geleceği var sayımı ile yapmayan CHP’liler, belki de Türk siyasetinin akış mecrasını değiştirebilecek büyük bir fırsatı da heba etmişlerdir. Benzer bir kısa görüşlülükle malul olan DP’nin on yıllık süre boyunca aynı tutumda ısrarı ise, darbeyi tetikleyerek ordu faktörünü siyasetin tam göbeğine oturtacaktır.

Kurumsal düzenlemeler kadar siyasal çatışmayı tek boyutlu olmaktan çıkartıp yumuşatabilecek baskı grubu örgütlenmelerinin güdüklüğü de iktidar-muhalefet ilişkilerinin kopma noktasına gelmesinde etkili olan bir başka faktördür. Sivil toplum kuruluşları denilen örgütlenmelerin varlığının her halükârda demokratik rejime hizmet ettikleri doğru değildir.⁹ Ancak bu örgüt-

9 Peter L. Berger, “Conclusion: General Observations on Normative Conflicts and Mediation”, Peter L. Berger, der. *The Limits of Social Cohesion: Conflict and Mediation in Pluralist Societies*, Westview, Boulder, 1998, s. 363.

lerin iktidar ve muhalefet olarak bölünmüş olan ve herkesi bu iki kutuptan birine ait olmaya ya da desteklemeye zorlayan siyasal yapı içinde farklı ses ve çizgilerin yaşam alanı bulabildiği adacıklar olarak işlev görmeleri de imkân dahilindedir. Bu zaafiyet (güdüklük), hem iktidar hem de muhalefet ile arasına mesafe koyabilecek, onları daha ılımlı davranmaya itebilecek güç odaklarının yokluğu anlamına gelmiştir.

Ağırlık ve denge unsuru olarak, askeri/sivil bürokrasiyi demokrasiye dönüştürmeye zorlayan, iktidara karşı mücadele ve iktidardan adil davranış talep etme geleneğine sahip, devlete göbekten bağlı olmayan küçük üreticiler grubunun veya orta sınıflar diyecebileceğimiz kesimlerin varlığının demokratikleşme sürecini destekleyen faktörlerin en önemlisi olduğu açıktır. Devletin iktisadi hayata müdahalesinin en yoğun biçimde hissedildiği 1950'li yıllarda bile Türkiye, devletin sahip olduğu ya da kontrol ettiği kaynaklar vasıtasıyla, muhalefeti de kontrol ettiği ya da bu kaynakları bu uğurda kullandığı bir rant devleti¹⁰ olmamıştır. Olmamıştır ama, bu sınıfın gücü ve varlığı demokrasinin kesintiye uğramasını, bir darbeyi önlemeye yetmemiştir. Ülkemizdeki gelenek, çeşitli grupların birbirleriyle mücadele ederek (mutual confrontations) bu mücadele süreci sonucunda –geçici ve kırılğan olması muhtemel– bir uzlaşmaya varmalarından ziyade, kendilerini otoriteye karşı koruma noktası açısından gelişmiş bir görüntü vermektedir. Siyasal otoritenin verebileceği zardan sakınabilmek, kaçabilmek, devleti idare edebilme noktasındaki ustalık, çatışmaları, nispeten dışarıda bulunan üstün bir gücün müdahalesi olmadan şiddetin en az indirildiği pazarlıklar yoluyla çözebilmek için yeterli olmaktan uzak kalmıştır. Dolayısıyla, bu potansiyel –olsa olsa– uzun süreli otoriter rejim planlayanları iki kez düşünmeye itme işlevini görmüştür. “Güçlü” (toplum adına karar alma kapasitesini kendisinde görme anlamında) devletin, siyasal seçkinler katında daha farklı ve otoriter bir tutumu besleyerek oyunun kuralları üzerinde bir uzlaşmayı önleyen asli bir faktör olduğu tezi, siyasetin içinde evrildiği toplumsal çerçeveye gereken önemi vermediği için yetersiz kalmaktadır.

Türkiye’de demokrasinin yukarıdan geldiği, verilen bir şeyin yine aynı kolaylıkla geri alınabileceği tezi de, taşıdığı haklılık payına rağmen (çünkü bu durumda demokratik rejime son vermeyi planlayanlar iki kere düşüneceklerdir), sorgulanmaya açıktır. Haklar için mücadele verilmediği tespiti, Türkiye’nin toplumsal mücadele tarihini küçümsemek anlamına gelir. Dahası, oto-

10 Beblawi ve Luciano, der., *The Rentier State*.

riter rejimlerin açılımı başlatmaları, sürece ivme kazandırmaları görülmemiş bir olgu değildir. Tepeden dayatılan demokratikleşme çabalarının bir işe yaramadığı tezini zayıflatan en iyi örnekler Almanya ve Japonya'dır.¹¹ Demokrasiyi savunacak güçler kuvvetli bir tabana sahip oldukları müddetçe, rejimin tepeden gelmesinin önemi azalacaktır. Herhangi bir rejimin kendisini savunacak güçleri üretmesi veya üretmemesi, rejimin tepeden inme olup olmaması ile ancak dolaylı bir biçimde bağlantılıdır.

27 Mayıs darbesinin oluşumunda sosyal sınıf çıkarının savunusundan çok, eski siyasal elit grubunun çıkarının savunulması ön plandadır denildi. Ancak bu kesimin rahatsızlıklarını giderebilecek tek yolun askeri darbe olduğunu söylemek katı fonksiyonalist ve determinist bir açıklama olur. Siyasal çatışmalar mutlaka demokratik rejim içinde kalınarak halledilmeli, yoksa ortada açıklama gerektiren bir anomali söz konusudur demek de doğru değildir. Demokrasi, farklı siyaset yapma biçimlerinden sadece birisidir. Normatif olarak demokrasiyi benimsemiş olabiliriz ancak bu demokratik olmayan siyaset yapma biçimlerinin açıklama gerektiren normal dışı rejimler olarak görülmesini gerektirmez.

Bunu söylemekle birlikte, döneme yakından bakan birinin demokratik rejim içinde kalınarak da, demokratikleşme sürecinde kaybeden konumundaki eski elitin kaygı ve endişeleri giderilebilir, darbenin önü alınabilirdi diye düşünmekten kendisini alabilmesi kolay değildir. DP ile CHP arasında demokratik oyunun kuralları çerçevesinde aşılamayacak derecede büyük çatışma eksenleri/farklılıklar söz konusu değildi. Yeni denge gerçekleş(e)medi çünkü koşulların demokratik rejime çok da elverişli olmadığı bir toplumsal yapılanmada demokratik rejimin var olabilmesi ancak demokratik değerleri içselleştirdiği gibi üstün liderlik niteliklerine sahip kadroların varlığı ile mümkün olabilirdi ki, dönemin Türkiye'sinin bu açıdan şanslı olduğu söylenemez. Demokratik rejim açısından liderlik önemlidir.

DP liderleri iktidar paylaşımını, muhalefetin varlığını kurumsal olarak da garanti altına almayı bir zaafiyet belirtisi olarak algıladılar. İronik bir biçimde, evrensel hukuk ilkelerini zorlama pahasına CHP, basın ve üniversiteyi cezalandırmaya çalışırken, görmezden gelmeyi seçtikleri gerçekten darbe planlayanlara karşı hiçbir tedbir al(a)madılar. Demokratik rejimi ortadan kaldırmaya niyetli güçlerle, bilerek ya da bilmeyerek bu güçlerin ekmeğine

11 Tony Smith, "The International Origins of Democracy: The American Occupation of Japan and Germany", der. Theda Skocpol, *Democracy, Revolution and History*, Cornell University Press, Cornell, 1998.

yağ süren diğerlerine karşı, rejim kuralları içinde gerekli mücadeleyi vermek konusunda başarılı olamadılar.¹² Yaptıkları ve yapamadıklarıyla 14 Mayıs 1950'den sonra kaybettikleri ayrıcalıklarını geri kazanmak için destek arayışına çıkmış kesimlerin ellerine çok büyük kozlar verdiler. Bütün aksi belirtilere rağmen, 1913 Bab-ı Âli Baskını'ndan sonra hiyerarşi dışı darbe geleneğinin de sona erdiğine inanmak istediler. Güç dengelerini gerçekçi bir biçimde okuyabilme, amaçlarla araçlar arasında denge kurabilme, kendini geliştirebilme ve gerektiğinde geri adım atabilme, muhalefeti meşru yollarla güçsüz kılabilme iyi liderliğin temel özellikleridir. Muhalefet yıllarında sözü edilen noktalarda maharetle hareket edebilmiş DP önderleri, 1950'lerin sonlarına doğru bu özelliklerini tamamen kaybetmiş göründüler.

Muhalefette kalmayı hazmetmekte zorlanan CHP'nin demokratik rejimi derinden zedeleyen hareketleri ise "muhalefet için muhalefet yapma" eğilimi değildir. Bu parti, ordu içindeki kaynaşmalardan ve darbe hazırlıklarından haberdar olduğu halde, bir darbeye kendisinin de karşı olduğu mesajını iletmemiştir. Hükümetin otoriter eğilimlerine karşı çıkarken aynı anda bir darbeye de karşı olduğu mesajını vermek, özellikle de DP'nin daha da ileri gidebileceği korkusu içindeyken, kolay bir iş değildi. Fakat CHP, DP'nin CHP'nin kargaşa çıkarmaya yöneldiği iddiasını tamamen temelsiz kılabilcek olan böyle bir harekete başvurmaya düşün(e)memiştir. Çünkü yapılabilecek askeri müdahalenin kolaylıkla kontrol edilebileceği ve iktidarın altın tepsi içinde en kısa zamanda partiye sunulacağı beklentisi içindedir.

27 Mayıs darbesini Cumhuriyet döneminin en uzun süren demokrasi tecrübesinin başarısızlığının tescili olarak okuyabiliriz. Fakat, sözü edilen başarısızlığın demokratik rejimin varlığını imkânsız hale getiren "yapısal" denilen koşulların sınırlayıcı gücünü gösterdiğini söylemek abartılı olur. Demokrasi için zorunluluk denebilecek en önemli şart milli-devlet ile göreceli olarak etnik, dini, kültürel homojenliğe sahip bir nüfusun varlığıdır. 1950'ler Türkiye'si her iki noktada da mesafe almıştır.

Darbenin en önemli meşrulaştırma gerekçelerinden biri tıkanan demokratik rejimin önünü açmak olmuştur. Demokrasi söylemi temelli bir meşrulaştırma ihtiyacını abartmak ve 27 Mayıs demokrasiyi geri getirmek için yapılmış son çare hareketi demek kesinlikle yanlıştır.¹³ Lakin, demokrasi getirme id-

¹² Karpat, "The Military and Politics in Turkey, 1960-1964", s. 1672-3.

¹³ 27 Mayıs'ı Salazar diktatörlüğüne son veren ve bu yönüyle "karanfiller devrimi" olarak nitelendirilen 25 Nisan 1974 darbesi ile karşılaştırmak büyük hata olur. Portekiz'de demokratik güçler Salazar'ın devrilmesinden sonra devreye girmişler ve mahiyeti icabı yeni bir diktatörlüğe dönüşme istidadı gösterebilecek bir hareketi demokrasinin kurulması yönünde kullanabilmişlerdir. Kenneth

diasına ihtiyaç duyulması, bu söylem etrafında bir DP karşıtı koalisyonun inşa edilmesi, demokrasi talebinin gücünü göstermesi açısından anlamlıdır. Hükümete karşı gösterilere katılanların, yazarak, söyleyerek muhalefet edenlerin önemli bir kesimi bu eylemleri bir darbeye ortam hazırlama bilinci içinde yapmamışlardır. Darbe planlayan çekirdek kadro büyük bir maharetle, yükselen muhalefeti yönlendirebilmiş, kendi amaçları doğrultusunda kullanabilmiştir. 27 Mayıs ve takip eden günlerde yeni rejime verilen desteğin ardında da, askeri rejimlerin kontrol edilmesinin güç olduğunu algılamamaktan kaynaklanan safdillik söz konusudur.¹⁴ Yassıada yargılamaları ve üniversite tasfiyesi, ordu tasfiyesi gibi olaylar olmadan kısa sürede seçime gidilmiş olsa, 27 Mayıs 1960 algısı çok daha farklı olabilecekti. 27 Mayıs sabahı olayı destekleyenlerin olabilecekleri tahmin etmeleri beklenirdi.¹⁵ Fakat tahmin etmedikleri için darbe destekçisi kategorisine konulmaları en azından rahatsızlık yaratmaktadır.

Unutulmasın ki biraz da demokrasi merkezli bu meşrulaştırma yüzünden 27 Mayıs kolayca gerçekleşebilmiş, harekâtı destekleyen büyük bir koalisyon inşa edilebilmiş ve bu koalisyonun varlığı nedeniyle de uzun süreli otoriter bir rejime dönüş(e)memiştir. 27 Mayıs'ı kapsamlı denilebilecek ideolojilerin ya da kişisel ihtirasın tetiklediği darbeler kategorisine koymak doğru olmaz.¹⁶ Komite içindeki uzun soluklu rejimden yana olan asker sayısı azınlıktır ve askeri rejim uzun soluklu rejime dönüşme eğilimi gösterdiği anda, CHP, yüksek rütbeli askerler, basın ve üniversiteden oluşan bu koalisyon dağılma noktasına gelmiştir. Basitleştirme riskine rağmen, merkez çevre metafo-

Maxwell, "Portugal: 'The Revolution of the Carnations', 1974-75", *Civil Resistance and Power Politics*, der. Adam Roberts ve T. Garton Ash, Oxford University Press, Oxford, 2009, s. 149.

14 *Forum*, "İhtilallerin En Centilmeni" 13, s. 48, 1 Haziran 1960, "27 Mayıs ihtilali ve birkaç ay sürmesi tabii ve zaruri olan ihtilal rejimi, Türkiye'de demokrasinin olduğu kadar Cumhuriyet devrimlerinin de kurtarılmasına imkân verecektir." Aynı naiflik, 49'lar davasında tutuklu olanlar için de geçerlidir. Musa Anter, 27 Mayıs sabahı düğün bayram yaptıklarını yazar. Anter, *Hatıralarım 1*, s. 164.

15 ABD elçisi Warren, 28 Mayıs günü Cemal Gürsel ile görüştüktan sonra, ne ordunun ne Türk vatandaşlarının 27 Mayısın uzun süreli -olumsuz- etkilerinin neler olacağı konusunda herhangi bir fikre sahip olmadıklarını düşündüğünü belirtirken isabetli bir teşhistе bulunmaktadır. Telegram From the Embassy in Turkey to the Department of State, May 28, 1960, no 635. Akt. Landa ve diğerleri, *Foreign Relations of the United States, 1958-1960*, X, 2, s. 846.

16 27 Mayıs'ı Baasçı denilen darbelerle aynı kategoriye koymak doğru değildir. Genellikle Batı dünyası tarafından desteklenen otoriter monarşilere karşı yapılan bu darbelerde Batı veya emperyalizm karşıtlığı göze çarpar, hak ve hürriyetler temelinde bir meşrulaştırma çabasından ziyade, hem millet inşasını hem de ekonomik kalkınmayı gerçekleştirme hedefi öne çıkar. Bölük pörçük de olsa kapsamlı diyebileceğimiz sosyalist temalar içeren bir ideolojik yönelim devreye girer. Kurulan rejimler de doğaları gereği uzun süre iktidarda kalmayı amaçlamak durumundadırlar. Bkz. His-ham B. Sharabi, *Nationalism and Revolution in the Arab World*, Van Nostrand, Londra, 1966.

ruyla ifade edildiğinde darbe ile bir süre için ipleri eline almış görünen merkez, kısa bir süre sonra çevreyi temsil etmeye soyunanların varlığı ile yeniden karşı karşıya kalmış ve mücadele yeni bir düzlemde devam etmiştir. 27 Mayıs sonrasında, askeri sivil bürokrasi, kendi konumunu hukuki kurumsal araçlarla sağlamlaştırmasına rağmen, kitlenin dışlandığı 1946 öncesi düzene dönüş söz konusu değildir. Keza 27 Mayıs’a hukuki gerekçeler bulma, CHP ile hemen bağlantıya geçme ve desteğini arama ve sanki bir darbe yapılmamış gibi ilk günden itibaren hukuk düzeni içinde kalma sözü verme çabalarını da yine bu kaygıya dayandırmak gerekir.

Hülasa, 27 Mayıs darbesi 20. yüzyıl Türk siyasetinde onu planlayanların da düşünemediği ve öngöremediği şekillerde siyasal hayatı alt üst ederek biçimlendiren büyük kırılma noktalarından birisi olmuştur. TSK önce kendi içinde bölünmüş, 12 Mart 1971’e kadar da kendi bütünlüğünü sağlayamamış, hiyerarşik sistemini oturtamamıştır. Yapılan yasal/kurumsal düzenlemeler ve 27 Mayıs öncesinde doğal müttefikler olarak algılanan ivme kazanan öğrenci hareketlerini teşvik, 1961 sonrasında askerlerin hiç öngöremedikleri biçimde kitlesel protesto eylemleri ve parlamento dışı toplumsal katılmanın önünü açarak sosyalist harekete ivme kazandırmıştır. DP karşıtı koalisyonun en aktif gücü ve darbenin en önde gelen destekçisi olan üniversite, gençlik ve CHP sosyalist fikirlere sempatiyle bakmaya başlayınca ordu hem kendi siyasi rolü ile beraber tehdit algısını ve doğal olarak eski müttefikleriyle ilişkilerini yeniden ve çok daha farklı biçimde tanımlamak durumunda kalmıştır.

27 Mayıs’ın demokratik siyaseti ya da siyasetin demokratik biçimlerle yapılmasını zorlaştıran iki önemli etkisi oldu. Darbe Silahlı Kuvvetler’in gündelik siyasetin tamamen içinde olduğu, subayların demokratik denetimi kabullenmelerini zorlaştıran bir kurumsal/zihniyet yapılanmasını her zamankinden daha güçlü hale getirdi. 1950-60 döneminde bir ölçüde gerilemiş olan askeri vesayeti besleyen kural ve pratikler tüm ağırlığıyla geri döndüğü gibi, Atatürk ve İnönü’nün büyük çabalarıyla bir nebze olsun yerleşmiş bulunan rejim muhafızlığı rolünü korurken gündelik siyasetin dışında kalma geleneği de büyük yara aldı. 27 Mayıs, sonraki darbe teşebbüslerini cesaretlendirdiği gibi, darbe dışı müdahale biçimlerinin de askerin normal görevi imiş gibi algılanmasını da kolaylaştırdı.

İkincisi ise, bir başbakan ve iki bakanın idam edil(ebil)mesi, DP’lilerin kolayca cezalandırılabilmeleri, bu partiyi destekleyen toplum kesimlerinde ve bu geleneği temsile soyunan siyasetçilerde giderilmesi kolay olmayan bir “güçsüzlük” sendromunu besledi. Demokratikleşme ile beraber canlanan öz-

güven ve devlet otoritesi karşısında güçsüz bir araç olunmadığı inancı güç kaybetti. Ülkede son sözü askerlerin başını çektiği bürokratik kadronun söylediği ve bunun kısa dönemde değişmeyeceğine inanılması, DP'nin devamı olan partilerde zaten yaygın olan korunma reflekslerini güçlendirerek ahlâki değerlerin bir yana itildiği, günü kurtarmaya dayalı siyaset pratiklerinin kökleşmesine de yardım etti.

Demokratik rejimler mutlaka demokratik niteliği tartışma götürmez eylemlerin neticesinde ortaya çıkmazlar. Türkiye Cumhuriyeti demokratik bir ortamda kurulmamıştır. II. Abdülhamid istibdadı bir darbe ile sona ermiştir. Bir yan ürün olarak darbelerin (ya da anti-demokratik eylemlerin) yapanların niyet etmediği ve fakat kontrol etme konusunda da yetersiz kaldıkları demokratik rejime katkıda bulunabildikleri de vakidir. Böyle bir çıkarımın darbelerin meşrulaştırılmasına hizmet etme potansiyelinin var olması bizi bu tespiti yapmaktan alıkoymamalıdır.

27 Mayıs darbesine bu noktadan bakıldığında, olumlu denilebilecek bir mirastan söz edilebilir mi? Özgürlükçü hükümler barındıran bir anayasanın yapılması ve çoğulculuğun tetiklenmesi olumlu mirasın bir parçası olarak görülmüştür. DP çizgisinin milli iradenin sınırları hakkında daha gerçekçi değerlendirmeler yapmayı darbe neticesinde ödenen bedel sayesinde öğrendiği de iddia edilebilir. Fakat, her iki iddianın geçerli olabilmesi için, 1961 Anayasası'nın askeri/sivil bürokrasinin vesayetini kurumsallaştırdığı gerçeğinin bir yana itilmesi ve DP çizgisinin başka türlü çoğulculukla bir arada yaşamayı öğrenemeyeceğinin varsayılması gerekir. Her iki "katkı"nın, ödenen yüksek maliyet göz önüne alındığında, ne ölçüde olduğu çok tartışma götürür. 27 Mayıs öncesinde var olan rejim, bir siyasi parti hegemonyasına dayalı, temel hak ve hürriyetlerin kısıtlandığı sorunlu bir demokrasidir. Demokrasiler ancak sorun çözdükçe güç ve hayatiyet kazanabilirler. Bunun için de rejime gerekli süreyi tanımak gerekir. 27 Mayıs öncesinde, kendi ayrıcalıklı konumlarını bir an evvel geri alma hedefi içinde olan kesimlerin, rejime bu şans tanıdıklarını söylemek zordur.¹⁷ Demokrasinin krizi demokrasi bir yana bırakılarak "çözölmüştür." Kendi haline bırakılmış olsa belki normalleşme yoluna

17 İngiliz *The Economist* dergisi, 4 Haziran 1960 tarihli sayısında, Menderes'in otoriter eğilimlerini kabul etmekle beraber, "durum ancak askeri darbe ile düzletilebilecek kadar çaresiz miydi" sorusunu sormuş ve TK'nin faaliyetlerini bitirdiğinin 25 Mayıs tarihinde açıklandığını belirttikten sonra, Bayar Menderes ikilisinin barışçı protestolar, Batı dünyanın baskısı gibi sebeplerle serbest seçimlere gitmeye karar verebileceklerini belirtmişti. *The Economist*, "Turkey's Fresh Start", 4 Haziran 1960. Darbenin hemen sonrasında bir yabancı tarafından varılan bu sonuç, 50 yıl ve bu sürede ortaya çıkan kanıtlar ışığında her zamankinden daha geçerli gibi görünüyor.

girebilecek bu “sorunlu” demokrasiyi genişletme iddiasıyla gelen darbe, bu sefer sivil destekli askeri vesayete dayalı bir başka sınırlı demokrasinin temellerinin atılmasında dönüm noktası olmuştur.

Hem tarihin her kuşakta yeniden yorumlandığı, hem de normatif değerlerin bakış açılarını etkilediği gerçekleri göz önüne alındığında, 1946-60 dönemi ve 27 Mayıs darbesi hakkında da çok farklı yorumların olabileceğini –ve olması gerektiğini– unutmamak gerekir. Daha az tartışılacak olan ise, kısaca denilebilecek bu dönemin 20. yüzyıl Türkiye tarihinin ikinci yarısını şekillendiren kritik olayları tetikleyen hayati bir zaman dilimi olduğudur.

Kaynakça

- Abadan-Unat, Nermin, "Values and Political Behaviour of Turkish Youth", *Turkish Year-book of International Relations*, 1964.
- Abrahamian, Ervand, *Modern İran Tarihi*, çev. Dilek Şendil, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009.
- Acarel Salih, *Yassıada'dan Cudi'ye - Yakın Tarihimize Samimi Bir Derkenar*, İğus, İstanbul, 2007.
- Açıkel, Fethi, "Kutsal Mazlumluğun Psikopatolojisi", *Toplum ve Bilim*, 70, Güz 1996.
- Adivar, Halide Edip, *Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri*, Can, İstanbul, 2009.
- Ağaoğlu, Ahmet, *Serbest Fırka Hatıraları*, İletişim, İstanbul, 1994.
- Ağaoğlu, Samet, *Aşına Yüzler*, Ağaoğlu Yayınevi, İstanbul, 1965.
- , *Arkadaşım Menderes*, Baha, İstanbul, 1967.
- , *Demokrat Partinin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri*, Baha, İstanbul, 1972.
- , *Siyasi Günlük - Demokrat Partinin Kuruluşu*, haz. Cemil Koçak, İletişim, İstanbul, 1992.
- Ahmad, Feroz, *The Turkish Experiment in Democracy, 1950-1975*, Hurst, Londra, 1977.
- , *The Making of Modern Turkey*, Routledge, Londra, New York, 1993.
- Ahmad, Feroz ve Bedia T. Ahmad, *Türkiye'de Çok Partili Hayatın Açıklamalı Kronolojisi, 1945-1971*, Bilgi, Ankara, 1976.
- Ahıska, Meltem, *Radyonun Sihirli Kapısı*, Metis, İstanbul, 2005.
- Ak Devrim*, Başbakanlık, Ankara, 1960.
- Akalın Cüneyt, *Askerler ve Dış Güçler - Amerikan Belgeleriyle 27 Mayıs Olayı*, Cumhuriyet, İstanbul, 2000.
- , *27 Mayıs Bir Devrimdir*, Kaynak, İstanbul, 2010.
- Akarlı, Engin D., "Some Notes on the Beginnings of Mass Political Participation in Turkey", *Political Participation in Turkey: Historical Background and Present Problems*, der. Engin D. Akarlı, Gabriel Ben Dor, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 1976.
- , "The Socio-cultural phenomenon of the state", *Political Participation in Turkey: Historical Background and Present Problems*, der. Engin D. Akarlı, Gabriel Ben Dor, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 1976.
- , *Belgelerle Tanzimat-Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyet-nameleri*, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 1978.
- Aksoy, Muammer, *Partizan Radyo ve Demokrat Parti*, Ayyıldız, Ankara, 1960.
- Akşin, Sina, *Kısa Türkiye Tarihi*, İş Bankası, İstanbul, 2007.
- Aktar, Yücel, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Öğrenci Olayları (1908-1918)*, İletişim, İstanbul, 1990.
- Aktepe Münir, *Patrona Halil İsyanı*, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1958.
- Akyaz, Doğan, *Askeri Müdahalelerin Orduya Etkisi*, İletişim, İstanbul, 2002.
- Albayrak, Mustafa, *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti, 1946-1960*, Ankara, 2004.

- Aldıkaçtı Orhan, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, Yenilik, İstanbul, 1973.
- Alkan Erdoğan ve vd., *Milli İnkılap Nasıl Oldu - Olayların İç Yüzü*, haz. Balkanoğlu, Ankara, 1960.
- Almond, Gabriel ve Verba, Sidney, *Civic Culture - Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Princeton University Press, Princeton, 1963.
- Altınay, Ahmet Refik, *Lale Devri*, sadeleştiren Dursun Gülek, Timaş, İstanbul, 1997.
- Altınay, Ayşe Gül, *The Myth of Military Nation - Militarism, Gender and Education in Turkey*, Palgrave, Macmillan, 2004.
- Altınay, Ayşe Gül, Bora, Tanıl, "Ordu, Militarizm ve Milliyetçilik", *MTSD*, cilt 4, *Milliyetçilik*, İletişim, İstanbul, 2002.
- Anderson, Perry, *Lineages of Absolutist State*, New Left Review Books, Londra, 1977.
- , "Comment: Power, Politics and the Enlightenment", *Rethinking Left*, der. David Miliband, Polity, Oxford, 1994.
- Anter, Musa, *Hatıralarım-1*, Doz, İstanbul, 1990.
- Arcayürek, Cüneyt, *Cüneyt Arcayürek Açıklıyor 2 - Yeni İktidar - Yeni Dönem*, 1951-1954, Bilgi, Ankara, 1983.
- , *Cüneyt Arcayürek Açıklıyor 3 - Bir İktidar Bir İhtilal 3*, Bilgi, Ankara, 1984.
- Arendt, Hannah, *The Human Condition*, Margaret Canovan'ın Girişiyle, University of Chicago Press, Chicago, 1998 (ilk yayımlanma 1958).
- Armağan, Mustafa, *Türkçe Ezan ve Menderes*, Timaş, İstanbul, 2010.
- Armaoğlu, Fahir, *Amerikan Belgelerinde 27 Mayıs Olayı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996.
- Arzık, Nimet, *Bitmeyen Kavgı-İsmet İnönü*, Kurtuluş Matbaası, Ankara, tarihsiz.
- Ash, Timothy Garton, "A Century of Civil Resistance: Some Lessons and Questions", *Civil Resistance and Power Politics - The Experience of Non-violent Action from Gandhi to the Present*, der. Adam Roberts, Timothy Garton Ash, Oxford University Press, Oxford, 2009.
- Atatürk, Mustafa Kemal, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II*, (1906-1938), 4. baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.
- Ayata, Ayşe, *CHP: Örgüt ve İdeoloji*, Gündoğan, Ankara, 1992.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Suyu Arayan Adam*, Remzi, İstanbul, 1967.
- , *Menderes'in Dramı*, Remzi, İstanbul, 1969.
- Aydemir, Talat, *Talat Aydemir'in Hatıraları*, May, İstanbul, 1968.
- Aydın, Suavi, "Amacımız Devletin Bekası", *Demokratikleşme Sürecinde Devlet ve Yurttaşlar*, TESEV, İstanbul, 2005.
- Aykan, Cevdet, *Demokratik Süreç ve Anılar, Bir Psikiyatrist ve Siyaset Adamı Gözüyle*, Grafiker, Ankara, 2003.
- Ayverdi Samiha, *Ne İdik Ne Olduk-Hatıralar*, Hülbe, İstanbul, 1985.
- Baban, Cihat, *Politika Galerisi*, Remzi, Ankara, 1970.
- Badie Bertrand, Pierre Birnbaum, *The Sociology of State*, çev. Arthur Goldhammer, the University of Chicago Press, Chicago ve Londra, 1983.
- Bağlum, Kemal, *Anıpolitik*, 1945-1960, Bilgi, Ankara, 1991.
- Bali, Rıfat N., "Cumhuriyet Döneminde Azınlık Milletvekilleri", *Toplumsal Tarih*, 186, Haziran 2009.

- Balkanlı, Remzi, *Mukayeseli Basın ve Propaganda*, Resimli Posta, Ankara, 1961.
- Banfield, Edward, *The Moral Basis of a Backward Society*, Free Press, New York, 1958.
- Barkey, Karen, *Eşkiyalar ve Devlet-Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, çev. Zeynep Altıok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.
- Barlas, Mehmet, *Türkiye'de Darbeler ve Kavgalar Dönemi*, Birey, İstanbul, 2000.
- , *Rüzgâr Gibi Geçti*, İnkılap, İstanbul, 2005.
- Barutçu, Faik Ahmet, *Siyasi Anılar, 1939-1954*, Milliyet, İstanbul 1977.
- Barutçu, İrem, *Babıali Tannrıları - Simavi Ailesi*, Agora, İstanbul, 2004.
- Başar, Ahmet Hamdi, *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan sonra Türkiye*, AİTİA, Ankara, 1981 (ilk yayım 1945).
- , *Demokrasi Yolunda - Nereye Gidiyoruz*, Ekicigil, İstanbul, 1959.
- , *Yine Hayal Aleminde Uçuyorum, Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları, Demokrasiye Geçiş, DP İktidarı ve 27 Mayıs*, haz. Murat Koraltürk, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.
- Başgil, Ali Fuat, *27 Mayıs İhtilalinin Sebepleri*, Çeltüt, İstanbul, 1966.
- , *Ali Fuat Başgil'in Hatıraları*, 2. baskı, Boğaziçi, İstanbul, 1990.
- Bauman, Zygmunt, "Violence, Old and New", *The Individualized Society*, Polity, Oxford, 2001.
- Bayar, Celal, *Başvekilim Adnan Menderes*, Tercüman, İstanbul, 1986.
- Beblawi Hazem ve Giacomo Luciano, der. *The Rentier State*, Croom Helm, Londra, 1987.
- Beetham, David, *The Legitimation of Power*, Macmillan, Londra, 1990.
- Bellin, Eva, "Contingent Democrats-Industrialists, Labor and Democratization in Late-Developing Countries", *World Politics*, 52 (2000).
- Bendix, Reinhard, "Social Stratification and the Political Community", *Embattled Reason: Essays on Social Knowledge*, Reinhard Bendix, Oxford University Press, New York, 1970.
- , *Kings or People - Power and the Mandate to Rule*, University of California Press, California, 1978.
- Berger, Peter L., "Conclusion: General Observations on Normative Conflicts and Mediation", Peter L. Berger, der. *The Limits of Social Cohesion: Conflict and Mediation in Pluralist Societies*, Boulder, Westview, 1998.
- Berghan, Volker R., *Militarism The History of an International Debate, 1861-1979*, Cambridge University Press, Cambridge, 1981.
- Beriş, Hamit Emrah, "Kemalist-Liberal Sentez Çabası: Forum Dergisi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, cilt 7, Liberalizm, İletişim, İstanbul, 2005.
- Berlin, Isaiah, "The Search For Status", *The Power of Ideas*, der. Henry Hardy, Chatto & Windus, Londra, 2000 (ilk yayımlanma 1959).
- , "My intellectual path", *The Power of Ideas*, der. Henry Hardy, Chatto & Windus, Londra, 2000.
- Bermeo, Nancy, *Ordinary People in Extraordinary Times - The Citizenry and the Breakdown of Democracy Princeton*, Princeton University Press, 2003.
- Bilgiç, Arif Ulaş, "Doktor Hikmet Kıvılcımlı", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Sol*, cilt 8, İletişim, İstanbul, 2007.

- Birand, Mehmet Ali, Dündar, Can, Çaplı Bülent, *Demirkırat - Bir Demokrasinin Doğuşu*, Milliyet, İstanbul, 1991.
- Bora, Tanıl, "Celal Bayar", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce - Kemalizm*, der. Ahmet İn-sel, İletişim, İstanbul, 2001.
- , "Türkiye'de Siyasal İdeolojilerde ABD/Amerika İmgesi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, cilt 3, *Modernleşme ve Batıcılık*, İletişim, İstanbul, 2002.
- , "Adnan Menderes", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, cilt 7, *Liberalizm*, İletişim, İstanbul, 2005.
- Boratav, Korkut, "Türkiye'de Popülizm: 1962-1976 Dönemi Üzerine Notlar", *İktisat ve Siyaset Üzerine Aykırı Yazılar*, BDS, İstanbul, 1989.
- , *Türkiye İktisat Tarihi, 1908-2002*, İmge, Ankara, 2003.
- Bourdieu, Pierre, "Culture and Politics", *Sociology in Question*, çev. Richard Nice, Londra, Sage, 1993.
- Bozdağ, İsmet, *Zaferlerle Şereflerle Dolu Bir Hayat-İsmet Bozdağ*, Tercüman, İstanbul, 1986.
- , *Demirkırat Aldatmacası*, Emre, İstanbul, 1991.
- , *Darağacında Bir Başbakan*, Truva, İstanbul, 2004.
- , *Bir Darbenin Anatomisi-Celal Bayar Anlatıyor*, Emre, İstanbul, 2006.
- Bölüğüraz, Nevzat, *Geçmişten Geleceğe-Anılar*, Tekin, İstanbul, 2009.
- Buğra, Ayşe, *Devlet ve İşadamları*, çev. Fikret Adaman, İletişim, İstanbul, 1995.
- Burçak Rıfkı Salim, *Yassıada ve Öncesi*, Çam, Ankara, 1976.
- , *Türkiye'de Demokrasiye Geçiş 1945-1950*, Olguç, 1979.
- , *10 Yılım Anıları (1950-60)*, Ankara, 1998.
- Canbazoglu, Hicret Hürkan, *27 Mayıs'a Doğru DP Devrinde Türk Silahlı Kuvvetleri*, Ankara, 2005.
- Canovan, Margaret, "Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy", *Political Studies*, XLVII, 1999.
- , *The People*, Polity, Cambridge, 2005.
- Cantek, Levent, "Yusuf Ziya'nın Akbaba Mizah Dergisi", *Tarih Toplum - Yeni Yaklaşımlar*, 10, 2010.
- Carnes, Lord, *The Modern Prince - What Leaders Need to Know Now*, Yale University Press, Nev Haven ve Londra, 2003.
- Carter, April, "Civil Disobedience", *The Blackwell Encyclopedia of Political Thought*, der. David Miller, Blackwell, Oxford, 1991.
- Cengiz, Halil, *Enver Paşa'nın Anıları*, İletişim, İstanbul, 1991.
- CHP, *1954 CHP Seçim Beyannamesi*, Güzel İstanbul Matbaası, Ankara, 1954.
- , *1957 CHP Seçim Beyannamesi*, Kültür, Ankara, 1957.
- , *CHP İstanbul İli, 1957-8 Kongresi, İl İdare Kurulu Raporu*, Ekicigil, İstanbul, 1958.
- , *CHP Sokak Temsilcisi Vazifeleri*, Marmara, İzmir, 1959.
- CHP Genel Sekreterliği Araştırma ve Dokümantasyon Bürosu, *Devlet Personeli Meselesi*, no. 1, Ayyıldız, Ankara, 1958.
- , *İşçiler İçin*, no. 2, Güzel Sanatlar Matbaası, Ankara, 1958.
- , *İktisadi Kalkınma*, no. 3, Güzel Sanatlar Matbaası, Ankara, 1958.
- , *Genel Sekreterliği Araştırma ve Dokümantasyon Bürosu, İçtimai Meseleler no. 4*, Gü-

- zel Sanatlar Matbaası, Ankara, 1958.
- , Seçim Neticeleri Üzerine Bir İnceleme, Güven, Ankara, 1959.
- Cılızoğlu, Tanju, *Kırık Politika-Anılarla Kâmil Kırıkoglu*, Güneş, İstanbul, 1987.
- Collier, Ruth Berins, *Paths Toward Democracy: The Working Class and Elites in Western Europe and South America*, Cambridge University Press, New York, 1999.
- Connoly, E. William, *The Terms of Political Discourse*, Blackwell, Oxford, 1993.
- Cumhuriyet Ansiklopedisi*, 1941-1960, cilt 2, Hasan Ersel, Ahmet Kuyaş, Ahmet Oktay, Mete Tunçay, Yapı Kredi, İstanbul, 2005.
- Cumhuriyet Ansiklopedisi*, 1961-1980, cilt 3, Hasan Ersel, Ahmet Kuyaş, Ahmet Oktay, Mete Tunçay, Yapı Kredi, İstanbul, 2005.
- Çağlayangil, İhsan Sabri, *Anılarım*, 3. baskı, Yılmaz, İstanbul, 1990.
- Çelikoğlu, Adnan, *Bir Darbeci Subayın Anıları 27 Mayıs Öncesi ve Sonrası*, YKY, İstanbul, 2010.
- Çetik, Mete, *Üniversitede Cadı Kazanı: 1948 DTCF Tasfiyesi ve Pertev Naili Boratav'ın Müdafası*, Tarih Vakfı, İstanbul, 1998.
- Çetiner, Yılmaz, *Nefes Nefese Bir Ömür*, Epsilon, İstanbul, 2005.
- Dahl, A. Robert, *Polyarchy-Participation and Opposition*, Yale University Press, New Haven ve Londra, 1971.
- Dahl, Robert A., *On Democracy*, Yale University Press, New Haven Londra, 2000.
- Dahrendorf, Ralf, *Society and Democracy in Germany*, Norton, New York, Londra, 1977.
- Dankwart, A. Rustow, "Transitions to Democracy: Toward A Dynamic Approach", *The State-Critical Concepts* içinde, der. John A. Hall, Routledge, Londra, 1994.
- Danopoulos, Constantine P., "Democratizing Military: Lessons From Mediterranean Europe", *West European Politics*, 14, no. 1, 1991.
- Demir, Emre, *68'in Liderlerinden Bozkurt Nuboğlu Anlatıyor*, Destek, Ankara, 2009.
- Demirel, Tanel, "1946-1980 Döneminde 'Sol' ve 'Sağ'", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Dönemler ve Zihniyetler*, cilt 9, İletişim, İstanbul, 2009.
- , "Türkiye'de Siyasal Liderler ve Demokrasi: Bir Kitabın Düşündürdükleri", *Prof. Dr. Ergun Özbudun'a Armağan*, cilt 1, *Siyaset Bilimi*, Yetkin, Ankara, 2008.
- , "Demokrat Parti", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce - Liberalizm*, cilt 7, der. Murat Yılmaz, İletişim, İstanbul, 2006.
- , *Adalet Partisi - İdeoloji ve Politika*, İletişim, İstanbul, 2004.
- Demokrat Parti, *Yeni İktidarın Çalışmaları (1950-1953)*, Beyaz Kitap Hülasası, Orhan Mete, İstanbul, 1953.
- , *Demokrat Parti Programı - Umumi Prensipler*, İzmir, 1946.
- , *Tüzük ve Programı - Üçüncü Büyük Kongrede Kabul Edilmiştir*, Doğu, Ankara, 1953.
- , *Demokrat Parti Eskişehir, Demokrat Partinin Seçim Beyannamesi-1946*, Ses-Işık Matbaası, Eskişehir, 1946.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe, Ansiklopedik Lügat*, 14. baskı, yay. haz. Aydın Sami Güneyçal, Aydın, Ankara, 1997.
- Devereux, Robert, *The First Otoman Constitutional Period*, Johns Hopkins Press, Baltimore, 1963.
- Diamond, Larry, Juan J. Linz ve Seymour Martin Lipset, "Comparing Experiences With Democracy", *Politics in Developing Countries-Comparing Experiences With Democ-*

- racy, der. Larry Diamond, Juan J. Linz ve Seymour Martin Lipset, 2. baskı, Lynne Rienner, Boulder, 1995.
- , “Introduction: What Makes For Democracy”, 2. baskı, *Politics in Developing Countries - Comparing Experiences With Democracy*, der. Larry Diamond, Juan J. Linz ve Seymour Martin Lipset, Boulder, Lynne Rienner, 1995.
- Di Palma, Guiseppi, *To Craft Democracies*, Princeton University Press, Princeton, 1990.
- DİE, 75. Yılında Sayılarla Türkiye Cumhuriyeti, Ankara, 1998.
- , *Türkiye’de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı*, Ankara, 1973.
- Doğan, Avni, *Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası*, Dünya, İstanbul, 1964.
- Doğan, Mustafa, *Adnan Menderes’in Konuşmaları*, cilt 1, Ekicigil, İstanbul, 1957.
- , *Adnan Menderes’in Konuşmaları*, cilt 2, Ekicigil, İstanbul, 1957.
- Doğruel, Fatma; Doğruel, Suut, *Türkiye’de Enflasyonun Tarihi*, Tarih Vakfı, İstanbul, 2005.
- Dunn, John, *Setting People Free: The Story of Democracy*, Atlantic, Londra, 2005.
- Dursun, Davut, *27 Mayıs Darbesi - Hatıralar, Gözlemler, Düşünceler*, Şehir, İstanbul, 2001.
- Dündar Seyhan, *Gölgedeki Adam*, Nurettin Uycan, İstanbul, 1966.
- Dündar, Can, *Özel Arşivinden Belgeler ve Anılarıyla Vehbi Koç*, Doğan, İstanbul, 2006.
- , *Özel Arşivinden Belge ve Anılarıyla Vehbi Koç - 1961-1976*, 2 cilt, Doğan, İstanbul, 2008.
- Dyson, Kenneth, *The State Tradition In Western Europe*, Martin Robertson, Oxford, 1980.
- Ekinci, Tarık Ziya, *Lice’den Paris’e Anılarım*, İletişim, İstanbul, 2010.
- Elevli, Avni, *Hürriyet İçin - 27 Mayıs 1960 Devrimi*, Yeni Desen, Ankara, 1960.
- Elias, Norbert, *Mozart - A Portrait of a Genius*, University of California Press, Berkeley, 1993.
- , *Court Society*, vd., University College Dublin Press, Dublin, 2006.
- Eliot Smith, Diane M. Mackie, *Social Psychology*, 3. baskı, Francis, Taylor, 2007.
- Encarnacion, Omar G., “Reconciliation after Democratization: Coping With the Past in Spain”, *Political Science Quarterly*, 2008.
- Enginün, İnci ve Zeynep Kerman, *Günlüklerin Işığında Tanpınar’la Başbaşa*, Dergâh, İstanbul, 2007.
- Er, Ahmet, *27 Mayıs’tan 12 Eylül’e Hatıralarım*, Alternatif, Ankara, 2003.
- Erdemir Sabahat, *Muhalefette İsmet İnönü, 1950-1956*, cilt 1, Sıralar, İstanbul, 1956.
- , *Muhalefette İsmet İnönü, 1956-1959*, cilt 2, Ekicigil, İstanbul, 1959.
- , *Milli Birliğe Doğru*, cilt 1, Bakanoğlu, Ankara, 1961.
- , *Muhalefette İsmet İnönü, 1959-1960*, cilt 3, İstanbul, 1962.
- Erdemir (Toktamış), Sabahat, *İhtilalden Sonra İsmet İnönü*, cilt 4, İstanbul, 1962.
- Erdoğan, Necmi, “Devleti ‘İdare Etmek’: Mâduniyet ve Düzenbazlık”, *Toplum ve Bilim*, 83, 1999/2000.
- Erer, Tekin, *On Yılın Mücadelesi*, İstanbul, 1963.
- Erhan, Çağrı, “ABD ve NATO’yla İlişkiler”, *Türk Dış Politikası - Kurtuluş Savaşı’ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, 1919-1980*, cilt 1, der. Baskın Oran, İletişim, İstanbul, 2001.
- Erim, Nihat, *Günlükler - 1925-1979*, haz. Ahmet Demirel, I. cilt, YKY, İstanbul, 2005.
- , *Günlükler - 1925-1979*, haz. Ahmet Demirel, II. cilt, YKY, İstanbul, 2005.

- Erkanlı, Orhan, *Anılar, Sorunlar, Sorumlular*, 3. baskı, Baha, İstanbul, 1973.
- Eroğul, Cem, *Demokrat Parti-Tarihi ve İdeolojisi*, 4. baskı, İmge, Ankara, 2003.
- Ersen, Cavit, *Beyaz İhtilal*, Adana, 1953.
- Esen Selin, "18 Nisan 1960 Tarihli Tahkikat Komisyonu", *Prof. Dr. İsmail Türk'e Armağan*, Sermaye Piyasası Kurulu, Ankara, 1996.
- Esin, Numan, *Devrim ve Demokrasi - Bir 27 Mayısçının Hatıraları*, 2. baskı, Doğan, İstanbul, 2005.
- Evren, Kenan, *Kenan Evren'in Anıları*, cilt 1, Milliyet, İstanbul, 1990.
- Faik, Ahmet, *Askerliğin Psikolojisi*, Burhaneddin, İstanbul, 1933.
- Faik, Bedii, *Matbuat Basın derkeen... Medya*, 2. cilt, Doğan, İstanbul, 2001.
- Faroghi, Suraiya, "Crisis and Change, 1590-1699", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, der. Halil İnalcık ve Donald Quataert, Cambridge University Press, Cambridge, 1994.
- Findley, Carter, *Bureaucratic Reform in the Otoman Empire, 1798-1922*, Princeton University Press, Princeton, 1980.
- Finer, Samuel E., *The Man on Horseback - The Role of Military in Politics*, 2. baskı, Westview, Boulder, 1988.
- Fisher, Louis, *Gandhi: His Life and Message For the World*, New American Library, New York, 1954.
- Fishman, M. Robert, "Rethinking State and Regime-Southern Europe's Transition to Democracy", *World Politics*, 42, 1990.
- Foucault Michel, "The Concern for Truth", *Michel Foucault - Politics, Philosophy, Culture - Interviews and Other Writings, 1977-1984* içinde, der. Lawrence D. Kritzman, Routledge, New York, Londra, 1988.
- , "Governmentality", *Essential Works of Foucault - 1954-1984, Power*, der. James D. Faubion, The New Press, New York, 2000.
- Frey, Frederick, *Surveying Peasant Attitudes in Turkey*, Center For International Studies, Cambridge, tarihsiz, mimeograph.
- , *The Turkish Political Elite*, The MIT Press, Cambridge; Massachusetts, 1965.
- Fukuyama, Francis, "Capitalism & Democracy: The Missing Link", *Journal of Democracy*, 3, 3, 1992.
- Ganser, Daniele, *NATO'nun Gizli Orduları - Gladio Operasyonları, Terörizm ve Avrupa Güvenlik İlkeleri*, çev. Gülşah Karadağ, Güncel, Ankara, 2005.
- Geertz, Cilfford, "Religion as Cultural System", Michael Banton, der. *Anthropological Approaches to the Study of Religion*, Tavistok, Londra, 1966.
- , "Centers, Kings, and Charisma: Reflections on the Symbolics of Power", *Culture and Its Creators*, der. Joseph Ben-David, Terry N. Clark, Chicago University Press, Chicago, 1977.
- Gellner, Ernest, "Kemalism", *Encounters with Nationalism*, Blackwell, Oxford, 1994.
- Gencer, Ali İsmet, "27 Mayıs ve Gençlik", *Hürriyet Yolunda*, haz. MTTB Yayınları, Ankara, 1960.
- , *Hürriyet Savaşı*, İ.Ü. Hukuk Fakültesi Talebe Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1961.
- Gencer, Bedri, "The Rise of Public Opinion in the Ottoman Empire (1839-1909)", *New Perspectives on Turkey*, 30, 2004.
- , *İslâm'da Modernleşme*, Lotus, Ankara, 2008.

- Gill, Graeme, "Democratization, the Bourgeoisie and Russia", *Government and Opposition*, 33, 3, 1998.
- Giovanni, Capoccia ve R. Daniel Kelemen, "The Study of Critical Junctures: Theory, Narrative and Counterfactuals in Historical Institutionalism", *World Politics*, 59, 3, 2007.
- Giritlioğlu, Fahri, *Türk Siyasi Tarihinde CHP'nin Mevkii*, cilt 1, Ayyıldız, Ankara, 1965.
- , *Türk Siyasi Tarihinde CHP'nin Mevkii*, cilt 2, Ankara, Ayyıldız, 1965.
- Granda, Cemal, *Atatürk'ün Uşağı Cemal Granda Anlatıyor*, Kristal, Ankara, 2007.
- Greene, Robert, *The 48 Laws of Power*, Penguin, Londra, 1998.
- Goltz, Colmar, *Millet-i Müsellaha: Asrımızın Usul ve Ahvalı - Askeriyesi*, çev. Mehmet Tahir, Matbaai Abuzziya, İstanbul, 1888.
- Goodwin, Jeff, "Revolutions and Revolutionary Movements", *The Handbook of Political Sociology - States, Civil Societies, and Globalization*, der. Thomas Janoski, Robert Alford, Alexander Hicks ve Mildred A. Schwartz, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.
- Göksu, Sadık, *Darbeler, 'Demirkırat'lar ve 27 Mayıs*, Anahtar, İstanbul, 1991.
- Göktepe, Cihat, *British Foreign Policy Towards Turkey, 1959-1965*, Frank Cass, Londra, 2003.
- Güley, Ferda, *Kendini Yaşamak-Anılar*, Cem, İstanbul, 1990.
- Gümüsoğlu, Firdevs, *Cumhuriyette İz Bırakanlar ve 10 Yıl Kuşağı*, Kaynak, İstanbul, 2001.
- Güneş, Turan, "DP İktidarı", *Türk Demokrasisinin Analizi*, Ümit, Ankara, 1996. 89 (ilk yayımlanma tarihi, 1962).
- Güngör Süleyman, *Muhalefette CHP*, Alternatif, Ankara, 2004.
- Güntekin, Reşat Nuri, *Anadolu Notları*, 10. baskı, İnkılap ve Aka, 1978.
- Gürsoy, Nilüfer, *27 Mayıs ve Bizler*, 2. baskı, Yeni Ulus, İstanbul, 2010.
- Güven, Dilek, *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları Bağlamında 6-7 Eylül Olayları*, Tarih Vakfı, İstanbul, 2005.
- Hale, Rose Drage, "Christianity", *World Religions*, der. Michael D. Coogan, Duncan Baid, Londra, 2003.
- Hale, William, *The Turkish Foreign Policy, 1774-2000*, Frank Cass, Londra, 2000.
- , *The Turkish Politics and the Military*, Routledge, Londra, 1994.
- Hamilton, Alexander, *The Federalist*, Everyman's Library, New York, 1971.
- Hanioglu, M. Şükrü, *The Young Turks in Opposition*, Oxford University Press, Oxford, 1995.
- , "Baskıcı İktidar-Komplocu Muhalefet Sarmalı ve Türk Toplumu", *Osmanlı'dan Cumhuriyete Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, Bağlam, İstanbul, 2006.
- Harris, George, S., "The Causes of the 1960 Revolution in Turkey", *Middle East Journal*, 24, 1970.
- Heper, Metin, "Negative Bureaucratic Politics in a Modernizing Contexts: The Turkish Case", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, 1, 1 (1977), s. 65-84.
- , *The State Tradition in Turkey*, Eothen, Londra, 1985.
- , *İsmet İnönü - The Making of a Turkish Statesmen*, Leiden; Brill, 1998.
- Highley, John ve M. C. Burton, "The Elite Variable in Democratic Transition", *American Sociological Review*, cilt 54, 1989.

- Hikmet, Nâzım, *Nâzım Hikmet Şiirleri*, 5, *Bir Hazin Hürriyet*, 1. baskı, Bilgi, Ankara, 1976.
- Hirschman, O. Albert, "Paradigms as an Hindrance to Understanding", *World Politics*, 22, 1970.
- Hirsch, Ernst, *Hâkimiyeti Milliye, Dünya Üniversiteleri ve Türkiye'de Üniversitelerin Geleşmesi*, cilt 1, Ankara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1950.
- Hobsbawm, Eric, *The Age of Capital, 1848-1875*, Abacus, Londra, 1975.
- , "On the Revival of Narrative", *On History*, Weidenfeld, Londra, 1997 (ilk yayımlanma, 1980).
- Huntington, Samuel P., *The Third Wave-Democratization in the Late Twentieth Century*, Norman and Londra University of Oklahoma Press, 1991.
- Hyman, Herbert ve Arif Payaslıoğlu, "The Values of Turkish College Youth", *Public Opinion Quarterly*, XXII, 1958.
- İlcak, Nazlı, *27 Mayıs Yargılanıyor*, cilt 1, Kervan, İstanbul, 1975.
- , *27 Mayıs Yargılanıyor*, cilt 2, Kervan, İstanbul, 1975.
- Immermann, Richard, *The CIA in Guatemala: The Foreign Policy og Intervention*, University of Texas Press, Austin, 1982.
- Ionescu, Ghita ve Isabel de Madariaga, *Opposition - Past and Present of a Political Institution*, Penguin, Londra, 1972.
- İleri Tefik, *Yassıada ve Kayseri Günlükleri*, haz. Cahide İleri Aksoy, Ötügen, İstanbul, 2003.
- İmre Halil, *Bir Ömür - Üç Kitap*, Ayyıldız, Ankara, 1976.
- İnalçık, Halil, "Köy, Köylü ve İmparatorluk", *Osmanlı İmparatorluğu - Toplum ve Ekonomi*, Eren, İstanbul, 1993.
- , "Osmanlı Padişahı", *AÜSBFD*, XIII, 4, 1958.
- , *The Ottoman Empire-The Classical Age, 1300-1600*, Phoenix, Londra, 1993.
- , *Şair ve Patron - Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerinde Sosyolojik Bir İnceleme*, Doğu-Batı, Ankara, 2003.
- İnan, Süleyman, *Muhalefet Yıllarında Adnan Menderes*, Liberte, Ankara, 2006.
- İncioğlu, Nihal Kara, "Türkiye'de Çok Partili Sistem Geçiş ve Demokrasi Sorunları", *Türkiye'de Siyaset - Süreklilik ve Değişim*, der. Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay, İstanbul, 1995.
- Inglehart, Ronald ve Christian Welzel, "How Development Leads to Democracy", *Foreign Affairs*, 88, 2, 2009.
- İnönü, İsmet, *Hatıralar* 2, Bilgi, Ankara, 1987.
- , *İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları, 1920-1973*, 2. cilt (1939-1960), TBMM, Ankara, 1993.
- , *Defterler, 1919-1973*, cilt 1, haz. Ahmet Demirel, Yapı Kredi, İstanbul, 2001.
- İpekçi, Abdi, *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor*, Cem, İstanbul, 1981.
- İpekçi, Abdi ve Sami Coşar, *İhtilalin İçyüzü*, Milliyet, İstanbul, 1965.
- Jennings, W. Ivor, *The Approach to Self-Government*, Cambridge University Press, Cambridge, 1956.
- Jessop, Bob, "Putting States in Their Place: Once More on Capitalist States and Capitalist Societies", *Chapter 12 of the State Theory-Putting Capitalist States in Their Place*, Polity, Oxford, 1990.

- , *State Power: a Strategic-Relational Approach*, Polity, Cambridge, 2007.
- , “Redesigning State, Reorienting State Power, and Rethinking the State”, *Handbook of Politics, State and Society in Global Perspective*, der. Kevin T. Leicht, J. Craig Jenkins, Springer, New York, 2010.
- Jowett, Garth S. ve Victoria O'Donnel, *Propaganda and Persuasion*, 3. baskı, Sage, Londra, 1999.
- Kal, Nazmi, *İsmet İnönü - Televizyona Anlattıklarım*, Bilgi, Ankara, 1993.
- Kalaycıoğlu, Ersin, *Turkish Dynamics: Bridge Avross Troubled Lands*, Palgrave Macmillan, New York, 2005.
- Kansu, Aykut, *1908 Devrimi*, çev. Ayda Erbal, 3. baskı, İletişim, İstanbul, 2002.
- Kara, İsmail, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri*, İz, İstanbul, 1994.
- , “Bizden Biri Olarak Ahmet Hamdi Akseki”, *Şeyh Efendinin Rüyasındaki Türkiye*, Kitabevi, İstanbul, 1998.
- , haz. *Kutuz Hocanın Hatıraları*, Dergâh, İstanbul, 2000.
- , *Cumhuriyet Döneminde Bir Mesele Olarak İslâm*, Dergâh, İstanbul, 2008.
- Karakuş, Emin, *Bir Gazeteci Gözüyle - İşte Ankara*, Hür, İstanbul, 1977.
- Karal, Enver Ziya, *27 Mayıs İnkılabının Sebepleri ve Oluşu*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1960.
- , *Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri (1861-1876)*, VII. cilt, TTK, Ankara, 1995 (ilk basım 1956).
- Karaman Suphi, *Yazılı Yanıtlar*, der. Suna Kili, *27 Mayıs 1960 Devrimi Kurucu Meclis ve 1961 Anayasası*, 1998.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Panorama - I, II*, Remzi, İstanbul, 1953.
- , *Politikada 45 Yıl*, Bilgi, Ankara, 1968.
- Karaosmanoğlu, Atilla, *İzmir Karşıyaka'dan Dünyaya*, İş Bankası, İstanbul, 2005.
- Karaömerlioğlu, Asum, “The People's Houses and the Cult of the Peasant in Turkey”, *Middle Eastern Studies*, 34, 1998.
- , “Türkiye’de Çok Partili Demokrasiye Dönüşün Toplumsal Dinamikleri”, *Toplum ve Bilim*, 106, 2006.
- Karateke, Hakan, *Padişahım Çok Yaşa - Osmanlı Devleti’nin Son Yüzyılında Merasimler*, Kitap, İstanbul, 2004.
- Karpat, Kemal, H., *Turkey's Politics - The Transition to a Multi - Party System*, Princeton University Press, Princeton, 1959.
- , “The Mass Media”, *Political Modernization in Japan and Turkey*, Robert E. Ward ve Dankwart, Rustow, Princeton University Press, Princeton, 1964.
- , “The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908”, *International Journal of Middle East Studies*, 3, 1972.
- , “The Military and Politics in Turkey, 1960-64: Socio-Cultural Analysis of Revolution”, *American Historical Review* 75, 1970.
- , “Domestic Politics”, *Turkey*, der. Klaus-Detlev Grothusen, Göttingen, Janderhoeck, 1985.
- , *İslâm’ın Siyasallaşması*, çev. Şiar Yalçın, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2001.
- , “The Turkish Elections of 1957”, *Studies on Turkish Politics and Society - Selected Articles and Essays*, Leiden, Brill, 2004.

- , *Dağı Delen Irmak Kemal H. Karpat Kitabı*, söyleşi, Emin Tanrıyar, İmge, Ankara, 2008.
- Kasaba, Reşat, “Populism and Democracy in Turkey, 1946-1961”, *Rules and Rights in Middle East, Democracy, Law and Society*, der. Ellis Goldberg, Reşat Kasaba, Joel Migdal, University of Washington Press, Seattle, 1993.
- Kaya, Ferzende (haz.), *Mezopotamya Sürgünü - Abdülmelik Fırat'ın Yaşam Öyküsü*, Anka, İstanbul, 2003.
- Kayış, Yasin, *Demokrat Parti Döneminde Siyasi Karikatür 1950-1960*, Libra, İstanbul, 2009.
- Kebschull, Harvey G., “Operation ‘Just Missed’: Lessons From Failed Coup Attempts”, *Armed Forces & Society*, 20, 4, 1994.
- Kecia, Ali ve Oliver Leaman, *İslam - The Key Concepts*, Routledge, Londra, New York, 2008.
- Kertzer, David I., *Ritual, Politics and Power*, Yale University Press, New Haven ve Londra, 1988.
- Keyder, Çağlar, “Political Economy of Turkish Democracy”, *New Left Review*, 115, 1979.
- , “Türk Tarımında Küçük Köylü Mülkiyetinin Oluşumu ve Bugünkü Yapısı”, *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, Dost, Ankara, 1983.
- , *State and Class in Turkey*, Verso, Londra, 1987.
- , “The Agrarian Background and the Origins of the Turkish Bourgeoisie”, *Developmentalism and Beyond*, der. Ayşe Öncü, Çağlar Keyder, İbrahim Saad Edin, The American University in Cairo Press, 1994.
- , “Nüfus Mübadelesinin Türkiye Açısından Sonuçları”, *Memalik-i Osmaniye’den Avrupa Birliğine*, İletişim, İstanbul, 2003.
- Keyder, Çağlar, Birtek, Faruk, “Türkiye’de Devlet Tarım İlişkileri, 1923-1950”, *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, Dost, Ankara, 1983.
- Kılıç, Altemur, *Kılıçtan Kılıç’a Bir Dönemin Tanıklığı*, Remzi, İstanbul, 2005.
- Kırlı, Cengiz, *Sultan ve Kamuoyu - Osmanlı Modernleşme Sürecinde “Havadis Jurnalleri” (1840-1844)*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.
- Kısakürek, Necip Fazıl, *Benim Gözümde Adnan Menderes*, 6. baskı, Büyük Doğu, İstanbul, 2004 (ilk basım 1970).
- , *Hadiselerin Muhasebesi 2*, Büyük Doğu, İstanbul, 2003.
- Kıvılcımlı, Hikmet, *İkinci Kuşay Milliyeçiliğimiz - MBK’ne İki Açık Mektup*, Tarihsel Maddecilik Yayınları, İstanbul, 1965.
- Kili Suna, *27 Mayıs 1960 Devrimi, Kurucu Meclis ve 1961 Anayasası*, Boyut, İstanbul, 1998.
- Kirişcioğlu, Nusret, *Yassıada Kumandanına Cevap - Yassıada, İmralı Kayseri Gerçekleri 2*, Baha, İstanbul, 1971.
- , *12 Mart, İnönü - Ecevit ve Tahkikat Komisyonu Raporu*, Baha, İstanbul, 1973.
- Kocabaşoğlu, Uygur, “Tek Parti Döneminin Matbuatı Üzerine Gözlemler”, *Mete Tunçay’a Armağan*, der. Mehmet Ö. Alkan, Tanıl Bora, Murat Koraltürk, İletişim, İstanbul, 2007.
- , “Radyo”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 10, İletişim, İstanbul, 1983.
- Koç, Yıldırım, *Türk-İş Tarihinden Portreler, Eski Sendikacılardan Anılar-Gözlemler I*, 2. baskı, Türk-İş, Ankara, 1998.

- Koçak, Cemil, *Türkiye’de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950) İkinci Parti*, İletişim, İstanbul, 2010.
- Koşuş Sadi, *Atatürk’ten 12 Mart’a Anılar*, cilt 1, Ajans Türk, İstanbul, 1972.
- , *Atatürk’ten 12 Mart’a Anılar*, cilt 2, Ajans Türk, İstanbul, 1972.
- Koçu Reşad Ekrem, *Osmanlı Padişahları*, Ana, İstanbul, 1981.
- , *Kabakçı Mustafa*, Doğan, İstanbul, 2001.
- Kohn, Hans, “How Democracies Control the Military”, *Journal of Democracy*, cilt 8, no. 4, 1997.
- Koloğlu, Orhan, “Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 1, İletişim, İstanbul, 1983.
- Korkmaz, Alemdar, “DP’nin Etkili Aracı-Resmi ve Özel İlanlar”, *Tarih ve Toplum*, 53, 1988.
- Kuran, Ahmet Bedevi, *İsmet İnönü Paşa’ya Açık Mektup*, Çeltüt, İstanbul, 1958.
- Kurtbek, Seyfi, *Harp ve Ekonomi*, İnsel, İstanbul, 1942.
- Küçük, Sami, *Rumeli’den 27 Mayıs’a*, Mikado, İstanbul, 2008.
- Küçük, Sami, *Yazılı Yanıtlar*, der. Suna Kili, 27 Mayıs 1960 *Devrimi Kurucu Meclis ve 1961 Anayasası*, 1998.
- Laclau, Ernesto, *New Reflections on the Revolution of Our Time*, Verso, Londra, 1990.
- Landa, Ronald D., James E. Miller, William F. Sanford, Sheill Brown Wells, der. *Foreign Relations of the United States, 1958-1960*, vol X, Part 2, *Eastern Europe; Finland; Greece; Turkey*, Dept of State, US Government Printing Office, Washington, 1993.
- Lepsius, M. Rainer, “From Fragmented Party Democracy to Government by Emergency Decree and Nationalist Socialist Takeover: Germany”, der. Juan Linz ve Alfred Stepan, *Breakdown of Democratic Regimes - Europe*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1978, s. 68.
- Lerner, Daniel, *The Passing of traditional Society - Modernizing the Middle East*, Free Press, David Riesman’ın Giriş’iyle, New York, 1958.
- Lerner, Daniel ve Richard D. Robinson, “Swords and Ploughshares: The Turkish Army as Modernizing Force”, *World Politics*, 13, 1, 1960.
- Lewis, Bernard, “Recent Developments in Turkey”, *International Affairs*, 27, 3, 1951.
- , *The Political Language of Islam*, University of Chicago Press, Chicago ve Londra, 1988.
- , *Islam in History-Ideas, People, and Events in the Middle East*, genişletilmiş ve gözden geçirilmiş baskı, Chicago ve Lasalle, Open Court, Illinois, 1993.
- , “Islam and Liberal Democracy”, *Journal of Democracy*, 17, 2, 1996.
- Lieven, Dominic, *The Aristocracy in Europe, 1815-1914*, Columbia University Press, New York, 1992.
- Linz, Juan J., *The Breakdown of Democratic Regimes - Crisis, Breakdown & Reequilibration*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore ve Londra, 1978.
- Linz, Juan ve Stepan, Altfred, *Problems of Democratic Transition and Consolidation - Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore ve Londra, 1996.
- Luttwak, Edward, *Bir Uzmanın Gözüyle - Darbe*, çev. Edip İ. Polat, Yaba, Ankara, 1996.
- Machiavelli, Niccolo, *The Prince*, çev. George Bull, Penguin, Londra, 1999.
- Madanoğlu Cemal, *Anılar, 1911-1953*, Evrim, İstanbul, 1982.

- Mahoney, James, "Path Dependence in Historical Sociology", *Theory and Society*, 29, 4, 2000.
- , "Knowledge Accumulation in Comparative Historical Research - The Case of Democracy and Authoritarianism", *Comparative Historical Analysis in the Social Sciences*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.
- Makal, Mahmut, *Bizim Köy*, 9. baskı, Bizimköy, Ankara, 1970 (ilk yayımlanma tarihi 1950).
- Makal, Ahmet, *Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri; 1946-1963*, İmge, Ankara, 2002.
- , "65 Yılında Milli Korunma Kanunu, Çalışma İlişkileri ve İş Mükellefiyeti Üzerine Bir İnceleme", *Ameleden İşçiye - Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları*, İletişim, İstanbul, 2007.
- , "Türkiye'de 1946-1960 Dönemindeki Grev Tartışmaları ile Grevler Üzerine Bir Çözümleme Denemesi", *Ameleden İşçiye - Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları*, İletişim, İstanbul, 2007.
- , "Türkiye'nin Çok Partili Yaşama Geçiş Sürecinde Cumhuriyet Halk Partisi ve Sendikalar: 1946-1950", *Ameleden İşçiye - Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları*, İletişim, İstanbul, 2007.
- Mann, Michael, "Ruling Class Strategies and Citizenship", *States, War & Capitalism*, Basil Blackwell, Oxford, 1988.
- Mardin, Şerif, *Genesis of Young Ottoman Thought*, Princeton University Press, Princeton, 1962.
- , *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1908*, 5. baskı, İletişim, İstanbul, 1994 (ilk basım 1964).
- , "Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire", *Comparative Studies in Society and History*, 11, 1969.
- , "Ideology and Religion in The Turkish Revolution", *International Journal of Middle East Studies*, 2, 3, 1971.
- , "Center-Periphery Relations: Key to Turkish Politics", *Political Participation in Turkey, Historical Background and Present Problems*, der. Engin D. Akarlı, Gabriel Bendor, Boğaziçi, İstanbul, 1976.
- , "Freedom in an Otoman Perspective", *State, Military and Democracy: Turkey in the 1980s*, der. Metin Heper, Ahmet Evin, Walter de Gruyter, Berlin, 1988.
- , "Şerif Mardin'le Din ve Devlet Sosyolojisi Konusunda Söyleşi", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, Makaleler 1, İletişim, İstanbul, 1992 (ilk yayımlanma tarihi, 1985).
- , "Türkiye'de Muhalefet ve Kontrol", *Şerif Mardin-Makaleler 4 Türk Modernleşmesi*, İletişim, İstanbul, 1992 (ilk yayımlanma tarihi, 1966).
- Marx, Karl, *Selected Writings*, der. David McLellan, Oxford University Press, Oxford, 1977.
- Maxwell, Kenneth, "Portugal: 'The Revolution of the Carnations,' 1974-75", *Civil Resistance and Power Politics*, der. Adam Roberts ve T. Garton Ash, Oxford University Press, Oxford, 2009.
- Mazıcı, Nurşen, *Celal Bayar - Başbakanlık Dönemi (1937-39)*, Der, İstanbul, 1996.
- McGowan, Bruce, "The Age of Ayans, 1699-1812", *The Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, der. Halil İnalcık, Donald Quataert, Cambridge University Press, Cambridge, 1994.

- Menderes, Adnan, *Menderes Diyor Ki*, cilt 1, Demokrasi, 7 Ocak 1946-14 Mayıs 1950, der. Şükrü Esirci, Demokrasi, İstanbul, 1967.
- , *Başbakan Adnan Menderes'in Meclis Konuşmaları*, haz. Faruk Sükan, Kültür, Ankara, 1991.
- Mert, Nuray, “Türkiye’de Merkez Sağ Siyaset: Merkez Sağ Politikaların Oluşumu”, *Türkiye’de Sivil Toplum ve Milliyetçilik*, Stefanos Yerasimos vd., İletişim, İstanbul, 2001.
- , “Merkez Sağdan Yükselen Muhalefet: Yerlilik”, *Merkez Sağın Kısa Tarihi*, Selis, İstanbul, 2007.
- Metinsoy, Murat, *İkinci Dünya Savaşında Türkiye - Savaş ve Gündelik Yaşam*, Homer, İstanbul, 2007.
- Millar, Fergus, *The Crowd in Rome in Late Republic*, Ann Arbor University of Michigan Press, 1998.
- Milli Birlik Komitesi Albümü, Ankara, 1960.
- Miroğlu, Orhan, *Canip Yıldırım’la Söyleşi - Hevsel Bahçesinde Bir Dut Ağacı*, İletişim, İstanbul, 2005.
- Moore, Barrington, *Social Origins of Dictatorship and Democracy*, Beacon, Boston, 1966.
- Moran, Berna, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 2, Sabahattin Ali’den Yusuf Atılgan’a*, 4. baskı, İletişim, İstanbul, 1996.
- Mouffe, Chantal, “Politics and the Limits of Liberalism”, *The Return of Political*, Verso, Londra, 1993.
- , “For an Agonistic Model of Democracy”, *Political Theory in Transition*, der. Noel O’Sullivan, Routledge, Londra ve New York, 2000.
- , “For an Agonistic public sphere”, *Radical Democracy, Politics Between Abundance and Back*, der. Lars Tonder ve Lassa Thomassen, Manchester University Press, Manchester, 2005.
- Mumcu, Ahmet, “Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı”, *Birey ve Toplum*, Ankara, 1985.
- Nadi, Nadir, *Perde Aralığından*, 3. baskı, Çağdaş, İstanbul, 1979.
- , *Atatürk İlkeleri Işığında Uyarılar - Bir İflasın Kronolojisi, 1950-1960*, Çağdaş, İstanbul, 1981.
- , *Olur Şey Değil*, Çağdaş, İstanbul, 1981.
- Naskali, Emine G., *Yassıada Zabıtları I - Örtülü Ödenek Davası*, Kitabevi, İstanbul, 2005.
- Neftçi, Nermin, *Demokrasinin Kilittası Anılar*, TESAV, Ankara, 1997.
- Nettl, John, “The State as a Conceptual Variable”, *Comparative Politics in the Post Behavioral Era* içinde, der. Louis J. Cantori ve A. H. Ziegler, Lynne Rienner, Boulder, 1988.
- Neyzi, Leyla, “Object or Subject? The Paradox of ‘Youth’ in Turkey”, *International Journal of Middle East Studies*, 33, 2001.
- Nizam’ül-Mülk, *Siyasetname*, çev. Mehmet Taha Ayar, İş Kültür, İstanbul, 2009.
- Nodia, Ghita, “Nationalism and Democracy”, *Journal of Democracy*, 13, 4, 1992.
- Nordlinger, Eric A., *Soldiers in Politics - Military Coups and Governments*, Prentice Hall, New Jersey, 1977.
- Nutku, Emrullah, *Demokrat Parti Neden Çöktü ve Politikada Yitirdiğim Yıllar*, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1979.

- Ocak, Ahmet Yaşar, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15-17. Yüzyıllar)*, 2. baskı, Tarih Vakfı, İstanbul, 1999.
- O'Donnell, Guillermo, "Transitions, Continuities and Paradoxes", Scott Mainwaring, Guillermo O'Donnell ve J. Samuel Valenzuela, *Issues in Democratic Consolidation: The New South American Democracies in Comparative Perspective*, Notre Dame, IN University of Notre Dame Press, 1992.
- , "The Perpetual Crises of Democracy", *Journal of Democracy*, 18, 1, 2007.
- Oktay, Cemil, *Siyaset Bilimi İncelemeleri*, Alfa, İstanbul, 2003.
- Okutan, Çağatay, *Bozkurt'tan Kur'an'a Milli Türk Talebe Birliği (MTTB)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004.
- Onuş, Sinan, *Parola İnkılap - 27 Mayıs'ı Yapanlar Anlatıyor*, Kaynak, İstanbul, 2003.
- Ortaylı, İlber, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Kaynak, İstanbul, 1983.
- , *Osmanlı Toplumunda Aile*, Pan, İstanbul, 2000.
- , *Zaman Kaybolmaz - İlber Ortaylı Kitabı*, söyleşi, Nilgün Uysal, 2006.
- Ozankaya, Özer, *Köyde Toplumsal Yapı ve Siyasal Kültür*, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1971.
- Öymen, Altan, *Değişim Yılları*, Doğan, İstanbul, 2006.
- , *Öfkeli Yıllar*, Doğan, İstanbul, 2009.
- Özbek, Meral, "Giriş: Kamusal Alanın Sınırları", der. Meral Özbek, *Kamusal Alan*, Hil, İstanbul, 2004.
- Özbudun, Ergun, *Role of Military in Recent Turkish Politics*, Center For International Affairs, Harvard, 1966.
- , "Established Revolution versus Unfinished Revolution: Contrasting Patterns of Democratization in Mexico and Turkey", *Authoritarian Politics in Modern Society - The Dynamics of Established One-Party States*, der. Samuel P. Huntington, Clement H. Moore, Basic Books, New York, 1970.
- , *Türkiye'de Sosyal Değişme ve Siyasal Katılma*, AÜHF, Ankara, 1975.
- , "Politics of Political Clientelism in Turkey", *Political Clientelism, Patronage and Development*, der. Shmuel N. Eisenstadt ve Rene Lemarchand, Sage, Londra, 1981.
- , "The Nature of Kemalist Regime", *Atatürk: Founder of a Modern State*, der. Ali Kazancıgil, Ergun Özbudun, C. Hurst, Londra, 1981.
- Özcan, Feridun Cemil, "'Demokratik ve Süratli Kalkınma': Demokrat Parti Tecrübesi", *Demokrasi Platformu*, 5, 18, 2009.
- Özcan, Gencer, "Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi Ordusunda Prusya Etkisi", *İdea-İnsan Bilimleri Dergisi*, 1, 1, 2009.
- Özcan, Nihat ve Tarık Mengü, haz., *Demokrat Partinin 3.ncü Zaferi*, Ercan, İstanbul, 1957.
- Özçetin, Burak ve Sibel Demirci, "Hürriyet Partisi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Liberalizm*, 7, İletişim, İstanbul, 2005.
- Özdağ, Muzaffer, "30 Ağustos'tan 27 Mayıs'a", *Hürriyet Yolunda*, haz. Ali İsmet Gencer, MTTB Yayınları, Ankara, 1960.
- Özdağ, Ümit, *Menderes Döneminde Ordu-Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali*, Boyut, İstanbul, 1997.
- Özel, Sevgi, haz., *Baba İnönü'den Erdal İnönü'ye Mektuplar*, Bilgi, Ankara, 1988.
- Özgürel, Avni, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İktidar Oyunu*, Etkileşim, İstanbul, 2009.

- Özipek, Bekir Berat, "İrtica Nedir?", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, cilt 6, *İslâmcılık*, İletişim, İstanbul, 2005.
- Özkaya Şükran, *Adım Adım 27 Mayıs*, İleri, İstanbul, 2005.
- Öztürk, Kâzım, *Türk Parlamento Tarihi, TBMM-IX Dönem, 1950-54*, V cilt, TBMM, Ankara, 1999.
- Özükan, Bülent, "Basında Tirajlar", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 7, İletişim, İstanbul, 1983.
- Özyürek, Esra, *Modernlik Nostaljisi-Kemalizm, Laiklik ve Gündelik Hayatta Siyaset*, çev. Ferit Burak Aydar, Boğaziçi, İstanbul, 2008.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim, İstanbul, 2005.
- , "İthal İkamesi, Döviz Darboğazları ve Türkiye, 1947-1979", *Osmanlı'dan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, Seçme Eserleri II*, İş Bankası, İstanbul, 2008.
- , "Dünyada ve Türkiye'de İktisadi Büyüme", *Osmanlı'dan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, Seçme Eserleri II*, İş Bankası, İstanbul, 2008.
- Pareto, Vilfredo, *The Mind and Society, The General Forms of Society*, cilt 4, der. Arthur Livingston, Harcourt, Brace ve Company, New York, 1935.
- , *The Rise and Fall of Elites - An Application of Theoretical Sociology*, Hans L. Zetterberg'in Giriş'iyle, Transaction, New Jersey, 1991.
- Parla, Taha, *Türkiye'de Siyasi Kültürün Resmi Kaynakları, Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, cilt 2, İletişim, İstanbul, 1991.
- , Andrew, Davison, *Corporatist Ideology in Kemalist Turkey*, Syracuse University Press, Syracuse, 2004.
- Petrof, Gerigori, *Beyaz Zambaklar Memleketinde*, tercüme Ali Haydar, Devlet Matbaası, İstanbul, 1930.
- Popper, Karl, *Open Society and Its Enemies, Plato*, cilt 1, Routledge and Paul, Londra, 1945.
- Powell, Duncan J., "Peasant Society and Clientelist Politics", *American Political Science Review*, LXIX, 2, 1970.
- Prakash, Gyan, "Subaltern Studies as Postcolonial Criticism", *American Historical Review*, 99, 1994.
- Przeworski, Adam, "Democracy as a Contingent Outcome of Conflicts", Jon Elster ve Rune Slagstad, der., *Constitutionalism and Democracy*, Cambridge, CUP, 1988.
- , "Minimalist Conception of Democracy: A Defence", *Democracy's Value*, der. Ian Shapiro ve Casino Hacker Gordon, Cambridge University Press, Cambridge, 1999.
- Przeworski, Adam vd., *What Makes Democracies Endure?*, Journal of Democracy, 7, 1, 1996.
- Quataert, Donald, "The Age of Reforms, 1812-1914", *The Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, der. Halil İnalcık ve Donald Quataert, Cambridge University Press, Cambridge, 1994.
- Robertson, David, "Coup D'Etat", *A Dictionary of Modern Politics*, 2. baskı, Europa Publication Limited, Londra, 1993.
- Robinson, Richard D., *The First Turkish Republic - A Case Study in National Development*, Harvard University Press, Harvard, 1965.
- Rude, George, *The Crowd in the French Revolution*, Oxford, Clarendon, 1959.
- Rueschmeyer, Dietrich Evelyne, Huber Stephens ve John D. Stephens, *Capitalist Development and Democracy*, University of Chicago Press, Chicago, 1992.

- Runciman, David, *Political Hypocrisy - The Mask of Power, From Hobbes to Orwell and Beyond*, Princeton University Press, Princeton, 2008.
- Rustow, Dankwart A., "The Military: Turkey", *Political Modernization in Japan and Turkey*, der. Robert E. Ward ve Dankwart A. Rustow, Princeton University Press, Princeton, 1964.
- , "Transitions to Democracy: Toward A Dynamic Approach", *The State-Critical Concepts* içinde, der. John A. Hall, Routledge, Londra, 1994 (ilk yayımlanma, 1970).
- Said, Edward, *Entelektüel-Sürgün, Marjinal*, Yabancı, çev. Tuncay Birkan, Ayrıntı, İstanbul, 1995.
- Sanal, Türker, *Menderes Hükümetleri (22 Mayıs 1950-27 Mayıs 1950)*, Sim, Ankara, 2003.
- Sancar, Mitat, *Geçmişle Hesaplaşma - Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne*, İletişim, İstanbul, 2007.
- Sander, Oral, *Türk - Amerikan İlişkileri, 1947-1964*, AÜSBF, Ankara, 1979.
- Sarısözen, Güner, *Demokrat Parti Milletvekilleri Albümü*, Demokratlar Kulübü, 7, Ankara, 1998.
- Sarol, Mükerrrem, *Bilinmeyen Menderes II*, Kervan, İstanbul, 1983.
- , *Bilinmeyen Menderes*, cilt I, Kervan, İstanbul, 1983.
- Sartori, Giovanni, *Comparative Constitutional Engineering-An Inquiry into Structures, Incentives and Outcomes*, New York University Press, New York, 1994.
- , *Theory of Democracy Revisited, part 1, The Contemporary Debate*, Chatham House, Chatham, New Jersey, 1987.
- , *Theory of Democracy Revisited, part 2, Classical Issues*, Chatham House, Chatham, New Jersey, 1987.
- Sayarı, Sabri ve Yılmaz Esmer, *Politics, Parties and Elections in Turkey*, Boulder Colorado, Lynne Rienner, 2002.
- Schmitt, Carl, *Siyasi İlahiyat-Egemenlik Kuramı Üzerine Dört Bölüm*, çev. Emre Zeybekoğlu, Dost, Ankara, 1996 (ilk yayımlanma, 1922).
- Schmitter, C. Philippe ve Karl, Terry Lynn, "What Democracy is ...and is not", *Journal of Democracy*, 2, 3, 1991.
- Schmitter, C. Philippe, "Dangers and Dilemmas of Democracy", *Journal of Democracy*, 5, 2, 1994.
- Scott, James S., *The Moral Economy of Peasant-Rebellion and Subsistence in South East Asia*, New Haven, Yale, 1976.
- , *Domination and the Arts of Resistance - Hidden Transcripts*, Yale University Press, New Haven ve Londra, 1990.
- , *Seeing Like A State - How Certain Scheme to Improve Human Condition Have Failed*, New Haven, Yale University Press, 1998.
- Sen, Amartya, *Identity & Violence - The Illusion of Destiny*, Penguin, Londra, 2007.
- Sertel, Sabiha, *Roman Gibi 1919-1950*, Cem, İstanbul, 1978.
- Sevgen, Nazmi, *Celal Bayar Diyor Ki, 1920-1950*, Tan, İstanbul, 1951.
- Seyhan, Dünder, *Gölgedeki Adam*, Nurettin Uycan, İstanbul, 1966.
- Shapiro, Ian, "Enough of Deliberation-Politics is about Interests and Power", *Deliberative Politics-Essays on Democracy and Disagreement*, der. Stephen Macedo, Oxford University Press, Oxford, 1999.

- Sharabi, Hisham B., *Nationalism and Revolution in the Arab World*, Van Nostrand, Londra, 1966.
- Shils, Edward, "Intellectuals", *International Encyclopedia of Social Sciences*, cilt 7, 1968.
- Skocpol, Theda, "Bringing the State Back In: Strategies of Analysis in Current Research", *Bringing the State Back In*, der. Peter B. Evans, Dietrich Rueschmeyer ve Theda Skocpol, Cambridge University Press, Cambridge, 1985.
- Smith, Tony, "The International Origins of Democracy: The American Occupation of Japan and Germany", der. Theda Skocpol, *Democracy, Revolution and History*, Cornell University Press, Cornell, 1998.
- Somay, Bülent, "Türkiye Solunun Kemalizmle İmtihanı", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, Sol, cilt 8, İletişim, İstanbul, 2007.
- Sombart, Werner, *Burjuva-Modern Ekonomi Dönemine Ait İnsanın Ahlâki ve Entelektüel Tarihine Katkı*, çev. Oğuz Adanır, Doğu-Batı, Ankara, 2008 (ilk yayımlanma 1913).
- Sorensen, George, "Democracy and Democratization", *Handbook of Politics - State and Society in Global Perspective*, der. Kevin T. Leicht, J. Craig Jenkins, Springer, New York, 2010.
- Sosyal, Mümtaz, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, 6. baskı, Gerçek, İstanbul, 1986.
- Spencer, R. Henry, "Coup D'etat", *The Encyclopedia of Social Sciences*, c. 4, der. Edwin R. A. Seligman, The Mac Millan Company, New York, 1931.
- Stepan, Alfred, *The Military in Politics: Changing Patterns in Brazil*, Princeton University Press, Princeton, 1971.
- Stewart, Pamela J. ve Strathern, Andrew, *Witchcraft, Sorcery, Rumors, and Gossip*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.
- Stirling, Paul, *Turkish Village*, John Wiley and Sons, New York, 1965.
- Sunar, İlkay, "Demokrat Parti ve Popülizm", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 8, İletişim, İstanbul, 1983.
- , "Populism and Patronage: The Demokrat Party and Its Legacy in Turkey", *State, Society and Democracy in Turkey*, Bahçeşehir University Publications, İstanbul (ilk yayımlanma tarihi, 1990).
- Szyliowicz, Joseph S., "The Political Dynamics of Rural Turkey", *Middle East Journal*, 16, 4, 1962.
- Şahingiray, Özel, *Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri 1946-50*, Türkiye İş Bankası, İstanbul, 1999.
- Şapolyo, Enver Behnan, *Türk Menkıbeleri*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1964.
- Şen, Erdal, *Yassıadının Karakteri*, Zaman, İstanbul, 2006.
- , *Başbakan Adnan Menderes'in Hayatı - Bir Yiğit Vardı*, Mayıs, İstanbul, 2010.
- Tan, Mine Göğüş vd., *Cumhuriyet Çocukları*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.
- Tankut, Hasan Reşit, *Köylerimiz - Bugün Nasıldır, Dün Nasıldı, Yarın Nasıl Olmalıdır*, Kenan Basımevi, Ankara, 1939.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Beş Şehir*, İstanbul, 1969.
- Taşkıran, Cemalettin, *Yüzyıllardır Harbiye*, Doğan, İstanbul, 2009.
- Tellal, Erel, "SSCB ile İlişkiler", *Türk Dış Politikası 1919-1980*, cilt I, der. Baskın Oran, İletişim, İstanbul, 2001.

- Tezel, Yahya Sezai, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi, 1923-1950*, Yurt Yayınları, Ankara, 1982.
- Therborn, Göran, "The Rule of Capital and Rise of Democracy", *Modernity-Critical Concepts*, cilt III, der. Malcolm Waters, Routledge, Londra, 1999.
- Thompson, Edward P., *The Making of English Working Class*, Penguin, Londra, 1963.
- Thornburg, Max Western vd., *Turkey: An Economic Appraisal*, The Twentieth Century Fund, New York, 1949.
- Thoreau, Henry David, *Civil Disobedience and Other Essays*, Dover, New York, 1993.
- Tilly, Charles, "Political Identities in Changing Politics", *Social Research*, 70, 2, 2003.
- , "Democracy is a Lake", *Roads From Past to Future*, Rowman & Littlefield Publishers, New York, Oxford, 1997.
- , "War Making and State Making As Organized Crime", *Roads From Past to Future*, der. Charles Tilly, Rowman & Littlefield, New York, Oxford, 1997.
- Tilly, Charles, *Contention and Democracy in Europe, 1650-2000*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.
- , *Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007.
- Timur, Taner, *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, İletişim, İstanbul, 1991.
- Toker, Metin, *İsmet Paşayla 10 Yıl, 1957-1960*, Akis, 1966.
- , *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları, 1944-1973, Tek Partiden Çok Partiye-1944-1950*, Bilgi, Ankara, 1990.
- , *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları - Demokrasiden Darbeye, 1957-1960*, Bilgi, Ankara, 1992.
- , *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları - DP'nin Altın Yılları, 1950-1954*, Bilgi, Ankara, 1991.
- Trimberger, Ellen Kay, *Tepeden İnme Devrimler-Japonya, Türkiye, Mısır, Peru*, çev. Fatih Uslu, Gelenek, İstanbul, 2003.
- Tunaya, Tarık Zafer, *İslâmcılık Cereyanı - Meşrutiyetin Siyasi Hayatı Boyunca Gelişmesi ve Bugüne Bıraktığı Meseleler*, Baha, İstanbul, 1962.
- , *Türkiye'de Siyasi Partiler*, cilt 3, *İttihat ve Terakki, Bir Çağm, Bir Kuşağm, Bir Partinin Tarihi*, genişletilmiş baskı, İletişim, İstanbul, 2000.
- Tuncer, Acer, *Beyaz İhtilalin Üç Büyük Lideri, Bayar, Menderes, Kortalan*, İzmir, 1959.
- Tuncer, Erol, *Osmanlı'dan Günümüze Seçimler (1877-2002)*, Tesav, Ankara, 2003.
- Tunçay, Mete, *Türkiye Cumhuriyetinde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Yurt, Ankara, 1981.
- Tunçkanat, Haydar, *27 Mayıs 1960 Devrimi (Diktadan Demokrasiye)*, Çağdaş, İstanbul, 1996.
- Turan, İlter, "Stages of Political Development in Turkish Republic", *Perspectives on Turkish Democracy*, der. Ergun Özbudun, Savaş, Ankara, 1988.
- Turgut, Hulusi, *Türkeş'in Anıları - Şahinlerin Dansı*, ABC, İstanbul, 1995.
- , *Yassıada'da Yapılmayan Savunmalar*, 3. baskı, Doğan, İstanbul, 2007.
- , der. *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, İş Bankası, İstanbul, 2005.
- Turgut Serdar, *Demokrat Parti Döneminde Türkiye Ekonomisi: Ekonomik Kalkınma Süreçleri Üzerine Bir Deneme*, Adalet, Ankara, 1991.
- Tünay, Bekir, *Menderes Devri Anıları*, Nilüfer, İstanbul, tarih yok.
- Türk, H. Bahadır, *Şirket ve Parti - Genç Parti ve 'Yeni Siyaset'*, İletişim, İstanbul, 2008.

- Ulay, Sıtkı, *Harbiye Silah Başına*, Hüsni Tabiat, İstanbul, 1968.
- , *Giderayak*, Milliyet, İstanbul, 1996.
- Uran, Hilmi, *Hatıralarım*, Ayıldız, Ankara, 1959.
- Us, Asım, *Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım*, Vakıf, İstanbul, 1964.
- , 1930-1950-Atatürk, İnönü, İkinci Dünya Harbi ve Demokrasi Rejimine Giriş Devri *Hatıraları*, Doğruluk, İstanbul, 1966.
- Ülgener, Sabri F., “İktisadi Gelişme”, *Yeni Türkiye*, Hasan Refik Ertuğ vd., Nebioğlu, İstanbul, 1959.
- , *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, der., İstanbul, 1991 (ilk yayımlanma, 1951).
- Ülker, Reşit, *Tanıklar ve Belgelerle Atatürk'ün Bursa Nutku*, Okat, İstanbul, 1967.
- Valenzuela, Arturo, *The Breakdown of Democratic Regimes - Chile*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, Londra, 1978.
- Van Bruinessen, Martin, “‘Genocide in Kurdistan?’ The Suppression of Dersim rebellion in Turkey (1937-1938) and the chemical war against the Iraqi Kurds (1988)”, *Kurdish Ethno-Nationalism versus Nation-Building*, ISIS, İstanbul, 2000.
- Volkan, Vamik D., “The Need to have enemies and allies: A Developmental Approach”, *Political Psychology*, 6, 1985.
- Wallerstein, Immanuel, “What Are Bounding, and Whom, When We Bound Social Research”, *The Essential Wallerstein*, The New Press, New York, 2000.
- , “World System Analysis”, *The Essential Wallerstein*, The New Press, New York, 2000.
- Walzer Michael, “Drawing the Line: Religion and Politics”, *Thinking Politically-Essays in Political Theory*, Yale University Press, New Haven, Londra, 2007 (ilk yayımlanma tarihi 1999).
- Wasson, Ellis, *Aristocracy in the Modern World*, Palgrave, Macmillan, New York, 2006.
- Weiker, Walter F., *The Modernization of Turkey - From Atatürk to the Present Day*, Holmes Meier, New York, 1981.
- Weingrod, Alex, “Patrons, Patronage and Political Parties”, *Comparative Studies in Society and History*, 10, 1968.
- Welch, E. Claude ve Smith, Jr., Arthur K., *Military Role and Rule*, Duxbury Press, North Scituate, 1974.
- Welch, E. Claude, “Coup D’Etat”, *The Oxford Companion to Politics of the World*, editor in chief, Joel Kriegel, Oxford University Press, New York, 1993.
- Weyland, Kurt, “Clarifying a Contested Concept: Populism in the Study of Latin American Politics”, *Comparative Politics*, 34, 1, 2001.
- Wolf, Charles vd., *Long Term Military and Economic Trends*, Rand Note, Nisan 1989, RAND/N-2757-USDP, <http://rand.org/pubs/notes/2005/N2757.pdf>.
- Wolf, Eric. R., *Peasants*, Prentice Hall, New Jersey, 1966.
- Yalman, Ahmet Emin, *Yakın Tarihte, Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, cilt 1, Pera, İstanbul, 1997.
- , *Yakın Tarihte, Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, cilt 2, Pera, İstanbul, 1997.
- Yassıada Yargılamaları-Müşterek Müdafaa, Kararlar, Kararların Eleştirisi, Demokratlar Kulübü 9, Ankara, 1995.
- Yavuz, Erdal, “Sanayideki İşgücünün Durumu, 1923-1940”, *Osmanlı'dan Cumhuriyet*

- Türkiye'sine İşçiler, 1839-1950*, der. Donald Quataert, Eric J. Zürcher, İletişim, İstanbul, 1998.
- Yavuzalp, Ercüment, *Menderes'le Anılar*, Bilgi, Ankara, 1991.
- Yerdeş, Güngör, *Başkentte Önemli Olaylar ve Yazamadıklarım*, Umut, Ankara, 2006.
- Yıldız, Ahmet, *İhtilalin İçinden - Anılar ve Değerlendirmeler*, Alan, İstanbul, 2001.
- Yılmaz, Hakan, "American Perspective On Turkey: An Evaluation of the Declassified U.S. Documents Between 1947 and 1960", *New Perspectives On Turkey*, Sonbahar 2001.
- , "Democratization From Above In Response to the International Context: Turkey, 1944-1950", *New Perspectives on Turkey*, 17, 1997.
- Yılmaz, Nurettin, *Yakın Tarihin Tanıyım*, Veng, Ankara, 2008.
- Yüksek Adalet Divanı Kararları, İstanbul - Yassıada 14 Ekim 1960/15 Eylül 1961, Kabcı, İstanbul, 2006.
- Zileli, Gün, *Yarılma, 1954-1972*, Ozan, İstanbul, 2000.
- Zilfi, C. Madeline, "The Ottoman Ulema", *The Cambridge History of Turkey*, cilt 3, *The Later Ottoman Empire, 1603-1839*, der. Suraiya Faroqhi, Cambridge University Press, Cambridge, 2006.
- Zincirkıran, Necati, *Hürriyet ve Semavi İmparatorluğu*, Sabah, İstanbul, 1994.
- Zürcher, Erik Jan, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet-Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)*, İletişim, İstanbul, 2003 (ilk yayımlanma 1991).
- , *Milli Mücadelede İttihatçılık*, Bağlam, İstanbul, 1987.

Kişi Dizini

II. Abdülhamid 58, 164, 212, 354, 410
II. Mahmud 164
III. Selim 186, 244

Abdülaziz (Sultan) 19, 222, 244, 340
Abdülmecit (Sultan) 158
Acuner, Ekrem 347, 349, 364, 369
Adato, Salamon 109
Adeneuer, Konrad 269
Adivar, Halide Edip 148, 186, 199, 213, 224, 260
Ağaoğlu, Samet 27, 51, 57, 97, 117, 123, 208, 209, 212, 240-243, 249, 261, 264, 270, 272, 285, 299, 375, 390
Akçal, İzzet 117
Akdağ, Nazif 371
Aker, Abdullah 270
Aknoz, Nurettin 275
Aksal, İsmail Rüştü 117, 278, 359
Aksoy, Muammer 155, 215, 217, 218, 221, 324
Aksu, İrfan 170
Alankuş, Mehmet Muzaffer 370
Ali Şükrü Bey 199
Altıncan, Sadık 275
Altuğ, Kurtul 324
Anderson, Perry 12, 13, 79, 86, 91
Aras, Rüştü 52
Arcayürek, Cüneyt 202, 211, 212
Arendt, Hannah 125, 337
Argüç, Namık 242, 333
Arna, Fuat 206
Ash, T. Garton 337
Asutay, Naci 345
Asya, Arif Nihat 170
Ataklı, Mucip 371
Atalay, Sırrı 277, 325
Ataman, Sıtkı Sebatî 270, 317
Atatürk, M. Kemal 27, 33-37, 39, 40, 45-47, 52, 53, 83, 87, 98, 104, 105, 107, 113, 114, 126, 139, 153, 161, 165,

179, 188, 190-192, 199, 200, 211, 214, 218, 220, 222, 224-226, 228, 230, 233, 234, 240, 244, 245, 258, 265, 268, 283, 305, 307, 314, 325, 331-333, 345, 347-354, 409
Atay, Falih Rifkî 140, 199, 202, 203, 207, 305
Ateşdağı, Faruk 345, 346, 358
Atılğan, Yusuf 148
Atilhan, Cevat Rifat 139
Ayan, Halil 107
Aydemir, Şevket Süreyya 183, 184, 273, 376
Aydemir, Talat 305, 345-347, 350, 358, 385, 386
Aydınoğlu, Selahhatin 371
Aygün, Kemal 307
Ayverdi, Samiha 249, 274
Azizoğlu, Yusuf 108
Baban, Cihad 106, 146, 162, 199, 209, 233, 262, 265, 271, 272
Bağlum, Kemal 180, 181, 208
Bali, Rifat N. 38, 109
Baltacıoğlu, İsmail Hakkı 214
Baransel, Nurettin 242, 243, 354
Barutçu, Faik Ahmet 47, 100, 177, 179, 181, 182, 301, 358,
Barzani, Mustafa 295
Başar, Ahmet Hamdi 39, 40, 50, 76, 77, 129, 150, 262, 377
Başgil, Ali Fuat 52, 203, 216, 234, 322-324, 335, 374, 376, 378
Başkut, Fehmi 207
Başman, Avni 107, 262
Baştuğ, İrfan 349, 371
Bayar, Celal 18, 49-54, 60, 61, 63, 72, 85, 98, 99, 101, 103-109, 116-118, 126, 129, 137-139, 142, 152-154, 159, 161-163, 169, 188, 191, 207, 226, 227, 234, 237, 239, 242, 251, 259,

- 261, 264, 267, 270-272, 274, 275, 286, 289, 290, 293, 295, 300, 307, 317, 334, 338, 339, 349, 351, 370, 373, 376-380, 382, 389-392, 410
- Baykal, Rifat 347
- Baykam, Suphi 197, 334-336, 348, 358, 387
- Bele, Refet 232
- Belen, Fahri 107, 117, 262
- Belge, Burhan 267, 268
- Belger, Nihat Reşat 107, 262
- Benderlioğlu, Atif 299
- Bendix, Reinhard 78, 79, 91, 221, 233
- Benice, Etem İzzet 199
- Berk, Medeni 315
- Berkes, Niyazi 214, 225
- Berkman, Naci 298, 299
- Berlin, İsaiah 125, 171
- Bilget, Vedii 371
- Birand, Remzi 267
- Birgit, Orhan 101, 335
- Bismarck, Otto van 48
- Boratav, Pertev Naili 214
- Bozkurt, Mahmut Esat 220
- Bölügiray, Nevzat 243
- Bölükbaşı, Osman 63, 160, 251, 276, 306
- Braudel, Fernand 80
- Bucak, Remzi 108
- Budakoğlu, Esat 315, 317
- Burak, Ratip Tahir 202, 206
- Burçak, Rıfkı Salim 49, 117, 324
- Cebesoy, Ali Fuat 103, 232
- Ciritli, Hüseyin Hüsnü 224
- Coşkun, Alev 228, 332, 335, 336
- Çağlar, Behçet Kemal 230
- Çağlayangil, İhsan Sabri 119, 272, 377
- Çakmak, Fevzi 47, 52, 63, 226, 233, 279
- Çelebi, Faruk 195
- Çelikbaş, Fethi 117, 163, 262
- Çelikoğlu, Adnan 234, 235, 245, 336, 340, 345, 349, 357, 380, 388, 389, 392
- Çetiner, Yılmaz 203, 210, 293, 317
- Dahl, Robert 60, 70, 85, 171
- Dahrendorf, Rolf 171
- Danişmend, İsmail Hami 226
- Demirağ, Nuri 77
- Demirel, Tanel 56, 128, 141, 263, 341
- Doğan, Avni 50, 94, 100, 117, 250, 302
- Dönmezer, Sulhi 332
- Dulles, Allen 365, 368
- Dülger, Bahadır 314, 318, 324, 344, 384
- Ecevit, Bülent 284, 305, 317, 332, 335, 364
- Eisenhower, Dwight David 160, 366
- Ekinci, Mustafa 108
- Elevli, Avni 175, 235, 239, 242, 243, 315, 339, 353, 369, 371, 372, 391
- Elias, Norbert 34, 80, 91
- Enver Paşa 19, 236, 352, 354
- Er, Ahmet 336, 347, 352
- Erataman, Zeki 279, 280, 287, 314, 318, 343
- Erdelhun, Rüştü 241, 242, 245, 295, 370, 377, 379, 389, 391
- Ergin, Feridun 154
- Ergin, Şemi 117, 382, 389
- Erhard, Ludwig 269
- Erim, Nihat 67, 99, 117, 131, 161, 176, 194, 201, 207, 209, 210, 238, 270, 271, 303, 386
- Erkanlı, Orhan 198, 234, 290, 336, 345-347, 350, 356, 358, 364, 377, 379, 380, 387, 392
- Erkmen, Hayrettin 117, 270
- Eroğul, Cem 61, 156, 194, 251
- Esen, Bülent Nuri 215
- Esengin, Kenan 345
- Esin, Numan 339, 347, 350, 352, 355, 356, 371, 391
- Esmer, Yavuz 336
- Ete, Muhlis 117
- Faik, Bedii 99, 142, 145, 163, 188, 200, 202, 205, 211, 212, 257, 305
- Faysal (Kral) 293
- Felek, Burhan 250, 331

Feyzioğlu, Turhan 117, 215, 217, 219,
315, 317, 335, 336
Ford, Henry 272
Foucault, Michel 35, 59, 165, 221
Frey, Frederick 30, 146, 166, 193, 299,
363
Gedik, Namık 258, 286, 289, 295, 308,
316, 317, 375, 389, 390
Geertz, Cilfford 164, 191
Gencer, Bedri 92, 93, 169, 223
Giritlioğlu, Fahri 63-67, 159, 160, 276,
281, 282, 293, 294, 302, 317, 324,
387
Goebbels, Joseph 266, 341
Goltz Paşa 230, 236
Gökalp, Ziya 220
Göle, Turgut 307, 359, 387
Gülek, Kasım 117, 131, 134, 162, 195,
267, 270, 277, 278, 308
Güley, Ferda 317, 324, 334, 344, 387
Gümüşpala, Ragıp 372
Günaltay, Şemsettin 89, 97, 117, 179, 188
Gürsel, Cemal 295, 333, 342, 347-349,
353, 354, 367, 368, 371-375, 378,
379, 386, 391-393, 397, 408
Gürsoy, Nilüfer 380
Gürsoytrak, Suphi 290, 345
Gürün, Ali 303
Güventürk, Faruk 234, 289, 290, 345,
346, 388, 389, 398
Hanhan, Ziya 206
Hauriou, Maurice 165, 166
Helling, Barbara 84
Irmak, Sadi 101
İşin, Ekrem 91
İbrahim Şinasi Efendi 199, 211
İleri, Tevfik 116, 139, 170, 189, 227, 267,
270, 319, 392
İnalçık, Halil 18, 19, 31, 72, 79, 92, 93,
266, 360
İnan, Afet 213

İnan, Kamran 242
İnce, Refik Şevket 107, 117, 133, 262, 271
İncedayı, Cevdet Kerim 61, 176
İnönü, Erdal 100, 315, 385
İnönü, İsmet 27, 33, 35, 37, 38, 43, 46-52,
58, 61-67, 73, 76, 83, 94, 98, 100-
106, 113, 114, 117, 126, 131-134,
150, 157-162, 165, 175, 177-196,
200, 202, 203, 206, 207, 211, 212,
220, 227, 228, 233, 234, 240, 244,
245, 255, 264, 266-273, 276-278,
281-286, 290, 294-309, 313-319, 321,
325-340, 348, 350, 357-359, 362,
364, 375, 378, 381-388, 397, 404,
409
İskilipliğil, Canip 372
İslamoğlu, Müfit 287
İşcan, Haşim 134
Kabibay, Orhan 345-347, 349, 369
Kalafat, Emin 270, 271
Kalmaz, Ali İhsan 353, 373
Kant, Immanuel 125
Kaplan, Mustafa 347, 350, 369
Kara, Mehmet 103, 124
Karacan, Ali Naci 104, 190, 208, 211
Karacan, Ercüment 208, 305
Karal, Enver Ziya 163, 223, 244
Karaman, Suphi 346-348, 369
Karamanlis 353
Karan, Muzaffer 359
Karaosmanoğlu, Fevzi Lütfü 67, 117, 262,
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri 36, 176,
179, 188, 301, 303, 398
Karasapan, Celal Tevfik 134, 379
Karatay, Vefa 345
Karpaz, Kemal 17, 44, 85, 86, 107, 195,
199, 204, 231, 239, 276, 351, 407
Kaya, Şükrü 200
Kemal, Namık 199, 331
Keyder, Çağlar 32, 40, 76, 84, 127, 143,
145, 362
Kılıç, Altemur 208, 379
Kılıçioğlu, Safa 203, 208, 210, 211, 273,
305

- Kırca, Coşkun 215, 217
 Kırıkoğlu, Kamil 340
 Kısakürek, Necip Fazıl 97, 116, 121, 140, 157, 189, 267, 273, 274, 327, 390
 Kirişcioğlu, Nusret 284, 297, 324-326, 332, 339, 340, 364, 384, 392
 Kocabaş, Ahmet 238
 Koç, Vehbi 59, 76, 147, 256, 270, 272, 292, 362
 Koçak, Cemil 42-44, 51, 60, 118
 Koçaş, Sadi 234, 244, 245, 345-350, 354
 Koraltan, Refik 49, 50, 101, 105, 270, 370, 377, 382
 Korur, Ahmet Salih 134, 273, 291, 292, 377, 389
 Köksal, Osman 345-347, 350, 380
 Köprülü, Fuad 49, 50, 52, 67, 105, 106, 117, 149, 206, 260, 262, 275, 276
 Kubalı, Hüseyin Nail 215, 216, 220-222, 228
 Kuran, Ahmet Bedevi 303
 Kurbanoglu, Muzaffer 270
 Kurtbek, Seyfi 117, 133, 236
 Kuytak, Fikret 347, 359, 369
 Küçük, Sami 232, 347, 353, 364, 402
- Lenin, Vladimir İlyiç 166
 Lerner, Daniel 146, 147, 231
 Lieven, Dominic 91
 Lipset, Martin 14, 69, 94
- Madanoğlu, Cemal 234, 349, 353, 391
 Mardin, Şerif 30, 34, 90, 92, 110, 163, 183, 199, 215
 Mehmet Ali Paşa 41
 Menderes, Adnan 18, 49-52, 56, 60, 61, 63, 67, 88, 97-99, 101, 103, 105-109, 112-117, 119, 121, 124, 126, 127, 129, 132, 134-137, 139-144, 149, 151-163, 179-181, 189, 194, 201-210, 216, 217, 226, 227, 233-237, 241-243, 245, 246, 249, 252, 253, 257-275, 277, 280, 285-295, 297, 299-302, 305-307, 314-323, 326, 327, 329, 331, 333-336, 338, 339, 342-356, 360, 362, 363, 366, 367, 370-392, 397, 410
 Menderes, Ethem 139, 243, 353, 370, 372, 377-380, 382, 389, 392
 Menderes, Yüksel 242
 Menemencioğlu, Numan 266
 Metinsoy, Murat 47, 88, 111
 Montesquieu 80
 Moore, Barrington 74, 85
 Mustafa Reşit Paşa 41
- Nadi, Nadir 67, 102, 103, 165, 179, 194, 199, 200, 208, 210, 305, 219, 327
 Nadi, Yunus 199
 Nasuhioğlu, Rüknettin 297
 Nesin, Aziz 398
 Nizamü'l Mülk 265
 Noyan, Kurtcebe 101, 133, 240
 Nuhoglu, Bozkurt 335
 Nutku, Emrullah 58, 143, 224, 271, 275
- Okan, Sezai 345-347, 350, 369, 373
 Onar, Sıddık Sami 220, 221, 228, 332, 336, 343
 Onat, Burhanettin 138, 254
 Oral, Cavit 89
 Orbay, Rauf 232
 Oruç, Arif 199
- Öner, Nazım 135
 Öz, Talat Vasfi 138
 Özdağ, Muzaffer 345, 347, 349, 350, 352, 355, 371
 Özdiş, Fahri 289, 349, 356, 371, 372, 391
 Özkaya, Şükran 350
 Öztürk, Halis 108
 Özyörük, Halil 103
- Pareto, Vilfredo 4, 12, 118, 156
 Peker, Recep 60-62, 213, 220, 240, 278
 Polatkan, Hasan 117, 157, 255
 Popper, Karl 11, 171
- Ran, Nazım Hikmet 137, 176, 341, 342

- Renan, Ernst 71
 Resneli Niyazi 352
 Robinson, Richard 84, 141-143, 190, 235, 387
 Rousseau, Jean Jacques 66, 152
 Rustow, Dankwart A. 70, 71, 182, 199, 231

 Sabis, Ali İhsan 241
 Sadak, Necmettin 199, 203
 Safa, Peyami 101
 Sağlam, Tefvik 214
 Said-i Nursi 88, 115, 116, 134, 139, 140, 189, 339
 Sait, Nuri 293
 Saka, Hasan 89, 267
 Samim, Ahmet 199, 212
 Sanders, Limon von 230
 Saraçoğlu, Şükrü 100, 165, 233
 Sarol, Mükerrrem 108, 161, 181, 201, 206-209, 243, 261, 265-272, 285, 286, 290, 292, 299-301, 336, 347, 348, 376-379, 390, 392, 397
 Sartori, Giovanni 11, 13, 69, 171
 Satır, Kemal 76, 303
 Saydam, Refik 27, 73, 200
 Schmitt, Carl 4, 22
 Sen, Amartya 74, 94
 Seyhan, Dünder 228, 233, 234, 314, 345-347, 350, 354, 358, 389
 Simavi, Erol 175, 198
 Simavi, Haldun 208, 305
 Soley, Selim 237
 Somuncuoğlu, Sadi 206
 Soyuyüce, Şefik 241
 Stirling, Paul 84, 111, 363
 Sukarno, Achmed 339
 Sunay, Cevdet 349, 391

 Tacan, Necati 347
 Tankut, Hasan Reşit 28, 40, 84
 Tanpınar, Ahmet Hamdi 91, 267, 397
 Tanrıöver, Hamdullah Suphi 170
 Tekelioğlu, Sinan 170
 Tez, Hasan 307

 Tilly, Charles 12, 14, 41, 43, 44, 48, 63, 70, 94
 Tocqueville, Alexis de 80
 Toker, Metin 46, 48, 50-52, 60, 61, 64, 67, 76, 98, 101, 118, 131, 159, 160, 161, 180, 181, 194-196, 208, 212, 253, 277, 285, 294-296, 302, 303, 315-317, 335, 338, 358, 359, 385, 386
 Toraman, Ayhan 336
 Tunaya, Tarık Zafer 19, 115, 138, 190, 217
 Tunç, Mustafa Şekip 214
 Turgut, Halil 286
 Türkeş, Alpaslan 346-351, 359-372, 391-393

 Uçaner, Fevzi 275
 Ulay, Sıtkı 239, 243, 349, 353, 365, 369-373, 379, 384, 389, 391, 392
 Uran, Hilmi 39, 59, 66, 67, 233
 Us, Asım 45, 199, 200
 Ustaoglu, Hasan Fehmi 140

 Ülgen, Muammer 357
 Ülken, H. Ziya 214
 Ünsalan, Necati 345
 Üstündağ, Ekrem Hayri 117, 262

 Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet 221

 Wadsworth, George 148
 Warren, Fletcher 365, 366, 368, 375, 408
 Weber, Max 137, 402

 Yalçın, Hüseyin Cahit 98, 100, 102, 160, 199, 206, 208, 212
 Yalçın, İhsan 335, 340
 Yalman, Ahmet Emin 104, 139, 196, 200, 203, 207, 208, 212, 267, 282, 282, 377
 Yamanoglu, Bumin 308
 Yasa, İbrahim 84
 Yavuzalp, Ercüment 269, 271, 378

Yazıcı, Nuri 335

Yetkiner, Ethem 296

Yıldırım, Canip 108, 123, 124

Yıldırım, Cemal 234, 289, 324, 338, 351,
358

Yıldız, Ahmet 234, 345-347, 356, 364

Yücel, Hasan Ali 165, 213

Zeytinoğlu, Kemal 299, 339

Zileli, Gün 239

Zorlu, Fatin Rüştü 117, 282, 295, 365,
366, 381, 383, 392

Kavram Dizini

- 12 Mart 1971 20, 409
12 Temmuz Beyannamesi 62
14 Mayıs 1950 43, 99, 101, 102, 121, 407
1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunü 41
1858 Arazi Kanunu 76
1876 Kanun-i Esasi 19, 41, 183, 184
1876-7 Meclis'i Mebusan 86
1909 Anayasa değişiklikleri 164
1913 Bab-ı Ali Baskını 19, 228, 245, 407
1924 Anayasası 52, 65, 66, 68, 104, 114, 154, 155, 322, 323
1925 Aşarın Kaldırılması 39, 85
1936 İş Kanunu 82
1938 Cemiyetler Kanunu 82, 89
1946 Seçimleri 38, 60, 61, 63, 123, 158, 234
1950 Seçimleri 47, 57, 58, 61, 67, 89, 97-99, 109, 110, 117, 121, 131, 134, 156, 188, 199, 200, 234, 268, 338
1952 Basın-iş Kanunu 143
1954 Deniz-iş Kanunu 143
1954 Seçimleri 89, 108, 109, 150, 155, 159, 179, 208, 210, 249, 250, 260, 264, 280, 303, 345
1957 Seçimleri 108-110, 131, 140, 209, 251, 259, 275, 281, 301, 325, 327, 351, 358, 376, 388
1958 Devalüasyonu 254
1973 Şili Darbesi 360
27 Mayıs 1960 270, 344, 402, 408
27 Mayıs Darbesi 3, 4, 9, 68, 141, 170, 223, 231, 234, 244, 257, 260, 295, 386, 392, 399, 402, 406-411
27 Mayıs Koalisyonu 4
28 Nisan Bildirisi 329
28 Şubat Süreci 20
31 Mart Vakası 185, 186, 259
555 K 325, 334, 375
6-7 Eylül olayları 141, 170, 258, 259, 291
9 Subay Olayı 245, 289, 346, 347, 389
II. Meşrutiyet 228
Adalet Partisi (AP) 377
Adaletname/ler 93
Adana 45, 101, 150, 188, 195, 283
Afyon 134
Ağaoğlu, Ahmet 36, 56
Akdeniz 110
Akis Dergisi 132, 148, 203, 206, 211, 246, 263
Akşam 150, 199, 203, 307, 334
Alevi 109, 158, 192, 401
Amerika Birleşik Devletleri (ABD) 29, 40, 42, 44, 46, 62, 75, 101, 118, 119, 141, 144, 148-150, 208, 214, 235, 236, 254, 267, 294, 302, 339, 341, 364-368, 375, 390, 401, 408
Amerikan Askeri Yardımı 235
Amerikan Yardımı 141
Antep 298, 325
Askeri Ceza Kanunu 238
Askeri rejim 19, 72, 342, 357, 408
Askeri/sivil Bürokrasi 9, 17, 30, 37, 38, 50, 53, 74, 86, 87, 89, 120, 122, 132, 136, 196, 217, 219, 398, 405, 410
Aşar Vergisi 39
Aşiret 31, 44, 71-73, 82, 93, 111, 295, 379, 384
Atatürk'ü Koruma Kanunu 139, 191
Atina 207, 371, 384
Avrupa 28, 35, 40-43, 54, 75, 78, 79, 88, 91, 118, 127, 163, 166, 169, 367, 401
Ayan/mültezim 78, 79
Aydın 45, 89, 280
Bahar Taarruzu 306
Balkan Komitacılığı 374
Basın Kanunu 137, 140, 199, 201, 251, 323, 327
Basın Özgürlüğü 45, 199, 201, 203, 205, 207, 299
Batılılaşma 54, 116, 121, 187, 191, 192, 211, 218, 219, 400

Besleme Basın 203, 292

Beyaz Zambaklar Memleketinde 355

Bezirgan 239

Birleşmiş Milletler (BM) 148, 149, 375, 380

Bizans İmparatorluğu 93

Burjuva 7, 38, 74, 79-81, 166, 341, 362

Burjuvazi 32, 37, 74, 75, 77, 78-82, 84, 89, 110, 166, 171, 258, 361, 362, 402

Bürokrasi 9, 17, 30, 37, 38, 50, 53, 62-64, 72, 74-76, 86, 87, 89, 90, 98, 108, 111, 120-123, 128, 132-137, 140, 154, 211, 213, 216, 217, 219, 225, 231, 232, 235, 236, 239, 362, 398, 402, 405, 409, 410

Büyük Cihad 140

Büyük Doğu 116, 139, 267, 273

Cami 114, 119, 124, 189, 298, 315, 355

Cemaat 90, 138, 144

CENTO 149, 208, 364, 368

Cezayir 149

Cumhuriyet Gazetesi 166, 200, 203, 277, 304, 363

Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) 3, 9, 27, 28, 33, 36-40, 42, 43, 46, 47, 49-68, 76, 82-84, 87, 89, 93, 97-126, 131-133, 135, 138, 139, 141, 142, 144, 145, 147-151, 154-163, 175-184, 187-203, 209, 211-219, 224, 226-228, 234, 235, 237-239, 242, 246, 250, 253, 255-262, 272-308, 313, 316-351, 357-359, 362, 365, 366, 368, 374-376, 380-388, 397-404, 406-409

Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) 376

Çad 164

Çanakkale 135, 203, 272, 283, 308

Çankırı 123i 280

Çırağan Vakası 18

Çiftçiye Topraklandırma Kanunu 47, 49

Çifthane Sistemi 85

Dar'ül Fünun 213, 221

Davutpaşa Kışlası 340, 350

Demagoji 127, 129-131

Demirkırat 101, 162, 188, 189, 234, 290, 385, 389

Demokrasi 9, 11, 13-15, 36, 43-51, 60-63, 67, 69, 70, 77, 93, 94, 101, 110, 121, 127, 129, 130, 135, 142, 151-153, 162, 177, 182, 200, 211, 218, 219, 223, 253, 257, 263, 266, 277, 295-297, 303, 315-317, 337, 339, 340, 350, 352, 355, 356, 358, 359, 391, 406, 407, 410

Demokratik rejim 3, 11-15, 18, 19, 21, 55, 59, 60, 62, 64, 68-71, 74, 77, 79, 81-83, 87, 94, 101, 133, 139, 151, 152, 155-157, 177, 180, 182, 187, 195, 196, 211, 218, 219, 235, 240, 246, 252, 257, 263, 264, 266, 289, 295, 302, 304, 306, 327, 329, 338, 385-387, 399, 401, 403-407, 410

Demokratikleşme 3, 9, 14, 19, 25, 41, 43-46, 48, 52, 59-65, 69-71, 77, 82, 83, 84, 86, 88, 89, 108, 111, 112, 117, 130, 131, 158, 161, 176, 189, 200, 214, 220, 235, 264, 276, 305, 361, 403, 405, 406, 410

Deniz kuvvetleri 275

Dersim 108

Despotizm 86, 92, 125

Devlet geleneği 69, 153, 161

Devlet partisi 53, 157, 196

Devlet(siz) toplum 29

Devletçilik 39, 56, 57, 76, 127, 142, 253

Devr-i Sabık 98, 100, 157-159, 162, 182, 277, 325, 327, 383

Devrek 283

Devrim 16, 17, 19, 22, 30, 47, 88, 91, 97, 98, 112-114, 116, 124, 153, 183, 188, 199, 211, 219, 220, 224, 232, 337, 352, 371, 401, 407, 408

DİE 31, 39

Dindar 63, 74, 103, 108, 115, 116, 118, 138-140, 153, 158, 189, 190, 192, 220, 226, 239, 273, 331, 341

Dini değerler 119, 187

- Direnme Hakkı 92, 337, 360
 Diyanet İşleri Başkanlığı 138
 Doğu despotizmi 92
 Doğu Sorunu 42
 Dörtlü Takrir 49, 50
 DTCF 40, 84, 213-215, 225
Dünya Gazetesi 182, 202, 203, 207
- Ebedi Şef 214
 Ege 32
 Egemenlik 22, 33, 58, 65, 73, 78, 113, 151, 152, 245, 256, 262, 400, 403
 Ehven-i Şer 115, 116, 140
 Emir(er)(liğ)i 237, 238, 240, 243
 Enflasyon 126, 141, 143, 149, 238, 252, 254
 Entelektüel/intelligentia 80, 108, 120, 137, 197, 212, 215, 217, 220, 221, 262, 299, 342, 357
 Eskişehir Konuşması 300, 381, 392
 Eşitlik 4, 11, 15, 43, 44, 85, 91, 183, 256
- Feodalizm 78, 79
Forum Dergisi 135, 148, 215, 219, 221
 Fransa 29, 41, 62, 91, 93, 119, 149, 297
 Fransız Devrimi 22, 91, 183
- Gayrimüslim 30, 32, 38, 75, 76, 108, 109, 112, 158, 258, 259, 309
 Gaziantep Olayları 283, 285, 288, 306
 Genç Osmanlılar 58, 183, 184, 199, 404
 genel irade 12, 65, 66, 152
 Genelkurmay Başkanlığı 71, 132, 245, 293, 369, 370
 Geyikli Olayları 308
 Giresun 280-283
 Grev Hakkı 57, 82, 89, 143, 197, 276
 Gümüşhane 281, 282
 Güneydoğu Anadolu 31, 36, 51, 71, 72, 91, 108, 339
- Hakimiyet-i Milliye 35, 213
 Halk Fırkası 40, 53
Halkçı 139, 158, 179, 205, 210, 254
 Halkevleri 159, 195
- Harbiye Marşı 230
 Harbiye 230, 239, 243, 340, 349, 353, 356, 369-371, 373, 375, 389-392
 Harp Akademisi 345, 367
 Hatay 110, 224, 280-282, 302
 Hava Kuvvetleri 275
 Hikmet-i Hükümet 155
 Hilafet 17, 19, 30, 113, 114, 186, 274
 Himayecilik 111
 Himmetdede İstasyonu 314, 316-318
Hürriyet Gazetesi 200, 201, 210, 391
 Hürriyet Partisi (HP) 108, 123, 259, 261, 275, 286, 291
- IMF 251
 Irak 254, 293-295, 318, 364, 380
 Islahat 17, 304
 Islahat Fermanı 244
 Isparta 134, 170, 280
- İç Anadolu 32
 İdeoloji 5, 21, 29, 30, 35, 39, 40, 53-55, 59, 73, 74, 102, 110, 111, 114, 118, 119, 128, 129, 156, 188, 209, 214, 218, 229, 230, 239, 341, 352, 361, 399, 402, 408
 İhtilal 326, 359, 380, 387
 İkinci Dünya Savaşı (1939-1945) 39, 41, 42, 47, 88, 149, 255
 İkinci Grup 33, 399
 İlerleme 4, 17, 31, 34, 119, 185, 191, 225, 245, 252
 İmam Hatip 138, 190
 İndirgemeci 7, 8
 İngiliz Devrimi 183
 İngiltere 41, 48, 62, 74, 78, 149, 171, 379, 397
 İnkılap 17, 139, 203, 213, 234, 332, 358
 İntisab 91, 266
 İran 146, 244, 364, 367
 İrtica 77, 114, 139, 175, 185-190, 218, 331, 374
 İslam Demokrat Partisi 139
 İslam/İslami 30, 31, 33, 86, 115, 164, 168, 169, 291, 360

- İslami muhafazakar 33
 İslamiyet 115-117, 169, 360
 İspanya 44, 45, 71, 164, 203
 İspat Hakkı 260, 261, 271, 272, 299, 320
 İstanbul 32, 76, 83, 91, 101, 109, 134, 143, 145, 147, 169, 170, 175, 185, 195, 201, 221, 223, 226, 245, 258, 270-272, 283, 288, 292, 296, 303, 307, 309, 331-335, 338, 348, 349, 350, 352, 371, 377, 385, 391
 İttihat ve Terakki Cemiyeti 53, 223
 İttihatçı/İttihatçılık 33, 41, 165, 183, 184
 İyi Liderlik/Statecraft 151, 264, 269, 374, 407
 İzmir 32, 37, 45, 67, 83, 105, 135, 140, 147, 150, 158, 166, 191, 195, 199, 206, 225, 280, 302, 307, 309, 370-372, 391
 İzmit 283
 Jakoben 4, 33, 191
 Japonya 30, 39, 62, 164, 354, 400, 406
 Jön Türk 33, 58
 JUSMAT (Amerikan Askeri Yardım Heyeti) 365
 Kabine 103, 107, 142, 236, 246, 259, 261, 262, 270, 390
 Kadro 220
 Kapitalizm 7, 9, 14, 81, 118, 166, 171, 185, 362, 402
 Kara Kuvvetleri 133, 234, 275, 295, 347, 348, 370, 397
 Karadeniz 32, 103, 124
 Karanfiller Devrimi 19, 407
 Karşı-Devrim 112, 113, 401
 Kemalist Elit 17, 39, 45, 119, 187
 Kemalizm 36, 50, 113, 124, 169, 191, 225, 261, 341, 400
 Kıbrıs 155, 226, 258, 351
 Kıbrıs Türktür Derneği 155, 258
 Kırşehir 250, 251
 Kitle Partisi 53, 110, 116, 120
 Komünizm 42, 44, 139, 140, 150, 170, 214, 225-227, 236, 254, 279, 299, 318, 324, 367, 400
 Kore 148, 149, 162, 215, 313, 329, 346, 347, 350, 365
 Korporatizm 82
 Koruyucu/Hami 93, 132, 153, 154, 161, 225, 230, 232, 351, 389, 391, 398, 400
 Köy Enstitüleri 51, 114
 Köylü 9, 28, 31, 32, 36, 37, 39, 40, 45-47, 49, 57, 58, 69, 79, 81, 83-85, 87, 89-91, 93, 108, 110, 111, 116, 121-127, 130, 141, 143-147, 163, 189, 190, 192, 197, 231, 242, 290, 299, 361, 363, 364, 399, 402, 403
 Kul Sistemi 28
 Kuleli Vakası 18, 183
 Kur'an-ı Kerim 115, 116, 124, 131, 138, 190, 225
 Kurtuluş Savaşı 33, 87, 98, 149, 161, 228, 232, 353
 Kuvay-ı Milliye 186
 Kuvvetler Birliği 65, 154
 Küçük Amerika 118
 Küçük Köylülük 37
 Küçük Üreticilik 32, 85, 143, 405
 Kürt Milliyetçiliği 72, 85, 295
 Kütük Marifetleri 282
 Laiklik 50, 51, 55, 74, 87, 106, 115-117, 124-127, 138, 140, 185-191, 225, 239, 279, 351, 360, 401
 Latin Amerika 37, 80, 231, 367
 Liberal Demokrasi 7, 11, 42, 101, 122, 130, 166
 Liderlik (iyi liderlik) 151, 264, 269, 374
 Lübnan 146, 149, 364
 Madun 4, 88, 89, 112, 124
 Malatya 100, 110, 280
 Manisa 45, 195, 291, 375
 Mardin 197, 280
 Marksizm 7
 Marmara 110, 302
 Mason 134
 Meclis Üstünlüğü 65

- Medeniyet 34, 187, 191, 218, 231, 355
 Medrese 223
 Meksika 37
 Memur zihniyeti 126
 Merkezileşme/merkeziyetçilik 30, 72, 86, 168
 Merkezin çevresi 53
 Mersin 116, 283, 339
 Meşruluk/Meşriyet 9, 17, 19, 23, 30, 33, 35, 63, 68, 113, 129, 131, 142, 149, 155, 164, 179, 186, 198, 244, 250, 257, 288, 302, 321, 322, 336, 337, 339, 353, 357, 360, 361, 384, 390, 398
 Meşrutiyet 58, 67, 115, 138, 163, 223, 228, 340
 Mısır 30, 41, 146, 386
 Militarizm 229-231, 237
 Millet Egemenliği 113, 152
 Millet İradesi 4, 20, 66, 101, 120, 152, 153, 251
 Millet Partisi 57, 63, 139, 160, 251
 Millet-i müsellaha 231, 232, 236
 Milli Güvenlik Konseyi 366, 368
 Milli irade 9, 52, 58, 101, 114, 115, 151, 152, 157, 179, 209, 216, 256, 275, 277, 278, 303, 400, 403, 410
 Milli İstihbarat Teşkilatı (MİT) 134, 295, 379
 Milli Kalkınma Partisi 77
 Milli Şef 162, 165, 191, 214, 245, 266, 303, 357
 Milli Türk Talebe Birliği (MTTB) 197, 224-227, 331
 Milliyet 203, 208, 334
 Milliyetçilik 30, 34, 59, 69, 71, 72, 74, 85, 108, 109, 114, 115, 122, 153, 169, 170, 183, 184, 224, 229, 239, 401
 Modern devlet 11, 41
 Modernleşme 4, 7, 9, 17, 28, 36, 47, 85, 86, 91-93, 102, 113, 118-120, 146, 148, 163, 164, 169, 185, 187, 231, 235, 274, 400, 401
 Muasır Medeniyet 34, 35, 98, 113, 118-120, 149, 169, 220, 223, 399, 401
 Muhafazakar 6, 33, 63, 103, 115, 116, 138-140, 146, 153, 154, 158, 170, 190, 192, 220, 226, 227, 273, 309, 341, 400
 Muhafazakar Modernleşme 120
 Muhtıra 19, 20
 Muktedir 4, 66, 88, 122, 152, 158, 159, 165, 169, 204, 264, 265, 313, 387, 388
 Mülkiyet 10, 14, 32, 76-78, 84, 86, 110, 118, 157, 183, 362
 Müsadere 47, 76, 226
 NATO 42, 149, 235, 236, 243, 314, 350, 356, 364, 367, 368, 375-377, 381, 385
 Neo-despotizm 86
 Niğde 178, 280-282, 303
 Noblesse Oblige (Soyluların Yükümlülükleri) 36
 Nur Hareketi 140
 OECD 141
 Olgunlaşma Enstitüsü 147
 Ontolojik 187
 Ordu-millet 229
 Orta sınıf 74, 82, 86, 87, 89, 231, 232, 276, 281, 405
 Ortak Yarar 4
 Osmanlı İmparatorluğu 18, 28, 30, 31, 41, 45, 53, 54, 78, 86, 154, 163, 198, 223, 230, 363
 Osmanlı-Türk geleneği 37, 91
 Özel Harp Dairesi 350
 Özel Mülkiyet 10, 32, 110, 118, 362
 Özgürlük 4, 43, 45, 65, 108, 110, 115, 123, 137, 144-146, 155, 156, 163, 171, 181-183, 186, 187, 194, 196, 198-209, 214, 262, 299, 330, 357, 410
 Paradigma 7, 8, 102, 400
 Paris 108, 207, 208, 242, 266, 347, 355, 397

- Parti içi muhalefet 259-261, 264, 301
 Paternalizm 125
 Patrimonyal 78, 163, 164, 256, 266, 363, 403
 Patronaj 112, 255-258
 Perendebazlar Toplantısı 275
 Petrol Kanunu 194
 Popülizm 115, 127, 128, 130, 281
 Portekiz 19, 44, 407
 Proto-Burjuvazi 32, 89, 110
 Prusya 29, 48, 86, 90, 91, 230, 231, 233, 235
 Rejim değişikliği 16, 17, 21-23, 384
Resmî Gazete 321, 322, 349
 Rule of Law/hukuk devleti 45, 165, 184, 219, 221, 222, 256, 292, 329, 354
 Rus 221, 340, 353, 355
 Rusya 41, 52, 77, 86, 90, 140, 189, 221, 231, 318
 Saltanat 19, 30, 33, 58, 114, 155
 Samsun 45, 63, 139, 159, 188, 280, 283
 Sapanca 135
 Serbest Fırka 36, 45, 52, 56, 62, 93, 120, 185
 Sınıf Çıkarları 74, 75, 402, 406
 Sınırlı Demokrasi 43, 54, 154, 326, 411
 Sivil Darbe 18
 Sivil Diktatörlük 19
 Sivil İtaatsizlik 337, 338
 Siyasal Elitler 406
 Siyasal Rejim 10-12, 16, 18, 21, 44, 70, 75
 Siyaseten katl 92
 Sokak Temsilciliği 302
 Sol-sosyalist yaklaşım 52, 77
Son Telgraf 199
 Sosyo-Ekonomik/kültürel 13, 68, 121
 SSCB 39, 42, 52, 101, 109, 245, 254, 279, 364, 366-368
 Suriye 146
 Sünni Müslüman 109, 115, 124, 137, 401
 Şer-i Şerif 92, 183, 222
 Şeriat 58, 92, 183, 199
 Şeyh Sait İsyanı/ayaklanması 33
 Şura 259, 373
 Tahkikat Komisyonu 197, 228, 284, 297, 315, 321, 322, 324, 338, 380, 387
 Takrir-i Sükun 199
 Tan Gazetesi Baskını 76, 224
 Tanzimat Dönemi (1839-1876) 17, 28, 33, 54, 228
 Tarikat 75, 90, 138
 Tarsus 266
 Tasvir-i Efkâr 211
 Taşra 78, 107, 111, 112, 116, 123, 145, 166, 190, 281, 400
 TBMM 50, 98, 99, 103, 115, 149-154, 214, 228, 232, 238, 251, 255, 270, 276, 279, 321, 328
TBMM Zabıt Ceridesi 27, 73
 Tek Parti diktatörlüğü 9, 322
 Tek Parti rejimi 35, 36, 49, 65, 94, 162, 382
 Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 33, 51, 228
The Economist 114, 141, 193, 250, 280, 381, 410
 Ticani 187, 188, 226
Time 123, 149, 201, 202, 252, 254
 Tokat 110, 280, 283, 296, 306
 Tolerans 14, 79, 151, 165, 196
 Topkapı Olayları 283, 307-309, 358
 Toplumsal Mühendislik 5, 119
 Toprak Mahsulleri Vergisi 37, 47
 Toprak Reformu Kanunu 89
 Trakya 32
 Tüccar ve zanaatkar 31, 32, 37, 38, 45, 76, 109, 112, 239
 Türk Milliyetçiler Derneği 139
 Türk Milliyetçiliği 71, 74, 108, 170, 184, 229, 401
 Türk ordusu 230, 235, 237, 242, 290, 332, 398
 Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) 47, 133, 185, 187, 232, 235-238, 242, 351, 354, 357, 367, 379, 397, 409

- Türk-İslam Sentezi/kültürü 90, 92
 Türkçe Ezan 88, 124, 360
 Türkiye Komünist Partisi 341
- Ulema 30, 54, 92, 93, 163, 164, 198, 220, 222
Ulus Gazetesi 67, 135, 163, 194, 202, 207, 210, 237, 238, 305, 317, 380
- Ümera 93
 Üniversite Özerkliği 216, 262, 299
 Ürdün 146
- Vakit* 45, 199
 Varlık Vergisi 47, 87, 109
 Vatan Cephesi 291-293
- Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu 184, 194
 Yargı Bağımsızlığı 198, 262, 299, 327
 Yargıtay 103, 160, 251, 260
- Yassıada 116, 134, 155, 157, 244, 258, 267, 270, 293, 307, 309, 323, 327, 336, 369, 377-383, 392, 408
 Yekpare Toplum 15, 167, 171, 292
 Yeni orta sınıf 89
 Yeni Osmanlılar/ Genç Osmanlılar 58, 183, 184, 199, 404
Yeni Sabah 203, 210, 334
Yeni Ulus 210, 380
 Yeniçeri Ocağı 164
 Yeşilhisar Olayı 197, 314-318, 348, 380, 387
 Yunanistan 146, 226, 353
- Zafer Gazetesi* 113, 120, 139, 192, 207, 237, 249, 275, 277, 288, 291, 308, 339, 376, 383
 Zenofobik milliyetçilik 169
 Zile Olayları 296, 306, 325
 Ziraat Bankası 141, 251
 Zorunlu Askerlik 72, 231, 232, 363

Prof. Dr. Tanel Demirel'in bu kitabı, Demokrat Parti iktidarı ve 27 Mayıs darbesini karşılaştırmalı olarak inceliyor. Yazar bunu yaparken, bir yandan darbeyi meşrulaştırmak için ileri sürülen tek parti diktatörlüğüne gidildiği iddiasını sorgularken, öte yandan DP hükümetinin yaptıkları ve yapamadıklarıyla darbeye gidiş sürecindeki rolünü de irdelemektedir. Eser, siyasi süreçleri anlamaya çalışırken, aktörlerin içinde bulundukları ortam ve sınırlamalarla beraber, diğer aktörlerle ilişkilerini de dikkate alıyor.

Kitapta, DP'yi ortaya çıkaran koşullar, parti ideolojisi ve takip edilen politikalar ele alınırken, özellikle klişeler ve genelgeçer yargılardan uzak durulmakta, CHP, ordu, basın ve üniversite gibi muhalefet unsurları da benzer bir biçimde yorumlanmaktadır.

Demirel, dönemin hikayesini anlatmakla yetinmemekte, demokratik rejimin yaşadığı sıkıntıların nedenleri hakkında karşılaştırmalı tarih ve siyaset perspektifinden beslenen açıklamalar da sunmaktadır. Siyasetin içinde evrildiği "yapısal" faktörler ihmal edilmeden, siyasal olguların ortaya çıkışında etkili olabilen, tesadüfi ya da arızı olayların da vurgulandığı eserde, siyasal hayatımızın asli çatışma eksenleri -fay hatları- ile birlikte, başta siyasi partiler, ordu ve basın olmak üzere belli başlı siyasi aktörlerin zihniyet, algı, davranış kalıpları ve siyaset yapma biçimleri hakkında önemli gözlemler de yer almaktadır.

Tanel Demirel, bu kapsamlı çalışmasında bazı metodolojik prensipler ve varsayımlar üzerinde durarak, döneme farklı bir açıdan bakmayı amaçlamaktadır.



**KAPAK: DEMOKRAT PARTİ İLERİ GELENLERİ CELÂL BAYAR, ADNAN MENDERES VE KEMAL AYĞÜN
YASSIADA'DA ASKERLERİN EŞLİĞİNDE DURUŞMAYA GÖTÜRÜLÜRKEN. (YAPI KREDİ YAYINLARI ARŞİVİ)**

ISBN: 978-605-399-204-2



www.bilgiyay.com



İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI